

Türk Dünyası

Dil ve Edebiyat Dergisi Güz 2021 / 52

Dilek HERKMEN • Ahmet KARAMAN • Yaşar ŞİMŞEK • Sadettin ÖZÇELİK • Aybüke Betül DOĞAN • Hasan Ali ÇETİN •

Kamila Barbara STANEK • Mustafa ERDOĞAN • Ramilya YARULLİNA YILDIRIM • Vusala MUSALI • Edina SOLAK -

Yasemin UZUN • Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU • Nur Ahmet KURBAN • Erhan SOLMAZ - Gülşah TUĞLACI •

Cumhur KAYGUSUZ - Alim ABİDULİN - Ekaterina MOİSEEVA • Vahit TÜRK • Shohida HOSHIMOVNA SHAHOBIDDINOVA -

Begzodbek ABDULLAEV • Semih BABATÜRK - Dooletbek ESHEKENOV • Georgiy İvanoviç BLAGADATOV

(Çev. Atilla BAĞCI) • Adnan YILDIZ • Osman KABADAYI

Türk Dil Kurumu Yayınları

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DÜNYASI

Dil ve Edebiyat Dergisi

Sayı: 52 / Güz 2021

Ankara, 2021

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Doksanlı yıllarda Türk dünyasıyla ilişkilerin artmasıyla birlikte, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında Türk dünyasının dili, sanatı ve tarihine yönelik ortak çalışmalar da artmıştır. Bu dönemde Türk Dil Kurumu da Türk dünyasına yönelik çalışmalarını sözlük, gramer ve metin yayınları üzerinde yoğunlaştırmış, konuyla ilgili çok sayıda eser yayımlamıştır. Türk dünyasıyla ilgili benzer çalışmaların süreli bir yayın kapsamında değerlendirilmesi amacıyla 1996 yılının Nisan ayında Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi yayın hayatına girmiştir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türklerin dil, tarih ve kültürel iş birliğine yönelik edebî ve ilmî bütün çalışmaları okuyucusuna duyurmayı ilke edinmiştir. Buna bağlı olarak dergide Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihî ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan ilmî yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.

Milletlerarası hakemli bir dergi olan Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır. Genel ağ (internet) üzerinden bütün Türk dünyasından kolayca erişilebilir hâle getirilen dergiye özellikle son dönemlerde bu alandan önemli katkılar sağlanmaktadır.

Dergideki yazılara Türk Dil Kurumu genel ağ sayfasından ve TÜBİTAK/ Dergipark üzerinden erişilebilmektedir.

Dergide yayımlanan yazılar için yazarlarına Telif Yönetmeliği'ne göre ödeme yapılmaktadır.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin tarandığı dizinler: ULAKBİM TR Dizin, MLA, ICI Journals Master List - Index Copernicus, ERIH PLUS, MIAR, OAJI, BRILL ONLINE, SOBIAD, SIS, ESJI, ADVANCED SCIENCE INDEX, ResearchBib, EuroPub, DRJI, Root Indexing.

Elektronische Zeitschriftenbibliothek

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nde
yayımlanan yazıların sorumluluğu
yazarlarına aittir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Turkish World Journal of Language and Literature

ISSN: 1301-0077 e-ISSN: 2651-5091

Sayı/Issue: 52 (Güz-Autumn 2021)

Sahibi

Owner
Türk Dil Kurumu adına
(On behalf of Turkish Language Institution)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Yayın Yönetmeni

Editor in Chief
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Managing Editor
Uzman Elif KARAKUŞ

Yayın Sorumlusu

Publishing Executive
Uzman Yardımcısı Erol DENİZ

İngilizce Danışmanı

English Language Consultant
Uzman Gülzemin ÖZRENK AYDIN
Uzman Ekrem BEYAZ

Tasarım

Designed by
Fayik YANGIR

Yönetim Merkezi Managing Office

Türk Dil Kurumu Başkanlığı
Atatürk Bulvarı 217, 06680 Kavaklıdere, Ankara
Telefon/Phone: +90 (0312) 457 52 00
Belgegeçer/Fax: +90 (0312) 428 52 88
Genel ağ sayfası/Web page: <http://tdk.gov.tr>
E-posta/E-mail: turkdunyasi@tdk.gov.tr

Türk Dil Kurumu Yayınları

Turkish Language Institution Publications
Güz 2021/52:

Baskı Print Run

Baskı Yeri ve Tarihi Place and Date of Issue

Ankara, Ekim 2021
Bu yayının e-dergi işlemleri Ekim 2021 tarihinde tamamlanmıştır.

Yayın Türü Publication Type

6 aylık süreli / Biannually

Yazı Kurulu

Editorial Board
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR (Başkan)
Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN
Haliç Üniversitesi
Prof. Dr. İsmet ÇETİN
Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Feyzi ERSOY
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Ege Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Board of Editorial Advisor
Prof. Dr. Fatma AÇIK (Gazi Ü)
Prof. Dr. Metin ARIKAN (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Ü)
Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ (İstanbul Ü)
Prof. Dr. Ali EROL (Ege Ü)
Prof. Dr. Nazım İBRAHİM (Aziz Kril Metodi Ü- Kuzey Makedonya)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (AHBV Ü)
Prof. Dr. Tahire MEMMED (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Azerbaycan)
Prof. Dr. Elisabetta RAGAGNIN (Ca' Foscari University of Venice)
Prof. Dr. Mesut ŞEN (Marmara Ü)
Doç. Dr. Uganbayar MYAGMARSUREN (The National University of Mongolia- Moğolistan)
Doç. Dr. Çaştegin TURGUNBAYER (Dicle Ü)
Dr. Öğr. Üyesi Kamila Barbara STANEK (University of Warsaw -Polonya)
Dr. Erlan ALAŞBAYEV (Ahmet Yesevi Ü- Kazakistan)
Dr. Éva KINCSES-NAGY (University of Szeged- Macaristan)

Yurt Dışı Temsilcilikler

Representatives Abroad
Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan)
Prof. Dr. Gülbanu KOSIMOVA (Kazakistan)
Prof. Dr. Darhan KIDIRALÍ (Kazakistan)
Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA (Kırgızistan)
Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan)
Prof. Dr. Oktay AHMED (Kuzey Makedonya)
Prof. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan)
Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV (Rusya Federasyonu- Çuvaş Cumhuriyeti)
Prof. Dr. Firdevs HİSAMETTİNOVA (Rusya Federasyonu- Başkurdistan Cumhuriyeti)
Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Rusya Federasyonu- Kazan Cumhuriyeti)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Kosova)

Bu Sayının Hakemleri

Referees of This Issue

- Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK (Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma AÇIK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ferruh AĞCA (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU (Manas Üniversitesi)
Prof. Dr. Üzeyir ASLAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali EROL (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Akartürk KARAHAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman MERT (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa TOKER (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe YÜCEL ÇETİN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer ZÜLFE (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ertan BESLİ (Sinop Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAŞ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Cem ERDEM (Adam Michkevitz Üniversitesi- Polonya)
Doç. Dr. Neşe HARBALIOĞLU (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali ILGIN (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Çağtegin TURGUNBAYER (Dicle Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatma UYGUR (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN (İstanbul Ü Türkiyat Enstitüsü)
Dr. Öğr. Üyesi Leyla ÇİĞDEM DALKILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇİTGEZ (Kafkas Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Erhan GİRAY (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Onur KURUKAYA (Kafkas Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH PAPERS

- 09** **Editörler Kurulu**
Takdim Yazısı
- 11-32** **Dilek HERKMEN**
Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'inde Oğuzca Özellikler
Oghuz Dialect's Features at Husrev u Sirin
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.175
- 33-70** **Ahmet KARAMAN**
Yenisey Yazıtlarında İleri Ögeler
Forward Elements in Yenisei Inscriptions
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.176
- 71-84** **Yaşar ŞİMŞEK**
Karluklara Ait "Çoglan" Unvanı Hakkında
On the Karluk Title 'Çoglan'
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.177
- 85-94** **Sadettin ÖZÇELİK**
Süheyl ü Nevbahâr ve Tarama Sözlüğünde Geçen Kazılı Üzerine
On the Word Kazılı in Süheyl ü Nevbahâr and Tarama Sözlüğü
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.178
- 95-132** **Aybüke Betül DOĞAN**
Eski Türkçeden Günümüze Seş- ve Çöz- Fiilleri
Verbs of seş- and çöz- from Old Turkic to Present
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.179
- 133-168** **Hasan Ali ÇETİN**
Karabağ Ağzı Özelliklerinin Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'nda Görünümü
The Presentation of the Karabakh Subdialect Features in the Dialectology Atlas of The Azerbaijan Language
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.180
- 169-194** **Kamila Barbara STANEK**
Türk ve Leh Atasözlerinde Tembellik Kavramı
The Concept of Idleness in Turkish and Polish Proverbs
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.181

- 195-232 Mustafa ERDOĞAN**
Nesîmî Mahlaslı Bilinmeyen Bir Hz. Ali Velâyet-Nâmesi ve Bazı Yeni Şiirler
An Unknown “Ali Velayet-Name” with Nesimi Penname and Some
New Poems
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.182
- 233-266 Ramilya YARULLİNA YILDIRIM**
Kazan Tatar Edebiyatında Tarihî Roman Türü Üzerine
On the Development of Historical Novel Genre in Kazan Tatar Literature
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.183
- 267-290 Vusala MUSALI**
Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatının Dijital Kaynakları
Digital Sources of Azerbaijani Turkish and Literature
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.184
- 291-310 Edina SOLAK - Yasemin UZUN**
Bosna Hersek Tarihinde Türkçenin Etkisi
The Effect of Turkish in the History of Bosnia and Herzegovina
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.185
- 311-334 Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU**
Tuva Edebiyatının Önemli Şahsiyeti Oleg Karlamoviç Sagan-Ool ve Ujurajuşkın “Karşılaşma” Adlı Hikâyesi Üzerine
On an Important Author of Tuvan Literature Oleg Karlamovich Sagan-Ool and His Story Ujurajuşkın ‘Meeting’
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.186
- 335-358 Nur Ahmet KURBAN**
Uygur Halk Edebiyatında Yusuf-Züleyha Destanı ve Bu Destanın Kur’an Kıssaları Bağlamında Değerlendirilmesi
The Epic Yusuf-Zulaikha in Uighur Folk-Literature and the Evolution of It in the Context of Qur’an Narratives
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.187
- 359-384 Gülşah TUĞLACI - Erhan SOLMAZ**
Özbek Çocuk Edebiyatında Şiir
Poetry in the Uzbek Children’s Literature
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.188
- 385-402 Cumhur KAYGUSUZ - Alim ABİDULİN - Ekaterina MOİSEEVA**
Rus Asıllı Fransız Yazar Lidiya Paşkova'nın Seyahatnamelerinde Osmanlı Eyaletlerindeki Kadın ve Erkek İmajı
The image of Men and Women in Ottoman Provinces in the Travelogues of the Russian-born French writer Lidia Pashkova
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.189

- 403-442** **Vahit TÜRK**
Türkiye'de Ali Şir Nevâyi Çalışmaları
Ali Shir Nava'i Studies in Turkey
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.190
- 443-464** **Shohida HOSHIMOVNA SHAHOBIDDINOVA**
Begzodbek ABDULLAEV
O'zbek Tilida Reklamalar
Advertisements in Uzbek Language
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.191
- 465-488** **Semih BABATÜRK - Dooletbek ESHEKENOV**
Bağımsızlık Sonrası Çıkarılan Yasa ve Kanunlar Çerçevesinde Kırgız Türkçesinin Durumu
The Kyrgyz Language Situation in the Laws of Independence Years
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.192
- 489-514** **Georgiy İvanoviç BLAGADATOV (Çev. Atilla BAĞCI)**
Sibirya Halklarının Çalgı Aletleri
Musical Instruments of the Peoples of Siberia
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.193

DEĞERLENDİRMELER / PUBLICATION REVIEWS

- 515-520** **Adnan YILDIZ**
Türkmenistan Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilcileri-Türler)
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.194
- 521-530** **Osman KABADAYI**
Äbiş Älemi / Mir Abişa: Äbiş Kekilbayev Ansiklopedisi I-II
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2021.195

Değerli Okuyucular,

Bu sayımızda öncelikle, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarına kavuşan Türk cumhuriyetlerinin 30. bağımsızlık yılını kutlamak istiyoruz. Bu otuz yıl içerisinde dil, kültür ve edebiyat alanlarında pek çok ortak projeye imza atıldı: Kiril alfabesini kullanan cumhuriyetlerde Latin alfabesi çerçevesinde ortak harflerden oluşan yeni alfabenin hazırlanmasıyla ilgili toplantılar yapıldı, öğrenci ve öğretim elemanı değişimi vasıtasıyla çok sayıda insanımız Türk dünyasının farklı bölgelerinde gönüllü kültür elçileri olarak görev yaptı. Türkoloji çalışmalarının çok önemli bir kısmı bu alanlara ayrıldı. Üniversitelerin düzenlediği bilim şenlikleri gönül birliğini daha da pekiştiren önemli faaliyetler arasında yer aldı.

Bu süreç içerisinde, ağırlıklı olarak Türk dünyasına yönelik çalışmalara yer veren dergiler matbuat hayatına dâhil oldu ve düşünsel yakınlaşmaya ciddi katkılar sağladı. Bu bağlamda, 1996'da yayımlanmaya başlanan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* de üzerine düşen vazifeyi hakkıyla yerine getiriyor olmanın sevincini yaşıyor. İlk sayısından itibaren Türk dünyası ile ilgili pek çok bilgiyi sayfalarına taşımaya başlayan dergimiz, günümüzde bu geniş coğrafyanın her köşesinden fikri bir, gönlü bir bilim insanlarının yoğun ilgi gösterdiği bir yayın organı olarak faaliyetini sürdürmektedir.

Türk cumhuriyetlerinin nice 30 yılları geride bırakması dileğiyle kutlu varlıkları ebediyen muhkem olsun!

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin bu sayısında 19 araştırma yazısı ve makale bulunmaktadır. Ayrıca 2 kitap tanıtımına yer verilmiştir.

Yararlı olması dileğiyle.

Editörler Kurulu

Araştırma Makalesi / Research Paper

KUTB'UN *HÜSREV Ü ŞİRİN*'İNDE OĞUZCA ÖZELLİKLER

Dilek HERKMEN*

Öz

XIII. yüzyıldan itibaren Harezm ve Sirderya'nın aşağı kesimlerinde, kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının etkisi altında ve Karahanlı Türkçesinin devamı niteliğindeki geçiş dönemine "Harezm Türkçesi" denir. Harezm dönemi eserlerinin en belirgin ortak özellikleri Doğu Türkçesi ile birlikte Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Türkçesi dil özelliklerini bir arada barındırmasıdır. Karma dil özelliğine sahip Harezm Türkçesiyle yazılmış eserlerden biri de XIV. yüzyılın ilk yarısında, 1340-1342 yılları arasında Kutb tarafından Farsçadan Nizamî'nin aynı adlı eserinden tercüme edilmiş olan *Hüsrev ü Şîrîn*'dir. *Hüsrev ü Şîrîn* adlı mesnevi, Fars edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Genceli Nizamî tarafından XII. yüzyılda yazılmıştır. Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'i bir Kıpçak Türkü olan Berke Fakih tarafından 1383 yılında istinsah edilmiştir. Bu nüsha, Paris Bibliothèque Nationale'da 312 numara ile kayıtlıdır. Harezm sahasında yazılan eserler arasında Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'inin önemli bir yeri vardır. *Hüsrev ü Şîrîn* bir aşk mesnevisidir. Konusu bakımından devrin diğer eserlerinden ayrılmaktadır. Eser üzerinde ilk çalışmayı Ananiasz Zajaczkowski yapmıştır. Zajaczkowski, 1958 yılında eserin transkripsiyonlu metnini ve tıpkıbasımını, 1961 yılında ise sözlüğünü neşretmiştir. *Hüsrev ü Şîrîn*'in transkripsiyonlu metnini Hacıeminoğlu da yayımlamıştır. Eserin dili hakkında farklı görüşler vardır. Harezm Türkçesinin genel dil

Geliş Tarihi/ Date Applied: 02.03.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 13.08.2021

Makalenin Künyesi: Herkmen, D. (2021). "Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'inde Oğuzca Özellikler". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 11-32.

DOI: 10.24155/tdk.2021.175

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, dilek.herkmen@msgsu.edu.tr. İstanbul / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-3060-3756

özelliklerinin yanı sıra Oğuzca özellikler de taşıdığı dikkati çekmektedir. Bu çalışmada, *Hüsrev ü Şîrîn*'de yer alan Oğuzca ses ve şekil özellikleri incelenmiştir. *Hüsrev Şîrîn*'de tespit edilen Oğuzca ses ve şekil özellikleri ile söz varlığına dair örnekler, Hacıeminoğlu tarafından yayımlanan metinde geçtiği mısra numaraları verilerek gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Harezmi Türkçesi, *Hüsrev ü Şîrîn*, Oğuzca özellikler, ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı.

Oghuz Dialect's Features at Husrev u Sirin

Abstract

Since the 13th century, in the lower parts of Harezmi and Sirderya, the transition period in the character as a continuation of Karakhanid Turkic, partly under the influence of the local dialects of Oghuz (Turkmen) and Kipchak, is called "Harezmi Turkish". The most prominent common features of the Harezmi period works are that they contain the linguistic features of Oghuz-Turkmen and Kipchak Turkish together with Eastern Turkish. One of the works written in Harezmi Turkish, which has a mixed language feature, is *Hüsrev ü Şîrîn*, which was translated from Persian by Kutb between 1340-1342 in the first half of the 14th century. The mesnevi named *Hüsrev ü Şîrîn* was written in the 12th century by Genceli Nizamî, one of the most important names in Persian literature. The *Hüsrev ü Şîrîn* of Kutb was copied in 1383 by a Kipchak Turk, Berke Fakih. This copy is registered with number 312 at the Paris Bibliothèque Nationale. Among the works written in the Harezmi area, Kutb's *Hüsrev ü Şîrîn* has an important place. Kutb's *Hüsrev ü Şîrîn* is a love mesnevi. It differs from other works of the period in terms of its subject. Ananiasz Zajaczkowski was the first to study on this work. Zajaczkowski published the transcribed text and facsimile of the work in 1958, and the dictionary of the work in 1961. The transcribed text was also published by Hacıeminoğlu. There are different opinions about the language of the work. It is noteworthy that in addition to general language features of Harezmi Turkish, it has Oghuz features as well. In this study, the phonetic and morphological features of Oghuz in *Hüsrev ü Şîrîn* were examined. The phonetic and morphological features of Oghuz language and examples of vocabulary, which are determined in *Hüsrev ü Şîrîn*, are shown by giving the line numbers mentioned in the text published by Hacıeminoğlu.

Keywords: Harezmi Turkish, *Hüsrev ü Şîrîn*, Oghuz features, phonology, morphology, vocabulary.

Giriş

XI-XII. yüzyıllarda Harezmi bölgesine gelen Oğuzlar, Kıpçaklar, Kanglılar, Kalaçlar, Kimekler, Bayavutlar gibi çeşitli Türk boyları bölgenin hem nüfus hem de dil yapısını etkilemiştir. Bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynayan Oğuz ve Kıpçak boyları Harezmi Türkçesine kendi dillerinin ses

ve yapı özelliklerini de katarak yeni bir yazı dilinin oluşmasını sağlamıştır. Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir köprü vazifesi gören Harezmi Türkçesi XIII. yüzyılda gelişmeye başlar fakat bu dille yazılan eserler XIV. yüzyıla aittir. Harezmi Türkçesi, XIV. yüzyılda sadece Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı bölgesinde değil, Altın Ordu'nun diğer kültür merkezlerinde, kullanılmıştır (Eckmann, 2014: 1). Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, Türk dilinin güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu oluşturan Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışıp kaynaşmasıyla oluşan Harezmi Türkçesi, Harezmi bölgesinin halkının etnik yapısı gibi karma bir şekle sahiptir. Harezmi bölgesine yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlarla Harezmi Türkçesinin özellikle şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından kazandığı farklı yapı, karakteristik dil özelliğini oluşturmuştur (Ata, 2002: 12).

Caferoğlu, Moğol öncesi Harezmi Türkçesinin Oğuz-Kıpçak eğiliminde olduğunu, Kıpçak Türkçesi etkisi ile içerisine Karluk-Uygur unsurlarını da alarak Moğollar devri Altın Ordu Türkçesinin meydana geldiğini belirtir. Harezmi'nin yayılması ve güçlenmesi ile Oğuz-Kıpçak Türkçesinin etkisinin artarak yerli dil gelişmesine yardımcı olduğunu söyler (Caferoğlu, 2015: 87).

Harezmi bölgesi, Altın Ordu çağında önemini korur; Moğol akımına rağmen burada İslami Türk edebiyatının gelişimi devam eder. Harezmi'den bilgin, şair ve yazarlar Altın Ordu'ya göç ederek bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın Ordu sınırları içinde yayılmasını sağlar. Altın Ordu sahasında konuşulan şiveye Harezmi Türkçesinin de katılmasıyla Türk dilinin Kıpçak kanadında yeni bir yazı dili ortaya çıkar. Geniş sahada kullanılan bu edebî dilin bir birlik sağlayamadığı, eski ve yeni biçimlerin yerli ağız özellikleri ile karıştığı; Timurular devrinde yerini Çağatay Türkçesine bıraktığı kabul edilir (Ata, 2002: 13).

Türk dili tarihi açısından önemli bir yere sahip olan *Hüsrev ü Şîrin*, Kıpçak ve Oğuz Türkçesi özelliklerini taşıyan Harezmi Türkçesi eseridir. Nizamî'nin XII. yüzyılda yazmış olduğu mesneviyi esas alarak Kutb'un Türkçe yazdığı *Hüsrev ü Şîrin*, hem tercüme hem de telif eser olarak değerlendirilmektedir. Eser, döneminin tek edebî eseri olması bakımından öne çıkmaktadır. *Hüsrev ü Şîrin*'in bilinen tek nüshası, Berke Fakih'in istinsah ettiği nüshadır. Bu nüsha, Paris Bibliothèque Nationale'da 312 numara ile kayıtlıdır (Sağol, 2002: 807). Eser üzerinde ilk çalışmayı Ananiasz Zajaczkowski yapmıştır. Zajaczkowski, 1958 yılında eserin transkripsiyonlu metnini ve tıpkıbasımını, 1961 yılında ise sözlüğünü yayımlamıştır. *Hüsrev ü Şîrin*'in transkripsiyonlu metnini Hacıeminoğlu da hazırlamıştır.

Altın Ordu sahasında yazılan *Hüsrev ü Şîrin*, Harezmi, Oğuz, Kıpçak

özellikleri taşımaktadır (Ata, 2014: 50-51). Eserin hangi döneme ait olduğu hakkında farklı görüşler vardır. Necmettin Hacıeminoğlu *Hüsrev ü Şîrîn*'i fiil çekimleri konusunda Çağatay öncesine yakın bulur, ses özellikleri ve kelime hazinesi bakımından ise Kıpçakça özellikler barındırdığını vurgular (Hacıeminoğlu, 1968: XIII), Eckmann, eseri Harezmi sahasına dâhil eder (Eckmann, 2017: 2-55). Samoyloviç ise Kutb'un dilini Uygurca-Kıpçakça kabul eder (Ata, 2016: 50-51); İnan, XIV. yüzyılda Altın Ordu ulusunda yazılmış olan Harezmi Türkçesiyle karışık Altın Ordu edebî dili olarak nitelendirir (İnan, 1998: 53). Ata, Harezmi – Altınordu sahasına ait eserler altında verir (Ata, 2016: 49).

Bu çalışmada dil özellikleri bakımından önem arz eden *Hüsrev ü Şîrîn*'de yer alan Oğuzca özellikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın meydana getirilmesinde, *Dîvânu Lugâti t-Türk*'te Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzlara ait olduğunu söylediği unsurlar ve Türkologlar tarafından tespit edilen ses bilgisi, şekil yapısı ve söz varlığına dair özellikler dikkate alınmıştır. Eserde tespit edilen Oğuzca ses ve şekil özelliklerinin geçtiği kelimeler beyitleriyle birlikte kaydedilmiştir. Beyit numaraları Hacıeminoğlu'nun *Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri* adlı çalışmasına dayanılarak verilmiştir.

1. Ses Bilgisi

1.1. Kapalı é sesinin bulunması Eski Türkçede Oğuzca bir belirti olarak değerlendirilmektedir (Korkmaz, 1974: 19-20-21; Gülsevin, 1998: 1-2; Gülsevin-Boz, 2004: 33). *Hüsrev ü Şîrîn*'de /é/ sesinin hem y'li hem de y'siz yazımı mevcuttur.

né bélgürgey séniñ élgînde name (HŞ 73) (Hacıeminoğlu, 1968: 185); *aña bélgürdi sırlar caysusı* (HŞ 312) (Hacıeminoğlu, 1968: 199); *'adl belgüsi belgürdi özinde* (HŞ 379) (Hacıeminoğlu, 1968: 203); *maña hayret kelür bu işdin éy yar* (HŞ 52) (Hacıeminoğlu, 1968: 184); *harac algaç kélür ol tégse rümğa* (HŞ 182) (Hacıeminoğlu, 1968: 184).

1.2. Metinde birden fazla heceli kelimelerin sonunda yer alan art ve ön damak /g/, /ğ/ ünsüzünün eridiği örnekler, tespit edilmiş Oğuzca özelliklerdendir (Argunşah–Yüksekkaya, 2014: 116). Örnekler aşağıdaki gibidir:

arı “temiz” krş. < ET *arığ* (EDPT: 213); *oğul bérdi aña cevherdin arı* (HŞ 276) (Hacıeminoğlu, 1968: 197).

çıra “çıra” krş. < F. *çerāğ*; *alıp yüziñe sürtdi kün çırasın* (HŞ 376) (Hacıeminoğlu, 1968: 25).

issi “sıcak” krş. < ET *isig* (EDPT: 246); kelimenin *isig* şekli ile geçtiği yerler sayıca çoktur. Tek örnekte /g/nin düştüğü saptanmıştır (Hacıeminoğlu, 1968: 26). Son sesin düşmesi iç sesteki s'nin ikizleşmesine sebep olmuş-

tur: *yapalıñ tandur issi érken ötmek* (HŞ 1508) (Hacıeminoğlu, 1968: 269); *yapalıñ tandur issi érken ötmek* (HŞ 1508) (Hacıeminoğlu, 1968: 269).

köprü “köprü” krş. < ET *köprüg* (EDPT: 690); *temürdin dicleda bar irdi köprü* (HŞ 4648) (Hacıeminoğlu, 1968: 455), (Zajaczkowski 1958 I: 299).

ķuru / ķuru “boş, faydasız” krş. < ET *ķuruğ* (EDPT: 652-653); *né işiñ kelür bu ķuru ğavğa* (HŞ 2119) (Hacıeminoğlu, 1968: 304); *ayttı ķılmağıl koy ķuru ğavğa* (HŞ 2537) (Hacıeminoğlu, 1968: 329).

tiri “diri” krş. < ET *tirig* (EDPT: 543); *saķınma kim ulaşu tiri ķalğun* (HŞ 4613); (Hacıeminoğlu, 1968: 453); *érür yér kök ķatında bir tiri téğ* (HŞ 4618) (Hacıeminoğlu, 1968: 453); *érür bu törtde biri ol tiriñiñ* (HŞ 4619) (Hacıeminoğlu, 1968: 453).

Hacıeminoğlu +*IIG* ekinin sonundaki /g/ /ğ/ seslerinin metinde dörtte bir oranında düşmüş olmasının genel bir düşme temayülünün başladığını gösterdiğini ifade eder (Hacıeminoğlu, 1968: 26). Ata, bu yönüyle *Hüsrev ü Şirîn*’in diğer eserlerden ayrıldığını belirtir (Ata, 2016: 70). +*IIG* ekinin sonundaki /g/ /ğ/ seslerinin eridiği örneklerde *atlı* “atlı” bir yerde mevcuttur (Hacıeminoğlu, 1968: 26). Ayrıca kelimenin *atlığ şekli* de yer almaktadır.

atlı “atlı” krş. < *atlığ* ET (EDPT: 55); *kim ol çadır katında atlı yürür* (HŞ 3744) (Hacıeminoğlu, 1968: 400); *atlı* “adlı” krş. < *atlığ* ET (EDPT: 54-55) örneğinde *atlığ* > *atlı* değişiminde *atlığ* sayıca daha fazladır. Aşağıda ekin /ğ/ ünsüzünün düştüğü örnekler yer almaktadır.

yana bir hoş nikısā atlı çengī (HŞ 3811) (Hacıeminoğlu, 1968: 403).

ulu “yüce” krş. < *uluğ* ET (EDPT: 136); *ķéterdiñ mendin uşbu ulu zaķmet* (HŞ 2406) (Hacıeminoğlu, 1968: 321).

bağlı “bağlı; kapalı” krş. < *bağlığ* ET (EDPT: 314); *Hüsrev ü Şirîn*’de *bağlığ* şekli sayıca fazladır.

kerekmez bir tilekke bağli kalmaķ (HŞ 1676) (Hacıeminoğlu, 1968: 278); *ġarībķa bu eşikiñ ma bağli nédin* (HŞ 3632) (Hacıeminoğlu, 1968: 393); *felek ķapğı kişige bağli dāyim* (HŞ 4289) (Hacıeminoğlu, 1968: 433).

dāğlı “damgalı” krş. < *dāğlığ* HT (Hacıeminoğlu, 1968: 254); *Hüsrev ü Şirîn*’de *dāğlığ* iki *dāğlı* ise bir yerde geçmektedir: *bu bağrı dāğlımı yanñğa alsañ* (HŞ 3992) (Hacıeminoğlu, 1968: 415).

körkli / körkli “güzel” krş. < *körkliğ* ET (EDPT: 743); *telim emğendi ķıldı körkli şüret* (HŞ 2566) (Hacıeminoğlu, 1968: 330); *biri aydı çin içre körkli yüzlüg* (HŞ 2963) (Hacıeminoğlu, 1968: 354); *körer ol kim eşikde körkli yüzlüg* (HŞ 2990) (Hacıeminoğlu, 1968: 355); *tüzüp muntég yarağlığ körkli ayın* (HŞ 4093) (Hacıeminoğlu, 1968: 421).

tâtlî “tatlı” krş. < *tâtnîğlîğ* / *tatlığ* ET (EDPT: 454); *tatlı* ve *tatlığ* kelime-leri kullanım sıklığı bakımından değerlendirildiğinde *tatlı* şeklinin sayıca daha fazla olduğu görülür.

nêçe kim açığ érse tatlı tapdıñ (HŞ 203) (Hacıeminoğlu, 1968: 386); *ajun balında bar hoş tatlı lezzet* (HŞ 1062) (Hacıeminoğlu, 1968: 243); *melik aydı munuñ tég tatlı şeker* (HŞ 1468) (Hacıeminoğlu, 1968: 266); *kanı ol tatlı tillig atı şîrîn* (HŞ 1831) (Hacıeminoğlu, 1968: 287); *saña aş bolsun uşbu tatlı halvâ* (HŞ 2119) (Hacıeminoğlu, 1968: 304);

şekerdin tatlırağ söz tedi tañlap (HŞ 717) (Hacıeminoğlu, 1968: 222); *niçe kim tatlırağ bolmışça helvâ* (HŞ 3367) (Hacıeminoğlu, 1968: 395).

yazuklı “günahkâr, suçlu” *yazukluğ* kullanımı sayıca fazladır: *yana dünyâda ne yazuklı kim bar* (HŞ 4603) (Hacıeminoğlu, 1968: 452).

1.3. İkinci ve sonraki hece başlarındaki art ve ön damak /g/ lerinin eridiği görülür. Kâşgarlı iç seste /g/, /ğ/ erimesini Oğuzca özellik olarak görür. *Dîvânü Lugati't-Türk*'te “Oğuzlar ve Kıpçak grupları isimlerin; ve fiil devamlılık bildiriyorsa fiillerin ortalarındaki bütün gayın'ları düşürmekte birleşirler. Ala kargaya **çumğuk** denir; onlar **çumuk** derler. Türkler boğaza **tamğak** onlar **tamak** derler. **Ol ewke barğan ol için Oğuzlar baran ol derler**” açıklaması yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 13). *Hüsrev ü Şîrîn*'de örnekleri tespit edilmiştir.

1.3.1 -GAn sıfat-fiil ekinin *Hüsrev ü Şîrîn*'de /g/ /ğ/ seslerinin düştüğü bir örneği tespit edilmemiştir. Yapım eki hüviyetinde olan birkaç örnekte -GAn ekinin başındaki /g/, /ğ/ seslerinin düştüğü görülür: *kazan* “kazan” krş. < *kazğan* ET (EDPT: 682); *sıçan* “sıçan” krş. < *sıçğan* ET (EDPT: 796); *tiken* “diken” krş. < **tikgen* (EDPT: 483); *sıçan tutsa sürüp éltür katarın* (HŞ 3622) (Hacıeminoğlu, 1968: 392); *çiçekni kim tikensiz körmîşi bar* (HŞ 3693) (Hacıeminoğlu, 1968: 396); *kazan tég kaynap oş sevda bişürdüm* (HŞ 244) (Hacıeminoğlu, 1968: 195).

1.3.2+GArU ekinin başındaki /ğ/ sesinin *yoğarı* /*yoğaru* krş. < **yokğaru* (EDPT: 906); sözcüğünde düştüğü görülmüştür. Eklendiği diğer örneklerde +GArU şeklindedir:

yoğarı astın uş tęp ta'ne urma (HŞ 3287) (Hacıeminoğlu, 1968: 372); *yokaru körmen âhumdın adın yâr* (HŞ 2636) (Hacıeminoğlu, 1968: 334).

1.3.3+GU ekinin başındaki /g/'nin *belür-* eyleminde eridiği görülür, krş. < *bel+gü+r-* ET (EDPT: 341). Fiil bir kez tanıklanır (Yıldız, 1998: 14).

belgür- “belirmek” şeklinin sayıca çok olduğu görülmüştür: *yaman edgü belgürgey kimde né bar* (HŞ 1968) (Hacıeminoğlu, 1968: 295).

1.3.4. -GUr ekinin başındaki /g/'nin eridiği *sızur-*, *kerek*, *sarar-* gibi sözcüklerde tanıklanır. *sızur-* “eritmek” krş. < *sızgur-* ET (EDPT: 861) fi-

linin *sızgur-* şekli ile de *Hüsrev ü Şîrîn*'de yer aldığı görülür (Yıldız 1998: 14, 30): *sızurmuş suw sewüglük otı yanmış* (HŞ 4198) (Hacıeminoğlu, 1968: 427). *kerek* sözcüğünün krş. < *kergek* ET (EDPT: 742) *kergek* şekline hiç rastlanmamıştır: *kerek* “gerek” *kéçer séndin kerek bég kağı bolğil* (HŞ 103) (Hacıeminoğlu, 1968: 250); *ayıttı né kerek muntég kılınmağ* (HŞ 1708) (Hacıeminoğlu, 1968: 280); *kerek kim uşbu éwke birle çıkmak* (HŞ 1734) (Hacıeminoğlu, 1968: 282); *maña yüz kağgu yigüçi kerek yâr* (HŞ 1845) (Hacıeminoğlu, 1968: 288).

sarar- “sararmak” krş. < *sargar-* ET (EDPT: 849) sözcüğünün *sargar-* ve *sarar-* şekillerinin kullanıldığı görülür: *isiglikde uş altun téğ sarardım* (HŞ 3391) (Hacıeminoğlu, 1968: 378); *çiçekni tumguluğ téğ sargar tép* (HŞ 2788) (Hacıeminoğlu, 1968: 343).

yaprağ “yaprak” krş. < *yapurğak* ET (EDPT: 879) kelimesinin *yapurğak* ve *yaprağ* şekilleri kullanılmıştır: *kaçan bağ yaprağı kim bolsa küçsüz* (HŞ 4264) (Hacıeminoğlu, 1968: 431).

1.4. Kelime başında /t/'lerin sedalılışması. Kelime başında /t/ ünsüzü genellikle korunmuştur. Bazı örneklerde Oğuzcanın etkisi ile t->d- değişimine rastlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmud bu özelliğin Oğuzlara ait olduğunu “*Kelimelerdeki bütün te'ler Oğuzlar ve onlara uyanlarda de'ye döner. 'Deve' için kullanılan tewe'ye onlar deve ismini verirler.*” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 12).

HŞ'de *dad* “tat” kelimesinin *tat* ve *tatlı*, *tatığ*, *tatlılık* gibi türemiş şekilleri sayıca fazladır: *sünüksüz kaldı hurma dadın alsun* (HŞ 2891) (Hacıeminoğlu, 1968: 349).

dağı “dahi” krş. < *tağı* ET (EDPT: 466); *tağı* şekli sayıca fazladır: *meğer bir 'özr bar ol dağı aksak* (HŞ 1160) (Hacıeminoğlu, 1968: 248).

dé- “demek” filinin krş. < *té-* ET (EDPT: 433); *té-* şeklindeki kullanımı sayıca fazladır: *bilürünçe aça ayra maña dé* (HŞ 4279) (Hacıeminoğlu, 1968: 432); *ten ü cân birge mü yâ cân maña dé* (HŞ 4313) (Hacıeminoğlu, 1968: 434); *déme râzuını ağıyâr katında* (HŞ 3102) (Hacıeminoğlu, 1968: 361); *biligligni ağırlar bilgi bar tép* (HŞ 229) (Hacıeminoğlu, 1968: 194); *anıy téğ boldı kim hiç tése bolmaz* (HŞ 616) (Hacıeminoğlu, 1968: 217).

degül “değil” krş. < *tegül* ET (EDPT: 480). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu sözcükle ilgili “*ol andağ dağ ol denir 'Bu böyle değil.' demektir. Oğuzlar bunlardan almışlar ve dağ ol sözünü değiştirmişler; değil anlamında tegül demişler.*” açıklaması yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 410). Sözcüğün *tegül* şekli HŞ'de tespit edilememiştir: *bu ol mu ya degül mü bilse* (HŞ 895) (Hacıeminoğlu, 1968: 233).

délü “deli” krş. < *télve* ET (EDPT: 493) *télü* şeklinden sayıca fazladır;

télbe ve *télür-* şekillerinin de t'li şekilde kullanıldığı görülür: *delü men kim yana esrüklügün bar / bu esrükde delüdin iş kelmez ey yâr* (HŞ 3591) (Hacıeminoğlu, 1968: 390); *délülük üzre esrüklük köçey hâl* (HŞ 3590) (Hacıeminoğlu, 1968: 390).

dil “dil” krş. < *til* ET (EDPT: 489) *til* şeklinin sayısı fazladır: *anıy tég kim okığan dil açılısun* (HŞ 7) (Hacıeminoğlu, 1968: 181); *tili dil kuflunıy açğuçı érdi* (HŞ 129) (Hacıeminoğlu, 1968: 189); *ayıttı şabr kılmakka kerrek dil* (HŞ 2538) (Hacıeminoğlu, 1968: 329); *tilimdin müşk ü ‘anberler saçılısun* (HŞ 7) (Hacıeminoğlu, 1968: 181); *hânım atınğa oşbu parsî tilni* (HŞ 245) (Hacıeminoğlu, 1968: 181).

1.5. Kelime içinde ve sonunda d > y değişimi Oğuzca bir özellik olarak değerlendirilmiştir. Eski Türkçedeki sızıcı /d/ sesinin /y/ sesine dönüşmesi konusunda Kâşgarlı, Yağma, Toxsi, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzların birbirine uygun olarak d sesini her zaman y’ye çevirdiklerini ve hiç d’li söylemediklerini kaydeder. “kayın” ağacına başkalarının “kağın” bunların “kayıñ” dediklerini belirtir (Korkmaz, 1995: 245). Harezmi Türkçesinde /d/ ve /y/’li örnekleri bir arada görmek mümkündür. *Hüsrev ü Şîrîn*’de örnekleri şöyledir:

eyer “eyer” krş. < *eder* ET (EDPT: 63) kelimesinin türevleri *ederle-*, *ederlet-*, *ederlen-* /d/ ile yazılmıştır; *eyer* /y/ ile yazılmıştır: *özün toprakka saldılar eyerdin* (Hacıeminoğlu, 1968: 256); *murassa barça altundın eyer hem* (HŞ 4081) (Hacıeminoğlu, 1968: 420).

ayır- “ayırma” krş. < *ağır-* ET (EDPT: 66) fiilinin /d/ ve /y/’li yazımı konusunda, *ağır-*, *ağırıl-* şekillerinin kullanımı sayıca fazladır: *yana kéc-mekke ayır at asru émger* (HŞ 2546) (Hacıeminoğlu, 1968: 329); *bilürünçe aça ayra maña dé* (HŞ 4279) (Hacıeminoğlu, 1968: 432); *atasını sever oğlundın ayra* (HŞ 1185) (Hacıeminoğlu, 1968: 250).

bayram “bayram” krş. < *bağram* ET (EDPT: 308) *bağram* şekli de kullanılmıştır: *kaşı çın bayram ayınun hilâli* (HŞ 446) (Hacıeminoğlu, 1968: 207).

boy “boy” krş. < *boğ* ET (EDPT: 296) *boğ* şekli sayıca fazladır: *bo-yum şehriñe köñlüm érdi sultân* (HŞ 242) (Hacıeminoğlu, 1968: 195); *tirig boy tutşu ıgsız bolmaz āhır* (HŞ 4430) (Hacıeminoğlu, 1968: 441); *boyınıñ şehri bolmış barça tarrâc* (HŞ 4504) (Hacıeminoğlu, 1968: 446).

kayaş “kardeş” krş. < *kağaş* ET (EDPT: 607) *kağaş* kullanımı da vardır: *üküş yâr bar kayaşdın köp vefâlig / yana yatdın kayaş bolur cefâlig* (HŞ 4384) (Hacıeminoğlu, 1968: 439).

kayğu “kaygı” krş. < *kağğu* ET (EDPT: 598) *kağğu* şekli mevcuttur; *kağgur-*, *kağğusuz* türevleri de /d/ sesi ile yazılmıştır. *kayğu* kullanımı sayıca azdır: *bu kündin soñ adın kayğunı koydum* (HŞ 927) (Hacıeminoğlu, 1968: 235);

sevüg **ķayğusı** ķayra kār ķıldı (HŞ 1816) (Hacıeminoğlu, 1968: 287); *uyuķ-ladı bolup ķayğudın āzād* (HŞ 3787) (Hacıeminoğlu, 1968: 402).

ķey- “giymek” krş. < *ķed-* ET (EDPT: 700) *ķeydūr-* /y/ sesi ile tespit edilmiştir. *ķēddūr-*, *ķēdūr-*, *ķēdim* sözcüklerinde /d/’li kullanımlar da mevcuttur. /y/ ve /d/’li şekiller sayıca denklik göstermektedir: *zamāne tac ķeydi sarıg altun* (HŞ 599) (Hacıeminoğlu, 1968: 216); *aşuķup çıķtı Şīrin ķeydi tonın* (HŞ 887) (Hacıeminoğlu, 1968: 232); *la’l birle muraşsa’ ķeygeni ton* (HŞ 732) (Hacıeminoğlu, 1968: 223).

ķoy- “koymak, bırakmak” krş. < *ķod-* ET (EDPT: 595); *ķod-* şekli sayıca azdır: *za’if ķulnu ķaçan zāyi’ ķoyar zār* (HŞ 86) (Hacıeminoğlu, 1968: 186); *hikāyet ķoy sözüñni muhtaşar ķıl* (HŞ 492) (Hacıeminoğlu, 1968: 209); *nēçe söz iş bar ērse ķoy yavuma* (HŞ 1192) (Hacıeminoğlu, 1968: 250).

ķuyuğ “kuyu” krş. < *ķuduğ* ET (EDPT: 598) bir kez kullanılmıştır. *ķuduğ* şekli sayıca fazladır: *ķuyuğ tēg çoñrarıp ēki ķarakı* (HŞ 4139) (Hacıeminoğlu, 1968: 424).

tıy- “alıkoymak, mani olmak” krş. < *tıd-* ET (EDPT: 450); *tıd-* şekli /y/’li şekilden azdır: *mihīnbānū tilemeñ tēyü tıydı* (HŞ 793) (Hacıeminoğlu, 1968: 227); *şabūr ķıldı ol işdin tıydı özin* (HŞ 885) (Hacıeminoğlu, 1968: 232); *yıgıdın tıymadı bir dem ķarakın* (HŞ 1873) (Hacıeminoğlu, 1968: 290).

uyı- / *uyu-* “uyumak” krş. < *uğı-* ET (EDPT: 42); *uğı-* şekli az sayıda örnekte tanıklanır. *uyukla-*, *uyut-*, *uyku* türemiş şekillerinde de /y/’li kullanım dikkati çekmektedir: *yana otrup uyımadın uzun tün* (HŞ 4059) (Hacıeminoğlu, 1968: 119); *uyudı bahtım andın soñ oyandım* (HŞ 1828) (Hacıeminoğlu, 1968: 287); *uyur ērken kōzi haķ birle cānı* (HŞ 143) (Hacıeminoğlu, 1968: 189).

yay- “yaymak, sermek” krş. < *yad-* ET (EDPT: 883); *yad-*, *yadıım* şekillerinde kullanım azdır. *Yay-* ile birlikte *yayıł-*, *yayın-* sözcüklerindeki /y/ sesi ile kullanım fazladır: *yana tün zūlfın yaydı ērse nāgāh* (HŞ 1401) (Hacıeminoğlu, 1968: 262); *söziniñ yinçüsin’ ālemge yaydı* (HŞ 524) (Hacıeminoğlu, 1968: 211); *halayıkķa bu sırnı yaysa bolmaz* (HŞ 643) (Hacıeminoğlu, 1968: 218).

1.6. Kelime başında y- ünsüzünün erimesi Oğuzlara ait bir özellik olarak değerlendirilir (Gülsevin, 1998: 2). Kâşgarlı Oğuzlarla Kıpçakların kelime başındaki y- sesini elife ya da c-’ye çevirdiklerini bildirir. “Öbür Türkler “yolcu”ya *yelkin*, Oğuzlarla Kıpçaklar *elkin* derler.” şeklinde örneklendirir (Korkmaz, 1995: 246). *Hüsrev ü Şīrīn*’de /y/ sesinin başta kullanıldığı ve kullanılmadığı örnekler mevcuttur:

iğla- “ağlamak” krş. < *iğla-* ET (EDPT: 85) fiili *yığla-* şekline oranla

az kullanılmıştır: *méni şah tapğıña éltiñ tép ıǵlar* (HŞ 357) (Hacıeminoğlu, 1968: 201); *yazukluǵlar téğ ıǵlap kıldı zārı* (HŞ 361) (Hacıeminoğlu, 1968: 202); *başın saldı adaq altında ıǵlap* (HŞ 368) (Hacıeminoğlu, 1968: 202).

ıra- “uzaklaşmak” krş. < *ıra-* ET (EDPT: 198) ve *yırağ* “uzak” şekilleri metinde sayıca fazladır. *ıraq* kelimesi birkaç kez kullanılmıştır: *éşitginçe yawuqın ya ıraqın* (HŞ 801) (Hacıeminoğlu, 1968: 227); *ıraq bolmuşça ol menzildin ol nūr* (HŞ 1000) (Hacıeminoğlu, 1968: 239); *ıraq tüşmişde okdın türk yası 4227* (Hacıeminoğlu, 1968: 429).

ırğa- “sallamak” krş. < *ırğa-* ET (EDPT: 217) fiili, *yırğa-* fiilinden sayıca fazladır. Ayrıca *ırğal-* “sallanmak”, *ırğan-* “sallanmak” türevlerinin /y/’li şekilleri yoktur: *tapuǵda ırğasun köp yarlıǵıñız* (HŞ 203) (Hacıeminoğlu, 1968: 193); *uzun küin toylap anda ırğadılar* (HŞ 1029) (Hacıeminoğlu, 1968: 241); *sakındılar kim ırğandı yer ol dem* (HŞ 3188) (Hacıeminoğlu, 1968: 367);

yitlen- “kaybolmak” krş. < *yitlin-* ET (EDPT: 891); *yitlen-* ve *itlen-* şekilleri kullanılmıştır: *iti itlense izder méni sormaz* (HŞ 2205) (Hacıeminoğlu, 1968: 309); *baru yitlendi iz hem boldı keçe* (HŞ 775) (Hacıeminoğlu, 1968: 226); *hicab kétti uyat yitlendi kaştı* (HŞ 2959) (Hacıeminoğlu, 1968: 354).

1.7. k > ħ değişimi Oğuzca özellik olarak değerlendirilmiştir (Kaymaz, 2002: 159, Aktan, 2012: 4). *kışha* “kısa” krş. < *kışğa* ET (EDPT: 667); *kışka* KT (Ünlü, 2004: 200). *kışka* ve *kışha* bir kez yer alır: *meger yolsuzka yol kışha nāgāh* (HŞ 3944) (Hacıeminoğlu, 1968: 412).

uçmağ / uçtmağ “cennet” krş. < *uştmağ-* ET (EDPT: 257); *uçmak* KT (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 915). *uçmak* ve *uçmağcı* kullanımına da rastlanır. /ħ/’lı kullanım fazladır.

bolup toldı bu uçmağ içre ol ħūr (HŞ 217) (Hacıeminoğlu, 1968: 194); *eger uçtmağda ħūr ērse meşhūr* (HŞ 470) (Hacıeminoğlu, 1968: 208); *kim ol baǵ ērdi uçtmağñıñ nişānı* (HŞ 1314) (Hacıeminoğlu, 1968: 257).

yağşı “çok iyi” krş. < *yakşı* KT (Taş, 2015: 142); *yakşı* şekli kullanılmamıştır: *ħalel tapma sözümdē yağşı baǵıl* (HŞ 69) (Hacıeminoğlu, 1968: 185); *bilig ħadrin bilürin yağşı bildim* (HŞ 228) (Hacıeminoğlu, 1968: 194); *tükel kēldim tükellik yağşı uş çın* (HŞ 251) (Hacıeminoğlu, 1968: 195).

1.8. İç ses durumundaki bazı ünsüzlerin düşmesi (Aktan, 2012: 3).

Dīvānū Lugati’t-Türk’te Kâşgarlı Oğuz lehçesinde *keltür-* eyleminin -t- ile olduğunu, Türklerde dal ile söylediğini bildirir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 289). Kâşgarlı Türklerin *kelür-* ve *olur-* kullanımına değinmez. 11. yüzyılda *keltür-* şeklinde telaffuz edilmesine rağmen eylem 13. yüzyıldan itibaren Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *getür-* şekli ile tanıklanır

(Gülsevin-Boz 2013: 46). Oğuzlar kendi yazı dilini oluşturduklarında -karışık dilli eserlerdeki birkaç kullanım dışında- *otur-* ve *getür-* şekillerini kullanmışlardır. Harezmi sahası eserlerinde *otur-* < *oltur-* *ketür-* < *keltür-* yönündeki değişimin nadir görüldüğü belirtilir (Argunşah – Yüksekka-ya, 2014: 187). Dolayısıyla Harezmi dönemine ait eserlerdeki -l- düşmesi Oğuzcanın etkisi olmalıdır.

bile “ile” krş. < *birle* ET (EDPT: 364); kullanımı vardır; *birle* kelimesinin kullanım sıklığı fazladır;

bu serhoşluk bile meclis bézedi (HŞ 330) (Hacıeminoğlu, 1968: 200); *olturdu ol kéçe ‘işret bile hoş* (HŞ 331) (Hacıeminoğlu, 1968: 200); *özün rağbet bile ol taşka sürter* (HŞ 528) (Hacıeminoğlu, 1968: 211); *içimni öz nuruñ birle yarutğul* (HŞ 4) (Hacıeminoğlu, 1968: 181); *‘ināyet birle kıl köñlümnü āgah* (HŞ 12) (Hacıeminoğlu, 1968: 181).

otur- “oturmak” krş. < *oltur-* ET (EDPT: 133); *oltur-* şekli de kullanılmıştır: *oturdılar köñüldin kaçđu tara* (HŞ 1036) (Hacıeminoğlu, 1968: 241); *oturdılar kılı bir biriñe nüş* (HŞ 1059) (Hacıeminoğlu, 1968: 242); *oturmuş sen kılıp bu yas esāsın* (HŞ 2786) (Hacıeminoğlu, 1968: 343); *beli öñdin oturmuşda kilür men* (HŞ 3050) (Hacıeminoğlu, 1968: 359); *munuñ téğ yerde şabr étip oturdum* (HŞ 3390) (Hacıeminoğlu, 1968: 378); *sen oltur şadmān ‘işret bile hoş* (HŞ 505) (Hacıeminoğlu, 1968: 210); *tüşüp olturdılar çimgende ol dem* (HŞ 558) (Hacıeminoğlu, 1968: 213); *turuñ olturmay ewge ‘azm etelin* (HŞ 744) (Hacıeminoğlu, 1968: 224); *kël emdi bir kéçe hoş olturalıñ* (HŞ 1066) (Hacıeminoğlu, 1968: 243).

oturt- “oturtmak” *oturt-* şekli kullanılmaz. *otur-* *oltur-*, *oturt-* eylemleri sayıca eşit kullanımdadır: *oturttu anı özi turdı ketti* (HŞ 584) (Hacıeminoğlu, 1968: 215); *oturttu yol başında közletip yol* (HŞ 633) (Hacıeminoğlu, 1968: 218); *oturttu anı ve olturdu ol hür* (HŞ 653) (Hacıeminoğlu, 1968: 219).

kétür- “getirmek” krş. < *keltür-* ET (EDPT: 716-717); *keltür-* şekli de mevcuttur. *keltür-* ve *ketür-* eylemleri birlikte kullanılmaktadır: *kim oş zahmet kétürdüm éliñe men* (HŞ 1014) (Hacıeminoğlu, 1968: 240); *yana aydı ‘aceb né söz kétürdi* (HŞ 1073) (Hacıeminoğlu, 1968: 243); *yana altunnu bu kaçka kétürsün* (HŞ 1112) (Hacıeminoğlu, 1968: 245); *kétürgey men anı şah-zāde sarı* (HŞ 511) (Hacıeminoğlu, 1968: 210); *bu perde içre kétürdüm hoş āvāz* (HŞ 248) (Hacıeminoğlu, 1968: 195); *tüşüp meclis süsün keltürdi sākī* (HŞ 558) (Hacıeminoğlu, 1968: 213); *né naqş ol keltürüñ téyü buyurdu* (HŞ 569) (Hacıeminoğlu, 1968: 214); *başımğa haq né keltürse köreyin* (HŞ 896) (Hacıeminoğlu, 1968: 233).

kutul- “kurtulmak” krş. < *kırtul-* ET (EDPT: 650); *kırtul-* şekli de

kullanılır. *kutul-* sayıca fazladır: *kemendindin kutulmaz érdi düşmân* (HŞ 300) (Hacıeminoğlu, 1968: 198); *kutulmaz kuş keğik anıñ élındın* (HŞ 701) (Hacıeminoğlu, 1968: 222); *eger şîrîn ilig tutsa kutuldum* (HŞ 1564) (Hacıeminoğlu, 1968: 272); *kağem ur but üzre kurtulduñ sen éy yâr* (HŞ 58) (Hacıeminoğlu, 1968: 184); *sen oş baş ağrıgındın kurtulursen* (HŞ 1697) (Hacıeminoğlu, 1968: 280); *zamane barça ğavğalardın emîn bolup kurtulmuş ol kün şâh pervîn* (HŞ 2014) (Hacıeminoğlu, 1968: 298).

kurtar- “kurtarmak” krş. < *kurtğar-* ET (EDPT: 649); iç seste /ğ/ düşmesi ile *kutar-*, /r/ düşmesi ile *kutğar-* şeklinde kullanımlar mevcuttur. *kurtkar-* şekliyle de ses düşmesi olmadan kullanımı da tespit edilmiştir: *ilâhi kurtarğıl bu işdin meni* (HŞ 4713) (Hacıeminoğlu, 1968: 459); *kutğar-* “kurtarmak” *bu kağğu kuğğıdın kutğar méni bir* (HŞ 3164) (Hacıeminoğlu, 1968: 365); *kutar-* “kurtarmak” *kutarmaz cân kirür türk éllerine* (HŞ 468) (Hacıeminoğlu, 1968: 208); *çübân tapmasa hiç kurtkarğı çare* (HŞ 4346) (Hacıeminoğlu, 1968: 436).

1.9. Kelime başında b’li şekillerin tercih edilmesi Oğuzca bir özellik olarak gösterilir (Korkmaz, 1995b: 210). Bugün Oğuz Türkmen lehçelerinde b’li şekillerin yaşadığı bilinmektedir. Kâşgarlı b- / -m değişiminde Oğuzların ön seste /b/’yi koruduğunu belirtir. Kelimenin başındaki /m/ sesini Suvarlar, Oğuzlar ve Kıpçakların /b/’ye çevirdiklerini söyleyen Kâşgarlı bunu “*Türkler men bardum, Suvarlarla Kıpçaklar ve Oğuzlar ben bardum; Türkler “çorba”ya mün, bunlar bün derler.*” şeklinde örneklandırır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 12). Karahan, “*Kâşgarlı’nın örneklerinden yazı dilinde ve lehçelerin büyük kısmında b- > m- olduğu hâlde Oğuz, Kıpçak ve Suvar lehçelerinde b- sesinin korunduğunun anlaşıldığını*” ifade eder (Karahan, 2013: 142). HŞ’de *mengü* “ebedi”, *meñiz* “beniz”, *meñzet-* “benzetmek”, *miñ* “bin” *muñ* “sıkıntı” kelimelerinin *bengü*, *beñiz*, *beñzet-*, *biñ*, *buñ* şekilleri tespit edilememiştir. HŞ’de /m/’li şekiller sadece fiil çekimlerinde zamir menşeli şahıs eklerinde birkaç örnekte mevcuttur.

tıñıp at tépregey-miz tédi aş yép (HŞ 858) (Hacıeminoğlu, 1968: 231); *tañ atğanda yığılğay-mız tédiler* (HŞ 1393) (Hacıeminoğlu, 1968: 231).

2. Şekil Bilgisi

2.1. Yükleme hâli ekinin kullanımı:

HŞ’de yükleme hâli eki olarak *+nI* ve *+n* yanı sıra Oğuzların kullandığı *+I* eki de görülür (Korkmaz, 1974: 24; Gülsevin, 1998: 4): *körün bu âdemi nakşı né kıldı* (HŞ 613) (Hacıeminoğlu, 1968: 217); *buyurdu kim kopartıñ bir sarâyı* (HŞ 985) (Hacıeminoğlu, 1968: 985); *tapa kör bir yaman isig havâyı* (HŞ 985) (Hacıeminoğlu, 1968: 985).

2.2. Yönelme hâli ekinin kullanımı:

Harezmi Türkçesinde yönelme hâli için genellikle +KA / +GA ekleri kullanılır. *Hüsrev ü Şîrîn*'de yönelme hâli ekinin +A olarak kullanıldığı da tespit edilmiştir. Eski Türkçede yönelme hâli için +KA kullanılmakla birlikte, 1 ve 2. kişi iyelik ekinin +A şekli de bulunmaktadır. HŞ'de bazı örneklerde 3. teklik şahıs iyelik ekinin +A şekli de bulunmaktadır. HŞ'de bazı örneklerde 3. teklik şahıs iyelik ekinin +A şekli de bulunmaktadır. HŞ'de bazı örneklerde 3. teklik şahıs iyelik ekinin +A şekli de bulunmaktadır. HŞ'de bazı örneklerde 3. teklik şahıs iyelik ekinin +A şekli de bulunmaktadır. HŞ'de bazı örneklerde 3. teklik şahıs iyelik ekinin +A şekli de bulunmaktadır.

bir anca uykuya saldı özini (HŞ 1702) (Hacıeminoğlu, 1968: 280); *felek tég boynuma saldı kemendiş* (HŞ 1738) (Hacıeminoğlu, 1968: 282); *kim oş biz tég bize kim yığlayısar* (HŞ 4584) (Hacıeminoğlu, 1968: 450).

2.3. Bulunma hâli ekinin kullanımı:

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hem de Türkiye Türkçesi ağızlarında +DA şeklinin 'bulunma' hâlinin yanı sıra 'ayrılma' hâli için de kullanılması dolaylı *Hüsrev ü Şîrîn*'de +dA'nın ayrılma hâli görevinde kullanılması da Oğuzca bir özelliktir (Gülsevin, 1988: 4; Gülsevin-Boz, 2013: 57).

süçüg bolmaz tuz ol şekkerde şîrîn (HŞ 429) (Hacıeminoğlu, 1968: 206); *kerek yâr anda soñ bir êtse işin* (HŞ 624) (Hacıeminoğlu, 1968: 217); *oşol kızlarda birin iç tutup ol* (HŞ 632) (Hacıeminoğlu, 1968: 632).

2.4. İlgi hâli ekinin kullanımı:

"Uygur metinlerinde ilgi durumu ekinin ünlü ve ünsüzle biten ad köklerinden sonra hep +nİş biçiminde eklenmesine rağmen, yazıtlarda ve kısmen n lehçesi metinlerinde, ünsüzle biten adlardan sonra bugünkü Oğuz lehçelerindeki gibi +İş biçiminde" olduğu bu +İş ilgi hâli ekinin Oğuzca'yı temsil ettiği ifade edilir (Korkmaz, 2013: 49, Gülsevin, 1998: 3-4). *Hüsrev ü Şîrîn*'de her iki ekin de kullanıldığı görülür. Ayrıca ilgi hâlinin yuvarlaklaşması da Oğuzca bir özellik olarak tespit edilmiş olup *Hüsrev ü Şîrîn*'de ekin +nuş, +uş ve +üm şekli ile yuvarlaklaştığı örnekler tespit edilmiştir. Birinci teklik şahıs zamirinin ilgi hâli çekiminde bazen -im şeklinin bazen de -iş şeklinin kullanıldığı görülür. Bir örnekte *ménüm* kullanımı tespit edilmiştir. İlgi hâlinin -im ekli şekli, Oğuzca özellik olarak değerlendirilebilir.

kimüñ 'aklı bar érse tursu yalguz (HŞ 4446) (Hacıeminoğlu, 1968: 442); *yaratığı anuñ toprağın érdi* (HŞ 120) (Hacıeminoğlu, 1968: 188); *cānumnuñ dādın erniñdin alayın* (HŞ 3968) (Hacıeminoğlu, 1968: 413); *kéterdi teñri tab'imnuñ gubāri* (HŞ 247) (Hacıeminoğlu, 1968: 195); *ménim fi'lime bağma éy bir ü bar* (HŞ 108) (Hacıeminoğlu, 1968: 187); *mé-*

nim kanımni sût tég tökme nā-gāh (HŞ 365) (Hacıeminoğlu, 1968: 202); *ménij* bolsa né bolğay érđi érkín (HŞ 4371) (Hacıeminoğlu, 1968: 438); *ménij* tég bar mu feryād étgen (HŞ 3155) (Hacıeminoğlu, 1968: 365); *ménüm* üçün cevahir gencin açtıñ (HŞ 3276) (Hacıeminoğlu, 1968: 372); *kim* uş rāyıñ *bizim* tedbūrimizdin (HŞ 2325) (Hacıeminoğlu, 1968: 316); *biziñ* tég şahş hem suwdın töretti (HŞ 36) (Hacıeminoğlu, 1968: 183); *érip* taş köñli *bizniñ* yāri efsūn (HŞ 3113) (Hacıeminoğlu, 1968: 362).

2.5. Vasıta hâli ekinin kullanımı:

Harezmi Türkçesinde vasıta hâli eki olarak +*In*, +*Un* eklerinin yanı sıra *birle*, *birlen*, *bile* edatlarının kullanıldığı belirtilir (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 193). Bu döneme ait eserlerde +*IA* vasıta eki de kullanılmaktadır. +*IA* vasıta hâli ekinin örnekleri Oğuzca özellikler içerdiği tespit edilen *Mu'înü'l-Mürîd* ve Oğuzların yaşadığı bölgeden olduğunu belirten Rabgûzî tarafından yazılan *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da tespit edilmiştir (Ata, 2016: 78; Aktan, 2012: 5). Eski Anadolu Türkçesinde +*n* ile birlikte +*IA* ve +(I)IA eklerinin de işlek olarak kullanıldığı görülür (Gülsevin-Boz, 2013: 59-60). *Hüsrev ü Şîrîn*'de vasıta hâli görevinde +*n* vasıta hâli ekinin yanında az da olsa +*IA* ekinin kullanıldığı görülür. Bu durum *Hüsrev ü Şîrîn* ile Oğuzca metinlerin +*IA* isimden isim yapım ekinin kullanımı bakımından benzerlik göstermesi olarak kabul edilebilir.

kılu kündüzle ırğal u temāşā (HŞ 4058) (Hacıeminoğlu, 1968: 419); *bu kağgu bahrı hem tünle batıgrak* (HŞ 3126) (Hacıeminoğlu, 1968: 363).

2.6. İyelik eklerinin kullanımı:

Harezmi Türkçesinde genellikle düz ünlülü kelimelere -*Im*, yuvarlak ünlülü kelimeler -*Um* şeklinde eklenir. *Hüsrev ü Şîrîn*'de 1. ve 2. teklik şahıs iyelik ekleri ünsüzle biten düz ünlülü kelime tabanlarına sayıca az örnekte -*Um*, -*Uñ* şekliyle eklenir. Tespit edilen sözcüklerin dudak ünsüzü taşıdığı görülür. 1. ve 2. teklik şahıs iyelik ekleri Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde +*Um* ve +*Uñ* şeklinde daima yuvarlak ünlülü şekli ile sözcüğe eklenir (Karadoğan, 2001: 176-177, Ercilasun, 2011: 454). Bu eklerin yuvarlaklaşması Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik özelliğidir.

bu yérde barça sabrum aldı bardı (HŞ 922) (Hacıeminoğlu, 1968: 234); *körerler tép tapığumda köp renc* (HŞ 1119) (Hacıeminoğlu, 1968: 246); *né anca dost bar kim gamum yép* (HŞ 2633) (Hacıeminoğlu, 1968: 334); *tek naşibuñ bu ajundın bir qarın aş* (HŞ 1933) (Hacıeminoğlu, 1968: 294).

2.7. Görülen geçmiş zaman çekimi:

Korkmaz, Kâşgarlı'nın XI. yüzyılda Oğuzcada, geçmiş zaman kipinin kuruluşunda -*dUk* isim-fiil ekinin de kullanıldığını ve bu kipin 3. şahıs teklik ve çokluk çekimi arasında bir ayrılık bulunmadığını bildirdiğini kaydeder (Kork-

maz, 1974: 27). Görülen geçmiş zamanın 1. ve 2. teklik ve çokluk şahıs çekiminde ünlünün yuvarlaklaştığı görülür. Düz ünlülü eylemlere ekin yuvarlak ünlülü şeklinin gelmesi de Oğuzcanın etkisi olarak değerlendirilebilir.

suwsuz kurgak bulut tég taptum éy bég 3565 (Hacıeminoğlu, 1968: 389); *tena'um kıl çün taptuñ émdi hoş yaz* 3954 (Hacıeminoğlu, 1968: 412); *ayttı né kadar sewdüñ sen anı* 2524 (Hacıeminoğlu, 1968: 328); *ol evvel perdedin taşra kalduñ* 4280 (Hacıeminoğlu, 1968: 432); *zehī kim ilge lāyık şāh taptuñ* 1262 (Hacıeminoğlu, 1968: 254).

2.8. Gelecek zaman eki olarak -(y)IsAr ekinin kullanılması:

Eski Anadolu Türkçesinde en işlek gelecek zaman eki *-IsAr*'dır (Gülsevin-Boz, 2013: 75). Harezm Türkçesinde gelecek zaman için *-GAy*, *-KAy*; *-GU* (turur) ekleri kullanılmıştır (Argunşah-Sağol, 2014: 200-201). Harezm dönemi eserlerinden sadece *Hüsrev ü Şîrîn*'de iki yerde tespit edildiği belirtilmiştir (Ata, 2016: 93). Anadolu sahasında yaygın kullanılan *-IsAr* ekinin *Hüsrev ü Şîrîn*'de kullanılması Oğuzca özellik olarak değerlendirilmelidir.

kim oş tün bardı bu kün qalmayısar (HŞ 3946) (Hacıeminoğlu, 1968: 412); *kim oş biz tég bize kim yığlayısar* (HŞ 4589) (Hacıeminoğlu, 1968: 225)

2.9. Emir kipinin çekimi:

Kâşgarlı, emir kipinde Türklerin, fiil kök ve tabanlarına 2. teklik şahıs çekiminde *-Gİl*, *-Kİl*, 2. çokluk şahıs çekiminde *-ñlAr* eklerini getirdiklerini; Oğuzlar ve Kıpçakların ise “bir kişi için ‘git’ anlamında **bar**; ‘hepiniz gidin’ anlamında **barıñ derler**” ifadesinden anlaşıldığına göre 2. teklik kişi için yalnız fiil kök ve tabanını, çokluk için de *-İñ* ekini eklediklerini bildirir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 245-246). Buna dayanarak Karahan, emir 2. teklik kişinin eksiz biçiminin Oğuz ve Kıpçaklara ait bir kullanım olduğunun -ihtiyatlı olarak- çıkarılabileceğini bildirir (Karahan, 2013: 180-181). Kâşgarlı Oğuz ve Kıpçakların diğer Türklerden farklı şekilde *+lAr* eki olmaksızın emir çekimini yaptıkları da açıkça belirtmiştir. Ona göre Oğuz ve Kıpçakların *-(İ)ñ / -(U)ñ* şeklindeki emir çekimi doğrudur (Karahan, 2013: 182). *Hüsrev ü Şîrîn*'de 2. teklik şahıs emir kipi çekiminde eksiz şekil sayıca çoktur. *-Gİl* ekli emir çekimi de kullanılmaktadır. 2. çokluk şahıs çekiminde ise *-ñlAr* şeklinin kullanımı Oğuzca *-İñ / -Uñ* ekine oranla seyrek.

kél émdi sözlegil sen hem bir anca (HŞ 1066) (Hacıeminoğlu, 1968: 243); *felek mihrābı 'ışk érmiş hoş añla* (HŞ 261) (Hacıeminoğlu, 1968: 196); *'āşıklarnıñ sözün 'ışk birle tuñla* (HŞ 261) (Hacıeminoğlu, 1968: 196); *buyurdı kim kopartuñ bir sarayı* (HŞ 985) (Hacıeminoğlu, 1968: 238); *körüñ bu ādemi naqşı né kıldı* (HŞ 613) (Hacıeminoğlu, 1968: 217); *né aysa oşbu şūratdın ukuñ tép* (HŞ 638) (Hacıeminoğlu, 1968: 218).

2.10. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca özellik olarak işaret ettiği *-AsI* sıfat

fiil eki hakkında *tawratğu yér* ve *tawratası uğur* için Oğuzlarda *tawratası yér* “acele etme yeri” ve *tawratası uğur* “acele etme vakti” açıklamasını yapar (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 347). -*AsI* sıfat fiil ekinin Kâşgarlı'da ilk kez görüldüğünü dile getiren Karahan, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yaygın olduğunu ve Oğuz-Türkmen, Kıpçak gruplarında da gelecek zaman ifadesiyle dikkati çektiğini de ekler (Karahan, 2013: 173). *Hüsrev ü Şîrîn*'de iki fiilde mevcuttur.

kim ol dîvâne érge né kılası, né çäre birle andın kırtulası (HŞ 2496) (Hacıeminoğlu, 1968: 326).

2.11. -(I)baAn ve -p zarf fiil eklerinin kullanımı:

-(I)baAn zarf fiil ekinin Harezmi metninde yer alması Oğuz Türkçesinin tesiriyledir. -p zarf fiil ekinin genişlemiş ve tonlulaşmış şekli Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıklıkla yer alır (Korkmaz, 1974: 29; Gülsevin, 1998: 4).

hem birge kéliben bolup yoldaşım (HŞ 4693) (Hacıeminoğlu, 1968: 457).

-p zarf fiil ekinin ünlüsünün yuvarlaklaşması Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik özelliğidir. HŞ'de ekin ünlüsünün yuvarlaklaştığı örneklerin sayısı fazladır: *kawup birniñ kanatın ündürür sen* (HŞ 105) (Hacıeminoğlu, 1968: 187); *tapup tuttı étekin boldı şākir* (HŞ 307) (Hacıeminoğlu, 1968: 199); *alup kéltürdiler élinge aldı* (HŞ 570) (Hacıeminoğlu, 1968: 214); *çapup bir sınañ aklar tédiler* (HŞ 771) (Hacıeminoğlu, 1968: 226).

3. Söz varlığı

3.1. Köktürkçede dönüşlülük zamiri olarak hem *öz* hem de *kentü* kelimeleri kullanılmıştır. Yaşayan lehçe ve şivelerimizde yaygın olarak *öz* kullanılırken *kendi* Türkiye Türkçesi ile Gagavuzlarda yaşamaktadır (Gülsevin, 1998: 5). *Hüsrev ü Şîrîn*'de dönüşlülük zamiri *öz* sıklıkla yer almakla birlikte *kendü* kelimesi de kullanılmıştır:

kerek bolsam aña men kendü kélsün (HŞ 2259) (Hacıeminoğlu, 1968: 312); *çiçek körmişçe bülbül kendü sayrar* (HŞ 2487) (Hacıeminoğlu, 1968: 326); *velikin kendü sakşap anlağul bir* (HŞ 3339) (Hacıeminoğlu, 1968: 375).

3.2. Köktürkçedeki *tap-* ve *bul-* “bulmak” fiillerinden *bul-* Oğuzca olarak değerlendirilir. Türkiye Türkçesinde bugün *bul-*, diğer lehçelerde *tap-* eylemi kullanılmaktadır. *Hüsrev ü Şîrîn*'de genellikle *tap-* eylemi az sayıda örnekte ise *bul-* fiili kullanılmıştır: *bulup kizlençi rāzlarını bilip çın* (HŞ 305) (Hacıeminoğlu, 1968: 198); *bu yanlıg sordı söz yol bulmuşınça* (HŞ 716) (Hacıeminoğlu, 1968: 226).

3.3 *añla-* fiili *Dîvānu Lugati't-Türk*'te *ol söziğ añladı* Oğuzca kaydıyla verilir (Ercilasun, 2014: 128, Karahan, 2013: 266). Gülsevin *añla-*, *tüşün-*,

uk- “anlamak” fiillerinden *uk-* fiilinin Köktürkçede yaygın kullanıldığını, Oğuz lehçelerinde *añla-*, diğer lehçelerde ise *tüşün-* fiilinin kullanıldığını belirtir (Gülsevin, 2010: 63-64). *Hüsrev ü Şîrîn*’de hem *uk-* hem de *añla-* fiili kullanılmıştır.

kıyās ét añlar-ısan çarh yérni (HŞ 69) (Hacıeminoğlu, 1968: 185); *ķamuğ yönlerni añlap boldı āgāh* (HŞ 286) (Hacıeminoğlu, 1968: 286); *munuñ hālın ķamuğ kıız añladular* (HŞ 618) (Hacıeminoğlu, 1968: 217).

né aysa oşbu şûratdın uķuñ tép (HŞ 638) (Hacıeminoğlu, 1968: 218); *saķınmadın eşitti soñra uķtı* (HŞ 836) (Hacıeminoğlu, 1968: 230).

3.4. Gülsevin *beñze-* / *oñşa-* fiillerinden *beñze-* şeklinin Oğuzca olduğunu belirtir (Gülsevin 2010: 66). *Hüsrev ü Şîrîn*’de *oñşa-* fiili sıkça kullanılmış, *meñze-* şekli bir kez yer almıştır: *özümge meñzetip anı ıdar men* (HŞ 3052) (Hacıeminoğlu, 1968: 359)

añar hıç oñşamaz bu barça neñler (HŞ 24) (Hacıeminoğlu, 1968: 182); *oķup oñşar közi yaşını sildi* (HŞ 377) (Hacıeminoğlu, 1968: 203); *ķara taşdın şûrat bar atķa oñşar*, (HŞ 525) (Hacıeminoğlu, 1968: 211).

3.5. *gizle-* fiilinin Oğuzlarda, *yaşur-* şeklinin ise Oğuzca olmayan dilyektlerde yaygın olduğu bildirilmektedir (Gülsevin, 2010: 68). Clauson, *kizle-* şeklinin Oğuzca olabileceğini belirtir (Clauson, 1972: 760). HŞ’de *kizle-*, *yaşur-* fiilinden sayıca fazla kullanılmıştır: *tamām dürr dāneni kizlep tutar tég* (HŞ 282) (Hacıeminoğlu, 1968: 197); *sözün āşķāre sözle kizlemegil* (HŞ 406) (Hacıeminoğlu, 1968: 204); *ya gevhér tég taş ara kizlenilse* (HŞ 508) (Hacıeminoğlu, 1968: 210).

idi méndin yaşurmadı né érse (HŞ 658) (Hacıeminoğlu, 1968: 219); *otaçınđın yaşurma igiñ éy cān* (HŞ 679) (Hacıeminoğlu, 1968: 220); *añın bağlap bir aħurda yaşurdı* (HŞ 3770) (Hacıeminoğlu, 1968: 401).

3.6. Oğuzcada *in-*, diğer lehçelerde *tüş-* fiili kullanılmaktadır (Gülsevin 2010: 69): *medāyinde anıñ ķaşırınğa tüştü* (HŞ 1110) (Hacıeminoğlu, 1968: 245); *tüşüp çeşme yakasında atındın* (HŞ 902) (Hacıeminoğlu, 1968: 233); *tüşürdiler sarayķa kirdi şîrîn* (HŞ 950) (Hacıeminoğlu, 1968: 236); *saķın müngende éngende hāzır bol* (HŞ 756) (Hacıeminoğlu, 1968: 225); *revān sözlemedin éndi atındın* (HŞ 948) (Hacıeminoğlu, 1968: 236); *münügli ayamaz andın kim ineyin* (HŞ 1950) (Hacıeminoğlu, 1968: 295).

3.7. Köktürk yazı dilinde Oğuzca bir unsur olarak *elig* kelimesinin var olduğu; Oğuzcada *él* sözcüğünün tarihî lehçelerden Harezmi, Kıpçak ve Çağataycada *kol* kelimesi birlikte görüldüğü kaydedilir (Gülsevin, 2010: 72). HŞ’de de hem *kol* hem de *el* kelimeleri “el” anlamıyla kullanılmıştır.

alıp élinge ol bir pāra ķāğad (HŞ 551) (Hacıeminoğlu, 1968: 213); *keñeşip iddılar tizginler éldin* (HŞ 772) (Hacıeminoğlu, 1968: 226); *ađak*

élge alıp *şāhka* tutup *koş* (HŞ 1026) (Hacıeminoğlu, 1968: 240). *külü* hem *ğuralarkā* *kol* *tégürdi* (HŞ 342) (Hacıeminoğlu, 1968: 201); *adınlar* *barça* *kol* *kaşşurdu* *turdu* (HŞ 1013) (Hacıeminoğlu, 1968: 240); *selām* *kıldı* *kolun* *kaşşurdu* *turdu* (HŞ 2360) (Hacıeminoğlu, 1968: 318).

3.8. Çağdaş lehçelerde *yoğurt* ile birlikte *katık* ve *ayran* kelimelerinin kullanıldığı; Uygurcadan beri var olan *yoğurtun* Oğuz lehçelerinde yaygın olduğu belirtilir (Gülsevin, 2010: 70-71). *Hüsrev ü Şîrîn*'de *yoğurt* kullanımı tespit edilmiştir.

aritur süt tég bolur da yoğurt (HŞ 4241) (Hacıeminoğlu, 1968: 318).

Sonuç

Hüsrev ü Şîrîn'de tespit edilen Oğuz lehçesine dair ses, şekil bilgisi ve söz varlığına dair özellikler şu şekildedir:

1. /é/ sesinin varlığı; birden fazla heceli kelimelerin sonundaki, ikinci ve sonraki hece başlarındaki art ve ön damak /g/, /ğ/ ünsüzlerinin erimesi; kelime başında /t/'lerin sedahlılaşması; kelime içinde ve sonunda d > y değişimi; k > h değişimi; kelime başında y- ünsüzünün düşmesi; iç ses durumdaki bazı ünsüzlerin düşmesi ve b- > m- değişimi gibi Oğuz lehçesine ait ses özellikleri tespit edilmiştir.

2. +I yükleme hâli, +A yönelme hâli ekinin mevcut olması; +DA bulunma hâli ekinin 'ayrılma' hâli için de kullanılması; +Iη /+Uη ilgi hâli eki ve yuvarlaklaşmış şekillerinin (+nuη, +uη ve +üm) tespit edilmiş olması; +IA ekinin vasıta eki olarak kullanılması; iyelik eklerinin ünlülerinin yuvarlaklaşması; geçmiş zaman kipinin kuruluşunda -dUk isim-fiil ekinin de kullanılması, görülen geçmiş zamanın 1. ve 2. teklik ve çokluk şahıs çekiminde ünlünün yuvarlaklaşması; gelecek zaman eki olarak -(y)IsAr ekinin kullanılması; . 2. teklik şahıs emir kipi çekiminin eksiz yapılması ve 2. çokluk şahıs çekiminde -Iη / -Uη ekinin kullanılması; (I)baN ve -p zarf fiil ekleri ve -AsI sıfat fiil ekinin varlığı Oğuzcanın şekil özellikleri benzerlik göstermektedir.

3. *Hüsrev ü Şîrîn*'de, *kendü*, *el*, *yoğurt*, *bul-*, *añla-*, *beñze-*, *in-* *gizle-* gibi Oğuzca olduğu düşünülen kelimelerin var olduğu tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

EDPT: *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*

ET: Eski Türkçe

HŞ: *Hüsrev ü Şîrîn*

HT: Harezmi Türkçesi

KT: Karahanlı Türkçesi

Kaynakça

- Aktan, B. (2012). “Mu‘înü’l-Mürîd’de Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 1-8.
- Argunşah, M. – Sağol Yüksekaya, G. (2014). *Karahanlıca-Harezmce-Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Evresi Harezm – Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. bs.
- Ata, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36.
- Caferoğlu, A. (2015). *Türk Dili Tarihi. I-II*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Ercilasun, A. B. - Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Luğâtî’-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. - Boz, E.(2004). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gülsevin, G. (1998). “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”. *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, 7, 12-18.
- Gülsevin, G. (2010). “Oğuzca olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım”. *Turkish Studies. Volume: 5/1: 57-76*.
- Gülsevin, G. (2010). “11. Yüzyılda Hangi Oğuz Dialektleri Vardı?”. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. Kış 2016 / 76, 269-300*.
- Hacıeminoğlu, N. (1968). *Kutb’un Husrev ü Şirin’i ve Dil Hususiyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2017). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2011). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karadoğan, A. (2003), “Eski Anadolu Türkçesinde Yuvarlaklaşan Ekler”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001, 44, 171 - 179*.
- Karahan, A. (2013). *Dîvânı Luğâtî’-Türk’e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). “Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2010). “Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri”. *Turkish Studies, Volume 5/1, Winter, 1-41*.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1974). “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”. *Türkoloji Dergisi, C 6, 1, 15-30*.

- Sağol, G. (2002). "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler". *Türkler*. C 5, Yeni Türkiye Yayınları, 804-813.
- Sulak, S. (2011). *Kaynaklardan Ders Kitaplarına Aktarma Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'inin Metin Çeviri ve Sözlüğü*. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Bölümü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uludağ, H. (2018). *Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'inde İsimler*. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satırarası Kuran Tercümesi (TIEM 235v/3-450r7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Yıldız, M. (2018). *Kutb'un Farsçadan Türkçeye Çevirdiği Hüsrev ü Şîrîn Adlı Mesnevisinde Fiiler*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Zajaczkowski, A. (1961). *Najstarza Wersja Turecka Husräv u Şîrîn Qutba*. III. Cilt (Sözlük), Warszawa.
- Zajaczkowski, A. (1958). *Najstarza Wersja Turecka Husräv u Şîrîn Qutba*. II. Cilt (Faksimile), Warszawa.

Extended Summary

The mesnevi named *Hüsrev ü Şîrîn* was written in the 12th century by Genceli Nizamî, one of the most important names of Persian literature. The *Hüsrev ü Şîrîn* of Kutb was copied in 1383 by a Kipchak Turk, Berke Fakih. This copy is registered with number 312 at the Paris Bibliothèque Nationale. Among the works written in the Harezmi area, Kutb's *Hüsrev ü Şîrîn* has an important place. Kutb's *Hüsrev ü Şîrîn* is a love mesnevi. It differs from other works of the period in terms of its subject. Ananiasz Zajaczkowski was the first to study on this work. Zajaczkowski published the transcribed text and facsimile of the work in 1958, and the dictionary of the work in 1961. The transcribed text was also published by Hacıeminoğlu. There are different opinions about the language of the work. The most prominent common features of the Harezmi period works are that they contain the linguistic features of Oghuz-Turkmen and Kipchak Turkish together with Eastern Turkish. One of the works written in Harezmi Turkish, which has a mixed language feature, is *Hüsrev ü Şîrîn*, which was translated from Persian by Kutb between 1340-1342 in the first half of the 14th century. It is noteworthy that in addition to general language features of Harezmi Turkish, it has Oghuz features as well. In this study, the phonetic and morphological features of Oghuz in *Hüsrev ü Şîrîn* were examined. The phonetic and morphological features of Oghuz language and examples of vocabulary, determined in *Hüsrev ü Şîrîn*, were tried to be witnessed by giving the line numbers mentioned in the text published by Hacıeminoğlu.

Hüsrev ü Şîrîn written in the field of Altın Ordu has the characteristics of Harezmi, Oghuz and Kipchak. There are different opinions about the period the work belongs to. Necmettin Hacıeminoğlu finds *Hüsrev ü Şîrîn* close to the pre-Chagatai period due to the verb conjugations. He emphasizes that it has Kipchak features in terms of phonetics and vocabulary. Eckmann includes the work in the Harezmi field. Samoyloviç accepts the language of Kutb as Uighur-Kipchak. Inan describes it as the literary language of Altın Ordu mixed with Harezmi Turkish, which was written in the nation of Altın Ordu in the 14th century. Ata gives the work under the artifacts belonging to the field of Harezmi - Altınordu.

The phonetic, morphological and vocabulary features of the Oghuz dialect detected in *Hüsrev ü Şîrîn* are as follows:

It is seen that the sound / é / exists in words. It is seen that the consonants of back and front palate / g /, / ğ / disappear at the end of words with more than one syllable, at the beginning of the second and next syllables. At the beginning of the word / t / s are voiced. There is a d > y change in the word and at the end of the word. There has been a change of k > ħ in words. Some consonants in the inner sound state have dropped. In some words b-> m-change has been detected. The drop of the y-consonant at the beginning of the word is considered as an Oghuz characteristic. Kaşgar states that the Oghuz and Kipchaks have converted the y-at the beginning of the word into elif or c-

In *Hüsrev ü Şîrîn*, it is seen that + I accusative suffix and + A dative suffix is used which are considered as Oghuz,. In addition, the + DA locative suffix is

also used for the ablative state. The genitive suffix + Iŋ / + Uŋ and its rounded shapes (+ nuŋ, + uŋ and + üm) were determined. In addition, the use of + lA as an instrumental suffix and the rounding of the vowels of the possessive suffixes are also Oghuz features. In the formation of the past tense, the noun-verb suffix -dUk is used. In the 1st and 2nd person singular and plural conjugation of the seen past tense, it is seen that the vowels become rounded. As the future tense suffix - (y) lAr is used. The use of (I) bAn and -p gerundium suffixes and -AsI participle verb affixes are similar to the morphological features of Oghuz Turkish.

In *Hüsrev ü Şîrîn*, it has been determined that there are words that are thought to belong to Oghuz dialect such as kendü, el, yogurt, bul-, aŋla-, *beŋze-*, *in- gizle-*. Among the verbs tap- and bul- in Köktürk Turkish, bul- is considered to be Oghuz. Today, in Turkey Turkish the verb bul-is used; tap- is used in other dialects. In *Hüsrev ü Şîrîn*, the verb tap- is generally used whereas the verb bul- is used in a small number of examples.

Araştırma Makalesi / Research Paper

YENİSEY YAZITLARI'NDA İLERİ ÖGELER

Ahmet KARAMAN*

Öz

Yenisey (Tuva ve Hakasya) bölgesi yazıtları, eski Türk yazısıyla taşlara işlenmiş mezar taşı yazıtlarıdır. Eldeki veriler ışığında hangi tarihlerde dikildiği bilinmeyen bu yazıtlar, eski Türk yazısının kullanıldığı diğer yazıt ve el yazmalarından kimi farklılıklar içermektedir. Bu yazıtlarda kullanılan kimi yazı karakterleri, dil bilimsel yapılar, anlamsal çağrışımlar ve bağlam içerisinde geçen sözcükler söz konusu farklılıkları oluşturan kimi unsurlardır. Farklılıklarının yanında eski Türk yazıt ve el yazmaları ortak unsurlar barındırmaktadır. Bu ortaklıklar bağlamında Yenisey bölgesi yazıtlarının söz varlığı açısından incelenmesi, bu yazıtların anlaşılmasında katkılar sunmaktadır. Kimi türemiş sözcüklerin kök biçimlerinin tespiti bu noktada önemli bir konudur. Yazıtların yazarları, türemiş biçimlerini kullandıkları sözcüklerin kök biçimlerinden haberdardılar. Bu tip kök biçimleri bağlam içerisinde yer almayıp türemiş biçimleri bulunan yapılara ileri öge denilmektedir. Bu yazıda Yenisey Yazıtları'nda görülen ileri ögeler tespit edilecektir. Bu tespit, Yenisey Yazıtları'nın diğer yazıt ve el yazmaları ile söz varlığı açısından ortaklık ve bağlantılarının saptanmasına katkılar sunacaktır. Kök biçimlerin saptanması, Yenisey Yazıtları'nın söz varlığı açısından zenginliğini anlamakta önemli bir yere sahiptir. Çalışmada, gövde biçim olarak belirlenen yapılar kök biçime ulaşıncaya kadar yapısal ve anlamsal açıdan çözümlenecektir. Bu çalışma, yazıt ve el yazmalarında sözcük türetiminin, sözcüklerin anlamsal boyutlarının, ses değişim ve gelişimlerinin ve o dönemde Türk dilinin lehçe farklılıklarının anlaşılmasına da katkılar sunacaktır. Ayrıca üzerinde durulan sözcüklerin derin etimolojik açıklamaları yapılmış olacaktır.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 08.03.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 27.04.2021

Makalenin Künyesi: Karaman, A. (2021). "Yenisey Yazıtlarında İleri Ögeler". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 33-70.

DOI: 10.24155/tdk.2021.176

* Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, karamana00@gmail.com. Malatya / Türkiye.

ORCID ID:0000-0002-2524-8972

Anahtar Sözcükler: İleri ögeler, Yenisey Yazıtları, söz varlığı, etimoloji, Eski Türk yazıt ve el yazmaları.

Forward Elements in Yenisei Inscriptions

Abstract

The Yenisei (Tuva and Hakasya) region inscriptions are gravestone inscriptions engraved in stone with old Turkic script. In the light of the available data, these inscriptions, the dates of which are unknown, contain some differences from other inscriptions and manuscripts written in the old Turkic script. Some font characters, grammatical structures, semantic connotations and words in context used in these inscriptions are some of the elements that make up these differences. Besides their differences, inscriptions and manuscripts have common elements. In the context of these commonalities, the examination of the inscriptions of Yenisei region in terms of vocabulary contributes to the understanding of these inscriptions. At this point, determining the root forms of some derived words is an important issue. The authors of the inscriptions were aware of the root forms of the words of which they used the derived forms. Although this type of root forms are absent in the context, structures with derived forms are called forward element. In this article, forward elements seen in the Yenisei inscriptions will be determined. This will contribute to the determination of the commonalities and connections of the Yenisei inscriptions in terms of vocabulary with other old Turkic inscriptions and manuscripts. The determination of root forms has an important place in understanding the richness of the Yenisei inscriptions in terms of vocabulary. In the study, the structures determined as derived forms will be analyzed structurally and semantically until reaching the root form. This study will also contribute to the understanding of word derivation, semantic dimensions of words, voice changes and developments, and the dialect differences of the Turkic language in that period. In addition, deep etymological explanations of the mentioned words will be made.

Keywords: Forward elements, Yenisei Inscriptions, vocabulary, etymology, old Turkic inscriptions and manuscripts.

Giriş

Yenisey Yazıtları, eski Türk yazısıyla taşlara işlenmiş mezar taşı niteliğindeki yazıtlardır. Bu yazıtlarda genel olarak ölen kişilerin kısa yaşam öyküleri, yaptığı icraatlar ve övgüleri yer almaktadır. Söz konusu yazıtlarda ayrıca ölüm olayı karşısında duyulan derin üzüntünün yansımaları da bulunmaktadır. Mezar taşı yazıtlarında içeriğin benzer oluşu, kimi kalıp ifadeleri de beraberinde getirmiştir. Ayrıca Yenisey Yazıtları'nda işlenen konular, mezar taşı dikilen kişinin anlatımıyla 1. teklik şahısla verilmiştir.

Yenisey bölgesi yazıtları, II. Türk Kağanlığı'ndan kalan yazıtlardan daha önce bulunmalarına karşın gerek kalıp ifadelerden oluşmaları gerekse de bu yazıtların II. Türk Kağanlığı Yazıtları'na göre hacimsel olarak sınırlı oluşları nedeniyle üzerinde yürütülen çalışmalar açısından bilim dünyasınca daha az rağbet görmüştür. Eski Türk yazıt ve el yazmaları içerisinde Yenisey bölgesi yazıtları kimi ses, yapı ve sözcük hazinesi açısından farklılıklar barındırmaktadır. Eski Türk yazıt ve el yazmalarının her biri farklı bağlamlar içermektedir. Bu da Eski Türkçenin söz varlığı için önemli bir noktadır. Dahası devletin resmî yazıtları olan bu nedenle de daha standartlaştırılmış bir dilin kullanıldığı II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı yazıtlarının aksine Yenisey Yazıtları halkın bizzat taşlara işlediği yazıtlardır. Bu itibarla, dönemin Türk halkının düşünüş tarzını, duyu dünyasını ve kullandığı dili yansıtmaya açısından da bu yazıtlar dikkat çekicidir.

Farklı bağlamlar içermeleri ve farklı boylar tarafından meydana getirilmiş olmaları nedeniyle farklı lehçeleri yansıtmalarına karşın eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmaları kimi ortak unsurlar içermektedir. Bu ortak unsurlardan biri de söz varlığıdır. Yazıt ve el yazmalarında yer alan sözcüklerin kimileri basit kimileri türemiş kimileri ise birleşik yapıdadır. Kimi türemiş sözcüklerin kök biçimleri ise aynı bölge yazıtları içerisinde geçmemektedir. Buna karşılık söz konusu kök biçimler diğer yazıt ve el yazmalarında tanıklanmıştır. Bu tip yapılar ileri öge olarak adlandırılmaktadır. İleri ögeler, yazıt ve el yazmalarının söz hazinesinin zenginliğini göstermenin yanında, eski Türk yazıt ve el yazmalarının birbiriyle olan söz varlığı açısından bağlantısını da göstermektedir. Dahası Yenisey Yazıtları'nın halkın bizzat diktiği yazıtlar olduğu düşünüldüğünde, bu yazıtların diğer yazıt ve el yazmalarıyla olan söz varlığı ortaklıklarının tespiti daha da önem kazanmaktadır. Yenisey Yazıtları'ndaki ileri ögelerin tespiti, Eski Türkçenin kök ve gövde zenginliğinin ortaya konulmasında katkılar sunacaktır. Türk dilinin gücünü ve sözcük dağarcığının zenginliğini tam anlamıyla tespit edebilmek için çeşitli araştırmalar yapan Doğan Aksan'a göre ileri ögeler, bu tespitini yapılabilmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Dahası Aksan'a göre özellikle eski Türk yazıtlarında türemiş biçimleri tanıklanmasına karşın kök biçimleri görülmeyen sözcükler, Türk dilinin o dönemden daha eski zamanlarına ışık tutmaktadır (1989: 326-328).¹ Buna ek olarak ileri ögelerin saptanması, Eski Türkçenin söz yapımının anlaşılmasına da katkılar sunacaktır. İleri ögelerin araştırılması sonucunda, Yenisey Yazıtları'nın söz varlığının tam anlamıyla tespiti de mümkün olacaktır. Ayrıca yapılacak olan bu çalışmayla takip edilen sözcüklerde görülen ses değişim ve gelişimleri ile Türk dilinin o dönemdeki ağız farklılıkları daha

1 Doğan Aksan'ın ileri ögeler konusundaki görüşleri için ayrıca bk. 2004: 81-90; 2017: 49-54.

sistematiik olarak izlenebilecektir.

Yapılan bu çalışmada ilk olarak Yenisey bölgesi yazıtlarındaki ileri ögeler tespit edilecektir. Tespit edilen her bir ileri ge, ayrı bir alt başlıkta derinlemesine incelenecektir. Aynı kök biçimden türemiş olan sözcükler aynı madde başı içerisinde yer alacaktır. Maddelerin sıralanışı alfabetik bir düzende olacaktır. Çalışmada, saptanan yapıların kök biçimlerinden ve bu kök biçimlerin aldığı eklerden de bahsedilecektir. Dahası saptanan kök biçimlerin diğer eski Türk yazıt ve el yazmaları içerisinde nerede ve hangi anlamda kullanıldığına da yer verilecektir. Ayrıca eğer tespit edilen kök biçim yazıt ve el yazmalarında geçmiyor ancak Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanmış ise bu metinlere de atıfta bulunulacaktır. İleri ögelerin hangi yazıtın hangi satırında yer aldığı çalışmada yer alacaktır. İncelenen ileri ögelerin hangi yazıtın hangi satırında geçtiğinin belirtilmesinde yazıt adlarına değil envanter numaralarına yer verilecektir. Örneğin *adaklığ* sözcüğünün Yenisey bölgesi yazıtlarında nerelerde tanıklandıdağını belirtirken 10/11, 11/3, 42/6 biçimi kullanılacaktır. Burada ilk sayılar ilgili yazıtın envanter numarasını, ikinci sayılar ise satır numarasını belirtmektedir. Buna ek olarak incelenen ileri ögeler, bağlam içerisindeki tanıklamalarıyla birlikte sunulacaktır. Tespit edilen ileri ögelerin geçtiği tüm tanık cümlelerin verilmesi gereksiz bir hacimsel yk getireceğinden ileri ögelerle ilgili yalnızca birkaç örnek verilmekle yetinilecektir. İleri geler için alınacak örnek cümleler anlam farklılıklarını göstermek amacını taşımaktadır.

Yenisey Yazıtları'ndaki ileri ögelerin tespitinin yapılacağı bu çalışmada incelenecek olan sözcüklerin kapsamına, söz konusu yazıtlarda geçen kişi ve yer adları dâhil edilmeyecektir. Böyle bir ayırımın yapılmasının nedeni, takdir edileceği üzere kişi ve yer adlarının incelenmesinin sözcük türetimi ve anlam bilimi araştırmalarından çok daha derin çalışmaları gerektirmesidir. Kişi ve yer adları, takip edilmesi güç olan eski dönemlerdeki yapısal ve anlamsal birleşmelerle oluşmaktadır. İleri gelerde ise daha çok izi sürülebilen yapıların tespiti söz konusudur.

Yenisey bölgesi yazıtlarının neşri konusunda bugüne dek pek çok çalışma yürütülmüştür. Yenisey Yazıtları'nın yer aldığı Tuva-Hakasya coğrafyası, uçsuz bucaksız bir bozkırı ihtiva ettiğinden yazıtların tespiti oldukça güç bir iştir. Tüm olumsuz şartlara karşın günümüzde dahi yeni yazıtlar aranmaya ve bulunmaya devam edilmektedir. şu anda, yazıt sayısı açısından en geniş alışma Erhan Aydın'ın 2019 yılında yaptığı çalışmadır. Bu nedenle yapılan bu çalışmanın dil malzemesi, Aydın'ın bu çalışmada ortaya koyduğu Yenisey bölgesi yazıtları söz varlığıdır.

1. açığı

‘Ne acı!’ karşılığındaki *açıg* sözcüğü, *açı-* ‘acımak, acı duymak, üzgün hissetmek’ kök biçimine {- (X)g} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Açı-* fiili, yazıt ve el yazmalarında tanıklanmazken Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. *Açıg* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında 48/2-8 ve 98/2’de tanıklanmıştır:

[...] *er başı yıta açığı a*

“Askerin başı, eyvah! Ne acı!” (Aydın, 2019: 156-157) [48/2]

[...] *buñ a adrıldıñız açığı a* [...]

“Ne sıkıntı! Ayrıldınız, ne acı!” (Aydın, 2019: 203) [98/2]

2. adaklıg

‘Ayaklı’ karşılığındaki *adaklıg* sözcüğü, *adak* sözüne {+IIg} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Adak* adı, yazıt ve el yazmaları içerisinde KT K7 ve BK D30’da geçmektedir. *Adaklıg* sözcüğü, Yenisey Yazıtları’nda 10/11, 11/3 ve 42/6’da geçmektedir:

tört adak<lıg> yulkım sekiz adaklıg barımın buñum yok erdim

“dört ayaklı hayvanlarım, sekiz ayaklı malım mülküm (pek çoktu). (Hiçbir) derdim yoktur.” (Aydın, 2019: 65-66) [10/11]

3. adır- / adrı- / adrıma- / adrı-

Adır- ‘ayırarak’, *adırl-* ‘ayrılmak; ölmek’, *adırlma-* ‘ayrılmamak; ölmemek’ ve *adırl-* ‘ayrılmak; ölmek’ sözcükleri, **ad-* kök biçiminden türemiştir. *Adır-*, *adırl-*, *adırlma-* ve *adırl-* sözcüklerinin tümü ilk olarak {- (X)r-} ekini almıştır. Bu ek söz konusu sözcüklerde Gabain’in de işaret ettiği üzere basitinin anlamını (simplex) vermektedir (1988: 60). *Adrı-* sözcüğü {- (X)r-} ekinin sonra bir de {- (X)l-} ekini almıştır. *Adrıma-* sözcüğünde buna ek olarak {-mA-} eki vardır. *Adrı-* sözcüğüne {- (X)l-} ekiyle aynı edilgenlik fonksiyonunu üstlenen {- (X)n-} eki getirilmiştir. Bu durum, Yenisey bölgesi yazıtları içerisinde kimi lehçe farklılıklarının bulunduğunu gösteriyor olabilir. **Ad-* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanmamıştır. *Adır-* 28/8; *adırlma-* 28/5-6 ve *adırl-* 32/13-14 ve 16’da geçmekteyken *adırl-* sözcüğü Yenisey bölgesi yazıtlarında sıkça tanıklanmıştır:²

tört iniligü ertimiz bizni erklig adırtı [...]

“Dört kardeş idik. Bizi güçlü (Tanrı) ayırdı.” (Aydın, 2019: 104-105) [28/8]

2 **ad-*, *adırl-* ve *adırl-* sözcükleri için ayrıca bk. Karaman, 2019. *Adrı-* sözcüğünün Yenisey yazıtlarındaki tüm tanıklamalarıyla ilgili bk. Aydın, 2019: 249.

[...] *kalın yağıka kaymatın tegipen **adrıldım*** [...]
“güçlü düşmandan (geri) dönmeden saldırırken ayrıldım (öldüm).”
(Aydın, 2019: 104) [28/2]

[...] *ézençüm e küzençüm e **adrılma seçlinme*** [...]
“İzdirabım (ve) koruyucum, (bizlerden) ayrılmayın, (bu dünyadan) seçilip ayrılmayın!” (Aydın, 2019: 104-105) [28/6]

<...> *éçiçim e **adrındım a***
“<...> sevgili ağabeyimden ayrıldım (öldüm).” (Aydın, 2019: 119) [32/13]

4. alku

‘Hepsi, tümü, bütünü, herkes, her şey’ karşılığındaki *alku* sözcüğü, Clauson’un da işaret ettiği üzere *alk-* ‘bitirmek, tamamlamak’ kök biçimine {-U} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur (EDPT 137a). *Alk-* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında yalnızca KT K-D’de tanıklanmıştır. *Alku* sözcüğü, Yenisey yazıtlarında Adrianov/1 ve 71/1’de geçmektedir:³

[...] ***alkuni** kün ay körü yoriyur ben*
“her şeyi, güneş ve ayı görerek yaşamaya devam ediyorum.” (Aydın, 2019: 243)

<...> *[i]çinte bés **alkusı** artuk begimis? <...>*
“<...> içinde (herkesten?) beş fazlası (olan) beyimiz <...>” (Aydın, 2019: 186-187)

5. antlıg / antsız

‘Antlı; andı olan’ karşılığındaki *antlıg* ile ‘antsız; andı olmayan’ karşılığındaki *antsız* sözcüğü, *ant* kök biçiminden türemiştir. *Antlıg* sözcüğünün yapısında {+llg} eki varken *antsız* sözcüğündeki ek {+sIz} ekidir. *Ant* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında tanıklanmazken Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. *Antlıg* ve *antsız* sözcükleri, Yenisey bölgesi yazıtlarında 11/8’de zıt anlamlı *antlıg antsız* ikilemesinin birer unsuru olarak kullanılmıştır:

***antlıg** adaşım a **antsızda** edgü eşim e adrıldım a*
“Ant içtiğim yoldaşım, ant ile bağlı olmayan iyi eşimden, dostumdan ayrıldım.” (Aydın, 2019: 70-71)

6. asıg

‘Fayda, kazanç, yarar’ karşılığındaki *asıg* sözcüğü, Erdal’ın da işaret ettiği üzere *as-* ‘artmak, çoğalmak, yükselmek’ kök biçimine {-(X)g}

3 *Alku* için ayrıca bk. Gabain, 1988: 93.

ekin'in getirilmesiyle kurulmuştur (1991: 179). *As* kök biçimi bir sesteş köktür. *As-* fiili, yazıt ve el yazmalarında tanıklanmazken Eski Uyğur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. *Asıg* sözcüğü, Yenisey Yazıtları'nda yalnızca 59/5'te geçmektedir:⁴

él eri? üçün üç asıg a tıdıg? <...>

“Yurdumun askeri için üç yararlı (şey)? engel <...>” (Aydın, 2019: 174)

7. bag / baglıg / ban-

Yenisey Yazıtları'nda geçen *bag* ‘birleşik’ (boy), *baglıg* ‘bağlı, birleşik’ ve *ban-* ‘bağlamak’ sözcüklerinin kök biçimi *ba-* ‘bağlamak’ sözüdür. *Bag* sözcüğünün yapısında {- (X)g} eki varken *baglıg* sözcüğünde bu ekten sonra bir de {+Ilg} eki bulunmaktadır. *Ban-* sözcüğünün yapısındaki ek ise {- (X)n-} ekidir. *Ba-* kök biçimi, yazıt ve el yazmaları içerisinde T1 K3, ŞU G Ek 1, IB 14-18 ve 33'te tanıklanmıştır. *Bag* sözcüğü, Yenisey yazıtlarında 1/2, 24/5, 27/7, 38/5, 49/1 ve 49/4'te; *baglıg* 73/6 ve Kök Haya/2'de; *ban-* ise 3/2 ve 10/5'te tanıklanmıştır:

[...] *altı bag bodunta beg<i> ertim* [...]

“Altı birleşik boyun beyi idim.” (Aydın, 2019: 43) [1/2]

<...>le *al<p> esiz baglıg bo<l>zun* [...]

“<...>le kahraman, ne yazık, bağlı (tâbi) olsun!” (Aydın, 2019: 238)

[Kök Haya/2]

altunlıg kéşig bélihte bantım [...]

“Altınlı (altınla süslü) okluğu belime bağladım.” (Aydın, 2019: 49)

[...] *altunlıg kéş egnin yü<d>tüm béhte ban<t>ım* [...]

“Altınlı (altınla süslü) okluğu sırtıma vurdum, belime bağladım.” (Aydın, 2019: 65)

8. bodun

‘Halk, millet’ karşılığındaki *bodun* sözcüğü, *bod* kök biçiminden türemiştir. Sözcüğün sonundaki ek, Türkologlar tarafından yaygın biçimde {+(X)n} olarak kabul edilmektedir. Ancak sözcüğün sonundaki ekin {+An} olduğu anlaşılmaktadır. Burada {+An} eki çokluk bildirmektedir. *Bodun* sözcüğü, boyların bir araya gelmesiyle oluşan ‘millet’ kavramına işaret etmektedir. *Bod* kök biçimi, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca T1 B4 ve T2 K2'de geçmektedir. *Bodun* sözcüğü, Yenisey yazıtlarında sıkça tanıklanmıştır:⁵

[...] *altı oğuş bodunda üç yégirmi altı élim kanım a adrıldım* [...]

4 *Asıg* için ayrıca bk. Röhrborn, 1977: 227-230.

5 *Bodun* sözcüğünün Yenisey Yazıtları'ndaki tüm tanıklamaları için bk. Aydın, 2019: 255.

“Altı boylu halktan, on üç yurdumdan (?), hanımdan ayrıldım (öldüm).” (Aydın, 2019: 55) [10/2]

[...] *biñ er bodunum a esizim* [...]

“Bin askerim, halkım ne yazık!” (Aydın, 2019: 142) [42/2]

9. bökme- / böküşme-

‘Doymamak’ karşılığındaki *bökme-* sözcüğü, **bök-* kök biçimine {-mA-} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Böküşme-* sözcüğünün yapısında ise bu ekin yanı sıra bir de {- (X)ş-} eki bulunmaktadır. *Böküşme-* fiili, ölüm neticesinde kişilerin karşılıklı olarak birbirine doymaması anlamını karşılamaktadır. **Bök-* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında tek başına tanıklanmamıştır. Tes K1’de tanıklanan ‘büyük, ulu’ anlamındaki *bök* adı, *bök* sözcüğünün bir sesteş kök olduğunu göstermektedir. *Bökme-* ve *böküşme-* sözcükleri, Eski Türkçenin söz varlığında yalnızca Yenisey Yazıtları’nda tanıklanmıştır. Bu durum, ilgili sözcüklerin Eski Türkçenin daha o dönemdeki bir lehçe özelliğini yansıtmaya olası olduğunu düşündürmektedir. *Böküşme-* sözcüğü, yalnızca 59/2’de geçmekteyken *bökme-* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtları içerisinde pek çok yerde tanıklanmıştır.⁶

[...] *kuyda kunçuyum a böküşmedim*

“Obada eşime doymadım.” (Aydın, 2019: 174) [59/2]

teñrideki künke yérdeki élimke bökmedim

“Gökteki güneşe (ve) yer(yüzün)deki yurduma doymadım.” (Aydın, 2019: 60) [7/3]

kuyda kunçuyum a bökmedim yıta buñ a özde oglumka bökmedim yıta buñ a

“Obada eşime doymadım, eyvah! Ne sıkıntı! Vadide oğluma doymadım, eyvah! Ne sıkıntı!” (Aydın, 2019: 232) [147/2]

10. bulgak

‘Karışıklık’ anlamındaki *bulgak* sözcüğü, Clauson, Erdal ve Tekin’in da ifade ettiği üzere *bulga-* ‘karıştırmak, karışıklık çıkarmak’ sözüne {- (X) k} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur (EDPT 336b; Erdal, 1991: 231; Tekin, 2003: 90). Kök biçim, yazıt ve el yazmaları içerisinde KÇ B11 ve ŞU G4’de tanıklanmıştır. *Bulgak* sözcüğü, Yenisey yazıtları içerisinde yalnızca 15/1’de geçmektedir:

bodun ara bulgak için elig uyamga adrılıtm esni

“Halk arasında karışıklık (olduğu) için elli akrabamdan ayrıldım (öldüm), ne yazık!” (Aydın, 2019: 81)

6 *Bökme-* sözcüğünün Yenisey Yazıtları’ndaki tüm tanıklamaları için bk. Aydın, 2019: 255-256.

11. butlug

‘Bacaklı’ karşılığındaki *butlug* sözcüğü, *but* kök biçimine {+IIg} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *But* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında tanıklanmazken ‘but, ayak, bacak’ karşılığıyla Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. Yazıt ve el yazmalarında *but* kök biçiminden türemiş tek sözcük olan *butlug* sözcüğü yalnızca 46/3’te geçmektedir:

élde kişim egri tewem tört butl<ug> yulkım

“Yurtta samurlarım, tek hörgüçlü develerim, dört bacaklı at sürülerim (var).” (Aydın, 2019: 154)

12. buyruk

‘Komutan’ karşılığındaki *buyruk* sözcüğü, Clauson, Erdal ve Tekin’in de işaret ettiği üzere *buyur-* ‘emretmek’ sözüne getirilen {-(X)k} ekiyle kurulmuştur (EDPT 387a-b; Erdal, 1991: 231; Tekin, 2003: 91). Sözcük, özellikle dönemin Türk siyasal yapılanması içerisinde en yetkin kişi olan kağanın ve kağandan sonra gelen üst düzey yetkililerin ‘kuvvetli isteği’ne işaret etmektedir. Bu mantıkla, *buyur-* sözcüğünün ifade ettiği emir neticesinde gereken işi, oluşu performansla döken kişi *buyruk* olmalıdır. Bu yönüyle *buyruk* sözcüğü bir unvan adıdır ve yazıt ve el yazmaları içerisinde sıkça tanıklanmıştır. *Buyur-* fiili, yazıt ve el yazmaları içerisinde herhangi bir yerde geçmemektedir. Kök biçim, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de tanıklanmazken Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. *Buyruk* sözcüğü, Yenisey yazıtları içerisinde yalnızca 71/4’te tanıklanmıştır:⁷

<...>galı *buyruk alp saşun*

“<...> Buyruk Alp Sangun” (Aydın, 2019: 187)

13. bütme-

‘İnanmamak, doymamak, kanmamak’ karşılığındaki *bütme-* sözcüğü, *büt-* kök biçimine {-mA-} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Büt-* kök biçimi, yazıt ve el yazmaları içerisinde tanıklanmamıştır. Kök biçim, ‘inanmak, doymak, kanmak’ anlamlarıyla Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. Dahası *büt-* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘doymak, tamam olmak’ anlamındaki ‘kanmak’ karşılığıyla daha sık kullanılmıştır. Sözcüğün olumsuz biçimi, Yenisey bölgesi yazıtlarında yalnızca 26/12’de tanıklanmıştır. Yenisey Yazıtları’nda ölen kişilere henüz doyulmadığı, onlarla yaşanan ömrün henüz kişileri tatmin etmediği veya ölen kişinin hayata doymadığı, görece daha pek çok gününün kaldığının vurgusu sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu itibarla *bütme-* sözcüğü bura-

7 *Buyruk* için ayrıca bk. Aydın, 2018: 121; Aydın, 2019: 188.

da 'doymamak' anlamına işaret etmektedir:

ökünmediñiz y[ita] körmediñiz bütmed[iñiz] <...>

“Pişman olmadınız. Ne yazık! Görmediniz, doymadınız. <...>” (Aydın, 2019: 100)

14. edgü

‘İyi, iyice’ karşılığındaki *edgü* sözcüğü, Tekin’in de işaret ettiği üzere *ed* ‘madde, mal mülk’ kök biçimine {+gU} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur (2003: 82). *Ed* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında tanıklanmazken Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. *Edgü* sözcüğü, Yenisey Yazıtları’nda 11/8, 13/3, 15/2, 26/10, 42/2-5 ve 71/2’de geçmektedir. Sözcük ayrıca 40’da *edkü* biçiminde tanıklanmıştır:⁸

antlıg adaşım a antsızda edgü eşim e adrıldım a

“Ant içtiğim yoldaşım, ant ile bağlı olmayan iyi eşimden, dostumdan ayırdım.” (Aydın, 2019: 70-71) [11/8]

erdem anar? at edkü? élge tağı? bar altun k' <...>

“Kahramanlık Anar? adın iyisi? yurda dağı? var. Altın <...>” (Aydın, 2019: 134)

15. egin / egir- / egri

Yazıt ve el yazmalarında tanıklanmayan ancak Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça geçen *eg-* fiili, günümüz Türk lehçelerinde de kullanımı devam eden bir sözcüktür. Yenisey bölgesi yazıtlarında geçen *egin* ‘omuz’, *egir-* ‘etrafını sarmak, kuşatmak, çevirmek’ ve *egri* ‘eğri’ türemiş sözcüklerinin kök biçimi bu *eg-* fiili olmalıdır. ‘Kuşatmak, çevirmek’ karşılığında kullanılan *egir-* fiili, *eg-* kök biçimine eklenen {-(X)r-} ekiyle kurulmuştur.⁹ *Eg-* kök biçimi ‘eğmek, bükmek, kıvrırmak’ anlamlarını karşıladığına göre buradan yapılacak bir akıl yürütmeye *egir-* sözcüğü, bir askerî terim olarak ‘askerin veya ordunun etrafını sarmak, çevirmek, kuşatmak’ eyleminde yapılan harekete işaret ediyor olmalıdır. Nitekim *egir-* sözcüğünün yazıtlarda tanıklandığı KT K6, KT K7 ve BK D31’deki kullanımları askerî açıdan yukarıda belirtilen anlamı karşılamaktadır. Bu noktada, Eski Türkçede kullanılan *eg-* *egir-*, *ewir-* / *ewür-*, *tewir-* ve *agtar-* sözcüklerinin benzer eylemleri karşılıyor olması da ayrıca dikkat çekicidir. Buraya Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen ve aynı ‘çevirmek, kuşatmak’ anlamını karşılayan *egirt-* sözcüğünü de eklemek gerekir. Yenisey bölgesi yazıtlarından 43/3 tam olarak okunmadığından anlamı açık bir biçimde kavramak güç olsa da burada geçen

⁸ *Edgü* için ayrıca bk. Röhrborn, 1977: 338-348.

⁹ *Egir-* için ayrıca bk. Erdal, 1991: 536.

egir- sözcüğünün yukarıda ifade edilen askerî terimi içeriyor olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

er erdemim <ü>çün sü egir[e] <...> [ç]or adrılıtm

“Erkeklik kahramanlığım için orduyu kuşatarak(?) <...> Çor’dan ayrıldım.” (Aydın, 2019: 146)

Düz olanın karşıt anlamlısı olan *egri* sözcüğünün kök biçimi de *eg-* fiildir. *Egri* sözcüğü, *eg-* kök biçimine sırasıyla {-(X)r-} ve {-I} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Eg-* ve *egri* sözcükleri arasında anlam yönünden de bir ilişki vardır. Yenisey bölgesi yazıtlarında *egri* sözcüğü üç yerde tanıklanmıştır:

[...] *er erdemim üçün alpın altın kümüşüg egri tewe élde kişi kazgandıam a*

“Erkeklik kahramanlığımı elde etmek için sıkıntıyla altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, yurda adam kazandım.” (Aydın, 2019: 70-71) [11/9]

[...] *ık gerçin egfri tew]em [...]*

“semiz ve koyu doru (renkli) tek hörgüçlü develerim” (Aydın, 2019: 135-136) [41/5]

élde kişim egri tewem [...]

“Yurtta samurlarım, tek hörgüçlü develerim” (Aydın, 2019: 154) [46/3]¹¹

Eg- kök biçiminden türemiş olabilecek diğer bir sözcük de *egin* ‘omuz’ sözcüğüdür. *Egir-* ve *egri* sözcüklerinde olduğu gibi *egin* sözcüğü de anlam açısından *eg-* fiiliyle ilişkili gibi görünmektedir. Bedenin bir parçası olarak omuz, ‘düz olmayan, eğri’ bir yapıdadır. Sözcük IB 18’de:

kerekü içi ne teg ol tügünüki ne teg ol köznüki ne teg körklüg ol egni neteg edgü ol [...]

“Çadırın içi nasıldır? Bacası nasıldır? Penceresi nasıl(dır)? Güzeldir. Çatısı nasıl(dır)? İyidir.” (Yıldırım, 2017: 37) biçiminde ‘çatı’ anlamıyla tanıklanmıştır. Sözcüğün karşıladığı ‘omuz’ ve ‘çatı’ anlamlarının mantıksal ilgisi anlaşılabilir. ‘Çatı’ karşılığında da yine çatının ‘düz’ olmaması vurgusu sezilmektedir. Bu akıl yürütmeye *egin* sözcüğü, *eg-* kök biçimine {-(X)n} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Egin* sözcüğü Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘omuz’; Karahanlı Türkçesi metinlerinde ise ‘omuz, sırt’ karşılığıyla kullanılmıştır. Sözcük, Yenisey Yazıtları’nda yalnızca 10/5’te tanıklanmıştır.¹²

[...] *altunlíg kés egnin yü<d>tüm bélde ban<t>ım [...]*

“Altınlı (altınla süslü) okluğ omzuma vurdum, belime bağladım.”

10 *Egin*, *egir-* ve *egri* için ayrıca bk. Röhrborn, 1977: 358-359.

11 *Egri tewe* ifadesi için bk. Aydın, 2019: 72.

12 *Egin* için ayrıca bk. EDPT 109a.

(Aydın, 2019: 65)

16. egsük

‘Eksik, kusur’ karşılığındaki *egsük* sözcüğü, *egsü-* sözüne {-(X)k} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Egsü-* fiili, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça geçmekteyken yazıt ve el yazmalarında tek başına herhangi bir yerde tanıklanmamıştır. *Egsük* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında 44/5 ve 108/1’de geçmektedir:

er erdemimde egsüküm yok [...]

“Erkeklik kahramanlığında eksiğim yok.” (Aydın, 2019: 148)

er erdemim egsüki yok [...]

“Erkeklik kahramanlığımın eksiği yok (idi).” (Aydın, 2019: 211-212)

17. eñle-

‘Avlanmak’ karşılığındaki *eñle-* sözcüğü, *eñ* kök biçimine {+IA-} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Eñ* adı, yazıt ve el yazmalarında iki anlamı karşılayacak biçimde kullanılmıştır. *Eñ* sözcüğü, ‘av’ anlamının yanında bir de ‘en, ilk, daha’ karşılığında kullanılmıştır. *Eñ* kök biçimi, ‘av’ anlamını karşılamak üzere eş anlamlı *eñ meñ* ikilemesinin bir unsuru olarak IB 31’de tanıklanmıştır. *Eñle-* sözcüğünün IB 49’da *eñ meñ* ikilemesinde olduğu gibi *eñle- meñle-* eş anlamlı ikilemesinin bir unsuru olarak kullanılmış olması dikkat çekicidir. *Eñle-* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında yalnızca 42/5’te geçmektedir:

kadaşım erin eñleyü yogladın<ız> [...]

“Akraba(lar)ım erleriyle avlanıp yoğ töreni yaptınız.” (Aydın, 2019: 142-143)

18. eşin-

‘At koşturmak, atı rahvan sürmek’ karşılığındaki *eşin-* sözcüğü, *eş-* kök biçimine {-(X)n-} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. ‘Atı rahvan sürmek’ anlamında kullanılan *eş-* fiili, atın bir sürüş özelliğini belirtmektedir. Her atla her binici tarafından yapılamayan bu sürüş tekniği, günümüzde de binicilik etkinlikleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Günümüz binicilik terimlerinde, bu tip rahvan tarzında sürülen atlar için ‘eşkin gidişli’ biçiminde bir adlandırma vardır. *Eş-* kök biçimi, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca IB 2’de tanıklanmıştır. Rahvan giden bir atın binicisi çok daha rahat bir yolculuk yapma imkânına kavuşmaktadır. IB 2’deki *yarın kéçe eşür men* cümlesinde vurgulanmak istenen de bu rahatlık olmalıdır. *Eşin-* sözcüğü, Yenisey Yazıtları’nda yalnızca 41/4’te geçmektedir.¹³

13 *Eşin-* gövde biçimi için ayrıca bk. Aydın, 2019: 137-138.

aşnuki atlarım eşintim [...]

“Önceki atlarımı rahvan sürdüm.” (Aydın, 2019: 135-136)

19. érte

‘Sonraki’ karşılığındaki *érte* sözcüğünün kök biçimi *ér-* filidir. Sözcük, sırasıyla $\{-(X)t-\}$ ve $\{-A\}$ ekini almıştır. ‘Ulaşmak, varmak, erişmek’ karşılığındaki *ér-* fiili, yazıt ve el yazmaları içerisinde KT D23, BK D19, T2 G1, ŞU K8, ŞU D3, ŞU G6-8, HT II/3, HT VIII/4, KarB1, III/6 ve Or. 8212/1692: (A) Sol 14’te tanıklanmıştır. Kök biçimin $\{-(X)t-\}$ ekini almış gövde biçimi ise ‘devam etmek, sürmek’ anlamındadır. Yenisey Yazıtları’ndaki tanıklanmasına ‘sonraki’ karşılığının uygun olduğu *érte* sözcüğü yazıtlarda, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde dahası çağdaş Türk lehçelerinde ‘yarın, sonraki gün’ anlamını karşılamaktadır. Sözcük, Yenisey bölgesi yazıtlarında yalnızca 45/1’de geçmektedir:¹⁴

oglan atım çuvuçu inal [ér]te atım kümül öge

“Çocukluk adım Çuvuç Inal, erkeklik (sonraki) adım Kümül Öge(‘dir).” (Aydın, 2019: 151)

20. idok / idma-

‘Elden bırakmamak, göndermemek’ karşılığındaki *idma-* ile ‘kutlu, aziz’ karşılığındaki *idok* sözcükleri, *ı-* ‘göndermek’ kök biçiminden türemiştir. *Idok* sözcüğünün yapısında sırasıyla $\{-d-\}$ ve $\{-(X)k\}$ eki varken *idma-* sözcüğünde $\{-d-\}$ ekinden sonra $\{-mA-\}$ eki bulunmaktadır. İlk bakışta ‘göndermek’ ile ‘kutlu, aziz’ anlamı arasında bir bağlantı kurmak güçtür. Clauson’un da işaret ettiği üzere *idok* sözcüğünün karşıladığı anlam ‘yüce bir varlığa gönderilmiş, adanmış’ olmak açısından (EDPT 46a). Burada örneğin, kurbanların yüce bir varlığa ‘gönderilmesi, sunulması’ veya bir değer / şeyin yüce bir güce ‘adanması’ olarak düşünülebilir. *I-* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında yalnızca KT G8 ve BK K6’da tanıklanmıştır. Yenisey Yazıtları’nda *idok* sözcüğü, 42/1 ve Adrianov/2’de; *idma-* ise yalnızca 10/7’de geçmektedir:

öz yérim idok yérim esiz e [...]

“Öz yerim kutlu yerim ne yazık!” (Aydın, 2019: 142)

berk <...> berkim e ata beniñ tagım a idok beniñ yalım kayam teñri-kenim çök

“Sarp <...> (Ey) yalçın kayam, babam, dağım, kutlum, yalçın (sarp) kayam! Azizim, amin!” (Aydın, 2019: 243)

kara bodunum katıglanıñ él törösün idmañ yita [...]

14 Clauson’un da işaret ettiği üzere sözcüğün ilk sesi /e/ değil /é/ dir. Sözcük için ayrıca bk. EDPT 202b.

“(Ey) halkım çalışın çabalayın. Yurdu, yasaları elden bırakmayın, ne acı!” (Aydın, 2019: 65)

21. kadaş / gadaş / kagadaş

‘Eş dost, akraba’ karşılığındaki *kadaş*, *gadaş* ve *kagadaş* sözcükleri, *ka* kök biçiminden türemiştir. *Ka* sözcüğü burada ‘hısım, akraba’ anlamını taşımaktadır. Her üç sözcük de {+daş} ekini almıştır. *Gadaş* sözcüğü, Eski Türkçenin daha o dönemdeki bir lehçe ayrımını yansıtıyor olmalıdır. Söz başında *k-* > *g-* ötümlüleşmesi bu evre için erken gibi görünmektedir. Buna karşın Yenisey bölgesi yazıtları özellikle büyük kağanlık yazıtları gibi kağanlığın denetiminde dikilen ve kağanlığı yöneten boyun ağız özelliklerini standart olarak alan yazıtlardan değildir. Yenisey bölgesinde o dönemde pek çok farklı Türk boyu yaşamaktaydı. Bu da birden fazla lehçe özelliğinin Yenisey yazıtlarında yer alması sonucunu doğurmuştur. Durum *kagadaş* sözcüğü için de benzerdir. Bir diğer önermeyle *kagadaş* sözcüğündeki ek, daha önce tanıklanmamış olan {+gadaş} ekidir. Eldeki veriler ışığında buna karar vermek güçtür. KKNB’de sözcüğün *kakadaş* biçiminde geçmesi dikkat çekicidir:¹⁵

[...] [*kalp ödler*]teki *kakadaş* için [...] KKNB, BTT XXV, 689-690. (Wilkens, 2007: 96)

Eski Türkçede birden fazla *ka* kök biçimi vardır. ‘Hısım, eş dost, akraba’ karşılığındaki *ka* sözcüğü, yazıt ve el yazmalarında herhangi bir yerde tanıklanmamıştır. *Ka* kök biçimi, bu anlamıyla Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanırken Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmemektedir. Dahası yazıt ve el yazmaları içerisinde *kadaş*, *gadaş* ve *kagadaş* sözcükleri, Yenisey bölgesi yazıtları dışında başka bir yerde tanıklanmamıştır. Yenisey yazıtlarında *kadaş* sözcüğü çok sık tanıklanırken *gadaş* ve *kagadaş* sözcükleri birer kez geçmektedir:¹⁶

urı kadaşım üç kinim kız kadaşım üç yançı?

“Erkek akrabalarıma, üç akrabama, kız akrabalarım (ile) üç?” (Aydın, 2019: 174) [59/7]

<...> *gadaş esizim b[ökmedim]*

“<...> Akrabalarım(a), ne yazık (ki), doymadım.” (Aydın, 2019: 171) [56/1]

[...] *eligin kagadaşım esizim*

“Elli akrabam (ile), ne yazık!” (Aydın, 2019: 135-136) [41/3]

15 Eski Türkçenin söz varlığında sık biçimde tanıklanan bir *ka kadaş* ikilemesi vardır. İkileme *ka kadaş* biçiminde geçmesine karşın buradaki sözcüğün gerek Yenisey Yazıtları’nda gerekse de KKNB’de bitişik yazılmış olması, sözcüğün bir türemiş biçim olduğunu düşündürmektedir.

16 *Kadaş*, *gadaş* ve *kagadaş* için ayrıca bk. Aydın, 2019: 172. *Kadaş* sözcüğünün Yenisey Yazıtları’ndaki tüm tanıklamaları için bk. Aydın, 2019: 261.

22. katıgılan-

‘Çalışıp çabalamak, gayret etmek, kendini zorlamak’ karşılığında kullanılan *katıgılan-* sözcüğü, Clauson ve Erdal’ın da işaret ettiği üzere *kat-* kök biçiminden türemiştir (EDPT 597b; Erdal, 1991: 191). *Katıgılan-* sözcüğü, *kat-* sözüne sırasıyla $\{-(X)g\}$, $\{+IA-\}$ ve $\{-(X)n-\}$ ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Kat* sözcüğü, bir sesteş köktür ve birden çok anlamı karşılamaktadır. Burada *kat-* fiili ‘katlaşmak, sertleşmek’ anlamındadır. *Katıgı* sözcüğü ise bir iş / oluş için gösterilen ‘gayret, çaba’ bir iş / oluş için çekilen ‘zorluk, güçlük’ açısından değerlendirilmelidir. Bu itibarla *katıgılan-* sözcüğü, kişinin bir işin / oluşun üstesinden gelebilmek için kendini ‘zorlaması, çalışıp çabalaması’ olarak yorumlanmalıdır. *Kat-* fiili, yazıt ve el yazmaları ile Karahanlı Türkçesi metinlerinde ‘katlaşmak, sertleşmek’ anlamıyla tanıklanmazken Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçmektedir. *Katıgılan-* sözcüğü, Yenisey yazıtlarında 10/7, 11/1 ve 45/3’te geçmektedir.¹⁷

üç oğlum a adrıldım a yıta bökmedim e katıgılangıl [...]

“Üç oğlumdan ayrıldım, ne acı! (Onlara) doymadım. Çalışın (çabalayın).” (Aydın, 2019: 70) [11/1]

bolup katıgılanıp otuz yaşım<a> öge boltum [...]

“Kaldım. Çalışıp çabalayıp otuz yaşımda öge oldum.” (Aydın, 2019: 151) [45/3]

23. kawış-

‘Kavuşmak, birleşmek’ karşılığındaki *kawış-* sözcüğünün yapısında rahatlıkla görülebilen bir $\{-(X)ş-\}$ eki vardır. Bu açık tespitle **kaw-* fiiline ulaşılmaktadır. Clauson, *kawış-* sözcüğüne kaynaklık eden **kaw-* fiili için ‘to come together, assamble’ karşılığını verir (EDPT 588a). **Kaw-* fiili, Eski Türkçenin söz varlığında tek başına herhangi bir yerde tanıklanmamıştır. *Kawış-* sözcüğü, Yenisey Yazıtları’nda 144/1 ve 145’te geçmektedir:

[...] kem katun kawışıp? [...]

“Kem (ve) Katun (ırmakları) kavuşarak” (Aydın, 2019: 231)

[...] katun kawışıp [...]

“Katun (ırmağı) kavuşup” (Aydın, 2019: 231)

24. kazgak / kazgan-

‘Kazanç’ ve ‘kazanmak’ karşılığındaki *kazgak* ve *kazgan-* sözcükleri, birer gövde biçimdir. Bu iki sözcük aynı kök biçiminden türemiştir. Bu

17 *Katıgıla-* ve *katıgılan-* sözcükleri için ayrıca bk. EDPT 600a-b; Erdal, 1991: 512.

kök biçimi kestirmek ise oldukça güçtür. Clauson'a göre *kaz-* fiili ile *kazgan-* sözcüğü arasında ince bir anlamsal bağlantı vardır. Clauson, *kazgan-* sözcüğünün *kaz-* kök biçimine {-gA-} ve {-(X)n-} eklerinin getirilmesiyle oluştuğu kanısındadır (EDPT 683a). Erdal ise *kazgan-* sözcüğünün açık bir biçimde gövde biçim olduğunu ancak sözcüğün kökünün bilinmediğini ifade eder (1991: 281, 604). Eldeki veriler ışığında Clauson'un görüşü kabul edilebilir görünmektedir. Bu itibarla *kazgak* sözcüğü de aynı kök biçime sırasıyla {-gA-} ve {-(X)k} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. Nitekim Tekin de *kazgak* sözcüğündeki eki {-(U)k} olarak tespit eder (2003: 91). Yazıt ve el yazmalarında, *kaz-* kök biçimi tek başına tanıklanmamıştır. Buna karşın kök biçim, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça geçmektedir. *Kazgak* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında 3/5 ve 108/2'te; *kazgan-* ise 11/9, 25/6, 26/4, 27/4, 98/1 ve 100/3'de geçmektedir:

teñri élimke kazgakım oglumın öz oglum altı biñ yuntum

“Kutlu yurdumda kazancım, çocuk(lar)ım (ve) altı bin atım.” (Aydın, 2019: 48)

[...] *élimke kazgak[ım] erdemim beş yégirm<i> ölümişim*

“Yurdum (için) kazancım, kahramanlığım (şudur ki ben) on beş asker öldürdüğüm.” (Aydın, 2019: 211-212)

kanınız yoklayur kadaşlarıñız kazganur esiz e <...>

“Hanınız göğe yükselir (yok olur), akrabalarımız kazanır, ne yazık! <...>” (Aydın, 2019: 97) [25/6]

<...> *a/e éliñiz üçün kazganu öz kuy yıta esiz*

“Yurdunuz için kazandınız. Vadi (ve) obalar, ne acı! Ne yazık!” (Aydın, 2019: 99-100) [26/4]

25. keçig

‘Geçit’ karşılığındaki *keçig* sözcüğü, *keç-* kök biçimine {-(X)g} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Keç-* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında BK G-D, BK K3, BK D26-27, BK D30, KT G4, KT D37-39, T1 K1, T2 B3, T2 B9, KÇ D4, ŞU G1-3-5 ve ŞU D4'te tanıklanmıştır. *Keçig* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında 24/4, 112, 114 ve 116'da geçmektedir:

kişi arası éşid kara señir keçig

“Kişi(ler) arasında, işit (ki) Kara Sengir Geçidi'nde.” (Aydın, 2019: 93) [24/4]

tebsey keçig kutlug keçig

“Tepsey Geçidi, kutlu geçit.” (Aydın, 2019: 215) [114]

26. konturma-

‘Yerleştirmemek’ karşılığındaki *konturma-* sözcüğünün kök biçimi *ko-* fiildir. *Konturma-* gövde biçimi sırasıyla $\{-(X)n-\}$, $\{-tUr-\}$ ve $\{-mA-\}$ ekini almıştır. Yazıt ve el yazmalarında, *ko-* kök biçiminden türemiş kimi sözcükler bulunmakla birlikte kök biçim tek başına geçmemektedir. *Ko-* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında da tanıklanmamıştır. *Konturma-* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında yalnızca 100/3’te geçmektedir.¹⁸

[...] *kazga<ntı>m özin alıp kont<ur>madım*

“Kazandım, kendini alıp başka yere yerleştirmedim.” (Aydın, 2019: 206)

27. kuşla-

‘Kuş avlamak’ karşılığındaki *kuşla-* sözcüğü, *kuş* kök biçimine $\{+IA-\}$ ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Kuş* kök biçimi, yazıt ve el yazmaları içerisinde tek başına IB 3-4-15-35-43-44-51-56-61 ve 64’te tanıklanmıştır. *Kuşla-* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında yalnızca 48/5’te geçmektedir:

tugdı turñañ artzun kuşladaçı bilge totok yok [...]

“Doğan turnanız çoğalsın. (Yırtıcı) kuş avlayacak bilge Totok (artık) yok.” (Aydın, 2019: 156-157)

28. külüg

‘Ünlü, sanlı, şöhretli’ karşılığındaki *külüg* sözcüğü, *kü* kök biçimine $\{+IIg\}$ ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. ‘Ün, san, şan şöhret’ ve ‘ses’ karşılığında kullanılan *kü* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında KT D12-25-26, BK D10-20-21-22-36, KÇ B12, Su 4 ve Talas 6/3’de tanıklanmıştır. *Kü* sözcüğü bir sestüş köktür. *Külüg* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında özellikle kişi adı parçası olarak sıkça geçen bir sözcüktür.¹⁹

öçin külüg tirig ben [...]

“(Ben) Öçin Külüg Tirig’im.” (Aydın, 2019: 49) [3/3]

külüg apa ben

“(Ben) Külüg Apa’yım.” (Aydın, 2019: 88) [20/2]

29. küzençü

‘Koruyucu’ karşılığındaki *küzençü* sözcüğünün kök biçimi açık değildir. Sözcüğün yapısında yer alan $\{-(X)nçU\}$ eki rahatlıkla tespit edilebilir durumdadır. Buradaki sorun sözcüğün kök biçimi üzerinedir. Tekin, sözcüğün **küze-* fiilinden türediği görüşündedir ve **küze-* için ‘korumak’ karşılığını düşünür (2003: 93). *DLT*’de geçen *küze-* sözcüğü ‘güzü geçirmek’

18 *Kon-* sözcüğü için ayrıntılı bilgi için bk. Karaman, 2020: 86.

19 *Külüg* sözcüğü için ayrıca bk. Aydın, 2019: 59. Sözcüğün Yenisey bölgesi yazıtlarındaki tüm tanıklamaları için bk. Aydın, 2019: 265.

anlamındadır ve *küz* 'sonbahar' adıyla ilgilidir. *Küzençü* sözcüğüyle aynı kök biçimden türemiş izlenimi veren *küzet* 'karakol'; *küzetçi* 'gözetici' ve *küzet-* 'gözetmek, korumak kollamak' sözcüklerinin yapısını çözümlemek de güçtür. Tekin'in görmek istediği **küze-* fiili, bu üç sözcükten anlaşılabilenmekteyken Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *kügçi* 'gözcü, bekçi' sözcüğünde Tekin'in önermesi zayıflamaktadır. *Kügçi* ve *küzetçi* sözcükleri, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *kügçi küzetçi* 'gözcü, bekçi' ikilemesinin birer unsuru olmuştur:

[...] *biznide adın balık uluş ordu karşı kügçi küzetçi neçe tözün yavaş teñriler erserler* [...] AY, 434 (VI. 16b.), 2, (Kaya, 1994: 247)

[...] *kügçi küzetçiler için* [...] KKNB, BTT XXV, 258. (Wilkens, 2007: 68)

Aynı sözcüğü Özlem Ayazlı *kökçi* biçiminde okur ve 'bekçi' karşılığını verir:

[...] *kölükler yulkalar kergey tép kökçi küzetçi turgurup* [...] Eski Uygur Din Dışı Metinler, E 1, 53-54, (Ayazlı, 2016: 425)

Eski Türkçenin söz varlığında özellikle Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *küzet-* sözcüğüyle ikileme teşekkülünde kullanılan bir *kü-* 'korumak, kollamak, saklamak, sahip çıkmak' fiili vardır. *Kü-* sözcüğü, Yabogan yazıtının 2. satırında da 'korumak kollamak, gözetmek' anlamıyla geçmektedir.

kişi engey erinç él kü ayalmış ayargu A er señün <...>

"İnsan eğer alçalırsa, yurdu koru, saygın, tanınmış (olup) hürmet edilesi, övülesi, halk tarafından tanınmış olan, general." (Tıbikova vd. 2012: 140-141)

Sözcük, Karahanlı Türkçesi metinlerinde ise tanıklanmamıştır. *Kü-* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde üç unsurlu *açın- kü- küzet-* ve iki unsurlu *kü- küzet-* ikilemesinin bir unsuru olarak:

[...] *açtnu küyü küzetü tutduñ* [...] T III 84-18, 7. (Demirci, 2014: 87)

[...] *[tapç]ada küyü küzetü tutup* [...] AY, 91 (II. 29a.), 7, (Kaya, 1994: 103)

[...] *kamag kutlar wahşikler turgaru iye basa küyü küzetü tutarlar* [...] Sekiz Yükme, 48. (Bang vd., 1934: 207)

[...] *adatın tudatın küyü küzetü tutar* [...] Mz. 35 + Mz. 297, arka 7. (Elmalı, 2014: 81)

biçiminde kullanılmıştır. Ayrıca *kü-* kök biçimi, {-mAk} ekini almış biçimiyle de tanıklanmıştır:

[...] *umug inag bolup kümek küzetmek kılı* [...] AY, 29 (S. 16a.), 13, (Kaya, 1994: 72)

[...] *tört törlüg tözün tınlıglarig kümek küzetmek kılurlar* [...] BTT III, İnsadi Sûtra, 516. (Tezcan, 1974: 49)

Özellikle *kü- küzet-* ikilemesi, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sıkça geçmektedir. Bu noktada *küzençü* sözcüğüyle *kü-* kök biçimi arasında bir ilgi olduğu söylenebilir. Eski Türkçede kullanımı bulunan bir *{-(X)z-}* eki varsa da buradaki durumu açıklamakta kullanılıp kullanılmayacağı kanıtlanabilir durumda değildir. *Küzençü* sözcüğü, Yenisey yazıtlarında yalnızca 28/6'da geçmektedir.²⁰

[...] *ézençüm e küzençüm e adrılma seçlinme* [...]

“İzdirabım (ve) koruyucum, (bizlerden) ayrılmayın, (bu dünyadan) seçilip ayrılmayın!” (Aydın, 2019: 104-105)

30. ogadma-

‘Elde edememek, imkân, zaman bulamamak’ karşılığındaki *ogadma-* sözcüğü, **og* kök biçiminden türemiştir. Erdal, sözcüğü *og* + *ad-* biçiminde düşünür ve sözcüğe ‘to tarry, to fall behind’ karşılığını verir. Erdal, *ogad-* sözcüğüne kaynaklık ediyor olabileceğini belirttiği *og* kök biçimi için ‘pause, free time’ anlamını verir (1991: 488-489). Tekin de *og* + (A) *d-* olarak düşündüğü sözcüğe ‘geri kalmak, gecikmek, ara vermek’ karşılığını verir. Tekin, **og* kök biçimi için ise ‘ara, fasıla’ anlamını düşünür (2003: 86). Burada **og* kök biçimi, sırasıyla *{+(A)d-}* ve *{-mA-}* eklerini almıştır. **Og* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanmamıştır. *Ogadma-* sözcüğü, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca Yenisey Yazıtları’nda 51/2, 70/3 ve 109/4(?)’te geçmektedir.²¹

[...] *er erdemi tokuz ogadmadım a yérim esiz e*

“Erkeklik kahramanlığımı dokuz (kez) elde edemedim (imkân bulamadım), toprağıma (yurduma), ne yazık!” (Aydın, 2019: 166-167)

er [erdemim]? l’? ogadmadım tokuz <...>

“Erkeklik kahramanlığımı? elde edemedim? Dokuz <...>” (Aydın, 2019: 185)

[...] *er erdem[im] unamaz oghumd’ mn’ (ogadmadım?)* [...]

“Erkeklik kahramanlığımı onaylamadı(lar). Çocuklarım(a) (imkân bulamadım?)” (Aydın, 2019: 213) [109/4]

31. olor- / olorma-

‘Oturmak, bir yerde kalmak’ karşılığındaki *olor-* ve bu sözcüğün *{-mA-}* ekini almış biçimi olan *olorma-* sözcüğü, bir gövde biçimdir. *Olor-* söz-

²⁰ *Küzençü* için ayrıca bk. Aydın, 2019: 107.

²¹ *Ogadma-* sözcüğü için ayrıca bk. EDPT 81a; Aydın, 2019: 167.

cüğü, Tekin'in de işaret ettiği üzere **ol-* kök biçimine {-(X)r-} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur (2003: 95). Burada **ol-* fiiline gelen ek basitinin anlamını vermektedir (simplex). *Ol* sözcüğü bir sestüş köktür. **Ol-* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında herhangi bir yerde tanıklanmamıştır. Yenisey yazıtlarında, *olor-* sözcüğü 48/5; *olorma-* sözcüğü ise 109/2'de geçmektedir:

[...] *artzun alp köğşin? oloru kaltı*

“Çoğalsın kahraman Köğşin(ler)(?). Oturup kalsın (öylece kalsın).” (Aydın, 2019: 156-157)

<...> *adrıldı<m> olorma<dt>m(?)*

“Ayrıldım, oturmadım <...>” (Aydın, 2019: 213)

32. *ökünç* / *ökünme-*

‘Pişmanlık’ ve ‘pişman olmamak’ karşılığındaki *ökünç* ve *ökünme-* sözcüklerinin birer gövde biçim olduğu açıkça görülmektedir. Eski Türkçede *ökün-* ‘pişman olmak, üzülmek’ sözcüğü sıkça tanıklanmıştır. Ancak *ökün-* fiilinin bir kök biçim olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü *ökün-* sözcüğünde rahatlıkla fark edilebilen bir {-(X)n-} eki vardır. Bu ek, fiillere gelerek yeni edilgen veya dönüşlü fiiller türetmektedir. *Ökün-* sözcüğündeki {-(X)n-} eki dönüşlülük bildirmektedir. Buradan hareketle *ökün-* sözcüğüne kaynaklık eden bir *ök-* fiiline ulaşılabilir. *Ök-* sözcüğü, Eski Türkçede sıkça tanıklanan *ö-* ‘düşünmek’ kök biçimiyle ilgili olmalıdır. Zira ‘pişman olmak’ eylemi, dönüşlülük anlatımıyla ifade edilebilen bir durumdur. Ayrıca pişman olmak durumu, bir akıl yürütmeye ‘kişinin kendi kendine derinlemesine düşünerek pişmanlığı kavraması, fark etmesi’ biçiminde algılanmaktadır. Eski Türkçede tanıklanan {-(X)k-} eki düşünüldüğünde bu önerme mümkün gibi görünmektedir. *Ö-* ve *ök-* fiillerinin anlamsal farkı üzerinde durulmalıdır. Benzer bir anlamsal ayırım *ö-* ve *öd-* fiilleri için de geçerlidir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ökün-* sözcüğü ile birlikte farklı formlar içerisinde eş anlamlı ‘pişman olmak’ karşılığında ikileme teşekkülünde kullanılan bir de *ötün-* sözcüğü vardır. *Ötün-* sözcüğü de yukarıdaki önermenin doğruluğunu sınamakta bir başka örnek olabilir.

Bu bilgiler ışığında *ökünç* sözcüğünün *ökün-* gövde biçimine {-ç} ekinin getirilmesiyle kurulduğu sonucuna ulaşılabilir. Aynı gövde biçime {-mA-} ekinin getirilmesiyle de *ökünme-* sözcüğünün türetildiği düşünülebilir. *Ö-* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında KT G5, BK K4-6, Tuekta IV/2 ve IB 16'da tanıklanmıştır. *Ökünç* sözcüğü, Yenisey yazıtlarında yalnızca 68/22; *ökünme-* sözcüğü ise 26/12'de geçmektedir.²²

22 *Ökünç* için ayrıca bk. Aydın, 2019: 176.

yaşımda adrılıtım ökünç e

“Yaşımda ayrıldım (öldüm), ne pişmanlık!” (Aydın, 2019: 182-183)

ökünmediñiz y[ıta] körmediñiz bütmed[iñiz] <...>

“Pişman olmadınız. Ne yazık! Görmediniz, doymadınız <...>” (Aydın, 2019: 100)

33. seçlin- / seçlinme-

‘Seçilip ayrılmak (ölmek)’ karşılığındaki *seçlin-* sözcüğünün kök biçimi *seç* sözcüğüdür. *Seç* sözcüğünün burada ad göreviyle mi yoksa fiil göreviyle mi kullanıldığı açık değildir. *Seçlin-* sözcüğünün yapısal çözümlemesi konusunda iki farklı açıklama yapılabilir. İlk açıklamada *seç* sözcüğü bir addır ve sırasıyla {+IA-} ve {-(X)n-} eklerini almıştır. Bu itibarla sözcüğü *seçlen-* biçiminde okuma denemeleri vardır. Burada *seç* adı için bir karşılık bulmak güçtür. İkinci açıklamada ise *seç-* fiili sırasıyla {-(X)l-} ve {-(X)n-} eklerini almıştır. Eldeki veriler ışığında bu iki açıklamadan hangisinin daha doğru olduğunu kestirmek güçtür. *Seç* kök biçimi, yazıt ve el yazmaları içerisinde herhangi bir yerde geçmemektedir. Buna karşın *seç-* fiili, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça geçmektedir. *Seçlin-* ve *seçlinme-* sözcükleri, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca Yenisey bölgesi yazıtlarında *adrıl-* sözcüğüyle birlikte ikileme unsuru olarak kullanılmıştır. *Seçlinme-* sözcüğünün yapısındaki ek ise {-mA-} ekidir.²³

adrılıtım seçlintim yıta buñ a

“(Sizlerden) ayrıldım, (bu dünyadan) seçilip ayrıldım eyvah! Ne sıkıntılı!” (Aydın, 2019: 146) [43/2]

[...] *ézençüm e küzençüm e adrılma seçlinme* [...]

“Izdirabım (ve) koruyucum, (bizlerden) ayrılmayın, (bu dünyadan) seçilip ayrılmayın!” (Aydın, 2019: 104-105) [28/6]

34. sözle- / sözlet-

Sözle- ‘söylemek’ ve *sözlet-* ‘söyletmek’ sözcüklerinin kök biçimi, Gabain ve Tekin’in de işaret ettiği üzere **sö-* sözcüğüdür (Gabain, 1988: 55; Tekin, 2003: 93). *Sözle-* sözcüğü, **sö-* kök biçimine sırasıyla {-(X)z} ve {+IA-} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Sözlet-* sözcüğünde ise bu eklerden sonra bir de {-(X)t-} eki vardır. **Sö-* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında tek başına tanıklanmamıştır. *Sözle-* ve *sözlet-* sözcükleri, Yenisey bölgesi yazıtlarında yalnızca Adrianov/3’te geçmektedir.²⁴

esizni sözleti bitiyür ben ukuglı kişi erke sözleyü bérdim

²³ *Seçlin-* ve *seçlinme-* için ayrıca bk. Aydın, 2019: 107; Karaman, 2019.

²⁴ **Sö-* için ayrıca bk. Gabain, 1988: 55; Tekin, 2003: 93.

“Ne yazık! Sözlerimi yazıyorum. Anlayan insanlar (için) söyleyiverdim.” (Aydın, 2019: 243)

35. tamka / tamkalıg

Tamkalıg ‘damgalı, mühürlü’ sözcüğünün bir gövde biçim olduğu açıktır. Çünkü *tamgalıg* sözcüğünün yapısındaki {+IIg} eki kolaylıkla fark edilebilmektedir. Ancak bu ekin getirildiği *tamga / tamka* sözcüğünün de bir kök biçim olmadığı anlaşılmaktadır. Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanan {-gA} eki düşünüldüğünde bu olasılık güçlenmektedir. Eski Uygur Türkçesinde geçen bir *tam-* ‘yanmak, tutuşmak, parlamak’ fiili vardır. *Tamga / tamka* sözcüğüne kaynaklık eden kök biçim, Tekin’in de işaret ettiği üzere bu *tam-* fiili olmalıdır (2003: 89-90). Yazıt ve el yazmalarının oluşturulduğu dönemlerde damgaların nasıl yapıldığı göz önüne alındığında *tam-* fiili ile *tamga / tamka* sözcüğü arasındaki anlamsal bağlantı açıkça anlaşılmaktadır. Bu bağlantıyı Talat Tekin de tespit eder (2003: 89-90). *Tam* kök biçimi bir sestüş köktür. *Tam-* kök biçimi, yukarıda ifade edilen anlamıyla yazıt ve el yazmaları ile Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanmamıştır. *Tamka* sözcüğü, Yenisey yazıtlarında yalnızca 41/4’te; *tamkalıg* ise 26/6’da geçmektedir:²⁵

[...] *awga ben er altı yüz tamk<a> at*

“Ava (giderken) bindiğim altı yüz damga(lı) atım.” (Aydın, 2019: 135-136)

yérdeki tamkalıg yılka buş[suz erti]

“Ülkedeki damgalı at sürüleri sıkıntısız idi.” (Aydın, 2019: 99-100)

36. tilek

‘Dilek, istek’ karşılığındaki *tilek* sözcüğü, Clauson’un da işaret ettiği üzere *tile-* sözüne {-(X)k} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur (EDPT 498a). *Tile-* fiili, yazıt ve el yazmaları içerisinde T1 D6 ve IB 24’te tanıklanmıştır. *Tilek* sözcüğü, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca Yenisey bölgesi yazıtlarında 135/3’te geçmektedir:²⁶

<...> *ñu tilek bitidin? biti<g>*

“<...>ngü dileklerini kazıdı(ğ)ın (bu) yazıt.” (Aydın, 2019: 225)

37. tirig

‘Diri, canlı’ karşılığındaki *tirig* sözcüğü, Clauson’un da işaret ettiği üzere **tir-* ‘hayatta olmak’ kök biçimine {-(X)g} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur (EDPT 529b, 543b). Her ne kadar **tir-* kök biçiminden türemiş

25 *Tamka* için ayrıca bk. EDPT 504b, 505a; Erdal, 1991: 378-380.

26 *Tile-* için ayrıca bk. Erdal, 1991: 247-248. *Tilek* sözcüğünün **ti-* kök biçiminden türediği görüşü için bk. Gülensoy, 2007: 283-284. Clauson ve Clauson ile aynı görüşü paylaşan araştırmacıların ilgili sözcüğü ‘söylemek, demek’ fiiliyle ilişkilendirmeme nedeni, bu sözcüğü /é/ sesiyle *té-* olarak görmeleri olmalıdır.

olduğu anlaşılan kimi sözcükler varsa da Eski Türkçenin söz varlığında **tir-* kök biçimi tek başına tanıklanmamıştır. *Tirig* sözcüğü, Yenisey Yazıtları'nda 3/3, 6/1, 26/1, 42/6, 44/6, 51/1, 53/1, 55/3, 64, 98/3 ve 4'te geçmektedir. Sözcük, Yenisey Yazıtları'nda sıklıkla kişi adı ve unvanı olarak tanıklanmıştır:

biz (ben?) sekiz adaklıg barımın bagşım a tirig bökmmedim

“Biz (ben), sekiz ayaklı malıma mülküne, bakşıma? hayattayken doymadım.” (Aydın, 2019: 142-143) [42/6]

arslan külüg tirig oğlu ben külüg toğan ben

“(Ben) Arslan Külüg Tirig(‘in) oğluyum. (Adım) Külüg Doğan(‘dır).” (Aydın, 2019: 148) [44/6]

38. tokış

‘Savaş’ karşılığındaki *tokış* sözcüğünün kök biçimi bir yansıma sözcük olan *tok* adıdır. Bir nesneye / şeye vurulduğunda çıkan sese işaret eden *tok* sözcüğü, {+I-} ekini alarak *toki-* biçimini almıştır. ‘Vurmak’ anlamındaki *toki-* sözcüğü ise {-(X)ş} ekini alarak ‘karşılıklı vurma eylemi’nin yani ‘savaşın’ adı olmuştur. *Tok* sözcüğü, yazıt ve el yazmaları içerisinde T1 G1 ve Tes K5’te ‘aç olmayan’ karşılığıyla geçmekteyken yukarıda ifade edilen anlamıyla herhangi bir yerde tanıklanmamıştır. Sözcük, ilgili anlamıyla Eski Uygur Türkçesinde de geçmemektedir. *Tok* yansıma sözcüğü, DLT’nin söz varlığında ikileme unsuru olarak:

tok tok etti

“Bir taşın bir taşa düşmesi gibi katı bir şey ses çıkardı.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 144 / 20)

[...] *er kişi birle tok tok boltı*

“Adam ile kadın arasında sertlik (geçimsizlik) oldu.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 144 / 21)

biçiminde geçmektedir. Bu tanıklamalar *tok* sözcüğünün açıklanmasında açık bir kanıttır. *Tok* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında kişi adı parçası olarak geçmekle birlikte yukarıda ifade edilen anlamı içermemektedir. *Tokış* sözcüğü, Yenisey Yazıtları'nda yalnızca 49/3'te geçmektedir:²⁷

er erdemim éki elig tokışım yag<ı>da otuz erig ölürdüm esni

“Erkeklik kahramanlığım (için) kırk iki savaş (yaptım). (Bu savaşlarda) otuz askeri öldürdüm, ne acı!” (Aydın, 2019: 163)

39. tüken- / tüketi

²⁷ *Tokış* için ayrıca bk. Aydın, 2019: 164.

'Tükenmek (ölmek)' ve 'tükeninceye kadar' karşılığındaki *tüken-* ve *tüketi* sözcüklerinin kök biçimi açık değildir. Türkolojide genel eğilim *tüke-* fiilinin bir kök biçim olduğu üzerinedir. Ancak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *tük tümen* eş anlamlı ikilemesinin ilk unsuru olarak kullanılan bir *tük* sözcüğü tanıklanmıştır:

[...] **tük tümen** *törlüg taşok edlerin* [...] Eski Türk Şiiri, 10. Otuz Beş Burkana Saygı. (Arat, 1991: 98)

[...] **tük tümen** *tnlıglarıg kutgartıñız* [...] T III D 260 11, 67. (Bang ve Gabain, 1930: 58)

[...] **tük tümen** *yıl örtlüg yalınlıg* [...] 66. 4 = 177 183 333, arka 15. (Tekin, 1976: 126)

[...] *kagan katun* **tük tümen** *yaşazun* [...] BTT XIII, Avalokiteşvara, 68. (Zieme, 1985: 125)

Tük tümen ikilemesi için 'sayılamayacak kadar çok, sayısız' karşılığını vermek mümkündür. *Kutadgu Bilig*'de de *tük* sözcüğü 'çok, fazla, tamam olmuş' anlamıyla kullanılmıştır. Tanıklamalar göz önüne alındığında buradaki *tük* sözcüğü ile *tüke-* sözcüğü arasında bir bağlantı sezilmektedir. Bu itibarla *tüke-* sözcüğünün kök biçimi, *tük* olarak kabul edilebilir. *Tüke-* sözcüğündeki ek ise {+A-} olarak ifade edilebilir. Eldeki veriler elbette ki bu önermeyi kanıtlamak için yeterli değildir. Yine de *tüken-* ve *tüketi* sözcüklerinin etimolojisi için bu olasılık da göz ardı edilmemelidir.²⁸ *Tüke-* sözcüğü, bir gövde biçim olarak alınırsa *tüken-* ve *tüketi* sözcüklerindeki eklerin {-(X)n-}, {-(X)t-} ve {-I} olduğu açıktır. *Tük* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında herhangi bir yerde tanıklanmazken *tüke-* sözcüğü ŞU G Ek1, MİK III 35a+b: B4, MİK III 200 I: A1 ve IB 3'te geçmektedir. *Tüken-* ve *tüketi* sözcükleri, Yenisey Yazıtları'nda birer kez 11/3 ve 149/6'da tanıklanmıştır:

sekiz adaklıg barımıg üçün yılki **tüketi** *bardım* [...]

"Sekiz ayaklı malım mülküm için at sürüm tükeninceye kadar gittim." (Aydın, 2019: 70)

töpüt üpede? birke **tükendim** *e*

"Tibet? ülkesinde? tükendim (öldüm)." (Aydın, 2019: 233)

40. **tüşür-** / **tüşürmek**

Yenisey Yazıtları'nda 'düşürmek, indirmek, getirmek' karşılığında kullanılan *tüşür-* sözcüğü, *tüş-* kök biçimine {-(X)r-} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. 'Yerli yerinde söyleme' karşılığının verilebileceği *tüşürmek* sözcüğünün de aynı *tüş-* kök biçimine sırasıyla {-(X)r-} ve {-mAk} ekinin getirilmesiyle oluştuğu söylenebilir. *Tüş-* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında

28 *Tüke-* sözcüğünün etimolojisi adına farklı bir görüş için bk. Aksan, 1989: 327.

rında KT K4, T1 G9, T1 K6'da 'inmek, ölmek, gitmek'; ŞU K5, ŞU D7, ŞU G2-5-7-10-13, ŞU B1-2-4'te 'geri dönmek'; IB 46-64'te ise 'düşmek; inmek, konmak' anlamlarını karşılayacak biçimde geçmektedir. *Tüşür-*sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında yalnızca 28/3'te geçmektedir. *Tüşür-mek* sözcüğünün ise yazıt ve el yazmalarındaki tek tanımlaması 48/6'dadır:

iniñizke eçinizke ingen yüki éld<e> tüşürtüñüz

"Kardeşlerinize, ağabeylerinize dişi devenin (sırtındaki) yükü (?) yurda indirdiniz / getirdiniz." (Aydın, 2019: 104)

[...] *kañıçım alp <u>kuşça bunu tüşürmek ertiniz buñka taşın beñkü tiker men yıtı*

"Babacığım yiğit bir anlayışla bunu söylemek istediniz. Buraya taşını ebedi (kalmak üzere) dikiyorum, eyvah!" (Aydın, 2019: 156-157)

41. *ulga-* / *ulgadtur-* / *ulug*

'Büyüme, yetişme' ve 'büyütmek, yetiştirmek' karşılığındaki *ulga-* ve *ulgadtur-* sözcüklerinin kök biçimi açık değildir. Bu sözcüklerin gövde biçim olduklarını kabul ettikten sonra hangi kök biçimden türedikleri üzerine iki önerme ileri sürülebilir. İlk önermede Clauson'un da işaret ettiği üzere bu iki sözcüğün kök biçimi *ulug* adıdır (EDPT 138b). Gabain, sözcüğü *ulgad-* olarak alır ve *ulug* sözcüğünün {+ad-} ekini aldığını savunur (1988: 48). Tekin, sözcüğü *ulgat-* olarak düşünür ve *ulug* sözcüğünün {+(A)d-} ekini aldığını tespit eder (2003: 88). Erdal ise sözcüğü *ul(u)g+ad-* biçiminde verir (1991: 489). *Ulug* sözcüğü, yazıt ve el yazmalarında sıkça geçmektedir.

İkinci önermede ise bu iki sözcük, *ul* 'dip, zemin' sözcüğünden türemiştir. Türkolojide genel yönelim her ne kadar ilk öneri üzerinde olsa da bu ikinci önerme de göz ardı edilmemelidir. 'Bir şeyin büyümesi' dikey bir mantıkla ele alınacak olursa *ul* sözcüğü, *ulga-* 'büyüme, yetişme' sözcüğüne kaynaklık ediyor gibi görünmektedir. *Ul* sözcüğü 'dip, zemin' anlamındadır. Bir insanın, hayvanın, bitkinin veya bir yapının 'büyümesi; ilerlemesi; yükselmesi' durumu, *ul* sözcüğüne {+kA- / +gA-} ekinin getirilmesiyle oluşan *ulga-* fiiliyle karşılanmış olabilir. Bu noktada, sözcüğün *ul* adından türediği görüşüyle birlikte *ulga-* sözcüğü için *ul* + {+llg} + {+A-} > *uluga-* > *ulga-* biçiminde bir çözümlemeden de söz edilebilir. *Ulgadtur-* sözcüğü ise oluşan *ulga-* fiiline pekiştirme fonksiyonu üstlenen ve eklendiği fiile basitinin anlamını veren (simplex) {-d-} ile {-tUr-} ekini almıştır.

'Ulu, büyük' karşılığındaki *ulug* sözcüğünün etimolojisi konusunda çeşitli görüşler bulunmakla birlikte sözcüğün burada ifade edilen *ul* kök

biçimine {+IIg} ekinin getirilmesiyle kurulduğu anlaşılmaktadır.²⁹ *Ul* kök biçimi, yazıt ve el yazmalarında tek başına tanıklanmazken Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. Yenisey bölgesi yazıtlarında *ulga-* sözcüğü, 7/2 ile 29/1'de; *ulgadur-* 59/1'de geçmektedir. Yazıt ve el yazmaları içerisinde bu iki sözcük, yalnızca Yenisey Yazıtları'nda tanıklanmıştır. *Ulug* sözcüğü ise Yenisey yazıtlarında 96/3 ve 147/5'te geçmektedir:

buñusuz ulgatım buñ bo ermiş

“Sıkıntısızca büyüdüm (ama) sıkıntı (asıl) bu imiş.” (Aydın, 2019: 60)

[...] *on ay élet<d>i ögüm oğlan tugdum erin ulgatım*

“On ay çabaladı annem. Oğlan doğdum, erkekçe? büyüdüm.” (Aydın, 2019: 109)

üç oğlanımın ulga<d>туру umadım a

“Üç çocuğumu büyütmeğe muktedir olamadım?” (Aydın, 2019: 174)

[...] *ulugumka begimke b[ökme]d[im]*

“büyüğüme, beyime doymadım.” (Aydın, 2019: 202)

[...] *ulugum <a> kiçigim e bökmedim e yita esizlerim e*

“büyüğüme küçüğüme doymadım, eyvah! Ne yazık!” (Aydın, 2019: 232-233)

42. uma-

‘Muktedir olamamak’ karşılığındaki *uma-* sözcüğü, *u-* kök biçimine {-mA-} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *U* sözcüğü bir sesteş köktür. *U-* kök biçimi, yazıt ve el yazmaları içerisinde KT D22, BK D19, T1 G4, IB 16-25-37-39-45-61-65, T II T 14: A24, 29 ve 30'da tanıklanmıştır. *Uma-* sözcüğü, Yenisey bölgesi yazıtlarında 59/1 ve 68/11'de geçmektedir:

üç oğlanımın ulga<d>туру umadım a

“Üç çocuğumu büyütmeğe muktedir olamadım?” (Aydın, 2019: 174)

<...> *ermiş y^l <...> l² umadım*

“<...> imiş. <...> yapamadım.” (Aydın, 2019: 182-183)

43. uruş

‘Savaş’ karşılığındaki *uruş* sözcüğü, *ur-* kök biçimine {-(X)ş} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *Ur-* fiili, eski Türk yazıt ve el yazmalarında birden çok anlamı karşılamaktadır. Eski Türk yazıtları, keski ve çekiç benzeri aletlerle taşlara işlenmiştir. *Ur-* fiilinin ‘taşa yazı yazmak’ karşılığı, taşı işleme işini yapan kişinin çekiçle keskiye ‘vurarak’ yazıyı oluşturma-

²⁹ *Ulug* sözcüğü için daha geniş bilgi için bk. Uçar, 2020.

siyla ilgilidir. *Ur-* sözcüğü, eski Türk yazısının kullanıldığı kâğıda yazılı metinlerde ‘meydana çıkarmak, ortaya koymak, yerleştirmek’ karşılıklarıyla da kullanılmıştır. *Ur-* sözcüğü, *uruş* sözcüğünün ifade ettiği anlamla ilişkili olarak ‘bir şeye vurmak’ anlamıyla IB 33 ve 40’ta; askerî terim olarak *ok ur-* biçiminde KT D33 ve 36’da; *arkasın sıyu urtı* biçiminde ‘vurmak; kırmak’ anlamıyla KÇ D9’da geçmektedir. *Uruş* sözcüğü, hem ad hem fiil olarak kullanılmaktadır. *Uruş-* fiili ‘karşılıklı olarak birbirine vurmak, savaşmak’ eylemini belirtirken *uruş* ise bu eylemin adıdır. *Uruş* sözcüğü, Yenisey Yazıtları’nda yalnızca 99’da geçmektedir:

esiz uruş?

“kutlu savaş!” (Aydın, 2019: 205)

44. *üküş*

‘Fazla, çok’ karşılığındaki *üküş* sözcüğü, Clauson’un da işaret ettiği üzere *ük-* kök biçimine {-X}ş} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur (EDPT 118a). *Ük-* kök biçimi ‘yığmak, toplamak, biriktirmek’ anlamındadır ve Eski Türkçenin söz varlığında yalnızca Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmıştır. *Üküş* sözcüğü, Yenisey yazıtlarında yalnızca 45/9’da geçmektedir:

[...] *kümülüg er üküş boltı* [...]

“(az) Kümül askeri çoğaldı.” (Aydın, 2019: 151-152)

45. *yarlıka-*

‘Emretmek, buyurmak, lutfetmek’ karşılığındaki *yarlıka-* sözcüğünün kök biçimi açık değildir. Sözcüğün *yarlıg* ‘emir, buyruk’ adına eklenen {+kA-} ekiyle kurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak *yarlıg* adı da bir kök biçim olmamalıdır. Sözcüğün yapısında açıkça {+IIg} ekini görmek mümkündür. Bu ek, *yar* ‘ağız sıvısı; salya, tükürük’ sözüne eklenmiştir. Şinasi Tekin, sözcüğün *yar* ‘salya, sümük; değersiz şey’ sözcüğüne {+IIg} ekinin getirilmesiyle kurulduğu görüşündedir (2001: 227). M. Vefa Nalbant, *yarlıg* sözcüğünün kökünün *yal / yar* ‘su’ olduğunu belirler. Nalbant, bu kök biçimin geçirdiği anlamsal yolculuğu ise ‘su > tükürük > dil, *yar + lıg* (dil-lik, dile ait olan)-söz > hanın sözü; emir, buyruk, ferman’ biçiminde ortaya koyar (2013: 339-340).³⁰

Yar sözcüğü bir sesteş kök niteliğindedir. *Yar* adı, yazıt ve el yazmalarında tanıklanmazken Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir. *Yarlıg* sözcüğü ise yazıtlarda geçmemesine karşın el yazmalarında T II T 14: A 18-19, Or. 8212/76: (A) A3-5-7-8-9-10-12, (B) A2-4-5-7-8-10-12, (B) B3-5-7-8, (C) A6, ve U 181: B3’te tanıklanmıştır. *Yarlıka-*

30 *Yarlıg* sözcüğü için ayrıca bk. EDPT 966b, 967a, 968a. Sözcük üzerine farklı etimoloji denemeleri için ayrıca bk. Nalbant, 2013.

sözcüğü, Yenisey Yazıtları'nda yalnızca 32/5'te geçmektedir:

üze teñri yarlıkadı k' <...>

“Üstte (ebedî) gök lutfetti <...>” (Aydın, 2019: 118-119)

46. yawız

‘Sefil, perişan’ karşılığındaki *yawız* sözcüğü, **yaw-* kök biçimine {-(X)z} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. Clauson, ‘kötü, fena’ karşılığındaki *yawlak* sözcüğünün kök biçimi için **yaw-* fiilini düşünür (EDPT 876b). Clauson’a göre *yawgan*, *yawrı-* ve *yawız* sözcükleri de aynı **yaw-* fiilinden türemiştir (EDPT 874b, 879a, 881a). Erdal, Clauson ile aynı görüşü paylaşır ve **yaw-* kök biçiminden türemiş olabilecek sözcüklere *yaw-man* (*yaman*) örneğini de ekler (1991: 324, 388). **Yaw-* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanmamıştır. *Kutadgu Bilig*’de geçen bir *yaw-* fiili varsa da bu sözcük ‘yaklaştırmak’ karşılığındadır. *Yawız* sözcüğü, Yenisey Yazıtları'nda yalnızca 45/10’da geçmektedir:

yawızığ kümülümün bedük kılum esizim bökm[edim]

“Sefil (durumdaki) Kümüül halkımı büyüttüm. Yazık ki (onlara) doymadım” (Aydın, 2019: 151-152)

47. yiril- yiril-

‘Ayrılmak’ karşılığındaki *yiril-* / *yiril-* sözcüğünün kök biçimi açık değildir. Sözcüğün yapısında rahatça görülebilen bir {-(X)l-} eki vardır. Bu önermeyle bir *yiri-* fiiline ulaşılır. Bu fiil, Eski Türkçenin söz varlığı içerisinde kullanımı yaygın olmayan bir sözcüktür. Yazıt ve el yazmaları ile Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanmayan sözcük, Caferoğlu’nun işaret ettiği üzere Le Coq tarafından P. P.’de tanıklanmıştır. Caferoğlu, sözlüğünde *yiri-* sözcüğü için ‘parçalanmak, yarılmak’ karşılığını verir (2015: 298). Sözcük, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca Yenisey bölgesi yazıtlarında tanıklanmıştır. Sözcüğün *yiril-* biçimi 24/7 ve 28/1’de; *yiril-* biçimi ise 41/6’da geçmektedir.³¹

[...] *ben yég erdöküm ol erinç kara señirig yirildim* (?) [...]

“İyi kişi olduğum için elbette, Kara Sengir’den ayrıldım.” (Aydın, 2019: 94)

[...] *élimke erdem üçün men yirildim*

“Yurduma kahramanlık için, (yurdumdan) ayrıldım.” (Aydın, 2019: 104)

er erdemimdaki egeçim e ana gemçigt<e> yiriltim

“Erkeklik erdemim, anneciğim? ve Ana Kemçik’ten ayrıldım!” (Aydın, 2019: 135-136)

31 *Yiril-* için daha geniş bilgi için bk. Aydın, 2019: 105.

48. yok

‘Yok, mevcut değil’ karşılığındaki *yok* sözcüğünün yapısındaki {-X} eki, sözcüğün bir kök biçim olmadığını göstermektedir. Bu noktada, Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça tanıklanan *yod-* fiili ile Eski Uy- gur Türkçesi metinlerinde geçen *yok yodun* ‘yok / yok olma’ ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanan *yok yodunluk* ‘yok / yokluk / yok olma’ ikilemeleri göz önüne alındığında **yo-* ‘yok olmak, bulunmamak’ kök biçiminin varlığı kaçınılmaz bir hâle gelmektedir. **Yo-* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanmamıştır. *Yok* sözcüğü, Yenisey Yazıtları’nda 9/3, 10/8-11, 41/2-8, 44/5, 46/3, 48/4-5, 108/1 ve 3’te geçmektedir:³²

[...] *tört adak<lig> yulkım sekiz adaklıg barımın buñum yok erdim [...]*

“dört ayaklı hayvanlarım, sekiz ayaklı malım mülküm (pek çoktu). (Hiçbir) derdim yoktu.” (Aydın, 2019: 65-66) [10/11]

tugdı turñañ artzun kuşladaçı bilge totok yok [...]

“Doğan turnanız çoğalsın. (Yırtıcı) kuş avlayacak bilge Totok (artık) yok.” (Aydın, 2019: 156-157) [48/5]

49. yokla-

‘Göğe yükselmek, (mec.) yok olmak’ karşılığındaki *yokla-* sözcüğü, **yok* kök biçimine {+IA} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. Clauson, **yok* kök biçimi için ‘high ground’ karşılığını verir (EDPT 896a). **Yok* kök biçimi, ilgili anlamıyla Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanmamıştır. *Yokla-* sözcüğü, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca Yenisey Yazıtları’nda 25/6, 32/1-8 ve 9’da geçmektedir:

kaniñiz yoklayur kadaşlarıñız kazganur esiz e <...>

“Hanınız göğe yükselir (yok olur), akrabalarınız kazanır, ne yazık! <...>” (Aydın, 2019: 97) [25/6]

er erdem için e yıta yokladı kulu alp tutsar küç éçiçim e

“Erkeklik kahramanlığı için, ne acı! Göğe yükseldi. Kulu(?) yiğitliği tutsa, güçlü sevgili ağabeyim (için).” (Aydın, 2019: 118-119) [32/1]

50. yumuş

‘Elçi, iş, görev’ karşılığındaki *yumuş* sözcüğünün bir gövde biçim olduğu sözcüğün yapısında yer alan {-X}ş} ekinin rahatlıkla anlaşılmalıdır. Ancak sözcüğe kaynaklık eden kök biçim ve bu kök biçimin karşılığı anlam açık değildir. Clauson, *yumgak*, *yumur*, *yumurtga*, *yumuş* ve *yumuz* sözcüklerinin kök biçimini **yum-* olarak belirler (EDPT 934a). Eldeki veriler ışığında Clauson’un görüşü kabul edilebilir durumdadır. **Yum-* kök

32 *Yok* sözcüğü için ayrıca bk. EDPT 895a-b; Tekin, 2003: 91.

biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanmamıştır. *Yumuş* sözcüğünün yazıt ve el yazmaları içerisindeki tek tanıklaması 152/1'dedir:

öz élin yéti körti élim yumuşuñ a yorit<d>ı béş élke tegdim erdemim için
“Öz yurdunu yedi (kez) gördü. Yurdumun elçisinin (işlerini) yürüttü.
(?) Kahramanlığım için beş ülkeye ulaştım.” (Aydın, 2019: 235)

51. yüd- / yük

‘Yüklemek, taşımak’ karşılığındaki *yüd-* ve ‘yük’ karşılığındaki *yük* sözcüklerinin kök biçimi açık değildir. Clauson, *yüd-* maddesinde *yük* sözcüğüne kaynaklık eden kök biçimi **yü-* ‘to carry (something Acc.)’ fiili olarak gösterir (EDPT 885b, 910b). *Yüd-* sözcüğünün yapısındaki pekiştirme fonksiyonu üstlenen ve eklendiği fiile basitinin anlamını veren (simplex) {-d-} eki Clauson’un savını desteklemektedir. Bu durumda, *yük* sözcüğündeki ek ise {- (X)k} olarak tespit edilebilir. **Yü-* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanmamıştır. *Yüd-* sözcüğü, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca 10/5 ve 41/5’te; *yük* sözcüğü ise 28/3’te geçmektedir:

[...] *altunlık kéş egnin yü<d>tüm bélde ban<t>ım* [...]

“Altınlı (altınla süslü) okluğu omzuma vurdum, belime bağladım.” (Aydın, 2019: 65)

[...] *ık gerçin eg[ri tew]em ağı yüder tañım*

“semiz ve koyu doru (renkli) tek hörgüçlü develerim, ipekli kumaşlar taşıyan taylarım.” (Aydın, 2019: 135-136)

iniñizke éçiñizke ingen yüki éld<e> tüşürtünüz

“Kardeşlerinize, ağabeylerinize, dışı devenin (sırtındaki) yükü (?) yurda indirdiniz / getirdiniz.” (Aydın, 2019: 104)

52. yüz

‘Yüz, çehre, surat’ karşılığındaki *yüz* sözcüğü, **yü-* kök biçimine {- (X)z} ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. Erdal, **yü-* ‘to face (towards)’ kök biçiminin *yüz* sözüne kaynaklık etmiş olabileceğini belirtir (1991: 220). Tuncer Gülensoy da sözcüğü **yü-* ‘yayılmak’ + *-z* biçiminde açıklar (2007: 1196). **Yü-* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanmamıştır. *Yüz* sözcüğü, Yenisey Yazıtları’nda yalnızca 26/9’da geçmektedir:

<...> [y]üz? er **yüzi** biñ er beñizi beglik kaş[ı] <...>

“<...> Yüz askerin yüzü, bin askerin benzi, beylik kaşı (gibiydi) <...>” (Aydın, 2019: 99-100)

Sonuç

Yenisey Yazıtları'nın söz varlığının eksiksiz bir biçimde tespit edilebilmesi için bu yazıtlarda geçen ileri ögelerin belirlenmesi gerekmektedir. Yapılan bu çalışmada, Yenisey Yazıtları'ndaki ileri ögeler saptanarak bu yapıların etimolojik çözümlenmeleri yapılmıştır. Böylece Yenisey Yazıtları'nın söz varlığında temsil edilemeyen 52 kök biçim kayıt altına alınmıştır. Bu 52 kök biçimden 15'i ad; 37'si ise fiil köküdür. İleri ögelerin kök biçimlerinin söz varlığı içerisinde gösterilmemesi, Yenisey Yazıtları'nın söz varlığının eksik verilmesine neden olmaktadır. Örneğin *egri*, *egir-* ve *egin* sözcükleri Yenisey Yazıtları söz varlığında yer almasına karşın *eg-* kök biçimi yer almamaktadır. Bu da önemli bir eksikliklerdir.

İleri ögelerin kök biçimlerinin ortaya konulması, Türk dilinin bilinmeyen kimi ad ve fiil köklerinin tespitini sağlamaktadır. Nitekim bu çalışmada belirlenen kimi kök biçimler, yazıt ve el yazmaları içerisinde tanıklanamamış kimileri ise tüm Eski Türkçenin söz hazinesinde daha önce tespit edilememiş yapılar. Ayrıca kök biçimlerin belirlenmesi işlemi, incelenen dönemde bu sözcüklerin anlamlarını, ekleşme durumunda hangi eklerle ne biçimde birleştiklerini ortaya koymaktadır. İleri öge olarak kabul edilen bir yapı tümdengelim yöntemiyle derinlemesine incelendiğinde kimi önemli fonetik, morfolojik ve anlamsal saptamalar ortaya çıkmaktadır. Böylece yapılan bu çalışma, Yenisey Yazıtları'ndaki söz yapımının ve bu yazıtların anlam dünyasının tam anlamıyla anlaşılmasına da katkılar sunmaktadır.

Tespit edilen kök biçimler, eski Türk yazıtlarının söz hazinesinin dolaşısıyla da eski Türk dilinin söz varlığının zenginliğini göstermektedir. Kök biçimlerin tespiti ayrıca Türk dilinin kavram köklerini ve daha o dönemdeki kavramsal zenginliğini ortaya çıkarmakta önemli bir noktadadır. Türk dilinin dış dünyadaki sınırsız varlığa karşılık bulma sorununda kullandığı yöntemlerin görülmesi adına da kavram köklerinin tespiti önemlidir. Bu çalışmada ortaya çıkan kök biçimler, Yenisey bölgesi yazıtlarının söz varlığını ortaya koyan dizin ve sözlüklerde gereken yeri almalıdır. Tüm bunların yanında bu çalışmada ortaya çıkan veriler ışığında kök biçimlerin, anlamsal ilişkilerin, söz yapımının ve sözcük hazinesinin karşılaştırılması yoluyla Yenisey Yazıtları'nın tarihlendirilebilmesi noktasında da kimi açıklamalar yapılabilir. Aşağıdaki tabloda tespit edilen ileri ögeler alfabetik olarak verilmiştir. Tabloda dizin ve sözlüklerde yerini alması gereken kök biçimler, diğer yazıt ve el yazmalarında tanıklandığı yerleriyle birlikte verilmiştir:

İleri Ögeler	Kök Biçimler	Diğer Tanımlamalar
<i>açığ</i>	<i>açı-</i>	-
<i>adaklıg</i>	<i>adak</i>	KT K7, BK D3
<i>adır- / adrıl- / adrılma- / adrın-</i>	<i>*ad-</i>	-
<i>alku</i>	<i>alk-</i>	KT K-D
<i>anthıg / antsız</i>	<i>ant</i>	-
<i>asıg</i>	<i>as-</i>	-
<i>bag / bağıg / ban-</i>	<i>ba-</i>	ŞU G Ek 1, T1 K3, IB 14-18-33
<i>bodun</i>	<i>bod</i>	T1 B4, T2 K2
<i>bökme- / bökişme-</i>	<i>*bök-</i>	-
<i>bulgak</i>	<i>bulga-</i>	KÇ B11, ŞU G4
<i>butlug</i>	<i>but</i>	-
<i>buyruk</i>	<i>buyur-</i>	-
<i>bütme-</i>	<i>büt-</i>	-
<i>edgü</i>	<i>ed</i>	-
<i>egin / egir- / egri</i>	<i>eg-</i>	-
<i>egsük</i>	<i>egsü-</i>	-
<i>eñle-</i>	<i>eñ</i>	IB 31
<i>eşin-</i>	<i>eş-</i>	IB 2
<i>érte</i>	<i>ér-</i>	KT D23, BK D19, T2 G1, ŞU K8, ŞU D3, ŞU G6-8, HT II/3, HT VIII/4, KarB1, III/6, Or. 8212/1692: (A) Sol 14
<i>ıdok / ıdma-</i>	<i>ı-</i>	KT G8, BK K6
<i>kadaş / gadaş / kagadaş</i>	<i>ka</i>	-
<i>katıgıan-</i>	<i>kat-</i>	-
<i>kawış-</i>	<i>*kaw-</i>	-
<i>kazgak / kazgan-</i>	<i>kaz-</i>	-
<i>keçig</i>	<i>keç-</i>	BK G-D, BK K3, BK D26-27, BK D30, KT G4, KT D37-39, T1 K1, T2 B3, T2 B9, KÇ D4, ŞU G1-3-5, ŞU D4
<i>konturma-</i>	<i>ko-</i>	-
<i>kuşla-</i>	<i>kuş</i>	IB 3-4-15-35-43-44-51-56-61-64
<i>külüg</i>	<i>kü</i>	KT D12-25-26, BK D10-20-21-22- 36, KÇ B12, Su 4, Talas 6/3
<i>küzençü</i>	<i>kü-</i>	-
<i>ogadma-</i>	<i>*og</i>	-
<i>olor- / olorma-</i>	<i>*ol-</i>	-

<i>ökünç / ökünme-</i>	<i>ö-</i>	KT G5, BK K4-6, Tuekta IV/2, IB 16
<i>seçlin- / seçlinme-</i>	<i>seç-</i>	-
<i>sözle- / sözlet-</i>	<i>*sö-</i>	-
<i>tamka / tamkalıg</i>	<i>tam-</i>	-
<i>tilek</i>	<i>tile-</i>	T1 D6, IB 24
<i>tirig</i>	<i>*tir-</i>	-
<i>tokış</i>	<i>tok</i>	-
<i>tüken- / tüketi</i>	<i>tük</i>	-
<i>tüşür- / түşürmek</i>	<i>tüş-</i>	KT K4, T1 G9, T1 K6, ŞU K5, ŞU D7, ŞU G2-5-7-10-13, ŞU B1-2-4, IB 46-64
<i>ulga- / ulgadtur- / ulug</i>	<i>ul</i>	-
<i>uma-</i>	<i>u-</i>	KT D22, BK D19, T1 G4, IB 16-25-37-39-45-61-65, T II T 14: A24, 29-30
<i>uruş</i>	<i>ur-</i>	KT D33-36, KÇ D9, IB 33-40
<i>üküş</i>	<i>ük-</i>	-
<i>yarlıka-</i>	<i>yar</i>	-
<i>yawız</i>	<i>*yaw-</i>	-
<i>yiril- / yiril-</i>	<i>yiri-</i>	-
<i>yok</i>	<i>*yo-</i>	-
<i>yokla-</i>	<i>*yok</i>	-
<i>yumuş</i>	<i>*yum-</i>	-
<i>yüid- / yük</i>	<i>*yü-</i>	-
<i>yüz</i>	<i>*yü-</i>	-

Kısaltmalar

AY	Altun Yaruk.
B	Batı Yüzü.
BK	Bilge Kağan Yazıtı.
BTT	Berliner Turfantexte.
D	Doğu Yüzü.
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
ED	Clauson, 1972.
G	Güney Yüzü.
HT	Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) Yazıtları.
IB	Irk Bitig.
K	Kuzey Yüzü.

KarB I	I. Karabalgasun Yazıtı.
KÇ	Küli Çor Yazıtı.
KKNB	Kşanti Kılğuluk Nom Bitig.
KT	Köl Tegin Yazıtı.
Mz.	Mainz.
O	Ongi Yazıtı.
P. P	Prens Kalyanamkara ve Pöpamkara.
ŞU	Şine Usu Yazıtı.
T1	Tonyukuk 1 Yazıtı.
T2	Tonyukuk 2 Yazıtı.
TT	Türkische Turfantexte.

Kaynakça

- Aksan, D. (1989). "Lengüistik Verilere Göre Türk Yazı Dilinin Yaşı Konusunda Değerlendirmeler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 37, 323-329.
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2017). *Türkçenin Gücü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uyğurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Bang Kaup, W. ve Gabain, A. von. (1930). *Türkische Turfantexte III, Der große Hymnus auf Mani*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Bang Kaup, W. vd. (1934). *Türkische Turfantexte VI, Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*. Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in kommission Bei Walter De Gruyter.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Demirci, Ü. Ö. (2014). *Eski Uyğurca Dört Çatik (Çaştanı Beg, Maymunlar Begi, Dantıpalı Beg, Mukaddes Tavşan)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 19.
- Elmalı, M. (2014). *Eski Uyğurca Altı Dışlı Fil Hikâyesi*. İstanbul.

- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti 'î-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar – Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gabain, A. von. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaman, A. (2019). “Yenisey Yazıtlarında Geçen adrl- seçlin- İkilemesi Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 67, 7-26.
- Karaman, A. (2020). “Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında Geçen Zıt Anımlı İkillemeler Üzerine Yapısal ve Anımsal Bir İnceleme”. *Journal of Old Turkic Studies*, 4/1, 50-97.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nalbant, M. V. (2013). “Yarlıg Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”. *Turkish Studies*, 8/9, 327-341.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung I, a-agrig*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II, Maytrisimit*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: TDAD.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische İnsadi-Sūtra (Berliner Turfantexte III)*. Berlin: Akademie Verlag.
- Tıbıkova, L. vd. (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskix Pamyatnikov Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet.
- Uçar, E. (2020). “Eski Türkçe Ulug’un ‘Büyük’ Yapısı Üzerine”. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 23-34.
- Wilkens, J. (2007). *Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig (Berliner Turfantexte XXV)*. Berlin: Akademie Der Wissenschaften.
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, (Berliner Turfantexte XIII)*. Berlin: Akademie Verlag.

Extended Summary

Yenisei region inscriptions are tombstone inscriptions engraved on stones with the old Turkic script. In these inscriptions, there are generally short life stories, activities and praises of the deceased. There are also reflections of the deep sadness felt in the face of death in the inscriptions in question. The similarity of the content in the tombstone inscriptions brought some stereotypical expressions. In addition, the topics covered in the Yenisei inscriptions are given with the narration of the person whose tombstone was erected.

Yenisei region inscriptions were found before the inscriptions from the Turkish Khaganate II. However, they have been less popular for the scientific world in terms of the studies carried out on them, both because they consist of stereotyped expressions and because these inscriptions are limited in volume compared to the Turkish Khaganate II inscriptions. Among the old Turkic inscriptions and manuscripts, Yenisei region inscriptions have some differences in terms of sound, structure and vocabulary. Each of the old Turkic inscriptions and manuscripts contains different contexts. This is an important point for the vocabulary of Old Turkic. Moreover, unlike the Turkish Khaganate II and Uyghur Khaganate inscriptions, which are the official inscriptions of the state and therefore use a more standardized language, the Yenisei inscriptions are the inscriptions that the people themselves engrave on stones. In this respect, these inscriptions are remarkable in terms of reflecting the way of thinking, emotional world and the language used by the Turkish people of the period.

Inscriptions and manuscripts written in old Turkic script have some common elements although they reflect different dialects since they contain different contexts and were created by different tribes. One of these common elements is vocabulary. Some of the words in the inscriptions and manuscripts are basic, some are derived, and some are compound. The root forms of some derived words are not mentioned in the same region inscriptions. However, these root forms have been witnessed in other inscriptions and manuscripts. These types of structures are called forward elements. Forward elements not only show the richness of the vocabulary of inscriptions and manuscripts, but also show the connection of old Turkic inscriptions and manuscripts with each other in terms of vocabulary. Detection of forward elements in the Yenisei inscriptions will make important contributions to reveal the root and derived form richness of Old Turkic. According to Doğan Aksan, who has conducted various researches to fully determine the power of the Turkish language and the richness of its vocabulary, forward elements are at an important point in terms of making this determination. Moreover, according to Aksan, words that do not have root forms, although their derived forms are witnessed especially in old Turkic inscriptions, shed light on the earlier times of the Turkish language than that period (1989: 326-328). In addition to this, the identification of forward elements will also contribute to the understanding of word formation in Old Turkic. Detection of forward elements will also make important contributions to the full determination of the vocabulary of the Yenisei inscriptions. In addition, with this study, the sound changes and

developments in the words followed and the dialect differences of the Turkish language at that time will be followed more systematically. In-depth examination of root and derived forms will provide some data for new researches to determine the dialect features of the Yenisei region inscriptions.

In this study, first of all, forward elements in the Yenisei region inscriptions were determined. Each identified forward elements has been examined in depth in a separate sub-title. Derived words derived from the same root are included under the same title. Titles are given in alphabetical order. In the study, the root forms of the detected structures and the suffixes that these root forms take are also mentioned. Moreover, where and in which meaning the root forms identified were used in other Old Turkic inscriptions and manuscripts are also included. In addition, if the root form determined is not mentioned in other inscriptions and manuscripts, but if it is witnessed in old Uighur and Karakhanid Turkish texts, these texts are also referenced. In which line of the inscription the forward elements take place is also included in the study. In addition, the forward elements examined are presented with its testimonies in context.

As a result of the examinations made in this study focusing on the determination of forward elements in the Yenisei inscriptions, 52 root forms that cannot be represented in the vocabulary of the Yenisei inscriptions have been recorded. 15 of these 52 root forms have noun and 37 of them have verb roots. Root forms were identified as *açıl-*, *adak*, **ad-*, *alk-*, *ant*, *as-*, *ba-*, *bod*, **bök-*, *bulga-*, *but*, *buyur-*, *büt-*, *ed*, *eg-*, *egsü-*, *eñ*, *eş-*, *ér-*, *ı-*, *ka*, *kat-*, **kaw-*, *kaz-*, *keç-*, *ko-*, *kuş*, *kü*, *kü-*, **og*, **ol-*, *ö-*, *seç-*, **sö-*, *tam-*, *tile-*, **tir-*, *tok*, *tük*, *tüş-*, *ul*, *u-*, *ur-*, *ük-*, *yar*, **yaw-*, *yiri-*, **yo-*, **yok*, **yum-*, **yü-*, **yü-*. In the table appended to the end of the article, the structures emphasized in the study are presented in detail.

Araştırma Makalesi / Research Paper

KARLUKLARA AİT “ÇOGLAN” UNVANI HAKKINDA

Yaşar ŞİMŞEK*

Öz

Karluklar; Köktürk, Uygur ve Karahanlı devletlerinin kuruluş ve yıkılışında önemli roller oynamış bir Türk boyudur. Arkeolojik ve nü-mizmatik belgeler, yazıtlar, Çin yıllıkları, Arap ve Fars tarih kaynakları Karluklar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Karluklar hak-kındaki tarihî belgeler üzerine dünya literatüründe önemli bir külliyat bu-lunmaktadır. Bu makalenin amacı, ne bu külliyatı değerlendirmek ne de Karluk tarihi hakkında yeni bir vesika ortaya koymaktır. Orta Çağ Türk tarihinde belki de Oğuzlardan sonra en kalabalık ve en mühim boy olan Karluklar hakkında Kâşgarlı Mahmut oldukça ketum davranmış; hatta Kâşgarlı, Karluklara sınıflandırmasında ve haritasında yer vermemiştir. *Çoglan*, Kâşgarlı Mahmut’un *Dîvân*’da Karluklarla ilişkilendirdiği on bir kelime (ebe, çahşak, ker-, kerit-, oluç, sagur-, serker, sogut, susgak, ügürgen, yuñ) ve üç unvandan (çoglan, köl irkin, sagun) biridir. Kâşgarlı, “Karluk büyüklерinin adlarındandır” şeklinde yaptığı açıklamanın dışında bu kelime hakkında başka bir bilgi vermemiştir. Kelimenin İslamlık önce-sinde kaydedilmemiş olması ve Kâşgarlı’nın verdiği bir satırlık malumat dışında hakkında bilgi bulunmamasına rağmen *Dîvân*’da yer alması ilgi çekicidir. Bu makalenin amacı, ilgili kelimeyi etimolojik olarak açıklığa kavuşturmaktır. Meselemiz, bir cümlelik bilginin mümkün olduğunca ge-nişletilmesi olduğu için makalede önce Karluklar hakkında kısa bir bilgi verilmiş; konunun daha iyi anlaşılması için de tarihî arka plan çerçevesin-de eski Türk devletlerinin teşkilat yapısında Karlukların hiyerarşik açıdan konumuna kısaca değinilmiştir.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 15.12.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 11.04.2021

Makalenin Künyesi: Şimşek, Y. (2021). “Karluklara Ait “Çoglan” Unvanı Hakkında”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 71-84.

DOI: 10.24155/tdk.2021.177

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ysimsek55@gmail.com. Giresun / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-4532-8467

Anahtar Kelimeler: Karluk, Kâşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti t-Türk*, çoglan, unvan.

On the Karluk Title ‘Çoglan’

Abstract

The Karluks were a Turkic tribe who played a key role in the establishment and collapse of the Kök Türk, Uighur, and Karakhanid states. Archaeological and numismatic documents, inscriptions, Chinese annals, and Arab alongside Persian historical sources provide us information about Karluks. There is an important corpus of historical documents about Karluks in the international literature. This article aims neither to evaluate this corpus nor to introduce any new document about Karluk history. Despite the Karluks being perhaps the most crowded and important tribe in medieval Turkic history after the Oghuzs, Mahmud al-Kashgari was very reticent about them so much so in fact that he didn't even classify them, or include them in his map for that matter. The word ‘Çoglan’ is one of eleven kinds of words (alongside ebe, çahşak, kerit-, oluç, sagur-, serker, sogut, susgak, ügürgen, yun) and one of three titles (alongside köl irkin and sagun) featured in Mahmud al-Kashgari's Diwan, or compendium, that alludes to the Karluks. He did not provide us with any other information about this word, apart from a single explanation, ‘name of a Karluk chieftain’ Nevertheless, it is intriguing that the word has made its way into his Diwan, even though there are no records of it anywhere prior to the arrival of Islam, and even though there is no information about it beyond the aforementioned explanation. In turn, the purpose of this article, rather, is to clarify the word in question through etymology. Given that we wish to elaborate upon that sentence as much as possible, first, we have given a brief history about who the Karluks are for context. Then, in order to help you understand the subject in greater depth, we have touched upon the hierarchical position of the Karluks within the organizational structure of ancient Turkic states, and within the framework of a historical background.

Keywords: Karluk, Mahmud al-Kashgari, *Dîvânu Lugâti t-Türk*, Çoglan, title.

Giriş

Karluklar; Köktürk, Uygur ve Karahanlı devletlerinin kuruluş ve yıkılışında önemli roller oynamış bir Türk boyudur. Çin kaynaklarında Köktürk hanedanına yakın gösterildikleri için Töles boy grubu içinde değil ayrı büyük bir boy olarak anlatılmışlardır. Altay Dağlarının güney etekleri Köktürklerin tarih sahnesine kesin olarak ilk çıktıkları yerdir. Karlukların da ilk zikredildikleri bölge orasıdır. Dolayısıyla Karluklar, Köktürlere yakın en azından akraba bir boydur. Üstelik Karluklar, Töles boyları arasında değil, Türgişler

gibi Köktürk hanedanından gösterilirler. Neticede Karlukların Köktürklerin bir kolu olduğunu söylemek mümkündür (Taşağıl, 2014: 76). Çin kaynaklarında *Ko-lo-lo*, Arap kaynaklarında *Karluk* veya *Harluh* olarak kaydedilen *Karluk* adına Türkçe vesikalarda ise ilk defa Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında rastlanmaktadır (KT K 1, 2; BK D 29, 40). Çin kaynaklarında Köktürk hanedanına yakın bir boy olarak gösterilmelerine rağmen Köl Tigin yazıtında hanedana isyan ettikleri için ‘düşman’ olarak vasıflandırılmışlardır¹. Köl Tigin 30 yaşında iken Karluklar ile savaşılmış ve mağlup edilmişlerdir (KT 2; BK D 29). Yazıtlarda verilen bilgilerden hareketle, Karlukların Köktürkler döneminde Ötüken’in güneyinde yaşadıkları anlaşılmaktadır (BK D 40). Uygurlar döneminde İrtiş’in batıya uzanan bölgelerinde yurt tutmuşlardır (Necef, 2005: 68). XIV. yüzyılda Karluk boyu parçalanmış, bir kısmı Özbek birliğine katılmış bir kısmı da Babür’le Hindistan’a gitmiştir². Türk tarihinde Oğuzlardan sonra gelen en büyük ve eski bir Türk boyu olan Karluklar XIV. yüzyılda o veya bu kabile içinde küçük oymaklar hâlinde dağılmış veya muhtelif sahalarda coğrafi ad olarak Karluk adını bırakmışlardır (Esin, 1974: 349). Orta Çağ Türk tarihinde belki de Oğuzlardan sonra en kalabalık ve en mühim boy olan Karluklar hakkında Kâşgarlı Mahmut oldukça ketum davranmış; hatta Kâşgarlı, Karluklara sınıflandırmasında ve haritasında yer vermemiştir. Bunun muhtemel iki sebebi olabilir ve bu iki sebep birbirinin taban tabana zıttıdır: 1. Karluklar, hanedan boyundandır ve ‘Hakaniyye Türkçesi’ ile konuşmaktadırlar. Bu yüzden Kâşgarlı, Karlukların konuştuğu lehçeyi ayırma gereği duymamıştır. 2. Karluklar, Karahanlılar döneminde siyasi ve idari açıdan etkisini kaybetmiştir. Amacımız bu iki görüşü değerlendirmekten ziyade Kâşgarlı’nın Karluklara ait verdiği bir satırlık bilginin ardına düşmektir. Kâşgarlı, *Dîvân*’da *çoqlan* kelimesi için “Karluk büyüklerinin adlarındandır” (DLT 192) demekte ve bu kelime hakkında başka bir bilgi vermemektedir. Makalenin amacı, kelimeyi etimolojik olarak izaha kavuşturmak ancak kelimenin siyasi-idari bir unvan olabileceği ihtimaliyle öncelikle Karlukların Karahanlı devlet teşkilatındaki yeri üzerinde durulmuş ve kelimenin bir unvan olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Eski Türk Devletlerinin Teşkilat Yapısında Karlukların Hiyerarşik Açıdan Konumu

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında verilen bilgiye göre, Karluk beylerinin Uygur ve Az beyleri gibi *ilteber* unvanını taşıdığı anlaşılmakta-

1 *köl tigin yiti otuz yaşına Karluk bodun erür barur erkli yağı boltı* “Köl Tigin yirmi yedi yaşında iken Karluk halkı kalkınmış ve müreffeh olduğu halde düşman oldu.” (Ercilasun, 2016: 532-533).

2 Bu bölgedeki Karluklar, 1846’daki İngiliz işgaline kadar varlığını korumuştur (Salman, 2001: 509-510).

dır.³ Karlukların beyi Uygur Devleti’nde en yüksek mevki olan *sol yabgu* idi. Türk Kağanlığı’nın yıkılışının ardından Karluk ilteberi, *yabgu* unvanına terfi etmiş; yabguluk Batı Köktürklerinin ögelerini içine alarak genişlemiştir (bk. Golden, 2006: 231). Bu, o zamana kadar Karlukların hiyerarşik açıdan elde ettikleri en yüksek merteye olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim *yabguluk*, Türk dünyasında en yüksek unvanlardan biriydi. Genellikle yönetme hakkını “Tanrı buyruğuyla” elinde tuttuğu kabul edilen karizmatik Aşına sülalesine mensubiyet belirtisi ve bununla birlikte büyük bir boy-lar grubuna veya devletin önemli bir koluna kumanda yetkisi anlamına gelirdi (Golden, 2009: 467-468). Karluklar hakkında İbnü’l-Fakîh, “Krallık onlardır ve aralarında onlar yüksek bir makama ve düşmanlarına karşı kibire sahiptirler”; Mesûdî ise “Siyasi güçleri vardır ve kağanlar kağanı onlardan çıkar. Kralları Türklerin çeşitli güçlerini birleştirmiştir; onların kralları ona tabidir.” şeklinde bahsetmektedir (Golden, 2006: 232-233). *Kitâbu’l-Buldân*’da verilen “krallık onlardır” bilgisi ile İslamlık öncesi Karluk Devleti’nin teşkilat yapısındaki *sol yabgu* ve *yabgu* unvanları kastediliyor olmalıdır. Nitekim *Hudûdu’l-Âlem*’de “eski zamanda Halluhların hükümdarı *cabgu* veya *yabgu* adını alıyordu” (Şeşen, 2017: 70) şeklinde düşülen kayıt, ilgili unvanların Karluklarda Türk Kağanlığı’nın yıkılışının akabinde kısa bir müddet kullanıldığını göstermektedir. Uygur Devleti içinde Arslan İltirgük’ün (diğer adıyla Alp Tarhan Beg) kağan olarak zikredilmemesi; *tarhan* ve *burguçan* unvanlarını taşıması (bk. Gabain, 1950: 374) bu durumu desteklemektedir.

Nüfus ve nüfuz açısından etkin bir boyun Karahanlı Devleti’nin kuruluşunda önemli roller oynadığı yadsınamaz. Ancak Karahanlılar hakkında bilgi sahibi olduğumuz Arap kaynaklarında ve *Dîvân*’da Karluk beylerinin kağan veya han unvanına nail oldukları hiçbir şekilde geçmemektedir. Isıg-köl, Çu ve İli vadilerinde dağınık bir şekilde yaşayan Karlukların Samanoğulları karşısında oldukça etkisiz kalması (bk. Genç, 1981: 36) onların siyasi açıdan giderek zayıfladıklarını göstermektedir.⁴

İslamlık sonrası Karahanlı Devleti içinde Karlukların hiyerarşik konumu belirgin değildir. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te Karluk beylerine ait üç unvandan/addan bahsedilmektedir. Bunlardan ilki “hekim, tabip” manasıyla da geçen *atasagun*’dur. *Sagun* unvanının “Karluk büyüklerine” verildiğini belirten Kâşgarlı, unvanın hiyerarşik konumu hakkında bilgi vermemiştir. İlgili unvan, 981 ve 1009 senelerinde Turfan Uygur Devleti’nin elçileri,

3 *Az ilteberig tutdı* “Azların ilteberini tuttu.” (KT K 3) (Ercilasun, 2016: 532-533). *Uygur ilteber yüzçe erin ilgerü tezîp bardı* “Uygur ilteberi yüz kadar erle doğuya doğru kaçıp gitti.” (BK D 37) (Ercilasun, 2016: 580-581). *Karluk ilteber yok bolmuş ...* “Karluk ilteberi yok olmuş.” (BK D 40) (Ercilasun, 2016: 580-581).

4 İ. Kafesoğlu, Karluk yabgusunun “Kara Han” unvanıyla Karahanlı Devleti’ni kurduğu düşüncesindedir (bk. 1992: 155). Karahanlıların menşei hakkında tartışmalar için (bk. Necef, 2005: 138-154).

1008 yılında aynı devletin bakanı ve 1010 yılında yine Turfan Uygurlarının bakanı ve elçisi için kullanılmıştır (Donuk, 1988: 32). *Köl irkin* unvanı, Türk devlet teşkilatında hakandan sonra fakat beyden önce gelen bir unvan olup Oğuzlarda *yabgu*'nun naibinin unvanında da görülmektedir (Donuk, 1988: 15). *Köl irkin* hakkında da detaylı bilgi vermeyen Kâşgarlı'nın bu tutumunun ilgili unvanların Karahanlı devlet teşkilatında en mühim noktalarda olmaması ile açıklanabileceği kanaatindeyiz. Bu iki unvan, Karahanlı devlet teşkilatında idari açıdan devlete bağlı Türk boylarının başında bulunan kimse için kullanılmıştır.

Çoglan, Karahanlı Devlet Teşkilatı Yapısında Bir Unvan Mıdır?

Çoglan “Karluk büyüklerinin adlarındandır.” (DLT 192).

Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan bu kısa bilginin dışında *çoglan* hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. İslamlık öncesinde yazıya geçmemiş olması ve Kâşgarlı'nın herhangi bir açıklama yapmaması adın bir statü belirtisi olup olmadığı hususunda belirsizlik yaratmaktadır. Burada “*çoglan* bir unvan mıdır?” sorusu akla gelmektedir.

köl irkin “ve minhu yulakkabu ekâbire karluk” (DLT 67v).

sagun “lakabu ekâbire karluk” (DLT 203v).

çoglan “min esmâi ekâbiretin karluk” (DLT 223v).

Yukarıda görüleceği üzere Kâşgarlı, unvan ve özel ad ayrımını “lakab” ve “ism” kelimelerini farklı anlamlarda kullanarak yapmıştır. Birer unvan olan *köl irkin* ve *sagun* için Arapça “lakab”; *çoglan* için ise “ism” kelimesini kullanmayı tercih etmiştir.

Dîvân'da unvanlar hakkında “halktan olmak”; “avamdan olmak” gibi verilen kısa bilgiler, özel ad ve unvanların hiyerarşik konumu hakkında ipuçları taşımaktadır. Kâşgarlı; “Karluk, Argu, Hotan” gibi farklı boylara ait unvanları “Hotan töresine göre”, “Argu lehçesinde”, “Türklerde ...” gibi ifadelerle belirtmiştir: *çowı* “Hotan töresine göre hakandan iki derece sonra gelene verilen unvan” (DLT 445); *mal* “annesi hatun (asil kadın), ba-

bası halktan olan genç” (DLT 61); *öge* [ögetigit] “halk tabakasından büyük, fakat hakan çocuklarından küçük” (DLT 152); *tarhan* “Argu lehçesinde emîr” (DLT 189); *tarım* “tiginlere, Afrasiyab’ın soyundan gelen küçük olsun büyük olsun bütün hatunlara hitap edilirken kullanılan söz” (DLT 170); *tigin* “Karahanlı sülalesine mensup olanların unvanı” (DLT 44; 178); *tügsin* “halktan olup hakandan sonraki üçüncü derecede bulunan kişinin unvanı” (DLT 189); *yawgu* “halktan olup hakandan iki derece aşağıda bulunan kişiye verilen unvan” (DLT 362); *yugruş* “Türklerde avamdan olup vezirlik mertebesine yükselen ve hakandan bir derece aşağı olan kişi” (DLT 366).

Kâşgarlı’nın yaptığı açıklamalar oldukça kısa olmasına rağmen özel ad ve unvanların kullanılışı hakkında ipuçları taşımaktadır. Kâşgarlı’nın verdiği bilgiler ve Karlucların eski Türk devletlerinin siyasi-idari teşkilatı içinde giderek azalan nüfuzları göz önünde bulundurularak *çoglan* adının Karahanlılar döneminde siyasi-idari veya askerî bir unvan olarak değerlendirilemeyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak Kâşgarlı’nın *çoglan* adına *Dîvân*’da yer vermeyi gerekli görmesi, ilgili adın herhangi bir özel ad olarak da kabul edilmemesi gerektiği gerçeğini göstermektedir.

Köken Bilgisi Açısından Çoglan

Kelime, Atalay tarafından /u/ ile okunmuştur: *çuglan* “Karlucluk büyüklerinin adlarından” (Atalay, 2006: 444). Dankoff - Kelly ve Ercilasun - Akkoyunlu yayınlarında ise /o/’lu okuma tercih edilmiştir: *çoglan* “Karlucluk büyüklerinin adlarından” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 192). *çoglan* “name of a Qarluq chieftain” (Dankoff ve Kelly, 1982: 277).

Amanoğlu, *Dîvân*’da kayıtlı kişi adlarını incelemiş; kelimeyi Atalay gibi /u/ ile okumuş ve kökeni üzerine herhangi bir açıklama yapmamıştır (2000: 5-13). Clauson kelimeyi /o/ ile okumuş ve bir hapax olarak değerlendirmiştir. Kelimenin sıradan bir isimden ziyade bir unvan olabileceğini belirten Clauson, “ihtişam” anlamlı *çog*’un kelimenin kökeni olabileceğini belirtmiştir (EDPT 407). *Çog*, aslında “ateş parıltısı, parıltı” anlamındadır. Bu anlamdan mecaz yoluyla “ihtişam” anlamını kazanmıştır: *çixşapathğ iduk çog yalın üze* “with the holy splendour and glory of the commandments” (EDPT 405). Aşağıda verilen tanıklar bu görüşü desteklemektedir.

Tarihî Türk dili alanında kelimeyi türevleri ile bulmak mümkündür: *çog* “1. kor, köz, ateş, ziya, alev, parlaklık; 2. parlaklık”; *çoglan-* “parlamak”; *çoglug* “ateşli, ziyalı, korlu, nurlu, haşmetli, görkemli”; *çog yalın* “parlaklık” (US 64); *çog*, *çoglan-*, *çoglug*, *çogsıra-*, *çogsuz* (AY 459); *çog* “parlaklık” (Tekin, 1971: 377); *çog* “güneşin sarılığı ve saçakları”; “odun köz olduktan sonra ateşin alevi” (DLT 400); *çoglan-* “(ateş) alevlenmek, (güneşin yalımları) düşmek” (DLT 304); *çog* “ateş koru” (KE 577); *çog*

“güneşli yer” (ME 112); *çoğlug* “güneşli” (ME II: 351); *çogaş* “güneşli, güneşlik yer” (ME II:351); *çog* “kor” (Abuşka 926); *çog* “güneş sığağı” (KTS 52); *çoğlu bol-* “ışıklı olmak” (KTS 52); *çog/çok* “ışık, ziya, şu’a, lem’a” (TS II: 934); *çogaç/çogaş* “1. güneş, gün ışığı; 2. güneş dokunan, güneşe karşı olan, güneşi eksik olmayan yer”; *çogaçlanmak* “güneşlenmek, güneşte ısınmak”; *çogak* “ışıklı, ziyadar” (TS II: 930). ...

Türkiye Türkçesi ağızlarında: *çoğaç/çoaç/çoğaş* “1. güneş, 2. sıkıntılı hava, boğucu sıcak; 3. güneşlenen yer” (DS III: 1256); *çoğaç* “güneşlik” (DS III: 1256); *çoğaçle-* “güneşlenmek” (DS III: 1256); *çoğö* “1. sönmüş ateşin kıvılcımlanması; 2. çok yanmış ateş” (DS III: 1256); *çoğşur-* “1. yanan dağınk odunları, ateşi kuvvetlendirmek için bir araya toplamak; 2. ateşi kuvvetlendirmek, alevlendirmek için üfleme” (DS III: 1258); *çoğuştur-* “ateşi yakmak, tutuşturmak” (DS III: 1258); *çokar-* “ateş yakmak için odunları hazırlamak” (DS III: 1259); *çokatmak/çokartmak* “yakmak” (DS III: 1260); *çovaş-/çovaşla-* “güneşlenmek” (DS III: 1275); *çovşur-* “ateşi tutuşturmak” (DS III: 1275); *çovaç/çovaş/çovuş/çoveç/çoveş/; çuvaç/çuvaş; çöveç/çöveş; çuvaş/çüveş* “güneş, güneşli yer” (DS III: 1306).

Çağdaş Türk lehçelerinde “alev, yalım, kor, köz” anlamlarında yaşamaktadır: Alt. *çok*; Hak. *sog*; Öz. *çoğ*; SUyg. *cog*; YUyg. *çog*; Tuv. *şog*; Yak. *çoh* (Ayazlı, 2016: 100).

Moğolcaya *çog* [*sog*] “1. köz, kor, kor hâline gelmiş kömür; sönmekte olan ateş, sıcak küller, kıvılcıklar; 2. ihtişam, şaşaa, enerji, canlılık” (Lesing, 2003: 311) anlamlarında geçmiştir.

Kelime *yalınlg* ile ikileme oluşturarak “heybetli, ihtişamlı, görkemli” anlamını Eski Türkçe döneminde kazanmıştır: *saravadı k(a)yınavatı pañçalı pañçalakarı y(e)me ulug çog yalınlg bo yekler küzetsünler sizlerniñ amrak isig öziñüzlerni* “Saravadı, Kaynavatı, Pañçalı (ve) Pañçalakarı (adlı) çok heybetli bu şeytanlar sizin değerli hayatlarınızı korusunlar” (Dışast. 493-497). *nätägin tep tesär: k(a)ltı kayu üdüin tükäl bilgä t(ä)ñri t(ä)ñrisi burhan bo yertinçü yer suvda [tu]ga b(ä)lgi y(a)rıkap beş älig yıl tönı tnl(i)glarka asıg tusu kılıp beş y(e)g(i)rmi asanke nayut sanınça tnl(i)glar oğlanın oz[guru]p kutgarıp nirvanka kirü y(a)rıkamış[ta ken nomlug] y(a)rılgı öñdüin t(a)vgaç elintä [keñürü yadıldukt]a ötrü ol uğurta tolp tavgaç eli üzä ärklig [tü]rklüg kutlug buyanlıg çoglug yalınlg ädgülüg ädrämlig lovudi atl(i)g han boltı* “Zu der Zeit als nämlich der volkkommen weise Göttergott (devātideva) Buddha geruhte, in dieser Welt geboren zu werden und zu erscheinen, 45 Jahre hindurch den Lebewesen Nutzen und Vorteil brachte, Lebewesenkinder in einer Zahl von 15 *asamkhyeyanayutas* befreite und, [nachdem] er geruht hatte, in das *nirvāna* einzugehen, sich seine [dharma]-Predigt im östlichen Reich China [weit verbreitet hat-

te], da gab es einen Lovudi genannten Kaiser, der über das ganze chinesische Reich Macht hatte und der charismatisch, verdienstreich, majestätisch, glänzend, gut und tugendhaft war” (BT XXV: 31-39). Kelimenin “ateş parıltısı, parıltı” anlamından metaforlaşarak “heybetli, ihtişamlı, görkemli” anlamını kazanması Moğolcada da paraleldir. *Çog*, Moğolca ‘sahiplik, o özelliği bulundurma’ anlamlarında kullanılan +tAy eki ile *çogtay* “1. közlü, korlu, közü veya kıvılcımı olan, parlak, aydınlık; ateşli, hararetili; 2. cesur yiğit, güçlü kuvvetli; şahane, büyük, cazip, göz alıcı, şaşıaalı, canlı, şevkli” (Lessing, 2003: 311) kelimesi oluşmuştur. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde *çogi yalını asıl-* “bahtı açılmak”; *çogka yalınka teg-* “bahtlı olmak”; *çoglug yalınlig bol-* “bahtlı olmak”; *çoglug yalınlig kıl-* “bahtlı kılmak” (Şen, 2017: 94-95) gibi deyimlerde “parıltı” anlamından metaforlaşarak “baht, baht açıklığı” anlamlarında kullanılmıştır.

Starostin vd. kelimenin Türkmençe *çög*; Özbekçe *çuy*; Uygurca *çog*; Kırgızca *çog*; Kazakça *şog*; Hakasça *soy*; Yakutça *suos*; Dolganca *huos* türevlerine işaret etmiş; kelimeyi Tunguzca **çuguk* ile birleştirmişlerdir (EDAL 448). Choi, *çog*’un Çince kökenli bir kelime olduğu görüşündedir: “*çoy* ‘glowing heat’ in the phrase *kün çoyi* ‘the heat of the sun’; in the Hend. *çoy yalın* ‘glitter, brightness, flame’; *çoy* ‘blaze’; *çoylan-* ‘blaze’ / * *çoy-la-n-* (1988: 163). Kelimenin Çince kökenli olduğu hakkında son görüş Hüseyin Yıldız tarafından belirtilmiştir. Yıldız, kelimenin Maniheist Uygur metinlerinde kullanımını ana hatlarıyla değerlendirdikten sonra Çince den Türkçeye *çoy* ve *çok* şeklinde geçtiğini, daha sonra Moğolcada *cohtai*, *ç’oqt’u*, *çog*, *coq*, *tş’oG*, *ts’oG*, *cog* şekillerini aldığı, oradan Farsçaya *çög* şeklinde alıntılandığını ve nihayet Evenkice ve Yakutçada *çog/çox* şekillerinde bulunduğunu belirtmiştir (2020: 62-63). Uçar, ‘Contributions to Uighur Lexicography II: Remarks on *çog*’ (2014); başlıklı makalesinde Csongor, Shögaito, Choi ve Barat’ın kelimeyi Çince bir kökene bağladığını belirtmiş; bu görüşe *çol-* ve *çon-* tanıklarını göstererek karşı çıkmış ve kelimenin kökeni olarak *çol-* fiilini işaret etmiştir: “To my mind, the orijin of *çog*, is not Chinese, and I put forward another suggestion. This word can be derived with the suffix (-X)g from the verb *çol-*” (2014: 154). Fakat bu görüş Uçar’dan önce Talat Tekin tarafından ortaya koyulmuştur. Tekin, kelimenin birincil uzun ünlülü olduğunu belirtmiş; Türkmençe *çög* ve *çöy-*’dan hareketle kelimenin kökeni olarak **çöl-* “ateşe tutup ısıtmak, kızdırmak” fiilini işaret etmiştir (Tekin, 1995: 177). Tekin ve Uçar, *çog*’un kökeninin Çinceye dayandırılması görüşüne itirazlarında haklıdır. *çol-* ve *çon-* fiillerinin varlığı kelimenin kökeninin Türkçe olduğunu göstermektedir. Türkmencede yaşayan *çoy-* fiili; tarihî Türk dili alanında tespit edilebilmektedir: *çoy-* “ısınmak” (Rahimi, 2019: 715). *Çon-* için ise şu tanık gösterilebilir: *ol vaktın kim aydı Mūsā ehlinge men kördüm otını kelgey men sizge andın haber birle yā kelgey men*

sizge yangan alınmış ot birle bolgay kim siz çongay siz (HKT 361a).

Sonuç

Kâşgarlı'nın verdiği bilgiler ve Karlukların siyasi-idari durumu göz önünde bulundurularak *Çoglan* adının Karahanlı Devleti'nin teşkilat yapısında bir unvan olarak değerlendirilemeyeceği, bu adın Karluk boylarının başında bulunan kişiler tarafından özel ad olarak kullanıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Kelimenin umum halk tarafından da kullanılmadığının, yalnızca Karluk büyükleri tarafından kullanıldığının altı çizilmelidir.

Çol- ve *çon-* tanıklarından hareketle Türkçe **ço-* fiili tasarlanabilir. Bu fiil, “ateş parıltısı, parıltı” anlamlarında gördüğümüz *çog* kelimesinin kökenidir. Kelimenin Çince kökenli gösterilmesi bizce de hatalıdır. *Çog* kelimesi, “1. kor, köz, ateş, ziya, alev, parlaklık” anlam alanından genişleyerek tarihî Türk dili alanında, çağdaş Türk lehçe ve ağızlarında yaşamaktadır. Hem *çog* hem de *çoglug*, henüz Eski Uygur Türkçesi döneminde *yalin(lıg)* kelimesi ile ikileme kurup metaforlaşarak “heybetli, ihtişamlı, görkemli” anlamlarını kazanmıştır. Bu metaforik anlam geçişi, *çoglan* kelimesinin kökenini açıklamaktadır. Eski Türk unvanlarından *çabiş* “yaver, başdanişman, başkumandan, ordu komutanı”; *yargan* “yüksek mahkeme üyesi?”; ve *kapgan* unvanlarının kökeni olarak *çap-* “vurmak”; *yar-* “yarmak” ve *kap-* “kapmak, kapıp almak” fiilleri gösterilmektedir (*bk.* Şirin User, 2006). Bu unvanlar kelimenin kökünü oluşturan fiillerin isim yapım ekleri olarak metaforlaşması sonucu oluşmuştur. Bu unvanlardaki metaforlaşma süreci *çoglan* için de kabul edilebilir. *Çoglan*, Eski Türkçe *çog* kelimesinin üzerine gelen {+IA-} isimden fiil yapma eki ve {-n} fiilden isim yapma eki ile oluşmuştur. Bu yolla kelimenin anlamınının “heybetli, ihtişamlı” şeklinde açıklanabileceğini düşünüyoruz.

Kısaltmalar

Abuşka Kaçalın 2011; **AY** Kaya 1994; **BT XXV** Wilkens 2007; **DLT** Ercilasun ve Akkoyunlu 2014; **DS** Derleme Sözlüğü; **Dışast.** Kaljanova 2005; **EDAL** Starostin 2003; **EDPT** Clauson 1972; **KE** Ata 2019; **KTS** Toparlı vd. 2003; **TS** Tarama Sözlüğü; **HKT** Sağol 1993; **ME Yüce** 2014; **ME II** Özçamkan Ayaz 2020; **US** Caferoğlu 2011;

Alt. Altay Türkçesi; **Hak.** Hakas Türkçesi; **Öz.** Özbek Türkçesi; **SUyg.** Sarı Uygur Türkçesi; **YUyg.** Yeni Uygur Türkçesi; **Tuv.** Tuva Türkçesi; **Yak.** Yakut Türkçesi

BK D Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü; **KT K** Köl Tigin Yazıtı Kuzey Yüzü

bk. bakınız; **v** *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, yazma metnin sayfa numarası.

Kaynakça

- Amanoğlu, E. (2000). “Divanü Lûgat-it-Türk'teki Kişi Adları Üzerine”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15, 5-13.
- Ata, A. (2019). *Rabgūzi Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) Giriş - Metin - Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk*. (I-IV Cilt). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press.
- Choi, H. W. (1988). “On Some Chinese Loan Words in Uighur”. *Central Asiatic Journal*, 32, 3/4, 161-169.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Mahmūd al-Kāşyarī Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Türk)*. Part I. Sources of Oriental Languages and Literatures 7. Turkish Sources, Harvard.
- Derleme Sözlüğü III* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Dīvānu Luḡāti't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Esin, E. (1974). “Karluklar”. *Türk Ansiklopedisi*. Cilt XXI. Fasikül 166. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 348-351.
- Gabain, A. von (1950). “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış III. Şehir Gözüyle Step”. (Kısaltarak Çeviren: Saadet Çağatay). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. VIII/3, 373-379.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Genç, R. (2002). “Karahanlılar Tarihi”. *Türkler*. C IV. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Genç, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Golden, P. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*. (Çev. Osman Karatay). Çorum: KaraM Araştırma Yayıncılık.

- Golden, P. (2009). “Orta Asya’da İslamiyet’in İlk Dönemleri ve Karahanlılar”. (Çev. Halil Berktaş) *Erken İç Asya Tarihi*. (Ed. Denis Sinor). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Niyâzi Nevayi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar: El-Luğâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstişhādātu'l-Cağātā'iyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1992). “Karluklar”. *Türk Dünyası El Kitabı*. C I: Coğrafya-Tarih. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kaljanova, E. (2005). *Uygurca Dışastvustık (Giriş-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım)*. Doktora Tezi: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük 1 A-N*. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necef, N. E. (2005). *Karahanlılar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1. Ankara.
- Özçamkan Ayaz, G. (2020). *Mukaddimetü'l-Edeb Paris ve Yozgat Nüshaları (Giriş-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Pritsak, O. (1950). “Karachanidische Streitfragen”. *Oriens*, 3/2, 209-228.
- Rahimi, F. (2019). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. C. 1. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sağol, G. (1993). *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile. (Part I: Introduction and Text)*. Sources of Oriental Languages and Literatures 21. (Edited by Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin). Harvard University Press.
- Salman, H. (2001). “Karluklar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24, 509-510.
- Salman, H. (2002). “Karluklar”. *Türkler*. C. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Salman, H. (2014). “Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-7.
- Starostin, A. S. vd. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Brill-Leiden-Boston.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şeşen, R. (2017). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- Şirin User, H. (2006). “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”. *Bilig*, 39, 219-238.
- Tarama Sözlüğü II*. (1995). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Taşağıl, A. (2014). ‘‘Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine’’. *Türkiyat Mecmuası*, 24, 75-89.
- Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-13. Ankara: Simurg Yayınları.
- Toparlı, R. vd. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uçar, E. (2014). ‘‘Contributions to Uighur Lexicography II: Remarks on çog’’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, 67/2, 151-162.
- Wilkins, J. (2007). *Berliner Turfantexte XXV: Das Buch von der Sündentilung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig*. Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Belgium: Brepols.
- Yıldız, H. (2020). *Maniheist Uygur Metinlerinde Çince Alıntılar Etimolojik, Leksik ve Tematik İncelemeler*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Yüce, N. (2014), *Ebul Kāsım Cārullāh Mahmūd bin ‘Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari el-Hvārzmī Mukaddimetü’l-Edeb Hvārizm Türkçesi ile Tercümelī Şuşter Nüşhası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Extended Summary

The Karluks were a Turkic tribe who played a key role in the establishment and collapse of the Kök Türk, Uighur, and Karakhanid states. The Köl Tigin and Bilge Kagan inscriptions tell us that the Karluks had lived in southern foothills of the Altay Mountains during the Kök Türk period. During the Uighur period, they settled in the regions extending west of Irtysh. They played an important role in the establishment and collapse of the Karakhanid State. In fact, some scholars go so far as to argue that the Karakhanid dynasty had belonged to the Karluks. Despite the Karluks being perhaps the most crowded and important tribe in medieval Turkic history after the Oghuzs, Mahmud al-Kashgari was very reticent about them so much so in fact that he didn't even classify them, or include them in his map for that matter. There are two possible yet diametrically opposite possible reasons for this: (1) The Karluks were from the said dynasty, and they spoke a Turkic dialect known as 'Hakaniyye Language'. If that is the case, al-Kashgari would therefore not have felt the need to distinguish the Karluks' dialect. (2) The Karluks had lost their political and administrative influence during the Karakhanid period. Therefore, our aim is not to evaluate these two views, but rather to fall behind a line of information about the Karluks given to us by Mahmud al-Kashgari.

The word *Çoglan* is one of eleven kinds of words (alongside *ebe*, *çaşşak*, *ker-*, *kerit-*, *oluç*, *sagur-*, *serker*, *sogut*, *susgak*, *ügürgen*, *yuñ*) and one of three titles (alongside *köl irkin* and *sagun*) featured in Mahmud al-Kashgari's *Diwan*, or compendium, that alludes to the Karluks. He did not provide us with any other information about this word, apart from a single explanation, 'name of a Karluk chieftain'. Nevertheless, it is intriguing that the word has made its way into his *Diwan*, even though there are no records of it anywhere prior to the arrival of Islam, and even though there is no information about it beyond the aforementioned explanation. In the *Diwan*, titles pertaining to 'being a commoner, or from the public' contain clues about the hierarchical position of proper names and titles. If we take Kashgari's information given and the decreasing influence of the Karluks in the political-administrative organization of ancient Turkic states into consideration, we arrive at the conclusion that *çoglan* could not have been a political-administrative or military title during the Karakhanid period. However, the fact that Kashgari felt it necessary to include *çoglan* in his *Diwan* indicates to us that the name/noun in question should not be accepted as any proper name.

As far as we know, no one has looked into the etymology of *çoglan* until this point. In our opinion, the origin of the word stems from the Old Turkic *çog*, meaning 'burning ember' and 'spark.' In old and modern Turkic languages and dialects, alongside Mongolian, this word either means: (1) 'ember, coal that has become ember, an extinguished fire, hot ashes, sparks, or (2) 'splendour, effulgence, energy, vitality'. Csongor, Shōgaito, Choi, Barat, and Yıldız have all pointed to this word being of Chinese origin. Tekin and Uçar have objected to this view, instead insisting that the word is of Turkic origin. In our opinion, the word being of Chinese is also incorrect. The roots *çol-* and *çon-* can be derivated into the verbal root **ço-* in Turkish. This verb means 'fire glow, glow,' and is the origin of

the word 'çog.' Çog means, '(1) ember, fire, flame, brightness,' and exists in old and modern Turkic languages and dialects. In Old Uighur, both çog and çoglug is paired word *yalm(lig)* to mean 'majestic, magnificent, majestic,' therefore forming a reduplication, and becoming metaphor. This metaphorical transition of meaning explains the origin of çoglan. Among old Turkic titles, you have çabış 'Aide, chief advisor, chief commander, army commander;' *yargan* 'high court member(?)' and *kapgan* derived from the roots çap-, meaning 'hit', yar-, meaning 'split' and kap- 'to grab, to statch.' These titles are the result of metaphorization, whereby verb roots take on derivational suffixes in order to form nouns. The metaphorization process exhibited in these also applies to çoglan. Çoglan comes from the Old Turkic çog by way of the derivational suffix {+lA-} and the derivational suffix {-n}. In essence, we suspect that the meaning of the word might mean 'majestic, magnificent.'

Araştırma Makalesi / Research Paper

SÜHEYL Ü NEVBAHÂR VE TARAMA SÖZLÜĞÜ'NDE GEÇEN *kazılı* ÜZERİNE

Sadettin ÖZÇELİK*

Öz

Tarihî metin okumaları bakımından dilin kelime, deyim, atasözü, söz kalıbı vb. yapıları araştırılmaya değer ayrı ayrı konulardır. Metin okumaları, Türkçe söz varlığı ile ilgili farklı konulara ışık tuttuğu kadar alınma kelimelerdeki ses ve anlam değişmelerine de ışık tutar. Alınma kelimelerin de geçmişten günümüze hangi ses değişmelerine uğradığını, kullanılış şekillerini, anlam değişmelerini ve inceliklerini tarihi metinlerden izlemek mümkündür.

Tarama Sözlüğü, Türkçe kelimelerin madde başı yapıldığı, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden alınan tanıklar üzerine kurulmuş önemli bir sözlüktür. Bu nedenle Türk Dili ve Edebiyatı araştırmacıları sıklıkla Tarama Sözlüğü'ne başvurur. Bu Sözlük, Süheyl ü Nevbahâr mesnevisinden alınmış çok sayıda tanık içerir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde fonetik değişime uğramış birçok Arapça kelime geçer. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde fonetik değişime uğramış olan Arapça kelimelerin bir kısmı Türkçe kelimelerle karıştırılabilecek ve yanlışya sebep olabilecek ses benzerliği taşıyabilmektedir. Böylesi durumlarda söz konusu kelimelerin okunuşunda ve anlamlandırılmasında birtakım problemler veya yanlışlıklar görülebilir. İşte bu makalede Süheyl ü Nevbahâr'da yanlış anlaşılmış ve Tarama Sözlüğü'nde ise hem yanlış anlaşılmış hem de yanlış madde başı altında tanık gösterilmiş olan *kazılı* kelimesi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca *kazılı* kelime-

Geliş Tarihi/ Date Applied: 28.02.2019

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 25.06.2019

Makalenin Künyesi: Özçelik, S. (2020). "Süheyl ü Nevbahâr ve Tarama Sözlüğünde Geçen *kazılı* Üzerine". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 85-94.

DOI: 10.24155/tdk.2021.177

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, sozcelik@dicle.edu.tr. Diyarbakır / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-7383-1804

sindeki ses olayları, kelimenin yapısı ve anlamı üzerinde durulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Tarihî metinler, *Süheyl ü Nevbahâr*, *Tarama Sözlüğü*, *kazılı* kelimesinin yapısı ve anlamı.

On the Word *kazılı* in *Süheyl ü Nevbahâr* and *Tarama Sözlüğü*

Abstract

In terms of historical text readings, the language of words, idioms, proverbs, words, etc. structures are separate issues worth researching. Text readings also shed light on the changes in the sound and meaning in the words taken up to shed light on different subjects related to Turkish vocabulary. It is possible to follow the sound changes of the words from the past to the present, the way they are used, the changes of meaning and the subtleties in historical texts.

Scanning Dictionary (*Tarama Sözlüğü*) is an important dictionary based on witnesses taken from the texts of Old Anatolian Turkish. For this reason, Turkish language and literature researchers often apply to Scanning Dictionary. This dictionary contains many witnesses from the *Süheyl ü Nevbahâr* masnavi.

In the texts of Old Anatolian Turkish, there are many Arabic words that have undergone phonetic changes. Some of the Arabic words that have been phonetically changed in the texts of the Old Anatolian Turkish can be confused with the Turkish words and can be similar to the sound that may cause misleading. In such cases, there may be problems or inaccuracies in the reading and interpretation of the words in question. In this article the word of the *kazılı*, which was misunderstood both in *Süheyl ü Nevbahâr* and Scanning Dictionary and also which was witnessed under the wrong item is emphasized. In addition, the sound events, the structure and meaning of the word *kazılı* are emphasized.

Keywords: Historical texts, *Süheyl ü Nevbahâr*, *Tarama Sözlüğü*, the word *kazılı*, its structure and meaning.

Giriş

Mesud bin Ahmed'in *Süheyl ü Nevbahâr* adlı mesnevisi, söz varlığı açısından Türk dilinin en önemli metinlerden biridir. Nitekim 14. yüzyılda yazılmış olan bu mesnevi, Türk dili araştırmacılarının ilgi odağı olmuş ve üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Eser, söz dağarcığının zengin olması nedeniyle Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanmış olan *Tarama Sözlüğü* için de taranmış ve sözlüğe birçok tanık ile önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. *Süheyl ü Nevbahâr* üzerine yapılmış olan çalışmaların ilki, mesnevi metninin bir ön sözle birlikte Almanya'da yayımlanması (Mordtmann, 1925) ile başlamıştır.

Daha sonra Tahsin Banguoğlu, *Süheyl ü Nevbahâr*'ın metni üzerin-

de ses ve şekil bilgisi yönünden bir inceleme hazırlayarak yayımlamıştır (Banguoğlu, 1938).

Cem Dilçin, *Süheyl ü Nevbahâr* mesnevisinin metnini inceleyerek oldukça geniş bir kitap hâlinde yayımladı (Dilçin, 1991). Dilçin, bu kitabında geniş bir *Giriş* bölümüne yer vermiştir. *Giriş* bölümünde Türk Edebiyatının 14. yüzyılda yazılmış olan mesnevileri hakkında bilgi verilmiş ve ardından şu dört ana başlık yer almıştır:

* Mesud'un Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri,

* *Süheyl ü Nevbahâr*'ın Tanıtılması,

* *Süheyl ü Nevbahâr*'ın İncelenmesi,

* *Süheyl ü Nevbahâr*'ın Kuruluşuyla İlgili Açıklamalar ve Metnin Bölüm Başlıkları.

Cem Dilçin, kitabın bu başlıkları altında *Süheyl ü Nevbahâr* mesnevisi ile ilgili olarak yapılmış çalışmaların ışığında birtakım konuları tartışmış, metnin içeriği ile ilgili önemli bilgiler sunmuş ve metin konusundaki bazı tespitlerine yer vermiştir.

Kitapta *Giriş* bölümünden hemen sonra çeviri yazılı metin yer almaktadır. Çeviri yazılı bu bölümde mesnevi metninin bilinen iki nüshası olan Dehri Dilçin (D) nüshası ile Mordtmann (M) nüshası edisyon kritik yöntemi ile okunmuştur. Dilçin'in bu kitabında yer alan son bölüm ise sözlüktür. Hazırlanmış olan bu sözlükte yalnızca Türkçe olan kelimelere yer verilmiş, metinde geçen diğer kelimeler sözlüğe alınmamıştır. Bu nedenle sözlük, mesnevinin kelime dağarcığını yansıtmaktan uzaktır. Her şeye rağmen Dilçin'in bu metin neşri, şüphesiz uzun yıllar *Süheyl ü Nevbahâr* üzerinde yapılmış olan çalışmalar bakımından önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Dilçin'in söz konusu metin neşriden sonra bu çalışma üzerinde okuma ve söz varlığı üzerine eleştiri ağırlıklı veya gerek metni anlama bakımından gerekse Hoca Mesud'u tanımaya yönelik tamamlayıcı birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu yöndeki çalışmaların önemli bir kısmı Semih Tezcan'a aittir. Tezcan, Dilçin'in çalışmasında okunmamış, yanlış okunmuş veya yanlış anlamlandırılmış olan kelimelerle ilgili düzeltme notlarını küçük bir kitap hâlinde (Tezcan, 1994) yayımladı. Tezcan, daha sonra bu çalışmasının devamı olarak başka notlar içeren bir makale daha yayımladı (Tezcan, 1995a). Tezcan, ayrıca Hoca Mesud ve eserleri ile ilgili düzeltici ve tamamlayıcı bilgiler ve tespitler içeren önemli bir makale daha yayımladı (Tezcan, 1995b).

İbrahim Taş, mesnevide geçen eskicil söz varlığı üzerine yazdıklarını *Süheyl ü Nevbahâr*'da *Eskicil Öğeler* adıyla bir kitap hâlinde yayımladı (Taş, 2009). Yazar, daha sonra bu kitaptaki notlarını yeniden düzenleyerek yayımladı (Taş, 2015).

Ali Cin, *Süheyl ü Nevbahâr*'ın Mordtmann nüshasını çeviri yazılı metin ve sözlük olmak üzere iki bölüm hâlinde yayımladı (Cin, 2012). A. Cin'in bu çalışmasında gerek okuma yönünden gerekse sözlükte verdiği anlamlar bakımından Dilçin'in tercihlerine büyük ölçüde bağlı kaldığı gözlenmektedir.

Sadettin Özçelik, *Süheyl ü Nevbahâr* metninin okunuşunda yapılan yanlışlar, vezin ve kafiye sorunları vb. yanlışlar hakkında düzeltme tavsiyesi de içeren bir dizi makale yayımladı (2014, 2016, 2017a, 2017b, 2017c, 2018b, 2019).

Tarihî metinler ile ilgili yanlış okumaların bir kısmı alınma kelimelerde -çoğu zaman kurallı olarak- görülebilen birtakım ses değişimleri ile yakından ilgilidir. Söz konusu bu kurallı ses değişimlerinin örnekleri, metin okumaları için ipuçları sunabilir. Bu nedenle tarihî metin okumalarında görülen ses olayları ile ilgili yanlış okumaların, yanlış anlamlandırmaların ve yapıyla ilgili yanlış çözümlenmelerin tespiti ve tasnif edilmesi, daha sonraki çalışmalar açısından önemlidir. Örnek olarak Eski Anadolu Türkçesinde Arapça kelimelerin başında görülen ve üzerinde durulacak konu ile ilgili olan *ğ* > *k* ünsüz değişimini hatırla(t)mak gerekir. *Dede Korkut Oğuznameleri*'nde konu ile ilgili olarak şu örnekler tespit edilmiştir: *ğalebe* > *kala-ba*, *ğarib* > *karıp*(+*lığa*) 'gurbet', *ğalā* > *kala* 'değerli', *ğarā'ib* > *karayıp* 'tuhafılık', *ğarim* > *karım* 'düşman', *ğayrı* > *kayrı* 'başka', *ğazab* > *kazap* 'öfke' (bk. Özçelik, 2016/I: 93-94). Bu tür konuların bilinmesi, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait başka eserlerdeki aynı ses değişmesi örneklerinin okunması konusunda anahtar olabilir. İşte bu düşünceden hareketle konumuzla ilgili olarak aşağıda *Süheyl ü Nevbahâr*'da geçen ve Tarama Sözlüğü'nde tanık gösterilmiş olan *kazılı* kelimesi üzerinde durulacaktır.

1. Süheyl ü Nevbahar'da *kazılı*

Üzerinde durmak istediğimiz kelime, Süheyl ü Nevbahar'da yalnızca şu beyitte geçer:

Bahup iki at gördi ol **كَازِلِي** *kazılı*

Eyerlü, uyanlu, tavulbâzlu (2377)

Araştırmacılar, yukarıdaki ilk dizenin sonunda geçen, metinde **كَازِلِي** şeklinde yazılmış olan kelimeyi *kazılı* okumuş ve bunu "Kazığa bağlanmış" (Dilçin, 1991: 620b; Cin, 2012: 588b) şeklinde anlamışlardır. S. Tezcan, C. Dilçin'in *kazılı* için verdiği anlam yerine 'yuları kendi eyerine bağlanmış (at)' anlamını teklif etmiştir (Tezcan, 1994: 68). Ancak araştırmacıların *kazılı* için vermiş oldukları anlamlar bağlama uymuyor.

Yukarıdaki beyitte geçen söz konusu *kazılı* kelimesinin anlamını belirlemek için önce bağlamı özetlemek gerekir: Çin'den kaçmak konusunda

Nevbahar ile anlaşmış olan Süheyl, iki at almış ve buluşmak üzere kararlaştırdıkları yerde Nevbahar'ı beklemektedir. Nevbahar, yol hazırlığı yaparak yükte hafif pahada ağır mücevherler alacak ve Süheyl'in beklediği yere gelecektir. Ancak Süheyl, Nevbahar'ı beklerken yorulur ve dinlenmek için atından iner. İki atın yularını bileğine geçirir yere oturur ve bir süre sonra beklediği yerde uykusuna yenik düşer. Haydut Saluk, Süheyl'in uyuduğu yere gelir ve onu uyumuş durumda bulur. İşte yukarıdaki söz konusu beyitte Haydut Saluk'un uyur hâlde bulduğu Süheyl'in atlarını gördüğü an tasvir edilmektedir. Böylesi bir bağlam içerisinde anlatıcının atları kazığa bağlı olarak değil, yularları Süheyl'in bileğinde olacak şekilde tasvir etmesi beklenir. Çünkü -yukarıda da belirtildiği gibi- Süheyl; atları kazığa bağlamamış, atların yularını bileğine geçirmiş ve uyuyakalmıştır. Aslında bu aynı zamanda kahramanların herhangi bir tehlike anında atların kendilerini uyandırması için izledikleri bir yöntemdir. Nitekim *Dede Korkut Oğuznameleri*'nde Öşün Koca Oğlu Segrek, ağabeyini kurtarmaya gittiği kalenin yakınında uykusu gelince atının yularını bileğine dolar ve uyur. Düşman Segrek'in üzerine geldiğinde at ipi çekerek kendisini uyandırır (bk. Özçelik, 2016: 133b). İşte bu bağlama göre ilk dizinin sonunda *kazılı* okunacak şekilde yazılmış olan kelimenin anlamı 'kazığa bağlanmış' olamaz.

Bu durumda beyitteki söz dizimini inceleyip kelimenin yapısını araştırmak yerinde olacaktır. Beyitte "Bahup iki at gördi ol **kazılı** / **eyerlü**, **uyanlu**, **tavulbazlu**" bulunması dikkat çekiyor. O hâlde son üç kelimenin sonundaki +IU isimden isim yapım ekinin (*eyer+lü*, *uyan+lu*, *tavulbaz+lu*) yönlendirmesiyle *kazılı* kelimesini anlamaya çalışmak bizi doğru sonuca götürebilir. Yani *kazılı* kelimesinin söz konusu *eyerlü*, *uyanlu*, *tavulbazlu* ile paralel yapıda kullanılıp kullanılmadığını araştırmak yanlış olmasa gerek. Ancak kelimenin yapısı *kazı+lu* şeklinde açıkladığımızda elimizde kalan *kazı* bağlama uygun düşecek anlamlı bir yapı olmaktan uzak görünüyor.

İşte tam bu noktada Eski Anadolu Türkçesinde Arapça kelimelerin başında görülen ve yukarıda değindiğimiz *ğ* > *k* ünsüz değişmesinin örneklerini hatırla(t)mak gerekir. Acaba bu örnekleri de dikkate alarak *kazılı* kelimesinin yapısıyla ilgili bir sonuca ulaşmak mümkün olabilir mi? Eğer bu ihtimal / tahmin doğru ise aradığımız kelimenin Arapça 'örülmüş ip, örme' anlamlarındaki *ğazl* olması gerekir. Türkçede kullanılan Arapça alınma kelimelerin tek heceli KVKK yapısındaki örneklerinde KVKK > KVKVK şeklinde özetlenebilecek ünlü türemesi olayının örnekleri sık görülür: *fıkr* > *fikir*, *ilm* > *ilim*, *zıkr* > *zikir* gibi. O hâlde Arapça kelimelerin başında görülen *ğ* > *k* ünsüz değişmesinin ve bu ünlü türemesi örneklerinin ışığında *kazılı*'ya baktığımızda Arapça *ğazl* kelimesinin söz konusu ettiğimiz ses

değişmesine uğradığını düşünmek yanlış olmaz. Bütün bu fikir yürütmelerin ışığında, bulduğumuz Arapça *ğazl* kelimesinden gelen ve *Süheyl ü Nevbahâr*'da *kazılı* şeklinde kullanılmış olan kelimedeki ses değişmeleri veya kelime türe(t)me aşamalarını şöylece özetlemek mümkündür: *kazılı* (<*kazıl+lu* <*kazıl* <Ar. *ğazl*).

Bundan sonra yapmamız gereken iş Arapça *ğazl* kelimesinin sözlüklerdeki anlamına bakmaktır. Sözlüklere baktığımızda *ğazl* ile ilgili şu tanımlara ulaştık:

Steingass'ın sözlüğünde *ğazl* kelimesi, “spun, thread” (= eğirilmiş, iplik) şeklinde tanımlanmıştır (Steingass, 1892: 887).

Kâmûs'ta “el-gazl iplik eğirmek manasıdır” (Mütercim Asım Efendi, 2014: 4670) anlamı verilmiştir.

Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü'nde *kazıl*, “kıldan yapılmış ip” (Dankof, 2004: 168) şeklinde tanımlanmıştır.

Derleme Sözlüğü 2712b'de *kazıl* için “1. Kıldan bükülmüş çuval dikmekte kullanılan ip, 2. Kıl ve yün yumak.” anlamları verilmiştir.

Tarama Sözlüğü'nde ise *kazıl* “kıldan yapılmış ip” şeklinde tanımlanmış ve şu iki tanık verilmiştir:

§ Yirmi altı vukıyye *kazıl* كزىل: 130, otuz kuskun: 40.
(Sic. B. XV. 10, 145)

§ Yular *kazılı* كزىل: 25, altı uçurdum köstek: 15.
(Sic. B. XV. 12, 54)

(TarS: 2392)

Tarama Sözlüğü'nden alınmış olan yukarıdaki ikinci tanıkta geçen *yular kazılı* şeklindeki açıklama da yaptığımız yorumları destekler. İkinci tanığın başında geçen *yular kazılı*'nın ‘yular ipi, yular yapmaya elverişli ip’ anlamında olduğu açıktır. Kelimenin sözlüklerdeki tanımlarından ve özellikle *Tarama Sözlüğü*'ndeki tanım ve ikinci tanıktan da Arapça *ğazl* ‘eğirmek’ anlamındaki kelimenin, Eski Anadolu Türkçesinde ses değişmelerine uğraması sonucu *kazıl* şeklini aldığı ve ‘kıldan yapılmış ip’ anlamında kullanılmış olduğu anlaşılıyor. Bu nedenle *Tarama Sözlüğü*'nde *kazıl*'ın Arapça *ğazl*'dan gelişmiş bir şekil olduğunun gösterilmesi gerektiğini belirtmek gerekir.

Aslında eğer Arapça biliyor ve *ğazl* kelimesine de vâkıf isek bütün bu deneme ve yanılmalara gerek kalmaksızın yukarıda sözü edilmiş olan *Dede Korkut Oğuznameleri*'ndeki *ğ> k* ünsüz değişmesi örneklerinin ışığında bir çağrışımla ve doğrudan *kazılı* kelimesinin yapısını açıklamamız mümkündür: *kazılı* (<Ar. *ğazl+lu*). Akla şöyle bir soru gelebilir: Söz konu-

su kelime metinde neden *kazıllu* değil de *kazılı* şeklinde kullanıldı? Bunun sebebi, Mesud'un vezni sağlamak için bir tasarrufta bulunmuş olmasıdır.

Ayrıca yukarıda *Tarama Sözlüğü*'nde geçen tanıklar ışığında *kazılı*'nun 'yularlı' anlamında kullanılmış olduğu söylenebilir. Bu açıklamalara göre *Süheyl ü Nevbahâr*'da geçen söz konusu 2377. beyti şu şekilde anlamamız mümkündür:

Bahup iki at gördü ol kazılı , Eyerlü, uyanlu, tavulbazlu. (2377)	Bakıp iki atı gördü; yularlı, Dizginli, zırlı üstelik eyerli.
---	--

2. *Tarama Sözlüğü*'nde *kazılı*

Yukarıda söz konusu ettiğimiz *Süheyl ü Nevbahâr*'da geçen ve tek örneği olan *kazılı* kelimesinin anlamı, *Tarama Sözlüğü*'nün "**kazmak (atı) (II)**" madde başı altında "Kazık çakıp (atı) bağlamak" şeklinde verilmiştir. Kelimenin geçtiği beyit, bu madde başı için gösterilmiş olan iki tanıktan biridir:

Bu resm ile dün buçuğun geldi ol
Kişi isteyip çevre çalardı yol
Bakıp iki at gördü ol *kazılı* قازلو
İyerli, oyanlı, tavulbazlu (Süh. XIV. 151)

Revan indi vü kazakodu قازاقودی atın
Ki gölgelene aldı durdu katın (Süh. XIV. 230)

(TarS: 2393)

Sözlükte bu madde başını hazırlayan(lar), -yukarıda açıklanan ses değişimleri sonrasında ortaya çıkan *kazılı* kelimesinin başındaki ses benzerliğinin etkisiyle- bunu Türkçe *kazık* kelimesi veya *kaz-* fiili ile ilişkilendirmek istemiş olmalı. Ancak yukarıda *kazılı* kelimesinin Arapça *gazl* kelimesine dayandığı ve 'yular' anlamında kullanıldığı anlaşılmış olduğundan *Tarama Sözlüğü*'nde "**kazmak (atı) (II)**" şeklindeki madde başının *Süheyl ü Nevbahâr*'daki söz konusu *kazılı* kelimesine dayandırılması veya tanık olarak bu kelimenin gösterilmesi yanlıştır; sözlükten çıkarılmalıdır.

Kaynakça

- Cin, A. (2012). *Mesud bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (Kenzü'l-Bedâyi')*; *İnceleme- Metin- Dizin*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Dankoff, R. (2004). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* (Katkılarla İngilizceden çeviren: Semih Tezcan). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 27, İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Derleme Sözlüğü* (1965-1979) I-XI C, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilçin, C. (1991). *Mes'ud bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr; İnceleme- Metin- Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- Mütercim Âsım Efendi (2000). *Burhân-ı Katı*, (Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk, Derya Örs). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2014). "Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Düzeltmeler". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, Haziran 2014, 62-79.
- Özçelik, S.(2016/I). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar (I. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2016/II). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin (II. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2016). "Tarihî Metin Okumalarında Kelimeyi Bölme ve Kelimeleri Birleştirme Sorunları: *Süheyl ü Nevbahâr*'dan Örnekler". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, Aralık 2016, 1593-1602.
- Özçelik, S. (2017a). "Tarihî Metinlerde Yuvarlak Ünlülerin Okunması Sorunu: *Süheyl ü Nevbahâr*'dan Örnekler". Uluslararası 8. Türk Dil Kurultayı'nda sunulmuş bildiri metni.
- Özçelik, S. (2017b). "Süheyl ü Nevbahâr'da Kafîye Tasarrufları". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 18*, 425-440.
- Özçelik, S. (2017c). "Süheyl ü Nevbahâr ve Tarama Sözlüğü'nde *boyla-* Fiili Üzerine Düzeltmeler". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, Aralık 2017, 6/4, 2114-2121.
- Özçelik, S. (2017ç). "Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Düzeltmeler (2)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Aralık 2017, 65. Cilt - 2. Sayı, 233-242.
- Özçelik, S. (2018a). "Süheyl ü Nevbahâr'da *deg-*, *degür-* Fiilleri ve +A *degir / degmez Söz Kalıbının Anlaşılması Sorunu*". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz 2018, 46. Sayı, 181-193.
- Özçelik, S. (2018b). "Süheyl ü Nevbahâr'da Kafîye Tasarrufları (2)". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 21*, 605-628.
- Özçelik, S. (2018c). "Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Düzeltmeler (3)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Aralık 2018/1, 66. Cilt. 1. Sayı, 5-62.
- Özçelik, S. (2019). "Süheyl ü Nevbahâr'da Vezin Tasarrufları". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 22*, İstanbul, 611-622.
- Steingass, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- Tarama Sözlüğü* (1977). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, S. (1994). *Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Notlar*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tezcan, S. (1995a). "Mes'ud ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler". *Türk Dilleri Araştırmaları Cilt: 5*, Ankara: Simurg Yayınları.
- Tezcan, S. (1995b). "Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Notlara Birkaç Ekleme". *Türk Dilleri Araştırmaları Cilt: 5*, Ankara: Simurg Yayınları.

Extended Summary

Mesud bin Ahmed's masnavi named *Süheyl ü Nevbahâr* is one of the most important texts of the Turkish language in terms of vocabulary. As a matter of fact, this masnavi, which was written in the 14th century, became the focus of attention of Turkish language researchers and many studies were carried out on it. Due to its rich vocabulary, it has also been a significant source for the Scanning Dictionary (Tarama Sözlüğü) prepared by the Turkish Language Association with many witnesses.

The first studies on *Süheyl ü Nevbahâr* started with the publication of the masnavi text with a preface in Germany (Mordtmann, 1925). Later, Tahsin Banguoğlu prepared and published a study on the text of *Süheyl ü Nevbahâr* in terms of phonetics and morphology (Banguoğlu, 1938).

Cem Dilçin analyzed the text of *Süheyl ü Nevbahâr* masnavi and published it as a very large book (Dilçin, 1991). Dilçin has included an extensive introduction section in this book. In the introduction, information about the masnavis of Turkish Literature written in the 14th century is given, and then there are four main titles:

- * Mesud's Life, Literary Personality and Works,
- * Introducing *Süheyl ü Nevbahâr*,
- * Analysis of *Süheyl ü Nevbahâr*,
- * Explanations on the Establishment of *Süheyl ü Nevbahâr* and Chapter Titles of the Text.

Under these titles of the book, Cem Dilçin discussed some issues in the light of the studies on *Süheyl ü Nevbahâr* masnavi, presented important information about the content of the text and included some of his determinations on the text.

In the book, there is a translated text right after the Introduction. In this translated part, the two known copies of the masnavi text, Dehri Dilçin and Mordtmann, were read with the edition critical method. The last part of Dilçin's book is the dictionary. In this prepared dictionary, only Turkish words are included, other words in the text are not included in the dictionary. Therefore, the dictionary is far from reflecting the vocabulary of the masnavi. Despite everything, Dilçin's publication of this text undoubtedly filled an important gap in terms of the studies on *Süheyl ü Nevbahâr* for many years.

A number of complementary studies have been carried out on Dilçin's aforementioned work, mainly criticizing in terms of reading and vocabulary, or both in terms of understanding the text and getting to know Hodja Mesud. An important part of the work in this direction belongs to Semih Tezcan. Tezcan, published the correction notes on unread, misread or misunderstood words in Dilçin's work as a small book (Tezcan, 1994). Tezcan later published an article with other notes as a continuation of this work (Tezcan, 1995a). Tezcan also published another important article containing corrective and complementary information and determinations about Hoca Mesud and his works (Tezcan, 1995b).

İbrahim Taş published his writings on the ancient vocabulary in masnavi as

a book called *Eskicil Elements in Süheyl ü Nevbahar* (Taş, 2009). The author later reorganized his notes in this book and published them (Taş, 2015). Ali Cin published the Mordtmann copy of Süheyl ü Nevbahâr in two parts as a translated text and a dictionary (Cin, 2012). In this work of A. Cin, it is observed that Dilçin adheres to his preferences to a great extent, both in terms of reading and in terms of the meanings he gives in the dictionary. Sadettin Özçelik published an article on the mistakes made in the reading of the Süheyl ü Nevbahâr text (2014). Özçelik published a second article with corrections on examples showing mistakes in splitting or combining words in the text of Süheyl ü Nevbahâr (2016). In another article, Özçelik discussed the problem of reading round vowels in Arabic script with examples from Süheyl ü Nevbahâr (Özçelik, 2017a). A third article by Özçelik (2017c) with corrections has been published. Özçelik also published two more articles (2017b, 2018b) on rhyme dispositions in Süheyl ü Nevbahâr and another article (2019) on rhyme dispositions in Süheyl ü Nevbahâr.

In terms of historical text readings, the language of words, idioms, proverbs, words, etc. structures are separate issues worth researching. Text readings also shed light on the changes in the sound and meaning in the words taken up to shed light on different subjects related to Turkish vocabulary. It is possible to follow the sound changes of the words from the past to the present, the way they are used, the changes of meaning and the subtleties in historical texts.

Scanning Dictionary (Tarama Sözlüğü) is an important dictionary based on witnesses taken from the texts of Old Anatolian Turkish. For this reason, Turkish language and literature researchers often apply to Scanning Dictionary (Tarama Sözlüğü). This dictionary contains many witnesses from the Süheyl ü Nevbahâr masnavi.

In the texts of Old Anatolian Turkish, there are many Arabic words that have undergone phonetic changes. Some of the Arabic words that have been phonetically changed in the texts of the Old Anatolian Turkish can be confused with the Turkish words and can be similar to the sound that may cause misleading. In such cases, there may be problems or inaccuracies in the reading and interpretation of the words in question. In this article the word of the *kazılı*, which was misunderstood both in Süheyl ü Nevbahâr and Scanning Dictionary (Tarama Sözlüğü) and also which was witnessed under the wrong item, is emphasized. In addition, the sound events, the structure and meaning of the word *kazılı* are emphasized.

Araştırma Makalesi / Research Paper

ESKİ TÜRKÇEDEN GÜNÜMÜZE SEŞ- VE ÇÖZ- FİİLLERİ

Aybüke Betül DOĞAN*

Öz

Bu makalede, *seş-* fiili ve türevleri ile *çöz-* fiilinin tarihî Türk dillerinden günümüze kadar, yazılı metinlerdeki kullanım alanı tespit edilme-ye çalışılmıştır. Bu amaçla; Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe ve Çağdaş Türk dillerinde ilgili fiillerin kullanımı incelenmiştir. Çalışmada, *seş-* fiilinin türevi olarak *şeş-*, *şış-*, *çeş-*, *çiş-*, *çic-*, *yeş-*, *yış-*, *yiz-*, *eş-* fiillerinin kullanım alanları üzerinde tek tek durulmuştur. Metinlerin zaman aralığı geniş tutularak, bu fiil türevlerinin Türkçenin yazı diline ne zaman katıldığı, tarihsel açıdan nasıl bir değişkenlik gösterdiği araştırılmıştır. Bu fiilin türevleri dışında *çöz-* fiilinin de Eski Türkçeden günümüze kadarki durumuna ayrıntılı bakılmıştır. Makalenin temel hedefi; *seş-* ve *çöz-* fiillerinin eş zamanlı kullanılan aynı anlamı veren iki farklı fiil mi yoksa *çöz-* fiilinin *seş-* fiilinden kimi ses olaylarıyla değişen bir fiil mi olduğunu ayırt etmektir. Buna göre ses bilimsel düzlemde gerekli örneklerine ulaşamayan söz başı *s->ç-* değişimi tespit edilemediği için bu iki fiilin (*seş-* ve *çöz-* fiillerinin), işlevleri bakımından benzerlik gösteren birbirinden farklı fiil oldukları görülmüştür. Bununla birlikte Eski Türkçede “*çöz-*, *ayır-*” anlamlarına gelen başka fiillerin varlığı da bilinmektedir: *adur-* fiili gibi. Fakat bu çalışmanın odaklandığı nokta, birbirleriyle ses bilimsel ve anlam bilimsel düzlemde ilişki kuran ve birbirinin türevi niteliğinde olan “*çöz-*” anlamlı fiillerin kullanım alanını incelemektir. Ayrıca asıl fiil olarak belirlenen *seş-* fiilinden türeyen diğer fiil formlarının hangi ses

Geliş Tarihi/ Date Applied: 10.02.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 02.06.2021

Makalenin Künyesi: Doğan, A. B. (2021). “Eski Türkçeden Günümüze *Seş-* ve *Çöz-* Fiilleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 95-132.

DOI: 10.24155/tdk.2021.179

* Dr. Arş. Gör., Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, betulkiymaz@duzce.edu.tr. Düzce / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0001-5946-5417

değişikliklerine uğradığı ortaya konmuştur. Neticede, Türk yazı dillerinde “çöz-” anlamı, anlaşılabilir ses bilgisi farklılıkları olan fiil ve türevleri ile Türkçenin fiil çeşitliliği örneklendirilmiştir.

Anahtar sözcükler: *seş-* fiili, *çöz-* fiili, söz varlığı, ses bilgisi, tarihi ve çağdaş Türk dilleri.

Verbs of *seş-* and *çöz-* from Old Turkic to Present

Abstract

In this article, it has been tried to determine the usage area of the *seş-* verb and its derivatives and *çöz-* verb in written texts from the historical Turkic languages to the present day. For this purpose; The use of related verbs in Old Turkic, Middle Turkic, New Turkic and Modern Turkic languages were examined. In this study, the usage areas of the verbs *şes-*, *şış-*, *çes-*, *çiş-*, *çiş-*, *çiş-*, *yeş-*, *yış-*, *yiz-*, *eş-* as a derivative of the verb *seş-* are emphasized one by one. By keeping the time interval of the texts wide, it was investigated when these verb derivatives joined the written language of Turkic and how they changed historically. Apart from the derivatives of this *seş-* verb, the situation of the *çöz-* verb from the Old Turkic to the present has been examined in detail. The main goal of the article is; it is to distinguish whether the verbs *seş-* and *çöz-* are two different verbs that are used simultaneously giving the same meaning, or whether the verb of *çöz-* is a verb that changes with some sound events from the verb *seş-*. Accordingly, it was seen that these two verbs (verbs *seş-* and *çöz-*) are different verbs that are similar in terms of their functions, since the initial change of *s->ç-* could not be detected. However, in Old Turkic it is known that there are other verbs that mean “to solve, to separate”: such as the verb *adır-*. However, the focus of this study is to examine the usage area of “to solve” meaning verbs that are derivatives of each other and that establish a relationship with each other on a phonetic and semantic level. In addition, the sound changes of other verb forms derived from the *seş-* verb determined as the main verb were revealed. As a result, verbs and their derivatives, which mean “to solve” in Turkic written languages and have understandable phonetic differences, and the variety of verbs in Turkic are exemplified.

Keywords: *seş-* verb, *çöz-* verb, vocabulary, phonetic, historical and contemporary Turkic dialects.

Giriş

Divân-ı Hikmet’te karşılaşılan *çes-* fiili, bu çalışmanın hazırlanmasında etkilidir: *Vâ-derğa muhabbetni câmın içmey / Ehl ü ayâl hânûmândın tûkel keçmey / cürm ü isyan girihlerin munda çesmey / şeytân ğalib cân bererde şaşım mena* “vah ne yazık, sevgi kadehini içmeden / çoluk-çocuk, ev-barktan tam geçmeden, suç ve isyan düğümünü burada çözmeden

/ şeytan galip, can verirken de şaşım ben işte” (Bice, 2010: 64). Üçüncü mısradaki geçen ve *-mAy* zarf-fiil eki ile çekimlenmiş *çeç-* fiili çalışmanın seyrini oluşturur. Karahanlı sahası Türkçe eserlerden biri olarak anılan *Divân-ı Hikmet*'in (DH) ele alınan nüshasının dilsel özellikleri daha çok Çağatay Türkçesini yansıtmaktadır. Dil ve üslup bakımından Orta Türkçenin bir döneminde yazıya alınmış bu metindeki *çeç-* fiilinin neden *çöz-* fiiliyle karşılanmadığı ilk bakışta bir soru olarak karşımıza çıkmıştır. Bu sorudan hareketle *çöz-* anlamlı fiillerin tarihî Türk dilleri içerisinde nasıl bir kullanım sergilediği, “çöz-” anlamını veren ve anlaşılabilir ses bilimsel farklılıkları olan *seş-*, *şes-*, *şış-*, *çeç-*, *çes-*, *çiç-*, *yeş-*, *yış-*, *yiz-*, *eş-* gibi fiil türevleri arasında herhangi bir anlamsal ya da işlevsel değişiklik olup olmadığı dikkat çeken noktalardan olmuştur. Bu fiil türevleri yanı sıra anlamsal ve ses bilimsel benzerlik kuran *çöz-* fiilinin de metinlerdeki durumuna ayrıca bakılmıştır.

Bu makalede, birbirine ses bilimsel anlamda dönüşmeyen, ancak eş zamanlı bir kullanım sergileyen temelde iki fiilden yola çıkılmıştır: *seş-* ve *çöz-* fiili. İlişkili fiil türevleri dışında, *çöz-* fiilli yapıların örnekleri mevcut ise diğer fiil türevlerinden ayrı bir alt başlıkta değerlendirilmiştir. Dolayısıyla her bir bölümde; *seş-* fiili ve türevleri ile *çöz-* fiili iki temel alt başlıkta sunulmuştur. *seş-* fiili ve türevleri alt başlığında, dönem metinlerine göre tespit edilen diğer ses bilimsel şekillere yer verilmiştir. Fiil türevlerinin alt başlıklar hâlinde gösterilmesinde ses bilimsel özellikleri etkili olmuştur. Sesler metni okuyan kişinin yazı çevrimine göre aktarıldığı için, imlada ortaklık yoktur. Sınıflandırmada, Türkçenin iki temel kolu olan Doğu ve Batı Türkçesinin farklı dönemlerine ait kaynak eserler üzerinde durulmuştur.

1. Doğu Türkçesinde *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

1.1. Eski Türkçede *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

Bu başlıkta, runik harfle ve Eski Uygur alfabesiyle yazıya geçirilmiş Eski Türkçe metinler ve Karahanlı sahasında ortaya çıkmış eserler taranmıştır. Metinlerde “çöz-” anlamlı, birbirleriyle ses bilimsel ilişkili olabilecek fiiller anlamsal ve yapısal olarak incelenmiş ayrıca çeşitli etimoloji sözlüklerinden de yararlanılmıştır.

1.1.1. Runik Alfabeli Metinlerde *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

Türkçenin tarihî dönemlerinden 8. ve 13. yüzyıllar arasını içeren ve runik harflerle işaretlenmiş metinler bu bölümde değerlendirilmiştir. Bu amaçla Moğolistan bölgesinde yer alan başta Orhon Yazıtları olmak üzere, Ongi, Köli Çor, Süücü, Çoyr, İhe Aşete ile Eski Uygur Kağanlığı'na ait yazıtlar incelenmiştir. Ayrıca Yenisey bölgesindeki E ile numaralandırılmış yazıtlar ile numaralandırılmamış diğer yazıtlar ve Kırgızistan - Dağlık

Altay Yazıtları ile Çin Bölgesi'nden edinilen runik metinler de çalışmada incelenmiştir. Bu runik harfli metinlerde, "çöz, böl-, ayır-" anlamlarını sağlayan, benzer ses bilgisel özellik sergileyen fiillerin ilk şekli olan seş-fiiline sadece Şine Usu Yazıtı'ndan tanık olunmuştur.

1.1.1.1. seş- Fiili

Räsänen, sözlük çalışmasında saş- fiiline madde başı olarak yer vermiştir. Buna göre "bir şeyin düğümünü çözmek, çözül-, eri-" gibi anlamları olan saş- fiilinin, hangi dönem Türkçe metinlerde var olduğu ile ilgili kesin bir bilgiye yer vermemiş, (?) soru işareti ile işaretlemiştir. Räsänen'in¹ işaret ettiği saş- fiili, bu çalışmada madde başında gösterilen seş- fiiliyle bağlantılı olan fiile, Eski Uygur Kağanlığı'na ait runik yazılı metinlerden Şine Usu'da rastlanmaktadır. Aydın, 759-760 yıllarına atfedilen bu yazıtta-ki ilgili fiili saş- şeklinde okumuştur (2011: 59):

𐰺𐰽𐰃:𐰺𐰃 𐰇𐰏 𐰆𐰏𐰃𐰏𐰃:𐰇𐰏𐰃:𐰅𐰇𐰚𐰃𐰆𐰏𐰃𐰆𐰏𐰃 beş yüz kedimlig yadag bir eki saşıp kelti "beş yüz zırhlı piyadeden bir ikisi (birkaçı) ayrılıp geldi" (ŞU G9).

Ordunun çözülmesi, ayrılıp kopup gelmesi gibi anlamları taşıyarak metinde geçen saş- fiili, Räsänen'in belirttiği saş- fiiliyle hem ses bilgisel hem de anlamsal bir bağlantı kurar. Berta yayımında, bu kısım "karış-" anlamıyla yorumlanır (2004: 301). Bu anlamı "çöz-, ayır-" anlamıyla ilişkilendirmek mümkündür. Çünkü ayrılıp çözülen şeylerin birbirine karışması düşünülebilir. Bertá (2004) ve Aydın (2011) yayınlarında, ilgili fiilin saş- şeklinde okunmasında, ilk hecedeki /s-/ ünsüzünün kendinden sonraki /ş-/ ünsüzünü etkilemesi muhtemeldir. Okuma ve anlamlandırma denemeleri göz önüne alındığında saş- fiilinin "çözül-, birbirinden ayrıl-" anlamı daha baskındır. Demirci, yazıtta geçen bu kısmı seş- şeklinde okumuş ve yine "çöz-" anlamını vermiştir (2016: 114): seşıp kelti "çözüp geldi". Ölmez, yukarıda belirtilen anlamlardan farklı olarak "saş-" anlamını fiile yüklemiş ve yazıtta ilgili parçayı saş- fiiliyle transkribe etmiştir (2012: 272): beş yüz kedimlig yadag bir eki saşıp kelti "beş yüz zırhlı yaya askerden birkaçı saşıp (geri) geldi" (2012: 278). Bu yayında da ilgili fiilin işaretlenişi 𐰺𐰽𐰃 şeklinde dir.

Runik metinlerde 𐰽 işareti hem kalın hem de ince sıradan /ş/ ünsüzüne karşılık gelir. Dolayısıyla sözcük başının /s-/ ya da /ş-/ olarak okunması ile ilgili kesin bir ayırım yapmak zorlaşmakta; işaretler saş-/şaş-/seş-/şeş- gibi çeşitli fiil okunuşlarını karşımıza çıkarmaktadır. Kalın s sesi 𐰽 ile işaretli iken; ince /s/ ve /ş/ sesi için 𐰺 gösterilir (Tekin, 2010: 10). Söz başı ve içindeki /a/ ve /e/ ünlüleri runik metinlerde genellikle yazılmaz. Bu durumu

1 Räsänen Sözlüğü'nde çeç- ve çeş- fiilleri yoktur. çeş olarak tespit edilen sözcük "firuze taşı" anlamındadır.

ünsüz işaretlerinin çoğunun /a/ ve /e/ ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece veya ses grubu değerinde olmaları etkilemiştir (Tekin, 2010: 10). Runik metinler sonrasında tespit edilen ilgili fiil türevlerinin büyük çoğunluğunun ince sıradan gelmesi, bu makalede ilgili fiil türevlerinin asıl şekli olarak *şeş-* ya da *seş-* fiillerini düşündürmüştür.

Bu noktada Bazin'in Eski Türkçede sözcük başında yer alan ünsüzlerle ilgili söylediklerine dikkat etmek gerekir. Buna göre Bazin, Eski Türkçede sözcük başlatan asli ünsüzlerden biri olarak /s-/ ünsüzüne değinir² ve /ş-/ ünsüzü ile başlayan sözcüklerin yabancı dillerden alıntı sözcük olduğunu kaydeder (1979: 20). Eski Türkçede sözcük başı ünsüzlerden biri olarak /s-/ ünsüzüne değinildiği için, fiil türevlerinin ilk şekli olarak *şeş-* madde başını göstermek daha doğru olacaktır. Tietze de *şeş-* fiilinin Eski Türkçede, ED 857 kaynağına atıf yaparak *seş-* fiilinden geliştiğine değinmiştir; “dügümü çözmek, çözmek” anlamlarındaki bu fiille ilgili olarak A. Caferoğlu, 1931: 96, C. Brockelmann, 1917: 52, A. Vámbéry, 1901: 208, A. Zajaczkowski, 1934: 147, Meninski, 1680 II: 2812 kaynaklarına gönderme yapmıştır (2019: 589). Nitekim sonraki kullanımlarda, gerileyici benzeşme sonucu söz başı /s-/ ünsüzünün /ş-/ye dönüşmesi ile *şeş-* fiilini açıklamak mümkündür.

Metnin bağlamıyla da uygunluk gösterdiği için, bu makalede en es-kicil kullanım olarak *seş-* fiili kabul edilmiştir. Runik harfli metinlerdeki tek kullanımıyla *seş-* fiilinin sadece etken formu ile karşılaşılmıştır. Yalnız kastedilen anlam, *DH* metninde tespit edilen *çeç-* fiilinin karşıladığı an-lama göre edilgendir. *DH*'nin istinsah ediliş tarihinin Çağatay dönemine rastlaması ve Çağataycada /ş-/>/ç-/ değişiminin beklenen bir durum ol-ması dolayısıyla Uygur Kağanlığı'na ait yazıttaki *seş-* fiilinin tespiti ay-rıca önem taşımaktadır. Gülensoy, *şeş-* / *seş-* ikilisi ile *çöz-* fiillerini *DLT* kaynaklı olarak göstermiş ve eş zamanlı metinlerde varlığına göndermede bulunmuştur. Bu madde başlarıyla ilgili sesleri Ç (> ş, s) Ö (e, i) Z (ş > s) şeklinde formulize etmiştir (KBS: 256).

Neticede, en eski Türk dili yazılı metinlerinden runik harfli metinler ışığında, “çöz-” anlamına gelen benzer ses bilgisel yapılar sergileyen ilgili fiil türevlerinin en eski formu olarak *seş-* fiili kabul edilmiştir. İlişkili ola-bileceği düşünülen *çöz-* fiili ise runik metinlerde gözlenmemiştir.

1.1.2. Eski Uygur Alfabeli Metinlerinde *şeş-* ve *çöz-* Fiilleri

Bu başlık altında, ilk olarak, Eski Uygur metinlerinden *Altun Yaruk* (AY) incelenmiştir. Bu metin dışında *Prens Kalyanamkara ve Papamka-ra*, *Hsüan Tsang Biyografisi*, *Huastuanift*, *Maytrisimit*, *Daşakarmaphā-*

2 Bazin (1979: 20), Eski Türkçede sözcük başlatılabilen ünsüzleri y-, b-, t-, s-, k-, ç- olarak belirirten; Gabain (2007: 38) b-, ç-, t-, k-, k, m (seyrek), n (daha seyrek), s ve y ünsüzleri olarak açıklar.

vadānamālā çalışmaya dâhil edilmiştir. Belirtilen eserlerden *AY*'nin kimi bölümlerinde, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara* (Hamilton, 2011) ile *Eski Uygur Sivil Belgeleri'nde* (Yamada, 1993) *seş-* fiilinden gelişen *şeş-* fiilinin türevleri tespit edilmiştir. Ayrıca eş zamanlı kullanılan aynı anlamı karşılayan *çöz-* fiilinin de edilgen formuna tanık olunmuştur.

1.1.2.1. *seş-* Fiili ve Türevleri

1.1.2.1.1. *şeşil-* Fiili

Eski Uygurca *AY*'de, deyim söz varlığı içerisinde ilgili fiil türevlerinden *şeşil-* fiili gözlenir (Şen, 2017: 139). *Köngüli şeşil-* “gönlü çözülmek” deyim görevli yardımcı-fiil grubunda “gönlün çözülmesi” metaforundan hareketle merhamete gelmek anlamı vurgulanmıştır. Somutlaştırma özelliği göstererek *köngli şeşilmek* “merhamete gelmek” deyim-fiilinde *şeş-* “çöz-” fiili mevcuttur: *yavlak köngülleri şeşilsün* “... kötü gönülleri merhamete gelsin...” (AY 12₇ [64]).

1.1.2.1.2. *seşil-* / *seşür-* Fiilleri

Uygurca Prens Kalyanamkara ve Papamkara'da *seş-* fiilinin edilgen formu ile karşılaşılr: *säşil-* “çözül-”: *bu yertinçü törüsi antag ol amraq yemä adrilur seşig yemä säşilür tep tedi* “o zaman prens, şöyle söyledi: “Bu yeryüzünün yasası öyledir (ki) sevilen de ayrılır, seven de ayrılır” dedi” (İKPO 49 / LXXVIII).

13-14. yüzyıl metni *Eski Uygur Sivil Belgeleri'nde*, *säşür-* fiili ile karşılaşılmıştır (SUK 281a). Lo02/3 borç metninde, *Açari Bey'den alınan kuanpunun her ay atlamadan ödemesinden* bahsedilmektedir (SUK 86): *açari bāgtā ming quanpu altim /// quanpuqa ay sayu säşürmätin*. Parçada “atlamaksızın” anlamına gelmektedir. Metnin bağlamından hareketle *säşürmätin* fiil grubu; “atlamadan, kaçırmadan” olarak yorumlanabilmektedir. Bu anlamı “ayır-” fiiliyle ilişkilendirmek mümkündür. Metinden, her ay birbirinden ayrı tutulmadan ve atlanmadan borcun ödeneceği bilgisine ulaşılmaktadır. Dolayısıyla metinde geçen fiilimsi grubunu “çöz-, ayır-” anlamıyla birlikte düşünmek doğru olacaktır. *EDAL*'da, *säş-* fiili Eski Uygurca tanıklığında açıklanmıştır (2003: 1206). Ancak doğrudan doğruya metinlerde *säş-* fiil köküne rastlanmamış, edilgen ve ettirgen kullanımlarıyla karşılaşılmıştır.

1.1.2.2. *çöz-* Fiil ve Türevleri

1.1.2.2.1. *çözül-* / *çöjül-* Fiilleri

Ele alınan açıklanabilir ses bilgisel değişiklikler sergileyen *seş-* fiili ve türevleri yanı sıra *çöz-* fiili de çalışmada yer bulmuştur. Türkçenin aynı döneminde, aynı anlam alanını karşılayan iki temel fiil şeklinden biridir.

Bu açıdan bakıldığında *seş-* fiilinden gelişen çeşitli fiil türevleri yanında *çöz-* fiili ayrı bir kolu oluşturmaktadır. *seş-* fiilinin *çöz-* fiiline ses bilgisel değişiminin tam olarak açıklanamaması, Eski Türkçede söz başı /s-/ş-/ ün-süzlerinin /ç-/ye dönüşümü ile ilgili örneklerin tanıklanmaması dolayısıyla *çöz-* fiilinin *seş-* fiilinden türemeyip ancak anlamsal ilişki kuran bir fiil olduğu düşünülmüştür.

Eski Uygurca din dışı metinlerin söz varlığında “ayrıl-, dağıl-” anlamlarına gelen *çözül-* fiili tespit edilir: *üzüksüz tüşer çözülip* “çözülüp aralıksız düşer” (AY, 554/21’den). Bu örnek doğrultusunda, *çöz-* fiilinin yazılı dildeki ilk kullanımlarının Uygur harfli metinlerle başladığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla doğrudan *çöz-* fiiline tanık olunmama ile birlikte *çözül-* maddesine ulaşılabilmektedir. Zieme, 1986 metninde bu anlamda *çusul-* fiiline işaret etmiş olmakla birlikte; Erdal, bu fiili *çözül-* maddesi altında değerlendirmiştir (Ayazlı, 2016: 101, 390). Caferoğlu’nun yayınında da *çöjül-* “gevşek ip gerilmek, uzayıp sünmek” / *çöjün-*; *şüşil-* “çözül-” madde başlarına rastlanmaktadır (EUTS, 217). Erdal’ın çalışmasında, *çözül-* “çözölmek” < *çöz-(ü)l* (OTWF, 658) fiili yer alır.

1.1.3. Karahanlı Türkçesinde *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

Karahanlı sahasına ait dil malzemeleri, Eski Türkçe başlığı altında incelenmiştir. Runik ve Eski Uygur alfabeli Türkçe metinlere göre, Karahanlı Türkçesi eserlerinde fiil türevlerinin çeşitliliği artmıştır. Dönem metinlerinden *DLT*, *KB*, *DH* ve *AH* ile *Satırarası Kur’an Tercümesi* dikkate alınarak “çöz-” anlamına gelen anlaşılabilir ses bilgisel farklılıkları olan *seş-*, *şüş-*, *yeş-*, *yiş-*, *çeş-* fiilleri araştırılmıştır. Ayrıca yine *çöz-* fiilinin metinlerde kullanımı irdelenmiştir.

1.1.3.1. *seş-* Fiili ve Türevleri

1.1.3.1.1. *seş-* / *şüşil-* / *seşlin-* / *seştür-* Fiilleri

DLT örneğinde bu fiilin etken, edilgen, dönüşlü ve ettirgen yapıdaki örnekleri çoktur. Atalay’ın *DLT* dizin çalışmasında *seş-* “çöz-”, *seşlin-* “çözölmek, bağından boşanmak”, *şüşil-* “çözölmek, ayrılmak” ve *seştür-* “çözödür-”, *seştük* “çözök”, *seştümek* “gevşemek, çözüleyazmak” ve *şüş-* “çöz-” şekillerinin yaşadığına tanık olunur (Atalay, 1972: 102, 110). Ercilasun ve Akkoyunlu da *DLT*’de geçen *seş-* fiili için; “(bir şeyin bağını, kösteğini) çözmek” açıklamasında bulunmuştur (2015: 237). İlgili fiilin örneklerini *DLT*’den hareketle şu şekilde göstermişlerdir: *er attın kişen seşdi* “adam atının kösteğini çözdü”. Ayrıca *seşe.r*, *seşme.k* şeklindeki kullanımlar da *DLT*’de geçmektedir. Bu fiil kökünden türeyen pek çok sözcüğün de varlığına işaret ederler: *seşil-* “çözöl-” (2015: 389), *seşilgen* “devamlı çözü-

len” (2015: 228), *şeşlin-* “at vb. bağından boşanmak” (2015: 305), *şeştür-* “çözdür-” (2015: 286), *şeşü-* “çözülürcesine gevşemek” (2015: 463), *şeşük* “bağlandığı ipten kurtulan şey, çözülmüş” (2015: 168). İlgili madde başı sözcüklerin geçtiği cümleler ise şu şekildedir:

Tügün şeşüdi “düğüm gevşedi, çözüleyazdı” (Kaşgarlı, 1990: 562, Herkmen, 2009: 136’dan). *Şeşük at* “ipi çözülmüş at” (Kaşgarlı, 1990: 196, Herkmen, 2009: 136’dan). *At şeşlindi* “at çözüldü, bağından boşandı” (DLT II, 247-11) (Herkmen, 2009: 199-200’dan). *Tügün şeşildi* “düğüm kendi kendine çözüldü” (DLT II, 124-9) (Herkmen, 2009: 219’dan). *Koçnar teke şeşildi* “koç, teke ayrıldı” (DLT III, 102-18) (Herkmen, 2009: 219’dan). *Bu tügün ol şeşilgen* “Bu, daima çözülen bir düğümdür” (DLT I, 524-1, 2) (Herkmen, 2009: 219’dan). *Ol tügün şeştürdi* “o, düğüm çözdürdü” (DLT II, 184-28) (Herkmen, 2009: 110’dan).

DLT’de *şeş-* fiil kökünden türeyen ancak anlamca benzerlik kurmayan *şeşin-* “bir şeyi yapmayı tasarlamak” fiili ile de karşılaşılr: *Er kılın urğalı şeşindi* “Adam kölesini dövmeği tasarladı, dövmeğ üzereydi” (DLT II, 152-8, 9) (Herkmen, 2009: 259’dan). *EDAL*’da yapmış olduğı yayında *DLT*’den hareketle fiili *sâş-* formuyla göstermişlerdir (Starostin vd., 2003: 1206).

1.1.3.1.2. şeş- / şeşil- / şeştür- Fiilleri

şeş- fiilinden türeyen isim ve fiiller dışında *şeş-* fiili de “çöz-“ anlamıyla madde başı olarak yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 845): *er tügü.n şeşdi* “adam düğümü çözdü”³. Bu örnekte *şeş-* fiilinin geniş zaman ve mastarlı hâli de verilmiştir: *şeşe.r*, *şeşme.k*. *şeş-* fiilinden türeyen bir diğeri yapı *şeşil-* fiilidir. *Tügü.n şeşildi* “düğüm çözüldü” örneğinde *DLT*’de yer almaktadır (2015: 268). Bu fiilin geçişli ya da geçişsiz olabileceğı belirtilerek *şeşilür*, *şeşilme.k* yapılarına da işaret edilmiştir. *Ol tügü.n şeştürdi* “o, düğüm vb. şeyleri çözdü” örneğinde ise *şeştür-* fiili ile bazı sözcüklerde hem *sin* hem *şin* harfli kullanımlar örneklendirilmiştir. Nitekim *şeştür-* “çöz-“ fiili yanı sıra *DLT*’de *şeştür-* şekli de mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud, buna benzer bir örneğı *misk* ve *müşk* ile açıklamıştır (2015: 286)⁴. *şeş-* fiili sadece Karahanlıca eserlerde gözlenirken, *şeş-(i)l-* fiil gövdesine hem Eski Uygurca hem de Karahanlıcadan tanık olunmaktadır.

1.1.3.1.3. çeç- Fiili

DSP’da *çeç-* fiili madde başında yer almaktadır ve bu sözlükte *KB*’den

3 At vb. şeyleri bağından serbest bırakırsa yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 324).

4 *DSI* (1969: 522b), *şeş-* maddesinde “çöz-“ anlamına işaret edilmiş ve düğümün çözümlenmesini anlatan yapılar hem Uygurcadan hem de Karahanlıcadan örneklendirilmiştir: *qızınakka kirip ağı barımğa teğip bağın şeşip busın alıp* (DLT II 293). *şeş-* fiilinden türeyen *şeştür-*, *şeşil-* fiil gövdeleri de örneklendirilmiştir: *alku tnlıglarınğ nizvanlığ bağ tüğünleri kedün şeşilip* (Suv 678/10), *ol tügün şeştürdi* (DLT II 187). Bu fiil türevleri dışında isimleşmiş formuyla ikileme içerisinde de tanıklanmaktadır: *jörülmägüğü şeşilmägüğü*. Dolayısıyla ele alınan *şeş-* fiilinin Eski Uygurca ve Karahanlıcada var olduğuna dair kanıtlar, *DSI*’de da yer bulmaktadır.

örnek verilerek ilgili fiilin “dağılım, dağılma, yayılma” anlamlarına değinilmiştir (1969: 143a): *qanı ilm ü quran üni az çeçer* (Radloff, 1900: 183/10). Anlam bakımından *DH*’de tanıklanan *çeç-* fiili ile ilişkilidir. Çünkü “çözülmüş bir şeyin sonucu dağılma” anlamı ile “çöz-, ayır-” anlamı ile bağlantı kurmaktadır. Ses benzerliği olan *çeçge* (DLT I, 428-29) ismi “çulha tarağı” anlamındadır (Ünlü, 2012: 178b’den). Çulhayı ayırma işlevi üstlenmesi sebebiyle, *çeçge* sözcüğünün *çeç-* “çöz-” fiiliyle ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmaya yön veren *DH* metni, Çağatayca dil özellikleri gösterdiği için bu metin, Çağatay Türkçesi bölümünde değerlendirilmiştir. Ses bilgisel değişimine dikkat edildiğinde asıl fiil *şeş-* fiilinden gelişen *şeş-* fiilinin patlayıcılığa uğrayarak *çeç-* fiil türevine evrildiği görülür: *şeş->şeş->çeç-* fiili şeklinde ses bilgisel değişim açıklanabilir.

1.1.3.1.4. *saşur-* Fiili

Şine Usu Yazıtı’nda tanıklanan kimi okumalardaki gibi *DLT*’de de kalın sıradan şekli *saş-* fiiliyle karşılaşılır: *Ol yinçüni çeş bile saşurdu* “O, inci ile firuzeyi ayırdı” (DLT II, 79-4, 5) (Herkmén, 2009: 498’den). Bu fiilin ettirgen fiil ile kullanımı okunur. Diğer fiil yapım yolları gözlenmez. İncelenen fiil türevleri arasında asıl fiil olarak kabul edilen *şeş-* fiilinin, artdamaksıllaşmaya uğrayarak *şeş->saş-* şeklini aldığı tek örnek gözlenmektedir.

1.1.3.2. *çöz-* Fiili ve Türevleri

1.1.3.2.1. *çöz-* / *çözül-* / *çöj-* / *çöjtür-* Fiilleri

ED’de *çöz-* fiilinin *çöc-* fiilinden geldiği belirtilmiş ve “çözmek, gerilmek” olarak açıklanmıştır (1972: 400). Etimolojisi **çö:c-* şeklinde gösterilmiştir. *çe:j-* fiilini de bu fiile bağlar. *Tietze* de bu kaynağa atıf yapmak yanı sıra “düğümlü, sarılı, bağlı ya da düğmeli bir şeyi açmak” anlamlarını verir; benzer anlamı sağlayan farklı bir kullanım için *çez-* madde başına⁵ da gönderme yapar (2002: 470). *KBS*’de Orta Türkçe metinleri kapsayan eserlerde *çöz-* maddesi; *şeş-* (DLT), *şeş-* (DLT), *çöj-* (DLT), *çüj-* (DLT) fiillerine gönderme yapılmıştır (2007: 256).

AH’de, *şeş-*, *şeş-* bulunmamıştır (Arat, 2006). Ancak aynı anlam alanını karşılayan *çöz-* fiilinden türeyen *çözük* ismi 478. dörtlükte mevcuttur (2006: XV). *Anun uz erür bu kitab bir süzük / talulap ketürdüm kemiştim çözük...* (2006: 78) “onun için bu güzel ve süzölmüş bir kitaptır / sözleri seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım...” (2006: 99). Karahanlı dönemi metinlerinden *Satır-Arası Kur’an Tercümesi TİEM 73* nüshasında *çöz-* ve

5 *Tietze* (2002: 435), *çez-* fiilinin bu iki gruba da bağlanabileceğine; bu nedenle ele alınan fiillerin yeniden gruplandırılması gerektiğine değinmiştir.

çözül- madde başları ile karşılaşılır. “yay-, çöz-, ser-” gibi anlamlarına gönderme yapılmıştır (Ünlü, 2004: 410a). Ayrıca çöz- fiilinden türeyen “çözül-” fiili ile ses değişimine uğramış bir şekli olan çöjül- fiillerine de TİEM 73’te rastlanmaktadır: *kaçan yâr çözülp tartulsa kâmişgây anıñ içindäkini kuruğ kalsa kulak tutsa idi yarlıkına säza turur* (Ünlü, 2012: 269-3); *hiç yaruk yârni çözdimiz anı tağı kemiştimiz* (Ünlü, 2004: 203-7), *âdämîlerini aka turur çözülmüş titigdin balçıkđın* (2004: 57-12), *yana kıldı oğln kızın ağa turur çöjülmüş balçıkđın* (2004: 410a). TİEM 73’te “çöz-” anlamının çöj ve çöz- fiilleri ile karşılandığı görülmüştür.

Diş damak yumuşak ünsüzü /j/ ile diş eti yumuşak sesi olan /z/ sesleri sızıcı seslerdir ve örnek metinde çöj-/çöz- ikilisinde /j/ > /z/ ya da /z/ > /j/ değişimi gözlenmektedir. Birbirine değişen iki ses de sızıcı, sürekli ve yumuşak ünsüzlerdendir. Bu nedenle seslerin birbirine dönüşümü beklenen bir durumdur. *Satırarası Kur’an Tercümesi*’nde çöz- fiili yer ve balçık sözcükleri ile birlikte yer almıştır.

çöjül- fiili, *DLT*’de *gerilmek* ve *uzayıp sünmek* anlamlarında yer bulmuştur: *Yıp çöjüldi* “ip gerildi” (*DLT* II, 132-12) (Herkmen, 2009: 161’den). Ayrıca ettirgen fiil yapısında çöjtür- fiili de *DLT*’de geçmektedir: *Ol yıpıg çöjtürdi* “o ipi gerdirdi, uzattı” (*DLT* II, 180-19,20) (Herkmen, 2009: 96’dan). Toker, Karahanlı dönemi eserlerinden *DLT*’de çöz- fiilinin doğrudan tanıklanmadığını, bunun yerine çöj- fiilinin “ger-, esnet-, uzat-” anlamlarıyla kullanıldığına değinmiştir (2010: 1367). çöj- > çöj-tür-/çöjül- “çekmek, germek” (ED 400; Dankoff III 1985: 95; Räsänen, 1969: 118), çüzül- (Nadalyaev, 1969: 58) şeklinde bu fiilin çeşitli kullanımlarına çalışmalarda tanık olunmuştur.

1.2. Orta Türkçede seş- ve çöz- Fiilleri

1.2.1. Harezmi-Kıpçak Türkçesi Metinlerinde seş- ve çöz- Fiilleri

Mukaddimetü’l-Edeb, Nehcü’l-Ferâdis, Hüsrev ü Şîrin, Codex Cumanicus ve yine bu döneme ait *Satıraltı Tercümeleri Fıkıh Kitabı* araştırma çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre incelenen metinlerde çöz-, seş-, seş- ve çeş- fiil ve gövdelerine tanık olunmaktadır.

1.2.1.1. seş- Fiil ve Türevleri

1.2.1.1.1. seş- / seşil- / seşid- / şiş- / şişil- Fiilleri

Harezmi Dönemi eserlerinden bir diğeri Kutb’un *Hüsrev ü Şîrin*’inde “çöz-” anlamında seş- fiili tespit edilmiştir: *Bu kadğu kudğın kutğar mini bir / seşilsün bağığ işimdin bu zincîr (3164⁶), bu kökler nağına bakma*

6 Bu beyit, (Hacıeminoğlu, 2000) yayınında şişd şeklinde gösterilmiştir ve 2186 ile numaralıdır: muhalif

hayâl ol / bu müşkil bağ irür şeşmek muhâl ol (63). Ayrıca bu fiilden türemiş *şeşid-*, *şeşil-* fiilleri de aynı eser içinde göze çarpmaktadır. *şeş-(i) d-* “(el için) çözdürmek”, *şeş-(i)l-* “(zincir, ip, bağ için) çözülmek” anlamlarıyla adı geçen fiiller karşılık bulmaktadır. Metinde bu iki fiilin tanıklan-dığı kısımlar ise şöyledir: *muhâlif nakş buzdı şeşid ellerimni perîşân kıldı bu oyunlarımı* (2189). *şeşilür bağ bolmuş çaķda düşvâr köyer andın küler şem‘ ey cihândâr* (3718) (Demirci, 2014: 520).

Nehcü’l-Ferâdis’in dizininde (Ata, 1998: 389) *şeşil-* maddesi mevcuttur. Buna göre iki farklı yerde *şeşil-* fiil gövdesi tespit edilmektedir: *bu arada izârî şeşildi taqı êkki êlgi baĝlıĝ erdi* (226/6), *qaçan kim Âdam peygambar ol êkki buĝdaynı yemiş erdi, derhal başıdın tâcı uçtı, êgnidin hullası tüşti, belidin kemeri şeşildi* (281/9). /-l/ eki hem edilgen hem de dö-nüşlü fiil yapabilen eklerdendir. *Nehcü’l-Ferâdis*’te *şeş-* fiil köküne gelen bu ek, fiili edilgen yapmıştır.

Mukaddimetü’l-Edeb’de *şeş-* fiili ile karşılaşılmalıdır (Yüce, 1993: 61 / 149- 5): *şeşdi hubvêsin ténür kopmuşda* “çözdü kundak baĝını denir koptuĝunda...”. Bu örnek cümlede “çöz-” anlamlı fiil, kundak baĝı için kullanılmıştır. Diĝer metinlerde “baĝın çözümlenmesi” ile ilgili örnekler var-ken bu cümlede kundak baĝı örneĝine rastlanmaktadır. Bu fiilin edilgen kullanımı *şeşil-* fiilli örneklerine de eserden ulaşılmaktadır: *şeşildi ilük, yirildi ilük, kesildi ilük* “çözüldü düĝme deliĝi, yırtıldı düĝme deliĝi, kesildi düĝme deliĝi” (1993: 63/159-3); *şeşildi tügün çıķdı kılıç kınından* “çözüldü düĝüm çıktı kılıç kınından” (1993: 64/160-6). Edilgen fiil yapılı *şeşil-* fiili; düĝüm ve düĝme deliĝinin çözümlenmesinde tercih edilmiştir.

şeş- fiilinin hem basit hem de türemiş yapıdaki örnekleri ile karşılaşıl-maktadır: *şeşil-* fiilinde edilgen yapı söz konusu iken *şeşid-* fiili örneĝinde kökün ifade ettiĝi anlam kuvvetlendirilmiştir. Ele alınan diĝer ana başlık-larda *şeş-* fiilinin /-d/ ekiyle türetimine tanık olunmaz. Eski Türkçe metin-lerde /-d/ eki ile türemiş fiillerde dikkat çeken özellik bazı kök fiillerdeki anlam kaybının önlenmesi amacıyla kullanılmıştır (Hacıeminoĝlu, 1992: 33). Bu tür yapılarla ünlü ile biten tek heceli fiil örnekleri görülür: ko->-ko-d-, ı->ıd-, to->tod- gibi. Ancak *şeşid-* örneĝinde *şeş-* fiil kökünde anlam kaybı gibi bir durum söz konusu deĝildir. Dolayısıyla bu fiil yapısındaki /-d/ ekinin /-t/ ettirgenlik eki olarak düşünülmesi daha uygun olacaktır. Ge-çişli tabanlardan ettirgen fiil yapmaktadır.

Hüsrev ü Şirin’de, *şeş-* şekli yanı sıra *şiş-* şeklinde de fiilin transkripsiyonuna rastlanır. Örneklerde “çöz-” anlamına gelen bu fiil, basit ve türemiş yapıda gözlenir. Ancak aĝırlıklı olarak basit yapıda tanıklanmıştır. “Bel

nakş bozdı şişid illerimni / perîşân kıldı bu oyunlarımı. (Demirci-Karlı, 2014) yayınında ise *şeşid* şeklinde okunmuştur.

çöz-, düğüm çöz-, bağ çöz-” yapıları içerisinde kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2000): *Bélinni şış bu bir sâ ‘at tég oltur / bu bili bağlını tapğunğa kultür (3907)*. *Niçe bağlar sen âhur şış tügünni / ‘ömür kiçti ğanimet tut bu künni / ajunda hîç kişining yok beğâsı (3947)*. *Niteg kim ‘ışkı artıp ol iki yar / şışip can bağını bağ içre oynar (1419)*. *Şışilür bağ bolmuş çakda düşvâr / Köyer andın küler şem’iy cihândâr*. Hacıeminoğlu’nun *Hüsrev ü Şîrin* yayınında “çöz-” anlamına gelen yapılar ağırlıklı olarak /-i/ sesi ile gösterilmiştir. Ancak aynı zamanda /e/li örnekler de görülmektedir. “kapalı e” sesinden dolayı, metinde iki türlü kullanımı görülmüştür.

1.2.1.1.2. *çeşür-* Fiili

Hüsrev ü Şîrin’de, *çeş-* fiilinden türeyen *çeşür-* fiili ile karşılaşılır. *çeşür-* < *çeş-(ü)r-* “çözmek” şeklinde Kutb’un *Husrav ü Şîrin*’i *İndeks* çalışmasında tahlil edilen bu fiil, şu cümle içerisinde tanımlanmıştır: *bu halvağa telim emgek kigürdüm şükr kim ‘âkıbet barı çeşürdüm (1555)* (Demirci, 2014: 149). /-Xr/ eki, yaygın kullanılan ettirgenlik ve geçişlilik ekidir. “çöz-” anlamını içeren varyantlardan biri olan *çeş-* fiiline eklenmiştir. Örneklerin tamamı dikkate alındığında, fiilin türevlerinde /-Xr/ ekli ettirgenlik ekinin kullanımı işlek değildir.

Madde başı belirtilen *çeşür-* fiilinin kökü *çeş-* fiilidir. Ses bilgisel düzlemdeki değişimi ise şu şekilde açıklanabilir: *seş-* > *şeş-* fiilinin patlayıcılaşmaya uğrayarak söz başında /ş-/>/ç-/ değişimi gözlenmektedir.

1.2.1.1.3. *seş-* Fiili

Codex Cumanicus doğrudan bir Kıpçakça eser olmamakla birlikte, Kıpçak Dönemi söz varlığını yansıtmaları açısından önemli bir sözlüktür. Bu eserde (Argunşah-Güner, 2015). *séş-* fiili gözlenmektedir. Metinde “çözmek, bağını açmak” anlamlarına gelir. *séş-er-mén (10a/1)*, *séş-er-kil (10a/3)*, *séş-tü-m (10a/2)*.

1.2.1.1.4. *yeş-* Fiili

Memlük Kıpçakçası Houtsma⁸ örneğinde, “çöz-” anlamlı fiilin karşılığı *jâš-* şeklindedir (Starostin vd., 2003: 1206). “çöz-” anlamına gelen bu fiil; Eski Türkçede görülmemiştir. Nitekim Harezmi sahasına ait Türkçe metinlerde de bu fiil kullanımı göze çarpmaz iken Kıpçak Türkçesine ait bu eserde sınırlı örneğiyle karşılaşılmaktadır. *yeş-* ve *yiş-* madde başlarında bu fiilin “çöz-” anlamını kastettiği kullanımlar daha çok Çağatay Türkçesi metinleri için geçerli olmuştur. *Mukaddimetü’l-Edeb* metninde de *şeş-* fiili yanı sıra *yêş-* fiilinin de “çöz-” anlamıyla kullanımı görülür: *yêšti tügünni* “çözdü

7 Beyit sayılarıdır.

8 Türkçe-Arapça Açıklamalı Sözlük. Leiden, 1894.

düğümü” (Yüce, 1993: 34/ 19-3). Bu eserin Moğolca-Çağatayca kısmının dil incelemesinde 025b kısmının Çağatayca bölümünde *yeğilmiğ bağ* ifadesi vardır. Farsçası *bend-i küğade*, Moğolcası *aldarağsan büci*, Türkçesi ise “çözölmüş bağ” olarak gösterilen çalışmada; Çağatayca bölümde *yeÇ-* fiilinin “bağ çöz-” anlamıyla kullanımı dikkat çekerek (Şafı, 2016: 37).

Buraya kadar incelenen metinler ve “çöz-” anlamlı fiiller incelendiğinde özellikle *ĐeĐ-/seğ-/çeÇ-/çeÇ-* fiil türevleri gözlenmişken; Harezmi-Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu fiil formlarından farklı olarak ön seste /y/li biçimin olduğu *yeÇ-* fiiliyle karşılaşılmıştır. Karahanlı ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş dönemi özelliği gösteren Harezmi Türkçesi eserlerinde, bu fiil şeklinin bulunması dikkat çekicidir. Nitekim sonraki dönem Çağatay Türkçesinde “çöz-” anlamını veren *yeÇ-/yiĐ-* fiilinin daha çok örneklendiği gözlemlenecektir. Ses değişimi açısından Eski Türkçede kelime başında yer alan, tam bir ünsüz sayılmayan ve yarı ünlü özelliği taşıyan sözcük başı /y-/ foneminin hem tarihî hem de günümüz Türk dillerinde “d-, c-, ç-, Đ-, s-, t-, n-, ñ-, k-” ünsüzlerine değiğtiği bilinir (Alibekiroğlu, 2013: 707). Bu şekilde /y-/ foneminin tonluluk ve tonsuzluk bakımından çok çeğitli ünsüzlere dönüğmesi göröölür. /y-/ foneminin /s-/, /Đ-/, /ç-/, /c-/ ünsüzlerine değiğebildiği bilgisi de önem taşımaktadır. Bu açıdan *seğ-, ĐeĐ-, çeÇ-, çiÇ-, çeÇ-* gibi fiil formlarındaki sözcük başı /s-/, /Đ-/, /ç-/, /c-/ ünsüzlerinin de /y-/ ünsüzüne değiğmesi beklenen bir durumdur. Nitekim bu örnekte /ç-/>/y-/ değiğimi gözlenmektedir: *seğ->ĐeĐ->çeÇ->yeÇ-*. Patlayıcı ünsüzlerden birinin //m/, //l/, /y/, /Đ/ gibi bol sesli akıcı ünsüzlerden birine dönüğmesi ve ses olayının genişlemesine akıcılaşma denmektedir (Korkmaz, 1992: 6). Dolayısıyla /ç-/>/y-/ ses değişimi ile akıcılaşma gerçekleşmiştir.

1.2.1.2. çöz- / çözü- Fiilleri

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *çöz-* fiili ile karşılaşılmaktadır: *taradı saçını çözdü saçını* (Yüce, 1993: 44/69-3) anlamıyla *çöz-* fiiline tanık olunur. Buna ek olarak *çöz-* fiilinden türeyen *çözü-* şeklinde fiil türetimi de göröölür: *çözüldü yip sévündü anıng birle* (1993: 57/129-3). Dolayısıyla *çöz-* fiili hem etken hem edilgen kullanımıyla eserde yer almıştır. “saçı çöz-” ve “ip çözü-” şeklindeki ifadelerde, *çöz-* fiil kökü tespit edilmiştir. Harezmi-Kıpçak dönemine ait (Hacıeminoğlu, 1997: 18-19), 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın ortalarında tercüme edildiği düğünülen (Karasoy, 2017: 20) *Satıraltı Tercümeli Fıkıh Kitabı*'nda sadece *çöz-* fiilinden türemiş *çözü-* fiili bulunmaktadır. Bu fiil yapısının -gAn sıfat-fiil ekiyle çekime girdiği göröölür: *lienni kıldı üzre anığ iğenin ve tüğer ilâ çözüldenü için anığ Đınmakı birle vü aydı* (2017: 90 / 32b-1).

1.2.2. Çağatay Türkçesinde *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

Çağatay sahası Türkçe metinlerden tespit edilen “*çöz-*” anlamlı *seş-* fiil türevleri ile *çöz-* fiilinin durumu ise aşağıdaki alt başlıklarda şu şekilde açıklanmıştır.

1.2.2.1. *seş-* Fiili ve Türevleri

1.2.2.1.1. *çeç-* / *çiç-* Fiili

DH (Bice, 2010) yazıldığı dönem itibarıyla Karahanlı Türkçesine ait olmakla beraber, istinsah edildiği dönem ve ses-şekil bilgisinden edinilen kazanımlar doğrultusunda Çağatay Türkçesinin dil malzemesi içinde kabul edilen *DH*’de şu parçada *çeç-* fiili “*çöz-*” anlamıyla yer almaktadır: *vâ-derğa muhabbetni câmun içmey / ehl ü ayâl hânümândın tükel keçmey / cürm ü isyan girihlerin munda çeçmey / şeytân ğalib cân bererde şaştum mena* “vah ne yazık, sevgi kadehini içmeden / çoluk-çocuk, ev-barktan tam geçmeden, suç ve isyan düğümünü burada çözmeden / şeytan galip, can verirken de şaşım ben işte” (2010: 64). Örnekte isyan düğümünün çözülmesi ifadesi görülür. Özellikle *DLT*’de sık gözlenen “*düğüm çöz-*” anlamına gelen birleşik fiil, Çağataycada, *seş-* ya da *seş-* fiili yerine *çeç-* fiili ile soyut anlamda kullanılmıştır. Ayrıca fiil ulaç eki *-mAy* almıştır. Doğu Türkçesi metinlerinde, fiilimsi ekini alan fiil türevlerinin kullanımı azdır. Örneğin *DLT*’de *-gAn* ortaç ekini alan *şeşilgen* yapısı ile karşılaşılır. Bu gibi nadir örnekler dışında *seş-* fiili ve türevleri, sıklıkla cümlenin temel fiili konumundadır. *EDAL*’da *çeç-* fiili, ProtoTürkçede **seš-* fiiline dayandırılmaktadır. Bu fiilin kastettiği anlam, “böl-” fiiliyle yorumlanmıştır (2003: 1206). W. Radloff’un *OSTN* adlı eserinde *çeç-* fiilinin, madde başında dört farklı anlamına değinilmiştir: 1. *çöz-*, 2. çıkar-, aç-, 3. serbest bırak-, 4. anlatmak (Erbay, 2008: 170’den). *Seyfü’l-Mülük* (Çelebi, 2019: 114) adlı mesnevîde, *çeç-* fiili tek bir örnekte geçer: *çekilgen zülfünü taptı ol şâne / tökündi çeçkeli boldı bahane* (1578). Bu örnekte de *çeç-* fiilinin ulaç eki aldığı görülür: *-kAlI. Şeyh Süleyman Lugatı*’nda *çeç* madde başı gözlenir ancak anlam bakımından “*çöz-*” fiilinden uzaktır: “balık saydı için bir nev-şebekedür, tor, ağ, sövüt dallarından ve yulgundan örme, çenber-dân, dâm” (Durgut, 1995: 303).

“*çöz-*, ukde ve düğmeyi *çöz-*” anlamlarına gelen bir diğer sesbilgisel karşılık *çiç-* fiilidir. *çiç-* maddesine *Abuşka Lugatı*’nden ulaşılmaktadır (ÇTS, 248b). Vámbéry 283’te de *çiç-* fiili “*çöz-*; çıkar-, aç-, serbest bırak-(elbise için)” anlamlarındadır (Erbay, 2008: 170’den). *çiç-* fiili; *çöz*mek, ‘ukde ve düğmeyi güşâd itmek [düğüm ve düğmeyi açmak] kullanımıyla (LÇ, 160) adlı kaynaktan da geçer (Erbay, 2008: 188).

Ses bilgisel düzlemdeki değişimini, şu şekilde açıklamak mümkündür:

seş->şeş->çeş->çeç- / çiç-. Kök hecedeki “kapalı e” sesi nedeniyle /-e-/ /-i-/ ünlülerinin ikili kullanımıyla karşılaşılır. Bu madde başında /-i-/ ile okunmuş fiil türevi mevcuttur.

1.2.2.1.2. yeş- / yiş- / yeşil- / yişil- Fiilleri

Abuşka Lugatı’nde “çöz-” anlamına gelen fiil türevi olarak *yiş-* fiilinin edilgen formu ile karşılaşılır. Atalay’ın transkripsiyonunda, *yişil-* madde-sinde bu fiil geçer (1970: 407): *Delil irür ki köngüllerni kılmış olğay sin azâd / bu kim selasil-i zülfüng tügenleri yişilibdür* “tutsak ettiğin gönülleri azat ettiğine delil budur ki zülfünün zincirleri çözülmüştür”. *yişil-* fiili, *Nevâdirü'n-Nihâye* adlı Çağatayca eserde de mevcuttur (ÇTS, 1248a). *Yusuf Emirî Divânı*’nda da *yiş-* fiili gözlenmektedir (ÇTS, 1255b).

OSTN’de, Çağatayca söz varlıkları arasında *yeş-* “çözmek, çözüp ayırmak, çözümlmek; günah çıkarmak” madde başı tespit edilir: *sadaķım kılıçımnu yişdim* “okluğumu ve kılıcımı çözdüm.” (Abg., 161); *fütâmnı yişeyin tip irdim* “Kemerimi çözeyim dedim.”; *günâhlarım sin özüng yiş!* “Benim günahlarımı affet!” III/379. *yeş-*: çözmek, çözüp ayırmak, çözümlmek (Vámb., 356); *yiş-*: açmak; çömek; gevşetmek (DTO, 554). Farklı olarak soyut anlamda günah çıkarmak için de bu fiilin kullanımına işaret edilmiştir (Erbay, 2008: 897’den). Ayrıca yine aynı eserde *yeşil-* “çözülmek, çözümlüp ayrılmak” maddesi de gösterilmektedir: *Delil irür ki köngüllerni kılmış olğay sin azâd / Bu kim selasil zülfüng tügünleri yeşilipdür* “Tutsak ettiğin gönülleri azat ettiğine zülfünün düğümlerini çözen delildir.” III/381. *yeşil-*: çözülmek, çözümlüp ayrılmak (Vámb., 356) (Erbay, 2008: 898’den).

Vahid-i Belhi tarafından Farsçadan 1522 yılında Çağataycaya tercüme edilen *Çağatayca Taberi Tarihi* adlı eserde (*Târihnâme* 243a-302b) “aç-, söküp çıkar-” anlamlarıyla *yiş-* fiili bulunur (Durak, 2019: 108). *Hoşnuvâz ol ta vîz bâzûsıdın yişti* (260b/20). Aynı eserin (182a-242b) varaklarını içeren çalışmada da yine ilgili fiilin türevlerinden sadece *yiş-* fiili sadece bir yerde geçmektedir: *Cercîs arķasıdın köterdi ve élig ayağını yişti* (236a/18).

16. yüzyıla ait *Çağatayca Mevâhib-i Aliyye* (Tefsir-i Hüseyinî) *Terçümesi* (183b-308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin) adlı eserde de “çöz-” anlamına gelen *yeş-* ve edilgen yapıda *yeşil-* fiilleri ile karşılaşılmaktadır (Boltabayev, 2017: 146, 147): *ant içtiler kim kıymağaylar kim kişi alarnı yeşgey tâ vaķtı kim Hudây hükmi bile yeşilgeyler* (198a/17). Bu örnekte, hem etken hem de edilgen formda “çöz-” anlamını karşılayan *yeşil-* fiilleri görülmüştür. Ayrıca 198a/20’de “*mén dağı ant içermén kim alarnı yeşme-*

9 Türk dillerinde “kapalı e” sesinin varlığı Türk runik yazılı metinlerin okunmasıyla başlamıştır. Orhon Yazıtları’nda, kimi kelimelerin *beş-biş*, *yer-yir* gibi iki türlü yazımları ayrıca Yenisey Yazıtları’nda bu durum için ayrı bir işaretin varlığı, “kapalı e” sesi meselesini doğurmuştur. Düzenli olarak /e/ ve /i/ ile işaretlenen kelimelerden farklı olarak /e-i/ ikili kullanımlı fiil köklerinde “kapalı e” sesinin varlığı kabul edilmiştir (Yılmaz, 2010: 734-735).

gey-mén tā vaqtı kim hüküm yétkey.”; 198b/2’de “*al-kışşa āyat ingendin song hażrat-ı risālat şalavātullāhi va salāmuhu ‘alayh buyurdı tā alarnı yéşti-ler*” örneklerinde de yine *yéş-* fiili “*çöz-*” anlamındadır.

19. yüzyıl Çağatayca-Farsça sözlüklerinden *Lugat-ı Etrakiyye*’de özellikle *yış-* fiilinden türemiş çeşitli fiil ve fiilimsi biçimleri mevcuttur. *yışti* “*çözdü*” maddesinde Leylî ve Mecnûn ile Ferhad ü Şîrîn’den örnekler gösterilmiştir: *yışti reseni cihāzıdın çüst / öz boynığa bağladı anı rüst* (LM); *hem āhur yışti ol tağ üzre mağmil / ki tutmuş érdi Ferhād anda menzil* (FŞ) (Rahımı, 2016: 1229). Ayrıca *yışib* “*çözüp*”, *yışilibdür* “*çözölmüş, açılmış*”, *yıştiler* “*çözdüler, açtılar*”, *yış* “*çöz, aç*”, *yışilmes idi* “*çözölmezdi, açılmazdı*”, *yışmek* “*çözmek, açmak*”, *yışilmek* “*çözölmek, açılmak*”, *yışı-ben* “*çözüp, açıp*”, *yışgeli* “*çözmek için, açmak için*”, *yışse* “*çözse, açsa*” madde başlarıyla da karşılaşılır (2016: 1228-1229). Dolayısıyla bu Çağatayca sözlükte “*çöz-*” anlamında kullanılan fiil türevi olarak *yış-* fiilinin baskın olduğu, işlek bir kullanım sergilediği anlaşılmaktadır: *yışilmes idi nākadın mağmili / her on günde bir şehri idi menzili* (Sİ); *béli târı hicridin cismim bolubtur târ dik / ey felek rağm et bu ikki rişteni birbirge eş¹⁰* (DD); *tapıb ol şehri ara bir şurfe menzil Revāni yıştiler menzilde mağmil* (FŞ); *ol akşam kim yüzige lu ‘bet-i Çin / yışib mergüle yaydı zülfi müşkîn* (FŞ) (2016: 1228); *hem başıdın kıoysa alıb tâc-ı zer / hem belidin yışse muraşsa ‘kemer* (HE) (2016: 1273). 20. yüzyıla ait bir Çağatayca destan metni olan Yusuf Beg-Ahmed Beg destanında da *yéş-* fiili “*çöz-*” anlamındadır: *belimni yeşip yatsam toyğunça āb ta’ām yesem maña harām bolsun dep kısm-ı yād kıldılar* (Serbest, 2018: 731/165b). *Sultānniñ emri-i fermāni birle ol mūmundaki ādemni mūmundın yeşip yerge alıp tüşüp şundın Hażret-i Sultānniñ aldığa alıp keldiler* (2018: 762/177b).

1.2.2.1.3. *çeş-* / *çemiş-* / *çişil-* Fiilleri

Çağatay Türkçesi metinlerinde *çeş-* fiilinin “*çöz-*” anlamına geldiği kullanımlar mevcuttur. “kapalı e” imlâsından dolayı *çeş-* / *çiş-* şeklinde farklı okunuşları metinlerde gözlenmektedir. *Sedd-i İskenderi* ve *Çağatayca Fıkıh Kitabı* bu konuda örnek sunar. *çeş-* fiilinin hem etken hem de edilgen fiil formlarına rastlanmaktadır (ÇTS 240b). “*çöz-*” anlamındaki *çeş-* fiili, Çağatayca bir fıkıh kitabının (108a-12) numaralı parçasında tanıklanır: *kaçan kim ölügni lahde kıoysalar ol bendlerni çeşgeyler hatunlarğa biş turur* (Erbay, 2003: 243). Bu fiilin edilgen şekli *çemiş-* “*çözöl-*” ise (50a-9)

10 *Dört Divan* adlı eserde *eş-* olarak tanıklanmakla beraber, diğer yazmalarda *yéş-* şeklinde de fiil gözlemlenmektedir (Rahımı, 2016: 1228). Dolayısıyla kelime başında /y/ ünsüzünün varlığına göre ikili kullanıma sözlük tanık olmaktadır. *eşib*// SG: “*çözmek, açmak*” (1383)// DLT: *seş-şeş-* “*çözmek*” (815/845)// CC: *eş-* “*ip çevirmek*” (69); *seş-* “*çözmek, bağını açmak*” (163)// Krgz.Tr: *eş-* “*örmek; bükmek; yırtmak; yarmalamak*” (342); *çeç-* “*çözmek, açmak; çıkarmak*” (257)// YUyg.Tr: *eş-* “*döndürmek, çevirmek; burmak*” (117); *yéş-* “*çözmek; çıkarmak*” (464); *çeç-* “*çözmek, açmak*” (73)// Trkm.Tr: *iş-* “*bükme, örmek*” (384)// Derleme: *eş-* “*ip bükme*”// Moğ-Les: *ele-* “*yıpratmak, aşındırmak*” (490). (Rahımı, 2016: 1229).

numaralı parçada okunur: *fütası çişilse eger ol necasetni kitermese* (Erbay, 2003: 140). *Seyfü'l-Mülük*'te hem *çeş-* hem de edilgen şekli *çeşil-* fiilleri tespit edilir: *çêşip bu kaçanı tonni yazdı nâgâh / ki çıktı cânudın be-ḥavest bir âh* (302¹¹); *neçük bolsa boşagan ḥâr [u] ḥâşak / çêşildi bağları boşadı ḥissi pāk* (898). Kök hecede yer alan “kapalı e” sesi sebebiyle ilgili fiil türevinde (*çeş-* / *çiş-*) /e/-i/ seslerinin ikili kullanımı mevcuttur.

1.2.2.1.4. *yiz-* / *yizin-* Fiilleri

Ses bilgisel açıdan *yeş-* / *yiş-* fiillerinin çok yakın bir türevi olarak, *yiz-*, *yizin-* fiillerine *OSTN*'den tanık olunur. “çöz- ve çözüp ayır-” anlamlarıyla *yiz-* maddesinin edilgen kullanımı görülür: çözmek, çözüp ayırmak (Calc. Wrth. 46) III/529. *yiz-*: çözmek, çözüp ayırmak (Bdg. II: 388); *yizin-*: çözülmek, çözüp ayrılmak (Bdg. II: 388). Bu fiil türevi, tarihî Türk dillerinde sıklıkla karşılaşılan bir kullanım değildir. Ses bilgisel değişim haritası; *seş->şeş->çeş-/çeç->yeş->yiz-* şeklindedir. Söz başı /ç-/ ünsüzünün /y-/ değişiminde akıcılaştırma; söz sonu /-ş/ ünsüzünde tonlulararak /-z/ ünsüzüne evrildiği görülür.

1.2.2.1.5. *şeş-* Fiili

Klasik öncesi Çağatay devrine ait *Gülistan-ı Türki* tercümesinde karşımıza *şeş-* fiili de çıkar. *Gülistan-ı Türki*, Harezmi Türkçesinin sonu, Çağataycanın ise başlangıç dönemine denk gelen bir eserdir. “ayrıl-, çözüml-” anlamlarında tanıklanan bu fiil, eserde sadece bir örnekte tespit edilmektedir: *fermānige im-tişāl kılı yığılı şeşip meşveret kılışp ayttı-lar* (Berbercan, 2011: 130 / 19-3).

1.2.2.1.6. *eş-* Fiili

16. yüzyıla ait *Çağatayca Mevâhib-i Aliyye* (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi (183b-308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin) adlı eserde *yeş-* fiili yanı sıra *eş-* fiilinin de “çöz-, bağlı bir şeyi aç-” anlamlarında kullanıldığı dikkat çeker (Boltabayev, 2017: 380). Fiilin başındaki /y-/ ünsüzünün varlığına göre iki farklı kullanım, eserin dilinde mevcuttur: *kün yarımudın song aytur érdi tā igirilge[n] yiplerdin êşkenni kaytarur érdiler* (277b/8), *ḥatun özining êşken ipini zâyi kılur* (277b/10), *öz igirgenini nê ḥâlatide kim êşilgenlerdür* (277b/5). Örneklerde ilgili fiil türevinin ortaç eki *-kAn* ile isimleşmesi göze çarpar.

1.2.2.2. *çöz-* Fiili

Abuşka Lugati'nde (Atalay, 1970¹²,) madde başı olarak gösterilebilecek sözcüklerin açıklamasında *çöz-* fiili vardır: *tişkeli* “Kaf-ı Arabî ile *çöz-*

11 Beyit sayıdır.

12 Besim Atalay'ın okuduğu *Abuşka Lugati*'ne https://archive.org/stream/AbukaLgatVeyaaataySzl/0969-Abushqa_Lughati-Chaghatay_Sozlughu-Besim_Atalay-1970-456s_djvu.txt adresinden ulaşılmıştır. Sayfa numaraları olmadığı için yukarıda kaynak bilgisinde sadece yayının yıl bilgisine yer verilmiştir.

mek için ve *çözeli* demektir”. Bu kısımda Arapça imlasına göre sıralı Çağatayca *tişkeli* sözcüğünün Osmanlıca açıklaması içerisinde *çöz-* fiili görülmüştür. Dolayısıyla bu fiil, eserde doğrudan Çağatay Türkçesi ile yazılı kısımda değil açıklama bahsinde yer alır. *Şeyh Süleyman Lugatı*’nda “fitil fitil ayırmak, tel tel ayırmak” anlamlarında *çöz-* fiili geçer (ÇTS, 260b). *çöz-* madde başı için; “hall, fesh, fasl itmek, tel tel, fitil fitil ayırmak, cüdâ ve münfekk eylemek” açıklamaları yer alır (Durgut, 1995: 315). Aynı eserde *çözük* ve *çozulğuc* maddeleri de mevcuttur. *çözük* için; “givşek, münhall, mefsûl, açık, güşâde, münkatî ve gayr-i merbut”; *çozulğuc* ise “çözülmiş, münhall, perîşân, güşâde, münfekk, baz, yele” şeklinde açıklanmıştır (Durgut, 1995: 315).

OSTN’de, *çöz-* maddesinde “çöz-” ve “erit-” anlamları yer alır (III, 2045); ayrıca *DTO* 294’te de bu anlamlarıyla *çöz-* fiili geçer (Erbay, 2008: 200). *OSTN*’de bu fiilden türemiş “çözük, dağımık, darmadağımık” anlamlarıyla *çüzük* maddesi de okunur (Erbay, 2008: 207).

Seyfü’l-Mülük’te, *çöz-* bir isim gövdesinde geçer: “ketenden dokunmuş kumaş” için *çözmek* madde başı olarak gösterilmiştir (Çelebi, 2019: 130): *melik-zâde bolup dıvge derbend / mişâli çözmekselerge tüşüp kand* (1823). Fethali Kaçar’ın 19. yüzyıla ait *Lugat-i Etrakiyye* adlı Çağatayca-Farsça sözlükte de *çözmek*, *çözölmeklik* maddeleri yer alır (Rahımı, 2016: 702).

Tablo1: Doğu Türkçesinin Tarihi Türk Dili Kollarında *seş-* ve *çöz-* Fiilleri ve Türevleri

DOĞU TÜRKÇESİ	ESKİ TÜRKÇE			ORTA TÜRKÇE	
	Runik Harfli Metinlerde	Eski Uygur Alfabeli Metinlerde	Karahanlı Türkçesi Metinlerinde	Harezmi-Kıpçak Türkçesi	Çağatay Türkçesi
<i>seş-</i> fiili ve türevleri	<i>seş-</i>	<i>şeşil-seşür-seşil-</i>	<i>seş- / şeşil- / şeşlin- / şeştür- çeç- / çeçge¹³ / saşur- şeş- / şeşil- / şeştür-</i>	<i>şeş- / şeşil- / şeşid- / şiş- / şişil- çeşür- seş- yeş-</i>	<i>yeş- / eş- / yiş- / yişil- yiz- / yizin- çiç- çeş- / çeşil- / şişil- şeş-</i>
<i>çöz-</i> fiili ve türevleri	X	<i>çözül- çöjül-</i>	<i>çöz- / çöj- / çözül- / çöjtür-</i>	<i>çöz-</i>	<i>çöz-</i>

13 Çeçge sözcüğü, isim görevlidir.

2. Batı Türkçesinde *şeş-* ve *çöz-* Fiilleri

2.1. Eski Anadolu Türkçesinde *şeş-* ve *çöz-* Fiilleri

13. ve 15. yüzyıllar arasını kapsayan bu dönem metinlerinden *Satırarası Kuran Tercümesi*, *Dede Korkut Kitabı*, *Kıyasü'l-Enbiya*, *Hüsrev ü Şîrin* ve *Dîvânlar* veri tabanımızda yer almaktadır. “çöz-” anlamını veren *şeş-* fiil ve türevleri ile *çöz-* fiilinin durumu ve kullanım alanı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Buna göre ağırlıklı olarak metinlerde *şeş-* fiilinin gözlemlendiği ve bununla birlikte *çöz-* fiilinin de kullanımının Eski ve Orta Türkçe dönem metinlerine göre artış gösterdiği anlaşılmıştır.

2.1.1. *şeş-* Fiili ve Türevleri

2.1.1.1. *şeş-* / *şış-* / *şesil-* Fiilleri

Kök hecedeki “kapalı e” ünlüsünün farklı araştırmacılar tarafında e/i şeklinde farklı okunan iki fiil, aynı alt başlıkta gösterilmiştir. *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*’nde *şeş-* fiili maddesi “çöz-” anlamıyla tespit edilir: “*Eyitdi yâ rabbî yüreğim tar eyleme dağı gevez eyle baña işimi dağı dilüm ukdesin şeş gider hattâ ki sözümü aplayalar dağı baña vezir kıl*” (Küçük, 2014: 220 / 335b-2/3).

Muharrem Ergin’in *Dede Korkut Kitabı II İndeks - Gramer* (2009b) çalışmasında *çöz-* (178b) ve *şış-* (207a) madde başlarına rastlanır. *çöz-* maddesi için “çöz-” ve “kes-” anlamları verilmişken; *şış-* maddesi “çöz-” ve “aç-” fiilleri ile açıklanır. Ancak *çöz-* fiilline göre *şış-* fiili, metinde daha az yer tutar: *Taîrînuñ birligine yokdur güman, menüm elümi şışüñ* (Ergin, 2009a: 92 - V18).

*Edviye-i Müfred*e adlı EAT dönemine ait tıp metninde *şeş-* fiili “çöz-” anlamıyla yaşamaktadır (Canpolat-Önler, 2007: 29): “*ve üç diremi kuluncu şeşer.*” (15a/5). Şeyhî’nin *Hüsrev ü Şîrin*’inde *çöz-* fiiliyle birlikte *şeş-* fiil kökünün “çöz-” anlamına geldiği görülür (Tülübaş, 2017: 745): *gêrü ‘akluñ eliyle şeş bu bağı* (1458), *pes emr eyledi şî rin-i şeker-rı z̄ ki şebdi z̄üñ şeşeler bendini tı z̄* (1565), *çü şeşdi ‘ukde -i t i ri girihden* (1673), *şeşer bendi kabâ -ile kemerden* (1693), *şeşersin çün-kim êtdüñ şehre bendi* (3497). *Süheyl ü Nevbahar*’da, *şeş-* ve *şesil-* sözlük maddeleri tespit edilir (Dilçin, 1991: 636). Örneklerde ellerin (2825¹⁴), kemendin (4537), tonların (1832) ve *şast*¹⁵’ın çözülmesi (2890) adına *şeş-* fiili kullanılmıştır. Bu eserde daha çok düğümün çözülmesine gönderme yapılmıştır:

14 Beyit sayısıdır.

15 Okçuların sağ ellerinin başparmağına taktıkları, kirişin titremesini önleyen ve okun hedefi bulacak şekilde düz gitmesini sağlayan yüzük, zihgir, küştiban (*Kubbealtı Lugatı*, *şast* maddesi).

*Bana şol değir kim diyem bildüğüm / Añıllıgile tız şeşilür düğüm (1197).
Buyurdı ki ellerini şeşdiler / Zahımlularına kişi koşdılar (2825). Aracuk
yiri gözleyüben dürüst / Nazar bağladı şeşti şastını cüst (2890). Balık-
cır balıhlar ile içmişdi and/ Örümcek şeşüpdı siñekden kemend (4537).
Geñezce şeşer düğümü uslu kişi / Güce görse çıkar câhilüñ dişi (1198).
Geñezce şeşer düğümü oñat kişi / Çıkar ağduğüñ güce görse dişi (2663).
Bağırlar idi işk odından bişüp / Kapu bağlayup tonlarını şeşüp (1832).*

Yusûf u Züleyha metin transkripsiyonunda “çöz-” anlamına gelen hem şeş- hem de şiş- fiillerine rastlanır (Demirci, 2008): *zelihâ kakır yūsufa şol dem buşar / yūsufuñ kuşağını şol dem şeşer* “Zeliha o anda Yusuf’a çok sinirlenir ve Yusuf’un kuşağını çözer” (YZ, 602); *ol hoca gördi anı fikre düşer / yūsufuñ elin ayağın tız şişer* “hoca onu görünce düşünceye dalar, bu arada hemen Yusuf’un elini ayağını çözer” (YZ, 253). Örneklerde “kuşak çöz-” ve “el ayağı çöz-” deyim-fiil gruplarında şeş- fiili tespit edilmiştir.

14. yüzyılın ilk yarısıyla 15. yüzyılın başlarında yaşamış olan ve Türk edebiyatının ilk İskendernâmesi’ni yazan Ahmedî’nin *Divânı*’nda sadece bir yerde şeş- fiili “çöz-” anlamıyla gözlenir: *saba müşgile toldurdı hevâyı/ meger kim zülfünün bendin şeşüpdür* (Akdoğan, 372-238/6)¹⁶. *Kadı Burhanneddin Dîvânı*’nda da şeş- fiil şekliyle pek çok örnekte görülür:

açıla heft uçmağüñ kapısı baña ger / düğmesini yahañuñ elim şeşer ise “eğer bana cennetin kapısı açılırsa / yakanın düğmesini elim çözerse (Ergin, 1980: 39/85); *bağlamışam bu boynumu her kılına gîsûsünüñ / ola ki fırsat el vire bağlayanı şeşem diyü* “uzun saçlarınının her bir kılına boynumu bağlamışım / fırsat olsa da bağlayanı çözsem” (Ergin, 1980: 201/449); *bir ohına kim ola kayd eyleyen / illâ gözi ohını soyah şeşe* (Ergin, 1980: 210/471). *şeş göğsünü dirse ki yüregüfte uram oh bin cân ü dil ile yüregüm oh şaşayum dir* (Ergin, 1980: 302/770).

Göñüli gîsûlarun bendine çü bağladun / ciğerde gamzelerüñ ohlarını şeşme begüm “beyim gönlü uzun saçlarının bendine bağladın / ciğerdeki gamzelerinin oklarını çözme” (Ergin, 1980: 39/98). İncelenen örneklerde şeş- fiilinin olumsuz kullanımı sadece *Kadı Burhanneddin Dîvânı*’nda dikkat çeker. Benzer olumsuz anlamlı kullanıma şu örneklerde de tanık olunur: *şehâ zülfüñ girihlerine cânım bağludur nola / firâkun barmağiyile ulaşuğını şeşmeseñ* (Ergin, 1980: 187/415); *göñüli zülfüne çün bağlamışsın dağıtma delü zencîrini şeşme* (Ergin, 1980: 482/1104).

14. yüzyılın ortalarında yapılmış *Satırarası Kur’an Tercümesi*’nde şeş- fiili tespit edilir. Tasvir fiili *ber-* fiilinin EAT’deki kullanım şekliyle birlikte *şeşi vir-* yapısı içerisinde bu fiil görülür: *Eyitti Mûsâ: “İy Çalabum! Açıvir benüm için göğüzümü; dakı geñez eyleyü-vir bana işümi; dakı şeşi-vir*

¹⁶ Bu yayında, Kültür Bakanlığına ait e-kitap bölümünün “Eski Türk Edebiyatı” başlığı altında yer alan mesneviler bölümünden yararlanılmıştır. Kaynağının tarih bilgisi e-kitap üzerinde gösterilmediği için bu şekilde bir kaynakça gösterimine başvurulmuştur.

bağluluğu dilünden anlayalar sözümi.” (Topaloğlu, 2018: 148b-9=20/27). Kısasü'l-Enbiya'da da *şey-* fiili tespit edilir (Yılmaz vd, 2013: 932/5): *Tamam tanrı yolunda gazilik eyledi ve silâhın şeyşmedi pes müslümânlar peygambardan bu habarı işidüp dañladılar.*

Örneklerde *şey-* fiili etken yapıdadır. Birkaç örnekte olumsuzluk ekiyle birlikte de yer almıştır. Edilgen fiil biçiminde kullanımı ise oldukça azdır: *Âhir düğüm şeyşildiği...* (Ferec v. 39b) (Tietze, 2019: 590'dan). *Bana ol değer kim diyem bildiğim / Onatluğ ile tiz şeyşilür düğüm* (Süh. XIV. 66) (TS V, 3658'den). *Dilim bağlandı vü bağım şeyşildi / Belâ gitti bilüm aklım şeyşildi* (Hurş. XIV. 38) (TS V, 3658'den).

Ayrıca TS'de, ilgili fiil türeviyle ilgili birkaç örnek şu şekildedir (TS V, 3659-3660):

Gülendam'ın şeyşip el, ayağını /Dükeli giderir bendi bağını (Dah. XIV. 68-1). *Vardı bunlarınla yüklerin bile şeyşti* (Kesir. XV. 215). *Filhâl bir boğ ton hazır geldi, ol saat hazır boğu şeyşti geydi* (Tez. Ün. XVI. 9-1).

2.1.1.2. çiş- Fiili

EAT dönemi dil özelliklerini taşıyan Erzurumlu Kadı Darir'in *Kıssa-ı Yusuf* adlı mesnevisinde, *çiş-* fiili “çöz-” anlamıyla sadece bir yerde tanıklanır (Karahan, 1985: 50): *geldiler oğlanları yük çışdiler / babaları ayağına düşdiler*¹⁷ (1298¹⁸). *Yusuf u Zelihâ* metninde *çiş-* madde başında farklı okunuşlarıyla birlikte “çöz-” anlamına ulaşılmaktadır (Demirci-Korkmaz, 2008: 316). Bu çalışmada, Eski Türkçede *şey / şeyş-*; Anonim Tefsirde *çeyş-*; Harezmi Türkçesinde ise *şeyş- / çeyş-* > *çiş-* şeklinde ilgili fiilin yaşadığı belirtilir: *balta aluban kalanın uşadur / kuşağın çişer yûsuf kanadur* “melik, eline baltayı alır ve kalan putları kırar; kuşağını çözerek Yusuf'a bağlar” (YZ, 288). Metinde üstün, esre ve ye harflerinin varlığına göre birebir okuma gerçekleştirilmiştir. *şeyş-* fiilinin anlam bütünlüğü kurduğu *kuşak* sözcüğü; *çiş-* fiili için de tamamlayıcı olmuştur. Aynı eserde *şeyş-* ve *şiş-* fiil okunuşlarıyla da karşılaşılıyordu. Dolayısıyla metin transkripsiyonunda benzer ve açıklanabilir ses bilgisel farklılıklarla *çiş-*, *şeyş-*, *şiş-* fiil formlarının, aynı kavram alanına sahip olduğu görülür.

2.1.1.3. çiz- Fiili

Kadı Darir'in *Kıssa-ı Yusuf* unda, *çiş-* fiiline benzer *çiz-* fiili de “çöz-” anlamını karşılar (Karahan, 1985: 459): *çizdi kolundan eyitdi iy cüvân / al bunu babama virgil hem nişân* (1701). Bu eserde *çiş-*, *çiz-* şeklinde birbirine yakın sesbilgisel türevle karşılaşılmakta iken; *çöz-* ve *şeyş-* fiil türevlerinin metinde yer almadığı görülmüştür. Kadı Darir'in bu mesnevisinde EAT

¹⁷ Oğlanları geldi, yüklerini çözdü, babalarının ayağına kapandılar şeklinde yorumlanabilir.

¹⁸ Beyit sayısıdır.

metinlerinden bazılarında da görüldüğü gibi, Oğuz Türkçesine ait olmayan unsurlar gözlenir. Nitekim bu eserde de Kuzey ve Doğu Türkçesinden izler tespit edilmiştir (Karahan, 1985: 50). EAT metinlerinin genelinde yoğun olarak *şeş-* ve *çöz-* fiillerinin tespit edilmesinin aksine Erzurumlu Darir'in bu eserinde *çiş-*, *çeş-* ve *çiz-* fiillerinin görülmesinde, Moğol istilaları neticesinde bölgeye gelen Kuzey ve Doğu Türklerinin dil özelliklerinin etkisi muhtemeldir. Dolayısıyla daha çok Çağatay Türkçesinde tanıklanan *çeş-*, *çiş-* fiil şekillerine, bu eserde de tanık olunmaktadır.

Ses bilgisel değişimi şu şekilde özetmek mümkündür. Kabul edilen asıl fiil *seş-* fiilinden gelişen *şeş-* fiili sırasıyla *çeş-* şekline patlayıcılaşma yoluyla dönüşmüştür. Ardından söz sonunda yer alan /-ş/ ünsüzü /-z/ ünsüzüne tonlulaşmaya uğrayarak yumuşamıştır. Kök hecedeki “kapalı e” ünlüsü, sözcüğün hem /-e/ hem /-i-/ sesleriyle okunmasına sebep olmuştur. Bu madde başında ise hem /-e-/ hem /-i-/ ünlüsü okunan sözcüklere yer verilmiştir.

2.1.2. *çöz-* Fiili

Bu dönem içerisinde yer alan bir tıp metni olan Ahmed bin Mustafa bin Abdulganî'nin *Kitâb-ı Kânun-ı Türki* adlı *seş-* fiili ve türevleriyle karşılaşılmaz; *çöz-* fiilinin, “çöz-, erit-” anlamları ile yer aldığı tespit edilmiştir (Güneş, 2015: 193): *kulağda çözmek gerek def ola* (27a). *Kadı Burhaneddin Divanı*'nda *şeş-* şekli yanında *çöz-* fiili de çok örnekte tanıklanır. Bu eserde *çöz-* fiili, *saç çöz-* sözcük grubu içinde daha çok görülmüştür (Ergin, 1980):

bize tolu vir ayağı behârî bilmeyelüm / saçuñı çöz şâhâ leyl ü nehârî bilmeyelüm (776¹⁹); *rahmet demidür saçuñı çöz ki tarasunlar / bâşed ki cânuma ire enfâs-i yemâni* (1097); *saçuñı kaçan kim çözesin kılca bilüñi / gör ki nicesi kılına her kılına bâri* (1272); *ger gisûları çözile yazıla bu gice / zülfüñi eger düşürür isen yañaguñdan* (275); *gel ahi hatâya düşme çözicek saçını görgil hotenüñ ki müşki vardur hilesine çini görgil* (390); *sanemâ saçuñı çözgil ki zemâne mahşeridür / gönülüme sal odından zîra ışk micmeridür* (395); *sen saçuñı çözüp taragıl ha ki çemende / bize seheri yil ola gammaz ahı noldı* (407); *gözleri çözdi nâgeh vefâ düzgün eyledi / islah eyledi lebi nâgeh cefâ düzer* (501); *giceyi kaçan ki çözine yayına bahuñ / başdan geçürür yaşı beni salar ayahdan* (708).

Dede Korkut metninde *şeş-/şiş-* kullanımı yanı sıra daha ağırlıklı olarak *çöz-* fiili tespit edilmektedir (Ergin, 2009b). Örneklerde görüleceği üzere *çöz-* fiili *el* ve *iv* isim unsurlarıyla ilişkilendirilerek metinde yer almıştır: *Atından indi, çobanuñ ellerin çözdi* (Ergin, 2009a: 105 - D51). *Kâfirler oğlana aman virdiler, elin çözdiler gözün açdılar* (Ergin, 2009a: 176 - D153).

19 Gazel sayısındır.

İvini çözdü, kaytabanın buzlatdı (Ergin, 2009a: 193 - D190). *Hışımını kavumını ayırdı, ivini çözdü. Oğuzdan köç eyledi* (Ergin, 2009a: 216 - D236).

Şeyhî'nin Nizami'den çevirdiği ve bu döneme ait metinlerden biri olan *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinde; *şeş-* fiiliyle birlikte *çöz-* fiili de tanıklanır (Tülübaş, 2017: 568): *v'egernî cem idüp saçun çözügin* (1501²⁰), *çözüp sancağ nağare çala çıkıdı* (1971), *çözsem bu kemendüñ kılca bendin* (5153), *çözser sünbülleri müşki hıñadan* (5294). *şeş-* fiilli örneklerle *çöz-* şeklindeki örneklerin metinde kullanım oranının birbirine yakın olduğu dikkat çeker. *şeş-* fiilli örneklerde daha çok *bendini şeş-* “bendini çöz-“ yapısıyla karşılaşılrken; *çöz-* fiil kullanımının daha çok çeşitlendiği görülmüştür. Buna göre *saç çöz-*, *sünbülleri çöz-*, *kement çöz-*, *sancağ çöz-* gibi farklı yapılarda *çöz-* fiili geçmiştir.

Ahmedî'nin *Divânı*'nda sadece bir yerde *şeş-* fiili tanıklanmışken, otuz bir farklı yerde *çöz-* fiili bulunmuştur: *çözdü benefşe zülfini bad-ı saba meger* (Akdoğan²¹, 104²²), *meger zülfün kemendinden gice bir 'ukde çözüldü* (166), *saba çözse saçun bendin sabâhuñ* (178), *çün sabâ çözdü saçunñ ukdesini müy müy* (195), *çün sabâ çözdü saçunñ bû-yı cân toldı cihân* (218), *zülfinden ol sanem çözser olursa bir girih* (236), *çözseñ sabâya karşı saçunñ girihlerin* (237), *çözmiş benefşe zülfini kim müşg-i terden dem ura* (303), *bâgını zülfünñ çözser-ise seher yili* (306), *saçlarıñ girihin çünki sabâ yili çözser* (325), *çözülüb girih sihri marazdan* (560). Örneklerin büyük bir kısmında zülfün bağı, saçın düğümü, bendin çözülmesi metaforik yolla anlatılmıştır.

14. yüzyıl Anadolu sahası *Satırarası Kur'an Tercümesi*'nde *çöz-* fiili de *şeş-* fiiliyle birlikte görülür: *Dakı olman ancılayın kim girü çözdü egirdügin - ya'nî bir delü avrat var-ıdı, egirdügin girü çözser-ıdı* (Topaloğlu, 2018: 131a-5=16/92). Bu eserde etken fiil kullanımı yanında edilgen yapı da mevcuttur: *Dakı olman ancılayın kim girü çözdü egirdügin, berkitmekden sonra, çözülmüşlerken* (2018: 131a-5=16/92).

2.2. Osmanlı Türkçesinde *şeş-* ve *çöz-* Fiilleri

Bu bölümde, Osmanlı Türkçesine ait pek çok metin incelemeye alınmış ve bunlarda *şeş-* fiilinin türevleri ile *çöz-* fiilinin kullanım alanına bakılmıştır. Bu amaçla Kültür Bakanlığının e-kitap formatındaki divanlardan yararlanılmıştır.²³ Yüzyıllara göre bu fiillerin kullanımı incelenmiştir. Neticede Osmanlı Türkçesinde *çöz-* fiilinin işlek bir kullanım alanı gösterdiğine tanık olunmuş; *şeş-* fiil türevlerinden hiçbiri bulunmamıştır.

20 Beyit sayısıdır.

21 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

22 Sayfa sayısıdır.

23 <https://ekitap.ktb.gov.tr/>

2.2.1. çöz- Fiili

15. yüzyıl şairlerinden *Hamdullah Hamdi'nin Divânı*'nda ilgili fiil türevlerinden sadece *çöz-* fiili tespit edilmektedir. *Çöz sünbülünü Rum diyarı Hoten olsun* (Özyıldırım²⁴, 55/116-1), *seher yili saçun akdin çözülden* (Özyıldırım, 57/122-4), *çöz zülfünü kim şerh oluna defter-i fitne* (Özyıldırım, 65/141- 3) yapıları görülür. Dolayısıyla *çöz-* fiili saç mazmununun çözülmesi imajıyla karşımıza çıkar. Hekim Sinan lakaplı *Şeyhî'nin Divânı*'nda *çöz-* fiili şu şekillerde geçer: *Alemleri hattını çözmeğe* (Biltekin, 2018: 76/3), *saçını sünbül çözüp* (Biltekin, 2018: 88), *çöz zülfünü dimağını* (Biltekin, 2018: 93), *saçını çözer* (Biltekin, 2018: 104). II. Bayezid'e ait *Adlî Divânı*'nda yalnızca *çöz-* fiilinin tek örneği mevcuttur: *al elüñe zülfünü çöz bir kılını bâddan* (Bayram, 2018: 145-107/2).

15-16. yüzyıl şairi *Ahi Divânı*'nda *saçların çözsün bulutlar ra'd kıl-sun nâleler* (Kaçalın²⁵, 12/21), *kabrüm üzre saçların çözmüş bulutlar ağ-lar* (Kaçalın, 10/17), *saçın çözüp ağlarsa bulutlar tozum üzre* (Kaçalın, 49/104) gibi yapılarla *çöz-* fiili okunur.

16. yüzyıl şairi *Bâkî Divânı*'nda *çöz-* fiilinin pek çok örneği gözlenir: *çözdi gülşende gülün düğmelerin nâhun-ı hâr* (Küçük²⁶, 31/13), *gögsinüñ düğmelerin çözdi ser-â-ser sünbül* (Küçük, 46/24-2), *sümbüllerini mâtem idüp çözsün aglasun* (Küçük, 57/4-3), *çözdi çemende turraların sünbül-i târi* (Küçük, 120/103-3), *girihiñ çözsün ol miyâne deger* (Küçük, 125/113-6), *yanî seyr eyleyelüm sineñi çöz düğmelerüñ* (Küçük, 197/277-1), *gon-calar düğmelerin çözdi bahâr oldı diyü* (Küçük, 233/358-5), *bend-i kabâ çözülmeye tâ câme çıkmaya* (Küçük, 283/474-1), *nâzûklık ile çözdi mukad-dem kuşagını* (Küçük, 289/487-8). Bend, saç, kuşak ve düğmelerin çözülmesi anlatılırken bu fiille karşılaşılır. *Hecri Divânı* ve *Revânî Divânı*'nda sadece bir yerde *çöz-* fiiline rastlanır: *çöz kakül-i müselselini* (Zülfe 2010: 61/009-1); *giriher var durur gamdan çözemez rişte-i candan* (Avşar 2017: 174) örneklerinde görüldüğü gibi. *Zatî Divânı*'nın gazeller dışındaki kısmında, *çöz-* fiili iki yerde bulunur: *mihir ağladı saçın çözüp ol tir-i râ-y için* (Kurtoğlu, 2017: 258/II-4), *kan ağladı çözüp saçın mihir-i subhgâh* (Kurtoğlu, 2017:265/IV-3). *Ahmed-i Rıdvân Divânı*'nda ise *çöz-* fiili pek çok yerde tespit edilir:

ger çöze sabâ bend-i saçundan girihiñi (Çeltik, 2017: 20), *zülfün çözer-se ola perîşân dil-i cihân* (Çeltik, 2017: 139/50-3), *çözse katârını gide hem kârbân müşg* (Çeltik, 2017: 139/50-3), *bendümi çöz 'inânım it tâ hîz* (Çeltik, 2017: 231/153-1), *çözzerken ol girihiñi zülfünü ol bâd-ı sabâ*

24 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

25 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

26 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

(Çeltik, 2017: 243/183-3), *çözüp bad-ı sabâ añun saçını* (Çeltik, 2017: 307/329-2), *zülfünüñ bir bendini çözmüş şimâl ile sabâ* (Çeltik, 2017: 310/337-6), *saba zülfün girihlerin çözerken* (Çeltik, 2017: 311/338-2).

Bu dönem şairlerinden yine *Nev'izâde Atayi Divânı*'nda da *çöz-* fiili vardır: *çözmek olur mı bend-i miyan-ı mihnetim* yapısında bu fiil okunur (Karaköse, 2017: 110/24-8). *Sehabi Divânı*'nda da *çözüp zenciri zülfünü* (Bayak 2017: 35/34-3); *Âşık Çelebi Divânı*'nda *zühre saçın çözdü çeng-i nâleme dem-sâz olup* (Kılıç, 2017: 43-9), *sünbülün idüp perîşân sünbülle çözdü saçın* (Kılıç, 2017: 43-14), *çözülmiş tug-ı şâhî benzeyüp zülf-i mutârraya* (Kılıç, 2017: 54-2) yapılarında *çöz-* fiili tespit edilir. *Ravzî Divânı*'nda benzer metaforlarla *çöz-* fiili metinde geçer: *saçını çözdü bulutlar* (Aydemir, 2017: 147), *bend-i küfr-i kakülüñ bir bend ile çözdüm bu şeb* (Aydemir, 2017: 176), *gülşende gördü rûyuñi çözdü kinâr gül* (Aydemir, 2017: 305), *çözdü zülf-i cânânuñ* (Aydemir, 2017: 368).

17. yüzyıl şairlerinden *Şeyhülislam Yahya Divânı*'nda çok yerde *çöz-* fiili, yine saç mazmunu ile birlikte yer almıştır: *çözer gûy- giribân* (Kavruk²⁷, 29/4), *zülfün çözer* (Kavruk, 74/49), *zülfündeki dil-besteler çözülün* (Kavruk, 299/274), *zülf-i siyehârını çözd* (Kavruk, 454/426), *bârını çözdü* (Kavruk, 454/426), *destârını çözdü* (Kavruk, 454/426), *zertârını çözdü* (Kavruk, 454/426), *dinârını çözdü* (Kavruk, 454/426), *zünârını çözdü* (Kavruk, 454/426) yapılarında *çöz-* fiili tespit edilmektedir. *Nef'i Divânı*'nda da sadece *çöz-* fiili bulunmuştur: *Bir kayda dahi düşmeyelim çözme kâkülün* (Akkuş, 2018: 295), *çöz zülfünü bari bu bahaneyle dil-i zâr* (2018: 277). *Nailî-i Kadim Divânı*'nda *çöz-* fiili çok yerde tanıklanmaktadır: *dest-i nesim turrallarınmû-be-mû çözüp* (İpekten, 2019: 204), *ne çözülde ukde-i kâkülün ne açıldı h'âb-ı tegâfülün* (İpekten, 2019: 439), *bendini çözme hâke ol zülf-i dirâz degmesün* (İpekten, 2019: 492), *çözülde perçem-i tûg-ı zafer bâd-ı hidâyetle* (İpekten, 2019: 596). *Neşati Divânı*'nda; bir gün elbette *çözer gûy-ı giribânını gül* (Kaplan, 2019: 151/42-3), *çözmiş yine gülşende sabâ bend-i kabâsın* (Kaplan, 2019: 176), *çöz bend-i ser-i zülfini* (Kaplan, 2019: 195/110-3); *Süheylî Divânı*'nda: *çözilse sine-i bî-kîneden bend-i kabâ bir bir* (Harmancı, 2017: 187/64-3), *başdan zülfün çözüp serdâr-ı hüsn olmuş gelür* (Harmancı, 2017: 236/202-3), *câmesin çâk eyleyüp her gonçe çözdü düğmesin* (Harmancı, 2017: 237/204-4), *nâz ile düğmelerin çözse o simîn berümüz* (Harmancı, 2017: 204/112-1) şeklindeki yapılarla *çöz-* fiili gözlenmektedir. *Nehcî Divânı*'nda da *olur kinâra meyli çözöldükçe tüğmesi* (Aslan, 2017:160/152-4), *çözdü nitâk-ı mıntka-yı halkadârını* (Aslan, 2017: 305/405-5) örnek cümlelerde bu fiil okunmaktadır. Düğme ve halkanın çözülmesi anlatılırken bu fiile yer verilmiştir.

27 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

18. yüzyıl şairi Şeyh Galip'in *Divânı*'nda çöz- fiiline tanık olunmaktadır: *düşüp bu keyf ile sünbül çözüldü düğmeleri* (Okçu²⁸, 16/3), *mevc-i safâ-yı nağmeyi bir bir açar çözer* (Okçu, 53/5), *çözüp bend-i kâbâsın bir bir açar çözer* (Okçu, 14/7), *çözseydi bend-i zülfünü bir müslümân amân* (Okçu, 266/2), *çözölmüyor dil-i sad-pâremizden ukde-i nazm* (Okçu, 276/5). Hem saç mazmunu hem de düğmelerin açılması ile ilgili kısımda çöz- fiili geçmiştir. *Kânî Divânı*'nda da çöz- fiili görülür: *çözöldü kîse-i ebr-i 'inayet* (Yazar, 2017: 41/9), *çöz palheng-i fikreti dünyâyı çek çevir* (Yazar, 2017: 25/1), *serden ki ser-i zülf-i siyeh-târî çözüldü san tâcir-i mülk-i Hotenüñ bârı* (Yazar, 2017: 29/1-2). *Diyarbakırlı Lebîb Divânı*'nda; *gel çözme akd-i zülf-i perişan olur* (Kurtoğlu, 2017: 300/34-3), *Esrar Dede Divânı*'nda; *dest-i süfliden açıldım çözölüp bend-i hevâ* (Horata, 2019: 91) örneklerinde çöz- fiili geçmektedir. *Nedim Divânı*'nda; *çözölmüş tügmeler çâk-i giriban nâfa denk inmiş* (Macit, 2017: 77/3), *desem ol şuha çözerken kemerin mestâne* (Macit, 2017: 243/80-4), *kuşağın tügmesin çözmekde havfım yokdur ammâ kim* (Macit, 2017: 256/117-3), *dest-i târâc-ı sabâdan çözölen deng midir* (2017: 221/28-3) yapılarında çöz- fiiliyle karşılaşmaktadır. *Erzurumlu Zihni Divânı*'nda; *çöz kâkül-i müşgînini aç sâ'id-i sîminini* (Macit, 2018: 117/17-2), *çöz düğmelerin sine-i sîminini göster* (Macit, 2018: 215/266-2), *ukde-i kâküli çöz çeşmini süz sineyi aç* (Macit, 2018: 222/284-4) cümlelerinde yine saç mazmunu etrafında kullanılan çöz- fiili mevcuttur. *Tırsî Divânı*'nda çöz- fiili; *uçkuru çözmeğe hâcet kalmaz* (Yılmaz, 2017: 131/9), *yitürdi kendüsin oğlan çözildi peştemâl kaydı* örneklerinde görülmektedir (Yılmaz, 2017: 193/6).

19. yüzyıl şairelerinden Leylâ Hanım'ın *Divânı*'nda çöz- fiili iki yerde tanıklanır: *zülfünü çözdüm elimle taradım* (Arslan, 2018: 243), *çözme zülfünü* (Arslan, 2018: 193/96). Bir diğer kadın şairlerden biri Şeref Hanım'ın *Divânı*'nda, çöz- fiili sınırlı örnekte gözlenir; *revâ mıdır çözölmek zülfine dil bağlayanlardan* (Arslan, 2018: 137/5), *anber saçını çöz bu cihâni mu'attar it* (Arslan, 2018: 148/9), *çözöle tel tel ola ziver-i nahl-i tâbûd* (Arslan, 2018: 207).

20. yüzyıl şairlerinden Hâmâmîzâde İhsan Efendi'nin *Divânı*'nda; *ukde çözdüm kâkülünden çıktı âh-ı âşıkân* (İsen vd., 2019: 66/4), *çözmez mi ceâfâ ukdelerin şâne-i ümmîd* (İsen vd., 2019: 121/20), *zülfünün bendini ben çözmüş idim - çözölen yâremi bağlar dereler* (İsen vd., 2019: 126/25), *sîne üryan dideler mahmur kâküller çözük* (İsen vd., 2019: 136/34), *çözüp gîsûların dest-i nigâhım bağlamışlardır* (İsen vd., 2019: 147/44) örneklerinde çöz- fiiline rastlanmaktadır.

Osmanlı Türkçesinde seş- fiili ve türevleri yer almamaktadır. Sadece çöz- fiilinin kullanım alanı sergilediği açıktır.

28 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

Tablo2: Batı Türkçesinin Anadolu Sahası Kollarında *şeş-* ve *çöz-* Fiilleri ve Türevleri

Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	Osmanlı Türkçesi	Anadolu Ağızları	
			Tarama Sözlüğü	Derleme Sözlüğü
<i>şeş-</i> fiili ve türevleri	<i>şeş-</i> / <i>şeşil-</i> / <i>şiş-</i> / <i>çiş-</i> / <i>çeş-</i>	X	<i>şeş-</i> / <i>şeşil-</i> / <i>çez-</i> / <i>çezil-</i> / <i>çiz-</i> / <i>çizil-</i> / <i>çiş-</i> / <i>çişdir-</i>	<i>çeçle-</i> / <i>çeçit-</i> / <i>çeç et-</i>
<i>çöz-</i> fiili ve türevleri	<i>çöz-</i>	<i>çöz-</i>		

3. Çağdaş Türk Dillerinde *şeş-* ve *çöz-* Fiilleri

Çağdaş Türk dillerinde kimi sözcük ve fiil yapılarında *çeç-* fiili tanıklanmıştır. Ayrıca *çözmäk* (KülB. 138) şekli de gözlenir. *çöz-* fiili çeşitli Çağdaş Türk dili gruplarında farklı sesbilgisel düzlemde yer alır: Azer. *çözmäk - açmag*; Bşk. *sisiv - ıskındıriv*; Kzk. *şeşüv*; Kırg. *çeçü*; Öz. *yeçmäk*; TatK. *çişü - ıçkındıru*; Trkm. *çözmek*; Uy. *yäşmäk* şeklinde karşılıkları mevcuttur (KülB. 138-139). Bu bilgiler doğrultusunda, bir şeyi (düğümü) çözmek gibi anlam içeren *çeç-* fiili, Çağdaş Türk dilleri arasından en çok Kırgız ve Kazak Türkçelerinde *ç-* / *ş-* alternasyonu içerisinde yaşamaktadır. Ayrıca Özbek Türkçesi kolunda da, tarihi Türk dillerinden Çağatay Türkçesinde görüldüğü şekliyle *yeş-* fiilinin /ç/li türevi dikkat çekmektedir.

Bu fiilin Çağdaş Türk dillerindeki karşılıklarını, Toker şu şekilde örneklendirir: Türkiye Türkçesi ağzlarında *çeş-*, Türk. *yeç-*, TatK. *çiş-*, Bşk. *sis-*. Yine aynı çalışmasında *DLT*'de geçen *saç-* fiilinin TatK.'da *çeç-* şekliyle yaşadığını ve “saç-, serp-” anlamlarını taşıdığına değinir (2010: 1373).

EDAL'da, bu fiilin Çağdaş Türk dillerindeki durumu ele alınmıştır: TatK. *çiş-*, Başk. *sis-*, Kırg. *čeč-*, Kzk. *šeš-*, KKal. *šeš-*, Nog. *šeš-*, Hak. *sis-*, Tuv. *češ-*, Çuv. *šel-t-*, Yak. *es-*, Tof. *če'š-*, Oyr. (Dağlık Altay Türkçesi) *čeč-*, Kum. *čeč-*. Bu çalışma da “çöz-” anlamına gelen ve sesbilgisel benzerlik gösteren bu fiil türevlerinin Çağdaş Türk dillerinde işlek bir kullanım alanı sergilediğini örneklendirir (2003: 1206-1207).

Sonuç

Türkçenin tarihî ve çağdaş kolları birlikte değerlendirildiğinde birbirine ses bilgisel anlamda benzeyen iki ayrı fiil mevcuttur: *şeş-* ve *çöz-* fiilleri. Clauson ve Tietze de “çöz-” anlamının sağlayan bu iki fiil çeşidinden bahsetmektedir. Bu fiillerin tanıklanabilen en eski örneğine Eski Uygurlara ait metinden ulaşılmaktadır. Eski Uygur Kağanlığı döneminde, “çöz-” ve “ayrıl-” anlamlarıyla *şeş-* ve *şeşil-* şeklinde hem etken hem edilgen fiil

formlarına rastlanmaktadır. *şeş-* fiili (8. yüzyıl) Şine Usû Yazıtı'nda, *çöz-* fiil kökü ise (10. yüzyıl) Altun Yaruk'tan ilk olarak gözlendiği için, aynı anlamı karşılayan bu fiillerden *şeş-* fiilinin daha eskicil bir kullanım sergilediğini söylemek mümkündür.

şeş->şeş-//şeş->şeş-//çeş-//çeç-//çiş-//çiz-//eş-//yeş-//yiş-//yiz->şeş-; *çöz->çöz-//çöj->çöz-* şeklinde bu iki temel fiilin (*şeş-* ve *çöz-* fiillerinin) ses bilgisel değişim yolları makalede açıklanmıştır. *şeş-* fiili, Türk dilinin en eski kaynaklarından günümüze kadar ses bilgisel değişikliklere uğrayarak çeşitlilik sergilemiştir. *çöz-* fiili ise ilk şekliyle kendisini korumuş, sınırlı örnekte *çöz->çöj-* şekilleri görülmüştür. Bu açıdan *çöz-* fiili, *şeş-* fiili gibi ses bilgisel bir zenginlik göstermemiştir.

çöz- ve *şeş-* fiilleri, Eski Uygur döneminden itibaren metinlerde bulunmuş; Karahanlı Türkçesiyle birlikte özellikle *şeş-* fiil türevlerinin kullanım alanı çeşitlenmiştir. Karahanlı Türkçesi *Satırası Kuran Tercümesi*'nde *çöz-* fiilinin işlevi dikkat çekerken; *DLT* özelinde *şeş-* ve *şeş-* fiilleri baskındır. *KB* metninde ise *şeş-* fiil türevlerinden *çeç-* fiili tek örneğiyle gözlenmiştir. Harezmi-Kıpçak sahası metinlerinde de hem *çöz-* hem *şeş-* fiilleri ile karşılaşılabilir; bunların yanı sıra daha da az oranda *yeş-* şekillerinin de ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır. Çağatay Türkçesinde *çeç-* fiili, diğer dönem metinlerine göre daha zengin bir kullanım sergilemiştir. *yeş-*, *yüş-*, *çeş-*, *çüş-*, *çiç-* gibi /y-/li örnekler, Çağatay Türkçesinde yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde, *şeş-* fiilinin tespit edilmemesi ve *şeş-* fiilinin tek örnekte tanımlanması dikkat çeken bir başka ayrıntıdır.

Batı Türkçesinin ilk kolu olan EAT metinleri göz önüne alındığında *şeş-* fiili ön plandadır. *şeş-* fiili yanında *çöz-* fiili de mevcut iken bu fiil daha az tercih edilmiştir. EAT aksine Osmanlı Türkçesinde ise sadece *çöz-* fiil kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca EAT'de *çiş-* fiili de "çöz-, ayır-" anlamlarında kullanılmıştır. *Bendini çöz-*, *saç çöz-*, *kemendüñ çöz-*, *sancak çöz-*, *sünbüllerini çöz-*, *el çöz-* ve *iv çöz-* yapılarında *çöz-* fiili tanımlanırken; *şeş-* fiili *düğüm şeşil-*, *bağ şeşil-*, *kuşak şeşil-*, *zencir şeş-*, *yılan şeşil-*, *ohlarını şeş-*, *ulaşğını şeş-*, *el şeş-*, *bendin şeş-*, *bağı şeş-* gibi çeşitli yapılarda yer almıştır. Divânlar ve mesneviler, yüzyıllara göre incelendiğinde, kayda değer düzeyde *çöz-* fiili metinlerde yer almıştır. Neticede, Türkçenin batı sahasında *şeş-* fiili ve türevleri arasında ilk dönemde *şeş-* fiilinin yaygın olduğu ve eş zamanlı olarak *çöz-* fiilinin de buna eşlik ettiği; devam eden süreçte ise *şeş-* fiilinin yerini tamamıyla *çöz-* fiiline bıraktığı gözlenmiştir.

Türkiye Türkçesi ağızları ile Çağdaş Türk dillerinde de *şeş-* ve *çöz-* fiilleri ve türevleri ile karşılaşılabilir. Standart Türkçede, *çöz-* fiili yaygın bir kullanım özelliği gösterirken; *şeş-* fiili için böyle bir durum dikkat çekmez.

Kısaltmalar

EDAL: Altay Dilleri Etimoloji Sözlüğü (An Etymological Dictionary of Altaic Languages), **ED:** 13. Yüzyıl Öncesi Etimoloji Sözlüğü (An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century), **OTWF:** Old Turkic Word Formation, **ŞU:** Şine Usu Yazıtı, **G:** Güney yüzü, **TS:** Tarama Sözlüğü, **SUK:** Sammlung Uigurischer Kontrakte, **AY:** Altun Yaruk, **YZ:** Yusuf u Züleyha, **C:** Cilt, **DH:** Divân-ı Hikmet, **DLT:** Dîvânü Lügati't-Türk, **DLT I:** Dîvânü Lügati't- Türk Tercümesi I. Cilt, **DLT II:** Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi II. Cilt, **DLT III:** Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi III. Cilt, **DSI:** Drevnetyursky Slovar, **HT:** Hsüan Tsang Biyografisi, **TİEM73:** Karahanlı Türkçesi İlk Satıraltı Kuran Tercümesi Nüshası, **KBS:** Köken Bilgisi Sözlüğü, **EAT:** Eski Anadolu Türkçesi, **Trkm.:** Türkmençe, **Kırg.:** Kırgızca, **TatK.:** Tatar-Kırım Türkçesi, **Kzk:** Kazakça, **Bşk.:** Başkurtça. **KT.:** Köktürkçe, KKal. **Uyg.:** Eski Uygurca, **Oyr.** Oyrot Türkçesi, **Öz.:** Özbekçe, **İKPÖ:** İyi Kötü Prens Öyküsü- Prens Kalyanamkara ve Papamkara. **KT:** Kamus-ı Türkî, **KBS:** Köken Bilgisi Sözlüğü, **TDK:** Türk Dil Kurumu, **KülB.:** Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü Kültür Bakanlığı Yayınları, **OSTN:** Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy, **DTO:** Dictionaire Turc Oriental, **Abg.:** Historie Des Mogols Et Des Tatares par Aboul-Ghâzi Béhâdour Khan, **Vâmb.:** Gagataische Sprach Studien, **Bdg.:** Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy, **Calc. Wrth.:** Calcuttaer Wörterbuch der Dschagataischen Sprache. **LÇ:** Luğat-ı Çağatay ve Türkî-yi 'Osmânî. **FŞ:** Ferhat ü Şîrin, **Sİ:** Sedd-i İskenderî, **DD:** Dört Divan, **LM:** Leylî ve Mecnûn, **HE:** Hayretü'l-Ebrâr.

Kaynakça

- Alibekiroğlu, S. (2013). "Türkçede Ön Seste Y". *Turkish Studies*. Volume 8/1, 685-710.
- Akdoğan, Y. (?). *Ahmedî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Akkuş, M. (2018). *Nef'i Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Arat, R. R. (2006). *Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, M., Güner, G.(2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arslan, M. (2018). Şeref Hanım Dîvânı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Arslan, M. (2018). *Leyla Hanım Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).

- Aslan, Ü. (2017). *Nehcî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis III Dizin-Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abüşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1972). *Dîvânü Lugati't Türk Dizini*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1998). *Dîvânü Lugat-it-Türk Tercümesi*. C I-II. 4. baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1999). *Dîvânü Lugat-it-Türk Tercümesi*. C III. 4. baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Avşar, Z. (2017). *Revânî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydemir, Y. (2017). *Ravzi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Bayak, C. (2017). *Şehâbî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Bayram, Y. (2018). *Adlî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Bazin, L. (1979). *Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temâyülleri, Târihî Türk Şiveleri*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin. Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. çev. Emine YILMAZ. Ankara: TDK Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Biltekin, H. (2018). *Şeyhî (Hekim Sinan) Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Boltabayev, S. (2017). *Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi (Giriş-Gramer-Metin-Dizin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Budagov, L. (1869-1871). *Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*. S. Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- (1820). *Calcuttaer Wörterbuch der Dschagataischen Sprache*. Calcutta.

- Canpolat, M. - Önler, Z. (2007). *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrede*. Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Courteille, P. de (1870). *Dictionnaire Turc Oriental*. Paris: A L'imprimerie Impériale.
- Çelebi, H. (2019). *Çağatayca Yazılmış Bir Seyfû'l-Mülûk Mesnevisi*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Çelik, Ü. (1993). *Ali Şîr Nevâyî - Leylî vü Mecnûn*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Çeltik, H. (2017). *Ahmed-i Rıdvan Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Demirci, Ü. Ö.- Korkmaz Ş. (2008). *Yûsuf u Zelihâ*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2014). *Kutb'un Husrav ü Şîrîn'i İndeks*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Derleme Sözlüğü (2009). Cilt II, C-D. Ankara: TDK Yayınları.
- Desmaison, Le B. (1871). *Historie Des Mogols Et Des Tatares par Aboul-Ghâzi Bêhâdour Khan*. St. Petersburg: Traduite et Annotée.
- Dilçin, C. (1991). *Mesûd bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını.
- Durak, M. (2019). *Çağatayca Taberî Tarihi (Tarih-nâme) (243a – 302b) İnceleme-Metin-Sözlük*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Aḥmedü'-z-Zâhid'e ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Erbay, F. (2008). *W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Ercilasun, A. B. – Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Dîvânı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2009a). *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*. Ankara: TDK Yayınları.
- von Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Haz. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gedikoğlu, F. (2017). *Çağatayca Taberî Tarihi (Tarih-nâme) Tercümesi (182a-242b) İnceleme-Metin-Dizin*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Göbekli, B. (2016). *Çağatayca Taberî Tarihi (Tarih-nâme) Tercümesi (120a-181b) İnceleme-Metin-Dizin*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi*. C 1-2 Ankara: TDK Yayınları.
- Güneş, M. S. (2015). *16. yy. Ahmed bin Mustafa bin Abdulganî Kitâb-ı Kânûn-ı Türki: Giriş-İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük*. Yüksek Lisans Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Hüseyin ü Şîrin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev. Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları.
- Harmancı, M. E. (2017). *Süheylî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Herkmen, D. (2009). *Dîvânü Lugati't-Türk'te Fiil Yapımı*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Horata, O. (2019). *Esrar Dede Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- İpekten, H. (2019). *Nâ'ilî-i Kadîm Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- İsen, M., Canım, R. (2019). *Hamâmizâde İhsan Efendi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Kaçalın, M. S. (?). *Ahî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)

- Kaplan, M. (2019). *Neşâtî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Karahan, L. (1985). *Erzurumlu Mustafa Darir Kıssa-i Yusuf; Yusuf u Züleyha*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Karaköse, S. (2017). *Nev'î-zâde Atâyi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Karasoy, Y. (2017). *Satrıraltı Tercümelî Fıkıh Kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaşgarlı, M. (1990). *Dîvânü Lügati 'l-Türk*, Tıpkıbasım. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Kavruk, H. (?). Şeyhülislam Yahya Dîvânı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I - II (DİZİN)* (1991). Ed. Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kılıç, F. (2017). *Âşık Çelebi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kurtoğlu, O. (2017). *Zâtî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Kurtoğlu, O. (2019). *Diyarbakırlı Lebîb Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.htm> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Küçük, S. (?). *Bâkî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Macit, M. (2017). *Nedîm Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Macit, M. (2018). *Erzurumlu Zihnî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Nadalyaev, V. M. (1969). *Drevnetyursky Slovar*. Leningrad.
- Okçu, N. (?). Şeyh Galip Dîvânı. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)

- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Özyıldırım, A. E. (?). *Hamdullah Hamdi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Radloff, W. (1900). *Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. Theil II Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo herausgegeben*.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Turksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sami, Ş. (2010). *Kamus-ı Türkî*. (Haz. Paşa Yavuzarslan). Ankara: TDK Yayınları.
- Serbest, K. (2018). *Çağatayca Yazılmış Yusuf Beg - Ahmed Beg Destanı (İnceleme-Metin)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Şafî, A. S. (2016). *Muqaddimetü'l-Edeb'in Moğolca-Çağatayca Kısımının Dil İncelemesi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Starostin, S., Dybo A., Mudrak, O. (2003). *An Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.
- Şeyh Süleyman Efendî-yi Buhârî (1882). *Luğat-ı Çağatay ve Türkî-yi 'Osmânî*. İstanbul.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü*. Cilt 5, O-T. Ankara, TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü*. İndeks. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (Cilt 1 A-E)*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2019). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Yedinci Cilt S-Ş*. (Ed. Semih Tezcan, Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Toker, M. (2010). "Dîvânü Lugatî't Türk'teki Tek Heceli Fiillerin Oğuz ve Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Durumuna İstatiksel Bir Bakış". *Turkish Studies, Volume 5/2 Spring*.
- Topaloğlu, A. (2018). *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'an Tercümesi I Metin*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tülütaş, T. (2017). *Hüsrev ü Şîrin (Metin-Dil Özellikleri-Gramatikal Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Ünlü, S. (2002). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

- Vámberý, Á. (1867); *Cagataische Sprach Studien*, Leipzig: Philo Press.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte Band 2*. Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu. Osaka University Press.
- Yazar, İ. (2017). *Kânî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Yılmaz, E. (2016). “Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri I Sesbilgisi”. *Turkish Studies*, 5/4, 728-741.
- Yılmaz, E., Demir, N. ve Küçük, M. (2013). *Kıyasü'l-Enbiya*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, K. (2017). *Tırsî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*. Ankara: TDK Yayınları.
- Zieme, P. (1986). “Mängi Bulzun!” Ein Weiterer Neujahrssegen”. *Türk Kültürü Araştırmaları* (24:1). *Emel Esin'e Armağan*.131-139.
- Zülfe, Ö. (2010). *Hecrî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).

Extended Summary

This study includes the variants of the verb *seş-* and *çöz-* in the historical and contemporary Turkic language branches of Turkic. For this purpose, firstly, a database was created from texts of various periods from the eastern and western branches of Turkic. Eastern Turkic has started from the Kokturk period, which are the first written sources of Turkic. Therefore, Old Turkic texts are the first scanning texts of the article in this sense. The Turkic language of this period has been examined under three sub-headings as runic letters, Old Uighur alphabet and Karakhanid Turkic texts. It has been tried to determine how the verbs with meaning “to solve”, which found their correspondence in the text with the meanings of “to untie, to separate”, take place in Old Turkic texts with similar phonetic and semantic equivalents.

As a result of the examinations, one of the texts with runic letters, the *seş-* verb found in the Şine Usu G9 piece belonging to the Old Uighur Khaganate drew attention. This verb, which became effective with the dissolution, dissolution and separation of the military community in the text, has been accepted as a more ancient use of the verb derivatives, which will be presented in the subtitles later. Various phonetic change mobility has been observed in the forms of *seş->seş-// seş-//çeş-//çeç-//çiç-//çiz-//yeş-//yiş-//yiz-> seş-*. In the first written documents of Turkic, it has been stated by the sources that there is /s-/ at the beginning of the word among the consonants that make words. For this reason, the relevant verb in our study was shown with /s-/ at the beginning of the item. In addition, the use of the sign in the Şine Usu Inscription, which he was first witnessed, with fine ordinary words, has affected the acceptance of the origin of the related verb derivatives as *seş-* verb. Afterwards, the first derivative of the verb is the consonant of the /-ş/ consonant at the end of the verb sash due to the regressive resemblance to the /s-/ consonant at the beginning of the word. In the Old Turkic texts, the fact that the transcription of the relevant fragment had different representations in the form of *saş-*, *şaş-* and *şeş-* were effective in the fact that the vowels were not distinctive in the scripting sign.

Various texts belonging to Manichaeism, Buddhist, and non-religious subjects in Old Uighur were scanned, and as a result, the verb *çöz-*, which is a synchronic use of the *seş-* verb and derivative-verb were determined. However, two verbs; Passive and causative forms are encountered: *köngüli şeşilmek* “to dissolve the heart”, *ay sayu şeşürmetin* “without being surprised / without separating the months”. In Karakhanid Turkic, it has been observed that the derivatives of the verb *seş-* are more diversified: the rooted usage of the verb *seş-*, *şeş-*, *çeç-* and *saş-* draws attention. The verb *çöz-* did not differ in terms of sound knowledge in the texts, only a few examples were found to be pronounced. The passive and causative verb derivation ways of the verbs *seş-*, *şeş-* and *çöz-* have been determined. Especially *DLT*; *seş-*, *şeş-* and *saş-* provided examples of the use of verb forms. Sound changes such as *s->ç-*, *s->s-* caused by regressive similitude have been witnessed. Although the *DH* text is the work of Karakhanid Turkic, its copy has not been evaluated in this part because it contains the phonetic and morphological features of Chagatay Turkic.

In the Middle Turkic; the texts of Harezmi-Kipchak Turkic and Chagatay Turkic; *seş-* verb and its derivatives and *çöz-* verb are examined in terms of. Different from Karakhanid Turkic, verbs of *yeş-* and its varieties have been found in Harezmi-Kipchak Turkic texts. Although the use of the “to untied knot” structure in *ME* is similar to *DLT*, it did not exhibit a canonical sentence structure syntactically. In Chagatay Turkic, the verbs *çeç-*, *çiç-*, *çöz-* are witnessed in the simple verb structure; The passive form of the verb stem *yeş-/yiş-* is seen. variant-verb has both simple and passive verb affixes. Another remarkable detail is that as a derivative of the verb *seş-*, the verb *seş-* was not detected and that the verb *şeş-* was witnessed in a single example.

In Western Turkic, texts were examined. Accordingly, when the *EAT* texts were examined, the verb *şeş-* was preferred much more than the other verb derivatives. In addition to this verb, the use of the verb *çöz-* draws attention in texts. In addition, it is seen that the verb *çiş-* is used in the Turkic of this period in the meaning of “to solve, to separate”. Between the 15th and the 20th century, the verb *şeş-* was completely replaced by the verb of dissolving in many texts of Classical Turkic Literature. The verb *çöz-*, which was in the background of the verb *şeş-* in the *EAT* period, has completely come to the fore in the Ottoman Turkic texts.

Contemporary Turkic languages, on the other hand, constituted another study area of the study. It has been witnessed that in the modern Turkic languages in the geography of Central Asia and Europe, the *seş-* verb and its derivatives live together with some sound changes. As a matter of fact, it has been observed that in the dialects of the Anatolian region, the *seş-* verb lives in some compound verb groups and noun elements. *çöz-* verb is still alive as a common verb in Standard Turkic.

Consequently, when the historical branches of Turkic are taken into consideration, it is seen that the *seş-* verb is included in texts in various phonetic forms with understandable sound changes. The verb *çöz-* did not vary in the historical process. With little phonetic change, the form of donkey was found in historical Turkic languages in rare examples: */-z/ > /-j/*. The two main verbs are *seş-* and *çöz-* verbs; It was understood that the Turkic language lived together in its historical processes, and that it was completely replaced by the verb of dissolving in terms of Ottoman Turkic.

Araştırma Makalesi / Research Paper

KARABAĞ AĞZI ÖZELLİKLERİNİN AZERBAYCAN DİLİNİN DİALEKTOLOJİ ATLASI'NDA GÖRÜNÜMÜ*

Hasan Ali ÇETİN**

Öz

Karabağ, Azerbaycan toprakları içinde Ağdam, Terter, Yevlah, Füzuli, Beylegan, Gubadlı, Cebrail, Mingeçevir, Ağcabedi, Hocavend, Şuşa, Hankendi, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Akdere, Berde, Zengezur, Hadrut rayonlarından oluşmaktadır. Bölge, Osmanlılar döneminde Talış ve Gulüstan, Haçın, Çilaber, Verende ve Dizak olarak beş bölgeye ayrılmış ve demografik özellikler vergi defterlerine ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Karabağ topraklarına 1990 öncesinde başlayan Ermeni saldırıları giderek artmış ve bu bölge, Ermenistan tarafından 1993 yılı itibarıyla tamamen işgal edilmiştir. Bu tarihten sonra aradan geçen yaklaşık otuz yılın ardından 2020 yılında Ermenistan'ın saldırılarıyla başlayan çatışmaların sonunda Ermenistan büyük bir yenilgiye uğratılmış ve bölgedeki işgal sona erdirilmiştir. Karabağ, yeniden Azerbaycan topraklarına katılmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde diğer dillerde de olduğu gibi zaman içerisinde değişimler olmuştur. Kafkaslarda ve dünyanın değişik bölgelerinde (Gürcistan, İran, Türkiye, Dağıstan, Irak) değişik ses ve söyleyiş özelliklerine sahip biçimleriyle konuşulan Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan coğrafyasında da birbirinden farklı ağızlara ayrılmış ve coğrafya esasına göre Doğu, Batı, Kuzey ve Güney olmak üzere 4 ağız grubundan meydana gelmiştir. Karabağ ağız Batı grubu ağızların içerisinde yer almaktadır.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 12.01.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 17.04.2021

Makalenin Künyesi: Çetin, H. A. (2021). "Karabağ Ağız Özelliklerinin Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'nda Görünümü". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 133-168.

DOI: 10.24155/tdk.2021.180

* Bu makale, *Karabağ Ağız "Bu Yurd Bayğuşa Çalmaz" (İnceleme-Metin-Dizin)* adlı tezin gözden geçirilmesi ve gerekli güncellemelerin yapılmasıyla hazırlanmıştır.

** Yüksek Kurum Uzmanı Dr., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, hasanalı.akm@gmail.com Ankara / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0001-9673-8242

Bu makalede Batı grubu ağızların ve Karabağ ağzının belirleyici özellikleri verilmiştir. Çalışmanın esasını ise Karabağ ağızı özelliklerinin *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası* üzerinden tespit edilmesi oluşturmaktadır. Karabağ ağızı, *Atlas* üzerindeki ses ve söyleyiş, yapı bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı özellikleri esas alınarak toplam 128 harita üzerinden aktarılmıştır. Her maddede, Karabağ ağzındaki kullanıma dair seçilen bir özelliğin bölgedeki rayonlarda kullanılış biçimi örnek sözcüklerin ve bunların kullanıldığı yerlerin verilmesiyle anlatılmıştır. Makalenin sonunda, Türkiye Türkçesi için de bir ağız atlası çalışmasının yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar sözcükler: Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ağızları, Karabağ ağızı, diyalekt, *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*, Karabağ, Dağlık Karabağ.

The Presentation of the Karabakh Subdialect Features in the *Dialectology Atlas of The Azerbaijan Language*

Abstract

Karabakh consists of districts of Aghdam, Terter, Yevlah, Fuzuli, Belagan, Gubadli, Jibrael, Mingechevir, Agcabedi, Khojavend, Shusha, Khankendi, Lachin, Kalbajar, Khans, Gorus, Akdere, Berde, Zangezur, Hadrut within the territory of Azerbaijan. During the Ottoman period, the region was divided into five parts, namely Talish and Gulüstan, Khaçın, Çilaber, Verende and Dizak, and demographic features were documented in detail in the tax records. Armenian attacks on the lands of Karabakh that started before 1990 gradually increased and in 1993, this region was completely occupied by Armenia. After almost thirty years, Armenia started the attacks in 2020 and took a major defeat at the end of the conflicts which led to ending the Armenian occupation in the region. Karabakh was re-incorporated into Azerbaijan territory.

As in other languages, there have been changes in Azerbaijani Turkish over time. The Caucasus and in different regions of the world (Georgia, Iran, Turkey, Dagestan, Iraq) speaking on form with a different voice and speech features and Azerbaijani Turkish, Azerbaijan geography divided into different dialect from each other and according to geographical principles East, West, North and South. The Karabakh dialect is within the Western group dialects.

Azerbaijani Turkish with different sound and pronunciation features spoken in Caucasus and different regions of the world is divided into various subdialects and divided into subdialects of East, West, North and South according to geographical basis.

In this article, the characteristic features of the Western group subdialects and the Karabakh subdialect are discussed. The aim of the study is to determine the characteristics of the Karabakh subdialect through the *Dialectology Atlas of the Azerbaijan Language*. The subdialect of Karabakh was transferred over 128 maps based on the features of its

sound and pronunciation, etymology, syntax and vocabulary on the Atlas. In each item, the use of a selected feature in the subdialect of Karabakh in various districts of the region is explained by giving the sample words and the places where they are used. At the end of the article, it was concluded that a dialect atlas study should be done also for Turkey Turkish.

Keywords: Azerbaijani Turkish, Azerbaijani Turkish subdialects, Karabakh subdialect, dialect, *Dialectology Atlas of The Azerbaijan Language*, Karabakh, Nagorno-Karabakh.

Giriş

Karabağ'a Eski Roma ve Yunanlılar *Albanya*, Araplar ise Helenistik dönemde burada yaşayan Aran veya Arianoi adlı bir kavme izafeten *Arrân* dedikleri bölge Türk hâkimiyeti döneminde *Karabağ* adını almıştır (Aydın, 2001: 367).

Karabağ, Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile şu anda Ermenistan sınırları içinde bulunan Gökçe gölü arasındaki dağlık bölge ile bu bölgeye bağlı ovalardan oluşan yerdir. Aynı zamanda, XVII. yy.ın ortalarında bu topraklar üzerinde kurulan bir Azerbaycan Türk Hanlığının da adıdır (Aslanlı, 2002: 194).

Karabağ ve Dağlık Karabağ bölgesi birbirinden farklı kavramlardır: Karabağ'ın yüz ölçümü 18.000 km²'dir, *Dağlık Karabağ* ise *Karabağ*'ın bir parçası olarak 4392 km²'lik yüz ölçüme sahip bölümüdür. Karabağ; Ağdam, Terter, Yevlah, Füzuli, Beylegan, Gubadlı, Cebrail, Mingeçevir, Ağcabedi, Hocavend, Şuşa, Hankendi, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Akdere, Berde, Zengezur, Hadrut rayonlarından oluşmaktadır. Rayon, Azerbaycan'da ilçeden büyük, ilden küçük idari birimi ifade etmektedir. Dağlık Karabağ ise Hankendi merkez olmak üzere Şuşa, Akdere, Hadrut, Hocavend, Askeran ilçelerinden oluşmaktadır (Aslanlı, 2002: 194).

Osmanlı idaresi döneminde bölgeye vergi toplamak için gelen vergi memurları, bu bölgede yaşayan şahısların adlarını hatta yaşlarını vergi defterlerine kaydetmişlerdir. Bu defterlerdeki belge ve bilgilere göre Karabağ beş ayrı mahalden oluşmuştur:

Talış ve Gulüstan Mahalı

Haçın Mahalı

Çilaberd Mahalı

Verende Mahalı

Dizak Mahalı (Geybullayev, 1990: 149-151).

1988-1994 Yılları Arasında Karabağ'ın İşgali

13 Şubat 1988 tarihinde Karabağ'ın merkezi Hankendi'de on binlerce kişi, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan sınırlarına katılması amacıyla gösteri düzenlemiş ve Karabağ'ın işgal sürecini gündeme getirmiştir (Attar, 2012: 126 - *Selskaya Jizna Gazetesi*'nden, 2 Nisan 1988).

20 Şubat 1988 tarihinde Azerbaycan milletvekillerinin katılımı olmadan yapılan toplantıda, Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti, Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrıldığı ve Ermenistan'la birleştiğini oy birliğiyle kabul etti (Attar, 2012: 126; Karaman, 2011: 31).

1988 yılı boyunca ve devam eden yıllarda Ermenistan ve Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türkleri üzerinde baskılar her geçen gün arttı, kendilerinin bu bölgelerden çıkarılmaları için önce yerel çapta sonrasında da topyekûn bir saldırı sürecine girildi. Bölgede Ermeniler tarafından pek çok saldırı, yaralama, cinayet, yıkım ve işgal gerçekleştirildi; sivil-asker binlerce insan katledildi, yüz binlercesi öz yurtlarından sürgüne zorlandı.

7 Aralık 1988 tarihinde Ermenistan'da meydana gelen depremde bölgeye yardıma ilk giden ülke Azerbaycan olmuş ancak kurtarma çalışanlarını taşıyan Azerbaycan uçağı, kulenin yanlış yönlendirmesi sonucu düşürülmüş ve içindeki 78 kişiden sadece bir kişi sağ kurtulabilmiştir. Deprem sonucunda diğer ülkelerden (ABD, Avrupa ülkeleri, Suriye, Lübnan) yardım uçaklarıyla pek çok hafif ve ağır silah Ermenistan'a taşınmış ve bölgede yaşanan katliamlara ve planlanan savaş ortamına Ermenistan lehine destek olunmuştur (Attar, 2012: 131; Karaman, 2011: 33).

Ermeniler tarafından 1990 öncesinde başlatılan taciz ve saldırı hareketleri giderek organize ve geniş çaplı işgal hareketlerine dönüşmüş ve Karabağ bölgesinin işgaliyle sonuçlanmıştır. Ermeniler tarafından işgal edilen toprakların işgal tarihleri ve bu yerleşim yerlerinden çıkarılan mültecilerin (kaçkınların) sayısı aşağıdaki gibidir:

Hocalı 26 Şubat 1992, 6000 kişi

Şuşa 8 Mayıs 1992, 30.000 kişi

Laçın 17 Mayıs 1992, 30.000 kişi

Kelbeçer 31 Mart 1993, 60.000 kişi

Ağdam 23 Temmuz 1993, 150.000 kişi

Cebayıl 30 Ağustos 1993, 60.000 kişi

Füzuli 22 Ağustos 1993, 110.000 kişi

Gubadlı 1 Eylül 1993, 60.000 kişi

Zengilan 28 Ekim 1993, 60.000 kişi (Karaman, 2011: 38).

2020 Dağlık Karabağ Savaşı ve Karabağ'ın Ermeni İşgalinden Kurtarılması

Karabağ sorununu çözmek için en önemlisi 12 Mayıs 1994 tarihinde olmak üzere yapılan antlaşma girişimlerinden sonuç alınamamış, bu antlaşma metinleri iki ülkenin meclislerince imzalanmamış ve savaş hâli 2020'ye kadar sürmüştür. 27 Eylül 2020 sabahı Ermenistan askerî güçlerinin Karabağ Savaşı (1988-1994) sonrasında kurulan temas hattındaki saldırılarıyla başlayan çatışmalarda her iki taraf da askerî ve sivil kayıplar verdi. Devam eden günlerde çatışmalar hız kesmedi ve yaklaşık kırk gün süren çatışmaların sonunda Dağlık Karabağ'ın ikinci en büyük şehri Şuşa'nın Türkiye tarafından desteklenen Azerbaycan güçlerinin kontrolüne geçmesi sonrası, 9 Kasım 2020 tarihinde, Rusya'nın arabuluculuğu ile Azerbaycan ve Ermenistan arasında Ateşkes Antlaşması imzalandı ve Dağlık Karabağ bölgesindeki tüm çatışmalara 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saati ile 00.00 itibarıyla son verildiği açıklandı. Varılan mutabakata göre Kelbecer'in 15 Kasım, Ağdam rayonunun 20 Kasım, Laçın'ın ise 1 Aralık'a kadar Azerbaycan'a geri verilmesi kararlaştırıldı. Bu antlaşmayla birlikte değişik tarihlerde başlayan ve yaklaşık olarak otuz yıl süren Karabağ'daki Ermeni işgali, Azerbaycan'ın zaferiyle sona ermiş oldu (aa.com.tr; tr.wikipedia.org).

Azerbaycan Türkçesi Ağızları

Bir yazı dilinin belirli bir bölgesinde konuşulan dil; ölçünlü dil içinde bulunan, coğrafyaya dayalı sesletim farklılıkları *ağızdır* (*local language, regional dialect, subdialect*). Bir dilin kullanımında, çoğunlukla ses, bazen de şekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleri, ağızlık dil kullanımıdır (Kararaağaç, 2013: 75).

Azerbaycan Türkçesinde diğer dillerde de olduğu gibi zaman içerisinde değişimler olmuştur. Kafkaslarda ve dünyanın değişik bölgelerinde (Gürcistan, İran, Türkiye, Dağıstan, Irak) değişik ses ve söyleyiş özelliklerine sahip biçimleriyle konuşulan Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan coğrafyasında da birbirinden farklı ağızlara ayrılmıştır. Bu ağızların oluşumunda coğrafya unsuru belirleyici olmuştur. Kuzey ve Güney olarak iki ana diyalekt grubundan oluşan Azerbaycan Türkçesi üzerinde yapılan çalışmalar daha çok kuzey grubu ağızlar üzerinde toplanmıştır.

Azerbaycan Türkçesi coğrafya esasına göre 4 ağız grubundan meydana gelmiştir:

Doğu Grubu: Guba, Bakü, Şamahı, Salyan, Lenkeran.

Batı Grubu: Kazak, Borçalı, Ayrım, Gence ve Karabağ.

Kuzey Grubu: Nuha, Zagatala, Vartaşan ve Kutkaşan.

Güney Grubu: Nahçıvan, Ordubad, ve Tebriz. (Şirəliyev, M., 2008: 19; Seyhan Alışık, 2002: 233)

Batı Grubu Ağızların ve Karabağ Ağızının Özellikleri:

1. i ve e ünlülerinin kalın sıraya geçmeleri: bıldır (<bildir), ılıh (<ilih), gıymat (<giymat), tüşman (tüşmen), ciyar (<ciyer).

2. Yazı dilinden ayrı olarak büyük ünlü uyumuna tam uyulması: gurmayuf, görmöyür, burdoydu.

3. Geniz ñ'sinin korunması: maña, saña, oña, ataña, oğluñ, çıhardıñ.

4. Kelime sonunda ünsüzlerin sedasızlaşması: kitaf, alıf, kent, gelif, yazıf, pahah, ağaş (<ağaç).

5. Bazı ünlülerden önce y ve h seslerinin düşmesi: urd (<yurd), uħarı (<yuħarı), örümcek (<hörümcek).

6. c > j değişikliği: baja (< baca), goja (< goca), bajı (< bacı).

7. b > v değişikliği: bava (< baba), gavah (< gabag), çıvan (< çıban), çovan (< çoban)

8. b > p, d > t değişimleri: pıçaħ (< bıçaħ), pişmiş (< bişmiş), tukan (< dukan).

9. Kelime sonunda k > ħ ve ğ > ħ değişimleri: almaħ (< almağ), papaħ (< papağ).

10. Ünlü ile biten kelimelerde yazı dilinin tersine tamlayan ekinin +yın/ +yin, +yun/+yün şeklinde olması: periyin (perinin), kitabıyın (kitabının).

11. Teklik ikinci kişi iyelik ekinin +yın/ +yin, +yun/ +yün şeklinde olması: kitabıyın (kitabın), üstüyün (üstünün).

12. Yazı dilinden ayrı olarak Kazak, Tovuz ve Borçalı'da şimdiki zaman ekinin -er, -or, -ör biçiminde olması: guror, görör, aler.

13. Bu gruba özgü kelimeler: argalı "maral", şennih "kend", muroyul "ot yığı", malaza, cülye "açık hava", toy "dümbelik", tuş "uyku"...vb. (Şirəliyev, M., 2008: 20-21; Seyhan Alışık, 2002: 233; Karaman 2011: 46-47).

Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası

Ağız atlasları, bir dilin ağızlarındaki ses, biçim, dizim, söz varlığı gibi konulardaki sistemli varyasyonları haritalar üzerinde gösteren atlaslardır. 1876'da yapılan Alman Dil Atlası ve 1902'de yapılan Fransız Dil Atlası bu alandaki ilk örneklerdir. O günden bugüne birçok dilin ve lehçenin ağız atlasları yapılmıştır (Gülsevin, 2015: 209).

Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'nın hazırlık çalışmaları 1958 yılında başlamış ve basımı 1990 yılında Bakü'de Elm Neşriyat tarafından yapılmıştır. Editörlüğünü M. Ş. Şiraliyev ve M. İ. İslamov'un yaptı-

ğı *Atlas*'taki derlemeleri yapan diğer ilim adamları E. G. Ağayev, S. M. Behbudov, T. M. Ahmedov, N. M. Memmedov, B. M. Tağıyev ve Z. E. Hacıyev'dir. *Atlas*'ta 128 harita (43 ses bilgisi, 31 şekil bilgisi, 4 söz dizimi ve 50 söz varlığı özelliği) bulunmaktadır. Atlasın içinde bölgelerin adlarıyla birlikte numaralarını gösteren şeffaf bir film bulunmaktadır. Bu film, ilgili haritaların üzerine konularak bölgelerin yerini ve bölgelerde hangi dil özelliklerinin görüldüğünü tespit etmek için kullanılmaktadır. Bu çalışmada Karabağ ağzına ait özellikler, *Atlas*'ta bulunan 128 harita üzerinden hareketle incelenmiştir.

Karabağ Ağzı Özelliklerinin Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'nda Görünümü

Bu bölümde Karabağ bölgesindeki Cebrayıl, Zengilan, Gubadlı, Ağdam, Laçın, Füzuli, Hankendi, Şuşa ve Hocavend rayonlarında konuşulan Azerbaycan Türkçesinin ağız özellikleri, *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*'na göre gösterildi. *Atlas*'ta 4 ana özellik, ağız farklılıklarına göre toplam 128 harita üzerinde incelenmiştir.

1. bölümde “Ses Özellikleri” başlığıyla toplam 43 özellik 43 haritaya göre incelendi. Burada daha çok sözcüklerin kullanımında sözcük üzerinde meydana gelen ses değişimleri örnekleriyle anlatıldı: ilk hecede $u > ı$, $i > 1$ değişimleri, sözcük başında $d > t$, $d > ç$, $g > ğ$ değişimleri gibi.

2. bölümde “Yapı Bilgisi” başlığıyla 31 harita incelemesi yer almaktadır. Bu bölümde sözcüklere getirilen ekler, fiil çekimleri, bağlaçların kullanımı gibi sözcüklerin yapısı ile ilgili olan özellikler gösterildi.

3. bölümde “Söz Dizimi Özellikleri” 4 haritaya göre incelendi: “hoşu gelmek” fiilinin ayrılma ve yönelme hâlinde kullanımı, asıl sayı sıfatlarından sonra gelen isimlerin yazılışları gibi kullanım farklılıkları üzerinde duruldu.

4. ve son bölümde ise “Söz Varlığı Özellikleri” 50 haritaya göre gösterildi. Bu bölümde de “boy ve soy kavramı bildiren sözcükler, ‘göçeri’ anlamına gelen sözcükler, ‘lakap’ anlamında kullanılan sözcükler, ‘korkak’ anlamında kullanılan sözcükler, ‘ceviz’ anlamında kullanılan sözcükler” gibi söz varlığının zenginliğini gösteren, kullanım farkına dayanan incelemeler bulunmaktadır.

I. Ses Özellikleri

1.1. İlk hecede /y/ sesinin yanında -a-, -e-, -ê- seslerinin kullanılması (H.1)

-a- *Ġayış, Ġayçı, yaylaĠ*: Cebrayıl, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-e- *Ġeyiş, Ġeyçi, yeylaĠ*: Gubadlı, Zengilan.

-ê- *Ġeyiş, Ġeyçi, yeylaĠ*: Ø

1.2. İlk hecede -a-, -o- seslerinin kullanılması (H.2)

-a- *Baba, daban, papağ, ambar, yaħım*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-o- *Boba, doban, popağ, ombar, yoħın*: Zengilan.

1.3. İlk hecede -a-, -u- seslerinin kullanılması (H.3)

-a- *Yavan, yavaş, cavan, cavab*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-u- *Yuvan, yuvaş, cuvan, cuğab*: Ø

1.4. İlk hecede -e-, -è- seslerinin kullanılması (H.4)

-e- *Ses, gelin, demir*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-è- *Sès, gèlin, dèmir*: Ø

1.5. İlk hecede -e-, -ö- seslerinin kullanılması (H.5)

-e- *Deve, neve*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-ö- *Döve, növe*: Ø

1.6. İlk hecede -è-, -e-, -ö- seslerinin kullanılması (H.6)

-è- *Èv, sèvgi, çèvir*: Ağdam.

-e- *Èv, sevgi, çevir*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

-ö- *Öy, söyğü, çöyür*: Hankendi, Hocavend.

1.7. Dè-, yè-, gèy- fiillerinin è > i değişikliğiyle kullanımı (H.7)

-è- *Dè-, yè-, gèy-*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

-i- *Di-, yi-, giy-*: Ø

1.8. İkinci hecede ı > u değişmesi (H.8)

-ı- *Yarpız, palıt, ğabığ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-u- *Yarpuz, palut, ğabuğ*: Ø

1.9. İlk hecede ı > i değişmesi (H.9)

-ı- *Ğız, ğızıl, cir*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-i- *Ğiz, ğizil, cir*: Ø

1.10. İlk hecede i > ı değişmesi (H.10)

-i- *İlan, ilħı, siçan*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli,

Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-**ı**- *İlan, ilhi, sıçan*: Zengilan.

1.11. “Siz” sözcüğünün yazımı (H.11)

Siz: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Süz: Ø

1.12. İlk hecede u > ı değişmesi (H.12)

-**u**- *Bura, buğda, pul, Musa*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-**ı**- *Bıra, bığda, pıl, Mısa*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan.

1.13. İlk hecede u > o değişmesi (H.13)

-**u**- *Buğda, utan, buzov* : Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-**o**- *Boğda, otan, bozo*: Ø

1.14. Birinci veya ikinci hecede ü > i değişmesi (H.14)

-**ü**- *Bülbül, bülöv, kömür, körpü, sünbül*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-**i**- *Bilbil, bilev, kömir, körpi, sünbil*: Cebrayıl, Füzuli.

1.15. İlk hecede o > a değişmesi (H.15)

-**o**- *Ov, govurma, gohum, hovuz, dovğa*: Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-**a**- *Av, gavırma, gahım, havuz, davğa*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

1.16. İlk hecede o > u değişmesi (H.16)

-**o**- *Ğoyun, Ğoşun, odun, çomağ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-**u**- *Ğuyun, Ğuşun, udun, çumağ*: Ø

1.17. Birinci veya ikinci hecede ö > e değişmesi (H.17)

-**ö**- *Kösöv, kövşen, tövle*: Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

-**e**- *Köse, keşen, tevle*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

1.18. İlk hecede ö > ü değişmesi (H.18)

-**ö**- *Gözel, körpü, öküz, bölme, özge*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-**ü**- *Güzel, kürpü, üküz, bülme, üzge*: Ø

1.19. Kelime başında b > p değişmesi (H.19)

-b- *Biçin, balta, budah*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

-p- *Piçin, palta, putah*: Ağdam, Şuşa, Hocavend.

1.20. “Banla-” fiilinin yazımı (H.20)

Banla-: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

Manla-: Şuşa, Hankendi.

1.21. Sözcük başında d > t, d > ç değişmeleri (H.21)

-d- *Diş, düş, dustah*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-t- *Tiş, tüş, tüstah*: Laçın, Şuşa, Hankendi.

-ç- *Çiş, çüş, çüstah*: Ø

1.22. Sözcük başında g > ğ değişmesi (H.22)

g- *Geldi, gün, gör, gözəl*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

ğ- *Ğeldi, Ğün, Ğör, Ğözel*: Ø

1.23. Sözcük başında k > ç değişmesi (H.23)

k- *Küçe, kend, kişi*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

ç- *Çüçe, çend, çiş*: Hocavend.

1.24. Sözcük başında g > c değişmesi (H.24)

g- *Gilas, gümüş, gülle, gör*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

c- *Cilas, cümüş, cülle, cör*: Hocavend

1.25. Sözcük başında k > g değişmesi (H.25)

k- *Kêçi, kêçmiş*: Cebrayıl, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

g- *Gêçi, gêçmiş*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Füzuli, Hocavend.

1.26. Sözcük içinde ğ > ğ değişmesi (H.26)

-ğ- *Damğa, yorğan, yorğa*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

-ğ- *Damğa, yorğan, yorğa*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

1.27. Sözcük içinde b > v değişmesi (H.27)

-b- *Çoban, ğabiğ, baba, yaba*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-v- *Çovan, ğaviğ, bava, yava*: Laçın, Zengilan, Ağdam, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

1.28. Sözcük içinde y > v değişmesi (H.28)

-y- *Göverti, göyerçin, öyeç*: Ğubadlı, Zengilan, Ağdam, Şuşa, Füzuli, Hocavend.

-v- *Göverti, göverçin, öveç*: Ağdam.

1.29. Sözcük içinde y > g değişmesi (H.29)

-y- *İyne, düyü, düyme, iyirmi, deyirman*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-g- *İgne, düğü, düğme, igirmi, degirman*: Ø

1.30. Sözcük içinde ve tek heceli sözcüklerin sonunda c > j değişmesi (H.30)

-c- *Bacı, gece, goca, bic, ac*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Füzuli

-j- *Baji, geje, goja, bij, aj*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

1.31. Sözcük ortasında /g/ ve /m/ seslerinden önce ç > ş değişmesi (H.31)

-ç- *Seçgi, içgi, açmağ*: Ø

-ş- *Seşgi, işgi, aşmağ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

1.32. Sözcük sonunda c > ş ve c > ç değişmeleri (H.32)

-c- *Kerpic, ğılıc, turac, Oruc*: Zengilan, Füzuli.

-ş- *Kerpiş, ğılış, turaş, Oruş*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Ağdam, Füzuli, Şuşa, Hocavend, Hankendi.

-ç- *Kerpiç, ğılıç, turaç, Oruç*: Cebrayıl, Ğubadlı, Ağdam, Füzuli, Şuşa, Hocavend.

1.33. Çok heceli sözcüklerin sonunda b > f ve b > p değişmeleri (H.33)

-b- *Çorab, kabab, ğutab*: Cebrayıl, Zengilan, Füzuli, Hocavend.

-f- *Çoraf, kavaf, ğutaf*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-p- *Çorap, kavap, ğutap*: Cebrayıl, Ğubadlı, Hocavend.

1.34. Sözcük sonunda ħ > ğ değişmesi (H.34)

-ħ- *Yarpaħ, ğabiħ, balıħ, ojaħ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-ğ- *Yarpağ, ğabiğ, balığ, ocağ*: Ø

1.35. Sözcük sonunda k > g, k > h', k > y değişimleri (H.35)

-k *Külek, elek, çiçek, kiçik*: Cebrayıl, Füzuli

-h' *Küleḥ', eleḥ', çiçeḥ', kiçiḥ'*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-g *Küleg, eleg, çiçeg, kiçig*: Ø

-y *Küley, eley, çiçey, kiçiy*: Ø

1.36. Edebi dilde bazı sözcüklerin telaffuzunda başta /y/ sesi türemesi (H.36)

Ėniş, ėndirmek, alov, ulduz, uca, üzük, üzmek: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

y- *Yeniş, yendirmek, yalov, yulduz, yuca, yüzük, yüzmek*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

1.37. Sözcük başında /y/ sesinin düşmesi (H.37)

y- *Yuharı, yumaḥ, yumruḥ, yurd, yük, Yüsuf*: Ø

y > Ø *Uḥarı, umaḥ, umruḥ, urd, ük, Üsuf*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

1.38. Sözcük başında /h/ sesinin türemesi (H.38)

Arava, oraḥ, açar, indi, ancaḥ, alça: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

h- *Harava, horav, haçar, hindi, hancaḥ, halça*: Cebrayıl, Füzuli.

1.39. Sözcük başında /h/ sesinin düşmesi (H.39)

h- *Hörmek, hışğırmağ, hürmek, hörümcek*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

h > Ø *Örmek, ışğırmağ, ürmeḥ', örümceḥ'*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi.

1.40. Sözcük sonlarında /r/ sesinin düşmesi (H.40)

-r- *Yandır-dı, aldır-dı*: Füzuli.

-r- > Ø *Yandı-dı, aldı-dı*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

1.41. İlk hecede ov, av, õ^v, õ, oy kullanımları (H.41)

ov *Ov, dovşan, yovşan, govla*: Laçın, Şuşa, Ağdam.

õ, õ^v *Õ, dõşan, yõşan, gõla, õ^v, dõ^vşan, yõ^vşan, gõ^vla*: Ağdam, Füzuli, Hakendi, Şuşa, Hocavend.

o *O, doşan, yoşan, gola*: Şuşa,

oy *Oy, doyšan, yoyşan, goyla*: Ağdam,

av *Av, davşan, yavşan, ğavla*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

1.42. Sözcük sonunda öv, ev, ö, öy kullanımları (H.42)

öy *Bülöy, bütöy, kösöy*: Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

ev *Bülev, bütöv, kösev*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli.

ëy *Bülëy, bütëy, kösëy*: Hakendi, Ağdam.

1.43. Sözcük ortasında –uv-, -ua-, -uya- kullanılması (H.43)

-uva- *Çuval, suvar, yuva, suvamağ*: Laçın, Zengilan, Şuşa.

-ua- *Çual, suar, yua, suamağ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-uya- *Çuyal, suyar, yuya, suyamağ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Füzuli.

II. Yapı Bilgisi

2.1. Sonu açık a ve e ile biten isimlerin belirtme hâli (H.44)

+nı, +ni *Arabani, torbanı, deveni, küçeni*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

+yı, +yi, +yu, +yü *Haravıyı, devëyi, torvuyu, küçüyü*: Laçın.

+yi, +yu, +yü *Haraveyi, devëyi, torvuyu, küçüyü*: Ø

2.2. Sonu kapalı ı, i, u, ü ile biten isimlerin belirtme hâli (H.45)

+nı, +ni, +nu, +nü *Ğapını, derini, ğuzunu, ütünü*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

+yı, +yi, +yu, +yü *Ğapıyı, deriyi, ğuzuyu, ütüyü*: Laçın.

2.3. Şahıs zamiri ile kurulan tamlamalarda tamlanan değişmeleri (H.46)

Menim ğızım, senin ğızın, onun ğızı: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Menim ğız, senin ğız, onun ğız: Ø

2.4. Birinci çoğul şahıs zamiri ile kurulan tamlamalarda tamlayan değişmeleri (H.47)

-im *Bizim yër*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-in *Bizin yër*: Ø

-i *Bizi yër*: Ø

2.5. 2. teklik iyelik eki almış şahıs zamirlerinden sonra gelen isimlerin yönelme hâli (H.48)

Atağa, neneğe, ğuzuğa, ütünge: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Atā:, *neve:* ; *atyā*, *nevyē* ; *atā*, *neve* ; *atya*, *nevye*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Füzuli, Hankendi.

Atağa, *neveğe*, *ğuzuğa*, *ütüğe*: Füzuli.

Atova, *nenöve*, *ğuzuva*, *ütüve*: Ø

2.6. 2. çokluk şahsın yönelme hâli (H.49)

Ataņıza, *neveņize*, *ğuzuņıza*, *ütüņüze*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Atāza, *nevēze*; *atāza*, *nevēze*; *ataza*, *neveze*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Füzuli, Hocavend.

Atağıza, *neveğıza*, *ğuzuğıza*, *ütüğıza*: Füzuli.

2.7. Duyulan geçmiş zaman, 1. tekil şahıs çekimi (H.50)

-am, -em (iki şekilli) *Almışam*, *gelmişem*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-em (tek şekil) *Almışem*, *gelmişem*: Cebrayıl, Ğubadlı.

-ım, -im, -um, -üm (dört şekilli): Ø

2.8. Bildirme eki 2. şahıs çokluk çekimi (H.51)

-sınız, -siņiz, suņuz, sūņüz (dört şekilli): *Bağbansıņız*, *derzisiņiz*, *sucusuņuz*, *böyüşsiņüz*: Cebrayıl, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-sıņız, -suņuz (iki şekilli): *Bağbansıņız*, *derzisiņiz*, *sucusuņuz*, *böyüşsuņuz*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Füzuli, Ağdam.

-sız, -siz, -suz, -süz (dört şekilli): *Bağbansız*, *derzisziz*, *sucusuz*, *böyüşsüz*: Cebrayıl.

-sı:z, su:z (iki şekilli): *Bağbansı:z*, *derzisz:z*, *sucusu:z*, *böyüşsü:z*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan.

2.9. Sıfatlarda küçültme (H.52)

- teher *Yahşı teher*, *uzun teher*, *gödek teher*: Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Şuşa, Hocavend.

-rah, -reh *Yahşırah*, *uzunrah*, *gödereh*: Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

-tarah, -mtrah *Ğirmızımtrah*, *cantarah*: Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

2.10. Sıfat küçültme eki “-sov” ve bu ekte görülen değişmeler (H.53)

-soy, -imsoy, -ümsoy, -msoy: *Uzunsoy*, *ğirmızımsoy*, *göyümsoy*: Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-söy, -ımsöy, -ümsöy: *Uzunsöy, gırmızımsöy, göyümsöy:* Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-sav, -ımsav, ümsav, -msav, -sa; -sa, -sau: *Uzunsav, gırmızımsau, göyümsa:* Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli.

-sol, -ümsol, -msol: *Uzunsol, gırmızımsol, göyümsol:* Ğubadlı, Hocavend.

2.11. Birinci ve ikinci tekil şahıs zamirlerinin iyelik eki alması (H.54)

menim, senin: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Hankendi, Hocavend.

menim, seniñ: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Şuşa.

mēm, sēñ: Hakendi, Hocavend.

2.12. Birinci ve ikinci tekil şahıs zamirlerinin yönelme hâli (H.55)

maña, saña: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

mā:, sā: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

mē, sē: Cebrayıl.

2.13. Birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin belirtme hâli (H.56)

-meni, seni: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa. Hocavend.

meyi, seyi: Ø

mei, sei: Ø

2.14. “Bu” işaret zamirinin iyelik hâli (H.57)

bunun: Laçın, Zengilan, Füzuli, Hocavend.

bının: Cebrayıl, Ğubadlı.

munun: Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

mının: Cebrayıl, Ğubadlı, Füzuli.

mūn: Ø

mīn: Ø

2.15. “Bu” işaret zamirinin yönelme hâli (H.58)

buna: Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Füzuli, Hocavend.

bına: Cebrayıl, Ğubadlı.

muna: Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

mına: Cebrayıl, Ğubadlı, Füzuli.

mıa: Ø

2.16. “Bu” işaret zamirinin belirtme hâli (H.59)

bunu: Laçın, Zengilan, Füzuli, Hocavend.

bını: Cebrayıl, Ğubadlı.

munu: Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

minı: Cebrayıl, Ğubadlı.

mi: Ø

2.17. Mastar fiili (H.60)

-mağ, -meğ *Bağmağ, gelmeğ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-mağ *Bağmağ, gelmağ*: Ğubadlı, Laçın, Zengilan.

-mağlığ, -meğliğ *Bağmağlığ, gelmeğliğ*: Cebrayıl.

2.18. Birinci çoğul şahıs zamirinin emir çekimi (H.61)

-ağ,-eğ *Alağ, bağağ, gèdeg*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-ağun, -ağın; -egin,-eyin; -egün, -eyün *Alağun, alağın, bağağun, bağağın, gèdegın, gèdeyin, gèdegün, gèdeyün*: Ağdam, Hankendi, Hocavend.

-ağuz, -egüz *Alağuz, bağağuz, gèdegüz*: Ø

2.19. İkinci tekil şahıs zamirinin emir çekimi (H.62)

Al, bağ, oğu, gèt: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-ğınan, -ginen, -ğunan, -günen *Alğınan, oğuğunan, gètginen, sürüğünen*: Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

-ğınan, -ginen *Alğınan, oğuğınan, gètginen, sürüginen*: Laçın, Zengilan, Hankendi.

-ginen *Alğinen, oğuğinen, gètginen, sürüginen*: Cebrayıl, Laçın, Zengilan.

-nan, -nen, -ınan, -inen, -unan, -ünen, -ıynan, -iynen *Alnan, gelnen, oğuynan, sürüynen, dèynen*: Ağdam, Füzuli, Hocavend.

2.20. İkinci çoğul şahsın emir çekimi (H.63)

-ın, -in, -un, -ün *Alın, gelin, toğuyun, sürüyün*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Füzuli.

-ıñ, -iñ, uñ, -üñ *Alıñ, geliñ, toğuyıñ, sürüyüñ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

2.21. Duyulan geçmiş zaman, üçüncü çoğul şahıs çekimi (H.64)

-ıb, -ib, -ub, -üb *Ğaçıb, gelib, durub, görüb*: Cebrayıl, Zengilan, Füzuli.

-ın, -in, -un, -ün *Ğaçın, gelin, durun, görün*: Cebrayıl, Ğubadlı.
-ıfđı, ifđi, -ufđu, -üfđü *Ğaçıfđı, gelifđi, durufđu, görüfđü*: Hankendi, Hocavend.

-ıf, -if, -uf, -üf *Ğaçıf, gelif, duruf, görüf*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

2.22. Şimdiki zaman çekimi (H.65)

-ır, -ir, -ur, ür *Alır, gelir, tutur, görür*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-ér, -or, -ör *Alér, gelér, tutor, görör*: Ø

-ér *Alér, gelér, tütér, görér*: Zengilan.

2.23. Kesin gelecek zaman 2. tekil ve çokluk şahıs ekleri (H.66)

-acağ, -eceg: Zengilan, Füzuli.

-ajah, -ejeğ: Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-as, -es: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Hankendi, Hocavend.

-éy: Ğubadlı.

-éyis, -éyis: Ağdam, Hankendi, Hocavend.

2.24. Kesin olmayan gelecek zaman birinci tekil ve çokluk şahısların olumsuz çekimi (H.67)

-mar, -mer *Almaram, gelmerem, almariğ, gelmeriğ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-man, -men *Almanam, gelmenem, almaniğ, gelmeniğ*: Ğubadlı, Zengilan, Hankendi.

2.25. Kesin olmayan gelecek zaman ikinci tekil şahsın olumsuz çekimi (H.68)

-mazsan, -mezsen *Almazsan, gelmezsen*: Cebrayıl, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

-marsan, -mersen *Almarsan, gelmersen*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam.

2.26. İkinci tekil şahsın şart çekimi (H.69)

-san, -sen *Alsan, gelsen*: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Füzuli, Hankendi.

-sağ, -seğ *Alsağ, gelseğ*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

2.27. Birinci tekil şahıs yeterliliğın olumsuz çekimi (H.70)

Ala bilmedim, gele bilmedim: Ağdam

Alammadım, gelemmedim: Ğubadlı, Zengilan,

Alemmedim, gelemmedim: Cebrayıl, Laçın

Alēmmedim, gelēmmedim: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

Alèyilmedim, geleyilmedim: Ağdam, Hankendi, Hocavend.

2.28. Zarf-fiil ekleri (H.71)

-ib, -ib, -ub, -üb *Alıb, gelib, vurub, sürüb*: Cebrayıl, Zengilan, Şuşa, Füzuli.

-if, -if, -uf, -üf *Alıf, gelif, vuruf, sürüf*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa. Hocavend.

-iban, -iben, -uban, -üben: Ø

-ibanı, -ibeni, -ubanı, -übeni: Ø

2.29. Ötrü ve yana edatlarının yayılma alanı (H.72)

Ötrü: Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Yana: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan.

2.30. “Ki” bağlacının kullanımı (H.73)

-ki: Ø

-kın, -kin, -kun, -kün: Zengilan, Ağdam, Hankendi, Hocavend.

-kı, -ki, -ku, -kü: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

2.31. “Ne” ve “ya” bağlaçlarının işlevleri (H.74)

“Ne” ve “ya” bağlaçlarının kendi işlevlerinde kullanıldığı bölgeler: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

“Ne” bağlacının “ya” bağlacı işlevinde kullanıldığı bölgeler: Ø

“Ya” bağlacının “ne” bağlacı işlevinde kullanıldığı bölgeler: Ø

III Söz Dizimi Özellikleri

3.1. “Hoşu gelmek” fiilinin ayrılma ve yönelme hâllerinde kullanımı (H.75)

Ayrılma hâli *Üzümnen hoşum gelir*: Ø

Yönelme hâli *Üzüme hoşum gelir*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

3.2. “Söy-” fiilinin 1. tekil ve çokluk şahıslarda ad durum ekleri ile kullanılması (H.76)

Belirtme durumu *Meni/bizi söyür*: Ø

Yönelme durumu *Mene/bize söyür*: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengi-

lan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

3.3. Asıl sayı sıfatlarından sonra gelen isimlerin eksiz veya çokluk ekiyle yazılışları (H.77)

İki **ğız**, üç **maşın**: Cebrayıl, Ğubadlı, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

İki **ğızdar**, üç **maşınnar**: Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

3.4. İsim tamlamalarında tamlananın iyelik eki alması (H.78)

Ğalhoz sedri, partiya üzvü, emeğ hağğı: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

Ğalhoz sedrisi, partiya üzvüsü, emeğ hağğısı: Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

IV Söz Varlığı Özellikleri

4.1. Tayfa veya nesil (boy, soy, akrabalık) anlamında kullanılan sözcükler (H.79)

Tayfa: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Nesil: Ğubadlı, Laçın, Hankendi, Şuşa.

Tire: Füzuli, Hankendi.

Basalağ: Ø

Kök: Ø

Tabun: Ø

Uruğ: Hocavend.

Oba: Ø

Göbek: Ø

Övrad: Ø

Ağrebe: Ø

Oymağ: Ø

4.2. Babanın kız kardeşi (hala) için kullanılan sözcükler (H.80)

Bibi: Ø

Mama: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Eme: Ø

4.3. Annenin kızının eşi (damat) için kullanılan sözcükler (H.81)

Küregen: Ø

Yézne: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Göy: Ø

Giyev: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Füzuli.

4.4. Mama (anne, hala, teyze, ebe) mefhumunu bildiren sözcükler (H.82)

Mama: Ø

Mamaçı “ebe”: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Hankendi, Şuşa.

Hadıh: Cebrayıl, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

Hadıhçı: Cebrayıl, Ğubadlı.

Ebeçi: Cebrayıl, Füzuli.

4.5. “Tavşan yavrusu” anlamında kullanılan sözcükler (H.83)

Dovşan balası: Ğubadlı, Zengilan

Hırnik: Cebrayıl, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Cuanek: Ø

4.6. Çayın puçalına (artığına) verilen isimler (H.84)

Çay: Füzuli , Hocavend.

Köhne çay: Cebrayıl, Ğubadlı, Ağdam, Füzuli.

Ğara çay: Ağdam.

Çayotu: Ø

Heke: Cebrayıl, Zengilan, Ağdam, Hankendi, Füzuli, Hocavend.

Hata: Ø

Hilt: Laçın.

Kilke: Cebrayıl, Laçın, Zengilan, Ağdam.

Pıçal: Cebrayıl, Laçın, Zengilan, Füzuli.

Tullantı: Ağdam.

Nesov: Laçın, Ağdam, Hankendi, Şuşa

Pülüş: Ø

Puş: Füzuli.

Céce: Ğubadlı, Hocavend.

Tilif: Hocavend.

Tilt: Zengilan, Hocavend.

4.7. “Göçer” anlamında kullanılan sözcükler (H.85)

Köçeri: Cebrayıl, Laçın, Zengilan, Ğubadlı, Hocavend, Şuşa, Hankendi.

Köçerği: Ø

Terekeme: Cebrayıl, Laçın, Zengilan, Ğubadlı, Hocavend, Şuşa, Hankendi.

Obaçı: Ø

Ėlat: Ø

4.8. “Lakap” anlamında kullanılan sözcükler (H.86)

Leğeb: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Ayalğa: Hocavend.

Leyelğa: Ø

Teyelğa: Ø

Ayama: Ø

Ğoşma ad: Ø

4.9. Dikiş dikerken parmağa takılan aleti (yüksük) ifade eden sözcükler (H.87)

Üsgük: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Oymağ: Ø

4.10. “Korkak” anlamında kullanılan sözcükler (H.88)

Ğorhağ: Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Öddeğ: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Hankendi.

Ağöddeğ: Cebrayıl, Zengilan, Füzuli, Hocavend.

Ağürek: Cebrayıl, Laçın, Zengilan, Füzuli.

Dızgağ: Laçın, Hocavend, Hankendi.

Ağciyer: Zengilan, Laçın, Şuşa.

Ağöfke: Ø

4.11. “Ham yer” (ekilmek için hazırlanmış arazi) anlamında kullanılan sözcükler (H.89)

Ham yer: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

Halı yer: Ğubadlı, Füzuli, Hocavend.

Löhran: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Ağdam.

Kolavat: Ğubadlı, Hankendi, Hocavend.

Bayaz: Ø

Ğaraçöp: Ğubadlı, Laçın, Hankendi.

4.12. “Kısa boylu” anlamında kullanılan sözcükler (H.90)

Gödek: Ø

Töre: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

Kötmereh: Ø

Tösber, tösmere: Ø

Tösmerek: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Hankendi, Hocavend.

Tösü: Laçın, Zengilan, Hankendi.

Hıpar: Laçın, Füzuli, Hocavend.

Hırpa: Füzuli.

Hıra, hırça: Şuşa.

Dubur: Ø

Töhme: Ø

Pasalağ: Cebrayıl.

Tömel, tömer: Şuşa, Ağdam.

4.13. Hasis (cimri) anlamında kullanılan sözcükler (H.91)

Simic: Ø

Kırnis: Ø

Nırğız: Ağdam, Hocavend, Hankendi.

Berk: Ø

Göy: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Malınyemez: Cebrayıl, Ğubadlı, Füzuli.

Ğıymaz: Cebrayıl, Ğubadlı, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Misği: Ø

Muzu: Ø

4.14. “İnsanların sohbet için toplandığı yer” anlamında kullanılan sözcükler (H.92)

Yığıncağ: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Yığnağ: Zengilan, Şuşa, Ğubadlı, Hocavend.

Kimge: Ø

Ortalığ: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Hocavend.

Mereke: Zengilan, Laçın, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

4.15. Kendiliğinden biten tahıllara (arpa, buğday) verilen isimler (H.93)

Hóra: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

Horalı: Ø

Ura: Ø

Hëyri: Ø

Hëyrine: Ø

Kendigelen: Ø

4.16. Askı (üzerine herhangi bir şey asmaya yarar nesne) anlamında kullanılan sözcükler (H.94)

Paltarasan: Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Çengel: Laçın, Füzuli, Şuşa.

Ġarmah: Cebrayıl, Ġubadlı, Ağdam, Hocavend.

Asma: Cebrayıl, Ġubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Hankendi.

Ġira: Ø

Ġırışğa: Ø

Asılğan: Laçın, Füzuli, Şuşa, Hankendi.

Asġi: Ø

Mihça: Ø

4.17. Bebek yatağı (beşik) için kullanılan sözcükler (H.95)

Bëşik: Laçın, Zengilan, Ağdam, Şuşa, Hankendi.

Yüyrük: Cebrayıl, Ġubadlı, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Nenni: Ø

Leli: Ø

Yürgeh: Ø

4.18. Selbe (ağaçtan meyve düşürmek için kullanılan değnek, sırtık) anlamına gelen sözcükler (H.96)

Salavëy: Cebrayıl, Ġubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Tolamazdı: Cebrayıl, Ġubadlı, Laçın, Zengilan, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Kirtdek: Ø

4.19. Cengellik (sık ağaçlı yer) anlamında kullanılan sözcükler (H.97)

Kolluġ: Cebrayıl, Ġubadlı, Füzuli, Hocavend.

Cengellik: Füzuli.

Fızılılıġ: Laçın, Ağdam, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Ġalinnıġ: Ġubadlı, Zengilan, Füzuli, Hocavend.

Şellik: Cebrayıl, Ġubadlı, Laçın, Zengilan.

Şilgirrik: Cebrayıl.

Ormannıg: Ğubadlı, Füzuli

4.20. Ağaç veya tahta parçası için kullanılan sözcükler (H.98)

Talaşa: Ø

Ğelpe: Ø

Ğamğalağ: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Ğıhmığ: Füzuli, Hocavend.

4.21. Yongar (yonga, talaş) anlamında kullanılan sözcükler (H.99)

Yongar: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Sıyrığ: Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Oğantı: Ğubadlı, Laçın.

Talaşa: Cebrayıl, Füzuli, Hocavend.

Toş: Ø

4.22. Ğoz (ceviz) anlamında kullanılan sözcükler (H.100)

Ğoz: Cebrayıl, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Ceviz: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Hankendi, Şuşa.

Girdekan: Ø

4.23. Ğarğıdalı (mısır tanesi) anlamında kullanılan sözcükler (H.101)

Ğarğıdalı: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Peyğemberi: Ø

Peyğemberbuğda: Ø

Meke: Ø

Mekebunda: Ø

4.24. Aşşüzen (süzgeç) anlamında kullanılan sözcükler (H.102)

Aşşüzen: Laçın, Hocavend, Şuşa.

Çeten: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

Süzgeç: Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Füzuli.

4.25. Ğemir (hamur) mayası anlamında kullanılan sözcükler (H.103)

Maya: Ø

Ğamra: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Açamra: Ø

Haş: Ø

Acıtma: Cebrayıl.

Balatı: Ğubadlı, Laçın, Hocavend.

4.26. Döşekçe (minder) anlamında kullanılan sözcükler (H.104)

Döşekçe: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Döşek: Ø

Nimder: Ø

Dör döşeyi: Ø

Balaca döşek: Ø

Nalça: Ø

4.27. Döşekağı (yatak çarşafı) anlamında kullanılan sözcükler (H.105)

Döşekağı: Ø

Sörüñ: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Melefe: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan.

Ağ: Ø

4.28. El-üz desmalı (havlu, mendil) anlamında kullanılan sözcükler (H.106)

Desmal: Ø

Mehraba: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Telis: Ø

4.29. Nelbeki (çay tabağı) anlamında kullanılan sözcükler (H.107)

Nelbeki: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Bölme: Cebrayıl, Zengilan.

Zir: Zengilan.

4.30. “Pencere” anlamında kullanılan sözcükler (H.108)

Pencere: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

Ağuşğa: Ğubadlı, Zengilan, Ağdam, Hankendi, Hocavend.

Ayna: Laçın, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

4.31. “Su kabı” anlamında kullanılan sözcükler (H.109)

Sukabı: Şuşa.

Dolça: Cebrayıl, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Tayğulp: Cebrayıl, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Parç: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli.

Birelli: Zengilan, Hocavend.

Tas: Cebrayıl, Hocavend.

4.32. “Duman, sis” anlamında kullanılan sözcükler (H.110)

Duman: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

Çen: Laçın, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Çemire: Hankendi.

Çemirge: Ağdam.

Çençene: Ağdam.

4.33. “Uyku” anlamında kullanılan sözcükler (H.111)

Yuhu: Cebrayıl, Laçın, Zengilan, Hankendi, Şuşa.

Tuş: Ø

Veyğa: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Hocavend.

4.34. Hündür, uca, ğelbi (yüksek, yüce) sözcüklerinin kullanıldığı bölgeler (H.112)

Hündür: Ø

Ğelbi: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Uca: Füzuli.

4.35. Leçek (başörtüsü) anlamında kullanılan sözcükler (H.113)

Çalma: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Hankendi, Hocavend.

Leçek: Zengilan, Füzuli, Hocavend.

Ğtyğaç: Laçın, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Desmal: Cebrayıl, Ğubadlı, Füzuli.

Dinge: Ø

Alınığ: Füzuli.

Çeki: Laçın, Zengilan, Şuşa.

4.36. “Kéce” ve “ğelib” sözcüklerinin kullanıldığı bölgeler (H.114)

Kéce: Cebrayıl, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Ġelib: Cebrayıl, Ġubadlı, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

4.37. “Vahşi (yabani) koç” anlamında kullanılan sözcükler (H.115)

Vehşi ġoc: Laçın, Hankendi, Şuşa.

Arġalı: Cebrayıl, Ġubadlı Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

4.38. Deryaz (tırpan) anlamında kullanılan sözcükler (H.116)

Deryaz: Cebrayıl, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Kerenti: Cebrayıl, Ġubadlı, Zengilan.

Çalġı: Zengilan.

4.39. Damı (Cehennem) sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.117)

Cehennem: Ağdam, Füzuli, Hocavend.

İsti: Ağdam.

Od: Ø

4.40. Ġırım (görünüş, hâl, durum) sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.118)

Meyl, arzu, istek, niyyet, meġsed: Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa. Hocavend.

Ehval-ruhiyye, hal, ovġat: Cebrayıl, Ġubadlı, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

4.41. “Ozan” sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.119)

Çoġdanışan, uzunçu: Füzuli.

Aşıġ: Ağdam, Füzuli, Hocavend.

4.42. Yazı (ova) sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.120)

Çöl: Cebrayıl, Ġubadlı, Zengilan, Füzuli, Hocavend.

4.43. Ġondara (ayakkabı) sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.121)

Umumiyetle ayaġġabı: Cebrayıl, Ġubadlı, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Umumiyetle ġadın ayaġġabısı: Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa.

Dikdaban ġadın ayaġġabısı: Ağdam, Füzuli, Hocavend.

4.44. “Çin” sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.122)

Doġru, düz: Füzuli.

Oraq: Cebrayıl, Laçın, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

4.45. “Tuŕ” sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.123)

Bayraq: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hocavend.

Mar ğuyruğunun, sicimin ucundaki tük, saçın ucu: Ø

Yumşaq süpürge: Ø

4.46. “Sayrı” sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.124)

Heste me'nasında: Cebrayıl.

4.47. “Yığlamağ” sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar(H.125)

Yığlamağ (ağlamak): Bu kullanım Karabağ ağızlarında tespit edilmemiştir.

4.48. “Yasar” sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.126)

Tenbel: Cebrayıl, Ğubadlı, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Bacarıqsız, ğabiliyyetsiz, aciz, fersiz: Ğubadlı, Laçın, Ağdam, Hankendi.

Ğorhağ: Ø

Pis (adam): Ø

Kara gelmeyen (adam): Cebrayıl, Ağdam.

4.49. “Belge” sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.127)

Oğlan evinden ğız evine gönderilen birinci nişan: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Şuşa.

Ağac davasında özünü müdafie etmek için ğola dolanan sarğı: Cebrayıl, Ğubadlı, Laçın, Zengilan, Ağdam, Füzuli, Hankendi, Şuşa, Hocavend.

Vasiteçi, perde (mec): Cebrayıl, Hocavend.

Behane: Ø

Balığ torunun (“ağ”) ağzını açığ sahlamağ için ğoyulan araç: Ø

4.50. “Basmaçı” sözcüğünün kullanıldığı bölgeler ve ifade ettiği anlamlar (H.128)

Kömürçü: Ø

Yalançı, ğonçu: Ø

Körükçü: Ø

Kêçeçi: Ø

Sonuç

Binlerce yıllık geçmişe sahip olan Karabağ'da çeşitli medeniyetlerin izlerine rastlamak mümkündür. Yirminci yüzyılın son yıllarında Ermenistan tarafından işgal edilen bölgede büyük acılar yaşanmış; aradan geçen yaklaşık otuz yıllık işgal, kırk gün kadar süren savaşın ardından 2020 yılı Kasım ayında yapılan antlaşmayla sona erdirilmiştir.

Binlerce yıldır bir Türk yurdu olan Karabağ bölgesinde yaşayan Azerbaycan Türklerinden derlenen veriler, *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*'nda tasnif edilmiş, bilimsel bir metotla kayda geçirilmiş ve ilim dünyasına sunulmuştur. Bu bölgeden derlenen metinler başlı başına bölgenin bir Türk yurdu, Oğuz yurdu olduğunun açık delilleridir.

Azerbaycan Türkçesinin Batı grubu ağızlarından olan Karabağ ağzında görülen özellikler bu çalışmada *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*'na göre toplam 128 harita üzerinde tespit edilmiş ve örneklendirilmiştir. Bu örnekler, Karabağ bölgesinde bulunan yerleşim yerlerindeki kullanım durumları dikkate alınarak dört ana gruba ayrılmış ve her maddede ayrı bir kullanım özelliği incelenmiştir.

Atlasın 1. bölümünde "Ses Özellikleri" başlığıyla toplam 43 özellik 43 harita üzerinde; 2. bölümünde "Yapı Bilgisi" başlığıyla 31 özellik 31 harita üzerinde; 3. bölümünde "Söz Dizimi Özellikleri" başlığıyla toplam 4 özellik 4 harita üzerinde; 4. ve son bölümünde ise "Söz Varlığı Özellikleri" başlığıyla toplam toplam 50 özellik, 50 harita üzerinde incelenmiş ve tespitler maddeler hâlinde aktarılmıştır.

Özenli ve titiz bir çalışmayla tespit edilen Azerbaycan Türkçesi ağızlarının ve bu makaleye konu olan Karabağ ağzının ses, yapı, söz dizimi ve söz varlığı özelliklerinin *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası* üzerinde haritalar üzerinde örneklendirildiği ve akademik bir dikkatle kayda geçirildiği görülmektedir. Benzer bir çalışmanın Türkiye Türkçesi sahasında bugüne kadar yapılmış ağız çalışmalarının ilgili bilim insanlarından oluşturulacak bir komisyon tarafından bir araya getirilerek derlenmesi, yeniden düzenlenmesi ve bir atlas çalışması olarak Türkiye Türkçesi ağızları için de hazırlanması, Türkiye Türkçesine yapılacak en büyük hizmetlerden biri olacaktır.

Kısaltmalar:

H: Harita

Ø: İlgili ağız özelliğinin herhangi bir rayonda görülmediğini ifade eder.

Kaynakça

- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-III*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arifoğlu Şihaliyev, E. (2002). *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*. Ankara: Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Aslanlı, A. (2002). “Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ”. *Türkler Ansiklopedisi*. C IXX. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Attar (Haşımzâde), A. (2012). *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Aydın, M. (2001). “Karabağ”, *İslam Ansiklopedisi*, C 24. İstanbul: TDV Yayınları.
- Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası* (1990). Bakü: ELM Neşriyatı.
- Çetin, H. A (2007). *Karabağ Ağzı “Bu Yurd Bayğuşa Galmaz” (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Geybullayev, G. (1990). *Karabağ Etnik ve Siyasi Tarihine Dair*. Bakü: ELM Neşriyatı.
- Gülsevin, G. (2015). “Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası Hakkında”. *Türk Dünyası Dergisi*, 40, Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaman, E. (2005). *Karabağ Ağızları*. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Karaman, E. (2011). *Karabağ Ağızları I*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Seyhan Alışık, G. (2002). “Azerbaycan Türkçesi”. *Türkler Ansiklopedisi*. C IXX. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şirəliyev, M. (2008). *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakü: Şerq-Qerb. TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Genel Ağ Kaynakları:

<https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-bu-anlasma-bizim-sanli-zaferimizdir/2037890> erişim tarihi: 20.12.2020.

https://tr.wikipedia.org/wiki/2020_Dağlık_Karabağ_Savaşı erişim tarihi: 20.12.2020.

Ekler:

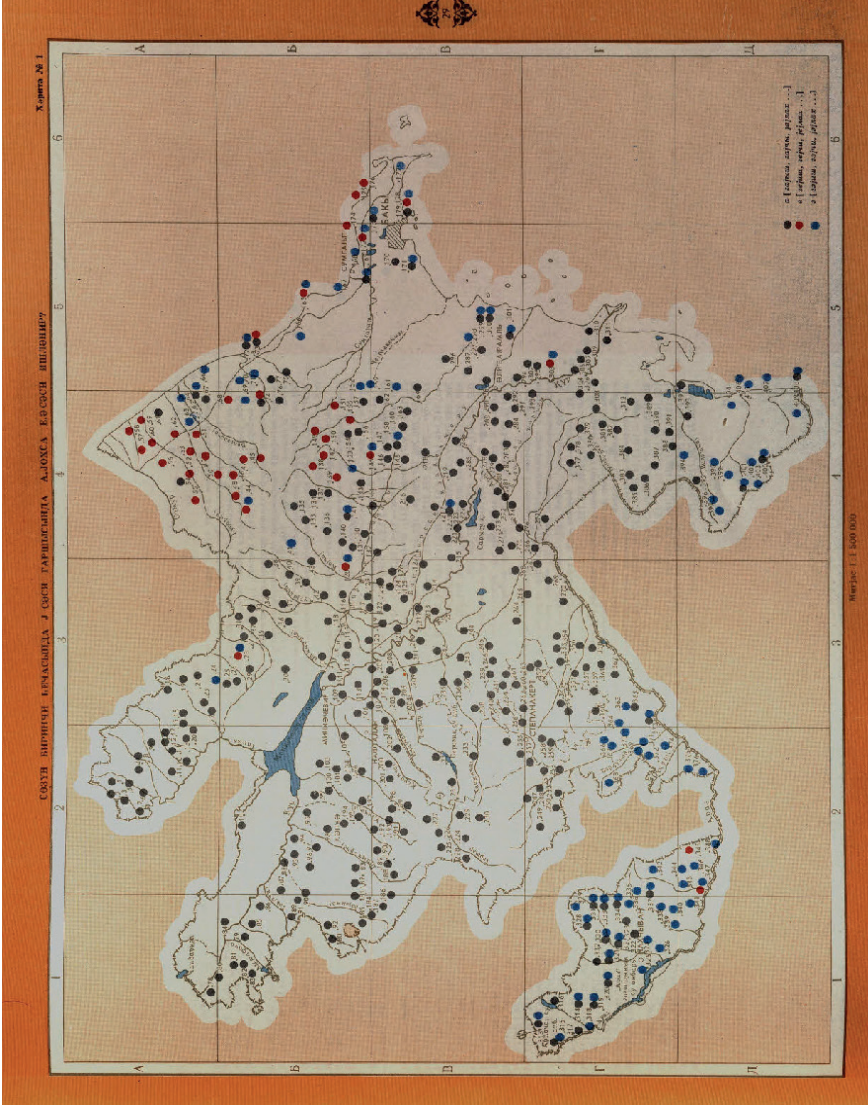
Bu bölümde *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*'nda ele alınan dört ana bölümün (ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı) her birinin ilk haritaları yer almaktadır:

H.1 : İlk hecede /y/ sesinin yanında -a-, -e-, -ê- seslerinin kullanılması

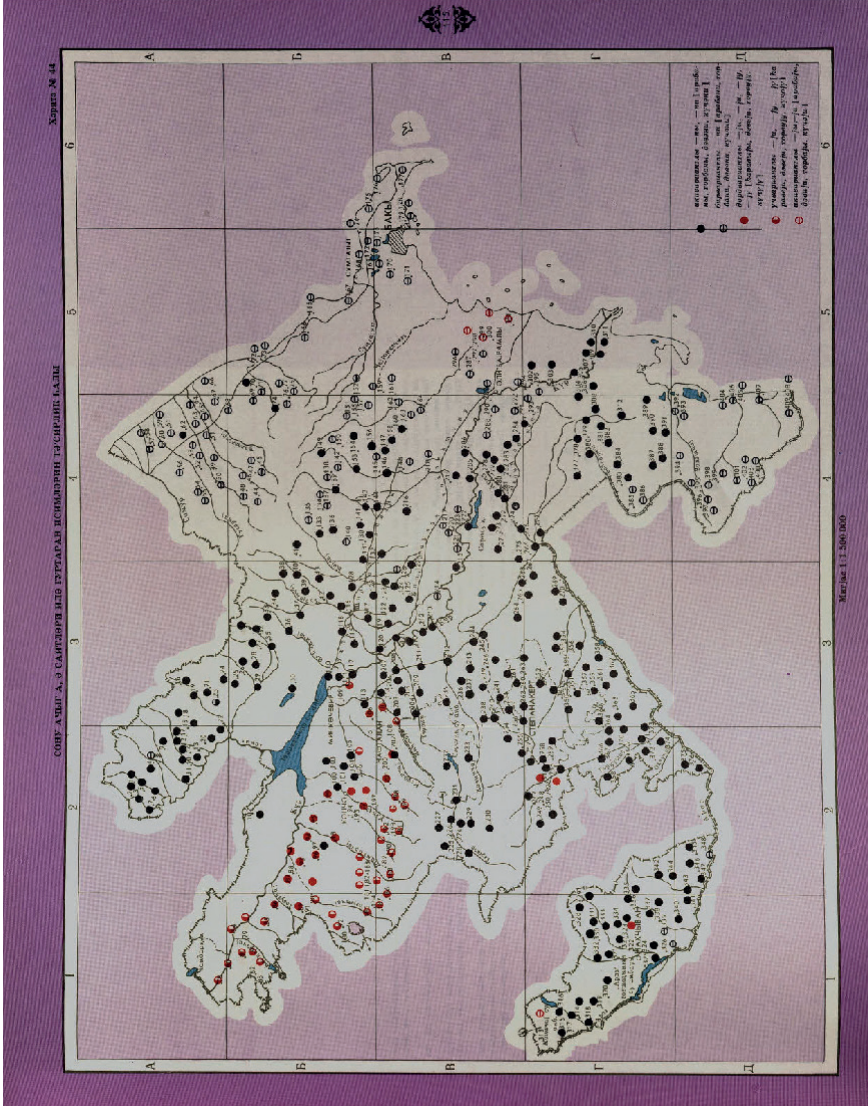
H.44: Sonu açık a ve e ile biten isimlerin belirtme hâli

H.75: “Hoşu gelmek” fiilinin ayrılma ve yönelme hâllerinde kullanımı

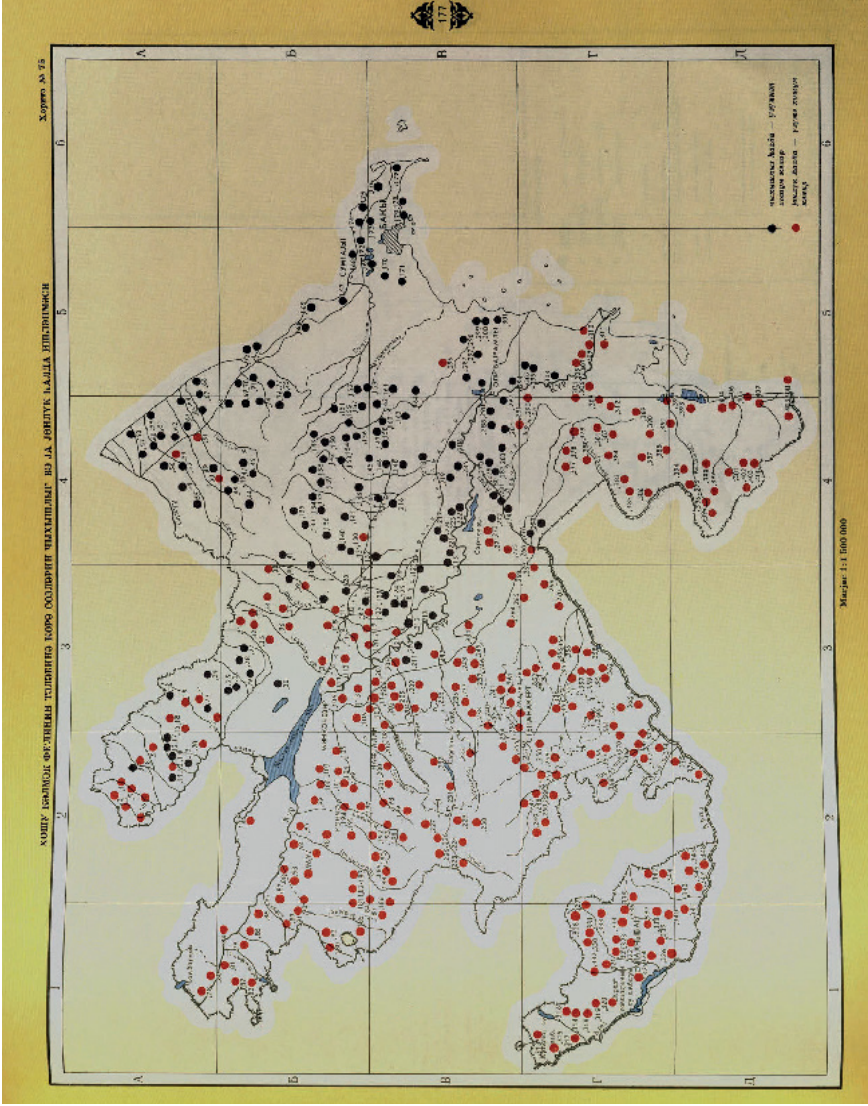
H.79: Tayfa veya nesil (boy, soy, akrabalık) anlamında kullanılan sözcükler

H.1 : İlk hecede /y/ sesinin yanında -a-, -e-, -è- seslerinin kullanılması
- Ses Özellikleri -

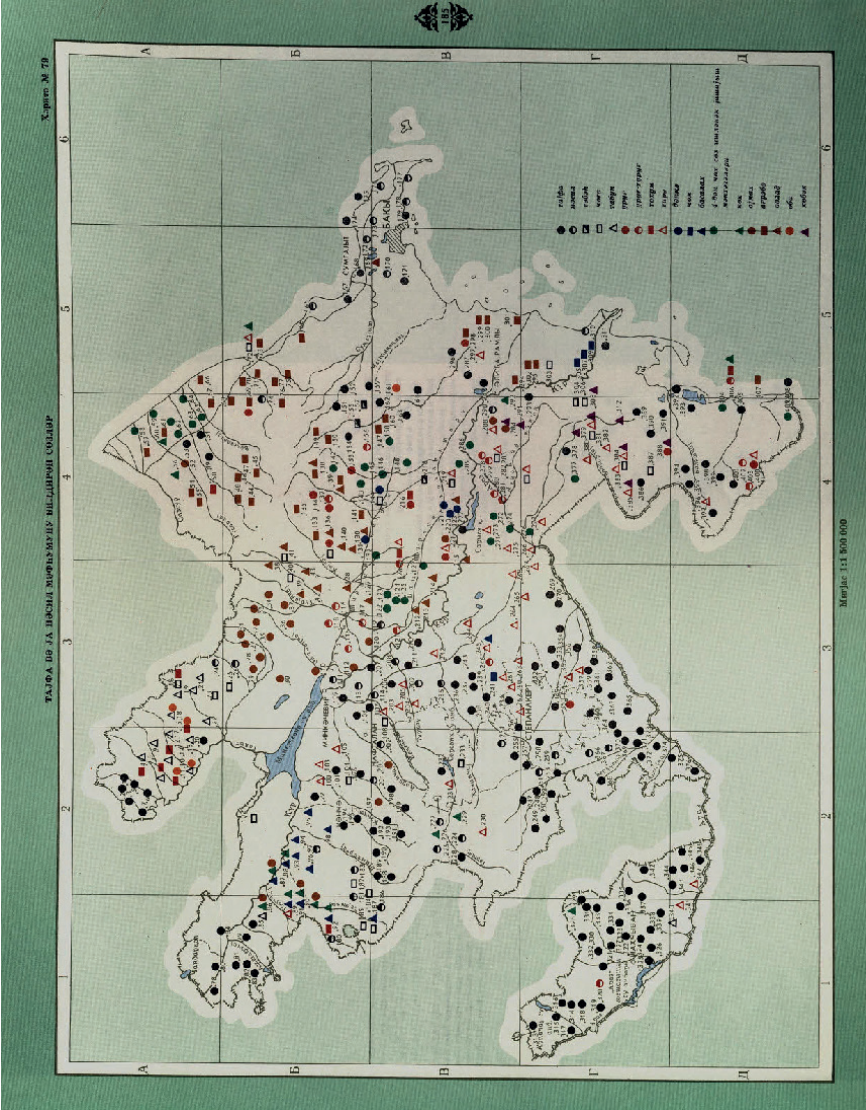

H.44: Sonu açık a ve e ile biten isimlerin belirtme hâli
- Yapı Bilgisi -

H.75: “Hoşu gelmek” fiilinin ayrılma ve yönelme hâllerinde kullanımı

- Söz Dizimi Özellikleri -

H.79: Tayfa veya nesil (boy, soy, akrabalık) anlamında kullanılan sözcükler

- Söz Varlığı Özellikleri -

Extended Summary

The region, which the Ancient Romans and Greeks called *Albania*, and the Arabs called *Arran* after a tribe called *Aran* or *Arianoi*, who resided here in the Hellenistic period, was named *Karabakh* during the Turkish domination. Karabakh and Nagorno-Karabakh are different regions: Karabakh encompasses 18,000 km² area, while Nagorno-Karabakh is a part of Karabakh with of 4392 km² area.

Karabakh consists of districts of Aghdam, Terter, Yevlah, Fuzuli, Belagan, Gubadli, Jibrael, Mingechevir, Agcabedi, Khojavend, Shusha, Khankendi, Lachin, Kalbajar, Khans, Gorus, Akdere, Berde, Zangezur, Hadrut within the territory of Azerbaijan. During the Ottoman period, the region was divided into five parts, namely Talish and Gulüstan, Khaçın, Çilaber, Verende and Dizak, and demographic features were documented in detail in the tax records. Armenian attacks on the lands of Karabakh that started before 1990 gradually increased and in 1993, this region was completely occupied by Armenia. After almost thirty years, Armenia started the attacks in 2020 and took a major defeat at the end of the conflicts which led to ending the Armenian occupation in the region. Karabakh was re-incorporated into Azerbaijan territory.

Azerbaijani Turkish with different sound and pronunciation features spoken in Caucasus and different regions of the world (Georgia, Iran, Turkey, Dagestan, Iraq) is divided into various subdialects and divided into subdialects of East (Kuba, Baku, Şamaxı, Salyan, Lankaran), West (Kazakh, Borçalı, Ayrim, Ganja and Karabakh), North (Nuha, Zagatala, Vartasan and Kutkasan) and South (Nakhchivan, Ordubad, and Tabriz) according to geographical basis.

Dialect atlases are atlases that show systematic variations in the subdialects of a language, such as sound, form, syntax, and vocabulary on maps. The *German Language Atlas* in 1876 and the *French Language Atlas* in 1902 are the first examples in this field. Since then, subdialect atlases of many languages and dialects have been made.

The preparatory work for the *Dialectology Atlas of the Azerbaijani Language* started in 1958 and it was published by Elm Publication in Baku in 1990. While E.G. Agayev, S. M. Behbudov, T. M. Ahmedov, N. M. Mammadov, B. M. Tagiyev and Z. E. Hacıyev prepared the compilations of the *Atlas of the Azerbaijani Language*, edition of the Atlas was made by M. Ş. Şiraliyev and M. İ. İslamov.

In this article, the characteristic features of the Western group subdialects and the Karabakh subdialect are discussed. The aim of the study is to determine the characteristics of the Karabakh subdialect through the *Dialectology Atlas of the Azerbaijan Language*. The subdialect of Karabakh was transferred over 128 maps based on the features of its sound and pronunciation, etymology, syntax and vocabulary on the Atlas. In each item, the use of a selected feature in the subdialect of Karabakh in various districts of the region is explained by giving the sample words and the places where they are used.

In the first part, a total of 43 features are analyzed according to 43 maps with the title of "Sound Features". The sound changes that occur on the word in the

use of words are explained with examples: the use of -a-, -e-, -è- sounds in the first syllable alongside the /y/ sound (Map 1); using -a-, -o- sounds in the first syllable (Map 2); change ı > i in the first syllable (Map 9); ü > i change in the first or second syllable (Map 14); ħ > ğ change at the end of the word (Map 34); -uv-, -ua-, -uya- in the middle of a word (Map 43), etc.

In the second part, there are 31 map studies with the title of “Etymology”. In this section, features related to the structure of words such as affixes, verb conjugations, and the use of conjunctions are shown: determiner changes in the determiners formed with the first person plural pronoun (Map 47); dative case of secondary plural person (Map 49); diminution in adjectives (Map 52); infinitive verb (Map 60); present tense conjugation (Map 65); adverb suffixes (Map 71); the use of the conjunction “ki” (Map 73), etc.

In the third part, “Syntax Features” are examined according to 4 maps: the usage of the verb “ħoşu gelmek” in the cases of separation and dative, the spelling of the nouns after the main number adjectives are emphasized: the spelling of the nouns after the cardinal number adjectives without the suffix or with plural suffix (Map 77); having a possessive suffix of the determinant in noun phrases (Map 78), etc.

In the fourth and last part, “Vocabulary Features” are shown according to 50 maps. In this section: words used in the sense of ancestry and kinship (Map 79); the words used for the father’s sister (aunt) (Map 80); the words used for the husband of the mother’s daughter (groom) (Map 81); words used in the meaning of “rabbit cub” (Map 83); words used in the sense of “nickname” (Map 86); words used in the sense of “coward” (Map 88); words used in the sense of stingy (Map 91); words used for baby bed (crib) (Map 95); words used in the meaning of walnut (Map 100); words used in the meaning of “sleep” (Map 111); the regions where the word hell is used and its meanings (Map 117), etc.

Araştırma Makalesi / Research Paper

TÜRK VE LEH ATASÖZLERİNDE TEMBELLİK KAVRAMI

Kamila Barbara STANEK*

Öz

Her dil, onun aracılığıyla iletişim kuran toplumun kültürünü yansıtır. Kuşaktan kuşağa aktarılan en önemli kültür unsurlarından birisi de atasözleridir. Atasözleri okuma yazma bilinmeyen zamanlarda bir hukuk rolü taşımıştır. Aynı zamanda sonraki nesillere çevreleyen dünya ve sosyal yaşam ilkeleri hakkında bilgi verir. Hangi olayların, davranışların iyi olduğunu ve övgüyü hak ettiğini, hangilerinin ise kınandığını ve cezalandırıldığını gösterirler. Kültürel farklılıklara ve farklı dillerin kullanılmasına rağmen, insan yaşamının öyle yönleri vardır ki tüm topluluklar için ortakdır. Bu yönlerden biri, tembelliğin algılanması ve onun olumsuz şekilde değerlendirilmesidir.

Bu analiz Türk ve Leh atasözlerinde korunan tembellik algısıyla ilgilidir. O, hem analiz edilen dillerde hem de kültürlerde kınanır. Buna ek olarak, atasözleri tembellik etmenin ve görevlerinden kurtulmanın olumsuz sonuçlarını gösterir. Türk dilinde yaklaşık 100 atasözünün konusu olan gayretin aksine, tembellik için az bir kısım ayrılmıştır. Aynı şey Leh atasözleri için de geçerlidir. Ancak incelenen ikinci dilde bulunmayan atasözleri de vardır. Sadece Türkçede mutluluğun tembel insanlara gittiği ayrıca işini iyi yapamayan bir kişiyi zorlamaya karşı uyarıldığı vurgulanmaktadır.

Lehçede ise iş sırasında ve yemek yerken davranışlara dikkat edilir.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 09.10.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 14.03.2021

Makalenin Künyesi: Stanek, K. B. (2021). "Türk ve Leh Atasözlerinde Tembellik Kavramı". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 169-194.

DOI: 10.24155/tdk.2021.181

* Dr. Öğr. Üyesi, Varşova Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Orta Asya Halkları ve Türkoloji Bölümü, k.stanek@uw.edu.pl Varşova / Polonya.

ORCID ID: 0000-0002-1481-3745

Tembel insanlar da hak ettikleri dinlenmeyi takdir edemezler, çünkü asla işten yorulmazlar (sadece kendi tembelliklerinden). Her iki dilde de, hak ettiği dinlenmeye ve servete yol açan çalışkanlığın övgüsü ele alınır ayrıca dilencilik yapan tembeller hor görülür.

Anahtar sözcükler: Tembellik kavramı, Türk ve Leh atasözleri, kültürel farklılık ve benzerlik, atasözlerinin karşılaştırılması, evrensel değerler.

The Concept of Idleness in Turkish and Polish Proverbs

Each language reflects the culture of the society that communicates through it. The most important elements of a culture which passed down from generation to generation are recorded in the form of proverbs. These proverbs in nonliterate times substituted for unwritten law. They were passed on to subsequent generations, presenting knowledge about the surrounding world and the principles of social life. They showed what is good and what deserves praise, and what should be condemned and punished. Despite the cultural differences and the use of different languages, there are aspects of human life that are common to all communities. One such aspect is the perception and negative valuation of idleness.

This analysis concerns the perception of idleness preserved in Polish and Turkish proverbs. It is condemned in both languages and cultures in question. In addition, proverbs show the negative consequences of lazing around and neglecting your duties. Unlike diligence, which is the subject of about a hundred proverbs in the Turkish language, a low number is devoted to laziness. The situation is similar in Polish.

Nonetheless, there are also proverbs whose content cannot be found in the second analyzed language. Only Turkish proverbs emphasize that happiness is conducive to lazy people, and also warn against forcing a person who is unable to do his job well.

In Polish, however, attention is paid to behaviors during work and eating. The lazy man is also denied the right to eat food which he has not earned. Lazy people are also unable to appreciate the well-deserved rest, because they are never tired of work (only of their own laziness). In both languages we deal with the praise of hard work, which leads to well-deserved rest and wealth. In addition, lazy panhandlers are despised.

Keywords: The concept of idleness, Turkish and Polish proverbs, cultural similarities and differences, comparison of proverbs, universal values.

Giriş

Atasözleri toplumun her konuda gösterilen bilgisinin, tecrübesinin yansıması olarak tanımlanabilen en kısa edebî eserlerdir. Gönen atasözlerini şu şekilde tanımlar: “*Atasözlerini; tarihi kökleri çok eskilere kadar*

dayanan, deneyim, gözlem ve tecrübelerle yoğrulan, ilk şekillerinin çoğunluğu genellikle manzum olan kalıplaşmış sözlerdir diye tanımlayabiliriz.” (Gönen, 2006: 250). Halk bilimciler tarafından ayrıntılı bir biçimde araştırılan, dil bilimciler için bazen unutulmuş kelimeleri örneklemeye tek kaynak olan ayrıca toplumun kültürünü, sosyal ilişkelerini açıklayan, inançlarını gösteren, bugüne kadar geçerliğini kaybetmeden sıkça tekrarlanan bu ifadeler farklı medeniyetleri karşılaştırmaya da imkân verir.

Her toplumda bazı olaylar daha çok dikkat çeker. “*Ulusun ortak düşüncesi, kanış ve tutumunu belirtir; bize yol gösterirler. Bir atasözüyle belgelenen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir. Anlaşmazlıklarda bir atasözü en büyük yargıdır.*” (Aksoy, 1988: 17) İnsan davranışı ve karakteri, edilen kavgalar, verilen kararlar, bulunan çözümler, yapılan tedaviler, hava durumları gibi kısaca insanın hayatında yer alan herhangi bir olguyu konu edinen atasözleri hem bir topluma has hem de bütün insanlara ait gerçekleri sunmaktadır. “*Atasözleri de deyimler gibi bir milletin kendine özgü duygu, düşünce, eğilim ve ruh hâlini yansıtır. Aynı zamanda atasözleri vasıtasıyla o dilin konuşulduğu toplumun tarihi, dünya görüşü, inançları, maddi ve manevi kültürü, gelenek ve görenekleri gibi o millete özgü özellikler hakkında bilgi edinilebilir. Bu sebeple bir milleti iyi bir şekilde tanıyıp kültürünü anlayabilmek için atasözlerini de detaylı incelemek gerekir.*” (Türközü, 2015: 1872) A. Doğan’a göre (2009: 25) “*Diller arasındaki ilişkiler sonucunda bir dilden ötekine geçen öğelerin başında sözcüklerin geldiği görülür.*” Türk ve Leh atasözleri incelenirken alıntı sorunu yaşanmamaktadır.

İnsanoğlu için en önemli olaylar, olgular adlandırılıp atasözlerinin bir parçası olur. Ömer Asım Aksoy’a göre (1988: 17) atasözünün yedi temel kavram özelliği vardır: Bu çalışma birinci kavram alanı olan “sosyal olayların nasıl olageldiklerini bildiren atasözleri” ile ilgili olacaktır. Halk, bu yazılmamış ama kolayca hatırlamak için kafiyeli şekilde ağızdan ağıza geçen atasözlerine güvenip sağlam bir kültür oluşturarak şimdiki duruma gelmiştir. Sözlü kültür ortamında insanın günlük hayattaki en basit ve sıradan olaylardan en olağanüstü olaylara kadar hafızasında kalan farklı sosyal, siyasi, tarihî, ekonomik ve insani hadiseler yaşanmaktadır (Ersoy, 2004: 103).

Genelde atasözleri, iki unsurdan oluşan bir cümle biçimindedir. Bunlardan biri bir nedeni belirtirken, diğeri belirli bir etkiyi, sonucu ifade eder. Atasözlerinin son derece önemli bir unsuru, iki parçasını bağlayan, aynı zamanda hatırlanmasını ve daha kolay anlaşılmasını sağlayan kafiyedir.

Polonyalı bilişsel bilim adamı J. Bartmiński’ye göre, dil ve değerler dünyası arasındaki ilişkiler şöyle özetlenebilir:

- 1) Dil bir değerlendirme aracıdır; notları ve değerleri ifade etmek için birçok dil kaynağı içerir.

- 2) Dil, değerler hakkında bilgi verir - değerler kaydedilir, dilde saklanır ve dil birimlerine atanır.
- 3) Dil bir değer taşıyıcısıdır ve “değerlerin tezahürü için bir alt tabaka görevi görür”. (Bartmiński, 1991: 198).

Şükrü Elçin, atasözlerini konulara göre şöyle tasnif etmektedir:

1) *İnsan ve Değerler*

- a) Yüceltilen Değerler: a. Dostluk, b. İyilik, c. Sabır, d. Sebat, azim, e. Bağışlama, f. Fedakârlık, g. Aşk, sevgi, h. Temkin, ihtiyat, ı. Diğerkâmlık, i. Hayata bağlılık.
- b) Yerilen Değerler: a. Cimrilik, b. Yalancılık, c. Suçu yüklenmeyiş, d. Tenkide tahammülsüzlük, e. İhtiyatsızlık, f. Öfke, g. Nankörlük.
- c) İnsan karakteri ve kişilik.

2) *İnsan-Cemiyet*: a. Sosyal iş birliği, dayanışma, b. Sosyal hiciv, c. Mevkiye rağbet, d. Yöneticilik, e. Kanun fikri, f. Mülkiyet, g. Ekonomi, h. Eğitim, ı. İş ve zamanın değerlendirilmesi, i. Kabiliyetlerin değerlendirilmesi, j. Düşmana karşı uyanık olma.

3) *Bilgi ve Hakikat*.

4) *Dünya Görüşü*

- a) a. Kader fikri, b. Nasip, c. Tanrı.
- b) Determinizm (sebebe-netice münasebeti).
- c) Değerlerin Değişmesi (Elçin, 1993: 626-632).

Bu tasnife göre 2. maddedeki “iş ve zamanın değerlendirilmesi” bölümü ile alakalı atasözleri incelenecektir.

“Atasözleri birbirinden farklı pek çok konuya değinmektedir. Bunlar dünyaya bakış, haklar ve yükümlülükler bakımından bir topluluğun kanunlarının yazılmamış bir kodeksi gibidir. Ayrıca herkese yönelik önemli öğütler, görevler ve yasaklar içermektedir. Atasözlerinin bugüne kadar kullanılması, onların zamansız üstelik onların dilin, kültürün en önemli unsuru olduğunu kanıtlıyor.” (Stanek, 2017: 151).

Aşağıda tartışılan örnekler, hem Polonya hem de Türk atasözlerindeki çalışma, çaba, gayret ve bir ödülü (her zaman maddi olamayan ödül) elde etmek için yapılan eylemlerdir. İnsanları daha iyi yapan çabanın kendisi en yüksek değerdir. İş ve çalışma her zaman insanın dikkatini çeker, bu kavramlara atasözleri de odaklanmıştır. Olumlu, ödüllenebilir davranışlardan ve tavırlardan olumsuz davranışlardan kadar söz edilir.

Bu çalışmanın amacı her zaman hüsnükabul gören çabayı değil açık bir şekilde (en azından araştırılan atasözlerinde) kınanan tembelliği gös-

termektir. Polonya ve Türk toplumlarında hâlâ yaşayan atasözleri karşılaştırılarak iki dil ve kültür arsındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulacaktır.

Toplanan malzeme¹ konularına göre bölümlendikten sonra Türk atasözlerinde aynı konuyu işleyen eş değerlik taşıyan Leh atasözü bulunmaya çalışıldı. Araştırma yaparken kullanılan atasözleri sözlükleri, kaynakça bölümünde sıralanmıştır. Türkçede elliden fazla atasözü tembellik kavramına değinirken kırk sekizinin Lehçe karşılıkları bulunmaktadır. İlginç olan, çoğu aynı kelimeler yardımıyla aynı nasihat, dersi ve öğüdü vermektedir. Öbür taraftan kırk sekiz Türk atasözüne altmış dokuz Lehçe atasözü denkleştirilebilmektedir. Sadece Türkçede olan iki konuyu işleyen atasözünün sayısı dörttür, sadece Lehçede tembellik kavramı ile alakası olan dört konuyu açıklayan atasözlerinin sayısı yirmi altıdır.

Toplanan atasözleri yedi ana başlık altında sunulacak ve açıklanacaktır. Atasözleri aşağıdaki konuları işlemektedir:

1. Çabaya isteksizlik.
2. Başkalarını kullanma.
3. Gün boyu (tüm gün) dinlenme.
4. Tembellik ve kötü yapılan iş.
5. Sabah, iş zamanıdır dinlenme zamanı değil.
6. Tembelliği sosyal kınama.
7. Tembellik, yoksulluğa ve dilencilığe giden yoldur.

Ayrı bölümler sadece Türkçede ve sadece Lehçede bulunan atasözlerine odaklanmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde Türk ve Leh atasözlerinden kaynaklanan tembellik kavramının algılanışındaki benzerlikler ve farklılıklar sunulacaktır.

1. Çabaya isteksizlik

Eşeği düğüne çağırmişlar, <ya odun eksik ya su demiş>. /

Eşeği düğüne çağırmişlar, <ya su lazımdır ya odun> demiş. – Bir işi yapmamak için bahane bulmayı anlatan bir söz.

Leniwy zawsze wymówkę znajdzie. – Tembel her zaman bahane bulur.

1 Lehçe atasözleri aşağıdaki kitaplarda yer alır: S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, [Lehçe Atasözleri, Benzetmeler ve İfadeler Kitabı], J. Brener, *Mądrzej głowie dość... przysłowie [Akıllı başa... bir atasözü yeter]*, *Dawne powiedzenia i przysłowia*, [Eski söyleyişler ve atasözleri], D. ve W. Masłowski, *Księga Przysłów Polskich* [Lehçe Atasözleri Kitabı], D. ve W. Masłowski, *Przysłowia polskie* [Lehçe Atasözleri], K. Stefańska-Jokiel, *Skarbiec przysłów. Przysłowia polskie, polskie* [Atasözlerinin Hazinesi. Lehçe Atasözleri], S. Świrko, *Na wszystko jest przysłowie* [Her şey için atasözü var]; Türkçe atasözleri ise, aşağıdaki sözlüklerde yer almaktadır: Ö. A. Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, N. Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İ. Parlatur, *Atasözleri*, TDK web sayfası, M. Yurtbaşı, *A Dictionary of Turkish Proverbs*. Detaylı bilgiler Kaynakçada bulunmaktadır.

Tego, co robić nie chce, mağa w ręce kole. – Çalışmak istemeyenin eline un bile (diken gibi) batar.

Pelne kieszenie rąk mają lenie. – Tembellerin cepleri elleriyle doludur. (Eli cebinde olmak – hiçbir şey yapmamak; eli işle dolu olmak – meşgul olmak/çalışmak)

Gönülsüz namaz göğe ağmaz. – İsteksiz yapılan bir işten hayır gelmez.

Gönülsüz köpeğin sürüye hayrı olmaz. – Bir insana gönülsüz yaptırılan işten fayda temin etmek mümkün değildir.

Gönülsüz yenen aş ya karnı ağrıtır ya baş./

Gönülsüz davara giden köpekten hayır çıkmaz./

Gönülsüz it (köpek) kurda gitmez./

Gönülsüz it, sürüye kurt getirir./

Gönülsüz iti kurda (koyuna) salsan, uluya uluya kurt getirir. – Gönülsüz yapılan iş, fayda yerine zarar getirir.

Gönülsüz köpek, av avlamaz. – Gönül olmadan, hiç kimseye herhangi bir iş yaptırılmaz.

Leniwemu robota idzie tak, jakby wodę w przetaku nosił. – Tembel, elekle su taşımış gibi çalışır.

Leniwa ręka, gotowe nieszczęście. – Tembel el, bela hazır.

Praca z ochotą przerabia słomę w złoto. – İsteyerek yapılan iş/şevkli çalışma, samandan altın yapar.

Polowę odbył roboty, kto ją zaczął z ochoty. – İşle istekle/gönüllü başlayan işinin yarısını yapmış gibidir.

Każda łatwa robota, kiedy szczerza ochota. – Dürüst/gerçek istek varsa her iş kolaydır.

Gdzie się z chęcią zejdzie praca, tam się hojnie trud oplaca. – İstekle çalışkanlık buluşursa emek karşılık bulur.

Dla chcącego nic trudnego. – Gönüllü için zor bir şey yoktur./Hiçbir şey zor değildir.

Kto ma dwie ręce i chęci – z życia, co chce, wykręci. – İki eli olan gönüllü olsa – hayattan istediğini ele alır.

Tembel badem (ceviz) (yemek) ister, kabuğunu kırmaya üşenir.

Tembel badem ister, kırmaya üşenir. – Tembelerin gönlü pahalı şeyler ister ama o pahalı şeylerle ilgili küçük zahmetlere katlanmaktan bile kaçınır.

Jadłby kot ryby, ale nie chce ogona zamoczyć. – Kedi balığı yemek ister ama kuyruğunu ıslatmak istemez.

Umiem uprać, umiem uszyć, tylko mi się nie chce ruszyć. – Yıkamay bilirim, dikiş dikmeyi bilirim, sadece canım hareket etmek/kalkmak istemiyor.

Çabaya isteksizlik başlığının altında sıralanan atasözleri ayrıntılı bir şekilde incelemek için 3 grupta anlatılacaktır.

Birinci gruptaki atasözleri tembellerin çalışmamak için her zaman hazır bir bahane bulmasıyla ilgilidir. Türkçede iki atasözünde bahane uyduran, düğüne çağırılan eşektir. Lehçede ise doğrudan tembelin her zaman bahane bulmayı bildiğinden bahsedilir. Ayrıca sonraki atasözlerinde mecaz veya kelime oyunu kullanılarak uydurma sebebi gösterilir. Tembele un bile o kadar dikenli geliyor ki eline batar, sonuçta eline almaz ve dokunmaz gibidir. Yani tembel, en kolay, en basit en az çaba isteyen işi bile yapmaz.

İkinci atasözünde farklı deyimlerin temel anlamlarında tembelin cebi elleriyle dolu olduğu söylenir. İçinde kullanılan deyimler şöyle: *miec pełne ręce roboty* - ‘eller işlerle dolu olmak’, yani çok çalışmak, eller devamlı hareketli olmak; ikinci deyim *z założonymi rękami* - ‘elleri bağlanmış olmak’ - boş oturmak, hiçbir şey yapmamak; hem de cepler genelde değerli önemli şeylerle, mesela parayla doludur, bu yüzden yukarıda anlatılan deyimlerin ve çağrışımların karışımı hem şaşırtıcı hem de daha çok etkileyicidir. Yani tembel için en değerli olan çalışmamasıdır.

İkinci grupta sekiz Türk atasözü gönülsüzlüğe odaklanmıştır. Altısında gönülsüz olan köpektir. Köpek kavramının böyle kullanılması, daha çok köpek algılanışıyla ilgilidir. Önemli olan şu ki bu kullanım, dilde ve kültürde yaşanan köpeğe atfedilen kötülük, ikiyüzlülük, hainlik ve buna benzer kınanan niteliklere çağırışım yapar. Niyetsizce, isteksizce yapılan iş (sürü koruma, av avlama gibi) iyi bi şekilde sonuçlanmaz. Öbür iki atasözünde gönülsüzce edilen duadan ve yenen yemekten bahsedilir. İkisinin de faydası olmaz çünkü biri insanın içinden, kalbinden gelmiyor, ikincisi iştahı karşılamıyor.

Lehçede işe isteksizce yaklaşma, Türkçede olduğu gibi sekiz atasözünün konusudur. Altısında, Türkçedekine karşın gönülsüzlüğün kötü yönleri göstermektense gönüllülüğün iyi tarafı gösterilir. İki atasözünde de tembelin çalışması anlatılır. Tembelin elekle su taşımış gibi çalışması boşa gider, ikinci atasözünde tam olarak tembel ellerin bela getirmesi ifadesi bulunmaktadır.

İşe istekle başlayanın istediğini (hem maddi hem manevi anlamda) karşılığını ele alabileceği, bellidir. Atasözlerine göre şevkli çalışma, samandan altın yapar, yani insanı zenginleştirir. Aynı zamanda daha kolay ve daha zevkli olur. Üstelik samimi istekle çalışanlar istediği, planladığı en zor iş bile yapabilir, hayattan istediğini alıp dünyalar onların gibi hissedebilir.

Bu atasözleri grubundaki fark şöyledir: Türkçede gönülsüzlüğün olumsuz sonuçları sunulurken Lehçede gönüllüğün olumlu sonuçları vurgulanmaktadır.

Çabaya isteksizlik en açık bir şekilde üçüncü grupta ortaya çıkar. O da tembelin aynı zamanda iki isteği olmasıdır. Birinci isteği bir şey ele almak ikincisi ise isteğini almak için hiçbir şey yapmamak yani harekete geçmemektir. Türkçede ceviz/badem yemek isteyen tembel, kabuklarını kırmaktan, büyük bir iş olduğu için, kaçınır. Lehçede de balık yemek isteyen kedi, kuyruğunu ıstatmaktan kaçınıp balık avlanmaktan vazgeçer. İki dilde ve kültürde çalışmamak, yorulmamak isteği, istediği bir şeyi kazanmaktan daha güçlüdür. Öyle ki tembeller canı istediği şeyden bile vazgeçebilirler. Lehçe ikinci atasözünde tembelin tavrı ve düşüncesi açıkça anlatılır: Tembel her şey (çamaşır yıkamak, dikmiş dikmek gibi) yapabilir sadece canı bir şey yapmak istemez. Tembelliği, 'sözde' yapabilmemesinden daha açıktır.

2. Başkalarını kullanma

Tembele dediler kapını ört, dedi yel eser örter. – Tembel, kapısının örtülmesini bile rüzgârdan bekler.

Leniwy i w domu swym zmoknie. – Tembel kendi evinde bile ıslanır. (Kendini örtmez, evini tamir etmez.)

Başkalarının bir şey yapması isteği atasözlerinde iki bakımdan incelenir. Bir tarafta tembellikten kaynaklanan bir davranış olarak, öbür tarafta kendini tehlikeye atmamak için verilen bir karar olarak gösterilir. İkinci görüş daha çok örneklenir ama bu çalışmanın amacı tembelliğin açıklanması olduğu için birinci bakışı anlatan atasözüne yer vermesi gerekir.

Türkçede tembelin temelliği o kadar büyük/yüksek ki kapısını bile örtmez. Bu işi rüzgârdan bekler. Lehçede ise tam evdeki soğuktan ve esen cereyandan değil ama yine de evdeki durumundan söz edilir. Yani tembel kendi evinde bile ıslanır çünkü kendini örtmez, evinin tamirine bakmaz, gereken onarımı ne yapar ne de yaptırır. Kendi durumunda, oturduğu yere bakımsızlığı tembelin tembel olduğunun en iyi ispatıdır.

Maşa varken elini ateşe sokma. – Başka birine yaptırabileceğin tehlikeli işe kendin girişme.

Na to ma kowal kleszcze, żeby sobie rąk nie sparzyć. – Demircinin meşesi var ki ellerini yakmasın.

Wyciągać kasztany z ognia cudzymi rękami. – Yabancı ellerle ateşten kestaneleri çekmek/almak. (Sadece kendi işini önemseyen biri, diğerlerinin kendini tehlikeye atmasına izin verir.)

El kazanı ile aş kaynamaz. – Önemli bir iş, başkalarının yardımıyla

başarılamaz, iş her an yarıda kalabilir.

Tarlada izi olmayanın harmanda sözü (yüzü) olmaz. – Kendini işe vermeyenden, bir iş üretmeyenden hayır gelmez.

Cudzymi rękami dobrze żar tylko grzebać. – Başkasının eliyle sadece kor karıştırmak iyidir. (Zor işi başkasına üstlendirmek.)

Cudzymą ręką tylko ogień nosić. – Başkasının eliyle sadece ateş taşımak iyidir.

Cudzymi rękami dobrze gady chwytać. – Başkasının eliyle sadece yılan tutmak iyidir.

Cudze ręce lekkie a niepożyteczne. – Başkasının eliyle hafif (yorulmaz) ama işe yaramaz. (El özen göstermeden iş görür.).

Cudza praca nie wzbogaca. – El (yabancının) çalışmasıyla kimse zenginleşmez.

Kto z prace ręk swych żyje, wnet taki utyje. – Kendi ellerinin çalışmasıyla yaşayan herkes yakında şişmanlayacaktır. (Zengin olur.)

Birinci tema başkasını çalıştırmayı ve başka birinin bir iş yapmasını beklemeyi ikinci tema ise sadece tembelliği değil, kendini tehlikeden korumasını ifade etmektedir. İki dilde ateşle yani yakabilen bir maddeyle alakası olan iş tehlikelidir. Bu yüzden kendini yakmamak için ya uygun aletler ya da başka birinin yardımıyla yapılan bir işten bahsedilir. Türkçede demir maşa kullanır, Lehçede de kestane ateşten başkasının elleriyle alınır. Hatta Lehçede üç atasözü daha bu konuyu işlemektedir. İkisinde yine ateş kavramı mevcuttur. Yani kor ya da ateş ile teması başka birinin üstlenmesi yaklaşımı gösterilir. Üçüncüsünde ateş kelimesinin yerini yılan kelimesi alır. Ölümcül dereede yaralayabilen, sokabilmesinden dolayı ateşten daha tehlikeli olabilen bu hayvanla yine sadece yabancı/başka biri temasa geçmelidir. Ama bu atasözlerinin içinde başka öğüt de vardır. Bu öğütü, sadece kelimesi vurgular. Yani sadece tehlikeli işleri yabancıların, ellerin üstlenmesi gerekir. Yoksa herkes kendi işini kendi yapmalıdır. Bu gerçek de sonraki atasözünde ortaya çıkar.

Başkalarının çalışmasıyla kimse zengin olmaz ve de kendi ellerini çalıştıran kolayca zengin olur düşüncesini sunan atasözleri insanın kendi işi kendi görmesi gerektiği vurgulamaktadır². Çünkü kimse başka birinin işini tam olarak özenle yapmaz. Türkçede buna benzer anlam: *El elin eşeğini türkü çağırarak arar./ El elin eşeğini yırlaya yırlaya, kendi eşeğini terleye*

2 Bazen aynı durumda aynı statüde olan kişiler bir işi yapmak istemezler ama pozisyona göre eşit olduğundan birbirine bu işi üstlenemez. Bu durum iki dilde benzer şekilde anlatılır: Sen ağa ben ağa, koyunları (inekleri) kim sağa? – **I ja waśé i ty waśé, a kto bédzie świnie paśé?** – Ağayım ben ağasın sen, domuzları kim güder? / **Kazal pan, musiał sam.** – Bey emretti - kendi yapmak zorunda kaldı. Böyle durumlarda tam tembellik meselesi söz konusu değildir, daha çok kendi değerini ve üstünlüğünü korumadan bahsedilmektedir.

terleye arar. (İnsanın kendi sıkıntı ve sorunlarına başkaları gereken önemi vermez, gerektiği kadar ilgilenmez.), *El kazanı ile aş kaynamaz.* (Önemli bir iş, başkalarının yardımıyla başarılamaz, iş her an yarıda kalabilir.) *Tarlada izi olmayanın harmanda sözü (yüzü) olmaz.* (Kendini işe vermeyenden, bir iş üretmeyenden hayır gelmez.) atasözlerinde de vardır.

3. Gün boyu (tüm gün) dinlenme

Tembele her gün bayram. – Hiçbir şeyi kendine dert edinmeyen kimselerin her günü bayram gibi coşku içinde geçer.

Kızıl tembel, yazın koyu kaba ağaç gölgesi arar. – Tembel insan, yazı gölgede nasıl rahat geçireceğinin hesabını yapar.

Leń i w niedzielę pyta o niedzielę. – Tembel pazar günü bile pazar gününü sorar.

U leniwych zawsze święto. – Tembeller için her zaman bayramdır.

Dla leniwego dzień jest zawsze długi. – Tembel için bir gün her zaman uzundur.

En az ifade kapsayan grup, dinlenme konusu işleyen gruptur. Türkçede sadece iki atasözü, tembelin günlerini bayram günleri gibi her zaman dinlenmesiyle, yorulmadan, geleceği düşünmeden nasıl geçtiğini gösterir. Lehçede de aynı kelimeler ve aynı düşünce sunan iki atasözü bulunmaktadır. Yani Polonya’da pazar günü bayram günü olarak algılandığından tembel için bayram ya da pazar günü söylenirken çalışmasız bir günden söz edilir. Tembeller için her zaman işsiz, çabasız, gayretsiz, boş ve eğlenceli olduğundan her zaman bayram zamanı gibidir.

Üçüncü Lehçe atasözünde bulunan tembelin günü ‘çok uzun’ ifadesinden, tembel bir şey yapmadığından zamanını değerlendirmeyi bilmediğinden, günlerinin ona sıkıcı ve gerçek uzunluğundan daha uzun geldiği öğrenilir.

4. Tembellik ve kötü yapılan iş

Boş çuval ayakta (veya dik) durmaz – 1. “Karnı doymayan kimse çalışamaz.” anlamında kullanılan bir söz. 2. “Bilgisiz ve yeteneksiz bir kişi, kendisine verilen görevlerde tutunamaz” anlamında kullanılan bir söz.

Ürümesini bilmeyen köpek sürüye kurt getirir. – Beceriksiz kimselerin iyilik yapayım derken zarara yol açtıklarını anlatan bir söz.

Oynamasını bilmeyen kız ‘yerim dar’ demiş; yerini genişletmişler (bollaťmışlar), gerim (yenim) dar’ demiş. – Kendisinden beklenen işi beceremeyen kişi, çeşitli engellerin işi güçleştirdiğini söyleyerek yeteneksizliğini belli etmemeye çalışır.

Kör balta, kabahati sapına yükler. – Tembel, iş yapmaktan kaçan kimseler iş yapmayı başkalarını suçlayarak geçiştirmeye çalışırlar.

Zlej baletnicy/tanecznicy przeskadza rąbek u spódnicy. – Kötü dansözün eteğinin kenarı rahatsız eder.

Chromy cierpliwy dalej zajdzie niż zdrowy leniwy. – Topal ama sabırlı, sağlıklı tembelden daha uzak gider.

Leniwemu baranowi cięży jego welna. – Tembel koç için yünü bile ağırdır/yük olur.

Tembellik ve işin düzgünce yapılmaması iki dilde de konuşulur ama Türkçede daha çok beceriksizlikten söz edilir. Gereken yetenekleri olmayan ya da çalışmak istemeyen biri her zaman uygun bir bahane bulup bunu çalışmamasının sebebi olarak gösterir. İki dilde dans bilmeyen kız işi yapamayanın sembolüdür. Türkçede oynamayı bilmeyen kızıdan başka ürümesini bilmeyen köpektan, boş çuvaldan ve kör baltadan beklenen çalışmanın asla gerçekleşmeyeceği kanaati bulunur.

Lehçe atasözlerinde beceriksizliğin yanında tam tembellik kavramı daha çok göze çarpıcıdır. Çalışkan ama sakat, sağlıklı ama tembel birinden daha çok kazanır, fazla ele alınır ve başarır. Tembelliğin en iyi bir sembolü ise gurur sebebi olan kendi yünü yük olarak gören koçtur.

Lepsze próznowanie niż zła robota. – Kötü çalışmaktan tembellik yapmak yeğdir.

Lepiej spać niż zle robić. – Kötü çalışmaktan uyumak yeğdir.

Sadece Lehçede ise kötü iş ve tembellik konusu farklı bir şekilde değerlendirilir. Yani iyi ve düzgünce işini yapamayan birinin hiç çalışmaması gerektiğini gösteren atasözüne göre çalışmayı bilmeyen tembellik yapmalı ya da uyumalıdır. Bunun sebebi tembelin ve beceriksizin hatalarını er geç başka birinin düzeltmesidir. Bu kişi kendi işine bakmak yerine zamanı düzeltmelere harcayacak. Bu yüzden biri tembelse onu çalıştırmamak gerekir.

Tembeli oduna göndermişler, dağı yüklenip gelmiş. – Tembel, tembelliğini üzerinden atıp bir işe girişirse, bir daha o işle ilgili kimse kendisine bir şey söylemesin diye, o işi temelinden halletmeye kalkışır ve bir sürü gereksiz işi de o işle birlikte yapar.

Leniwy/niedbały dwa razy robi. – Tembel/ihmalkâr iki defa yapar. (Çünkü gayret göstermeden hata yapar ayrıca iyi bir şekilde çalışmayı bilmez gereksiz işleri de yapar.)

Bu grupta sıralanan atasözlerinin arasında başka işlenen konu, tembelin gereksiz iş yapmasıdır. Bir işi yanlış ya da tamamen kötü yapmaktan başka, gereken işleri yanına fazla işler yapmak farklı bir durumdur. Tem-

bel, işin özgüllüğünü bilmediğinden ya da kendini göstermek istediğinden işi o kadar kötü yapar ki kimse ona bir daha iş yaptırmaz ve onu çalıştırmaz. İşlerin sonuçları geçersiz, yani işi bir daha yapmak gerekir ya da sonuçları hiç yoktur. O zaman işi yeniden planlamak gerekir. Türkçede bu durum tembelin oduna gitmesiyle örneklenir, Lehçede ise direk tembelin bir işi iki defa yaptığından söz edilir.

İş görünce, kırılır kırıkları; aş görünce, şak şak eder dişleri. – İşten kaçan, ancak yeme içmeye düşkün olan kimseleri yemek için kullanılan bir atasözüdür.

Yemeğe gelince kurt, çalışmaya gelince odun. – Yemek yemeği çok seven, ancak çalışmaktan kaçan kimselerin durumunu vurgulamak için kullanılan atasözüdür.

Grzegorz! – czegoż? – Póđz robić! – O nie moę chodzić – Póđże jeść! – Toć musze poleć. – Gjegoj! – Ne ? – Hadi işe! – Oh yürüyemem – Hadi yemeye! – Oh gitmeliyim!

Do miski – jak zapalil, a do roboty – jak w pysk dal. – Tabağa ateş gibi (hızlı), çalışmaya tokatlanmış (dövülmüş) gibi.

Çalışma ve yemek yemek, tembellik kavramıyla açıklanan atasözlerinde sık sık bulunmaktadır.³ Yukarıda sıralanan atasözlerinde, çalışmaktan ve işten kaçan ama yemeğe ilk koşanın durumu gösterilir. Her yerde insanlar farklıdır ama böyle davranış ne dilden ne de kültürden kaynaklanmaktadır. İnsanın karakterinden, belki de doğasından veya eğiliminden kaynaklanır. İnsanlara ait bir sürü özellik vardır; en çok göze çarpıcı olanı dile getirilir. Demek ki hem Türk hem de Polonya toplumlarında tembeller öbür insanların dikkatini çekip atasözlerinin konusu oldu. Ayrıca Lehçede başka bir atasözünde yemeğe nasılsa çalışmaya da böyle olduğu düşüncesi mevcuttur ama bu fikri taşıyan Türk atasözü bulunamadı.

Türkçede çalışmaya çağırılan tembel sağır gibi olur ama yemeye çağırıldığı zaman tam kurt gibi yemeğe saldırır. Aynı anlam Lehçede bulunur. İşe gitmeyen tembel, yemeğe sözde zorlayarak gider; tembel tabağa/yemeğe ateş hızıyla çalışmaya tokatlanmış gibi gider.

5. Sabah, iş zamanıdır dinlenme zamanı değil

Akşamın işini sabaha (yarına) bırakma.

Bugünkü (akşamın) işini yarına (sabaha) bırakma (koyma). – Bugün yapılması gereken bir işin ertesi güne bırakılması iyi değildir.⁴

Co dziś mozesz zrobić, do jutra nie odwlekaj. – Bugün yapılabilenleri

³ Çalışma ve iş birliği hakkında bk. Stanek 2017, 2018, 2019.

⁴ Benzer anlam *akşamın hayrından sabahın şerri iyidir (yeğdir)* atasözünde de bulunur (İşinizi akşamüzeri veya gece yapmayın, sabaha bırakın çünkü gece iş yapmanın kötü yönleri daha çoktur).

yarına bırakma.⁵

Próżnowaniem dzień ginie. – Gün tembellikle öldürülür.

Çalışanların ve tembellik yapanların durumu sadece iyi ya da kötü çalışmalarıyla ilgili değildir. Önemli olan çalışmanın zamanıdır. İki dilde bu konu iki yönden araştırılmış. Bir; bugün yapması gereken şeyleri erteleme; ikincisi erken saatlerde işe başlaması ve buna bağlı olarak alınan başarı, kazanç, günlük ekme aynı zamanda da fakirlikten kurtulmasıdır.

Zamanı değerlendirmeyi bilen kişi işi yapabildiğinde yapar, tembellik yapmadan gereken görevini yerine getirir. İki dilde aynı öğüt aynı şekilde gösterilir. Yani bugün yapılması gereken bir işin ertesi güne bırakılması iyi değildir. Ayrıca Lehçede tembelliğin kınanması, günü/zamanı öldürmeye benzetilir.

Er giden, işine; geç giden, boşuna. – İşine sabahleyin erken başla yan kimse başarı elde eder.

Erken kalktım işime, şeker kattım aşıma. – İşine sabahleyin erken başlayan kimse başarı elde eder.

İş sabahın, aş sabahın. – Sabahleyin erken kalkmak, yapılacak işlerin hızlı yürümesini sağlar. Beslenirken de, uzun süre aç kaldığından, mutlaka sabahleyin kuvvetli yemek gerekir.

Ranne wstawanie i wczesna żeniaczka jeszcze nikomu nie zaszkodziły. - Erken kalkmak ve erken evlenmek kimseye zarar vermedi.

Kto wstaje z rana wyjdzie na pana. – Erken kalkan ağa olur.

Kto rano wstaje, temu Pan Bg daje. – İşe erken gidene/ kalkana Tanrı verir/yardımcı olur.

Niedospać trzeba, kto chce dostać chleba. – Ekmeği eline almak isteyen tam uyku almamalı.

Kto w niedbalstwie dzionek traci, ten siğ nigdy nie wzbogaci. – Sabahleyin tembellik yapan zengin olamaz./ Tandoğanı ihmalde kaybeden (zamanı/sabahı değerlendirmeyen), asla zengin olamaz.

Kto długo sypia, tego się bieda czepia. – Uzun uyuyanı yokluk tutar/yapıştır.

Słabe w takiej gospodyni nadzieje, co śpi jeszcze, gdy kur pieje. – Horoz öttüğü zaman uyuyan ev kadınından iyilik pek beklenmez.

Türkçede sabahleyin çalışanın durumunun iyi olduğunu vurgulayan atasözleri, işe erken gitmesi başarıya giden yol olarak gösterir. Lehçede

5 Zıt anlam taşıyan Leh atasözü de vardır, o da: *Robota nie zajac, nie ucieknie.* - İş tavşan değildir - kaçamaz. Tabii ki tembel kişiler bu atasözüne göre hareket ederler, ayrıca bir dilde zıt anlamlı ifadelerin var olması nadiren bulunan bir olgu değil, çünkü duruma göre hem de söylene göre her böyle deyiş geçerli olabilir.

aynı olumlu sonuçları sunarken işe erken başlayanın yeterince ekmek parasını kazanacağı, zengin olacağı hatta Tanrı'nın yardımını alacağı gösterilirken ters bir davranışın olumsuz neticelerinden söz edilir. Uzun zaman uyuyanın, işe zamanında gitmeyenin, erken saatlerde tembellik yapanın fakirleşip yoksulluk yaşayacağından bahsedilir. Bu genel gerçekten başka ayrıntılı bir şekilde sabahleyin uyuyan ev kadınının örneğinde tembelin evinin güzel bir geleceği olmadığını vurgular.

6. Tembelliği sosyal kınama

Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıp. – Yoksulluk utanılacak bir şey değildir, en büyük ayıp çalışmamaktır.

Tembel, cemiyetin düşmanıdır. – Tembellik edip çalışmayan insanlar, toplumun düşmanıdır.

Çalışmayan, emeğini köpeğe vermiş; köpek yememiş. – Çalışmayan insan, toplum tarafından dışlanır.

Kto stoi po próźnicy, ten wart szubienicy. – Boşuna oturan (duran), darağacına layıktır.

Çalışmaya utanan, aç kalır. – İnsan çalışmaktan utanırsa, geçimini temin edemez.

Ekmek buldun, giriş; iş buldun, sıvış. – Çalışmayan bir insanın yemek yemeğe hakkı olmaz, anlamında kinayeli olarak kullanılan bir atasözü.

Kto się wstydzi pracy, nie wart chleba i kołaczy. – Çalışmaktan utanan ne ekmek ne de somuna layıktır.

Kto się do pracy leni, niewart jeść pieczeni. – İşte tembellik yapan et kızartmasını yemeğe layık değildir.

Kto nie chce pracować, ten jeść nie powinien. – Çalışmak istemeyen yememelidir.

Święty Pieter tak powiada: kto nie robi niech nie jada. – Aziz Petrus şöyle der: Çalışmayan yemesin.

İşleyen demir pas tutmaz (ışıldar).

Akan su yosun tutmaz. – Tembel tembel oturan kimse hantallaşır, iş yapma yeteneğini yitirir, çalışan kimse gittikçe açılır, daha yararlı işler yapar.

İşleyen iğne pas tutmaz. – Çalışan insan sağlıklı olur, hastalanmaz.

İşleyen, ışıldamış; işlenmeyen, muşuldamış./

İşleyen demir ışıldar, yatan öküz muşular. – Çalışan insan sağlıklı ve güçlü olur; hiçbir iş yapmayan kimseler ise âdeta hasta biri gibi bir kenarda derin ve kesik kesik solumak zorunda kalırlar.

Temiz su akar, durgun su kokar. – Temiz bir iş yapan bir kimse gün-

den güne ilerler, çevresine faydalı olur; çalışmayan tembel kimseler ise çevrelerini rahatsız eder, onlara zarar verir.

Boş gezmekten bedava çalışmak yeğdir. – Çalışmak insanı tembellikten kurtarır.

Plug, którym się nie orze, rdzewieje. – Toprak işlemeyen saban pas tutar.

Z próznującej roli tylko oset wschodzi. – Boşa bırakılan tarlada sadece devedikeni biter.

Kto siğ ceni, ten siğ leni. – Kendisine değer veren kişi tembellik yapar.

Kto ku pracy ręce skłoni, nie unizy w gmachach skroni. – Ellerini çalışmaya veren, büyük mevkide/makamda (sarayda vb.) baş eğmez. (Gurur duyar, utanmaz, kendi değeri belli olur, kendini küçük görmez.)

Tembelliğin kınanması, atasözlerinde iki şekilde dile getirilir. Bir tarafta tembelliğin ayıp olduğu, tembelin çalışmasının değersiz olduğu ki köpeğin bile ona bakmaz olduğu, tembelin ekmek yemeye hakkı olmadığını, üstelik tembelin toplumun düşmanı olduğunu gösterir. Öbür tarafta ise çalışmanın övgüsünü içeren ifadeler, dolaylı bir şekilde zıt bir tavır ve davranışı ayıplar.

Yukarıdaki kınama Türk atasözlerinde mevcuttur ve Lehçedekinde de buna benzer, bazen de daha sert düşünceler bulunmaktadır. Yani çalışmayan yaşamamalıdır, onun yeri darağacıdır, diğer ifadeyle ölmelidir.

Türkçede tembelin olmayan gayretini, çalışmasını köpeğin bile istemediğini vurgulayan atasözü, Lehçede bu mecaz *psu na bude - köpeğin külübesine* deyimiyile kıyaslanabilir. İkisinde de, bir şeyin değersiz, hiçbir şeye yaramaz olduğundan bahsedilir. Bu yüzden iki araştırılan dilde çağrışımların birbirine çok benzediği söylenebilir.

Yemekle ilgili atasözleri de hem Türkçe hem Lehçede aynı düşünceyi sunmaktadır. Çalışmaktan utanan yememelidir. Türkçede bir atasözünde bulunan bu görüş Lehçede dört atasözünün konusudur. Bu tavır her birinde biraz farklı bir şekilde açıklanır. Birincisinde, çalışmaktan utanmasından (yani çalışmamasından) ve ekmekten, ikincisinde, iş yerinde tembellik yapan kızartılmış ete layık olmadığından, üçüncüsünde, çalışmak istemeyenden, dördüncüsünde ise, dinî bakış açısında çalışmayanın yemeğe hakkı olmadığından bahsedilir.

Bütün bu atasözleri, bir görüşü, yani çalışmayanın, kendi elleriyle kazanmadığı maldan, yemekten vs. faydalanamadığı görüşünü sunmaktadır.

Çalışmayanın durumunu, onun davranışının kötü olduğunu açıklayan atasözleri dolaysız, direkt onun yanlış olduğunu, sonunda aç kalacağını gösterir. Bu grupta toplanan sonraki atasözleri tembelin olumsuzluklarını

vurgulamak için tembellik yapmayanın olumlu yönlerini gösterir. Türkçede çalışmanın faydalı olması altı atasözünün konusu olurken Lehçede sadece iki atasözünde aynı düşünce bulunur. İki dilde kullanılan mecazlar ve benzetmeler birbirine çok benzer denilebilir çünkü iki dilde paslanmayan demirden bahsedilir. Türkçede iki atasözünde çalışanların sağlığı yosunsuz temiz su gibidir. Lehçede ise boşa bırakılan tarla (çalışmayan insan) sadece devedikenleriyle verimlidir.

Bu konuyu işleyen son Türk atasözü açıkça bedava çalışmanın tembellikten daha iyi olduğunu söyler çünkü bu şekilde davranırken insan ne kendine ne de topluma zarar verir, tam tersi hem kendi sağlığına hem toplumun sosyal ilişkilerine iyilik yapmış olur.

Bu grupta sıralanan iki Lehçe atasözünde biraz farklı görüş ortaya çıkar. Birinci atasözü yukarıdakilerden aykırıdır/zıt anlam taşımaktadır çünkü tembelliğin iyi yönünü gösterir. Kendisine değer veren insan tembellik yapar, yani diğerlerinin çalışmasından faydalanır, diğerlerini çalıştırır, kendisi öyle üstün görüyor ki normal çalışanların durumuna inmez. İkinci atasözünün anlamı yine farklıdır çünkü çalışanlara övgü içerir. Atasözüne göre sadece onlar en üst makamda bile tam olarak kendi değerini bilen, işlerinden gurur duyan başını kaldırabilen insanlardır.

Emek geçmeyen malın kıymeti bilmez. – İnsan kendi emeği ile kazanmadığı malın kıymetini bilmez.

Emeksiz aş, karnı doyurmaz. – Emek verilmeyen bir işten beklenen faydayı sağlamak mümkün değildir.

Najlepiej smakuje, co siğ zapracuje. – En lezzetli olan kendi kazandıdır.

Chleb praca nabyty bywa smaczny i syty. – Çalışarak kazanılan ekmeğin lezzetli ve doyurucudur.

Chleb płacze, gdy go darmo jedzą. – Bedava yenilen ekmeğin ağlar.

Kto nie skropił chleba łzami/potem, nie będzie miał apetytu. – Ekmeğe gözyaşı/ter serpmeyenin iştahı olmaz/yoktur.

Co nas żywi, do tego trzeba się sposobić, kto chce jeść chleb, powinien na niego robić. – Bizi besleyen öğretmeliyiz, ekmeğin yemek isteyen, parasını kazanmalıdır.

Her toplumda iş bölümü, işçi ve iş veren ayrılığı vardır. Kendi elleriyle kazanılan, para, yiyecek ve diğer mal her birine farklı değer taşımaktadır. İnsanın doğasında böyle bir eğilim var ki zor kazanılanın daha değerli olduğu düşünülür. Bu yüzden insan bedava alınan şeylerin gerçek değerini hissetmez ve bilmez. Bedava alınan şey keyiflendirir ama kendi gücüyle, el emeğiyle alından gelen zevk çok daha büyüktür. Atasözlerine göre insan

kendi çalışmazsa, ekmek parasını kazanmazsa alınan maaş ya da başka kazanç sağlığına gitmez, o da onun kıymetini bilmeyecektir. Lehçede bu görüş, dört atasözünün konusudur. Yani sadece çalışmanın meyvesi doyurucu ve sağlıklı olur, bedava alınan ekmek sağlığa gitmez, insanın da iştahı olmaz.

Bedava yenilen ekmek adalete aykırı olduğundan dolayı (yukarıdaki atasözlerinde çalışmayan yememelidir) ağlar; bu atasözünde ekmeğin bakış açısı gösterilir. Ekmek sadece çalışanlar için olmalıdır.

Son Leh atasözünde yine ekmek yemek isteyenini onu kazanması gerektiğinden söz edilir ama atasözünün birinci parçasında ekmeği kazanmayı öğrenmek gerektiğini de vurgular. Her insan meslek sahibi olmalı ki kazanılan ekmek sağlığına gitsin.

7. Tembellik, yoksulluğa ve dilencililiğe giden yoldur

İşine hor bakan boynuna torba takar.

Sanatına hor bakan (sanatını hor gören) boğazına torba takar.

Sanatını hor gören boğazına torba takar.– İşini küçümseyen kişi istediği gibi para kazanamaz ve sonunda dilenci olur.

İşsizlik, açsızlık getirir. – İşsiz bir kimse, zorunlu ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz.

Z lenistwa pochodzi ubóstwo. – Tembellikten fakirlik doğar.

Praca żywi, lenistwo psuje. – Çalışma yedirir, tembellik bozar.

Yukarıda incelenen gruplarda tembelliğin ve boş oturmanın iyi olmadığını gösteren atasözleri böyle bir davranışı yani çalışmamayı dilencililiğe doğru giden yol olarak sunar. İşine, mesleğine iyi gözle bakmayanın, zamanı değerlendirmeyen, işsiz kalanın er geç dilenci olacağı düşüncesi dört Türk ve iki Leh atasözünün konusudur. İki dilde işsizlik ve tembellik açlık ve maddi manevi bozulmasına sebep olur.

Tabii ki işsizliğin devletin durumundan değil sadece insanın kendi kararından kaynaklandığı zamanda bu atasözü tembellik konusunda geçerlidir. Ayrıca genel olarak işsizliğin nedenleri ne olursa olsun işsiz kalanlar yoksulluk çeker.

Çalışan kazanır, çalışmayan aç kalır. – Çalışan insan, emeğinin karşılığını alır; çalışmayan insan ise karnını doyuramayacak kadar muhtaç duruma düşer.

Kto się nie leni zrobi złoto z kamieni. – Tembellik yapmayan taştan altın yapar.

Kto pracować się nie leni, znajdzie zawsze grosz w kieszeni. – İş için tembellik yapmayan her zaman cebinde kuruş bulur.

Gdzie pracują tam chleb mają, gdzie próżnują biedę mają. – Çalışanların olduğu yerde ekmek, tembellerin olduğu yerde fakirlik vardır.

İşsizlikten ve tembellikten kaynaklanan fakirlik ve açlık Türkçede doğrudan söylenirken Leh atasözlerinde çalışmanın para ve zenginlik getirmesi vurgulanmaktadır. Yani Leh atasözlerinde çalışkan ve çalışanın taştan bile altın yapacağı, tembellik yapmayanın cebinde her zaman para bulunduğu, çalışanların ortamında yiyeceğin eksik olmadığı anlatılır.

İşsiz köpek, t...ını yalar. – İşsiz insan, kendisine faydalı olmayan şeylerle uğraşır.

Kogo nikt do pracy nie zmusi, tego diabel kusi. – Birini kimse çalışmak zorunda bırakmazsa, onu şeytan ayartır. (Şeytanın gözü ondadır.)

İnsan içinden gelen işsizlik ve tembellik insanı kötü yola düşürebilir. Her varlık bir şey yapar boş duramaz, faydalı bir şeyle ilgilenmiyorsa gereksiz bazen de zarar veren işlerle uğraşmaya başlar. Bu işler de hem belli bir kişiye hem bütün topluma zarar verir. Lehçede bu konuyu işleyen atasözü, yanlış davranış tarafından getirilen böyle olumsuz sonuçları, şeytanın işi olarak gösterir.

Kısmet gökten zembille inmez. – Çalışmayanın kısmeti olmaz.

Devlet adama ayağıyla gelmez. – Zenginlik ve talih kişiyi kendiliğinden gelip bulmaz, çalışıp çabalamakla elde edilir.

Kawałek chleba nie spadnie z nieba – praca na niego zarobić trzeba. – Bir parça ekmeğin gökten düşmeyecek – onunla geçimini kazanmak zorundasın.

Pieczone gołąbki same nie wleczą do gąbki. (Nie przylecą do lenia pieczone gołąbki - 1593 r.) – Pişmiş kuş/güvercin kendiliğinden ağza gelmez.

Bir iş yapma, çalışma, insanı yoksulluktan kurtarabildiği düşüncesi sonraki Leh atasözünde gösterilir. Dolaylı anlatılan çalışmanın övgüsü, Türk atasözünde de bulunur. Yani çalışmayan kimse tam mutlu olmaz, çünkü iyilik, servet huzur kendi çalışmasıyla kazanılır. İster bir parça ekmeğin ister başka yiyecek ve servet hiçten doğmaz ve insana gelmez. Bu bağlamda Türk atasözlerinde kısmetten Lehçedekinde ise çalışmaktan ve titizlikten bahsedilir. Ayrıca Lehçede tasarruf konusuna da değinir:

Pilnuj pracy, strzeż pieniędzy, a unikniesz biedy, nędzy. – İşe bak (ona göz kulak ol), parayı koru, fakirliği, sefaleti önlersin.

Gdzie praca, pilność na staży, tam się bieda wejść nie waży. – Çalışkanlık ve titizliğin olduğu yere fakirlik girmez/girmekten korkar.

8. Sadece Türkçede bulunan atasözleri

Nasihat istersen tembele iş buyur.

Tembele iş buyur, sana akıl öğretsin.

Tembele iş buyur da öğüt al. – Tembel, kendisine buyurulan işi yapmamak için ya onun yapılmasına ihtiyaç bulunmadığını söyler ya da buyurulan biçimde değil, kendisinin işine gelen biçimde yapmayı önerir.

Tembel uyur, bahtı büyür. – Tembel insanlar şanslı olur.

Polonya kültüründe böylece atasözlerinde de yer almayan görüşler Türk atasözlerinde bulunur. Tembellik kavramı ile ilgili sırf Türkçede bulunan atasözlerinin sayısı az hem de sadece iki konuyu işlemektedir. Birincisinde tembelin kendine göre yapmasından bahsedilir, ikincisinde ise tembelin şanslı olduğundan.

Tembelin iyi çalışmayı bilmediğinden, yukarıdaki atasözlerinde de söz edilir ama bu noktada vurgulanan bakış açısı biraz farklıdır çünkü çalışmayan durumu gösterir. Yani tembelin hâli değil tembele işverenin hâli ön plana çıkar. Tembelen çalıştıran iş geçtikten sonra hata yaptığını öğrenir; büyük ihtimalle istenilen işi ister istemez kendisi yapar.

İkinci atasözü, yukarıda incelenen atasözlerine aykırıdır. (Bu atasözlerinin arasında sık sık rastlanan bir olaydır - çünkü farklı durumda farklı atasözleri söze getirilir.) Bir tarafta tembele kismet gelmez (*Kismet gökten zembille inmez*) öbür tarafta ise tembelin şansı büyüktür (*Tembel uyur, bahtı büyür.*) Tembelen şanslı olduğundan bahsedilen Türk atasözü biraz *Kto siğ ceni, ten siğ leni.* – *Kendisine değer veren kişi tembellik yapar* atasözüne benzer ama gerçek değer ve kendini büyük görme, gerçek şans ve kismet aralarında, az da olsa, fark vardır. İnsan kendine değer verse de bu, sadece onun düşüncesi ve diğerlerinin karşısında bir poz olabilir, kismet ve şans ise insanın elinde bulunmayanlardan biridir. Ayrıca bu iki olayın neticeleri aynı olabilir. İnsana saygı, rahat ve hoşlanmasına yol açan durumlar getirir.

9. Sadece Lehçede işlenen konular

Sadece Leh dilinde bulunan atasözleri aşağıdaki konuları işler:

1. Yeme ve çalışma
2. Konuşma ve çalışma
3. Dinlenme ve çalışma
4. Çalma ve çalışma

Leniwy marznie przy robocie, a jak je, to cały w pocie. – Tembel çalışırken üşür, yemek yerken terler.

Każdy leniwy ma wilczy żołądek. – Her tembelin kurt iştahı vardır.

Próżniaka kasza w zęby kole. – Tembelin dişine buğday bile (diken gibi) batar.

Pracowity, gdy się wypości, nie narzeka w chlebie na ości. – Çalışkan aç kaldıktan sonra ekmekteki kılçıktan şikâyet etmez.

Jaki kto do miski, taki i do roboty. – Tabaka nasılsa işe de öyledir.

Kto leniwo je, leniwo robi. – Yavaşça yiyen yavaş çalışır.

Yemek ve çalışmak arasındaki bağlamın birkaç atasözünde açıklanmasına rağmen bu noktada tembel birinin yemeğe düşkünlüğünden, zor beğenmesinden ayrıca çalışkanın sağlıklı iştahından söz edilir. Tembel çalışırken kendini zorlamaz, istediğini yapar istediği hızla ve üslupta işler ama yemeğe gelince o kadar hızlı ki ter içindedir. Bu durum onun oburluğundan ve doyumsuzluğundan (*kurt iştahından*) kaynaklanmaktadır. Buna karşın diğer Leh atasözünde insan yemeğe nasıl davrandıysa çalışmaya da öyle davrandığı düşüncesi bulunur. *Tembel/yavaşça yiyen* (zorla, yemeği beğenmemiş gibi) *aynı şekilde de çalışır* görüşünü sunan atasözü yukarıdaki düşünceyi ispatlamış olur.

Herkesin yemek yeme şekli farklı olabilir; atasözüne göre tembel o kadar zor beğenilen ki buğday bile ona sert ve diken gibidir, çalışkan ise çalışırken enerjisini kullandığı / kaybettiği için her zaman her şeyi yer hem de “ekmekteki kılçıktan” şikâyet etmez.

Język lata jak łopata, a ręce stoją, pracy się boją. – Dil kürek gibi hareket eder, çalışmaktan korkan eller boş durur.

Komu język lata, temu ręce stoją. – Dili hareketli olanın elleri durur.

Kto jęzorem tego miele zwykle robi niewiele. – Dilini işleyenin genelde yapacağı azdır.

Türk atasözlerinde bulunmayan sonraki konu, konuşkan insanın genelde pek çalışkan olmadığıdır. Konuşmayı sevenler çoğu zaman sohbet ederken zamanını harcar, çalışmak yerine gevezelik yapıp diğerlerinin çalışmasından bahseder. Bu düşünce üç atasözünün konusudur. Her birinde dilin hareketliliği ile ellerin durgunluğu karşılaştırılır. Demek ki insanın ya dili ya elleri aynı zamanda hareket edebilir, çünkü konuşanın çalışmadığını vurgular. (Aslında çalışanların sessiz olduğunu vurgulayan atasözü yoktur.)

Nie znają tego próżniacy, jak słodko odpocząć po pracy. – Tembel/serseri, işten sonraki rahatı asla yaşayamaz (tadını öğrenemez).

Bez pracy odpoczynek niesłodki. – Çalışmadan dinlenme tatsızdır.

Po robocie miły odpoczynek. – İşten sonra dinlenmek hoştur.

Dinlenmeyi hak edenin durumu yine üç atasözünde açıklanır. Ekmeğin gerçek tadını bilemeyen tembeller aynı şekilde yorulduktan sonra dinlenmenin tadını çıkaramazlar. Bu his sadece çalışanlara aittir. Çalışmayan yorulmaz, yorulmadan dinlenmeye ihtiyacı da yoktur. Varsa, o da sadece

tembel insanların özelliğidir. Onlar her gün dinlenebilir bir şey yapmaktan yorulur, zamanı değerlendirmeden, günlük parasını kazanmadan yaşamayı tercih ederler. Aslında dinlenme, sadece yorulduktan sonra, işini tam olarak elinden geldiği kadar iyi yapması farkında olduktan sonra hoş olabilir; yoksa yine boş ve tatsızdır.

Kto próznuje, musi kraśc. – Tembellik yapan hırsızlık yapmalı.

Türkçede değinilmeyen son konu, tembelin hırsızlık yapmasıdır. Çalışmak istemeyenin normal ihtiyaçları karşılması da gerekir. Yani onların da bir yerde uyuması, bir şey yemesi lazımdır. Kendi eliyle kazanmadığını diğerlerden alır. Ya gizli ya da açıkça diğerlerinin malını çalar, onların hakkını yer. Bir iş yerinde biri çalışırsa öbürü çaba göstermeden çalışmış gibi davranan aynı maaşı alsada asalak gibi meslektaşlarının hakkını yeyip hırsızlık yapar. Gerçek hırsızlığı yapan tembeller, açıkça soygunculuk yapar çünkü nasıl olsa geçinme parası onların elinde de lazımdır. Soygunculuk ya da hırsızlık iş olarak algılanmalı mıdır? Bir saldırı, tuzağı hazırlamak, iş midir? Normal, düzgün işe gitmek istemeyenler, kolay para, kolay çözümü seçenler, diğerlerinin hakkını yiyenler, toplumun gerçek düşmanı olarak algılanabilir. Yukarıdaki Türk atasözlerinden biri tam olarak bunu söyler: *Tembel, cemiyyetin düşmanıdır.*

Sonuç

Bu çalışmada toplam 53 Türk ve 82 Leh atasözü gruplandırıldı. Atasözlerinin sayısı değindiği konular kadar büyük önem taşımaktadır çünkü toplumda ne kadar büyük rolü olduğunu gösterir. Az sayıda işlenen konu büyük ihtimalle toplumca görüldü ama pek sık rastlanmayan bir durum ile ilgilidir. Tam tersi çok sayıda örneklenen olaylar sıkça rastlanan olaylarla alakalıdır.

Sadece bir dilde ortaya çıkan atasözleri ya da aynı konuda farklı görüşü sunan ifadeler Leh ve Türk kültürlerinin farklılıklarını meydana getirir. Beklenen sonuç farklılıkların benzerlikten daha çok olacağıdır ama tam tersi böyle konular ve görüşler çok azdır.

Sadece Türkçede olan atasözleri iki konuyu açıklar. Birincisi, tembelle çalışmanın iyi bir fikir olmadığı düşüncesi, tembelden istenilen işi sonuçta işi isteyen yapmaktan zorunda kalacağı, bu yüzden tembel ile çalışmamak lazım uyarısı içeren atasözleri, Türk kültürünün özelliğidir, çünkü Lehçede böyle nasihat yer almamaktadır. İkincisi, Polonyalılar için şaşırtıcı Türk görüşü tembellerin şanslı olduğudur.

Sadece Lehçede bulunan atasözlerinin sayıca fazla, hem de işlenen konu Türkçede hiç konuşulmayan ya da az konuşulan konulardır. İçerikleri özetleyerek şöyle denilebilir: hızlı yiyen hızlı çalışır; çok konuşan az

yapar; yorulmadan dinlenmenin tadı alınmaz; çalışmayan hırsızlık yapar.

Girişte açıklandığı gibi araştırmanın amacı tembellik kavramını göstermektir. Çıkış noktası Türkçedeki atasözleriydi. Bu yüzden ilk önce Türkçe ifadeleri sunulup onlara uygun Lehçe atasözleri eşleşmeye çalışıldı. Aynı konuyu işleyen atasözlerinin bazen az da olsa farklı görüşleri taşıdığı ispat edildi. Toplam yedi farklı konu incelendi: 1. çabaya isteksizlik; 2. başkalarını kullanma; 3. gün boyu (tüm gün) dinlenme; 4. tembellik ve kötü yapılan iş; 5. sabah, iş zamanıdır dinlenme zamanı değil; 6. tembelliği sosyal kınama; 7. tembellik, yoksulluğa ve dilencilığe giden yoldur (çalışma başarıya giden yol).

En çok açıklanan konu birinci, çabaya isteksizlik konusudur. Bu grupta iki dilden seçilen atasözlerinin sayısı benzer. Türkçe on iki Lehçe on üç atasözü bu konuyu işlemektedir. Atasözlerinin içeriği de aynı denilebilir çünkü iki dilde ve kültürde bu atasözlerinin temelinde aynı detaylar yer alır. Böylece atasözlerinden çıkan ders ve öğütler de aynı: tembeller çalışmamak için her zaman bahane bulur; gönülsüz iş kâr getirmez, gönüllü iş hayırlıdır; tembelin tembelliği onun isteklerinden daha büyük olduğu düşüncelerini sunar.

İkinci konu başkalarını kullanma konusu az örneklenen konudur. Türkçede iki atasözü Lehçede de üç atasözü bu konuyu işlemektedir. Bu gruba eklenen altı Leh atasözü daha çok yabancı/el işlerinden pek fayda olmadığını vurgular. Ama her iki dil de yabancıların işi sadece kendisini tehlikeden uzaklaştırmak için yararlı ve lüzumludur.

Üçüncü konu en az örneklenen konudur. Dinlenme ile alakası olan atasözlerinin sayısı; Türkçede iki tane Lehçede üç atasözüdür. Bir konu, yani dinlenmenin tadını çıkarma ihtimali sadece Leh dilinde ortaya çıkan atasözlerinin arasındadır çünkü Türkçede onların anlamına yakın/benzer anlamı taşıyan ifadeler hiç yoktur. Nasıl olsa iki dilde tembelin her zaman sadece dinlenmeye düşkünlüğü fark edildi ve atasözlerine aktarıldı.

Dördüncü konu aynı sayıda atasözlerinde bulunur. Yani hem Türkçede hem Lehçede tembellik ve kötü yapılan iş konusu yedişer atasözünde açıklanır. Tek farkı Türkçede daha çok beceri vurgulanır. Lehçede daha çok tembellikten konuşulur. Bu grupta açıklanan iki Lehçe atasözü Türkçede bulunmayan düşünceyi sunar. O da, tembelliğin kötü çalışmaktan daha iyi olduğu fikridir.

Beşinci grup biraz çalışmaya biraz tembelliği dokunur çünkü çalışma ve dinlenme zamanından bahseder. Sabah, iş zamanıdır dinlenme zamanı değil konusunu işleyen atasözlerinin sayısı Türkçede beş, Lehçede altı ayrıca üç Lehçe atasözünde sadece sabah uykusundan bahsedilir. İki dilde

ve kültürde bu atasözlerinin grubu başlıkta olduğu gibi aynı gerçeği sunmaktadır. Sabah çalışmalı, sabahleyin yapabildiğinde yapan iş en verimlidir, yani bugünkü işini yarına bırakmamalıdır, çünkü sonraki günün neler getireceği belli değildir, iş ise yapılmalıdır.

En çok atasözü atıncı grupta bulunur. Hem Türk hem Leh toplumlarında tembellik aşağılanmaktadır. Tembelliği sosyal kınama konusu on dört Türk ve on dört Leh atasözünün konusudur. Tembelliği ayıplarken aynı zamanda çalışanlar övülür. Sadece bu noktada Türk atasözünün sayısı Lehçedekinden oldukça büyüktür. Yedi Türk atasözünde tembellik yapmayan hakkında güzel sözler söylenir ama aynı düşünceyi kapsayan Leh atasözünün sayısı sadece ikidir. Bu konuda Lehçede de çalışanlar için övgüsü vardır ama sadece iki atasözünde Türkçedeki mecaz bulunur (hareketli/çalışkan ve çalışan paslanmaz). Çalışanlara en büyük tebriği Lehçe atasözü sunar. Yani çalışanlar kendisinden gurur duymalıdır görüşü.

Yedinci grup tembellik ile yoksulluk arasındaki bağı anlatmaktadır. Bu konuda da atasözlerinin sayısı hemen hemen aynıdır. Türkçede dokuz, Lehçede de sekiz atasözü tembelliğin yoksulluğa güttüğünü gösterir. Tembellik yapanın aç kalacağı, kısmetinin de olmayacağını vurgulayan atasözleri tembelliği kınayarak çalışkanları övmektedir.

Analiz sonucunda iki araştırılan dilde ve kültürde tembellik kavramı hemen hemen aynı olduğu söylenebilir. Belki de diğer diller analize eklendiği zaman sonuç da aynı olurdu çünkü bazı değerler bir dile ve kültüre ait değil, tüm insanların ortak bir değerini oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Adalberg, S. (1889-1894). *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, [Lehçe Atasözleri, Benzetmeler ve İfadeler Kitabı], Varşova: Druk Emila Skiwskiego.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I, II*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayın.
- Aksoy, Ö. A. (2004). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I,II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Bartmiński, J. (1991). Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego [Aksiyolojik sözlüğün tasarımı ve genel varsayımları], [w:] *Język a kultura [Dil ve kültür]*, t. 2 – Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne, red. J. Puzynina, J. Bartmiński, Wrocław 1991, 198.
- Berner, J. (1992). *Mądrzej głowie dość...przysłowie [Akıllı başa... bir atasözü yeter]*, Łomża, Oficyna Wydawnicza Stopka.
- Dawne powiedzenia i przysłowia*, [Eski söyleyişler ve atasözleri], Erişim: <http://www.laliny.hekko24.pl/powie.htm#15> 11.02.2017.

- Doğan, A. (1978). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*. Ankara: AÜ DTCF Yayınları: 217.
- Doğan, A. (2009). *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elçin, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. (Gözden Geçirilmiş İlaveli Yeni Baskı) http://esgici.net/022_009/Halk%20Edebiyatina%20Giris%20%20Sukru%20Elcin.pdf. Erişim: 2.11.2017.
- Gönen, S. (2006). “Manzum Atasözü Kavramı Üzerine Değerlendirmeler”: *Selçuk Üniversitesi/Seljuk University Fen-Edebiyat Fakültesi/Faculty of Arts and Sciences Edebiyat Dergisi/ Journal of Social Sciences*, Yıl/Year: 2006, 16, 249-258.
- Masłowski, Danuta i Włodzimierz (2000). *Księga Przysłów Polskich* [Lehçe Atasözleri Kitabı], Keçy, Wydawnictwo Antyk.
- Masłowski, Danuta i Włodzimierz (2003). *Przysłowia polskie* [Lehçe Atasözleri], Katowice, Wydawnictwo Videograf Edukacja sp. z o. o.
- Parlatır, İ. (2007). *Atasözleri*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Stanek, K. B. (2017). “Türk Dilinde Korunan Ahlaki Değerler - Yabancı Dil Eğitiminde Atasözlerinin Rolü”. *Demokratik Değerler Eğitimi*. Nevide Akpınar Dellal (ed.), Germany: LAP Lambert. 149-173.
- Stanek, K. B. (2018). “Türk ve Leh Atasözleri Örneğinde Eskiden Bugüne Kadar İş ve Çalışma Meselesi” (Yayınlanmamış bildiri) 6-8.11.2018 Ankara, *Cultural Memory Symposium (Kültürel Bellek 2018)*.
- Stanek, K. B. (2019). “Türk Atasözlerinde Birlik ve Yalnızlık Kavramları Örneğinde Dilde Yaşayan Kültür”. *Kültürel Bellek*; Ankara 2019, 383-404.
- Stefańska-Jokiel, K. (2006). *Skarbiec przysłów. Przysłowia polskie, polskie* [Atasözlerinin Hazinesi. Lehçe Atasözleri], Erişim: http://cyfrotka.pl/ebooki/Skarbiec_przyslow__Przyslowia_polskie-ebook/p2678i4916 Erişim: 11.02.2017.
- Świrko, S. (1975). *Na wszystko jest przysłowie* [Her şey için atasözü var], Poznań, Wydawnictwo Poznańskie.
- TDK web sayfası: <http://www.tdk.gov.tr>, Erişim: 07.01.2020.
- Türközü, S. G. “Türkiye’deki Korece Eğitimi ve Kültürel Yönden Korece ile Türkçenin Karşılaştırılması” Erişim:<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/turkozu-s.goksel-kulturel-yonden-korece-ile-turkçenin-karşılaştırılması.pdf> Erişim: 08.02.2017.
- Yurtbaşı, M. (1993). *A Dictionary of Turkish Proverbs*. Ankara: Turkish Daily News.

Extended Summary

Each language reflects the culture of the society that communicates through it. Proverbs are the most important elements of a culture which passed down from generation to generation. These proverbs compensated for unwritten law in nonliterate times. The subject of the proverbs covers the whole worldview and touches on every issue of relevance in a given culture, with particular attention to prohibitions, orders, instructions and advice, also some warnings on how to act and how not to. Laws and facts that emerged in the form of proverbs have reached modern times and they have been the subject of the of folklore, language and cultural studies. The cultural heritage contained in the proverbs survive as long as the community lives according to its ethos and scientists who examine it continue their researches.

Proverbs are passed on to subsequent generations, presenting knowledge about the surrounding world and the principles of social life. They show what is good and what deserves praise, and what should be condemned and punished. Proverbs have survived in languages thanks to their rhymed and/or rhythmic form. That is the way they have been passed by word of mouth for centuries. The most important fact is the message they have conveyed and which still remains up to date. Despite the cultural differences and the uses in different languages, there are aspects of human life that are common to all communities. Finding a semantic equivalent in another language belonging to different culture is quite a difficult task, especially due to different historical background, linguistic and cultural relations, symbolism etc. (The theoretical issue, which encompasses the comparison of proverbs existing in two unrelated languages, has not been discussed.) The possibility to find proverbs of the same meaning in languages spoken in different cultures shows that regardless of language, training and education, all people have named certain values and perceived them in a similar yet not in the same way. These values can be considered as universal.

This analysis concerns the perception of idleness preserved in Polish and Turkish proverbs. It is condemned in both languages and cultures in question. In addition, proverbs show the negative consequences of lazing around and neglecting your duties. Unlike diligence, which is the subject of about a hundred proverbs in the Turkish language, a limited number is devoted to laziness. The situation is similar also in Polish. The researched material includes proverbs that are present in the modern Turkish dictionaries and Polish publications as well, because it will show the cultural heritage, which, even if not so visible in the everyday life, is still an element of the contemporary culture.

In both languages, individual aspects of idleness can be distinguished, i.e.

1. Reluctance to undertake effort (This aspect has occurred in twelve Turkish and thirteen Polish proverbs, contains the same morals and advice: 1. A lazy person always finds an excuse to not to work; 2. Working unwillingly is fruitless; 3. A voluntary work is beneficial and good; 4. The laziness of an idle one is greater than his wishes.);

2. Using others (This aspect has occurred in two Turkish and three Polish proverbs and shows that the job done by others is useful and necessary only in order to distance yourself from danger.);

3. All day long rest (This aspect has occurred in two Turkish and three Polish proverbs, which with some differences contain the same conclusion: the lazy one always wants to rest.);

4. Idleness and bad work (This aspect has occurred in the same number i.e. seven proverbs in both languages and shows the only difference i.e. one's skills are more emphasized in Turkish than in Polish. Two Polish proverbs explained in this group include a thought which is not present in Turkish. It is the idea that laziness is better than working badly.)

5. Morning as the time of work, not rest (This aspect has occurred in five Turkish and six Polish proverbs. In two analyzed languages this group of proverbs contains the same truth. Everyone should work in the morning because the morning is the *most productive* time of the workday. (Moreover the opinion 'don't put off today's work till tomorrow' occurred in both languages in the same form.);

6. Social condemnation of laziness (This aspect has occurred in the greatest amount and in the same number i.e. in fourteen proverbs in Turkish and in Polish. Laziness is humiliated in both Turkish and Polish societies and languages. In seven Turkish proverbs condemnation of laziness is connected with praise of diligence. Only two Polish proverbs encompass such an idea, two of which use the metaphor existing in Turkish i.e. 'iron that is being used does not rust', namely an active, hardworking and working person is healthy and productive one. In Polish proverbs attention is put to hardworking people who should be proud of themselves.)

7. Laziness as the path to poverty and panhandling (work as the path to success); (This aspect has occurred in nine Turkish and eight Polish proverbs. Similar to the proverbs in abovementioned group these proverbs condemn laziness, praise hard workers and underline that those who are lazy will go hungry and will have no luck.

Nonetheless, there are also proverbs whose content cannot be found in the second analyzed language. Only Turkish proverbs emphasize that happiness is conducive to lazy people, and also warn against forcing a person who is unable to do his job well.

In Polish, however, attention is paid to behavior during work and while eating. The lazy man is also denied the right to eat food which he has not earned. Lazy people are also unable to appreciate the well-deserved rest because they are never tired of work (only of their own laziness). In both languages we deal with the praise of hard work, which leads to well-deserved rest and wealth. In addition, lazy beggars are despised.

Araştırma Makalesi / Research Paper

NEŞİMÎ MAHLASLI BİLİNMEYEN BİR HZ. ALİ VELÂYET-NÂMESİ VE BAZI YENİ ŞİİRLER

Mustafa ERDOĞAN*

Öz

Bu çalışmada Nesîmî mahlaslı, kaynaklarda geçmeyen ve daha önce yayınlanmamış “Velâyet-nâme-i Şâh-ı Velâyet” başlıklı, kaside nazım şekline uygun, 36 beyitlik bir manzume ile ikisi murabba, üçü gazel formundaki beş manzume değerlendirilmiş ve metinleri yayımlanmıştır.

Kısaca din ve tarikat ileri gelenlerinin hayatlarını ve menkıbelerini anlatan kitap olarak tarif edilen velâyet-nâmeler, dinî-tasavvufî Türk edebiyatının yaygın türlerindedir. Ahmed Yesevî, Mevlânâ, Hâcî Bektaş-ı Velî, Seyyid Battal Gâzî, Sarı Saltık, Ahi Evran, Kaygusuz Abdal, Abdal Musa vb. birçok din ve tarikat ulusu hakkında bu tarzda eserler yazılmış olmakla birlikte, Hz. Ali hakkında yazılmış bir velâyet-nâmeyle ilk defa rastlanmaktadır. Yazıda öncelikle bu konu kısaca değerlendirilmiş, daha sonra tartışılan ve karıştırılan Nesîmîler meselesine değinilmiştir. Türk edebiyatının en ünlü şairlerinden biri olan Seyyid Nesîmî, hayatı ve şiirleriyle Türk insanını derinden etkilemiştir. Onun ölümünden sonra da kimi zaman aynı mahlasta takipçileri ortaya çıkmıştır. Bunların içinde en çok tanınanı Kul Nesîmî’dir. Hem mahlas birliği hem de inanç ve söyleyiş benzerliği olunca ister istemez bu farklı şairlerin şiirleri karıştırılmış, çoğu zaman Nesîmî mahlaslı bütün şiirler Seyyid Nesîmî’ye mal edilmiştir. Bunların ayrılması da oldukça güçtür. Bu anlamda makalede söz konusu *H. Ali Velâyet-nâmesi’nin* ve diğer şiirlerin de hangi Nesîmî’ye ait olduğu konusu tartışılmıştır. Ardından *Velâyet-nâme’nin* ve diğer manzumelerin bulunduğu iki yazma nüsha hakkında bilgi verilmiştir-

Geliş Tarihi/ Date Applied: 30.12.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 25.02.2021

Makalenin Künyesi: Erdoğan, M. (2021). “Nesîmî Mahlaslı Bilinmeyen Bir Hz. Ali Velâyet-nâmesi ve Bazı Yeni Şiirler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 195-232.

DOI: 10.24155/tdk.2021.182

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, merdogandr@gmail.com. Ankara / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-0760-3571

tir. Ardından *Velâyet-nâme*'nin ve tespit edilen diğer manzumelerin şekil ve muhtevaları üzerinde durulmuştur. *Velâyet-nâme*'de Hz. Ali'nin büyüklüğü ve kahramanlığı klasik İslami/sünni çizgiden farklı, biraz daha mübalağalı ve mitolojik bir tarzda anlatılmaktadır. Ayrıca eserin kurgu ve kısmen muhteva itibarıyla Yemînî'nin *Fazîlet-nâme*'sindeki bir kıssa ile benzerliği dikkati çekmektedir. Bu bakımdan Yemînî'nin *Fazîlet-nâme*'si ile Nesîmî'nin *Velâyet-nâme*'si arasında bir karşılaştırma da yapılmıştır. Diğer manzumelerde ise daha çok Hz. Ali ve Hz. Hüseyin sevgisi dile getirilmiştir. Yazının sonunda bahsedilen manzumelerin çeviri yazılı metinleri sunulmuştur.

Yazının hem Nesîmî mahlasını taşıyan bilinmeyen bir eseri ve yeni manzumeleri, hem Hz. Ali hakkında yazılmış, kısmen mitolojik bilinmeyen bir *Velâyet-nâme*'yi ortaya koyması, ayrıca Nesîmî tartışmalarına dikkati çekmesi bakımından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Hz. Ali, Seyyid Nesîmî, Kul Nesîmî, Velâyet-nâme, divan.

An Unknown “Ali Velayet-Name” with Nesimi Penname and Some New Poems

Abstract

In this study, the poem titled as *Velayet-name-i Şah-ı Velayet*, which is not mentioned in the sources and has not been published before, and five poems in the form of murabba and gazel are assessed and their texts are published.

Velayat-names, which are briefly described as books describing the lives and legends of religious leaders, are one of the common genres in religious-mystical Turkish literature. Although such works have been written about many religious leaders like Ahmed Yesevi, Mevlana, Hacı Bektaş-ı Veli, Seyyid Battal Gazi, Sarı Saltık, Ahi Evran, Kaygusuz Abdal, Abdal Musa etc., it is the first velayet-name written about Hazrat Ali. In this study the issue is briefly evaluated firstly, and then the issue of Nesimis, which has been discussed and confused, is also mentioned in the article. Seyyid Nesimi, one of the most famous poets of Turkish literature, deeply influenced Turkish people with his life and poems. After his death, his followers sometimes appeared in the same penname. The best known of these is Kul Nesimi. When both the penname unity and the similarity of belief and saying come together, the poems of these different poets are inevitably confused, and all the poems with Nesimi penname have been attributed to Seyyid Nesimi. These are also very difficult to separate. In this sense, the subject that binds Nesimi to Hazrat Ali Velayet-name and other poems are discussed in the article. Then, information is given about the two manuscripts containing Velayet-name and other verses. Finally, the form and content of velayet-name and other identified poems are discussed. Hazrat Ali's greatness and heroism are described in a slightly exaggerated and mythological style, different from the classical Islamic

/ Sunni line in Velayet-name. The love of Hazrat Ali and Huseyin was expressed more in other poems. The transliterated texts of the mentioned poems are presented at the end of the article.

It is thought that the article will be beneficial in terms of revealing both an unknown work and new poems bearing Nesimi penname, and a partially mythologically unknown Velayet-name written about Hazrat Ali and also drawing attention to the discussions on Nesimi.

Keywords: Hazrat Ali, Seyyid Nesimi, Kul Nesimi, Velayet-name, divan.

Giriş

Seyyid İmadüddin Nesîmî'nin Türk dünyasının ve edebiyatının en tanınan isimlerinden birisi olduğu malumdur. Onun şiirleri, yüzyılların süzgecinden geçerek Türkler'in yaşadığı, Türkçenin konuşulduğu pek çok diyara yayılmış ve zevkle okunmuştur. Nitekim bu özelliği sebebiyle 2019 yılı Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) tarafından Nesîmî Yılı olarak ilan edilmiş ve konuyla ilgili çeşitli faaliyet ve yayınlar yapılmıştır. Bununla birlikte; Nesîmî'nin doğum yeri ve yılı, hayatı, trajik ölümü, kabri, inanç ve görüşleri ve benzeri hususlar bilinmezlikler ve efsanelerle çevrili olduğu gibi, bazı şiirlerin ona aidiyeti konusunda da pek çok sıkıntının olduğu bilinmektedir. Kimi zaman başka şairlerin sözleri ona mal edilmiş, kimi zaman da onun şiirleri başkalarına ait gibi gösterilmiştir. Onun şiirlerini içeren hiçbir yayının tam olmadığı, konu ile ilgili yeni yayınların ortaya çıktığı da malumdur¹. Diğer taraftan, yapılan araştırmalar sonucu Türk edebiyatında aynı mahlası kullanan bir başka şairin daha, Kul Nesîmî'nin var olduğu ortaya çıkarılmıştır. Konuyla ilgili zamanla daha pek çok tartışma ve araştırmanın olacağı anlaşılmaktadır. Biz de bu konudaki çalışmalara bir katkı olmak üzere, araştırmalarımız sırasında rastladığımız Nesîmî mahlaslı manzum bir *Hız. Ali Velâyet-nâmesi*'ni ve beş manzumeyi bilim dünyasına arz etmek istiyoruz.

Velâyet-nâmelere Dair

İleride ayrıntılı olarak incelenecek ve metni sunulacak olan *Velâyet-nâme*'nin adı metnin 3. beytinde şair tarafından şu şekilde belirtilmektedir:

Can kulağın tüt ki Şâh'ın sırrını şerh eyleyem

Bu *Velâyet-nâme-i Şâh-ı Velâyet*'de saña

1 Türkiye'de ilk olarak Hüseyin Ayan tarafından hazırlanıp yayımlanan *Nesimi Divanı*'ndan (Ankara, 1990, 2002, 2014) sonra Nesîmî'nin şiirlerine ek olmak üzere, Ayan neşrinde bulunmayan pek çok manzume tespit ve neşredilmiştir. M. Fatih Köksal (2000, 2009), Ömer Zülfe (2005), Filiz Kalyon (2015), Beyhan Kesik-Emre Şengül (2017), Mesut Karakaş (2019), Âlim Yıldız (2019), İbrahim Halil Tuğluk (2019), Ahmet Tanyıldız (2019), Mehmet Özdemir (2020) bu konuda yayın yapmışlardır. Ayrıca Azerbaycan ve İran'da da konuyla ilgili önemli yayınlar yapılmıştır.

Bu beyte göre ilgili manzumenin tam adı *Velâyet-nâme-i Şâh-ı Velâyet*² tir. Şâh-ı velâyet yani Hz. Ali Velâyet-nâmesi. Bu bakımdan öncelikle velâyet-nâmelerle ilgili biraz bilgi vermek yerinde olacaktır.

Sözlükte “yakın olmak, yakınlık” anlamındaki *vely* (ولى) kökünden türeyen *velâyet* “sevmek; yönelmek, yardım etmek; bir işin sorumluluğu kendi üstünde olmak” gibi manalara gelmektedir. Bilindiği üzere velâyet hakkına sahip olan kişiye de *velî* denilmektedir (Kardaş, 2018: 11). Arapça velâyet ile Farsça nâme kelimesinin birleşmesinden oluşan ve kısaca *velilik kitabı* denilebilecek velâyet-nâme, Türk Dil Kurumu tarafından (velâyetname yazılışıyla), “tarikât ileri gelenlerinin hayatlarını ve menkıbelerini anlatan kitap” olarak tarif edilmektedir³. Aynı zamanda edebî bir türe ad olan velayet-name/vilayet-name, tanınmış kişilerin, tarikat büyüklerinin ya da velî kabul edilen kişilerin yaşamlarını, üstün özelliklerini, hikmetli sözlerini ve kerametlerini anlatmak amacıyla yazılmış eserlere denilmektedir. Doğüstü, akıl ötesi ve hayret uyandıran olayları anlatmasından dolayı her zaman insanların ilgisini ve dikkatini çeken velayet-nâmeler, sözlü gelenek içerisinde ortaya çıkmış, oluşumunu tamamladıktan sonra yazılı eserler haline gelmiştir. Türk Edebiyatında önemli bir edebî tür olan velayet-nâmeler manzum, mensur veya mensur-manzum karışık olarak tertip edilebilirler (Kardaş, 2018: 11).

11. yüzyıldan başlayarak önce Arapça daha sonra da Farsça ve Türkçe menkıbelerin toplandığı eserlerle zengin bir menkıbe edebiyatı gelişmiştir (Duran, 2007: 13). Bu türün Türk edebiyatındaki ilk örneği, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han’ın hayatı ve Müslümanlığı kabul etmesini konu alan Tezkire-i Satuk Buğra Han’dır (Ocak, 1997: 43). Daha sonra Türk edebiyatında Seyyid Hârûn-ı Velî, Sadreddin-i Konevî, Seyyid Mahmud Hayrânî, Ahmed Yesevî, Lokmân Perende, Hâcî Bektaş-ı Velî, Seyyid Battal Gâzî, Hacım Sultan, Sarı Saltık, Mevlânâ, Ahi Evran, Kaygusuz Abdal, Abdal Musa, Otman Baba, Sultan Şücauddîn Baba, Demir Baba Sultan, Akşemseddin gibi isimler etrafında pek çok velâyet-nâme/menâkıb-nâme oluşmuştur (Kurtoğlu, 2016: 484).

Bu yazıda üzerinde durulan *Velâyet-nâme-i Şâh-ı Velâyet* de yukarıda anlatılan niteliklere uygun bir eserdir. Manzûme, Türk edebiyatının ünlü isimlerinden Nesîmî tarafından İslam dünyasının tanınmış isimlerinden Hz. Peygamber’in damadı ve dördüncü halifesi olan Hz. Ali’nin üstün niteliklerini anlatmak ve akabinde onun neslinden gelen on iki imamı övmek maksadıyla kaleme alınmıştır. Diğer velâyet-nâmeler gibi bu eserde de doğüstü, akıl ötesi unsurlara rastlanmaktadır. Sedat Kardaş tarafından yazı-

2 Eserin Hz. Ali’nin faziletlerini anlatan *Fazilet-name* ile benzerliği konusu üzerinde ileride ayrıca durulacaktır.

3 <https://sozluk.gov.tr/> (erişim tarihi: 25.10.2020)

lan velâyet-nâmelerle ilgili kitapta, hakkında velâyet-nâme yazılan isimler tek tek anlatılırken Hz. Ali'nin adına bu listede rastlanmamıştır (Kardaş, 2018: 17-45). Hz. Ali, Türklerin çok sevdiği, örnek aldığı, Türk edebiyatında da çok etkili olmuş bir insan olmakla birlikte bu esere bakılırsa hakkında bu yazıda üzerinde durulan eser dışında başka bir velâyet-nâme yazılmamıştır. Bu bakımdan adı geçen eser hem Nesîmî imzasını taşıması hem de Hz. Ali hakkında yazılmış bilinen tek velâyet-nâme olması bakımından önemlidir.

Nesîmî ya da Nesîmîler

Türk edebiyatında Nesîmî denilince hemen akla “Ene'l-Hak” dediği için derisi yüzülerek öldürüldüğü rivayet edilen Seyyid İmadüddin Nesîmî gelmektedir. Asıl adı konusunda bile tartışmalar olan şair, şiirlerinde başta Nesîmî olmak üzere Hâşimî, Seyyid, Hüseyinî, Alî, İmâd gibi mahlasları kullanmıştır. Doğum yeri ve tarihi de net olarak belli değildir. Onun doğum yerine dair çok farklı rivayetler varsa da Tebriz, Şiraz yahut Şirvanlı olduğuna dair rivayetler ağır basmakta ve bu konudaki tartışmalar sürmektedir. İyi bir tahsil gören Nesîmî'nin hayatı ve görüşleri Hurûfliği benimsedikten sonra değişmiştir. Hurûfliğin kurucusu Fazlullah'ın halifesi olan Nesîmî, Hurûfliği yaymak için Bağdat, Şirvan, Bakü gibi şehirleri dolaştıktan sonra ilk olarak Sultan Murâd devrinde Anadolu'ya gelmiştir. Şairin seyahatlerindeki son durağının Halep olduğu ve burada öldürüldüğü söylenmektedir. Nesîmî'nin Halep'te halk tarafından büyük bir kabul gördüğü, görüşlerinin yayıldığı söylenmektedir. Bunun da o zamanki iktidarı ve onlara yakın ulemayı rahatsız ettiği ve bu yüzden idamına karar verildiği anlaşılmaktadır. Ölüm tarihi konusunda da farklı rivayetler olmakla birlikte, talebesi Refî'i'nin verdiği bilgilerden onun 1408/1409'dan önce öldürüldüğü anlaşılmaktadır. *Türkçe Divanı*, *Farsça Divanı* ve *Mukaddimetü'l-Hakayık* adlı Hurûflikle ilgili bir eseri olan Nesîmî, her ne kadar Azerî sahasında yetişmiş olsa da Anadolu başta olmak üzere bütün Türk dünyasında kabul görmüş büyük bir şairdir. Şiirlerinin dil ve teknik açısından sağlam oluşu, dînî ve tasavvufî bilgi ve görüşlerini çok samimî bir şekilde şiirlerine yansıtması ve nihayet efsanevi hayatı onun şiirlerini unutulmaz kılmıştır (Usluer, 2013).

Türk edebiyatı tarihinde Nesîmî diye meşhur olan ikinci şair Kul Nesîmî'dir. Halk arasında sık sık Seyyid Nesîmî ile karıştırılan, “Ben melâmet hırkasını kendim geydim egnime” şiiriyle meşhur olan bu şairin hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu şairle ilgili bilinenler, sadece onun şiirlerinden çıkarılanlar ve bu şiirlerin yorumlarından ibarettir. Asıl adı Ali olan şair, yukarıda hayatı anlatılan Seyyid İmadüddin Nesîmî'yi çok sevdiği ve onun tesirinde kaldığı için onunla aynı mahlası

almış ve şiirlerinde “Nesîmî, Seyyid Nesîmî, Kul Nesîmî, Seyyid” mahlaslarını kullanmıştır. Ünlü mutasavvıf Said Emre'nin torunlarından olan Kul Nesîmî'nin iyi bir eğitim aldığı, Arapçayı öğrendiği, aile geleneğine uyarak Bektâşilik yoluna girdiği, ayrıca tıpkı diğer Nesîmî gibi Hurûfîlik görüşlerini benimsediği anlaşılmaktadır. Bu Nesîmî'nin öncekinden farklı bir şair olduğuna ilk dikkati çeken ve altı şiirini yayımlayan Sadettin Nüzhet Ergun ise de (1955: 2/15-19), Kul Nesîmî konusundaki en önemli çalışmayı yapan ve şiirlerini yayımlayan Cahit Öztelli (1969) olmuştur. Öztelli, diğerinden ayırmak için bu şaire “Kul Nesîmî” adını vermiş, delilleriyle onun 17. asırda yaşamış olduğunu ortaya koymuştur. Öztelli'ye göre iki şairin ayrıldıkları noktalar ise şunlardır: Seyyid Nesîmî'nin dili Eski Anadolu ve Azerbaycan Türkçesi iken, Kul Nesîmî'de dil 17. asır halk ve divan şiirinin dilidir. Kul Nesîmî'nin şiirleri umumiyetle 17. asır cönklerinde olduğu gibi, onun şiirlerine yine çoğunlukla 17. asır şairleri nazire söylemişlerdir. Diğer taraftan Kul Nesîmî'nin şiirinde Seyyid Nesîmî'nin ölümüne ve ilgili şiirin yazıldığı tarihe işaret olduğu gibi, 17. asırda yaşanan bazı tarihî olayların ve siyasi hayatın yansıması da bulunmaktadır. Örneğin şairin bu yüzyıldaki Osmanlı-İran çekişmesinden bahsedip taraf olduğu, Celâlî isyanlarına katıldığı ve tutuklanıp sorguya çekildiği anlaşılmaktadır. Öztelli, Kul Nesîmî'nin 107 manzumesini yayımlamıştır. Hem hece vezniyle, çok sorunlu olmakla birlikte hem de aruz vezniyle şiir söyleyen Kul Nesîmî'nin şiirlerinde; din, tasavvuf, aşk, Hurûfîlik, Bektâşilik, On İki İmam ve özellikle Hz. Ali sevgisinin çokça işlendiği görülmektedir (Öztelli, 1969).

Öte yandan mevcut kaynaklara göre bu Nesîmî'ler biliniyorsa da, belki varlığı ve kimliği konusunda bilginin olmadığı, meçhul Nesîmîlerin de olması mümkündür⁴.

Velâyet-nâme-i Şâh-ı Velâyet Hangi Nesîmî'nin?

Müellif hattı eserlerin az olduğu, şiirlerin umumiyetle sonradan ve farklı kişiler tarafından kaydedildiği, üzerinden yüzyıllar geçmiş eski devir eserleri için yazarın ya da sahibinin kim olduğu sorunu çok rastlanan bir problemdir. Nitekim divan şiirinde de mahlas müşterekliği çeşitli sorunlara, karışıklıklara, hatta kavgalara sebep olmuştur⁵. Aynı sıkıntı burada da

4 Nitekim Abdülbaki Gölpinarlı, “İmadeddin Nesîmî'nin ölümünden en aşağı elli yıl sonra hurûfî inançlarını şiirler ile tespit edip yayan bir başka Nesîmî var. Bu şair mahlasını her halde Nesîmî'nin şöhreti yüzünden almıştır. Bizce hurûfîliği Anadolu'da yayan, Aliyy al-A'la değil Nesîmî ve Nesîmî'nin halifeleridir. Her hâlde bu ikinci Nesîmî'nin de bu hususta rolü olmuştur.” demek suretiyle bir başka Nesîmî'den bahsetmektedir. Gölpinarlı, 1973; 131. Yine Âmil Çelebioğlu da kekeme diliyle söylenmiş Nesîmî mahlaslı bir şiiri yayımladıktan sonra, “Bu şiirin başka bir Nesîmî'ye (mesela Hasta Nesîmî?) ait olması da ihtimal dâhilindedir.” demektedir. Çelebioğlu, 1998; 499.

5 Örneğin, ünlü tarihçi ve biyografi yazarı Gelibolulu Mustafa Âlî, Makâlî mahlaslı aynı devirde yaşayan hemşehri iki şairden bahsetmekte ve “... Bu hakîr meclisinde ikisi bile bir yire geldi. Her kangısı bir beyt okudu ise ol birisi benümdür da' vâsın itdi...” diyerek mahlas müşterekliğinin karışıklığa ve tartışmaya sebep olduğunu söylemektedir. Gelibolulu Mustafa Âlî, 2017: 274. Mahlas müşterekliği konusunda bk. Erdoğan, 2009.

karşımıza çıkmakta, hatta iş daha da karışmaktadır. Çünkü aynı mahlası kullanan, aynı inançlara sahip, benzer hatta kimi zaman aynı konuları işleyen şairlerin şiirlerinin karıştırılması kaçınılmaz bir sonuçtur. Üstelik burada işin sözlü geleneğe dayanan, mevsûk olmayan bir halk edebiyatı tarafı da bulunmaktadır. Nitekim uzun yıllar Kul Nesîmî'nin Seyyid Nesîmî'den ayrı bir şair olduğu fark edilmemiş, bu iki şair birbiriyle karıştırılmıştır. Şiirlerinin de birbirinden ayrılması oldukça zordur.⁶ Bu yüzden *Velâyet-nâme*'nin aslında kime ait olduğu konusunda da çok kesin bir hüküm vermenin mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Çünkü bu konuyu aydınlatacak kesin bir bilgi ya da belge olmadığı gibi şiirin başlığında ya da içinde doğrudan şairin hangisi olduğuna dair çok ayırıcı, hususi bir işaret ve iz de bulunmamaktadır. Nitekim bu manzume ne Seyyid Nesîmî'nin *Türkçe Divan*'ında, ne de Öztelli tarafından yayınlanan Kul Nesîmî'nin şiirleri arasında geçmektedir. İkisinde de görülememiştir (Ayan, 2002; Öztelli, 1969). Söz konusu manzume, bir yazma nüshada "Nefes-i Seyyid Nesîmî", diğerinde "Fazîlet-i Hâzret-i Şâh-ı Merdân 'Aleyhi's-selâm Terceme-i Sırr-ı 'Alî Nazm-ı Seyyid Nesîmî" başlığını taşımaktadır. Başlıktaki "Seyyid Nesîmî" ifadesi hem İmadüddin Nesîmî hem de Kul Nesîmî için kullanılabilir. Manzumenin sonlarına doğru 33. beyitte ise "Nesîmî" mahlası geçmektedir:

Cân u dilden ey **Nesîmî** söyle medhîn bunların

Çün saña Hâk'dan hitâb oldu delîl-i *innemâ*

Nüshanın birinin başlığında "Nefes" ifadesi geçmektedir. Bilindiği üzere nefes daha ziyade dînî-tasavvufî edebiyatta kullanılan bir terimdir. Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*'nde nefesi şöyle tarif etmektedir: "Bektaşî tekkelerinde okunan manzum söz. Nefesler esasen hece vezniyle tanzîm olunur ve ayin esnasında saz ile okunurdu. Sonraları aruz ile de nefes yazılmıştı." (Olgun, 1936: 95). Bu noktada manzumenin Kul Nesîmî'ye ait olma ihtimali biraz daha ağırlık kazanmaktadır. Çünkü Kul Nesîmî bir Alevî, Bektaşî şairidir. Nefes terimi onun şiirleri için daha uygun düşmektedir. Her ne kadar Seyyid Nesîmî bir divan şairi olsa ve şiirleri için nefes tabiri çok kullanılmasa da bazı tarikat mensuplarının onun şiirleri için de nefes başlığını koyabileceğini göz ardı etmemek lazımdır.

Aynı nüshada Nesîmî'nin diğer şiirleri için kullanılan başlıklar şu şe-

6 Nitekim M. Fatih Köksal tarafından yazılan "Seyyid Nesîmî'nin Yayınlanmamış Şiirleri" başlıklı bir makalede (2009) Seyyid Nesîmî'ye ait olarak gösterilip "Basılı Nesîmî Divanlarının Hiçbirinde Bulunmayan Şiirler", "Türkiye'de Basılı Nesîmî Divanlarında Bulunmayan Şiirler" gibi iddialı başlıklarla yayımlanan 45 şiirden 11 tanesinin Cahit Öztelli tarafından Köksal'dan 40 yıl önce, 1969 yılında Kul Nesîmî adına yayımlandığı görülmektedir. Takip açısından Köksal (K) yayınında bulunan mükerrer şiirler ile Öztelli (Ö) yayınındaki şiir numaralarını sırasıyla yazıyoruz: K (İlk bölüm) 4, Ö 81; K 7, Ö 90; K 8, Ö 89; K 9, Ö 91; K 15, Ö 72; K (İkinci bölüm, gazeller) 1, Ö 76; K 4, Ö 79; K 10, Ö 98; K 14, Ö 100; K 24, Ö 34; K 25, Ö 41. Buna karşılık aynı konuda yayın yapan Ahmet Tanyıldız makalesinde oldukça ihtiyatlı bir dil ve üslup kullanmış, hatta kimi şiirlerin şairinin Seyyid Nesîmî mi Kul Nesîmî mi çok net anlaşılamadığını ifade etmiştir. Bk. Tanyıldız, 2019.

kildedir: Destûr (1b, 77b, 88a, 102a, 122b, 190b, 193b, 195b, 201b, 203a, 204b, 205a, 207b, 209b, 211b, 212a,), Gazel-i Nesimî Sultan (23a), Kalendarı (74b, 279b), Gazel (221a, 272a), Gazel-i Nesimî Baba (221b). Bu durum da başlıklarda bir düzenin ve bilincin olmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan manzumenin muhtevasına bakıldığında, Hz. Ali'ye yönelik çok büyük bir sevgi ve bağlılık ile 28-32. beyitler arasında, kısaca düvaz yahut düvazdeh denilen On İki İmam övgüsü bulunduğu görülmektedir. Bu muhtevanın da daha ziyade Kul Nesimî'nin şiirleri ile paralellik arz ettiği söylenebilir.

Tarafımızdan bilinen iki yazma nüsha üzerinden kurulan metinde vezin, dil ve ifade kusurlarının pek fazla olmadığı söylenebilir. Bu noktada bilindiği kadarıyla Seyyid Nesimî'nin şiirlerinde vezin sorunları varsa da bunlar çok fazla değildir. Hâlbuki Kul Nesimî'nin Öztelli tarafından yayınlanan şiirleri aruz hataları ile doludur.

Manzumenin diline bakıldığında, eserin ilk bakışta ve genel itibarıyla daha çok Klasik Osmanlı Türkçesi özellikleri taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte dikkatli okunduğunda manzumede “açılıban, yirinden turmak, tınmaduñ, olısar, kalkuban, kaçan, taña kalmak” gibi daha çok Eski Anadolu Türkçesi'ne ait unsurların bulunduğu da dikkati çekmektedir. Bunlardan “tınmamak”, “tana kalmak” gibi fiillerin özellikle 17. asır söz varlığında bulunmayıp daha eski unsurlar olduğu anlaşılmaktadır (Tulum, 2011). Diğer taraftan teklik birinci şahıs zamiri elimizdeki iki yazma nüshadan birinde (B) “ben”, diğerinde (OE) “men” olarak kayıtlıdır. Sonuç itibarıyla manzumenin dilinde de bir ikilemin olduğu, hem Eski Anadolu hem Klasik Osmanlı Türkçesi izlerinin bulunduğu görülmektedir. Zaman zaman karşılaşılan eski unsurlar şiirin Seyyid Nesimî'ye ait olma ihtimalini güçlendirirse de Kul Nesimî'nin Seyyid Nesimî'yi taklit ettiği ve bu yüzden bazı eski kelimeleri de kullanmış olabileceği hususu da göz ardı edilmemelidir.

Yine başka bir husus da bilindiği üzere Seyyid Nesimî'nin şiirlerinin çok önemli bir özelliği Kur'an'dan pek çok izler taşımasıdır. Şairin, herhangi bir ayetten iz taşımayan, iktibas ya da telmihte bulunmadığı şiiri yok gibidir. Hatta bu yüzden bazı araştırmacılar Seyyid İmadüddin Nesimî için “Kur'an şairi” tabirini kullanmaktadır (Usluer, 2013). Elimizde bulunan *Velâyet-nâme*'de ise bu özelliği pek göremiyoruz. Sadece yukarıda yazılan mahlas beytinde kısmi bir iktibas yapılmıştır. Bu durum da manzumenin Seyyid Nesimî'ye ait olma ihtimalini azaltmaktadır.

Velâyet-nâme'nin içinde bulunduğu yazmalar incelendiği zaman, bunlarda umûmiyetle Alevî, Bektâşî anlayışına uygun eserlerin bulunduğu görülmektedir. Aşağıda bu yazmalarla ilgili geniş bilgi verilecektir. Yazmaların tertip edildiği tarih ve derleyicisi belli değildir. Bununla birlikte

yazmalarda çoğunlukla XVI. yüzyıl ve sonrasında yaşayan şairlerin eserlerinin bulunduğu görülmektedir.

Özetleyecek olursak şiirin bir nüshada nefes başlığıyla yazılması, metinde Hz. Ali'nin olağanüstü bir şekilde anlatılıp övülmesi, şiirlerin geçtiği yazmalardaki diğer eserlerin daha çok Alevi-Bektaşî şairlere ve XVI. asır ve sonrasına ait olması gibi hususlar Kul Nesîmî'yi işaret etmektedir. Manzumenin dilinden hareketle de kesin bir hükme varmak zordur.

Velâyet-nâme'nin Yazma Nüshaları

Nesîmî'nin *Velâyet-nâme*'sinin şimdilik iki yazma nüshasını tespit edebildik. Bu yazmaların her ikisi de İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır.

1. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı, Nu: Bel_Yz_K_0388, vr. 58a-60a (Kısaltması: B).

Bir şiir mecmuası olan bu yazmanın özellikleri şu şekildedir: Siyah renkli, mukavva üzerine bez cilt, 235x145-150x80 mm. ölçülerinde, toplam 332 yaprak (*Velâyet-nâme* 58a-60a arasında), âharlı sarı renkli kâğıt, 15 satır, rik'a yazı. Mecmuanın derleyicisi ve derlenme tarihi/müstensihi ve istinsah tarihi kayıtlı değildir. Bununla birlikte yazmanın sonunda (329b-331b) bulunan, aynı kalem ve yazıyla, muhtemelen aynı kişi tarafından yazılmış mensur *Mahabbet-nâme*'nin altında 10 Ramazan 1300 (M. 15 Temmuz 1883) tarihi yer almaktadır. Bu bakımdan mecmuanın da aynı yılda derlenmiş/yazılmış olması mümkün ve muhtemeldir.

Baş (1b) : Yüzün levhinde ey dilber açıldı cümle bâbu'llah
Müderrisler okur anı beyânı geç-i kenzu'llah

Son (332b) : Sırr-ı ekberdir ezelden bilmiş ol kim evliyâ
'Aklı irişmez kudretine söyledir ol mermeri

Son iki şiir hariç tek kalemden çıkmış ve okunaklı bir yazıyla yazılmış olan eserde, istisnaları olmakla birlikte umumiyetle Alevilik ve Bektaşilikle ilgili şiirler bulunmaktadır. Toplam 452 adet manzumenin kayıtlı olduğu mecmuadaki şiirlerden 8 tanesinin kime ait olduğu belli değildir. Geriye kalan 443 manzume 99 farklı şaire aittir. Bu şairler içinde en fazla Sıdkî (92 Şiir), Vehbî (35), Virânî/Virân Abdal (34), Nesîmî (30), Kâmil (19), Hatâyî (13), Pir Sultan Abdal'ın (12) şiirleri bulunmaktadır. Oldukça hacimli ve düzenli olan, içinde ilginç manzumelerin bulunduğu bu mecmuanın burada ayrıntılı tanıtılıp incelenmesi mümkün değildir. Ayrı çalışmalara konu olacak hacimde ve önemde bir eserdir.

2. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı, Nu: OE_Yz_1749/9, vr. 8a-9a (Kısaltması: OE).

Bu yazmanın özellikleri şu şekildedir: Ciltsiz, 220x150-170x110 mm. ölçülerinde, toplam 20 varak (Velâyet-nâme 8a-9a arasında), âharlı sarı renkli kâğıt, 19 satır, rik'a yazı. Yazmanın derleyicisi ve derlenme tarihi/müstensihi ve istinsah tarihi kayıtlı değildir.

Baş (1b) : Fazîlet-nâme Hazret-i Şâh-ı Velâyetin Himmetiyle H'âceniñ Şekli ve Şüreti Kelbe Nesh Olduğı Beyânındadır.

Be-nâm-ı Kâdir ü Hayy-ı Qadîm ü Ferd ü Bî-Hemtâ

Semî' [ü] Şânî' ü Mevcûd-ı 'Âlem Hâlık-ı Yektâ

Son (20a, der-kenâr): Goft Mervân Ey Ebû Sa'îd-i Hudrî Qad Terike Mâ Ta'lem

Goftem V'ellezî Nefsî Bi-Yedihi Lâ-Te'tüne Bi-Hayrin Mimmâ a'lem

Bir mecmua olan bu yazmada çeşitli risaleler ve manzumeler bir araya getirilmiştir. Yazmadaki eserler şunlardır: 1. Fazîlet-nâme, 1b-3a. 2. Şeyhoğlı, *Beyân-ı Menkabe-i Penc-Keştî* (*Kerâmât-ı Şâh-ı Velâyet*), 3a-5b. 3. *Beyân-ı Hilâfet-i Ebûbekir Radîya'llâhu 'Anh*, 6a-6b. 4. *Mühr-i Hacer-i Hazret-i İmâm 'Alî Kerrema'llâhu Vechehu*, 6b. 5. *Beyân-ı Mühr-i Hazret-i İmâm Hasan Radîya'llâhu 'Anh*, 7a. 6. *Beyân-ı Mühr-i Hazret-i İmâm Hüseyin Radîya'llâhu 'Anh*, 7a. 7. *Beyân-ı Mühr-i Hazret-i İmâm Zeynelâbidîn Radîya'llâhu 'Anh*, 7a-7b. 8. *Beyân-ı Mühr-i Hazret-i İmâm Muhammed Bâkır Radîya'llâhu 'Anh*, 7b-8a. 9. *Fazîlet-i Hazret-i Şâh-ı Merdân 'Aleyhi's-selâm Terceme-i Sırr-ı 'Alî Nazm-ı Seyyid Nesîmî Kaddesa'llâhu Sırrahu*, 8a-9a. 10. *Guft-i Nazm-ı Seher Abdal, Kaşîde-i Helvâ vü Nân*, 9a-12b. 11. *Fazîlet-nâme-i Şâh-ı Velâyet Tabîb-i Hâzık-ı Başra'dan Hazret-i İmâma...*, 13a-13b. 12. Rivâyet ve Nakiller, 14a. 13. *Maḡlab fî-Hikâyeti'l-İmâm Hasan*, 14b-15b. 14. Muhtelif Manzumeler, 16a. 15. *Risâle-i Mıḡrî Hâzâ Beyânı aḡvâl-i Haşr ve Emr-i Ma'âd*, 16b-17b. 16. *Hâzâ Risâle-i Redd-i Hulûl ve İttihâd-ı Bî-Hâl*, 18a-19a. 17. *Ez-Bâm-ı Kaşr Fütâden-i Yezîd-i Pelîd ve Cân Ber-Cehennem Süpürden*, 19b-20a. 18. *Ez-Nakl Min Kitâb-ı Maḡtel-i Hüseyin Li'l-Lâmi'î*, 20a⁷.

Bu nüshada zaman zaman kırmızı mürekkeple çıkmalar, açıklama ve düzeltmeler bulunmaktadır. Bu da nüshanın sonradan birisi tarafından kontrol ve tashih edildiğini göstermektedir. Bu nüshanın vezin ve bağlam gibi hususlar dikkate alındığında, diğerine nispetle bir derece daha düzgün olduğu söylenebilir.

Belirtilen iki yazma nüsha arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte, bunlar eserin genel anlamda yapı ve anlamını etkileyecek çapta değildir. Nüshalar arasındaki beyit sayısı ve sırası aynıdır. Çalışmanın metin kısmında nüshalar arasındaki farklar da gösterilmiştir. Ancak farklılardan vez-

7 Yazmada bulunan eserlerden “Beyân-ı Menkabe-i Penc Keştî” ve “Kaşîde-i Helvâ vü Nân” Fatma Sabiha Kutlar tarafından yayınlanmıştır. Bk. Kutlar, 2010; Kutlar, 2011.

ne ve anlama hiç uygun olmayanlar dipnotta gösterilmemiştir.

Velâyet-nâme'nin Şekil ve Muhtevasına Dair

Söz konusu *Velâyet-nâme*, kaside nazım şekline uygun olarak söylenmiştir. Kafiye örgüsü aa-xa-xa-... biçimindedir. Tamamı 36 beyitten oluşan manzumenin planı genel itibarıyla şu şekildedir:

Giriş	1-3. beyitler
Olay/Hikâye	4-26. beyitler
On İki İmam Methiyesi	27-33. beyitler
Dua	34-36. beyitler

Tabii ki bu manzume divan şiirindeki klasik kasidelerden biraz farklıdır. Maksud bölümünde, divan edebiyatında daha çok mesnevi ile işlenen bir olayın akışı görülmektedir. Fakat netice itibarıyla kafiye yapısı ve birden fazla bölümden meydana gelmesi göz önünde tutulursa nazım şekline kaside demekten başka yol görünmemektedir. Diğer taraftan manzumeyi bir tasavvuf edebiyatı mahsulü sayıp nazım şeklini nefes kabul etmek de mümkündür.

Eser aruzun remel bahrinin *fâ‘ilâtün/fâ‘ilâtün/fâ‘ilâtün/fâ‘ilün* kalıbına uygun olarak yazılmıştır. Bununla birlikte müellifin vezni çok önemsemediği, zaman zaman vezinde hata ve kusurların olduğu görülmektedir. Bunlar metin üzerinde gösterilmiş, küçük müdahalelerle düzeltilebilenler düzeltilmiştir. Manzumede, yalnız elif harfiyle kafiye yapılmıştır. Buna divan şiirinde mücerred kafiye, günümüzde ise yarım/tam kafiye denilmektedir. Hudâ-ibtidâ-bana-pîşvâ-sana... gibi.

Muhtevasına bakıldığında, manzumenin asıl konusunun Hz. Ali övgüsü olduğu görülmektedir. Ancak bu övgünün klasik İslami çizgiden biraz farklı olduğu, Alevî-Bektaşî bakış açısını taşıdığı söylenebilir. Hz. Ali'nin büyüklüğü ve önemi, hayali bir şekilde, Cebrail'in ağzından ve mübalağa edilerek anlatılmaktadır. Yine metinde, Cebrail'in kanadının çocuk Hz. Ali'nin öfkeli bir bakışıyla yanması ve Cebrail'in altı bin yıl hasta ve yaralı olarak denizde kalması, sonra yine çocuk Hz. Ali'nin merhametli bir bakışıyla iyileşip kanadının çıkması gibi masalımsı, fantastik öğeler de bulunmaktadır. Ayrıca klasik İslami sünni inanışına göre diğer varlıklardan evvel nur-ı Muhammedî'nin yaratıldığı inancı bu eserde diğer varlıklardan önce Hz. Ali'nin yaratıldığı şekline getirilmiştir.

Manzumeye, başarılı olmak için her işe besmeleyle başlamak gerektiğini söyleyerek giren şair, ardından sözüne Allah'a hamt ve sırlar kaynağı, delil ve öncü dediği Hz. Muhammed ile Hz. Ali'yi överek devam eder. Sonrasında okuyucu/dinleyiciye, can kulağını tut ki bu velâyet-nâmede

sana Şah'ın sırrını açıklayayım diyerek konuya giriş yapar. Metinde 4. beyitten itibaren olay akışı başlamaktadır. Hikâyenin özeti şudur: Bir gün Hz. Peygamber ashabıyla mescitte oturmaktadır. Cibril-i Emîn yani Cebrail de orada hazır olmuştur. Ansızın kapının açılarak omuzunda Hz. Ali olduğu hâlde Selman'ın içeriye girdiğini görürler. Cebrail bunları görünce hemen yerinden kalkar ve “ey Allah'ın arslanı hoş geldin” der. Onun kalktığını gören Hz. Muhammed ve arkadaşları da ayağa kalkarlar. Hz. Ali'yle Selman geçip bir yere oturduktan sonra Cebrail de yerine oturur. Bunun üzerine arkadaşları Hz. Peygamber'e, bunca yaran u sahabe geldi hiç aldırış etmedin, bunlara saygı göstermenin sebebi nedir, diye sorarlar. Cebrail, sözümü dinlerseniz bunun sebebinin beyan edeyim diyerek söze başlar. Devamında şunları anlatır: İnsan, âlem, gece, gündüz hiç bir şey yokken o zamanda Allah beni yarattı. O Celil olan Allah, bir deniz yaratarak ey Cebrail, bu deryada seyret dedi. Bu denizde seyrederken bir oğlan gördüm. Ona, Hak Teâlâ (henüz) âlemde hiçbir şeyi yaratmadı, ey oğlan sen nasıl/ne zaman vücuda geldin, dedim. O ise bana ansızın öfkeyle öyle bir bakış attı ki birdenbire ateş düşüp kanadım yanmağa başladı. Ey Resul, kanadım yandığından o deryada altı bin yıl hasta ve yaralı olarak kaldım. Ansızın Cenab-ı Hak'tan bir ses geldi. Ey Cebrail, o oğlanın katına varasın, senin bu derdine deva sonunda yine o oğlandan olacaktır, dedi. O zaman vardım selam verdim, yalvardım. O da bana merhametle bir baktı ben şifa buldum. Kanadım yeniden çıkıp vücudum yeşerdiğinden hemen o vakit hava yüzüne kalkıp safa buldum. İşte o zaman derya yüzünde bana cefa eden, Selman'ın omuzundaki bu oğlandır. Ey Allah'ın elçisi, eğer şimdi ona hürmet etmezsem bana öfkelenmesinden ve bu yeryüzünde tutulup kalmaktan korkarım. Cebrail'den bu sözü işitenler, doğru söyledi, müminlerin emiri, Allah'ın arslanıdır dediler.

Metindeki olay örgüsü burada son bulmaktadır. Şair sonrasında eğer (Hz. Muhammed) Mustafa'nın şehrine yol bulmak istiyorsan can u gönülden onun evlatlarına doğrulukla uy diyerek okuyucuya nasihat etmekte ve ardından on iki imamın övgüsüne geçmektedir. Metinde sırasıyla; Hz. Hasan, Hüseyin, Zeynelâbidîn, Muhammed Bâkir, Cafer-i Sâdik, Musa Kâzım, Ali Musa'r-Rıza, Taki ve Naki, Askerî ve Mehdi'den bahsedilmekte ve bu zatlar övülmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere sondan dördüncü beyitte mahlasını söyleyen şair, son üç beyitte de günahlarının çokluğundan yakınıp dua etmektedir.

Velâyet-nâme'nin Fazîlet-nâme'yle Alakası

Hem konusunun benzer oluşu hem de bir nüshadaki başlıktan dolayı bu eser Yemînî'nin *Fazîlet-nâme*'sini hatıra getirmektedir. Bu bakımdan adigeçen eserle Nesîmî'nin eserini karşılaştırmak da faydalı olacaktır. Ön-

celikle Nesîmî tarafından yazılan eserin gerçek adının *Fazîlet* ya da *Fazîlet-nâme* olmayıp *Velâyet-nâme-i Şâh-ı Velâyet* olduğu muhakkaktır. Çünkü *Velâyet-nâme*'nin adı metnin daha 3. beytinde şair tarafından şu şekilde belirtilmektedir:

Can kulağuş tüt ki Şâh'uş sırrını şerh eyleyem

Bu *Velâyet-nâme-i Şâh-ı Velâyet*'de saña

Bu beyte göre ilgili manzumenin tam adı Şâh-ı velâyet yani Hz. Ali Velâyet-nâmesi'dir. Her ne kadar eserin iki yazma nüshasından biri "Fazîlet-i Hazret-i Şâh-ı Merdân 'Aleyhi's-Selâm Terceme-i Sırr-ı 'Alî Nazm-ı Seyyid Nesîmî Kâdessa'llâhu Sırrahu" başlığını taşımakta ise de şiir başlıklarının eski Türk edebiyatı metinlerinde çok güvenilir bölümler olmadığı, bu başlıkların sonradan müstensih yahut okuyucular tarafından da konulmuş olabileceği unutulmamalıdır. Çünkü ortada şairin koyduğu muhakkak olan isimlendirme bulunmaktadır.

Adı geçen bu iki esere şekil açısından bakıldığında öncelikle *Velâyet-nâme*'nin kaside, *Fazîlet-nâme*'nin ise mesnevi nazım şekliyle yazıldığı görülmektedir. Ancak *Fazîlet-nâme*'nin içinde sık sık kasidelere de yer verilmiştir. *Velâyet-nâme* aruzun remel bahrinin *fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün* kalıbıyla yazılırken, *Fazîlet-nâme* temelde hezec bahrinin *mefâ'ilün/mefâ'ilün/fe'ülün* kalıbı ile yazılmıştır. İki yazma nüshası bilinen *Velâyet-nâme* 36 beyitlik küçük bir eserken, *Fazîlet-nâme* 7408 beyitten meydana gelen oldukça hacimli, pek çok yazma nüshası olan, çok okunup yayılmış bir kitaptır (Tepeli, 1994). Bu şekli farklılıkların ötesinde muhteva açısından karşılaştırıldığında *Velâyet-nâme* ile *Fazîlet-nâme* arasında benzerlikler bulunduğu rahatça anlaşılmaktadır. Sonuçta her iki eser de Hz. Ali'nin veliliğini, faziletlerini işlemektedir. *Fazîlet-nâme*; Şeyh Rükneddin tarafından yazılmış, Farsça mensur bir eserden yararlanılarak 1519 yılında Yemînî tarafından yazılmış bir eserdir. *Fazîlet* adı verilen 19 bölümden meydana gelmiştir. Eserde temel olarak Hz. Ali'nin hayatı ve menkıbeleri işlenmekle birlikte, sık sık Hz. Muhammed, Ehl-i Beyt ve On İki İmam sevgisinin de dile getirildiği ve okuyucuya öğüt verildiği görülmektedir. Şair, eserinde açıkça belirtmese de muhtemelen Bektaşilik tarikatına mensuptur (Tepeli, 1994: 2-12). Eserde Hz. Ali'yle ilgili çok farklı olaylar anlatılmaktadır. Bunlardan biri de 4. *Fazîlet*'te anlatılan "Cebrail'in Ahvali" hakkındaki rivayettir. İşte *Fazîlet-nâme*'nin *Velâyet-nâme* ile asıl benzeşen kısmı burasıdır. Bu bölüm, *Velâyet-nâme* ile özellikle kurgu açısından benzerdir. Tıpkı *Velâyet-nâme*'de olduğu gibi olay Hz. Peygamber, özellikle de Hz. Ali ve Cebrail arasında geçmektedir. Eserin ilgili bölümünü şöyle özetlemek mümkündür: Hz. Peygamber bir gün Medine'de ashabıyla otururken meclise vahiy için Cebrail gelir ve habercilik vazifesini yapar.

Bir süre sonra meclise Hz. Ali giriverir. Normalde ashaba arkasını dönen Cebrail, Hz. Ali'yi görünce hemen ayağa kalkar ve ona doğru ilerler. Ona çok tazim ve hürmet eder. Bu duruma şaşırان Hz. Muhammed, Cebrail'e bu davranışının hikmetini sorar. Bunun üzerine "Ali'dür bil bana üstâd-ı evvel" diyerek söze başlayan ve kişinin üstadına hürmet etmesi gerektiğini ifade eden Cebrail, başından geçen bir olayı şöyle anlatır: Hak beni yarattığında daha diğer varlıklar yaratılmamıştı. Benden önce birkaç melek yaratmışsa da Allah onlara "Ben kimim, siz kimsiniz?" diye sorduğunda onlar "Ben benim, sen sensin." dedikleri için Allah onları yok etti. Sonra Allah beni yarattı. Bana da vahiy edip ben kimim diye sordu? Ben de o anda âciz kaldım, şaşkın ve hayran bir hâlde kalıp cevap veremedim. Bunun üzerine Allah bana uçmamı emretti. Otuz bin yıl uçup bayıldım. Tam düşeceğim zaman Hakk'a sığındım, kuvvet istedim. Yine otuz bin yıl daha uçtum. Hep hava idi, yerler yok idi, hiçbir varlığa rastlamadım. Gücüm iyice tükendi, Alah'a yalvarmaya başladım. Tam bu sırada gökyüzünde boşlukta bir kubbe gördüm. Kapısı olmayan bu yuvarlak kubbenin içinde ne olduğunu merak ettim. Bunun için Allah'a yalvardım. Birden bire kubbede bir kapı açıldı, ben de eşliğine konup içeriye baktığımda içeride nurdan bir kandil asılı olduğunu gördüm. Bu nurun yarısı yeşil, yarısı ak idi. Ben hayretle bunun nasıl olduğunu anlamaya çalışırken birden kandan bir ses geldi: Ey Cebrail, niçin hayran olursun, bu yeşil nur ahir zaman peygamberi Hz. Muhammed'in nurudur. Ben de onun amcasının oğlu Ali'yim, ak nur da benim nurumdur, dedi. Sonra şöyle devam etti: Şimdi yürü menziline var, seni yaratanı bil gafil olma. Hak sana yine ben kimim sen kimsin diye sorduğunda; sen Râzık, Hallâk ve Kâdir'sin, ben zayıf kulum. Sen ulu padişahsın, ben eksikli kulum de. Haydar bana bunu öğrettikten sonra hemen uçtum Hakk'ın huzuruna geldim. Allah yine bana "Ben kimim sen kimsin?" diye sordu. Ben de "Sen Hâlık'sın ben mahlûkum, sen sultansın ben eksikli kulum." diye cevap verdim. Bunun üzerine Allah "Güzel ve doğru söyledin, muhakkak sen bir mürşide erişmişsin." dedi. Beni vahye emin edip bütün peygamberlere elçi yaptı. Onun için benim ezelde mürşidim ve üstadım nur-ı Ali'dir. Bu yüzden ona hürmet ve tazim ettim. Cebrail bunu söyledikten sonra uçup gider. Ardından Hz. Peygamber ashabına Cebrail'den dinlediklerini nakledip Hz. Ali'nin önemine dair sözler söyler. *Fazilet-nâme*'nin ilgili bölümü nübüvvet, velayet, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin övgüsü konularında devam edip gitmektedir. (Tepeli, 1994: 220-227).

Sonuç itibarıyla *Fazilet-nâme* ile *Velâyet-nâme* arasında şekli bazı farklılıklar olsa da kurgu ve umumi anlamda içerik bakımından benzerlikler olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda görüldüğü gibi iki hikâye de kurgu açısından aynıdır. Yalnız Cebrail'in Hz. Ali'ye tazim sebebi iki hikâyede

birbirinden farklı değerlendirilmiş; *Fazîlet-nâme*'de sevgi, *Velâyet-nâme*'de korku duygusu kullanılmıştır. *Fazîlet-nâme*'de diğer varlıklar yaratılmadan önce nûr-ı Muhammedî ve nûr-ı Ali'nin birlikte yaratılmış olduğu ifade edilirken, *Velâyet-nâme*'de nûr-ı Muhammedî'den hiç söz edilmemiş, çocuk Hz. Ali diğer varlıklardan daha önce yaratılmış gibi gösterilmiştir. *Fazîlet-nâme*'de olayın daha ayrıntılı, dil ve üslup açısından daha düzgün bir şekilde anlatıldığını da belirtmekte fayda vardır. Bir başka açıdan *Velâyet-nâme*, *Fazîlet-nâme*'nin biraz özeti gibi de görünmektedir. Ancak *Velâyet-nâme*'nin telif tarihi belli olmadığından hangisinin hangisinden etkilendiği konusunda çok net bir şey söylemek mümkün değilse de, *Fazîlet-nâme*'nin 1519'da yazılmış, çok yaygın, çok sevilip okunmuş, dil ve üslup itibarıyla çok daha düzgün bir eser olması, *Velâyet-nâme*'nin belki de XVII. asırda Kul Nesimî tarafından *Fazîlet-nâme*'den ilhamla, onun etkisiyle yazılmış bir eser olabileceğini akla getirmektedir.

Diğer Manzumeler

Yukarıda bahsedilen *Velâyet-nâme*'nin de içinde bulunduğu B nüshasında 99 farklı şaire ait 452 adet manzume bulunmaktadır. Nesimî mecmuada en fazla şiiri olan şairlerden biridir. Mecmuada Nesimî mahlaslı 30 manzume bulunmaktadır. Bu 30 manzumeden 23'ü daha önceden Cahit Öztelli ve Hüseyin Ayan tarafından neşredilmiştir. Geriye kalan 7 manzumeden 2'si de, bazı farklılıklar olsa da yakın zamanlarda Filiz Kalyon (2015: 786) ve Ahmet Tanyıldız (2019: 166) tarafından, bir manzume de Qahramanov (1973: II/587, III/156) ve Sadıq (2008: 165) tarafından Arap harfli olarak neşredilmiştir. Mecmuadaki 4 manzume ise bildiğimiz kadarıyla bugüne kadar hiç neşredilmemiştir ve *Velâyet-nâme* gibi ilk defa tarafımızca yayımlanmaktadır. Bu manzumelerin şekil ve muhteva özelliklerinden biraz bahsetmekte fayda vardır.

Tarafımızca yayımlanan 5 manzumeden ilk ikisi murabba nazım şekline uymaktadır. Diğer üç manzume ise gazel şekline uygundur. Murabbalardan birincisi 16 bentten oluşmaktadır ve aruzun *fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün* kalıbıyla söylenmiştir. İkinci murabba ise 11 bentten oluşmaktadır ve *fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün* aruz kalıbına uymaktadır. Her iki manzumede de vezin sorunları bulunduğu, hatta bazı mısraların vezne hiç uymadığı görülmektedir. Gazellerin üçü de yine *fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün* kalıbıyla söylenmiştir. Gazeller sırasıyla 6, 5 ve 19 beyitten müteşekkildir.

Murabbalardan ilki mütekerrir olup "Yā 'Alī yā 'Alī yā 'Alī yā 'Alī" dizesi her bent sonunda tekrarlanmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere bu manzume esas olarak Hz. Ali övgüsü üzerinedir. Bununla birlikte 12.

bentten itibaren on iki imamdan Hz. Hasan, Hüseyin, Bakır, Kâzım, Taki, Naki, Rıza, Mehdî ve Askerî'nin adları da geçmekte ve övgüleri yapılmaktadır. 15. bentte mahlasını söyleyen şair, en son bentte ise Hz. Ali sevgisini ifrata varır bir şekilde ifade ederek sözünü bitirmektedir.

İkinci murabba da mütekerrir olup “Şâh-ı merdân şîr-i Yezdân pîşvâsın yâ ‘Alî” dizesi her bent sonunda tekrarlanmaktadır. Metinde umumiyetle Hz. Muhammed’le ilişkilendirilerek Hz. Ali övülmektedir. Nesîmî mahlası 11. ve son beyitte geçmektedir.

Üçüncü manzume mecmuada “Destûr” başlığıyla yazılmıştır. Gazel şeklinde kafiyelenen manzume, toplam 6 beyitten oluşmaktadır. Metinde Hz. Muhammed ve Hz. Ali’yle başlanıp sırasıyla Hz. Hasan, Hüseyin, Zeyne’l-âbidîn, Muhammed Bâkır, Ca’fer-i Sâdık, Musa-i Kâzım, Hasânü’l-Askerî ve Mehdî isimleri geçmekte ve çeşitli yönleriyle bu insanlar övülmektedir. Şairin mahlası 6. beyitte anılmıştır.

Dördüncü manzume de yine aynı başlıkla yazılmıştır. Gazel şeklindeki manzumede ilahî aşk, bu aşkın verdiği sarhoşluk gibi tasavvufi konulardan bahsedilmektedir. 5. ve son beyitte Nesîmî mahlası geçmektedir.

Çalışmamızda yayınlanan beşinci ve son mazume de yine “Destûr” başlığıyla yazılmıştır. Gazel şeklindeki manzumede “-sın yâ Hüseyin İbn-i ‘Alî” ifadesi redif olarak her beyit sonunda tekrar edilmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere şiirde Hz. Hüseyin çeşitli yönleriyle methedilmektedir. 10. beyitten itibaren söz Hz. Hüseyin’in Kerbela şehidi olması konusuna getirilmekte, 13. beyitten itibaren de on iki imamın isimleri anılıp övgüleri yapılmaktadır. Şairin mahlası 19. ve son beyitte geçmektedir.

Sonuç

Türk edebiyatının en ünlü isimlerinden olan Nesîmî'nin hayatı gibi şiirleri de kısmen karmaşık ve tartışmalıdır. Çünkü Nesîmî'den sonra yaşayan ve onu taklit ve takip eden bazı şairler, aynı mahlasla ve benzer çizgide şiirler söylemişler, bu da şiirlerin ve sahiplerinin karışmasına sebep olmuştur. Bu noktada Seyyid Nesîmî ile en çok karıştırılan şair Kul Nesîmî'dir. Kimi araştırmacıların Seyyid Nesîmî'ye ait olduğunu söylediği şiirler, bazı araştırmacılar tarafından Kul Nesîmî'ye izafe edilmiştir. Bu şiirleri ayırmada yüzde yüz kesin bir ölçütün olduğunu söylemek de zordur. Hâlâ Nesîmî mahlaslı bilinmeyen şiirlerin çıkması bu konudaki araştırmaların ve tartışmaların devam edeceğini göstermektedir.

Bu makalede de, bildiğimiz kadarıyla daha önce Latin harfli metni yayımlanmamış Nesîmî mahlaslı 36 beyitlik *Velâyet-nâme-i Şâh-ı Velâyet* isimli bir mesnevi ile ikisi murabba, üçü gazel şeklinde beş farklı manzume ilgililerin dikkatine sunulmuştur. Hem kısmen *Fazîlet-nâme*'ye benzeyen

Velâyet-nâme, hem de diğer manzumeler genel olarak değerlendirildiğinde, bunlarda Hz. Ali sevgisinin ağırlıklı olarak işlendiği ve Alevî-Bektaşî şiir geleneğinin ve fikrî anlayışının izlerinin olduğu görülmektedir.

Hem Nesîmî mahlasını taşıyan bilinmeyen bir eser ve şiirler olması hem Hz. Ali hakkında yazılmış bilinmeyen bir velâyet-nâme olması bakımından bize göre ilginç ve önemli olan bu manzumeleri ilgililerin dikkatine arz ediyoruz.

[B 58a; OE 8a]

**FAZİLET-İ HAZRET-İ ŞAH-I MERDÂN ‘ALEYHİ’S-SELÂM
TERCEME-İ SIRR-I ‘ALİ NAZM-I SEYYİD NESİMİ KADESA’
LLÂHU SIRRAHU⁸**

[fâ‘ilātün/fâ‘ilātün/fâ‘ilātün/fâ‘ilün]

- 1 Ger dilerseñ feth [u] nuşret vire ol Bārî Hüdâ
Evvel Allah adını her işde eyle ibtidâ⁹
- 2 Hâm-d-i Hâk’dan sonra nūr-ı Muştafâ medh-i ‘Alî
Ma‘den-i esrârdur bunlar delîl ü pişvâ
- 3 Can kulağın tut ki Şâh’uñ sırrını şerh eyleyem
Bu *Velâyet-nâme-i Şâh-ı Velâyet*’de saña
- 4 Bir gün oturmuş-ıdı mescidde ol fahr-i rüsül¹⁰
[Şehr-i ‘ilm] ü evvel-i sultân-ı dîn bedrû’ d-dücâ
- 5 Ol gün anda hazır olmuş-ıdı Cibrîl-i Emîn¹¹
Hazret-i Rabbü’l-‘alâdan dañı kılmışdı edâ
- 6 Açıluban mescidüñ kapısı cümle gördiler
Nâ-gehân Selmân omuzında ‘Aliyyü’l-Murtażâ

[B 58b]

8 Başlık: NEFES-İ SEYYİD NESİMİ B.

9 Allah: - B.

10 Rüsül: resül B. / “Şehr-i ‘ilm” yerinde B’de “behr-i ‘ilmem”, OE’de “Behrîn-i ‘âlem” olmakla birlikte, bu ifadeler metne hem vezin hem de anlam itibarıyla uygun değildir. İfadenin müstensihler tarafından yanlış yazılmış olması muhtemeldir.

11 Mısra OE’de “Ol anda hazır oturmuş-ıdı geldi Cibrîl-i Emîn” şeklindedir.

- 7 Cebra'îl bunları gördi tûrdı yirinden o dem¹²
Didi hoş geldüñ eyâ şîr-i Hüdâ hayru'l-verâ
- 8 Anı gördi Muştafâ hem tûrdı yirinden hemân
Cümle aşhâb-ile yârân tûrdılar başdan başa
- 9 Şâh'la Selman geçüp bir yirde kıldılar karar
Cebra'îl andan oturdı yirine ey bâ-şafâ
- [OE 8b]
- 10 Didiler cümle şahâbe ey Resûl-i pâk-dîn¹³
Göñlümüzden her ne kim geçdi bize kıl rûşenâ
- 11 Bunca yârân u şahâbe geldiler hiç tınmaduñ¹⁴
Bunlara ta'zîm kılmağa sebep nedür n'ola¹⁵
- 12 Cebra'îl didi ki diñle sözüñ ey şâh-ı cihân¹⁶
Eyleyem tañrîr bu sırruñ beyânın ben saña
- 13 'Âlem ü 'âdem dañı yoğ-ıdı bu leyl ü nehâr
Hağ beni yaratdı ol dem ey Resûl-i kibriyâ¹⁷
- 14 Bir deniz yaratdı şun'ından hemân dem ol Celîl¹⁸
Didi kim yâ Cebra'îl seyr eyle deryâdan yaña
- [B 59a]

12 o dem: hemân B.

13 Didiler: Didiler ki B; şahâbe: aşhâb B.

14 OE'de "tınmaduñ" kelimesinin üzerine kırmızı mürekkeple bir işaret konulmuş ve mısra başına da yine kırmızı mürekkeple "kalkmaduñ" kelimesi yazılmıştır.

15 kılmağa sebep nedür nola: kılmağdan sebep neydi buña OE.

16 Bu mısradaki "ki" yazmalarda "kim" şeklindedir. Vezinden dolayı "ki" olarak okunmuştur.

17 "beni" OE'de normal mısradaki "meni" olarak yazılmış, sonradan kelimenin üzerine kırmızı renkli bir işaret konulmuş ve mısradan sonra yine kırmızı mürekkeple "beni" yazılmıştır.

18 dem: - B. / deryâdan yaña: deryâda başa B.

- 15 Seyr iderdüm dā'imā deryāda ey hayru'l-verā¹⁹
Gördüm ol deryāda bir oğlan didüm kim ben aña
- 16 Hāk Te'ālā virmedi 'ālemde bir şey'e vücūd
Sen kaçan geldüñ vücūda söyle ey oğlan baña
- 17 Nā-gehān bir kez naẓar kıldı baña ol hışm-ıla
Ol zamān od tutuşup yandı kanadum bā-cefā²⁰
- 18 Çün kanadum yandı ol deryā yüzinde yā Resül
Altı biñ yıl kaldum ol deryā yüzinde mübtelā²¹
- 19 Haste vü mecrūh olup deryāda kaldum nice yıl
Hāzret-i Rabbü'l-'alādan nā-gehān geldi nidā
- 20 Didi ol oğlan katına varasın yā Cebra'il
Āhır andan olıardur işbu derdine devā²²
- 21 Ol zamān vardum niyāz itdüm tazarru' eyledüm²³
Merhametle bir naẓar kıldı baña buldum şifā
- [B 59b]
- 22 Çün kanadum bitdi ol demde vücūdumda hemān²⁴
Kalkuban ol dem hevā yüzine buldum ben şafā
- 23 Ol bu oğlandur ki binmiş omuzına yā Resül²⁵
Ol zamān deryā yüzinde baña kılmışdı cefā

19 hayru'l-verā: kân-ı kerem B

20 yandı kanadum bā-cefā: kanadum yanmağa B.

21 deryā yüzinde: deryāda oldum B.

22 derdine: derdime B.

23 niyāz itdüm: selām virdüm B. / İkinci mısra OE'de şu şekildedir: Bir naẓar kıldı ol oğlan buldum ol demde şifā.

24 ol demde vücūdumda: sebz oldı vücūdum pes B. / buldum ben şafā: oldum bā-rehā OE.

25 binmiş omuzına yā Resül: Selmān'ıñ omuzundadır B. / kılmışdı: kılmışdur B.

- 24 Yâ Resûla'llah eger ta'zîm kılmayam bu dem²⁶
Bir gâzab kıla kalam bu yir yüzinde mübtelâ
- 25 Cebra'il'den çünkü bu sözi işitdi bilmeyen²⁷
Didiler şaddak emîrû'l-mü'minin şîr-i Hudâ
- 26 Cümle mü'minler bu mu'cizden hemân dem oldı şâd²⁸
Müşrik ü ehl-i nifâk inkâr idüp kaldı taña
- 27 Ger dilersen Muştafâ'nuş şehrine yol bulasın
Cân u dilden Murtażâ'nuş âline kıl iktidâ²⁹
- [OE 9a]
- 28 Ol Hasan sultân-ı şübbân ehl-i cennetdür yaqîn³⁰
Hem imâm-ı muqtedâdur Şah Hüseyn-i Kerbelâ
- 29 Pîşvâ-yı ehl-i dîndür Şâh Zeyne'l-âbidân
Hem Muhammed Bâkır ol sultân-ı dîn bedrû'd-dücâ³¹
- [B 60a]
- 30 Ca'fer-i Şâdik'dan iste her ne maqşûduş ki var
Mûsi-i Kâzım dağı hem Şâh 'Alî Mûsi Rızâ
- 31 Ol Taqıyy-i müttakî sultân-ı dîn Şâh-ı Naqî³²
'Askerî'dür ol imâm u 'ârif-i hayru'l-verâ
- 32 Naqd-i şâh-ı evliyâdur h'âce-i ins ü melek
Mehdi-i şâhib-zamândur ol emîr ü pişvâ³³

26 B'de "bu" kelimesinden önce "ben" varsa da vezin ve anlamca gereksizdir; dem: gün OE.

27 çünkü bu sözi işitdi: işitdiler bu sözi B. / şaddak: şıdk-ı B.

28 hemân dem: sevindi B. / ehl-i nifâk: Mervân olan OE; kaldı taña: kıldı saña B.

29 Murtażâ'nuş âline kıl: âline şıdk-ıla eyle B.

30 şübbân ehl-i cennetdür: şâh-ı cennetden B. Sadece OE'de olan "şübbân" kelimesi burada da "şebât" şeklinde yazılmıştır. / Hem: o B.

31 dîn: - OE.

32 Taqıyy-i: Taqî vü B. /imâm u: imâm-ı B.

33 emîr ü: emîr-i B.

- 33 Cān u dilden ey Nesīmī söyle medħin bunlaruğ
Çün saña Hāğ’dan ħiṭāb oldı delīl-i innemā³⁴
- 34 Cürmümüz çoğdur ħuzūruğda eyā ṣāh-ı kerem
Bendenüñ işi ħatādur dā’imā ṣāhuğ ‘atā³⁵
- 35 Kıblegāhıdur cemālün cümle ħācāt ehlinüğ
Ma‘den-i luṭf u keremdür menba‘-ı cūd u seħā³⁶
- 36 Āstān-ı ħazretüñden yā emīre’l-mü’miñ
Cümle ħācāt ehlinüğ ħācetlerin eyle revā
- [B 60b]
Temmet.

34 Çün: Kim OE; “innemā”nın bir ayetten alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu ayetin hangisi olduğunu kesin söylemek biraz zordur. Çünkü Kur’ân-ı Kerim’de bu ayet pek çok kez geçmektedir. Bu ifadeyle başlayan en bilinen ayet Yasin suresinde geçen “İnnemā emruhu izâ erâde şey’en...” diye başlayan ayettir. Kur’ân, 36/82. Diğer ayetler için bk. Yılmaz, 2013: 299-302. OE’de bu beytin başına “mu’ahħar”, en son beytin yanına da “muħaddem” yazılmak suretiyle beyitlerin yer değıştirmesi gerektiğine işaret edilmişse de metnin bağlamı ve planı göz önüne alındığında buna gerek olmadığı anlaşılmaktadır.

35 ħatādur dā’imā: günāh itmek-durur OE.

36 luṭf u keremdür: düñr-i kerāmet OE.

DİĞER ŞİİRLER³⁷

1³⁸

- 1 *[fā‘ilātün/fā‘ilātün/fā‘ilün]*
Yā ‘Alī yā Şāh Sultān-ı Velī
Dimişüz ‘ışkuñ belāsına belī
Yüz urup dergāha açdık [biz] eli
Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī*³⁹
- 2 Yoluna cān virmeyen ādem degül
‘İşkuñ ile geçmeyen dem dem degül
Bir nefes sensüz gönül hurrem degül
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*⁴⁰
- 3 Cümle cānlar cānınuñ cānānısın
Hāq-şifat serverlerüñ sultānısın
Dermend üftādeler dermānısın
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*
- 4 Luţfuñ ile buldı bu ‘ālem hayāt
Kahruñ öñünde kāmı bī-sebāt
Āsitānuñdur kāmı gamdan necāt
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*
- 5 Nuţk-ı ‘ālem genc-i ‘ālemdür tapuñ
‘Alleme’l-esmāda ‘ālemdür tapuñ
Ne diyem Şāh İsm-i A‘zam’dur tapuñ
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*

37 Bu şiirlerde sık sık vezin sorunlarına rastlanmaktadır. Vezni bozuk, eksik ya da hatalı olan mısralarda tek tek dipnot düşmek yerine, vezni bozuk olan mısranın sonuna yıldız (*) işaretinin konulması uygun görülmüştür.

38 B 7b-9b.

39 Mısra şöyle olsa vezin düzelirdi: “Yā ‘Aliyy ü yā ‘Aliyy ü yā ‘Alī”

40 Bent sonlarında tekrar edilen 4. mısra, ilk bentten sonraki bentlerde yazılmamış, buraya sadece “eyzan” ifadesi yazılmıştır.

- 6 Kuluñ olmayanda yok ĩmān u dīn
Taşa çalsun başını dīv-i la‘īn
Maẓhar-ı sultān-ı Rabbū’l-‘ālemīn
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*
- 7 Müşrik-i ĥod-bīn Ĥudā-bīn olmadı⁴¹
Zāğ-ı murdār oldu şāhin olmadı
Kullaruñ ‘ālemde ġamġīn olmadı
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*⁴²
- 8 Emr Haḡ’dan irdi [bu ki] yā kalem
Eyle *bi-smillāh*[1] levḥ üzre raḡam
Şaḡḡ olup rāz eydüben didi Ādem⁴³
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*
- 9 Kūdetinden çün yaratdı ādemi
Ādeme kıldı musaḡḡar ‘ālemi
Oḡudı zātında Īsm-i A‘zam’ı
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*
- 10 Aḡmed-i muḡtār Faḡrū’l-mürselīn
Sırr-ı Raḡmān *raḡmeten li’l-‘ālemīn*
Ḥāteminde bu idi naḡşın niġīn⁴⁴
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*
- 11 Murtaẓā ol nūr-ı pāk-i Zū’l-celāl
Lem-yezel bī-‘ayb zāt-ı lem-yezāl
Hem tapuñ miftāḡıdur ebū’l-kemāl
[Yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī yā ‘Alī]*

41 Mısradaki “Ĥudā-bīn” yazmada yanlışlıkla “Ĥudā bilmeyen” olarak yazılmıştır. Ancak hem vezinden, hem kafiyeden hem de anlamdan ifadenin “Ĥudā-bīn” olması gerektiği anlaşılmaktadır.

42 kullaruñ yazmada “kulların” olarak yazılmıştır.

43 Mısradaki “didi Ādem” yerinde yazmada “didüm ādem” bulunmaktadır. Bk. دیدی آدم Bu ifadenin “didim o dem” şeklinde olması da muhtemelse de hem anlamca hem de Ādem’den dolayı daha zayıftır.

44 “naḡşın” kelimesi yazmada şın harfinin noktaları unutulmuş “naksin” gibi yazılmıştır.

- 12 Hakkı didâr-ı Hasan'lığı Hüseyin (?)
[Hem] garîbdür dü belâ-yı şâh-ı dîn
Sırr-ı Bâkır hakk feyz-i nûr-ı 'ayn
[Yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî]*
- 13 'İlm-i şâdık hatm-ı Kâzım hürmeti
Şah Taqî vü yâ Naqî'nün şefkati
Şah Rızâ'nun hakkı 'izz ü rif'ati
[Yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî]*
- 14 Hakk-ı Şâh-ı Mehdi-i şâkib-likâ
Hakk-ı Şâh-ı 'Askerî vü bâ-şafâ
Bir nefes kılma bizi senden cüdâ
[Yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî]*
- 15 Yâ 'Alî bu haste-dil bî-çâre-ten
Bu Nesîmî Seyyid-i Âl-i Hasan
Bî-ķarâr itmiş anı hasbe'l-vaţan
[Yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî]*
- 16 Şâdık u maķşûd sensin yâ 'Alî
Şâhid [ü] meşhûd sensin yâ 'Alî⁴⁵
Kıble vü ma'bud sensin yâ 'Alî
Yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî*

2⁴⁶
- 1 [fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün]
Haydar-ı Kerrâr şafıyyü'l-Murtażâ'sın yâ 'Alî
Ma'den-i 'ilm [ü] velâyet Murtażâ'sın yâ 'Alî
Çün Muhammed Muştafâ'ya ibtidâsın yâ 'Alî
Şâh-ı merdân şîr-i Yezdân pişvâsın yâ 'Alî⁴⁷

45 meşhûd" yazmada "meşhûr" olarak yazılmışsa da kafîye ve anlam gereği meşhûd olması gerektiği âşikârdır.

46 B 18a-19b.

47 "pişvâ" kelimesi yazmada b ile, "bişvâ" olarak yazılmıştır.

- 2 Dürr-i deryā-yı ḥaḳīkat ma‘den-i sırr-ı Ḥudā
Menba‘-ı luṭf-ı kerāmet sensin ey šāhib-livā
Hem senüñ şānına nāzil oldı Ḥaḳ’dan *Hel atā*⁴⁸
[Şāh-ı merdān şīr-i Yezdān pīşvāsın yā ‘Alī]
- 3 Ol zamān kim Muştafā nuṭḳına itdi yā ‘Alī
İkimüz bir nūr idük tā ki ezelden yā velī
İ‘tikād itdük bu nuṭḳa biz daḥı didük belī
[Şāh-ı merdān şīr-i Yezdān pīşvāsın yā ‘Alī]
- 4 Gene bir yirde Nebiyyu’llāh gösterdi nişān
Diñler-iseñ cān u dilden aṅlasın anı beyān
Kesdi bir elma didi [ki] nışfi sensin nışfi ben
[Şāh-ı merdān şīr-i Yezdān pīşvāsın yā ‘Alī]
- 5 Gene bir yirde ‘Alī’ye kim güneş virdi selām
Didi sensin evvel ü āḥirde zāhir ey cüvān
Kim saña ma‘lüm olupdur āşikāre vü nihān
[Şāh-ı merdān şīr-i Yezdān pīşvāsın yā ‘Alī]
- 6 Kim[dür] ol kim [ol] Muḥammed’dan ‘Alī’yi ayırır
Herkese ḳaşid iderse cānı tenden ayırır⁴⁹
Rāfiżī ol kimsedür kim eri erden ayırır
[Şāh-ı merdān şīr-i Yezdān pīşvāsın yā ‘Alī]
- 7 Hem Nebī şānuña *lahmüke lahmī* didi senüñ⁵⁰
Öyle olsa cān cān[un] oldı hem ḳan[ı] ḳanun
Bu ḥadisledür muḥaḳḳaḳ sözi-le Peyğamber’ün
[Şāh-ı merdān şīr-i Yezdān pīşvāsın yā ‘Alī]

48 Kur’an, 76/1.

49 Yazmada “Herkese” kelimesinden sonra “böyle” varsa da vezin açısından fazladır.

50 *Lahmüke lahmī*: Etin etimdir anlamında Hz. Muhammed’in Hz. Ali’ye hitaben söylediği rivayet edilen söz.

- 8 Bu cihānuḡ serveri ol faḡr-ı [ālemdür] nebî
Ben ki ‘ilmüḡ şehri oldum ḡapusı sensin didi
Hem senüḡ şānuna Aḡmed bu ḡadîši söyledi
[Şāh-ı merdān şîr-i Yezdān pîşvāsın yā ‘Alî]
- 9 Ol zamān kim Zü’l-feḡār-ile tevḡîdi yā ‘Alî*
Yitmiş iki kez çalup anı yine kılduḡ diri
Zāhir ü bāḡın çü sensin dü cihānuḡ serveri
[Şāh-ı merdān şîr-i Yezdān pîşvāsın yā ‘Alî]
- 10 Yine ol dergāh-ı ḡaḡḡ’a yüz urup kıldı zarî
Hem didi yā Rabb bu dem cem ceme eyle diri
ḡaḡ Te‘ālî kudretinden cem ceme durdı arı
[Şāh-ı merdān şîr-i Yezdān pîşvāsın yā ‘Alî]
- 11 Yā ‘Alî [kim] āsitān-ı ḡazretinden umaram
Kim senüḡ şānuna gelmişdür mürüvvet hem kerem
Medḡini ben söylerem dā’im Nesîmî kemterem
Şāh-ı merdān şîr-i Yezdān pîşvāsın yā ‘Alî

3⁵¹

DESTÜR

- 1 [*fā’ilātün/fā’ilātün/fā’ilātün/fā’ilün*]
Sensin ol zāt-ı muḡahhar yā Muḡammed Muḡḡafā
Sensin ol şāh-ı velāyet yā ‘Aliyye’l-Murtaḡā
- 2 Ol ḡasan ḡulḡı Rızā’dur server-güḡā*
Hem ḡüseyn-i Kerbelā’dur nūr-ı ‘ayn-ı Muḡḡafā
- 3 Şāh Zeyne’l-‘ābidîn’dür mazhar-ı sırr-ı ‘Alî
Hem Muḡammed Bāḡır oldı ehl-i faḡra pîşvā

51 B 77b-78a.

- 4 Ca‘fer-i Şādık kim oldur pişvā-yı evliyā
Mūsi-i Kāzım ḥaḳīḳat yolına cānlar fedā
- 5 Ol Ḥasanū’l-‘Askerī’dür kıble-i imān [u] dīn
Mehdi-i şāhib-zamāndur yā ‘Aliyye’l-Murtażā
- 6 Çün Nesīmī’dür ḥaḳīḳat bende-i [rāh-ı] Ḥudā
Dest-gīr-i şāh-ı merdān ol velā-yı evliyā

4⁵²

DESTÜR

- 1 [fā‘ilātün/fā‘ilātün/fā‘ilātün/fā‘ilün]
İçmişüz ‘ışkuñ şarābın nergis-i mestāneden⁵³
Zenciri boynuma taḳdı [farḳ] yok dīvāneden
- 2 Sākıyā ḥüsnüñ [içün] mestāneler cān virdiler
Gör nice mest oldu anlar yek ḳadeḥ peymāneden
- 3 Gerçi mescidden [gelür] zıkr ü şadā vü nāleler
Ġāfil olma yek nefes yā Hū gelür mey-ḥāneden
- 4 Özini şarf itmeyenler bulmadı devlet kemāl
Na‘rayı bülbül den alduḳ yanmaḳı pervāneden
- 5 Ey Nesīmī on sekiz biñ ‘ālemün mevcūdi Ḥaḳ
Kim bu sırra āşinā olmazsa yozdur (?) ḥāneden⁵⁴

52 B 123a. Bu manzume, yazmada başka bir manzumeyle birleştirilerek, tek şiir gibi ve 10 beyit halinde yazılmıştır. Ancak araştırmalarımız sonunda manzumenin başındaki ilk 5 beytin aslında Aziz Mahmud Hüdâyi’ye ait olduğu tespit edilmiştir. Son beyitteki Hüdâyi mahlası ise yazmada “hediyye” olarak okunacak şekilde yazılmıştır. Hüdâyi’nin şiirinin metni için bk. Aziz Mahmud Hüdâyi, 2005: 147, 149.

53 Yazmada “mestāneden” yerinde “muĀtādeden” bulunmaktadır. Ancak bu kelimenin dizeye anlamca ve kafiyeye uygun olmadığı açıktır.

54 Kelimenin özgün yazımı şu şekildedir:

5⁵⁵

DESTÜR

- 1 *[fâ‘ilâtün/fâ‘ilātün/fâ‘ilātün/fâ‘ilün]*
Nür-ı çeşm-i evliyâsın yâ Hüseyn İbn-i ‘Alî
Dürr-i tâc-ı etķıyâsın yâ Hüseyn İbn-i ‘Alî
- 2 Maħzen-i aħlâķ-ı luţf [u] menba‘-ı hem mu‘cizât
Ma‘den-i cūd u sehâsın yâ Hüseyn İbn-i ‘Alî⁵⁶
- 3 Sensin işrâķ eyleyen şubħ-ı ezelde ‘âlemi
Nür-ı şems-i ve’d-Duħâ’sın yâ Hüseyn İbn-i ‘Alî
- 4 Hem şerî‘at hem tariķat hem haķıķat ma‘rifet
Sendedür müşķil-güşâsın yâ Hüseyn İbn-i ‘Alî
- 5 Ma‘ni-i bâĝ-ı nübüvvet gülisin bâĝ-ı ħabîb
Nür-ı ‘ayn-ı Muşţafâ’sın yâ Hüseyn İbn-i ‘Alî
- 6 Tayyib ü tâhir ki ol ħayru’n-nisânun faħridür
Gevher-i ħayru’n-nisâsın yâ Hüseyn İbn-i ‘Alî
- 7 Bir şadefden siz iki [dürr-i] yet[î]m-i bi-bahâ
Çün Ħasan aħsen-liķâsın yâ Hüseyn İbn-i ‘Alî
- 8 Çünki dünyâ sien-i mü’mindür didi faħr-ı cihân⁵⁷
‘Ārife ‘ibret-nümâsın yâ Hüseyn İbn-i ‘Alî

55 B 209b-211a. Daha evvel de belirtildiĝi üzere bu manzume, Qahramanov (1973: II/587, III/156) ve Sadiq (2008: 165) tarafından daha evvel Arap harfleri olarak yayınlanmıştır. Ancak Latin harfli metni bildiĝimiz kadarıyla ilk defa yayınlanmaktadır.

56 Beyitteki “cūd” kelimesinin yerinde yazmada “cün” kelimesi kayıtlıdır. Ancak bu kelimenin metne anlamca uymadığı görülmektedir. Bir yanlışlık olması kuvvetle muhtemeldir. Kelimenin aslında, nun-dal farkıyla “cüd” olduğu tahmin edilebilir.

57 Mısradaki “sien-i” kelimesi yazmada yanlışlıkla “sıyçün” gibi yazılmıştır.

- 9 Bunca fazl u ‘ilm ü ħüsn-i nesl-ile zī ħayf Allah⁵⁸
Ehl-i zulme mübtelāsın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 10 Sırrısın ol mazlum [u] hem ma‘şum [u hem de] sa‘īd
Kim şehīd-i Kerbelā’sın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 11 Saña zulm iden Yezid Şimr ü ‘Ömer naĥsi için
Geydiler la‘net libāsın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 12 Dīni dünyāya virüp қаşduĥ kılan bī-dīnlerünĥ
Görelər yarın cezāsın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 13 Ol Ĥüseyn İbn-i ‘Alī maqtül-i Ĥaĥ Zeynü’l-‘ibād
Hem aña ma‘rūf atasın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 14 Bākır u Şādık u Kāzım Şa[h] ‘Alī Mūsā Rızā
Bunlara cedd-i ‘alāsın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 15 Hem Taĥt’sın hem Naĥt’sın hem İmām-ı ‘Askerī
Mehdi-i şāhib-livāsın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 16 Münkir ü mü’mın қаpuĥda bulmadı reddi қаbul⁵⁹
Hem imām-ı pişvāsın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 17 Zerre-i mihrünĥ hevāsına düşen ‘āşıkları
Ĥāşa kim maĥrūm қoyasın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 18 Cān u dilden dervişünĥ gönli senünĥ mihrünĥledür
Şu‘leden ayırmayasın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī
- 19 Çün Nesīmī medĥ idüp cürmi ümīd ider bugün
Yarın anda kurtarasın yā Ĥüseyn İbn-i ‘Alī

58 Mısra sonundaki kelime vezni bozduğu gibi, anlamca da metne pek uygun değildir. Yazım yanlış olması kuvvetle muhtemeldir.

59 “қапуĥda” yazmada nazal ne ile değil, nunla yazılmıştır. Ayrıca “reddi қаbul” ifadesinin “redd ü қаbul” olması gerektiği düşünülebilirse de yazmada ye harfiyle yazılmıştır:

Kaynakça

Ayan, H. (1973). “Kul Nesimi’ye Ait Olduğu Sanılan Şiirler”. *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 6, 21-33.

Ayan, H. (2002). *Nesîmî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*. 2 C. Ankara: TDK Yayınları.

Azîz Mahmûd Hüdâyî (2005). *Divan-ı İlahiyat* (Haz. Mustafa Tattacı-Musa Yıldız). İstanbul: Üsküdar Belediyesi.

Çelebioğlu, Â. (1998). *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: MEB Yayınları.

Duran, H. (2007). *Velâyetnâme*. Ankara: TDV Yayınları.

Erdoğan, M. (2009). “Divan Şiirinde Ortak Mahlas Sorunu ve Kabûlî Örneği”. *Erdem*, 53, 55-81.

Gelibolulu Mustafa Âlî, (2017). *Künhü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı* (Haz. Mustafa İsen). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Gölpınarlı, A. (1973). *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

<https://sozluk.gov.tr/> erişim tarihi: 25.10.2019.

Kalyon, F. (2015). “Nesimi’nin Divanında ve Diğer Kaynaklarda Rastlanmayan Şiirleri”. *Turkish Studies*, 10, 16 (Prof. Dr. H. Ömer Karpuz Armağanı), 783-806.

Karakaş, M. (2019). “Seyyid Nesîmî’nin Bilinmeyen Gazelleri”. *CUJOSS, XLIII/1*, 120-144.

Kardaş, S. (2018). *Ali Nihânî’nin Manzum Hacı Bektaş-ı Velî Velayetnamesi*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Kesik, B. - Şengül, E. (2017). “Seyyid Nesîmî’nin Yayımlanmamış Gazelleri”. *Mertol Tulum Kitabı* (Ed. Ahmet Kartal-Mehmet Mahir Tulum). 457-461. İstanbul: Sivrihisar Belediyesi Kültür Yayınları.

Kurtoğlu, O. (2016). “Yozgatlı Nihânî’nin Manzum Hacı Bektaş-ı Velî Velâyetnâmesi”. *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 484-493.

Kutlar, F. S. (2010). “Seher Abdal’ın Helvâ vü Nân’ı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 56, 261-292.

Kutlar, F. S. (2011). “Menkabet-i Penc Keşfi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 58, 21-48.

Mecmua. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı. Nu: OE_Yz_1749.

Mecmua-i Eş’âr. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı. Nu: Bel_Yz_K_0388.

Ocak, A. Y. (1997). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Olgun, T. (1936). *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı.

Özdemir, M. (2020). “Seyyid Nesîmî Dîvânı’nın Kayda Değer Bir Nüshası ve Şairin Neşredilmemiş Türkçe Şiirleri”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 24, 439-504.

Öztelli, C. (1969) (Haz.). *On Yedinci Yüzyıl Tekke Şairi Kul Nesîmî*. Ankara: Türk Etnografya, Folklor ve Turizm Derneği Yayını.

Qəhrəmanov, C. (1973). *İmâdüddîn Nesîmî, Eserleri*. 3 C, Bakı: Azərbaycan SSR İlimlər Akademiyası Respublika El Yazmalar Fondu “İlim” Neşriyatı.

Sədiq (Düzgün), H. M. (2008). *Seyyid İmadəddin Nəsimi, Türkçe Divanı*. Təbriz şəhəri: Əxtər Neşriyyatı.

Tanyıldız, A. (2019). “Nesîmî’ye Atfedilen Bazı Yeni Şiirler Üzerine Bir Değerlendirme”. *Nesîmî Kitabı*. (Editörler: Alim Yıldız-Yusuf Yıldırım). 147-175, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Tepeli, Y. (1994). *Yeminî’nin Faziletnamesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Tuğluk, İ. H. (2019). “Hurûfî Mecmualarında Nesîmî”. *Nesîmî Kitabı*. (Editörler: Alim Yıldız-Yusuf Yıldırım). 83-104, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Usluer, F. (2013). “Nesîmî, Şeyh İmâdüddîn Seyyid Nesîmî”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. yesevi.edu.tr erişim tarihi: 20.02.2021.

Yıldız, A. (2019). “Nesîmî’ye Ait Olduğu Düşünülen Bazı Gazeller”. *Nesîmî Kitabı*. (Editörler: Alim Yıldız-Yusuf Yıldırım). 77-82, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Zülfe, Ö. (2005). “Seyyid Nesîmî’nin Tuyuglarına Ek”. *Modern Türkçülük Araştırmaları Dergisi*, 2/4, 121-135.

EKLER: YAZMA NÜSHALARDAN ÖRNEK FOTOĞRAFLAR B NÜSHASI

58

جبرائیل کوردی بونلری دوردی یرندن همان
دیدی خوش طردک ایا شیر خدا خیرا لوری
اف کوردی مصطفی هم طوسدی یرندن همان
جمله اصحابیله یاران طور دیر باشدن باشه
شاهله سلمان کچوب بربرده قلدیلر قرار
جبرائیل اندن اوتوردی برینه ای یا مصفا
دیدیلرکه جمله اصحاب ای رسول پاک دیر
کوکلهردن هر نه کیم کجلی بزه قیل روشینا
بوغجه یاران وصحابه قلدیلر هجیع طمخندک
بونلره تعظیم قلمغه سبب سندونلا
جبرائیل دیکیم دهک سوزم ای شاه جهان
ایلیسه تقریری بوسترک بیانک بن سکا
عالم و ادم دخی بوغیدی بویسل ونهار
حق بنی یراندی اولدم ای رسول کسریا
بر دکر یراندک صنعندن همان اول جلیل
دیکیم

59

شاه علی کندو سیدر وارمی اکا اوله بدلی
ایضاً
نصن سیدنیمی
کوردیلرست فتح نصرت ویره اول یاری خدا
اول آدنی هرایشه ایلیسه له ابتدا
محمد حقدن مکره نوره مصطفی مدح علی
معدن اسراردر بونلر دانیل و پیشوا
چون قولای غایت طوکتیم شاهک شری شریح الیم
بو ولایت نامه شاره ولایت سکا
برکون اوتورمشدی مسجدده اول خیر رسول
هر عالم و اول سلطان دیر بدرالدجا
اول کون آنه حیا حشر اولمشدی جبریل امین
حضرت دبالعادون دخی قلمشدک ادا
اچیلون مسجدک قوسی جمله کور دیلر
ناکهان سلمان اوموزنه علی المرتضی

58a

59a

دیدیم یا جبرائیل سیرانله در یاده بکا :
سیرایدردم دائما در یاده ای کان کرم
کوردم اول در یاده براوغاون دیدیم بن کما
حق تعالی ویردی عالمه بر شپنه وجود
سن قین کلک و جودی سویله ای اوغلاؤ بکا
ناکهان برکز نظر قیلدی بکا اول خمشیله
اول زمان اور طو توشوب قنادم نیمعا
چون قنادم یانندی اول در یایوزنه یارسول
القی بیك بیل قالدیم اول در یاده اولدم مبتدا
خسته و محجروح اولوب در یاده قالدیم عجب بیل
حضرة ربنا تعالون ناکهان کلدی ندا
دیدى اول اوغلاؤ قاسته واره سین یا جبرائیل
آخر آندن اولیسردر اشیو در ریمه روا
اول زمان واردم سلام ویردم تضرع ایلدم
مرحمتله بر نظر قیلدی بکا بولدم شفعا :

چون قنادم بندی سبز اولدی وجوم بکما
قالقون اولدم هوا یوزینه بولدم بن صفا
اول بو اوغلاؤ در که سلیمانک اوموزنه در
اول زمان در یایوزنه بکا قلمشدر جفا
یارسول نه اکر تعظیه قلمیم بن بوردم
بر غضب قیله قائم بویر یوزنه مبتدا
جبرائیلدن ایشتدیله بوسوزی بهیاب
دیدیلر صدق میرالمؤمنین شبر خیدا
جمله مؤمنلر بو معجزدن سوندی اولدی شفا
مسرك و اهل نفاق انکار ایلدوب قیلدی سکا
کردیلر سگ مصطفی نك شهرینه بول بولکلین
جان و دلدن آینه امتدافله ایلله اقتدا
اول حسن سلطان شاه جنتدن یقین
او امام مقتدار شاه حسین کربلا
پیشوای اهل دیندن شاه زین العابدین
ع

8

درمند اقادہ لہ درمناستین
 ایضاً
 لطفک ایٹہ بولدی بو عالم حیات
 قهرک اولکنه قوسى بی شابت
 استناکدر قوسى عمندن نجات
 ایضاً
 نطق عالم کینج عالمدر طبیک
 علم الاحسامه عالمدر طبیک
 نه دیم شاه اسماعلمدر طبیک
 ایضاً
 تقولک اولیانه یوق ایمان و دین
 طلاشه چالسون باشنی ریو امین
 مفسر سلطان رب العالمین
 ایضاً
 مشرک خود بین خدایمین اولدی

عجب غایب صانمی حامل فہم آیین جمال
 لدی علمتک رفتری بلکہ شانم وار
 ایاحیدر بلورسین قدیمی وهنی قولکدر
 سنی فکر ایتمکہ شامم درون دلہ کام و دل
 عم
 یا علی یا شاه سلطان ولی
 دیمشوز عشقک بلاسنه بلی
 یوز اوروب درکاهه اجدالی
 یا علی یا علی یا علی یا علی
 یولنه جان ویر میان آدم دگل
 عشقک ایٹہ بچکیان دم دم دگل
 برلنسی سنسز کولکل حرم دگل
 ایضاً
 جملہ جانر جانک جانا سنین
 حق صنعت سر در لولک سلطان سنین

دردمند

7b

19a

ایضاً
 کیم اول کیم محمدن علی بی آیرر
 هرکسه بویله قصدایدہرسه حاجتشدن آیرر
 رافضی اول مکسه درکیم اری اردن آیرر
 ایضاً
 هر بی شاننه لملک لخی دیدی سنک
 اویله اولسه جان جان اولدی هم قان فانک
 بو حجتیلله در محقق سوز ییله پیغمبرک
 ایضاً
 بو جہانک سرورى اول غمخیزى
 بیکه علمک شہری اولدم قوسى سنین دیدی
 هه سنک شاننه احمد بو حدیسی سو بویک
 ایضاً
 اولز ماکم ز الفضا ریله توحیدى یا علی
 تیش ایکی کز جالوب آتی ییہ قیلدک دیرى

دردیای حقیقت معدن سر خدا
 منبع لطف و کرامت سنین ای حقا لویا
 هم سنک شاننه نازل اولدی حقیق هراتا
 ایضاً
 اولز ماکم مصطفا نطقنه ایلدی یا علی
 ایکمز بر نور ایدک تا که از لدن یا ووی
 اعتقاد ایدک بو نقطه بز دخی دیدک بلی
 ایضاً
 کنه بریره نبی الله کوستردی نشان
 دکلمیسیک جان و دلدن اکلا سین آتی بیلا
 کدی برالما دیدی نضح سنین نصوت
 ایضاً
 کنه بریره علی به کیم کوشن بریدی سلام
 دیدی سنین اول و اخره ظاهر ای میوان
 کیم سکا معلوم اولوبد داشکاره و سہانت
 ایضاً

18b

ناحسن والحسين كرسيد بيلده سنز
 امام زين العابدين دريمه در مان بنه
 محمد باقر يولنه جان فدا بيلده سنز
 امام جعفر صادق زهبر اولدي جمله يه
 بز امام كاظم موسى رضا بيلده سنز
 امام تقى و نقى هشتم ألبا * * * * *
 عسكى مهدي يولنه بز هلا بيلده سنز
 اى حجاجى فضايله فخر اولنه عنه چكه قينا
 قونه دير لوسه ديسونلر بز كلا بيلده سنز
 دستور

سن سين اول ذات مظهرى ايا محمد مصطفى
 سن سين اول شاه ولايت يا على المرتضى
 اول حسن خاتمي رضادر سرور كشا
 هم حسيب كرسيد در نور عين مصطفى

ش

شاه زين العابدين منظر نوري على
 هم محمد باقر اولدي اهل فقره پيشوا
 جعفر صادق كيه اولدو پيشواى اوليا
 موسى كاظم حقيقت يولنه جاشد فدا
 اول حسن عسكى در قبله ايمان دين
 مهدي صاحب زماندر يا على المرتضى
 چون شميديدر حقيقت بنه خدا * * * * *
 دستيكير يشاه مردان اول ولاي اوليا
 دستور

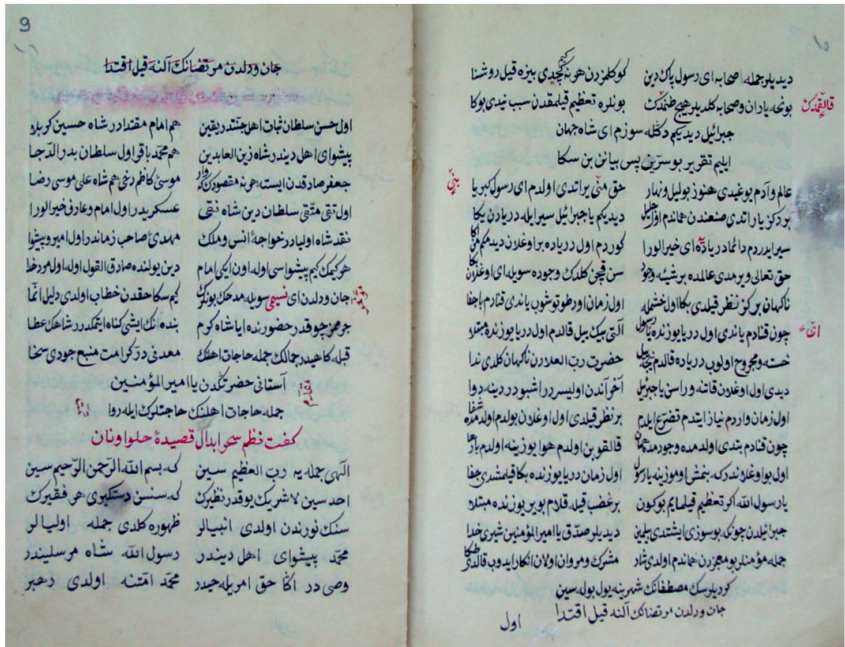
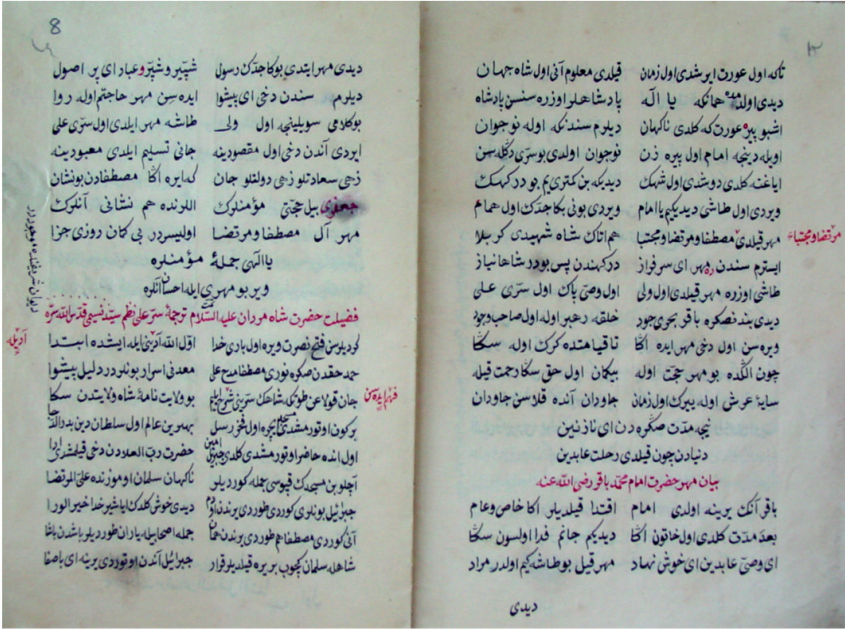
كودك عاشق جور مزي چكه مر سين ديمه دمي
 بو بوزمنا لقيه سيد ريبه مر سين ديمه دمي
 بيبيمانلر ناچار ياش برينه قاندر صاحب
 بو بر دمدر كلور كچر طويلا مر سين ديمه دمي
 باقى شودر وينك حالنه نه كلور سويلر ديلنه

قاب قوسينك هديه فهم ايدوب جمعيتك
 واصل اول سر او نايه مسلمانك بودر
 ايجشوز عشقك شرايك تركس معاره دن
 زنجيري بونيومه طاقدى يوق ديوانه دن
 اساقيا حسك مستانه لر جان وير ديدار
 كور نجه مست اولدي انريك قلع بمانه دن
 كر چه مسجدون ذكر و مدى و ناله لر
 غافل اولم ياك نفس يا هوو كلور نيمانه دن
 اوزي صروف اهبمانر بولدى دولت كشا
 نغره في بلبليدن الدق يا نيمى بر وانه دن
 ايشي اون سكر بيك عالمك و جودى حق
 كيرم كوستور ايشقا اولر نسه يوز در خانه دن
 م

محمد الله ايرشدم دولت ديدار رحمانه
 بشارت تاجي كيرم تجلى ايردى بو جهان نه

محزن احقر لطف منبع مهر معجزات
 معدن حوت و سخا سين يا حسين ابن علي
 سن سين اسراق ايليان صبح ازله عالم
 نور شمس و انعام سين يا حسين ابن علي
 هم شربيت هم طريقت هم حقيقت معرفت
 سنده در مشكل كشا سين يا حسين ابن علي
 معني ياغ نبود كوشين باغ حبيب * * * * *
 نور عين مصطفى سين يا حسين ابن علي
 طيب و طاهر صركه اول خيرالناك فخر ديدار
 كوه حرا لقا سين يا حسين ابن علي
 بر حسد قلبن سنز ايكي نيمى حب بهكا * * * * *
 چون محسن الحسن لقا شين يا حسين ابن علي
 چونكه دنيا سجنون مؤمندر ديك خر جهان
 عارفه عبرت نما سين يا حسين ابن علي
 بو نجه فضل و علم و حسن نسليه دى حيا نه

OE NÜSHASI

Extended Summary

In this study, an unknown verse of Hazrat Ali Velayet-name with Nesimi penname is emphasized and the related poems are examined. In addition, five poems with the penname of Nesimi are also assessed and published.

Nesimi is one of the most important poets of Turkish literature. But the works and debates on his poems are still not over. Sometimes the words of other poets have been attributed to him and sometimes his poems have been shown as belonging to others. It is also known that any publication containing his poems aren't complete and new publications have emerged on the subject. On the other hand, as a result of the researches, it is revealed that there is another poet, Kul Nesimi, who uses the same penname in Turkish literature.

One of the important genres of religious-mystical Turkish literature are velayetnames. Velayetnames are written to describe the lives, superior features, wise words and miracles of the prominent people, the elders of the sect or the people who are considered as Islamic saint. Nesimi's work called as *Velayetname-i Sah-ı Velayet* is a work composed in accordance with these qualities. Manzume was written by Nesimi to describe the superior qualities of Ali, the son-in-law and fourth caliph of the prophet, and then to praise the Twelve Imams of his generation. There are supernatural and cross-wise elements in this work like other velayetnames.

The primary problem here is which Nesimi the penname belongs to: Sayyid Nesimi or Kul Nesimi? When thinking "Nesimi" in Turkish literature, the first thing that comes to mind is Seyyid İmadüddin Nesimi, who is rumored to have been excoriated by saying "Ene'l-Hak". Nesimi is a great poet who has been accepted all over the Turkish world, especially in Anatolia, although he grew up in the Azeri area. The soundness of his poems in terms of language and technique, reflecting his religious and mystical knowledge and views to his poems in a very sincere way and finally his legendary life made his poems unforgettable.

The second poet known as Nesimi in the history of Turkish literature is Kul Nesimi. The information about the life of this poet, often confused with Seyyid Nesimi is very limited. The poet whose real name was Ali, took the same penname because he loved Seyyid Nesimi very much and remained under his influence. It is understood that Kul Nesimi, one of the descendants of the famous Sufi Said Emre, had a good education, learned Arabic, followed the family tradition and entered the path of Bektashism. He also adopted the Hurufi views like the other Nesimi.

It should be noted that it is difficult to make a very definitive judgment as to whom *Velayetname-i Sah-ı Velayet* belongs. Because there is no definite information or document to enlighten this issue. As a matter of fact, this verse does not take place in Seyyid Nesimi's *Turkish Divan* nor among the poems of Kul Nesimi. The poem is written in a copy with the title of breath, Hazrat Ali's remarkable praise and the fact that other works in the manuscripts of which poems are mentioned, mostly belonging to Alevi-Bektashi poets, point to Kul Nesimi. When we look at the language of the verse, it is noteworthy that there are more

elements of Old Anatolian Turkish, such as “açuban, touring, shunmaduñ, olisar, kalkuban, kaçan, taña kalmak”. The existence of these old words reinforces the possibility that the poem belongs to Sayyid Nesimi. However, it should not be ignored that Kul Nesimi imitates Sayyid Nesimi and may have used some old words. As a result, it is obvious that it is difficult to make a definitive judgment on this issue.

Two manuscripts of this verse have been identified. Both of these manuscripts are in the Taksim Atatürk Library of Istanbul Metropolitan Municipality. The complete tags are as follows: 1. Istanbul Metropolitan Municipality Taksim Ataturk Library, Nu: Bel_Yz_K_0388, vr. 58a-60a (Abbreviation: B). 2. Istanbul Metropolitan Municipality Taksim Ataturk Library, Nu: OE_Yz_1749 / 9, vr. 8a-9a (Abbreviation: OE). Although there are some differences between these two manuscripts, they are not large enough to affect the overall structure and meaning of the work. The number and order of couplets between copies are the same. Differences between the copies are also shown in the text of the study. However, the differences between the teller and the meaning are not shown in the footnote at all.

The work is written in accordance with the fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün pattern of aruz meter. In the verse, only rhyme with the letter of elif. This is called “mücerred” rhyme in divan poetry. Like “Hudha-ibtidâ-bana-pîşvâ-sana ...” considering the content, the actual subject of the verse Hazrat Ali seems to be praised. However, it can be said that this praise is different from the classical, Sunni Islamic line and has an Alevi-Bektashi perspective. Hazrat Ali's greatness and importance are described in an imaginary way through the mouth of angel Gabriel and exaggerated. Also in the text there are also fairy-tale, fantastic elements such as angel Gabriel's wing's burning with an angry look of of the child Hazrat Ali and angel Gabriel's stay in the sea for six thousand years as sick and wounded, then again the healing of his wing with a compassionate look and the emergence of child Hazrat Ali. Towards the end of the poem, the twelve Imams are praised. This work is interesting and important both in terms of being an unknown verse with the penname Nesimi and being an unknown velayetname written about Hazrat Ali.

Five poems that were determined by us, registered in the name of Nesimi and not previously published were assessed and analyzed in terms of form and content in the article. In addition, transcribed texts of the related poems were presented. Two of these poems are in murabba form and three are in the form of gazel. Usually love and praise of Ali, Huseyn and Twelvers was expressed.

Araştırma Makalesi / Research Paper

KAZAN TATAR EDEBİYATINDA TARİHİ ROMAN TÜRÜ ÜZERİNE

Ramilya YARULLİNA YILDIRIM*

Öz

Tatar tarihi üzerine ilk çalışmalar XX. yüzyılın başlarında tarih, edebiyat ve edebiyat bilimi dallarında ilk denemelerle başlar. Ancak Sovyet ideolojisi döneminde tarihsellik eğilimi, daha çok XX. yüzyılda gerçekleşen inkılapları ve savaşları konu eden eserlerle sınırlı kalmıştır. Altmışlı yıllar toplumunda Kruşçev yumuşaklığı ismi ile tarihe geçen açıklık ve demokratik değişimler, edebiyat ve sanat üzerindeki ideolojik baskıları biraz zayıflatır. Bulgar atalarımızın yaşadığı kadim topraklarda arkeoloji çalışmalarının başlatılması, edebiyatçıları yeni araştırmalara yönlendirir. Yeni sürecin kapıları ilk olarak Nurihan Fettah'ın *İtil Suyu Aka Torur* (İtil Suyu Akıyor, 1969) adındaki romanıyla açılır. Bundan sonra, özellikle 1980'li yıllardan Tatar halkının en eski dönemlerde yaşadığı önemli tarihî evrelerini gün ışığına çıkartmakla birlikte, XX. yüzyılda gerçekleşen siyasi inkılaplar ve savaşlar, tarihte iz bırakan şahısları, açlık ve kolhozlaşma süreci gibi tarihî olayları yeniden değerlendiren çok sayıda roman yazıldı.

Tatar tarihî romanının gelişiminin Türkiye'de günümüze kadar bir bütün olarak neredeyse hiç incelenmediğini göz önünde bulundurarak, çalışmamızda; Tatar tarihî romanının oluşumu, bu türün araştırılma durumu, tarihsellik konusunda çalışan yazarlar ve romanları üzerine bilgilendirme yapılmıştır. XX. ve XXI. yüzyılın başlarında yayımlanan Tatar tarihî romanları, yansıttıkları dönem ve kaleme alındıkları tarihî olaylara

Geliş Tarihi/ Date Applied: 04.07.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 14.09.2021

Makalenin Künyesi: Yarullina Yıldırım, R. (2021). "Kazan Tatar Edebiyatında Tarihî Roman Türü Üzerine". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 233-266.

DOI: 10.24155/tdk.2021.183

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ramilya.yildirim@inonu.edu.tr. Malatya / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-8796-3947

göre sunulmaktadır. Sonuç kısmında; içerdiği konuları ve yazarın edebî tarzı bakımından tarihî romanların çeşitli türlere göre sınıflandırılması yapılmış ve eserler tanıtılmıştır.

Anahtar sözcükler: Tarih ve edebiyat, Kazan Tatar edebiyatı, tarihî roman, tarihî dönem, tarihî roman türleri.

On the Development of Historical Novel Genre in Kazan Tatar Literature

First studies on Tatar history, literature and literary science started at the early 20th century. The historicity trend in the Soviet ideology period is limited to works involving revolution and wars in the 20th century. The openness and democratic developments in history with the name 'Khrushchev leniency' in the 60's partly alleviated the ideological pressure on literature and arts. The start of excavation works on the ancient lands where Bulgars lived directed scientists of letters towards new searches. The new process firstly started with the novel of Nurihan Fettah named *İtél Suvı Aka Torur* (1969). Afterwards, especially in the 80's, many novels, which not only uncovered the significant historical periods of ancient Tatar peoples but also reevaluated political revolutions and wars in the 20th century, individuals who made a mark in history and historical events such as famine and kolkhozification, were written.

Considering that the development of the Tatar historical novels has almost never been studied as a whole in Turkey until now, in our study, we will provide information on the formation of the Tatar historical novel, the research status of this genre, authors working on historicity and their novels. Tatar historical novels published in the 20th century and at the beginning of the 21st century will be presented based on the periods they reflect and the historical events they focus on. Finally, the classification of historical novels into different subgenres based on their topics, literary style and their interpretations.

Keywords: History and literature, Kazan Tatar literature, historical novel, historical period, historical novel subgenres.

Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda toplumun tüm alanlarında ortaya çıkan büyük sosyal değişimler, Kazan Tatarlarında da millî bilincin gelişmesini hızlandırır. Tatar halkının millî bağımsızlık için başlattığı mücadele edebiyata yeni bir ruh üfler, bilişim çağı yazarlarının yaratıcılık gücünü ve cesaretini arttırır. Yetmiş yıl boyunca baskı altında tutan toplumcu gerçekçilik metodundan kurtulan ve düşünce dünyasında özgürlüğe kavuşan Tatar edebiyatı, çok kısa süre içerisinde muazzam değişiklikler geçirdi: Çeşitli edebî akımlar ve yönelişler, yeni edebî türler ve tasvir yön-

temlerine güç kazandı. Eskiden yalnız ezop diliyle veya mecazi anlamda dile getirilen veya tamamıyla yasaklanan konular ve tarihî dönemler açıkça tasvir edilmeye başladı. Millî kimlik bilincinin oluşumuna en etkili olan tarihsellik eğiliminin güçlenmesi, son yıllarda Tatar edebiyatının en yüksek zirveye ulaşmasının bir göstergesidir.

Tatar tarihi üzerine çalışmaların temeli XX. yüzyılın başlarında tarih, edebiyat ve edebiyat bilimi dallarında atılarak ilk eserler kaleme alınmaya başlar. Ancak Sovyet ideolojisi döneminde tarihsellik eğilimi, daha çok XX. yüzyılda gerçekleşen inkılapları ve savaşları konu eden eserlerle sınırlı kalmış, özellikle ezilen sınıfın 1917 Ekim İhtilali'ne geliş yolunu kaleme alan pek çok eser yazılmıştır. Stalin'in ölümünden sonraki altmışlı yıllar toplumunda Kruşçev yumuşaklığı ismi ile tarihe geçen açıklık ve demokratik değişimler, edebiyat ve sanat üzerindeki ideolojik baskıları biraz zayıflatır. Tatarların Bulgar ataları yaşadığı kadim topraklarda kazı işleri başlatılır, tarihçi ve arkeologların bu alandaki keşifleri etnograf, dil ve edebiyat uzmanlarına da manevi kaynak olur, onları yeni araştırmalara yönlendirir. Edebiyat alanındaki bu yeni sürecin kapıları ilk olarak Nurihan Fettah tarafından açıldı: 1972 yılında günümüz Kazan Tatarlarının ataları sayılan İdil Boyu Bulgarlarının X. yüzyıl başındaki hayatını ilk kez konu eden *İtel Suyı Aka Torur* (İtil Suyu Akıyor, 1969) adındaki romanı yayımlandı. Bundan sonra, özellikle 1980'li yıllardan, Tatar halkının geçmişine, manevi hayatına müracaat etme ve harabeler altında kalan tarihini okurlarla buluşturma yolunda büyük bir hareket başlatılır. Nurihan Fettah'la başlatılan bu harekete daha sonra Mösegiyt Hebibullin, Batulla, Cemit Rehimov, Vahit İmamov, Fevziye Bayramova, Marat Emirhanov vs. yazarlar katılır ve çalışmalarını toplumdaki tarihî olayları geniş ve kapsamlı bir şekilde yansıtmaya imkânı sunan roman türünde devam ettirirler. Tarih konusu, yazarlardan azim, ciddi bir araştırma, tarihî belgelere sadık kalmasını ister. Ferit Hatipov'un dediği gibi, "Tarih konusu, cihandaki hareketlere, onun nefesine ve kalp atışına çok hassas bir konudur." (Hatipov, 1998: 38). En eski dönemlerde yaşanan önemli tarihî olayları gün ışığına çıkartmakla birlikte, XX. yüzyılda gerçekleşen siyasi inkılaplar ve savaşlar, tarihî şahıslarımızın kimliklerini, açıklık ve kolhozlaşma süreci gibi tarihî olayları yeniden değerlendiren romanlar kaleme alınmasına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışmada Tatar tarihî romanının oluşum süreci, tarihî dönemleri yansıtan yazarlar ve romanlar, eserlerin içeriğine ve ifade üslubuna göre gösterdikleri çeşitlikler ele alınmıştır. XX. ve XXI. yüzyılın başlarında yayımlanan Tatar tarihî romanları, yansıttıkları dönem (XX. yüzyıl başı, Sovyet Dönemi ve Günümüz Edebiyatı) ve kaleme alındıkları tarihî evrelere göre sunuldu. Tatar Türklerinin kâh kudretli ve şanlı, kâh trajik ve acılar

dolu tarihî geçmişini yansıtan eserleri, böyle bir kronolojiye göre hazırlanan makalenin, tarihe dayanan roman türüne ilgi duyanlar için yararlı bir kaynakça olacağını umut ediyoruz.

Kazan Tatar Edebiyatında Tarihî Roman Türünün Araştırılma Durumu Üzerine

Tarihî roman türüyle ilgili ilk açıklama tanınmış edebiyat âlimi Abdurrahman Segdi tarafından yapılmış ve ona göre tarihî romanlar “tarihî şahısları, tarihî olayları ve geçmiş zamanı yansıtan eser türüdür.” (Segdi, 1925: 165). A. Segdi’ye göre, bu tür eserlerde tarihî şahıslar sadece hâkim ve devlet yöneticisi sıfatında değil, aynı zamanda sıradan bir insan olarak, onların özel hayatları ve yaşam tarzları da tasvir edilir. Günümüz romanının tarihî romandan farkı şudur: İlk türün yazarı konuyu bizzat kendisi araştırır, kendi gözleriyle görür, kendi tecrübesinden yararlanarak kaleme alır. Tarihî roman yazarı ise, geçmiş dönemi ancak tarihî kaynaklardan yararlanarak göz önüne getirir (Segdi, 1925: 165). Tarihçilerin ortaya koyduğu malzemeyi roman yazarı kendi görüşüne göre yeniden yoğurur, bilinmeyenlerin üzerinde bir kurgu oluşturur.

Tatar edebiyatında tarihî roman türünün oluşumu ve gelişimi üzerine ilk incelemeler Hasan Heyri’yle başlamıştır. Edebiyatçı, II. Dünya Savaşı’ndan sonraki son 30 yıl içerisinde yazılan tarihî eserleri göz önünde bulundurarak, çalışmasında betimleme üslubu bakımından bu türün kendi içinde üç çeşidini belirlemiştir. Bunlar; tarihî inkılabi roman, tarihî biyografik ve tarihî psikolojik romanlardır (Heyri, 1979: 43). Tarihi biyografik romanlara örnek olarak XX. yüzyılda yaşayan önemli şair, yazar ve inkılapçıların kimliklerini konu alan eserler alınır. Ahmet Fevzi’nin *Tukay*, Gülsüm Şeripova’nın *Gafur Ailesi*, Atilla Rasih’in *Yamaşev* adındaki romanları tarihsellik ve sanatkârlık açısından incelenir.

1980’li yıllardan sonra, Tatar tarihi üzerine araştırmaların yoğunlaşması ve kadim topraklarda kazı işlerinin artması sonucunda, edebiyat alanında tarihî roman türü etkin bir gelişme gösterdi. Tarihî roman üzerine doktora tezi hazırlayan Haris Eşrefcanov, kendi çalışmasında son yıllarda yazılan tarihî romanları konu, dönem ve tür bakımında inceler, tarihselliğin önemli prensiplerini belirledi (Eşrefcanov, 2000). Liliya Husnutdinova’nın doktora tezinde Çağdaş Tatar tarihî romanı sanatsallık ve sanat türleri bakımından incelenir (Husnutdinova, 2003). Flün Musin’in çalışmalarında tarihsellik kavramı, tarihî tür, belgesellik ve yazarın hayal gücünün etkileşimi kapsamında ele alınır. Ferit Hatipov, Foat Galimullin, Telgat Galiullin, Rifat Sverigin, Rafael Mostafin, Ebrar Kerimullin, Daniye Zahidullina vs. edebiyat uzmanlarının araştırmalarında, farklı bir yazarın yaratıcılığı veya ayrı bir tarihî evre üzerinde durulmuştur.

XX. Yüzyıl Başı (1901-1917) Tatar Toplumunda Tarihsellik Üzerine Atılan İlk Adımlar

1905 Rus Devrimi Tatar toplumunda büyük bir etki yaratmıştır. Tatar halkının siyasi ve ideolojik bakış açısı genişler, millî şuurun gelişmesi özgürlük hareketinin güçlenmesine yol açar. Devrim etkisinde Rusya'daki diğer azınlık halklarla birlikte, Tatar milleti de kısıtlı oranda olsa bile matbaa, yayınevi, tiyatro, gazetecilik gibi alanlarda özgürlükler elde eder. Kendi milletini gericiilikten ve baskıdan kurtarmanın yolunu ülke genelindeki inkılabi değişimlerde gören bir kısım Tatar aydını, ilk kez Ruslarla birlikte siyasi olayların içinde yer alır.

1905 Devrimi etkisinde canlanan özgürlük hareketi Tatar aydınlarında tarihî bilincin uyanmasına da neden olmuştur. "A. Tukay, A. İshaki, F. Emirhan, A. İbrahimov gibi şair ve yazarlar Tatar tarihî ile ilgili konuları ele almaya başlar. Aynı zamanda yazılarında Tatar edebiyatında tarih konulu eserlerin az olduğundan, bu bağlamda gerekirse dünya klasikleri ve Rus edebiyatı örnekleri ve deneyimlerinden aktif bir şekilde yararlanma gerekliliğinden bahsederler." (Rameeva, 2009: 116). Kendileri devrim hareketlerine bizzat katılan ve önemli görevler üstlenen A. İshaki (*Tartısu* ("Tartışma") adındaki dramı, *Zindan* otobiyografik hikâyesi) ve A. Kulahmetov ("*İkë Fikër*", *Yeş Gömër* ("Genç Ömür") adlı dram eserleri) gibi yazarlar, inkılabi olayların hemen arkasından yazdıkları eserleriyle o dönemdeki Tatar edebiyatında ilk kez tarih konusunu işlerler. Bu eserler sayesinde kendisini ezilen halkını kurtarma işine adanmış, dönemin çarlık rejimine karşı mücadele yolunu seçen yenilikçi, inkılapçı kahraman tipi öne çıkar. Ancak bazı aydınlar, halkın bilinçlenmesi ve harekete geçirilmesi için, yukarıda bahsettiğimiz gibi bu tür eserlerin yetersiz olduğunu dile getirmiştir. Mesela, Tatar yazarlarının tarihî gelişmelerden uzak durması, geçmişteki tarihî katmanları gün ışığına çıkarmaması konusu, o dönemdeki matbuat faaliyetlerinin de gündeminde olur ve millî tarihî yansıtan eserlere ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Örneğin; dönemin etkili simalarından sayılan Alimcan İbrahimov, Tatar edebiyatında millet tarihine olan ilgisizliğin altına çizerek, şöyle yazar: "Hayatımızın pek çok noktaları şairlerimizin gözüne görünmüyor, uzun geçmişe sahip ve çok canlı, çok zengin olan, tarihî mazimiz şairlerimiz tarafından tamamıyla unutulmuş vaziyettedir. Mamafih, bu sadece bir şiir türünde olmamalı, nesrimiz de bu konuya el uzatmalıdır. Maalesef, tarih ilmimiz bile bu alanda sığ kalmaktadır." (İbrahimov, 1960, 47).

XIX. yüzyılın ortalarına kadar sadece Rus kökenli tarihçilerin kalemiyle "yazılan" Tatar tarihî üzerine yapılan ilk çalışmalar XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük bilim adamı Şehabeddin Mercani (1818-1889) ta-

rafından başlatıldı ve yeni dönem tarih alanının temeli atıldı. Mercani'nin yolunu diğer âlim Rizaetdin Fehretdin (1859-1936) devam ettirir. Onun *Asar* ("İzler", 1900-1908) adındaki birkaç ciltten oluşan meşhur biyobibliyografik tarihî kitapları, İdil boyu Bulgar Devleti, Altın Orda, Kazan, Kasım ve Sibiryâ hanlıkları üzerine yazılan tarihî çalışmaları, Tatar ve diğer Türk halkları tarihinin en önemli bilgilerini barındıran kıymetli hazinelerdir. Tatar tarihî üzerine etnografi ve arkeoloji çalışmaları yürüten Gaynetdin Ehmerov'un (1864-1911) *Bolgar Tarihi* (1909) ve *Kazan Tarihi* (1910), Hadi Atlasi'nin (1876-1938) *Sibiryâ Tarihi Kazan Hanlığı, Süyümbike* (1911-1914) adındaki tarih konulu eserleri de, XX. yüzyıl başı millî tarih dalının gelişimini güçlendiren çok değerli bilimsel kaynaklar niteliğindedir. Tatarların şanlı tarihine ilgi duyduklarından ve kapalı tutulan gerçekleri gün ışığına çıkardıklarından dolayı, Hadi Atlasi gibi pek çok Tatar aydını maalesef Sovyet iktidarı tarafından "milliyetçilikle" suçlanır, Stalin hapishanesine atılır ve eserleri yasaklanır. Adı geçen bu değerli çalışmalar, ancak Sovyet ideolojisi yıkıldıktan sonra, hak ettikleri yerlere geldi ve günümüz araştırmacıları için çok zengin kaynak oluşturmaktadır.

Altın Çağ diye nitelenen XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatında ilk tarihî roman Alimcan İbrahimov tarafından kaleme alınmıştır. *Tormuş Dulkınnarı* ("Hayat Dalgaları") adında düşünülen üç ciltlik romanın ilk cildini oluşturan *Bezneñ Könner* ("Bizim Günler") romanı 1914 yılında tamamlanır. Bu roman Tatar edebiyatı tarihinde 1905-1907 Rus Devrimi döneminde oluşan çeşitli siyasi partilerin görüş ve çalışmalarını çok geniş bir şekilde yansıtan, tarihî olayları usta bir şekilde değerlendiren bir eser olarak tarih sayfalarında yer alır. Ancak A. İbrahimov'un Kazak Türklerinin yaşam tarzını, geleneklerini ve bozkır kültürünü yansıtan diğer önemli eseri *Kazak Kızı* (1909-1911) romanı, edebiyat uzmanı Hasan Heyri tarafından Tatar Edebiyatı tarihinde ilk tarihî roman olarak gösterilmiştir (Heyri, 1979:170).

Sovyet Döneminde (1918-1970) Yaşanan Tarihî Olaylar ve Edebiyat

Sovyet ideolojisinin hâkim olduğu dönemde, tüm Sovyet edebiyatında 1917 *Şubat ve Ekim İhtilalleri* gibi tarihî değişimlerin övgüyle kaleme alınması gerekiyordu. Toplumcu gerçekçilik yöntemi, sanatçıdan sosyalist dünya görüşünü yansıtmayı, işçi ve emekçi sınıfının hayatını ve yaşam mücadelesini merkeze almayı, ezen ve ezilenler sınıfının çatışmasında, zaferin her zaman ezilenler safında olduğunu göstermeyi hedefliyordu. Ülke genelindeki İç Savaş yıllarında (1918-1920) edebiyat alanına adım atan, eline silah alıp kendisi bizzat Sovyet düşmanlarına karşı savaşan Kavi Necmi gibi pek çok genç yazarın eserleri sosyalist ve devrimci fikirlerle yoğurulmuştur. Kavi Necmi'nin uzun süren araştırmalar sonucu ortaya koyduğu *Yazgı Ciller* ("Bahar Rüzgârları", 1948), Fatih Hüsni'nin

Ceyvlë Këşë Sukmagı (“Yaya İnsan Patikası”, 1958) ve İbrahim Gazi’nin *Onutulmas Yıllar* (“Unutulmaz Yıllar”, 1946-1966) adındaki büyük hacimli romanlarında, Tataristan topraklarında olup biten 1891 yılındaki açlık felaketi, 1905 Rus Devrimi, I. Dünya Savaşı (1914-1918), 1917 Şubat ve Ekim İhtilalleri, İç Savaş (1918-1920) gibi tarihi olaylar ve Tatar halkının bu tarihî değişimlere katılımı kaleme alınır. XX. yüzyılın başı toplumundaki çeşitli siyasi görüşler, Tatar halkında ilk kez devrimci şuurun oluşmaya başlaması, millî düşünce ve yaşam tarzı, işçiler sınıfının Çarlık yönetimine karşı verdiği özgürlük mücadelesinde çeşitli millet mensuplarının birlik ve beraberlik içinde hareket etmeleri gibi çeşitli konular, bu tarihî romanlarda sürükleyici bir üslupla işlenmiştir. Toplumcu gerçekçilik yönteminin doğrultularına göre yazılan bu romanlarda daha çok yeni bir sosyalist toplum kurma ve geliştirme dönemine ait olaylar ele alınır ve hayatın sosyalizm ideallerinin ışığı altında olduğu gösterilir. *Yazgı Ciller* romanının başkahramanı Mustafa ve arkadaşları Nesime, Saime, Gerey gibi örneklerde yazar, işçi sınıfının inkılabı geliştiren yollarını, tarihî olayların etkisinde kalan kahramanların psikolojik gelişimini ve toplumsal değişimlerini kaleme alır. Zor ve acımasız hayat şartlarında yaşam mücadelesi veren işçi ve emekçi sınıfı için inkılabî değişimler tek kurtuluş yolu olarak sunulur ve geniş kitle okuruna gerçeklerle ilgili bilgiler aktarılır. Yazarlar, fırtınalı dönemin mahşer gibi kaynayan hayatın içinde gelişen kahramanların, dünyaya bakış açılarının gelişimini ve kendi kimliklerinin oluşumunu gerçekçi bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Tarihî değişimlere şahit olan insanların hayatını, yaşam tarzını çok kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde tasvir eden bu eserlerde, farklı toplumsal tabaka ve kuşaklara mensup insanların tutumu ve siyasi görüşüne de değinilir. Doğal olarak bu tür eserlerde Marksizm ideolojisini, ateizmi ve milletler dostluğunu yüceltme, idealleştirilen işçi ve köylü karakterlerine karşı soylu ve eğitilmiş tabakaya mensup insanların olumsuz bakışla değerlendirme, “inkılabın doğuşunu, gelişimini ve tüm Tatar dünyasını kendi etkisi altına almasını mitikleştirme” (Abdullina, 2017: 138) gibi unsurlar da çok etkin ve belirgin bir şekilde işlenmiştir.

Ekim İhtilali sonucunda ülke genelinde başlayan *İç Savaş (1918-1920)* konusu diğer bir yazar İdris Tuktar’ın *İke Yëğët* (“İkë Yëğët”, 1964) adındaki romanında yansıma bulur. Ancak yazarın savaş olaylarından ziyade, çetrefilli dönemde belirsizlik içinde kalan insan psikolojisine yoğunlaştığı, sınıflar arası çatışmanın etkisinde kalarak kahramanların iç dünyasında yaşanan değişimlere yöneldiği görülür. Kısacası 1917 Ekim İhtilali’nden sonra Tatar edebiyatında tarih konusuna olan ilgi artsa da bu konu ancak ülke geneline hâkim olan ideoloji kıstaslarında işlenir, sanatçılara konu ve üslup bakımından belli bir sınırlama konulmuştur. Sanatçılar sadece yakın tarihte yaşanan tarihî evreleri yansıtmaya mecburiyetinde kalır. Dolayısıyla

tarihî eserlerin temelini sadece siyasi ve ideolojik faktörler oluşturur. Yazarlar, tarihî değişimler sürecinde millî şuurun da filizlendiğinin farkındadır, ancak millî bağımsızlık için yürütülen mücadeleler hakkında bilgi vermekten çekinmişlerdir. Tarihî roman üzerine araştırma yürüten Haris Eşrefcanov, bu olayla ilgili şöyle der: “Tatar halkı üç inkılabı müdahil olmuştur. Onların inkılabı katılması tarihî bir zaruret. İnkılap tarihini konu eden romanlardan bu fikir anlaşılmalıdır. Fakat o eserlerin temelinde sadece sınıfsal ve siyasi faktörler ele alındı. Ancak problemin millî tarihî yönü de vardı.” (Eşrefcanov, 1998:148).

Rusya sınırları içinde İç Savaş sona erdiğinde, Bolşevikler köylerden prodrazvyorstka adlı zorla tohum toplama politikasını başlatıldı. Köy köy dolaşan askerler, çiftçinin son tohumunu bile elinden alır. Üstelik 1921 yılının sıra dışı kurak geçmesi, İdil bölgesinde 6 milyona yakın insanın açlık felaketinden ölmesine neden olur. Açlıktan hayatta kalabilmek için, bir kısım insan ekmek için yabancı topraklara doğru yola düşer, pek çoğu bu yolda hayatını kaybetmiştir. En korkuncu, açlıktan psikolojisi bozulan, kişilik özelliklerini kaybeden toplumda, yamyamlık olayları yaşanmıştır. Bu dehşet verici olay Tatar nesrinde A. İbrahimov’un *Âdemler* (1921) adındaki öyküsünde tüm gerçekliğiyle yankısını bulur. 1921 yılı açlığına Fakil Safin’in 2002’de yayımladığı *Sataşıp Atkan Tañ* (“Sayıklayıp Ağaran Tan”) adındaki tarihî romanında da yer verilir ve açlığın siyasi nedenleri tarihî belgeler üzerinden açıklanır. İdil boyunda 1921-1922 yıllarında yaşanan açlık afetinin sonuçları ve A. İbrahimov’un adı geçen eseri üzerine Türkiye’de Nazan Yapıcı (2018) tarafından Yüksek Lisans tezi hazırlanmış ve Çulpan Zaripova Çetin’in *Âdemler. Araştırma-İnceleme-Metin. Alimcan İbrahimov* (2020) adındaki kitabı yayınlanmıştır.

Kolhozlaşma süreci; XX. yüzyılda tüm köylülerin hayatını etkileyen ve yeni dönemin en belirgin özelliklerinden biri sayılan süreçtir. Burjuva olarak belirtilen tabaka yok edildikten sonra 1930’lu yıllara doğru kırsal kesimde kolhozlaşma politikası başlatılır ve bu yeni yapılanma süreci edebî eserlere de konu olmuştur. Sıcak gelişmelerin ardından A. İbrahimov’un *Tiren Tamırlar* (“Derin Kökler”, 1928), sonra Mirsey Emir’in *Ağıydël* (“Ak İdil”, 1935), Şerif Kamal’ın *Matur Tuğanda* (“Güzellik Doğarken”, 1930-1937) adındaki romanları yazılmıştır. Eser kahramanlarının kimlikleri, romanın özünü oluşturan toplumsal sınıflar arasındaki çatışma, problemin çözümü vs. daha açık bir ifadeyle her unsur kolhozlaşma sürecine bakış açısından değerlendirilir. Sınıf ayrımına ve sürecine ağırlık veren bu tür eserler, edebî açıdan zayıflık gösterir. Flün Musin’in de belirttiği gibi, “1930’lu yılların yazarları, hayatın detaylarını ve gerçekleri, bazen doğalcılık tarzında nasıl gördüyseler öyle betimler.” (Musin, 2001: 55). Fakat

daha sonraları yani yumuşama dönemine doğru hareket eden 1960'lı yılların sanatçıları her detayı, her unsuru araştırır, onların barındırdığı anlamı açıklamaya çalışır. Örneğin, *Utuzınçı Yıl* ("Otuzuncu Yıl", 1963) romanının yazarı Fatih Hüsni, kolhozların oluşumunun köy insanında nasıl bir etki yarattığını, bu süreç içerisinde onların düşüncelerinde ve davranışlarında nasıl bir değişimin ortaya çıktığını gösterme konusunda yoğunlaştı. Eser kahramanlarının ahlaki yönüne önem veren yazar, toplumsal olayların insanlar arasındaki ilişkilere etkisini çeşitli hayat öyküleri üzerinden ele alır. Hatırsız Helle, Bıtbıldık Ahmetcan, Gayniye gibi "Köy insanlarını tasvir ederken de yazar, kahramanlarını sınıflar çatışması içinde göstermekten ziyade bu çatışmanın, bu mücadelenin onların hayatına, duygu ve düşüncelerine, psikolojisinde nasıl bir etki yarattığını yansıtmaya önem verir (Musin, 2001: 56). Diğer bir yazar Söbbuh Rafikov'un kalemiyle yazılan *Bërñçë Yaz* ("İlkbahar", 1960) adındaki romanında, 1930'lu yılların kış ve bahar mevsiminde *Çırşılı* köyü insanların hayatında meydana gelen tarihî olaylar temel olarak ele alınmıştır. Şeveli adındaki kahramanın iç dünyasında oluşan çatışmalar örneğinde, tüm hayatı boyunca dış dünyayla irtibatı olmayan, her değişikliğe şüphe ile bakan, yeniliklere yaklaşmayan tiplerin dönem ideolojisi etkisinde, zor da olsa gelişim gösterdiği, bireysellikten toplumsallığa doğru hareket etmeye başladığı gösterilmiştir.

Şunu da belirtelim ki, kolhozlaşma sürecini sadece olumlu taraftan işlemek zorunda olan yazarlardan tecrübe sahibi olanları, bu yapılaşma esnasında soylu, eğitilmiş, inançlı ve çalışan binlerce insanı kurşuna diken, hapishaneye atan ve sürgüne gönderen politikanın yanlışlarını metaforik olaylar ve semboller aracılığıyla ifade etti. Üstü kapalı ifade edilen fikirleri A. İbrahimov'un *Tiren Tamırlar* ("Derin Kökler"), Şerif Kamal'ın *Maturlık Tuganda* ("Güzellik Doğarken") gibi kolektifleşmenin ilk yıllarında yazılan romanlarda bile okuyabiliriz.

XX. yüzyılın otuzlu yıllarına doğru, Tatar yazarlarının bazıları biraz daha erken döneme, XIX. yüzyılın sonunda yaşanan tarihî olaylara yöneldi. Onlardan en önemlisi, geniş epik planda dört ciltlik eser yazmayı düşünen Mahmut Galev'dir. 1931 yılında Rusça yayımlanan *Bolgançık Yıllar* ("Bulanık Yıllar") adındaki romanına *1877 yılında yaşanan açlık ve kıtlık afeti* ve onun korkunç sonuçlarını konu olarak ele alır. Bu eserin devamı sayılan *Möhacirler*'de ise, aynı köy insanların kaderi üzerinden 1897 tarihinde Rusya genelinde gerçekleşen *nüfus sayımı* olayı ve onun Tatar psikolojisine, millet kaderine bıraktığı izler yansıma bulur. Tarih sayfalarından bildiğimiz gibi, nice asırlar boyunca dinî baskıya maruz kalan Tatar Türkleri arasında nüfus sayımı her zaman korku yaratmış ve buna benzer olaylar Tatar Türklerinin yabancı topraklara göç etmesine neden olmuştur.

Mahmut Galev'in *Möhacirler* adındaki romanından anlaşıldığı üzere, kendilerine göre mütevazı ve huzurlu bir yaşam sürdüren *Mevla Kulu* köyü insanları, nüfuz sayımı yapılması haberini büyük bir endişeyle karşılar, bu sayımın bir bahane olduğunu, onun arka planında hükûmetin kirli siyaseti; Müslüman okullarının kapatılacağı ve zorla Hristiyanlaştırma siyasetinin uygulanacağı hakkındaki söylentiler her tarafa yayılır. Açlıktan yeni toparlanan, dinî ve millî baskıdan yorgun düşen köy halkında bu haber panik yaratır. Köylüler bu sayıma karşı ayaklanır, sayım için gelen devlet görevlilerini öldürür, derebeyin çiftliğine saldırı düzenlerler. Ancak hükûmet bu isyanın bedelini çok ağır ödetir: Köylüleri cezalandırmak için üzerlerine asker gönderir, adeta hayat yaşanmaz bir hâl alır. Yağmalama ve baskılara dayanacak gücü kalmayan köy halkının çoğu, mal-mülk ne varsa çok ucuz fiyata satıp, din özgürlüğü ve huzurlu hayat peşinden Osmanlı topraklarına doğru çok zor bir yolculuğa çıkar. Tarihe Muhacirler Hareketi olarak geçen göç, "İdil Ural Tatarları arasında Çarlık Hükûmeti tarafından millî, dinî ve sosyal açıdan görülen zulme karşı Rusya'dan Türkiye'ye göç etme hareketi olarak kabul edilir." (Demirkaya, 2016: 175).

Mehmüt Galev, eserlerinde açlık ve muhacirlik konusuna değinmenin bedelini çok acı bir şekilde ödedi. İlk olarak, 1905 Devrimi ile 1917 Ekim olaylarını kaleme alacak olan üçüncü ve dördüncü ciltlerini tamamlayamaz, milliyetçilikle suçlanıp Stalin'in kirli siyasetine kurban gider. Diğer taraftan, Rusça yayımlanan ilk iki kitabının Tatarca versiyonları, yazarın evine yapılan baskın esnasında basılmadan kaybolmuştur.

Günümüz Tatar Roman Türünde Tarihsellik Hun İmparatorluğu Dönemi

1957 yılında antik Bulgar harabeleri üzerinde yürütülen arkeoloji kazılarında çamur ve toprak altından çıkan çömlek kalıntıların, kerpiç parçalarını eline alıp inceleyen Nurihan Fettah, (Fettah, 1072: 175) bu dönemden sonra geçmiş tarihe yöneldi. Tatarların etnik tarihini yanlış anlatanlara karşı çıkar, büyük bir azimle tarihî gerçekleri öğrenir, Tatar milletinin hayatı hakkında büyük hakikatlere ulaşır, millî bilincin gelişmesinde büyük katkı sağlayan eserler yazar. Hunlar, Büyük Bulgar, İdil Boyu Bulgar, Altın Orda Devletleri hakkında cesur değerlendirmelerde bulunur.

Nurihan Fettah'ın *Sızgıra Turgan Uklar* ("Islık Çalan Oklar", 1977-1982) adındaki hacimli romanı eski dönem, *Hun İmparatorluğu* hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Hunların insanlık tarihindeki kimlikleri, tarihi, etnogenezi, etnografik özellikleri, Avrupa, Çin ve Hint medeniyetine sağladığı katkıları ünlü Rus tarihçisi, Türkolog, arkeolog ve etnolog Lev Gumilyev'un *Hunlar* (1960) adındaki önemli çalışmasında kaleme

alınmıştır. Çin kaynaklarının derinliklerine inerek hazırlanan bu kitapta, yazar tarafından eski Türkler üzerine Avrupa Batı merkezli zihniyet eleştirilmiş ve Hunlar hakkında yeni bilgiler ortaya konulmuştur (Gumilev, 2002). Ancak Tatar yazarı N. Fettah sadece bu kaynaklarla sınırlı kalmaz, kendisi bizzat eski Türklerin yani Hunların yaşadığı Moğolistan Aymaklarına gider, o coğrafyayı, orada yaşayan insanları, tarihî izleri kendi gözleriyle görür ve inceler. Bu coğrafyada çok sayıdaki tarihî belgeleri inceleme sonucunda, göçebe hayat sürdüren atalarının yaşam tarzı, uğraşı, etnografisi, inancı, dili, komşu halklarla ilişkileri vs. üzerine pek çok bilgiye sahip olmuştur (Hatipov, 2001: 182). Uzun yıllar boyunca topladığı belgeleri, hayal gücüyle örtüştürür ve III-IV. yüzyılda yaşayan Hunlarla, Çin Devleti'nin siyasi ilişkisini merkeze alan romanını yazar. Eserde Hun Devleti'nin hükümdarı tarihî şahıs Tuman Kağan ve onun ailesi, ordu komutanları, köleler gibi karakterler arasında en önemli yer, kağanın büyük oğlu *Albuga*'ya verilmiştir. Babasından farklı olarak, *Albuga-Tegin* yazarın nazarında, halkını ve ülkesini düşmanlardan koruyan ve onun gelişmesi için çabalayan güçlü bir kahraman olarak tasvir edilir. Savaş ve kahramanlık olaylarıyla birlikte, *Islık Çalan Oklar* adlı romanda yazar, “Ülke ve halkın hayatını, sosyal yapısını, ekonomisini, ruhunu, ahlaki kazançlarını, yaşanan ibretli olayları canlı ve ilgi çekici bir şekilde gözler önüne serer.” (Zaripova Çetin, 2021: 349).

Sızgıra Turgan Uklar romanı üzerine Doktora tezi hazırlayan Ahmet Turan Türk'ün de belirttiği üzere, edebî eserleri yanı sıra Nurihan Fettah'ın Türklerin ve onların dillerinin en eski köklerini aradığı *Yıraq Ğasırlar Avazı* (“Uzak Asırlar Avazı”, 1976), *Fest Disbesëññ Sërë* (“Phaistos Diskinin Sırrı”, 1986) adlı çalışmaları ve *Şecere* (Şecere, 1991) adlı kitabı da önemli eserlerden sayılmaktadır. *Şecere* adlı eseri 1991 yılında *Yazık bogov i farazonov* (Dautov, 2002: 170) adıyla Rusçaya ve Rusça aslından da *Tanrıların ve Firavunların Dili* adıyla Türkçeye çevrilmiştir (Türk, 2019: 147).

Tarihçi Ravil Fahretdinov'un görüşüne göre, Hazarlar ve Bulgarlar, Doğu Avrupa'ya Hunların içinde Büyük Göç Dönemi'nde (IV. yy.) gelmişlerdir. Avrupa'da Hunlar tarafından merkezi Tuna Nehri civarında olan büyük bir İmparatorluk kurarlar. Bu imparatorluk, meşhur Atilla'nın idare ettiği dönemde (445-453) en kudretli çağına ulaşır, ancak Atilla'nın ölümünden sonra ayrı ordulara ayrılır (Fehretdinov, 2015: 31). Romen yazar ve araştırmacı Manole Neagoe *Üç Bozkırlı* adındaki kitabında Atilla'nın, üstün şahsi kabiliyeti ve askerî dehasını sayesinde “Hun Krallığının bu kadar geniş ve kuvvet kazanmasını sağladığını” belirtir (Neago 1994: 79). Tüm Türklerin atası sayılan Atilla gibi büyük bir tarihî şahıs tanımak ve günümüz toplumuna tanıtmak üzerine diğer bir yazar Mösegiyt Hebibullin

tarafından araştırmalar başlatılır. Açıkçası, Nurihan Fettah'tan başka, çağdaş Tatar tarihî romanının gelişimine büyük emek veren ikinci yazar, Mösegiyt Hebibullin'dir. Roma İmparatorluğu'nun en korkulan düşmanlarından biri olan Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Atilla'nın (434-453) tarihî seferleri üzerine uzun süren çalışmalar sonucu tarihselliği kendi hayal gücüyle örtüştürüp 2002 yılında *Atilla* adındaki romanını yayınladı. Yazarın, Atilla ve Hunları olumlu bakış açısıyla kaleme alması, pek çok Tatar âliminde müspet bir izlenim oluşturur. Zira Fatih Urmance'nin ifadesiyle;

“Atilla'nın kimliği ve onun seferleri doğrultusunda hem Avrupa halklarında, hem de tarih alanında (özellikle Sovyet tarihçiliğinde) farklı görüşler bulunmaktadır. Hatta eski Türklerin tarihi üzerine çok sayıda ciddi çalışmalar yürüten Lev Gumilyev bile, Hunların askerî seferlerini sadece olumsuz yönden değerlendirir. M. Hebibullin ise tam tersine başka bir tez geliştirir ve romanın başından sonuna kadar Hun Kağanlığı'nın hareketini, Atilla'nın kölelik sistemine, çeşitli halk temsilcilerini korkunç işkencelere duçar eden Roma İmparatorluğuna karşı yürüten savaşını olumlu yönden değerlendirdi ve bunu çok sayıdaki örneklerle kanıtladı” (Urmance, 2002: 148).

Büyük Bulgar Devleti Dönemi (665-679)

Uzun yıllar gölgede kalan başka bir dönem ve tarihî şahıs da Mösegiyt Hebibullin'in çabalarıyla ortaya çıkar. VII. yüzyılın ortalarında Azak Denizi ve Kuzey Kafkas bölgesindeki Taman Yarımadası'nda kurulan Türk kökenli Büyük Bulgar Devleti ve bu devletin temelini atan Kubrat Han (? – 640/642), yazarın *Kubrat Han* (1984) adındaki romanında söz konusu edilmiştir.

Tarihî belgelere göre, Kubrat Han, Atilla ordusundan kalan ve Karadeniz kıyısına dağılan Bulgarları ilk kez bir devletin sınırları içine toplar ve Büyük Bulgar Devleti'nin ilk ve son Hanı olarak 632 yılında tahta çıkar (Fehretdinov, 2015: 32). 630 yılında Avarlara karşı ayaklanıp bağımsızlığını kazanır, Karadeniz'in kuzeydoğu kıyılarını ele geçirir. Tarihçi ve Türkolog İbrahim Kafesoğlu'nun aktardığı bilgilere göre, devlet uzun sürmez, “Herakleios devri Bizans'ı ile oldukça sıkı münasebetlerde bulunduğu anlaşılan kurucusunun ölümünden (665) az sonra, komşu Hazar Hakanlığının baskısından parçalandı (Kafesoğlu, 2016:196).

Büyük Bulgar Devleti'nin yegâne hükümdarı sayılan bu tarihî şahıs, M. Hebibullin'in kalemiyle tarihe sadık kalınarak göz önüne getirilmeye çalışılmıştır. O tarihî dönemin siyasi ve sosyal yapısını göz önünde bulunduran yazar, Büyük Bulgar Devleti'nin Hazar Kağanlığı ve Bizans İmparatorluğu'yla ilişkilerini canlandırır. Türk kökenli bu devletin çöküş nedenlerini açıklamaya çalışırken, en önemli neden olarak devletin içinde birlik ve beraberliğin olmaması gösterilir. Zira boylar arasındaki kavgalar devleti

içeride güçsüz düşürür, yıpratır. Diğer taraftan, çok eski zamanlardan itibaren kudretli imparatorlukların kendilerinden zayıf olan diğer devletleri kendi egemenliği altına alacağı belirtilmektedir.

Toplum tarafından olumlu tepki alan bu roman hakkında ünlü âlim Ebrar Kerimullin şöyle der:

Yazar, “Kubrat Han’la ilgili belgeleri arşivlerden ve çeşitli eski kaynaklardan toplar ve sonunda hayal ettiği *Kubrat Han* romanını yazmaya karar verdi. İşte o zaman onun gözünün önünde eski atalarımızın sadece yüz yapıları değil, meslekleri, kılık kıyafetleri, karakteristik özellikleri, yeme içmeleri, neyle uğraşıp geçimlerini sağladıkları canlanmaya başladı. Tatar Türk atalarımızın en eskileri Hunlardır. Yazar Kıpçak ve Bulgarlar hakkındaki belgelere hâkim olmasına rağmen Kubrat Han’dan daha uzağa gitmeye cesaret edemiyor. Zira Kubrat Han hakkında Tatar Türk atalarımız hakkında malumat azdır. Fakat araştırmaya başlayınca bunun da anahtarı bulunur. Benim görüşüme göre, Tatarlar üzerine kaydedilen belgeleri sıralarsak, ilk sırada şüphesiz Çin kaynakları gelir. İkinci Fars, üçüncü Ermeni ve Roma Bizans tarihçileri, dördüncü Arap, beşinci de Rus ve altıncı sırada Tatar bilginleri gelir. Ancak bu kaynakların hepsini inceleyip kendi aralarında mukayese ettikten sonra Tatarların gerçek tarihi yazılabilir. M. Hebibullin ise edebî kahramanlarının aracılığıyla buna ulaşmaya çalışıyor.” (Kerimullin, 2007: 48).

Yazar Mösgeiyt Hebibullin’in, İdil Boyu, Kuzey Kafkas ve Orta Asya halklarının tarihinde önemli iz bırakan Hazar Kağanlığı’ndan esinlenerek kaleme aldığı *Aybibi* adlı romanı da (2004) mevcuttur.

İdil Boyu Bulgar Devleti (IX- XIV. yy.) Dönemi

Büyük Bulgar Devleti yıkıldıktan sonra, Azak boyunda yaşayan Bulgarların bir kısmı batıya yol almış, bir kısmı Kuzey Kafkasya’da kalıp Hazarların egemenliği altına girmiş, üçüncü grup ise IX-XIII. yy. da Orta İdil boyuna göç etmiştir. Bulgarların Orta İdil topraklarına gelişi üzerine arkeolojik kaynaklardan, ayrıca mezar taşlarından bilgi alınabilmektedir (Fehretdinov, 2015: 35). Bunların dışında, Arap bilim adamları, Bulgar ülkesine gelen seyyahları ve Bulgar âlimleri tarafından kaleme alınan çeşitli kaynaklardan onların tarihi ve medeniyeti üzerine zengin bilgiler mevcuttur. IX. yüzyılda İdil ve Çulman nehirleri havzasında bir devlet olarak kurulan İdil boyu Bulgar Devleti, Avrupa’da ilk feodal devletlerden biri sayılır. Tarihçilerin de belirttiği üzere, az bir zamanda yerleşik hayata geçen Bulgarlar, “ekin ekme ve bilhassa şehirler kurarak büyük ölçüde ticaret yapmaya başlamışlar (Kurat, 1992: 113), “Ruslarla İslam dünyası arasında iktisadi aracı görevi yapmışlardır.” (Golden, 2002: 213). Rus Knezliği, Hazar Kağanlığı, Orta Asya, Kafkas ve Arap Halifesiyle siyasi, iktisadi ve medeni ilişkiler içinde olurlar. Dolayısıyla İdil boyu Bulgar Devleti,

Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret, ilim ve kültür merkezi olarak tanınır. 1220'de Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın saldırılarına uğrar ve sonra Altın Orda Devleti'nin (1227-1502) sınırları içine alınmıştır.

Son yıllar tarihî roman türünde İdil Boyu Bulgar devleti dönemini konu alan pek çok eser yazıldı. Edebiyatta tarih konusu Nurihan Fettah adıyla ve onun Bulgar şehrinde başlatılan kazılardan esinlenerek kaleme aldığı *İtël Suvi Aka Torur* ("İtil Suyu Akıyor", 1969) adındaki ilk tarihî romanıyla başladı. Seyyah Ahmet İbn Fadlan'ın hatıralarından, *Kabusname*'den yola çıkarak yazar, *İtël Suvi Aka Torur* romanında toplumsal siyasi konularla birlikte Bulgar Türklerinin yaşam tarzı, gelenek görenekleri ve aşk konusu da usta bir şekilde örülerek vermiştir. Roman iki olay çizgisinden oluşur: Ana çizgiyi tarihî olay yani "Doğu Avrupa'da oluşan en eski devletlerden biri olan Kiyev Rusya'sı, Batı Avrupa, Orta Asya ve Arap ülkelerinde saygıyla anılan İdil boyu Bulgar Devleti'nin" (Zaripova Çetin, 2020: 346) yöneticisi olan Selkey oğlu Almuş Han'ın Bulgarları Hazar hâkimiyetinden kurtarmak ve halkını bir din altında toplamak amacıyla Bağdat halifesinden yardım istemesi ve 922 Mayıs'ında İslam dinini kabul etme olayı kaleme alınır. Romanda kendi devletinin emniyetini ve düzenini düşünen Almuş Han'ın, Hazar Kağanlığıyla diplomatik ilişkileri, özellikle çeşitli inanç mensubu olan halkları farklı yollarla İslam dinine davet etmesi ve inanç özgürlüğü gibi konulara da değinilmiştir. Tarihî çizgiyle yan yana Gök Tanrıya tapınan Akbüre (Beyaz Kurt) boyunun başkanı Küren Bey'in oğlu cesur ve tez canlı Totış ile güzel kız Annak'ın aşkı romantik yaklaşımla tasvir edilir. Sürükleyici bir üslupla anlatılan maceralı aşk olayları, romanın diğer önemli olay örgüsünü oluşturur. Yazarın kaleminden Bulgar Türklerinin Akbüre ırkından türeyişi, o dönem insanının ekonomik ve sosyal hayatı, yaşam tarzı ve gelenekleri (örneğin; Yolık Tuıyı Bayramı) çok etkileyici bir şekilde canlandırılır. Böylece unutulmaya yüz tutan eski inançlar yeniden göz önüne getirilmiştir.

Bu romanın önemi, Haris Eşrefcanov tarafından şöyle değerlendirilir:

"Nurihan Fettah, Sovyet ideolojisi koşullarında çok eski tarihi dönemleri edebiyatta yansıtmaya başlayan ilk yazardır. Bununla birlikte, millî devlet kökleri hakkındaki gibi hassas meseleler onun totaliter rejim şartlarında yapılan çalışmalarında cesur bir şekilde değerlendirildi. Üçüncü olarak, Tatar nesrinde çok eski dönemi beyan etmede ilmi keşiflerin temel olduğu ispatlanmıştır. Kısacası, *İtël Suvi Aka Torur* eserinin neşredilmesi, Tatar tarihi romanının gelişim tarihinde yeni dönemin başlangıcı hakkında bilgi vermiştir." (Eşrefcanov, 2000: 65).

Baskın ideolojinin yıkılması sonucu, Tatar arkeologları ve tarihçileriyle birlikte, yazarlar da İdil Bulgarları dönemine yoğunlaştı, özellikle sadece harabeleri günümüze ulaşan Bulgar antik kentinde yürütülen ça-

İşmalara büyük ilgi duydu. Nurihan Fettah'la birlikte bu tarihî dönem Mösegiyt Hebibullin'in birkaç romanına konu oldu, Vahit İmamov'un *Utlı Dala* ("Ateşli Bozkır", 2001) adındaki hacimli eserinde çok canlı ve geniş platformda yansıtıldı. M. Hebibullin'in *İlçege Ülēm Yuk* ("Elçiye Zeval Yok" 1990), *Han Onığı Hansöyer* ("Han Torunu Hansever", 1997), *Allahı Bülegē* ("Allah'ın Hediyesi", 1999) adındaki romanlarında İdil Bulgarları tarihinde yaşanan çeşitli tarihsel olaylar işlenir. Örneğin; *İlçege Ülēm Yuk*'ta eski Bulgar devletinin kuruluş dönemi, Selim Han'ın idare ettiği yıllar, *Allahı Bülegē*'nde trajik olaylar, İdil Boyu Bulgar devletinin 1236 yılında Moğol ordusu tarafından yıkılış dönemi gibi konular ele alınır. Tarihsel belgelere dayanarak yazılan romanında yazar, Bulgar Türklerinin kahramanlıklarına değinir, o dönem Bulgar devletinin idarecisi İlhan Han'ın ve askerlerinin Avrupa'yı işgal etmek isteyen Moğollara karşı 14 sene boyunca direniş gösterdiğini, ancak Rus Knezi'nden destek isteyince yardım gelmemesi gibi olayları gün yüzüne çıkarmıştır. Tarihî romanlar üzerinde çalışırken, M. Hebibullin'in çeşitli kaynaklardan, doğu ve batı seyyahlarının yazmalarından, tarihî belgelerden, sözlü edebiyat ürünü olan efsane ve rivayetlerden yararlandığı görülür. Aynı zamanda yazarın romanlarında çeşitli entrika ve aşk maceralarına da ağırlık verilir, devletin ve toplumun temelini oluşturan aile ve aile içi gelenekleri, ailede ve toplumda kadına bakış, çocuk terbiyesi gibi önemli meselelere de değinilir. Ayrıca akıcı ve sürükleyici bir üslupla yazılan *İlçege Ülēm Yuk* romanının, Tataristan Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan edebiyat dersleri programında yer alması, genç kuşakta millî şuurun gelişmesine, kendi geçmişinin gerçekleriyle tanışmasına büyük katkı sağlamaktadır.

1982-1994 yılları arasında yoğun bir şekilde çeşitli arşivlerde ayrıntılı incelemeler yürüterek Tatar tarihinin derinliklerine inen diğer bir önemli yazar, Vahit İmamov'dur. Tatar edebiyatının tarihsellik koluna XVIII. yüzyılda yaşanan olayları kaleme alan eserleriyle gelen yazar, daha sonra Tatar Türklerinin daha eski tarihine yöneldi ve tarihçileri bile hayran eden belgeleri ortaya çıkarmayı başardı. XII. yüzyıl İdil Bulgar Devleti'nin şanlı dönemi, yaşam tarzı, onun komşu ve uzak devletlerle ilişkileri Vahit İmamov'un *Utlı Dala* ("Ateşli Bozkır", 2001) adındaki romanında yansıma bulmuştur. Tarihî yönü güçlü olan ve 28 bölümden oluşan bu eserde Bulgar Devleti, Rus Knezlikleri, Moğollar ve Kıpçaklarla ilgili olaylar yerleştirilir. XII. yüzyıl ortalarında Rus devletindeki karmaşık siyasi durumun ve taht kavgalarının tasviriyle başlayan romanda Moskova Knezi Andrey'e bağlı olarak olaylar Bulgar şehrine aktarılır. Huzur ve barış içinde yaşayan ve yükselişte olan Bulgar devletinin siyasi ve sosyal yapısı, kültürü ve ekonomik durumu yazarın kalemıyla çok ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır. Büyük hacimli bu roman çok geniş coğrafyada yaşayan halkların tarihin-

deki önemli olaylar, siyasi kavgalar; Çallıyar, Kazan vs. gibi şehirlerin kuruluşu; geleceğin büyük hükümdarı Timuçin ve Bulgar şairi Kul Ali'nin doğumu; tanınmış seyyar Ebul Hamit el Garnati, din âlimleri, Bulgar hanlarından İbrahim Han, Selim Han vs. hakkında konuları içeren olay hallerinden oluşur. Sürükleyici bir kurgu içine mozaik gibi dizilen olaylar tablosu, "Orta Çağ dünya tarihinde İdil Bulgaristanı'nın tuttuğu yeri ve önemini daha etkin bir şekilde göstermiştir" (Hucin, 2002: 23).

Altın Orda Devleti (1241-1502) Dönemi

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Moğolların saldırısından sonra İdil Boyu Bulgar Devleti'nin toprakları, Batu Han (1204-1255) tarafından kurulan Altın Orda sınırları içerisine alınmıştır. Bu geçiş dönemi M. Hebibullin'in *Batu Han ve Leyla* (2002) adındaki romanında işlenir. Eserde Bulgar kızı Leyla'nın kendi ülkesini ve halkını korumak amacıyla Batu Han'ın evlilik teklifini kabul etmesi ve belli bir süre sonra ona aşk duyguları beslemeye başlaması konu edilir.

Her ne kadar karşılıklı fikirler hâkim olsa da (özellikle Rus ve Batı tarihçiliğinde) Altın Orda Dönemi, Kazan Tatarlarının tarihinin önemli evrelerinden biri sayılır. Avrasya'nın Doğuda İrtiş Nehri'nden Tuna Vadisi'ne kadar, kuzeyde Bulgar-Kazan sınırından başlayıp güneyde Hazar'a ve Derbent şelalesine kadarki muazzam geniş toprakları kendi sınırları içine alır. Altın Orda Devleti iki parçadan oluşur: Cayık Nehri'nden Tuna'ya kadarki siyasi merkezin İdil boyundaki kısmı olan - Ak Orda; Doğu topraklarını içine alan kısım (günümüzde Kazakistan'ın, Harezmî ile Orta Asya'nın doğu sınırları) - Gök Orda'dır (Fehretdinov, 2015: 51-52). XIII-XIV. yüzyılda Doğu Avrupa'nın ve Türk dünyasının en önemli askerî, siyasi, ticari ve medeniyet merkezlerinden sayılan bu devletin sınırları içinde 25'ten fazla şehir kurulmuştur. Batı'daki Slav topluluklarıyla sürekli savaş içerisinde bulunan Altın Orda, 250 yıl boyunca bu bölgenin hâkimi olmuştur.

Günümüz Tatar tarihinde Altın Orda dönemine olan ilgi yoğunlaştı, Rus ve Avrupa tarihçilerinin yanlış yaklaşımlarını düzeltmek, bu dönemle ilgili gerçekleri, yıkılma nedenlerini gün ışığına çıkartmak için Tatar ve diğer Türk âlimleri tarafından büyük çabalar sarf edilmektedir. Devlet yöneticilerinden özellikle amir Mamay, Rus tarihçileri tarafından en çok eleştirilen ve olumsuz değerlendirilen şahıslardan biridir. Aslında Altın Orda hanlarından Mamay Han (?-1380), Doğu Avrupa ülkeleriyle yürüttüğü anlaşmalar ve savaşlarıyla tarihe adı yazılan ve kimliği henüz hak ettiği şekilde açıklanmayan şahıslardan biridir. Mamay Han, döneminin büyük siyaset adamıdır. O, Altın Orda Devleti'ni batı topraklarını 20 sene idare eder. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rusya ve Doğu Avrupa tarihinde bü-

yük rol oynar. O, Moskova Knezliği'yle sürekli savaş içerisinde bulunur, birkaç kez zaferi kazanan ve kaybeden amir olarak adı tarihe sayfalarına geçer. Meşhur Kulikovo Savaşı'nda (1380) büyük bir yenilgiye uğramış, sonra aynı yılda Toktamış Han tarafından darbe yapılmıştır (Tatarskiy Entsiklopedičeskiy Slovar', 1999: 342). Karanlıkta kalan bu cesur kahraman, günümüz yazarı Marat Emirhanov kalemiyle *İr Mamay* ("Er Mamay", 2013) romanında yeniden karşımıza çıkarıldı. Hayatının son evresinde Tatar tarihine yoğun ilgi duyan M. Emirhanov, bunun üzerine yeni araştırmalara yönelir ve Altın Orda, Kazan Hanlığı dönemlerini tarihî şahıslar aracılığıyla yansıtan popüler romanlar yazmaya başlar. *İr Mamay*'da bu tarihî karakter, yazarın bakış açısıyla çetrefilli ve zorluklarla dolu hayat olayları içerisinde açılır, olumlu taraflarıyla birlikte yanlış hareketleri de göz önüne koyulur. Diğer tarihî romanlarında olduğu gibi, yazarın bu eseri de sadece tarihî belgelerden, savaş olaylarından oluşmamış, belki de başkarakterin aşk duygularını tasvir etmeye, onun iç dünyasındaki duygu hareketine inmeye özen gösterilmiştir. Eserin dokusuna halk edebiyatı örneklerinin yerleştirilmesi de tarihsel romanın geniş kitle tarafından daha zevkli ve kolay okunmasını sağlar.

Kazan Hanlığı Dönemi (1445-1552)

Tarihten bildiğimiz gibi, özellikle Batu Han'ın idare ettiği dönemde, hatta XIV. yüzyılın 60-70'li gibi bulanık ve karmaşık dönemden sonra da kendi hâkimiyeti altına Harezmî'den Kırım'a kadarki tüm Kıpçak bozkırını birleştirmeyi başaran Toktamış Han Dönemi'nde (1380-1396) kudretli ve birlik içinde olan Altın Orda devleti, XV. yüzyılın 40'lı yıllarında dağılmıştır. Dağılma nedenleri henüz kesin açıklanmasa da, bu olayda tarihçiler iki önemli nedeni göz önünde bulundurur. Biri, 1430'lu yıllarda Çin'den gelen ve tüm Altın Orda'yı kendi etkisi altına alan, sınırsız sayıdaki insanın ölümüne sebep olan bulaşıcı veba hastalığı, diğeri de Aksak Timur'un dehşetli saldırıdır (Fehretdinov, 2015: 61). Altın Orda'nın dağılmasından sonra bu topraklarda siyasi ve medeni bakımdan bağımsız olan Sibiryaya Hanlığı (1429), Nogay Ordası (1420-1430), Uluğ Orda (1433), Kırım (1443), Kazan (1445), Kasım (1452) ve Asterhan (1549) adındaki Hanlıklar oluşur.

1990'lı yıllara kadar Tatar tarihinin "ak leke"si olan başka bir evre Kazan Hanlığı (1445-1552) dönemidir. Tatar Türklerinin bağımsız son devleti olarak sayılan Kazan Hanlığı Dönemine de son dönemde yoğun bir ilgi oluştu. Bu tarihî evreyi gün yüzüne çıkartan çok sayıda bilimsel ve edebî çalışma yapıldı ve hâlâ yapılmaktadır. Bugüne kadar yayımlanan edebî eserlere bakıldığında sanatçıların ilgisini daha çok Kazan Hanlığı'nın kuruluş yılları, tarihî şahısları ve yaşam tarzı gibi konuların çektiği görülmektedir. Batulla'nın *Söyembike Kıyssası* (1991), Mösegiyt Hebibullin'in

Söyembike Hanbike ve İvan Grozny (“Süyümbike Hanbike ve Korkunç İvan”, 1993), Marat Emirhanov’un *Ürbet Haneke Gıyşkı* (“Ürbet Sultan Aşkı”, 2006), *Gevherşad* (2009) ve *Uluğ Muhammet* (2018) adındaki romanlarda Muhammet Han, Süyümbike Hanbike, Safagerey Han, Muhammet Emin, Kul Şerif, Muhammedyar, Ürbet Haneke (Muhammed Emin’in eşi), Gevherşad (İbrahim Han ile Nursultan melikenin kızı) gibi Kazan Hanlığı’nın önemli tarihî şahsiyetleri konu edilir. Her yazarın bilgi ve belge birikimi doğrultusuna, bakış açısına göre o dönem okurun göz önünde çok zengin ve muhteşem bir dönem olarak canlandırılır. Yazarlar aynı zamanda o dönemin çıkar kaygılarını ve endişelerini, devletin içinde ve dışında gizlice yürütülen kirlî siyasetleri de gün ışığına çıkararak devletin yıkılma nedenlerini bir ibret dersi niteliğinde sunar, bunun bedelini Tatar milletinin hâlâ ödemediğine işaret eder.

Tarihî belgelere göre, 100 sene ayakta kalabilen Kazan Hanlığı’nın kurucu hanı, Uluğ Muhammet, son Han bikesi Süyümbike’dir. Uluğ Muhammet Han (? - 1446) ekseninde kaleme alınan eserlerde Kazan Hanlığı’nın kuruluş yılları ve şanlı dönemleri üzerinde durulur.

Kazan Hanlığı’nın kuruluş tarihçesi, her dönem Tatar tarihçilerinin ilgi konusu olmuştur. Rus tarihçileri Rıçkov, Karamzin ve Solovyev’un çalışmalarına dayanarak, Tatar bilgini Rızaetdin Fehretdin, XX. yüzyılın başında kaleme aldığı çalışmasında Kazan Hanlığı’nın oluşum tarihini 1439 olarak kabul etmiş ve Kazan’ın ilk hanı olarak Uluğ Muhammed’i göstermiştir (Fehretdin, 1995: 49). Günümüz tarihçilerinden Ravil Emirhan’ın görüşüne göre, bazı tarihçiler Kazan Hanlığının kuruluşunu Uluğ Muhammet’in oğlu Mahmutek’in 1445’te Kazan tahtına çıkışına bağlar. Ancak bazı tarihî çalışmalarda bu topraklarda devletin daha erkenden oluştuğu ve birkaç yüz yıldır yaşadığından bahsedilir. Yazar, “1445 tarihinde ise sadece yerli soy yönetimi, dışarıdan gelen başka bir soyla değişim yaşar.” (Emirhan, 1995: 28) ifadesiyle, Rızaetdin Fehretdin’in fikrini desteklemiş olur.

Günümüzün diğer tarihçilerinden Ravil Fehretdinov’a göre, Kazan Hanlığı 1445 yılında Altın Orda’nın son hanı Uluğ Muhammet’in oğlu Mahmutek Dönemi’nde kurulmuştur. Uluğ Muhammet, Kazan tahtında oturmasa da tarihte o Kazan hanları neslinin başı, daha doğrusu, Altın Orda hanları olan Cuciler neslinin Kazan kolunu oluşturur. Aynı zamanda Kazan Hanlığı’nın oluşumu Uluğ Muhammed’in Altın Orda topraklarının kuzey tarafına gelmesi ve onun önderliğinde başlatılan tarihî olaylarla yakından ilgilidir (Fehretdinov, 2015: 61-63) der.

Marat Emirhanov’un Mihail Hudyakov ile Rızaetdin Fehretdin gibi tarihçilerin çalışmalarına dayanarak yazılan *Uluğ Muhammed* romanında olaylar, modern edebiyat kuramları içerisinde tasvir edilir. Tarihî şahıslar

ve tarihî olaylar hâkim bakış açısıyla değerlendirilir. Eserin edebî yapısı tarihî gerçeklikle iç içedir yani roman kurgusundaki tarihî süreç ve olaylar tarihî kaynaklarda kaydedilen çizgiye göre yerleştirilir. Romanda genç Uluğ Muhammet Han tarafından II. Vasiliy'nin Moskova Knezi tahtına atanmasına onay verilmesi, Gök Ordu Hanı Küçük Muhammet'in saldırısından kaçıp 1437 yılında Saray şehrini terk etmesi ve ordusuyla Belev şehrine yerleşmesi, II. Vasiliy'nin Muhammet Han üzerine asker göndermesi, 1438'de Han'ın bin askeriyle 30 binlik Rus ordusunu mucizevi bir şekilde yenmesi ve Kazan şehrine gelip yerleşmesi vs. gibi tarihte yaşanan olaylar, romanın ana yapısını oluşturmaktadır.

Yazar, eserini sadece tarihsel belgelerden, savaş ve siyaset olaylarını anlatan hadiselerden inşa etmemiştir. Altın Orda Devleti'nin dağılım dönemi, Muhammet'in çocukluk yılları, annesi Könersıluv'un oğlunun terbiyesine, gelişimine nasıl büyük önem verdiğinin tasviriyle başlayan romanın ilk sayfalarından yazar, bireyin gelişiminde neslin ve soyun, annenin ve yetiştiği çevrenin önemini vurgular. Muhammet küçüklüğünden itibaren kendisinin Cengiz Han'ın soyundan geldiğini ve üzerine büyük bir görev düşeceğini bilerek kağanların gücünü ve kudretini koruyan güçlerin varlığı hakkındaki efsaneleri dinleyerek yetişir. Romanda coğrafya ve mevsim değişimine göre çeşitlilik gösteren doğa tasvirleri veya kahramanların yaşadığı aşk maceraları sade ve sürükleyici bir üslupla tasvir edilmiş ve olay örgüsü doğrultusunda başarılı bir şekilde işlenmiştir. Tatar tarihî roman türünde aşk konulu eserleriyle tanınan Mösegiyt Hebibullin gibi, Marat Emirhanov'un romanında da özellikle genç Muhammed'in "kız kovalama" yarışından olan eşi Dörmine'yle tanışma anı, aşk duyguları, erkek ve kadın ilişkisinin tasviri lirik ve romantik bir yaklaşımla kaleme alınır.

Roman aynı zamanda mitolojik unsurlar, zengin folklorik malzeme, atasözleri, deyimler ve türkülerle nakış nakış işlenmiştir. Aslan, kutsal kuş, kutsal su gibi Türk mitolojisinde önemli motiflerden sayılan bu unsurlar, başkarakterin kişiliğini ve kendi kültürüne bağlılığını açıklamak için kullanılır.

Marat Emirhanov'un diğer bir eseri *Ürbet Haneke Gıyşkı* romanında Uluğ Muhammed'in torunu olan Muhammet Emin'in (?-1518) tahta çıkışı, hem kendi hanlığı içinde hem de Moskova ile dostluk ilişkileri kurma yolundaki çabaları ve adil bir hükümdar oluşu kaleme alınmıştır. O dönemde Moskova'nın himayesinde bulunan Kazan Hanlığı, 1506'da iki devlet arasında arka arkaya gerçekleşen bir savaşta Muhammet Emin'in askerlerinin zaferi sonucunda tekrar bağımsızlığına kavuşur. Moskova ile Kazan arasında "sonsuz barış" sözleşmesi imzalanır (Hudyakov, 2009: 298). R. Fehretdin'in *Kazan Hanları* kitabında Muhammet Emin'in bu yöndeki başarısı hanımına bağlı bir şekilde dile getirilmiştir: "Sonunda, bu kadının vaaz ve

nasihatleri etkisinde Muhammet Emin Moskova'dan ayrılıp, müstakil han olma fikrime geldi ve bunun yollarını aramaya başladı.” (Fehretdin, 1995: 74). Bu bilgi Marat Emirhanov'un romanının önemli ana konusunu oluşturur: Zeki ve güzel Ürbet Sultan, “sert karakterli” Muhammet Emin'de değişim yaratır, onun hükümdarlık özelliklerini ortaya çıkarıp onu kendi devletini koruma altına alan “hümayun han” derecesine yükseltir. Bu şahsiyetin diğer bir özelliği, sanata yakınlığıdır. Çulpan Zaripova Çetin'in belirttiği üzere, “Kazan Hanı Muhammed-Emin kendisi de şairdir ve Bolgar şehrinin yıkılması ile ilgili *İkab* adlı şiir yazmıştır. Muhammed-Emin'in şiir ve sanat hayranı olduğundan Zahiriddin Muhammed Babür de bahsetmiştir.” (Zaripova Çetin, 2006: 141).

Diğer taraftan, bir kısım Tatar yazarı (mesela, Batulla'nın *Süyümbike Kıtssası*, M. Hebibullin'in *Süyümbike Hanbike* ve *İvan Grozny*, Flüs Latyfi'nin *Hıyanet* (“*İhanet*”, 1996) romanları) Kazan Hanlığı devrinin üzüntü veren kaderine - birkaç sene süren Rus saldırıları sonucunda 1552 yılında düşüş dönemine yöneldi. Şunu da belirtelim, 1917 Ekim İhtilali'ne kadar Süyümbike'nin (1519-1557) kaderi, XX. yüzyıl başında Hadi Atlasi ve Rizaetdin Fehretdin'in tarihî içerikli eserlerinde, yazar Fatih Emirhan'ın *Süyümbike* hikâyesinde işlenmişti. Daha sonra Türkiye'de M. Kaya'nın *Kazan Melikesi Süyüm Bike* (1964) ve İlgaz Vahap Nevruzhan'ın kalemiyle *Süyüm Bike* (1984) eserleri yazılmıştır. 1990'lı yıllardan sonra Tatar Türklerinin bağımsızlık simgesine dönüşen bu şahsın kimliğine olan ilgi çok arttı, edebiyatın tüm türlerinde, resim ve müzik dallarında her sanatçı kendi Süyümbike'sini özenle yarattı. Romanlarda Kazan Hanlığı'nın son idarecisi olan güçlü karakterli, zeki ve güzel Süyümbike'nin ailesi ve özel hayatında yaşanan olaylardan başlayıp kendi halkına olan bağlılığı ve devletinin bağımsızlığı için verdiği mücadeleleriyle, Rusların entrikalarıyla dolu Kazan'ı kurtarma çabaları, Moskova Hükûmeti ile diplomatik ilişkileri, Kazan'ın işgali, Süyümbike ve oğlu Ütemeş Gerey'in esir olarak Moskova'ya götürülmesi gibi tarihî dehşet verici olaylar kaleme alınır. Örneğin, Batulla'nın *Süyümbike Kıtssası*'nda, Süyümbike ve Kazan Hanlığı ile ilgili tarihî yazmalara sadık kalınır. Süyümbike'nin hayatındaki en önemli evreleri daha etkin ve edebî tarzda yansıtabilmek için, Bulgar ve Kazan Hanlığı'nı konu eden rivayet ve efsanelerden, hanların soy ağaçlarını açıklayan kaynaklardan yararlanmıştır. Yazarın kaleminden Süyümbike ayrı bir sevgiyle ideal bir karakter olarak canlandırılır. Onunla ilgili olay çizgisinde romantik ve lirik tasvirlerle birlikte dramatik unsurlar da yoğun bir şekilde kendisini gösterir. Pek çok savaş seferlerini kazanan Safa Giray Han, Rusların uşağı Can Ali ve Şah Ali Hanlar, Gevherşad Melike, bilgin Muhammedyar vs. gibi diğer tarihî şahıslar, ana karakteri ve o dönemin siyasi ruhunu, Kazan'ın içten çöküş nedenlerini açıklamada önemli rol üstlenen karakterlerdir.

Diğer bir yazar Flüs Latıyfi *Hıyenet* adındaki romanının olay örgüsünde Kazan Hanlığı'nın düşüş sebeplerini anlatan tarihsel gerçeklik üzerinde yoğunlaşır. 1533-1552 yıllarını içine alan eser, iki önemli olay çizgisinden oluşur. İlkinde Ruslarla Tatarlar arasında oluşan gerginlik ve 1552 yılında Kazan şehrinin düşmesiyle bu gerginliğin sona ermesi gibi siyasi olaylara, diğer olay çizgisi iç karşıtlığa dayanır, Hristiyanlaşan Seyit-Sanka'nın Kazan'a gelince bir kıza âşık olması sonucunda Müslüman olması, kendi millî kimliğini araştırması ve sonunda kendi özüne dönüşü gibi psikolojik değişimlerden oluşur. Eserde Rus işgalcilerine karşı şehit düşen Kul Şerif, kendi halkına ihanet eden Kamay Hüseyin oğlu gibi tarihî şahıslara yer verilmiş olsa da yazar başkahramanı Seyit-Sanka'nın hareket ve düşünceleri üzerinden daha çok millî kimlik, ihanet ve sadakat kavramları üzerinde durur. Romandaki olaylar ihanet kavramını çeşitli yönlerden açıklamıştır. Yaşamın çeşitli alanlarına dağılan ihanetin en korkuncu vatana, kendi halkına olan ihanettir, zira bir kısım Tatarların hainliği sonucunda Kazan Hanlığı bağımsızlığını, gücünü kaybeder, bu topraklar kan gölüne dönüşür.

1990'lı yıllarda tarihi konuyu ele alan başka bir yazar Aydar Halim, *Gömərəmnəñ Un Könə* ("Ömrümün On Günü", 1996) adlı kitabında, 1552 yılında Kazan Hanlığı alındıktan sonra Tatarların yaşadığı feci olayların sonucu olarak bu milletlerin XX. yy. sonunda artık millî bilincini kaybetme yoluna girmelerini ve gündemde olan Tatar Başkurt boylarını birbirine karşı kıskırtma siyasetini gösterdi (Zaripova Çetin, 2018: 750).

Sibirya Hanlığı Dönemi (1464-1598)

Altın Orda Devleti'nin dağılmasının ardından Batı Sibirya'da kurulan diğer bir Türk Tatar Hanlığı, Sibirya Hanlığı'dır. Sibirya Tatarlarının tarihi üzerine yapılan ilk edebî çalışmalardan biri olan *Küçüm Han* (2016) adındaki tarihî roman, çağdaş yazarlardan Feyziye Bayramova tarafından kaleme alınır. Tarihî kaynaklar ve arşiv bilgileri üzerinden Sibirya Tatarlarının kaderini inceleyen yazar, bu romanında 16.yy.dan 17.yy.ın başına kadarki zaman dilimi içerisinde Sibirya Tatarlarının Rus saldırılarıyla mücadelesi konusunu ortaya koymuştur. Romanda, tarihe damga vuran Küçüm Han'ın Sibir Hanlığı'nın başına geçmesi, dağılık toplulukları himayesi altında birleştirmesi, mücadelecisi bir komutan olarak ordusunun ve milletin başında durması, Ruslarla girdiği pek çok savaş konu edilir. Moskova'dan gelen baskılarla ve acımasız eşkıya Kazaklarla 20 yıl boyunca kanlı mücadeleler geçiren Han'ın, ihtiyarlık dönemine gelene kadar gururlu mücadelesini sürdürdüğü anlaşılır. Yurdunu düşman işgalinden korumak için yiğitlik gösteren Küçüm Han'la birlikte eşi olan Kazan Sultanı Süzge Sultan, hain Karaca vezir, eşkıya Yırmak karakterleri de F. Bayramova'nın kalemle başarılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Türkiye Türkçesine de aktarılan

Küçüm Han romanı, Sibirya Tatarlarının geçmişini ve yaşam tarzını merak edenler için değerli bilgiler içeren kaynak niteliğindedir.

XVIII. Yüzyıl Köylü İsyanları

Günümüz nesir yazarları, Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonra Tatar halkının millî bağımsızlık için verdiği mücadele ile de ilgilenir. Kanlı tarihten bildiğimiz üzere, Kazan Hanlığı 1552 yılında Ruslar tarafından işgal edilince, Tatar Türkleri üzerinde zorla Hristiyanlaştırma politikası, çeşitli siyasi ve ekonomik takibatlar başlatılır. Dinini değiştirmek istemeyen, toprağı elinden alınan ve devletin uyguladığı sınırsız vergileri kaldıramayan pek çok Tatar kendi topraklarını terk edip, Ural bölgesine ve ötesine göç etmek zorunda kalmıştır. Bir kısmı ise güneye, aşağı İdil bölgesine göç eder. I. Petro Dönemi'nde millî ve dinî zulüm daha da güçlenir. Sadece 1719-1744 yılları arasında Ural topraklarına 50 bin Tatar, 1744-1762'de Ufa vilayetine 18 bin Tatarın göç ettiği kayıtlara geçmiştir (İshakov, 1993: 29-20). Zulüm ve baskı Tatar halkının pek çoğunun yabancı ülkelere kaçmasına neden olur. Çarlık Hükûmeti tarafından Hristiyanlaştırma siyasetini uygulamak ve direnen toplumları bastırmak amacıyla askerî birlikler oluşturulur. Bu birliklerin geçimi yine Tatar halkından zorla toplanan vergilerle sağlanır. XVII. yüzyılın ortalarında başlayan bu ayaklanma hareketi, XVIII. yüzyılda Tatar ve Başkurt köylülerinin ayaklanmaları ile devam eder. Örneğin, 1704-1708'de Aldar Küçem, 1735-1741'de Akay önderliğinde, 1744'te Tirse köylülerinin ayaklanmaları malumdur (Tatar Edebiyatı Tarihi, 2014: 269). Rejim ile ezilen sınıf arasındaki en büyük çatışma tarihte 1755-1756'da Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurt köylülerinin birlikte hareket ettiği Batırşa ayaklanması ve daha sonra 1773-1775'de Çuvaş, Tatar ve Başkurt Türklerinin katılımıyla gerçekleşen Pugaçyev ayaklanması toplum üzerinde derin izler bırakmıştır.

Bu ayaklanmalarda çok sayıda Tatar aydını ile yazarların da yer aldığı bilinir. Bunun en önemli göstergesi, Batırşa'nın Çar yönetimine yazdığı arz namesidir. XVIII. yüzyılın tarihi önderi, imam ve müderris Gabdulla Galiyev yani halk arasında diğer adıyla Batırşa (1710?/1715?-1762), millî mücadele hareketini başlatan kişidir. Başkurdistan doğumlu olan Batırşa, 1755 yılın Mart ayında Orta İdil ve Ural bölgesindeki halkları İslam dinini yasaklayan, onları zorla Hristiyanlaştıran, her yıl vergileri arttıran, topraklarını ellerinden alan, kadınların namusuna el uzatan Çar yönetimine karşı mücadeleye davet eder, isyan bayrağı açan çağrılar hazırlar. Tarihi kaynaklardan da anlaşıldığı gibi köylerde ayaklanmaların daha erkenden başlaması, hükûmetin ayaklanmayı bastırmak ve halkı cezalandırmak için asker göndermesi sonucu, Batırşa'nın planı değiştirilir. Batırşa'nın çağrısı ve başlattığı hareket sadece iki yıl devam etmesine rağmen, Müslümanla-

rın hayatı üzerinde büyük etki uyandırır. Hainlerin eliyle Çarlık rejimine teslim edilen Batırşa, esaret koşullarında “aziz ve şerefli Padişah’a bir *Arz name* yazmıştır. Eserinde o dönem Tatar toplumunun kaygılarını içeren birkaç konuyu vurgular: 1. Halkın dinî ve millî yaşam tarzının kaba saldırılardan hukuki yönden korunması gerekliliği, 2. Milletlere eşit haklar ve birey özgürlüğünü talep etme, 3. Müslümanlarla dürüst yönetim şeklini oluşturma, 4. Halkın zor hayat koşulları. (Husainov, 1984: 415).

Karanlık bir perdeyle örtülerek geçmişte kalan bu tarihî çiftçi ayaklanmaları üzerine, daha doğrusu 1755 yılında yaşanan Batırşa isyanıyla ilgili ilk roman (*Batırşa*, 1992) Cemil Rehimov tarafından ortaya konuldu. Tarihî belgelere dayalı hazırlanan eserde; iyi bir eğitim alan ve cesur bir karaktere sahip Batırşa’nın, kendisi imamlık yapan köy medresesi öğrencilerinin desteğiyle, köy köy dolaşip halkı bilinçlendirdiği ve birlik beraberlik içinde hareket edebilmek için önceden bir ayaklanma planı geliştirdiği anlaşılmaktadır. Kendi sunumlarında o, Rus baskısı altında tamamıyla yok olmadan, kendi hakları için mücadele etmeleri gerektiğini anlatır. Üstelik millet olarak ayakta kalabilmek için, Tatar ve Başkurt Türklerine cihat çağrısında bulunan bir konuşma hazırlar:

“Siz, tek Allaha ihlasla bağlanan gerçek arkadaşlarım benim, çabalayın, çabalayın, çabalayın! At sürüleri ve silah hazırlayın, kılıç, süngü, yay, ok ve buna benzer gereçleri mümkün olduğu kadar çok hazırlayın ve Allah’ın emrine tabi olun: Cenabı Allah’tan medet umup, ona umut ve güvenimizi bağlayıp, onun katına peygamberimiz Muhammed’i gönderip, o kâfirleri eğitmeye başlarız. O zebanileri topraklarımızdan kovup yurdu-muzda cami ve medreselerimizi imar ederiz, hak dinimizi sağlamaştırırız.” (Rehimov, 1992: 56).

Romanda Batırşa’nın sadece din özgürlüğüyle sınırlanmadığı, aynı zamanda millî bağımsızlık için de mücadele yoluna girdiği anlaşılır.

“Onlara göre kızgın avam, ilk önce Doğu topraklarına yönelen zalim Karakuşun yoluna mani olmak, üstelik o ejderhayı ezip yok etmesi gerekir. Ancak o zaman İdil Ural bölgesinde hayat sürdüren halklara özgürlüğe ve topraklarına kavuşur, çeşitli horlanmalar, miskinlikler, eziyet, baskı ve zulümler yok olur. Ancak bunlara ulaştığın takdirde mescit ve medreseleri açmak, kendiliğinden çözülür, İslam dini özgür olup, her türlü aşığılamadan kurtulur. Fakat şu da var: Bu doyumsuz Karakuşun kanadını kanat eden tüylerinin arasında sadece kâfirler değil, Müslüman başlıklar da mevcuttur.” (Rehimov, 1992: 63), der.

O dönemlerde Çarlık rejimi, Türk halkları üzerinde zulmün en acımasız yöntemlerini uygulamıştır. Halkın önceden kullandığı doğadaki tuz kaynakları yasaklanır ve tarihe damga vuran *Tuz Kanunu* yani yüksek fiyata tuz satın alma kanunu çıkarılınca, tahammülü kalmayan bölge halkı,

Batırşa önderliğinde harekete geçer. Romanda “o dönem Tatar halkının yaşamı, örf adetleri, çeşitli tabaka insanları arasındaki ilişkiler, büyüklük ve alçaklık, namus ve ihanet, dostluk ve düşmanlık, aşk ve nefret gibi zıt ahlaki sıfatları değişik olayların ve insan karakterleri üzerinden etkin bir şekilde yansıma bulur.” (Ediplëbëz, 2009: 277).

Vahit İmamov da bu konuda *Seyit Batır* (Kahraman Seyit, 1989-1990) ve *Tatarlar Pugaçyov Yavında* (“Tatarlar Pugaçyov Seferinde”, 1994) adında hacimli romanlar verdi. Yazar, eser kahramanlarının gerçek şahıslar olduğunu belirtir ve onların üzerinden bugüne kadar gizli tutulan çok önemli bilgileri çalışmalarının içinde paylaşır. Örneğin, *Seyit Batır*’dan anlaşıldığı gibi Seyit kahraman, özgürlük ve halkının eşit hakları elde edebilmesi için mücadeleyi 1722 yılına kadar sürdürür. Romanda çok geniş topraklara yayılan ve çeşitli güçlerin saldırısıyla karşı karşıya kalan Türk halklarının siyasi durumu gözler önüne serilir. “Hürriyet ve adil yaşam uğruna sefere çıkan ihtilalci” kahraman Seyit, Ural Dağı eteklerinde Rus işgalcilerine karşı savaşta, sonra iki bin kişilik askeriyle birlikte Kazak Hanı Tevke’nin emrinde ve Kırgız topraklarına saldıran Cungarlara karşı savaş olayları içerisinde gösterilir. I. Petro’nun 1722 yılında Kazan şehrine olan seferi üzerinden, Hindistan topraklarına kadar gözü olan Çar rejiminin millî ve iktisadi politikası vurgulanır. Vahit İmamov arşivlerden elde ettiği belgelerle sınırlı kalmamış, belgeleri esere aktarırken kendi yorumunu, olaylara bakış açısını da katmış ama gerçeklikten uzaklaşmadan, tarihte yaşananlara sadık kalmıştır. 1773-1775’te İdil Ural bölgesinde Pugaçev’in önderliğinde yaşanan isyan da tarihe kanlı damgasını vurur. İsyen ordularının ekseriyetini Tatar, Başkurt, Çuvaş, Kalmık ve Kazak gibi azınlık halklar teşkil eder. Vahit İmamov’un bu olayı kaleme alan romanından anlaşıldığı gibi, çok sayıda Tatar komutanının katıldığı bu isyan da, sonunda Çariçe II. Yekaterina hükûmeti tarafından bastırılır. XVIII. yüzyılda patlak veren isyanlar bastırılrsa da Çar rejiminin birtakım dinî ve iktisadi tavizler vermesine yol açmıştır.

1920-1930’lu Yıllarda Millî Devletçilik Mücadelesi

Sovyet Dönemi’nin ilk yıllarında, Türk-Müslüman halklarına yeni çerçevede uygulanmaya başlayan azınlık milletleri yok etme siyaseti, Renat Muhammediyev’in *Sirat Küpëřë* (“Sırat Köprüsü”, 1992) ve Fakil Safin’in *Sataşıp Atkan Tañ* (“Sayıklayıp Ağaran Tan”, 2003) adındaki romanlarına konu oldu. Tatar tarihinin tanınmış şahısları ekseninde, eserlerde XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ülke çapında gerçekleşen önemli değişimler, yeni iktidarın uyguladığı siyaset, kendilerini millî devleti kalkındırma hayaline kaptıran genç aydınların trajik hayat çizgisi yansıma bulmuştur. Romanlar, başkahramanların dünya görüşlerinin oluşumu, içtenlikle inanarak yeni hayat ku-

ruluşuna hizmet etmeleri, önemli makam sahibi olmaları ve yaşamlarını yeni sistemin hapisanelerinde yitirmeleri gibi olay gelişiminden ibarettir. Başta Türkiye Türkçesi olmak üzere pek çok dile aktarılan *Sırat Köprüsü* romanında ünlü siyasetçi, devlet adamı, millî özgürlük hareketinin lideri olan Mirseyit Sultangaliyev'in (1892-1940?) hayat öyküsü, millî mücadelesi ve yaşadığı zorlukların üzerinde durulur. Lenin ve Stalin gibi şahıslarla yakın iletişimde bulunan Sultangaliyev, ilk dönemlerde Sovyet ideolojisinin Türk halklarına özgür hayat vadetmesine inanır ama sonunda kendisi o rejimin kurbanı olmuştur. Türk halklarını federal bir sosyalist devlet içerisinde birleştiren projesini gerçekleştirmek için çok çalışır, “ama 1923’de burjuva milliyetçi, 1928’de Turancı, Sovyet karşıtı suçlamalarıyla tutuklanır ve Sibiry’a’daki Solovki çalışma kampına gönderilir” (Muhammetdinov, 2000: 845). *Sırat Köprüsü* eserini Türkçeye kazandıran Mustafa Öner’in de belirttiği üzere, “çileli sürgünlüğü 28 Ocak 1940 günü hücrelerinde Beria tarafından ölüm kararının infaz edilmesiyle biten Galiyev, doğduğu topraklara yasaklanmış adı ve düşüncesiyle ancak Sovyetler Birliği’nin bittiği tarihte dönebilmiştir” (Öner, 2008: 8). Yazar Renat Muhammadiyev’in, arşivlerde ciddi bir araştırma sonucu ortaya koyduğu bu romanı, doksanlı yıllara kadar gizli kalan, 1920’li yılların pek çok tarihî gerçekleri gözler önüne serer. Tarihî belgelerin yazarın hayal gücüyle birleştirilmesiyle sürükleyici bir kurgu içinde verilen roman, okur tarafından büyük beğeni almıştır.

Tatar tarihinde derin iz bırakan ama doksanlı yıllara kadar gölgede kalan diğer bir şahıs, Ahmetsafa Devletyarov’tur. Fakil Safin’in *Sataşıp Atkan Tañ* adındaki trilojisi kendi içinde 1917 İnkılabından sonraki zor ve karmaşık dönem, iç Savaş, açlık, kolhozlaşma ve repressiya yıllarını sığdırmış. Üç romandan oluşan eserin, *Sakmar Yëgëtë* (“Sakmar Yiğiti”)’nde başkahraman Ahmetsafa’nın gençlik yılları, *Öyërme* (“Fırtına”)’de 1930-1937’li yıllar ve *Yalgız Terezelë Yort* (“Tek Pencere Ev”)’ta 1937-1938 yılların afetini kaleme alır. Siyasi ve ideolojik olayları konu eden çizgide İ. Stalin, A. Lepa, K. Abramov, S. Sayitgaliyev, M. Sultangaliyev gibi tarihî şahısların siyasi görüşleri, hâl ve hareketlerine yer verilir. Moskova yönetiminin yeni oluşan Tataristan Cumhuriyetine karşı yürüttüğü kirli politikası, parti toplantılarında alınan karar ve sunumlardan alıntılarla belgelenir. Yazar, kolhozlaşma sürecinde yaşanan haksızlıkları, özellikle 1921 yılı açlık afetinin gerçek nedenlerini de belgeler üzerinden gün ışığına çıkarmıştır.

Güçlü ve azimli bir karaktere sahip olan Ahmetsafa Devletyarov şahsında, binlerce kurban vererek kazanılan yeni dönemde Tatar milletinin acı kaderini değiştirmek isteyen, yalan ideolojiye inanan ve girdikleri yolun yanlış olduğunu geç fark eden millî komünistlerin trajedisi yansımaktadır. Eline silah alıp Bolşeviklerle aynı sırada savaşlara katılan ve sonra rejimin

kanlı değirmenine atılan asker kökenli yazar Şamil Usmanov'un karakteri üzerinden yazar şu fikirleri iletir:

“Suç mu? Var tabii ki. Biz inkılabı kör bir şekilde inandık. Biz tarihin doğal akışına karşı hareket etmeye bizzat katıldık, kan, meyyitler üzerinden yeni hayat kurmaya çalıştık. Bu, en büyük aptallıkmış. Ben bunu geç anladım, taş çuvala girince düşünmek için zaman var işte... Atalarımızın geleneklerine tükürüp kendimizce ahlak yaratmaya çalıştık, siyaset oluşturduk, dinsiz imansız bir kavme dönüştük. Bu olaylarda kendimizi suçsuz saymak, aklanmaya çalışmak büyük hatadır, Devletyarov. Bunların hepsi de bizim aklımız, bizim irademizle yapıldı. Bizim yetiştirdiğimiz bitkiler zehirli meyve verdi. Onları biz yemeyip de kim yiyecek!” (Safin, 2002: 517), der.

Romanda 1920 yılların edebiyat ve sanat meydanına yeni ayak basan ve yeni ideolojinin vaatlerine inanıp bu yola kendilerini feda eden Musa Celil, Hadi Taktaş, Şerif Kamal, Adel Kutuy, Kavi Necmi, Salih Seydeşev vs. pek çok Tatar sanatçısına da yer verilmiştir. Fakil Safin, bu sanatçıların siyasi görüşlerindeki zıtlıkları, pek çoğunun çeşitli yollardan dolaşarak eninde sonunda Sovyet siyasetini kabul etmelerine de değinir. Roman üzerine ayrıntılı inceleme yapan Daniye Zahidullina'nın ifadesine göre, “Dönem, kendisi meydana çıkardığı gençlerin kellesini alır, onları yok eder. Ayrı şahısların hayatı ve siyasi kaynaklar üzerinden yazar ülke tarihine kendi değerlendirmesini sunar, Bolşeviklerin yürüttüğü siyasetin geleceği olmayacağını, onun toplumu ve milleti paramparça edeceğini vurgular.” (Zahidullina, 2006: 71).

Stalin'in Repressiya Dönemi

Seksenli yılların sonuna doğru başlayan siyasi değişimlerin etkisinde bir kısım yazar, Stalin rejiminin haksızlıklarını gün ışığına çıkarma zamanı geldiğini anladı. Bu konu bizzat kendileri haksız şekilde Stalin'in hapis-hanelerine atılan sanatçının otobiyografik karakterdeki eserlerinde işlenir. İbrahim Salahov'un *Taygak Kiçüv* (“Kolıma Hikâyeleri”, 1989), Grigoriy Tavlin'in *Afet* (1996), Ayaz Giylecev'in *Yegöz, Bër Doga!* (“Haydi Bir Dua!”, 1993) adındaki daha çok belgesel ağırlıklı eserlerinde, II. Dünya Savaşı sonrası tekrar başlatılan siyasi takip ve aydınları yok etme politikasının işleniş ve sonuçlarıyla karşılaşırız. Bu anılarda Sovyet sistemini tenkit eden ve milletin menfaatlerini savunan aydın gençlerin hapis-hanelerde çektikleri baskı ve zulümler anlatılmıştır. Örneğin, Ayaz Giylecev'in *Yegöz, Bër Doga!* roman-anısında Kazan Üniversitesinde eğitim alan bir grup gencin hayat öyküsünde, o dönemde bu tür haksızlıklara maruz kalan binlerce insanın hayatı işlenir. “Sovyetlere karşı propaganda yürütmekte ve milliyetçilikle suçlanan”, 1950 yılının aralık ayında tutuklanan ve

yedi yıl hapis cezası verilen 22 yaşındaki Giylecev, Kazakistan bozkırında bulunan Sovyet esir kampına gönderilir. Binlerce “suçsuz suçlular” gibi, şiddetli baskılara, işkence ve açlığa maruz kalır, taş ve beton işlerinde çalıştırılır. İ. Salahov ve G. Tavlin gibi A. Giylecev’in eserinde de totaliter rejime ayak uyduran ve kariyeri için namusunu satanlar, katiller veya resmî ideolojiyi kabul edemediğinden, haksızlığın önünde boyun eğmediğinden dolayı ömür boyu zulme, hapishane ve kamplarda çürümeye mahkûm edilen çeşitli milletlerden olan yüzlerce şahsın ibretlik hayat hikâyesini gözler önüne serer, onlar üzerinden Sovyet rejiminin gerçek yüzünü gösterir.

II. Dünya Savaşı (1941-1945)

Alman işgalcilerine karşı beş yıl süren ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olan II. Dünya Savaşı’nı konu eden romanlar da tarihsel eserler içerisinde yer almaktadır. Hacim bakımından yazardan uzun bir zaman isteyen romanlar daha çok savaştan sonraki yıllarda yazılır. Bu alanda Abdurrahman Epselemov’un Sovyet askerinin kahramanlığını romantik yükseklikte yansıtan *Altın Yıldız* (1948) ve *Gazinur* (1951), Ömer Beşirov’un sulh hayattaki insanların fedakârlığına yoğunlaşan *Namus* (1948), Mirsey Emir’in *Yalantav Kêşêlerê* (“Yalandağ İnsanları”, 1954) vs. adındaki eserler örnek oluşturur. Bildiğimiz üzere, savaşın başlaması sonucunda Sovyet edebiyatı gibi Tatar edebiyatı da içerik ve kahraman açısından güçlü değişim geçirir. İdeolojik talepler doğrultusunda yaratılan tek tip kahramanların yerini psikolojik derinlikle işlenmiş, millî renklerle çeşitlendirilmiş kahramanlar alır. Savaş konulu romanların kahramanı olağanüstü durumlar tasvir edilir, zafer ve özgürlük için kendine acımayan, bu kutsal yolda ölmeyi büyük bir şeref ve mutluluk olarak gören kahraman olarak karşımıza çıkar. Örneğin; A. Epselemov’un *Gazinur* romanında ana motif olarak Sovyetler Birliği kahramanı Gazinur Gafiyatullin’in (1913-1944) ölümsüz kahramanlığı – savaşçı arkadaşlarını ölümden korumak için düşmanın top mazgalını göğsüyle kaplayan kahramanlığı ele alınmıştır. Gerçek hayattan alınan karakter, yazarın hayal gücüyle yeni baştan yaratılmış: Kahramanlık destanlarındaki gibi kahramanlık yapmayı yaşamın anlamı ve tüm hayatının sonuç noktası olarak gören gerçek bir erkek (savaşçı) olarak tasvir edilmiştir. Diğer yazarlardan Ö. Beşirov ile M. Emir’in romanlarında savaş döneminin ikinci önemli kolu sayılan hizmet ve namus kültürleri ön plana çıkarılır. Hizmet, yaşamın anlamı ve mutluluğun kaynağı, diğer taraftan eser kahramanlarının iç güzelliğini ortaya çıkaracak estetik unsur olarak anlaşılır. Genç kuşakta vatanseverlik duygusu oluşturmak ve Sovyet insanının kahramanlığını yüceltmek amacıyla yazılan bu romanlar, egemen ideoloji içinde gerçek hayatı yansıtmakla birlikte yazarların öznel düşüncelerini ve estetik ideallerini de kendisinde barındırır.

Sonuç

XX. yüzyılın başlarında oluşmaya başlayan ve Sovyet ideolojisinin hâkim olduğu dönemde gelişen tarihsel roman türü, XX. yüzyılın sonunda belgesellik ve üslup bakımından büyük bir başarıya ulaşmıştır. Sovyet Dönemi edebiyatında tarihsellik eğilimi; Tataristan topraklarında olup biten 1887 yılındaki açlık, 1897 nüfus sayımı, 1905 Rus Devrimi, I. Dünya Savaşı, 1917 Şubat ve Ekim İhtilali, İç Savaş (1918-1920), II. Dünya Savaşı gibi konuları içerir ve daha çok toplumcu gerçekçilik prensiplerine uygun bir şekilde işlenmiştir. Fikir ve düşünce özgürlüğüne kavuşan yeni dönemde H. Atlasi, A. Battal Taymas, R. Fehretdin, G. Ehmerov, A. İshaki, M. Hudyakov vd. gibi şahısların Tatar tarihi üzerine yazılan eserlerinin yayımlanması, yazarların tarihî ufuklarını genişletti. Tatar Türklerinin mazi-deki Hun İmparatorluğu, Büyük Bulgar Devleti, İdil boyu Bulgar Devleti, Altın Orda, Kazan Hanlığı, Sibiry Hanlığı gibi kudretli tarihî dönemleri ve Kubrat Han, Atilla, Er Mamay, Uluğ Muhammet, Muhammet Emin, Kul Şerif, Süyümbike, Küçüm vd. gibi tarihe damga vuran hükümdarları sanatçının kalemiyle canlandırılıp halkımızın millî şuurunu güçlendirdi. Günümüz yazarları XVIII. yüzyılda yaşanan köylü ayaklanmaları hakkındaki belgeleri ve Batırşa, Seyit gibi önderleri, 1920'li yılların M. Sultan-galiyev, A. Devletyarov gibi millî komünistlerini tozlu arşivlerden azat etti ve kendi yorumlarıyla geçmişin yeni bir tablosunu çizdi.

Yüzlerce yıl boyunca baskı altında tutulan Tatar halkının bin yıllık tarihi üzerine incelemeler günümüzde de durmaksızın devam etmekte, yeni belgeler ve gerçekler ortaya çıkarılmaktadır. Aynı zamanda, edebî tenkitte bu tür eserleri incelemenin çeşitli yöntemleri de gelişmektedir. İçerdiği konuları, yazarın edebî tarzı ve yorumları bakımından romanlar ilk kez Hesên Heyri tarafından birkaç başlık altına ayrılmıştı. Günümüz araştırmacılarından Haris Eşrefcanov, XX. yüzyılda kaleme alınan tüm tarihî romanları göz önünde bulundurarak, onların türünü daha da genişletir ve şöyle bir sınıflandırma ortaya konuldu: Tarihî inkılabî roman (A. İbrahimov *Bëznëñ Könnër*, K. Necmi *Yazgı Ciller*), tarihî psikolojik roman (F. Hüsni *Ceyevlë Këşë Sukmagı*, F. Latıyfi *Hıyenet*), tarihî biyografik roman (E. Fevzi *Tukay*, Ş. Mannur *Musa*, A. Rasih *Yamaşev*, R. Muhammediyev *Sırat Köprüsü*), tarihî romantik roman (M. Hebibullin *İtël Suvi Aka Torur*), tarihî maceralı/serüven roman (M. Hebibullin *Kubrat Han*, *İlçëge Ülëm Yuk*, *Şaytan Kalası*, *Söyëmbike Hanbike hem İvan Grozny*), roman anı (İ. Salahov *Kolıma Hikeyelerë*), tarihî siyasi roman (C. Rehimov *Batırşa*, V. İmamov *Seyit Batır*, *Tatarlar Pugaçyov Yavında*), tarihî roman epopeye (İ. Gazi *Onıtılmas Yıllar*, N. Fettah *Sızgıra Torgan Uklar*) (Eşrefcanov, 1998: 154-159). Bu sınıflandırmada yer almayan tarihî romanlardan M.

Emirhanov'un tarihî eserlerini romantik roman, F. Bayramova'nın *Küçüm Han* eserini tarihî siyasi roman, F. Safin'in biyografi unsurları yoğun olan *Sataşıp Atkan Tañ'ı* tarihî roman-epopeye olarak tanımlamak mümkündür. Zaman ilerledikçe, tarihî romanın türleri ve tarihsellik bakımından içerdiği konuları da geliştirmektedir. Bunu gelecek zaman gösterecektir.

Kaynakça

- Abdullina, D. (2017). "Kavi Necmi". *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Sigöz Tomda. 5. Tom. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 128-139.
- Batulla (1992). *Söyembike: Roman-Kıyssa*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 415 b.
- Bayramova, F. (2016). *Küçüm Han*. Konya: Kümen Yayınları, 355.
- Çakmak, C. (2018). "Fatih Kerimî'nin Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt ile Student ve Nuretdin Hoca Hikâyelerinde Ele Alınan Sosyal Temalar", *Gazi Türkiyat Bahar*, 22, 39-54.
- Çakmak, C. (2019). "Fatih Kerimî'nin 'Ondan Bundan' Adlı Eserinin Fikri Yapısı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 12, 66, 36-46.
- Demirkaya, A. E. (2016). "Mehmüt Galev'in "Möhacirler" Adlı Romanından Hareketle Göçün Türkiye'ye Yerleşen Tatar Toplumu Üzerindeki Etkisi". *Bartın Üniversitesi Uluslararası Edebiyat Ve Toplum Sempozyumu 28-30 Nisan 2016 Bildiriler Kitabı*, 2. Cilt, Bartın Üniversitesi Yayınları, 171-182.
- Ėdiplerëbëz: Biobibliografik Bëlëşmelëk: 2 Tomda: 2. Tom (2009). (Töz.: R. Davtov, R. Rahmani). Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 735 b.
- Emirhan, R. (1995). Galimnerneñ Galimë /Fehretdin, R. *Kazan Hanları*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 6-36.
- Emirhanov, M. (2008). Ürbet Haneke Gıyşkı./İ Kılğan Doğam Minem: *Roman, Povest*'.-Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 7-276.
- Emirhanov, M. (2018). *Olug Möğemmed: Romannar*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 429 b.
- Eşrefcanov, H. (1998). Tamırnıbz-Tarihta. *Kazan Utları jurnalı*, No 2, 146-159.
- Eşrefcanov, H. (2000). *Tarihka Edebî Seyehet*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 254 b.
- Fehretdin, R. (1995). *Kazan Hanları*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 189 b.
- Fehretdinov, R. (2015). *Tatar Tarihi*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 221 b.
- Fettah, N. (1972). Tarih Bitlerëñ Aktarganda. *Kazan Utları jurnalı*, No 3, 170-175.
- Fettah, N. (1980). *İtël Sıvı Aka Torur: Tarihi Roman*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 399 b.
- Fettah, N. (1984). *Sızgıra Torgan Uklar: Tarihi Roman*. 1. Kitap. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 344 b.
- Fettah, N. (1984). *Sızgıra Torgan Uklar: Tarihi Roman*. 2. Kitap. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 432 b.
- Gazi, İ. (1967). *Saylanma Eserler*: 2 Tomda. 2. Tom. Roman. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 396 b.

- Giylecev, A. (1997). *Yegöz Bër Doga!:Roman-Hatire*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 448 b.
- Golden, P. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay). Ankara: KaraM Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2002). *Hunlar* (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenga Yayınları.
- Hatipov, F. (2001). “Nurihan Fettah.” *Tatar Edebiyatı Tarihi. Altı Tomda. 6. Tom. 1960-1990 Yıllar Edebiyatı*. Kazan: Rannur Neşriyatı,172-184.
- Hatipov, F. (1985). Ütkenner Aşa Kileçekke, *Kazan Utları Jurnalı*, No 11, 180-188.
- Hayri, H. (1979). “Yazuçı Hem Tormış.” *Edebiyat Teoriyesé, Edebî Hereket Meseleleré*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı.
- Hebibullin, M. (1985). *Kubrat Han: Tarihi Roman*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 375 b.
- Hebibullin, M. (1991). *İlçege Üläm Yuk: Tarihi Roman*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 384 b.
- Hebibullin, M. (1996). *Söyembike Hanbike hem İvan Groznıy: Tarihi Roman*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 512 b.
- Hebibullin, M. (2019). *Atilla: Tarihi Roman*. Kazan: Baygış Neşriyatı, 591 b.
- Hösni, F. (1963). *Utuzınçı Yıl: roman*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 395 b.
- Hucin, F. (2002). Ul – Tarihçi-Galim De. *Meydan jurnalı*, No 6, 21-30.
- Hudyakov, M. (2009). *Kazan Hanlığı Tarihi* (Çev. A. İshaki, Haz. İ. Kamalov). Ankara: TDK Yayınları.
- Husainov, G. (1984), Batırşanıñ Patşaga Yazgan Hatı /*Tatar Edebiyatı Tarihi*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 1. Tom, 411-419.
- Husnutdinova, L. (2003). *Sovremenniy Tatarskiy İstoriçeskiy Roman (Problemi Poetiki)*. Avtoref. Diss. Kand. Filol. Nauk. Kazan: Kazanskiy Gos. Universitet.
- İbrahimov A. (1960). *Edebiyat Meseleleré*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı
- İmamov, V. (2001). *Uth Dala: Tarihi Roman*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 432 b.
- İmamov, V.(1994). *Seyët Batır: Tarihi Roman, Tarihi Oçerk*. Çallı: KamAZ Neşriyatı, 512 b.
- İshakov, D. (1993). *Vvedeniye v İctoriçeskuyu Demografiyu Volgo-Uralskih Tatar*. Kazan: Tatar. Knijn. İzdatelstvo.
- Kafesoğlu, İ. (2016). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- Kerimullin, E. (2007). Tatar Tarihına Kilgen Edip/Hebibullin M. *Han Onuğı Hansöyer*.-Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 245-254.
- Kurat, A. N. (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. 2. Bs. Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.
- Muhammedi, R. (1993). *Sırat Köprüsü-Sultan Galiyev* (Çev. Mustafa Öner). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Muhammetdinov, R. (2000). “Bolşevizm, Milli Komünizm ve M. Sultan Galiyev Fenomeni”, *Türkler* (Nşr. Hasan Celal Güzel vd.) Ankara, XVIII, 843-847.

- Musin, F. (1999). Milli Yañarış Yulında. *Miras jurnalı*, No. 8, 79-85.
- Musin, F. (2001). Proza/ *Tatar Edebiyatı Tarihi*. Altı Tomda. 6 Tom. 60-90 Yıllar Edebiyatı. Kazan: Rannur Neşriyatı, 49-96.
- Neagoe, M. (1994). *Üç Bozkırlı*. 2. Bs. (Çev. Müstecip Ülküsal). İstanbul: Burak Yayınevi.
- Öner, M. (2008). “Tatarlarda Aydınlanma Hareketi ve Sultangaliyev”. *Ahmet B.Ercilasun Armağanı* (Ed. Ekrem Arıkoğlu). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Rehimov, C. (1992). *Batırşa: Tarihi Roman*. Kazan: Tatar, Kitap Neşriyatı, 460 b.
- Remiyeva, İ. (2009). *Rus, Tatar hem Török Edebiyatlarında Hanbike Söyembike Obrazı*: Monografiya, Kazan: Tarih İnstitutı Neşriyatı, 243 b.
- Safin, F. (2003). *Sataşıp Atkan Tañ: Roman-Trilogiya*. Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı, 527 b.
- Segdi, G. (1925), Sigöz Yıl Ėçende Tatar Edebiyatı, *Kızıl Tatarstan Gazetası*, No 192.
- Tatar Edebiyatı Tarihi*, Sigöz Tomda. 2. Tom (2014), XV-XVIII Gasırlar.- Kazan: Tatar. Kitap Neşriyatı.
- Tatarskiy Ėntsiklpedičeskiy Slovar’* (1999), Kazan: İnstitut Tatarsloy Ėntsiklopedi
- Türk, A. T. (2014). *Nurihan Fettah’ın Sızgıra Torgan Uklar Romanı Üzerine Dil İncelemesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türk, A. T. (2019). “Köklerin Peşinde Bir Tatar Yazar: Nurihan Fettah” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 48, 139-155.
- Urmançe, F. (2002). Meñ Yarım Yıl Ėlök, *Kazan Utları Jurnalı*, No. 7, 149-153.
- Yapıcı, N. (2018). *Alimcan İbrahimov’un Romanı Ademler Üzerine Dil İncelemesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zahidullina, D. (2006). *Yaña Dulkında* (1980-2000 Yıllar Tatar Prozasında Traditsiyeler Hem Yañalık). Kazan: Megarif, 255 b.
- Zaripova Çetin, Ç. (2006), Tatar Edebiyatının Gelişimi, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 9, 138-151.
- Zaripova Çetin, Ç. (2018). “XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı” *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Zaripova Çetin, Ç. (2020) *Ādemler*. (Araştırma, İnceleme, Metin). Ankara: Bengü Yayınları.
- Zaripova Çetin, Ç. (2020). “Tatar Yazar Nurihan Fettah’ın Tarih Konulu Eserleri Üzerine”. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 341-354.

Extended Summary

Substantial social changes that emerged in all aspects of society after the collapse of the Soviet Union also accelerated the development of national consciousness among the Kazan Tatars. The struggle started by the Tatar people for national independence represents a new spirit for literature and increases the creative power and courage of the authors of the information era. Tatar literature, which is freed from the method of social realism that has kept it under pressure for seventy years and gains freedom in the world of philosophy, experiences incredible changes within a very short time: Various literary movements and trends, new literary genres and methods of portrayal gain power. The empowerment of the trend of historicity which is the most effective factor in the formation of the consciousness of a national identity is an indicator of the fact that Tatar literature has reached the apex.

Considering the development of the Tatar historical novel has almost never been investigated as a whole in Turkey until now, in our study, information is provided on the formation of the Tatar historical novel, the research status of this genre, authors working on the topic of historicity and their novels. Tatar historical novels published in the 20th century and the early 21st century are presented based on the periods they represent and the historical events they reflect.

The first works on Tatar history that used to be “told” with the words of authors with Russian origin until then are started in the second half of the 19th century by the great scientist Şihabetdin Märcani (1818-1889), and the foundations of the field of new-age history were set. The journey of Märcani was continued by another scholar, Rizaetdin Fehretdin (1859-1936). His famous biobibliographical historical books named *Asar* (Traces, 1900-1908) consisting of a few volumes and his historical works written on the İdil (Volga) Bulgar Khanate, the Golden Horde, the Kazan, Qasim and Siberia Khanates are valuable treasures that contain the most significant knowledge of the history of Tatars and other Turkic peoples. *Bulgar History* (1909) and *Kazan History* (1910) by Gaynetdin Ehmerov, who conducted studies of ethnography and archeology on Tatar history, and the history-focused works (1911-1914) of Hadi Atlasi (1876-1938) such as *Siberian History*, *Kazan Khanate* and *Söyembikä* are also highly valuable scientific sources that strengthen the development of the branch of 20th century national history.

The first historical novel in early 20th century Tatar literature is written by Galimdzhan Ibragimov. The novel *Bizim Günler* (Days of Ours) constituting the first volume of the three-volume series that is designed to be named *Hayat Dalgaları* (Waves of Life) is completed in the year 1914. In the history of Tatar literature, this novel has a place as a work that reflects the opinions and work of various political parties forming in the Russian Revolution Era in the period of 1905-1907 very broadly and assesses historical events masterfully.

Nevertheless, the trend of historicity in the period of the Soviet ideology was limited to works discussing revolutions and wars happening in the 20th century. It included topics such as the famine of 1887, the census in 1897, the Russian Revolution, World War I, the February and October revolutions, the Civil War

(1918-1920) and World War II which took place in the lands of Tatarstan were depicted in a way appropriate rather for the principles of social realism.

The openness and democratic developments that took place in history as “Khrushchev leniency” in the society of the 60’s after the death of Stalin alleviated the ideological pressures on literature and arts to some extent. The start of excavation work on the ancient lands where our Bulgar ancestors lived direct people of letters to new searches. The doors of the new process are firstly opened by the novel of Nurihan Fettah named *İtël Suvı Aka Torur* (The Water of River Volga Flows, 1969). Authors such as Mösegiyt Hebibullin, Batulla, Cemit Rehimov, Vahit Imamov, Fevziye Beyremova and Marat Emirxanov later joined this movement and they continued their work in novel genre that allowed the opportunity to reflect historical events in society in a broad and comprehensive sense.

The publication of works written on Tatar history by H. Atlası, A. Battal Taymas, R. Fehretdin, G. Ehmerov, A. Ishaki and M. Khudyakov etc. in the period that achieved freedom of expression and thought expanded the historical horizons of writers. The mighty historical periods of the Tatar Turks in the past such as the Hun Empire, Old Great Bulgaria, Volga Bulgaria, Golden Horde, Kazan Khanate and Siberian Khanate and their leaders that made their mark in history including Kubrat, Attila, Er Mamay, Ulug Muhammet, Muhammet Emin, Kul Sharif, Söyembikä and Kuchum were brought alive with the penmanship of the authors, as well as strengthening the national consciousness of our people. Today’s authors free the documents about villager uprisings experienced in the 18th century, leaders like Batırşa and Seyit and the national communists of 1920’s like M. Sultangaliyev and A. Devletyarov from dusty archives and paint a new picture of the past with their own interpretations.

Meanwhile, various methods of examining such works have also developed in the field of literary criticism. Novels have been divided under a few titles for the first time by Hesen Heyri by topics, the literary style of the author and their interpretations. Among the scholars of today, Haris Eşrefcanov provides the following classification by considering all historical novels written in the 20th century: Historical revolutionary novel, historical romantic novel, historical adventure novel, historical political novel. As time passes, the sub-genres of the historical novel and its topics in the context of historicity also develop. Only time will tell what happens next.

Araştırma Makalesi / Research Paper

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE EDEBİYATININ DİJİTAL KAYNAKLARI

Vusala MUSALI*

Öz

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Türk Cumhuriyetlerinin kendi bağımsızlıklarını ilan etmelerinden sonra Türkiye ve Azerbaycan arasında bilimsel ve kültürel ilişkilerde bir yükseliş dönemi yaşanmaya başlamıştır. Türkiye üniversitelerinde 1992 yılından itibaren kurulan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri bu süreçte müstesna roller üstlenmişlerdir. Günümüzde Türkiye'deki on dokuz üniversitede Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri faaliyet göstermektedir. Bu bölümlerin birçoğunda hem Azerbaycan Türkçesi hem de Azerbaycan edebiyatı lisans, yüksek lisans ve doktora programlarında zorunlu ve seçmeli dersler olarak okutulmaktadır. Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatının iyi bir şekilde öğretilmesi veya araştırılması, tez konularının belirlenmesi ve yazılmasında bu alanın kaynaklarına ihtiyaç duyulmaktadır. Buradaki en önemli zorluklar içerisinde ders kitaplarının olmaması, Azerbaycan'da yayınlanmış olan kaynaklardan habersiz kalınması veya bu kaynaklara ulaşma sıkıntısı, yeni çıkan yayınların takip edilememesi vs. gibi hususları örnek gösterebiliriz.

Makalede ilk önce Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatının araştırılması ve öğretimi zamanı karşılaşılan problemler sıralanmış ve zorluklar belirlenmiştir. Daha sonra bu alanda çalışan araştırmacı ve öğrencilerin kaynaklara ulaşmada karşılaştıkları zorlukları çözmek için Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı ile ilgili bilgi ihtiyaçlarını karşılayacak dijital kü-

Geliş Tarihi/ Date Applied: 31.12.2020

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 27.07.2021

Makalenin Künyesi: Musalı, V. (2021). "Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatının Dijital Kaynakları". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 267-290.

DOI: 10.24155/tdk.2021.184

* Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, vusalemusali@kastamonu.edu.tr. Kastamonu / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-1104-272X

tüphaneler tanıtılmış, yeni çıkan kitaplara ulaşma şekilleri açıklanmış, sanal sözlük, ansiklopedi ve antolojiler, elektronik kitaplar, sesli kitaplara erişim sağlamak için başvurulacak web siteleri ve veri tabanları hakkında malumat bir araya getirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Azerbaycan, dil, edebiyat, dijital, elektronik kaynaklar.

Digital Sources of Azerbaijani Turkish and Literature

Abstract

After the collapse of the Soviet Union and the proclamation of independence of the Turkic republics, a period of development began on the wave of scientific and cultural ties between Turkey and Azerbaijan. The Department of Contemporary Turkish Dialects and Literature, established in Turkish universities since 1992, played an exceptional role in this process. Today, 19 universities in Turkey have departments of contemporary Turkish dialects and literatures. In many of these departments, Azerbaijani Turkish and literature is taught as compulsory and as optional courses in undergraduate, graduate and doctoral programs. Sources in this area are necessary for teaching or researching the Azerbaijani Turkish and literature in good a shape, for defining and writing dissertation topics. The most important difficulties here are the lack of textbooks, unawareness of the sources published in Azerbaijan, or difficulties with access to these sources, the inability to follow new publications etc.

This article, first of all, lists the problems that arise in the study and teaching of the Azerbaijani Turkish and literature, and identifies the difficulties. Then, in order to solve the difficulties that researchers and students working in this field face when accessing resources, information is provided on electronic libraries that will satisfy the information needs for studying the Azerbaijani Turkish and literature. In addition, the article explains how to access recently published books, collected information on virtual dictionaries, encyclopedias and anthologies, e-books, websites, audiobooks and databases.

Keywords: Azerbaijan, language, literature, digital, electronic sources.

Giriş

Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki üniversitelerden sonra en çok Türkiye'deki üniversitelerde okutulmaktadır. Hatta milyonlarca Azerbaycan Türkünün yaşadığı Güney Azerbaycan'da bile resmî düzeyde Azerbaycan Türkçesi eğitimi verilmemektedir. Türkiye'deki üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde öğretilen Çağdaş Türk Lehçeleri ve Çağdaş Türk Edebiyatları derslerinde de Azerbaycan Türkçe-

sine yaklaşık iki haftalık bir ders programı ayrılmaktadır. Bunun kısa bir süre olmasına rağmen 20. yüzyılın 30'lu yıllarından itibaren Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde hazırlanan bitirme tezlerinde, daha sonralar ise savunulan yüksek lisans ve doktora tezlerinde Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı ile ilgili konular ele alınmıştır.

1992 yılında YÖK Başkanlığının kararıyla Gazi ve Ankara Üniversitelerinde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları (ÇTLE) Bölümü kurulmuştur. Sonraki yıllarda Afyon Kocatepe Üniversitesi, Ardahan Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi, Cumhuriyet Üniversitesi, Dicle Üniversitesi, Fırat Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Kastamonu Üniversitesi, Kırklareli Üniversitesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Nevşehir Üniversitesi, Niğde Üniversitesi, Pamukkale Üniversitesi, Uşak Üniversitesi, Bartın Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi, Ordu Üniversitesinde de ÇTLE bölümleri faaliyete başlamıştır. Kars Kafkas Üniversitesinde ise ayrıca Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı eğitimi veren Lisans Programı 2005-2006 eğitim-öğretim yılında açılmıştır (YÖK Atlas).

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz üniversitelerin ÇTLE Bölümü müfredatına göre Güney-Batı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı'nda Azerbaycan Türkçesi zorunlu dersler sırasında yer almıştır. Bu bölümlerde Azerbaycan Türkçesi, 1. dönemden itibaren okutulmaya başlamakta ve 4. dönemde bitmektedir. Bundan başka müfredatta seçmeli olarak Azerbaycan Halk Edebiyatı ve Modern Azerbaycan Edebiyatı dersleri de bulunmaktadır. Bazı üniversitelerde Azerbaycan Türkçesi Metin Aktarma - I, II, III; Azerbaycan Türkçesi Sözlü ve Yazılı Anlatım dersleri seçmeli olarak verilmektedir.

Türkiye'deki ÇTLE bölümlerinin birçoğu beş anabilim dalından oluşmaktadır. Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı'nda Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Halaç ve Horasan Türklerinin dilleri, edebiyatları, tarihleri ve kültürleri öğretilmektedir. Söz konusu bölümlerin programları, her bir lehçe için ses bilgisi, şekil bilgisi, konuşma-çeviri, yazılı anlatım ile birlikte edebiyat tarihi, sözlü ve yazılı edebiyat, modern edebi durum, siyasi ve kültür tarihi gibi derslerle yoğun bir biçimde desteklenerek öğrencilerin alanlarına derinlemesine vakıf olmalarının sağlanmasına yöneliktir.

Örneğin, Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri Anabilim Dalında okutulan Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı dersleri Ankara Üniversitesi ÇTLE bölümü müfredatında aşağıda gösterildiği şekilde yer almıştır:

Azerbaycan Türkçesi I, Azerbaycan Türkçesi II, Azerbaycan Türkçesi III, Azerbaycan Türkçesi IV, Azerbaycan Türkçesi V, Azerbaycan Türkçesi VI, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Azerbaycan Diyalektolojisi ve Azer-

baycan Halk Edebiyatı zorunlu dersler arasındadır. Seçmeli derslerden Azerbaycan Hanlıkları, Güney-batı (Oğuz) Alan Araştırmalarının Kaynakları ve Azerbaycan Cumhuriyeti.

Hacı Bayram Veli Üniversitesi ÇTLE bölümünde sadece Azerbaycan Türkçesi I dersi zorunludur. Onun dışında bölümde okutulan Azerbaycan Türkçesi Ses Bilgisi, Azerbaycan Türkçesi Metin Aktarma I, II, III, IV, Azerbaycan Türkçesi Sözlü ve Yazılı Anlatım I, II, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı I, II, Azerbaycan Halk Edebiyatı I, II dersleri seçmelidir (Musalı, 2019: 272).

Bazı üniversitelerde anabilim dalları olmadığından Azerbaycan Türkçesi I, II, III, IV dersleri zorunlu dersler listesindedir. Azerbaycan Edebiyatı I ve II dersleri ise seçmelidir.

Bu bölümlerde sadece Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı öğretimi ile yetinilmemekte, Azerbaycan medeniyeti tarihsel derinlik ve karşılaştırmalı yöntem esas alınarak, siyasi ve kültür tarihi, ekonomik ve sosyal yapı, uluslararası ilişkiler bağlamında disiplinler arası bir bakış açısıyla öğretilmektedir.

Kaynaklara Ulaşma Sorunları ve Zorlukları

Türkiye’deki üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde öğrenim gören öğrencilerin “Çağdaş Türk Lehçeleri” dersi ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamak için Saadet Çağatay’ın *Türk Lehçeleri Örnekleri* (1972), *Türk Dünyası El Kitabı* (1976), Yavuz Akpınar ve Ferruh Ağca’nın *Çağdaş Türk Edebiyatları - I* (2018), Ahmet Buran ve Ercan Alkaya’nın *Çağdaş Türk Lehçeleri* (2001), *Türk Lehçeleri Grameri* (2007) gibi kitapları yayımlanmıştır. Fakat ÇTLE bölümlerinde zorunlu ders olarak okutulan Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı ile ilgili müfredatı kapsayan ders kitabı bugüne kadar hazırlanmamıştır.

Azerbaycan Türkçesiyle ilgili sözlüklerden ilki Hayati Develi (1986), daha kapsamlı sözlüğün yazarı ise Seyfettin Altaylı (2018) ve Yaşar Akdoğan (1999) olmuşlar. TDK tarafından ise 2 ciltten oluşan *Azerbaycan Diyalektoloji Lügati* (2003), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 1-3* (2018) yayımlanmıştır.

Türkiye’deki üniversitelerin ÇTLE bölümlerinde lehçe öğretiminde karşılaşılan sorunlarla ilgili çok az sayıda makale kaleme alınmıştır (Şahan, 2012; Baytok, 2018; Musalı, 2019). Şahan, lehçelerin iyi bir şekilde öğretilmesi için eğitici kadroların dil öğretimini profesyonel düzeyde öğretecek bilgi ve donanımlarının bulunması ve her lehçe için dil öğretimine yönelik ders araç ve gereçlerinin dersin seviyesine ve amacına uygun olarak hazırlanması vs. gibi çözüm yollarını sunmuştur (2012: 61). Bay-

tok ise öğretim elemanlarının birçoğunun lehçe öğretimi konusunda yeterli bilgi ve donanıma sahip olmamasının lehçe öğretimindeki sıkıntıların başında geldiği düşüncesindedir (2018: 888). Şunu da belirtmemiz gerekiyor ki Türkiye’deki birçok üniversitede Türk lehçeleri dersleri söz konusu lehçelerin taşıyıcıları tarafından verilmektedir. Örneğin, Ankara Üniversitesi ÇTLE bölümünde eğitim-öğretim programının dil öğretimi kısmı, standart Türk lehçelerini ana dili olarak konuşan uzmanlar ile öğretilen lehçelerde uzmanlaşmış ve bu lehçeleri iyi bilen öğretim üeleri tarafından okutulmaktadır.

Öğretim materyali eksikliği konusuna değinen Baytok, şu ana kadar Çağdaş Türk Lehçeleri bölümlerinde okutulmak üzere ders kitabı, CD, video vb. öğretim materyali hazırlanmadığını dile getiriyor (Baytok, 2018: 889). Türkiye’de Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı müfredatını kapsayacak ders kitapları yayınlanmamışsa da, Azerbaycan’da yabancılar için Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı kitapları hazırlanmıştır (Əlizadə, 1993: Həbibli, 2007: Mirzəyev, 2018: Rəhimova, 2016a: Rəhimova, 2016b). İsmi zikrettiğimiz bu kitaplar Azerbaycan Türkçesi derslerinde kullanılabilir ders kitaplarıdır. Ders araç gereçlerine ulaşmak ise dersi okutan öğretim üyesinin sorumluluğundadır.

Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatını iyi bir şekilde öğrenebilmek için yukarıda sıralanan problemlerin giderilmesi ile beraber roman, hikâye ve şiirler orijinal dilinde, yani Azerbaycan Türkçesine okutulmalıdır. Maalesef öğrencilerin büyük çoğunluğu Azerbaycan edebiyatı örneklerini Türkiye’de yayımlanan antolojilerden okumakta, hikâye, roman vs. eserlerin sadece Türkiye Türkçesindeki çevirilerini takip etmektedirler.

Türkiye’deki çeşitli üniversitelerin ÇTLE bölümlerinde “Azerbaycan Türkçesi”, “Azerbaycan Türkçesi Metin Aktarma” ve “Azerbaycan Edebiyatı Metin İnceleme” derslerini yürüten akademisyenlerin ve yüksek lisans ve doktora programında eğitim alan öğrencilerin bu derslerde karşılaştıkları sorunları aşağıdaki şekilde tasnif edebiliriz:

1. Dersin alan uzmanı tarafından okutulmaması;
2. Doğrudan bu derslere yönelik bir ders kitabının bulunmaması;
3. Türkiye’de yayımlanmış olan Azerbaycan Türkçesi ile ilgili kitapların tamamen dil bilgisi öğretimine yönelik hazırlanmış olması;
4. Azerbaycan’da yayımlanmış olan seçme metinlerden (hikâye, şiir vd.) oluşan Azerbaycan Türkçesi/edebiyatı kitaplarında, metinlerin kısaltılarak verilmiş olması ve metnin tamamının bulunamaması;
5. Azerbaycan edebiyatının çok önemli klasik eserlerinden oluşan ve yüzyıllara göre yapılmış “temel eserler” listesinin olmaması, bu nedenle de

okutmak istenen eserlerin belirlenmesinde güçlük yaşanması ve bunların içinden bir seçim yapılamaması;

6. Belirlenen roman, şiir vb. eserlerin temin edilememesi;
7. Azerbaycan edebiyatına ait güncel eserlerden haberdar olunamaması;
8. Azerbaycan'daki kültür, sanat ve edebiyat içerikli sitelerden haberdar olunmaması;
9. Azerbaycan Türkçesinin bir konuşma kılavuzunun yayımlanmamış olması;
10. Günümüzün teknolojik imkânlarını kullanarak Azerbaycanlı yazarlarla görüşme ve tanışma ortamlarının oluşturulmaması;
11. Azerbaycan edebiyatına ait eserlerin seslendirildiği bir sesli kitap imkânının bulunmaması, varsa da bunlardan haberdar olunamaması;
12. Azerbaycan'dan yayın yapan televizyon ve radyoların kültür, sanat ve edebiyat programlarının bilinmemesi.

Bütün yukarıda sıralanan sıkıntı ve zorluklar beraberinde yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin güncel, başarılı araştırma konusu seçimini de etkilemektedir. Makalemizde yukarıda sıraladığımız problemlere çözüm yolları üretmeye çalışacağız.

Bilgi teknolojilerinin gelişmesinden sonra kütüphanelerin bazıları yayımlanmış eserlerle beraber dijital kaynakları içeren karma kütüphanelere dönüşmektedir. Geleneksel kütüphanelerin sadece kütüphaneye gelen okuyuculara hizmet vermesi, çağdaş döneme ayak uydurmamak demektir. Zamanımızdaki teknolojik gelişmeler sonucu bilgi ağlarının etkin kullanımı sayesinde kütüphane hizmetlerinde de önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Artık yeni nesil kütüphaneler, fiziksel sınırlarının dışına çıkmayı ve değişik formatlarda, çok daha zengin koleksiyonları, bütünleşik bir ortamdan etkin ve hızlı bir biçimde zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın okurlarına iletmeyi hedeflemektedir. Bütün bunlar yeni bir kütüphane anlayışının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bilimsel literatüre bu anlayışı açıklayan sanal, duvarsız, elektronik, çevrimiçi, yeni, karma, masaüstü kütüphane anlayışları vs. gibi birbirine benzer terimler dâhil olmuştur (Afzali, 2008: 267).

Günümüzde elektronik kaynakların büyük önem arz ettiği bilinmektedir. Fakat bilgi kirliliği sebebiyle bunların hangisinin güvenilir kaynaklar olduğuna ilişkin sorular ortaya çıkarmaktadır. Makalede bu alandaki soruları yanıtlamak, problemleri çözmek için Azerbaycan edebiyatı ve Türkçesiyle ilgili dijital kaynakları aşağıdaki başlıklarla tasnif ederek araştırmacıların dikkatine sunmayı amaçladık: Kütüphaneler, devlet kurumlarının web siteleri, sözlükler, dergiler, gazeteler ve edebiyat siteleri.

Kütüphaneler

Azerbaycan'da faaliyet gösteren Millî Kütüphane, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Çocuk Kütüphanesi okurların bilgiye olan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla dijital çağa uyumlu hâle getirilmiştir. Bahsi geçen kütüphaneler kendilerine ait e-kütüphanelerini kurmuş ve çok sayıda basılı kitap ve dergilerin elektronik şekline ulaşım sağlamaktadırlar. Bu kütüphanelerin hazırladıkları veri tabanları da Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı araştırmacılarının ihtiyaçlarına cevap verecek seviyede olup, 7 gün 24 saat boyunca bilgiye ulaşma yolunda hizmet vermektedirler.

1922 yılında kurulmuş olan Azerbaycan Millî Kütüphanesi, Azerbaycan edebiyatı ve Azerbaycan Türkçesi araştırmacıları ve öğrenciler için çok faydalı bilgi kaynağıdır. Kütüphanesinin verdiği elektronik hizmetler takdire şayandır. Şöyle ki, kütüphanenin “Yeni Edebiyat” bölümünden (<http://anl.az/new/az/new-books/16-Yeni-kitablar>) yeni kitap, dergi ve gazeteleri takip etmek mümkündür.

Azerbaycan Millî Kütüphanesi, okurlara Elektronik Kütüphane aracılığıyla (<http://ek.anl.az/search/query?theme=e-kataloq>) gereken herhangi bir kitabı çevrimiçi olarak okumak veya sipariş yoluyla tam metnini elde etmek imkânı tanımıştır. Azerbaycan tarihi, Azerbaycan yazar ve şairleri, takvimdeki önemli günler vs. ilgili zengin veri tabanları da aynı kütüphane aracılığıyla (<http://anl.az/new/az/pages/60>) okurlara sunulmaktadır.

2001 yılında Azerbaycan'da Kiril alfabesinden tamamen Latin alfabesine geçilmiş ve 2004 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın İ. Aliyev tarafından Azerbaycan edebiyatı ve kültürünün örneklerini günümüze taşımak ve gelecek nesillere aktarabilmesi amacıyla daha önce Azerbaycan Türkçesinde yayımlanmış olan eserlerin Latin alfabesinde yeniden neşri ihtiyacını göz önünde bulundurularak karar alınmıştır. Böylece Azerbaycan edebiyatının en önemli örnekleri, sözlükler, antolojiler Latin alfabesiyle yeniden yayınlanmıştır. Millî Kütüphanenin “Elektron Kitabxana” veri tabanından (http://anl.az/el/latin_qrafikasi/list.php) bu eserlere kolayca erişim sağlanmaktadır. Veri tabanında yeniden yayımlanan bu eserler aşağıdaki başlıklar altında tasnif edilerek açık erişime sunulmuştur:

Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı

Dünya Çocuk Edebiyatı

Edebiyat Antolojisi

Klasik Azerbaycan Edebiyatı

Azerbaycan Halk Edebiyatı

Lügat ve Ansiklopediler

Azerbaycan Dili ve Tarihi

“Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı” veri tabanında A. Yıldırım, A. Şaiq, S. Rüstem, S. Vurgun, İ Efendiyev, H. Abbaszade, C. Novruz, N. Hasanzade, N.Hazri, M. Süleymanlı vd. şair ve yazarların eserlerinin, “Edebiyat Antolojisi” veri tabanında “Azerbaycan Nesri Antolojisi” (5 cilt), “Azerbaycan Damaturjisi Antolojisi” (4 cilt), “Azerbaycan Klasik Edebiyatından Seçmeler” (3 cilt), “Azerbaycan Çocuk Edebiyatı Antolojisi” (3 cilt) vs. antolojilerin, “Azerbaycan Halk Edebiyatı” veri tabanında “Azerbaycan Masalları” (5 cilt), “Azerbaycan Destanları” (5 cilt), “Azerbaycan Bayatıları”, “Azerbaycan Atasözleri”, efsane, rivayet, bilmecelerin tam metnine erişme imkânı vardır. “Lügat ve Ansiklopediler” veri tabanından “Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğü”, “Azerbaycan Dilinde İşlenen Arap ve Fars Sözlere Lügati”, “Rusça-Azerbaycanca Lügat”, “Azerbaycanca-Rusça lügat” ve çeşitli ansiklopediler yer almaktadır.

Azerbaycan Millî Kütüphanesinde yer alan “E-tezler” veri tabanında (<http://www.millikitابخana.az/dissertations/letter/A>) Azerbaycan’da savunulan tezler erişime açılmıştır.

Kütüphane sesli kitaplar açısından da zengindir (<http://anl.az/audio-books.php>). Millî Kütüphanenin “Musiki Kütüphanesi” veri tabanında Azerbaycan halk musikisi örneklerine ulaşabilmekteyiz (http://anl.az/el/musiqi_kitابخanası/fonoteka/az_xalq_musiqisi.php).

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına bağlı olan “Prezident Kitabxanası” sitesinde (<http://www.preslib.az/>) çok sayıda kitabın tam metnine ulaşmak imkânı vardır. Kütüphane tarafından oluşturulan ve çeşitli öncelikli konuları kapsayan büyük ölçekli elektronik projeler (<https://www.preslib.az/eprojects.html>) kullanıcılar için zengin bir bilgi kaynağıdır. Buradaki “Hocalı” başlıklı veri tabanından (<https://khozaly.preslib.az/>) Hocalı Soykırımı ile ilgili kitap ve makalelerin tam metnine erişim sağlama imkânı sunulmuştur. Bunun dışında “20 Yanvar” (<https://aggression.preslib.az/>), “Müstəqil Azərbaycan” (<https://republic.preslib.az/>), “Ermeni Vandalizmi” (<https://www.armenianvandalism.az/>), “Ermeni cinayetleri” (<https://genocide.preslib.az/>), “Azerbaycan ve İslam Dünyası” (<https://islamworld.preslib.az/>) gibi veri tabanları alanla ilgili en önemli kaynakları okurlara sunmaktadır.

Kütüphanenin hazırladığı “Türk Halklarının Kitap Abideleri” adlı veri tabanı zenginliği ile dikkat çekmektedir (<https://turklib.az/>) ve ÇTLE bölümü öğrencileri için alternatifi olmayan dijital bir kaynaktır. Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi çalışanları, Türk halklarının kültürel mirasının bir parçası olan ve kütüphanede yer alan kitapları dijitalleştirmiş ve bu veri tabanında bir araya getirerek önemli kaynak oluşturmuşlardır. Bu projenin temel amacı, Türk halklarının kültürel mirasını tek bir portal üzerin-

den alan uzmanlarına sunmaktır. Bu veri tabanının “Kitaplar” bölümünde yazılı abideler (<https://turklib.az/cat1.html>), destanlar (<https://turklib.az/cat2.html>) ve monografik araştırmalara (<https://turklib.az/cat3.html>) kolay şekilde erişim sağlanmaktadır. “E-makaleler” bölümünde Türk dünyası edebiyatı ile ilgili Azerbaycan Türkçesinde yayımlanmış olan makalelerin tam metni bulunmaktadır. Veri tabanının “Bibliyografya” bölümü kendi içinde de bölümlere ayrılmış (Azerbaycan, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Karacay, Kazak, Kırgız, Kumuk, Nogay, Özbek, Tuva vs.) ve tüm Türk dünyası edebiyatı örneklerinin, söz konusu edebiyatla ilgili monografik araştırmaların vs. künyelerini ihtiva etmektedir (<https://turklib.az/biblio.html>). Ayrıca “Yeni Neşirler” başlığı ile yeni yayımlanan ve kütüphaneye dâhil olan kitaplar hakkında bilgi okurlara iletilmektedir (<https://www.preslib.az/books.html>).

Azerbaycan Çocuk Kütüphanesindeki bazı kitaplara <http://clb.az/aud2136.html> linkinden erişim sağlanmaktadır. Sitede, sesli masal ve hikâyeler (http://clb.az/audio-nallar-hekaylr-eirlr_k22.html) yer almaktadır.

İran Millî Kütüphanesi klasik Azerbaycan edebiyatı kaynaklarına ulaşmak için kıymetli bir platformdur (<http://dl.nlai.ir/ui/forms/index.aspx>). İran Meclis Kütüphanesi de Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı açısından önem arz eden bazı elyazması kitapları okurlarının hizmetine açmıştır (<http://dlib.ical.ir/faces/home.jsp>).

Devlet Kurumlarının Web Siteleri

Azerbaycan’da faaliyet gösteren birçok yükseköğretim ve diğer devlet kurumlarının sitelerinin aracılığıyla hem Azerbaycan’la ilgili genel hem de akademik bilgilere ulaşmak mümkündür. Devlet kurumlarından kastımız Azerbaycan’da faaliyet gösteren bakanlıklar, üniversiteler, İlimler Akademisi, Yüksek Öğretim Kurulu, vakıflar vs.dir. Söz konusu kurumların siteleri Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı uzman ve araştırmacılarının bilgi ihtiyaçlarını giderecek dijital kaynaklarla zengindir.

Örneğin, Haydar Aliyev Vakfı tarafından hazırlanan “Azerbaycan” sitesi (<https://azerbaijan.az/related-information/254>) Azerbaycan tarihi, coğrafyası, medeniyeti, eğitimi, devlet remizleri, takvimdeki önemli gün ve tarihler ile ilgili kısa, öz bilgileri ihtiva etmektedir. Sitede, interaktif Azerbaycan haritası, zengin sesli kitap, Azerbaycan filmleri, Azerbaycan müziği, Azerbaycan çizgi filmleri arşivi yer almaktadır.

Azerbaycan bayrağı, arması, tarihi, edebiyatı, medeniyeti, etnografisi, folkloru, mutfağı, turizmi ve s. ilgili güncel bilgiler almak için (http://www.azerbaijans.com/index_tr.html) sitesinden de yararlanmak mümkündür.

Azerbaycan Kültür Bakanlığının <http://mct.gov.az/az/> sitesinden Azer-

baycan tiyatrosu, sineması, mutfağı vs. ilgili bilgiler yer almaktadır. Bakanlık tarafından hazırlanmış olan “Cinema Online” adlı sitede (<https://www.azcinemaonline.com/az/>) çizgi filmleri, belgeseller, yerli ve yabancı filmleri izlemek imkânı sunuluyor. Bakanlığın 360 Tur sitesinden (<http://azerbaijan360.az/what-to-see/museums/>) Azerbaycan müzelerini ziyaret etmek mümkündür.

Azerbaycan Kültür Bakanlığına bağlı bulunan “Kütüphane Kolektörü” da bazı kaynaklara erişme açısından ehemmiyet arz etmektedir (<http://bo-okcollector.az/haqqimizda/>).

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi (1945) (<http://science.gov.az/>) dâhilinde faaliyet gösteren Dilcilik, Edebiyat, Folklor ve Elyazmaları Enstitülerinde Azerbaycan Türkçesi, edebiyatı, folkloru ile ilgili akademik çalışmalar gerçekleştirmekte, yüksek lisans ve doktora eğitimi verilmektedir. Bu açıdan Türkiye’deki Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı eğitimi veren akademisyenlerin, araştırmacıların takip etmesi gereken kurumlardandır.

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Dilcilik Enstitüsünde “Azerbaycan Dilinin Tarihi”, “Azerbaycan Dilinin Diyalektolojisi”, “Çağdaş Azerbaycan Türkçesi”, “Teorik Dilcilik”, “Eski Dil ve Medeniyetler”, “Terminoloji” vs. bölümler faaliyet göstermektedir. <http://www.dilcilik.az/> sitesinde her bir bölümün akademik faaliyetini izlemek, genelde enstitüde yapılan çalışmaları takip etmek imkânı vardır. Örneğin, bu enstitüde yayımlanan kitaplar “Yeni Neşirler” başlığıyla <http://www.dilcilik.az/yeni-neshirler.htm> sitesinde sunulmaktadır. Sitede yer alan “İlmi Kütüphane” linkinde enstitü kütüphanesinde bulunan bazı kitapların tam metni ve enstitüde savunulmuş tezlerin listesi yer almaktadır. Bunun dışında sitede “Dilcilik Enstitüsünün Eserleri” adlı mecmuanın bazı sayıları bulunmaktadır.

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsündeki mevcut bölümler, yayımlanan dergiler, savunulan tezler, köşe yazıları vs. hakkında bilgiyi <http://literature.az> sitesinden alabilmekteyiz. Enstitüde Azerbaycan edebiyatının bütün dönemlerini araştıran bölümler faaliyet göstermektedir: “Azerbaycan Halk Edebiyatı ve Edebî Abideler”, “Kadim Devir Azerbaycan Edebiyatı”, “Nizamişinaslık”, “Orta Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı”, “Füzulişinaslık Sektörü”, “Erken Yeni Dönem Azerbaycan Edebiyatı”, “20. Yüzyıl (Sovyet Dönemi) Azerbaycan Edebiyatı”, “Azerbaycan Mühaceret Edebiyatı”, “Türk Halkları Edebiyatı” vs.

Sitede, Edebiyat Enstitüsü tarafından yayımlanan “Edebiyat Mecmuası”, “Edebî İlişkiler”, “Poetika İzm”, “Türk Halkları Edebiyatı” dergilerin bazı sayılarının tam metinlerine ulaşmak mümkündür. Bunun dışında e-kütüphane linkinde Edebiyat Enstitüsünde savunulan tezlerin geniş özetlerinin (Avtoreferat) elektron versiyonu, bazı kitapların tam metni bulunmak-

tadır. “Yeni Neşirler” linkinden ise yeni yayınlanan kitapları takip etmek imkânı vardır.

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü 1950 sene-sinde kurulmuş olup, günümüzde de faaliyetini devam ettirmektedir. Enstitü yazma eserlerin metin çevirisi, tercümesi, araştırılması ve yayımını gerçekleştirmekle beraber yüksek lisans ve doktora eğitimi veren bir kurumdur. Enstitüde Azerbaycan Türkçesi, edebiyatı, tarihi vs. ile ilgili yazma ve taş baskısı kitaplar muhafaza edilmektedir. Enstitünün Türk Dilli Elyazmalar Bölümünde alanla ilgili çeşitli araştırmalar yürütülmüş ve yayımlanmıştır. Elyazmalar Enstitüsünün sitesi Türkiye’deki Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının sitesi ile (<http://yazmalar.gov.tr/>) karşılaştırılmaz. Zira Elyazmalar Enstitüsü sitesinin (<http://www.manuscript.az/>) en büyük eksiği site üzerinden katalog taramasının yapılamamasıdır. Enstitünün “Elmi resurslar” başlıklı veri tabanından (<http://www.manuscript.az/index.php?do=static&page=klassik>) sadece bazı yayınların tam metnine erişme imkânı vardır. Elyazmalar Enstitüsü’nün yayımladığı “Əlyazmalar Yanmır”, “Elmi Əsərlər” və “Filologiya Məsələləri” dergilerinin bazı sayılarına da siteden erişim sağlanmaktadır.

1994 yılında “Folklor Sarayı” ismiyle faaliyete geçen Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü (2003) sitesi Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi enstitüleri arasında en düzenli sitelerden biridir. Enstitüde “Klasik Folklor”, “Türk Halkları Folkloru”, “Dede Korkut”, “Mitoloji”, “Folklor ve Yazılı Edebiyat”, “Folklorun Toplanması və Sistemleştirilmesi”, “Musiki folkloru”, “Güney Azerbaycan Folkloru”, “Azsaylı Halkların Folkloru” vb. bölümler faaliyet göstermektedir. www.folklor.az sitesindeki “Araştırmalar” veri tabanında enstitüde faaliyet gösteren araştırmacıların makaleleri, “Dissertasiyalar” veri tabanında enstitüde savunulmuş doktora ve post doktora tezleri, “Avtoreferatlar” veri tabanında geniş tez özetleri bulunmaktadır. Folklor enstitüsü tarafından yayımlanan *Dede Korkut* dergisi (<http://www.dede-qorqud.net/saylarimiz.htm>) ve “Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatına Dair Tetkikler” dergisinin (<http://www.tedqiqler.com/saylar.htm>) tam metni okurlara ulaştırılmaktadır. Sitede “Azerbaycan Folklor Antolojisi” (http://www.folklor.az/azerb_folkloru_antologiyasi.htm), “Azerbaycan Folklor Külliyyatı” (http://www.folklor.az/azerb_folklor_kulliyati.htm), “Güney Azerbaycan Folkloru” (<http://www.folklor.az/Guney-Azerbaycan-Folkloru-cildler.htm>), “Karabağ Folkloru” (<http://www.folklor.az/qarabaq-folkloru.htm>) başlıklı kitaplar açık erişime sunulmuştur.

1923 yılında kurulan ve günümüzde Azerbaycan Millî İlimler Akademisine bağlı bulunan Merkezi İlmi Kütüphane (www.mek.az) kütüphanesini

ciliğin modern şartlarına uyum sağlamaya çalışsa da, dijital hizmetleri yetersizdir. Bu kütüphanenin web sitesi aracılığıyla sadece çok sınırlı sayıda eserlere ulaşmak mümkündür. Bunun yanı sıra adı geçen kurumda bulunan kitapların kataloğuna bile söz konusu site aracılığıyla erişim sağlanamamaktadır.

1919 senesinde kurulmuş olan Bakü Devlet Üniversitesinin en eski fakültelerinden biri de Filoloji Fakültesidir. <http://philology.bsu.edu.az/> sitesinden fakültedeki anabilim dalları (kafedralar) hakkında bilgi edinmek, verilen lisans ve yüksek lisans dersleri hakkında malumat almak mümkündür. Bakü Devlet Üniversitesinde yayımlanan alan dergilerinin bazı sayılarına (http://bsu.edu.az/az/content/elmi_jurnallar) erişim vardır. Bakü Devlet Üniversitesi İlmi Kütüphanesinin de dijital hizmetleri yetersizdir.

Bakü Devlet Üniversitesi dışında Sumgayıt Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinde (<https://sdu.edu.az/az/philology>) Azerbaycan Türkçesi ve Azerbaycan Edebiyatı anabilim dalları faaliyet göstermektedir. Site bilimsel içerikten yoksun olup, sadece üniversitenin *Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi Xəbərləri* dergisinin 2014-2017 yılında yayımlanmış sayılarının elektronik versiyonu yer almaktadır.

1921 yılında kurulmuş Azerbaycan Devlet Pedagoji (Eğitim) Üniversitesi Filoloji Fakültesi, Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı alanında öğretmen yetiştiren yükseköğretim kurumudur. Fakülte sitesi müfredat ve akademik kadro hakkında bilgi dışında (http://adpu.edu.az/gen/html/azl/fakulte/Filologiya_fakultesi/index.htm) elektronik kaynak olarak kullanacağımız verileri ihtiva etmemektedir. Üniversitede “Azərbaycan Pedagoji Universitetinin Xəbərləri” dergisi yayımlansa da internet üzerinden bu mecmuanın hiçbir sayısına ulaşmak imkânı sunulmamaktadır.

Nahçıvan Devlet Üniversitesinde de Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı eğitimi verilmektedir. Site bu alanda sadece üniversitenin sosyal bilimler dergisini (<http://ndu.edu.az/az/content/411/>) erişime açmıştır.

Özel üniversiteler içerisinde 1995 yılından günümüze kadar Hazar Üniversitesinde Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı üzere lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi verilmektedir. Bölüm sitesinden akademik kadronun faaliyetiyle ilgili bilgilere ulaşmamız mümkündür (www.khazar.org/az/menu/117/azerbaycan_dili_ve_edebiyati).

1934 yılında tesis edilmiş olan Azerbaycan Yazarlar Birliğinin <http://www.azyb.az/> ve <https://www.ayb.az/> siteleri çağdaş Azerbaycan edebiyatı gündemini takip edebilmek için önemlidir. Sitede Yazarlar Birliğinin tarihi, üyeleri, faaliyetleri, tercümeleler, makaleler, hikâyeler, çocuk edebiyatı ve Azerbaycan edebiyatı ile ilgilenen bilgi kullanıcılarının sorularının ya-

nıtlayacak diğer yazılar yer almaktadır. Azerbaycan Yazarlar Birliği tarafından yayımlanan ve Çağdaş Azerbaycan edebiyatı açısından önemli olan *Azerbaycan, Ulduz, Qobustan, Literaturniy Azerbaycan* dergileri erişime açıktır. Dergilere aşağıdaki linkler üzerinden ulaşmak mümkündür:

Ulduz <http://www.azyb.az/index.php/journal/index/2>;

Azerbaycan <http://www.azyb.az/index.php/journal/index/1>;

Qobustan <http://www.azyb.az/index.php/journal/index/3>;

Literaturniy Azerbaycan <http://www.azyb.az/index.php/journal/index/4>.

Yazarlar Birliğinin “Audio Kitap” veri tabanında (http://mediateka.musigi-dunya.az/audio_book.html) Azerbaycan şair ve yazarlarının eserleri sesli kitap şeklinde yer almaktadır. Azerbaycan şairlerinin şiirlerine yapılan bestelere “Fonoteka” adıyla <http://mediateka.musigi-dunya.az/fonoteka.html> linkinden ulaşma imkânı sağlanmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Tercüme Merkezi, Cumhurbaşkanlığı kararıyla 2014 yılından faaliyete başlamıştır. Kurum Azerbaycan edebiyatı örneklerini Azerbaycan Türkçesinden birçok yabancı dile tercüme ederek yayımlamaktadır. Yayımlanmış kitaplarla ilgili bilgiyi yayın kataloğundan almak imkânı vardır (http://aztc.gov.az/uploads/books/online/kataloq_pdf/index.html). Kurumun sitesi elektronik kaynaklar açısından çok zengindir. 2016 yılında yayımlanmış olan “Azerbaycan Edebiyatı Antolojisi” Azerbaycan edebiyatı için önemli kaynaklardan sayılabilir (<http://aztc.gov.az/uploads/books/online/Antologiyapdf/index.html#p=1>).

Kurum sitesindeki e-kütüphane linkinden Azerbaycan Türkçesi, edebiyatı, halk edebiyatı, sözlükler vs. kaynaklara ulaşmak imkânı tanımaktadır (<http://achiqkitab.az/Books/BookList/103/Elektron%20kitablar/>).

Karabağ sorunu ile ilgili roman, hikâye, monografi, dergi vd. türlerdeki eserlere Virtual Karabağ Kütüphanesinden <https://library.virtualkarabakh.az/az/books-category/2> ulaşmak mümkündür. Site, Karabağ’daki Ermeni mezalimi ile ilgili film ve belgeselleri de izlemek imkânı sunmaktadır <https://www.virtualkarabakh.az/az/tv/10/1/videoqalereya.html>.

Azerbaycan’da savunulan doktora ve post doktora tez özetleri (2004 yılından sonra) veri tabanına Azerbaycan Ali Attestasiya Komisyonu’nun (Azerbaycan Yüksek Öğretim Kurulu’nun) sitesinden ulaşabilmekteyiz.

(http://www.aak.gov.az/avtoreferat?full_name=°ree=0&science=9&code=0&p_name=0&table_id_length=50)

Ketabnak platformu bazı Azerbaycan edebiyatı örneklerini elde etmek için önemli bir veri tabanıdır (<https://ketabnak.com/>). Ayrıca Farsça ya-

yımlanmış Azerbaycan edebiyatı örnekleri (<http://www.ketabfarsi.org/>) veri tabanında okurlara iletilmektedir.

Sözlükler

Günümüze kadar Azerbaycan’da ve Türkiye’de iki dilli, açıklamalı, diyalektoloji vs. Azerbaycan Türkçesi sözlükleri yayımlanmıştır. Bu sözlüklerin tam metnine isimlerini yukarıda zikrettiğimiz sitelerden ulaşmamız mümkündür. Bunun dışında uzmanlarına yardımcı olacak Azerbaycan Türkçesi ile ilgili sanal sözlükler de hazırlanmıştır. Sanal sözlüklere aşağıdaki linklerden ulaşmak imkânı sağlanmaktadır:

<http://dilmanc.az/az/tercume>

<https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti/a/>

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&view=lehceler

Dergiler

Azerbaycan’da filoloji alanında çok sayıda akademik dergi yayımlansa da, bu dergilerin büyük çoğunluğunun sitesi yoktur ve bunların dijital versiyonlarına erişemiyoruz. Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı ile ilgili yayımlanan dergilerin bir kısmını yukarıda kurumlardan bahsederken hatırlamış olduk. Konuyla ilgili diğer açık erişimli dergileri burada zikretmek istiyoruz.

Azerbaycan’da kısa süre önce “İnforma.az” adlı Azerbaycan dergi platformu oluşturulmaya başlamıştır. Bu dergi platformunda Azerbaycan Bilimler Akademisi, Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan dergilerin arşivi oluşturulmaktadır. Veri tabanı yeni olduğundan eksikleri çoktur (<https://informa.az/>).

Azerbaycan Eğitim Bakanlığının yayın organı olan *Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Tedrisi ve Azerbaycan Mektebi* dergileri eski bir maziye sahiptir ve açık erişimli dergilerdir. Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı araştırmacıları hem bu dergilerde makalelerini yayımlayabilir hem de gereken bilgilere ulaşabilirler. 1954 yılından itibaren yayımlanmaya başlayan *Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Tedrisi* dergisi bugün de yayın hayatına devam etmektedir (<https://journal.edu.az/az/journal/teaching-azerbaijani-language-and-literature>). *Azerbaycan Mektebi* dergisi ise eğitim biliminin çeşitli konularını ele almaktadır. Dergi arşivinden sayıların büyük bir kısmına erişim imkânı sunulmaktadır (<https://journal.edu.az/az/journal/azerbaijan-journal-educational-studies/archive>).

1989 yılında faaliyete geçen ve şiir, hikâye, roman çevirilerinin, tercümelerinin yayımlandığı *Xəzər* edebî dergisinin (<http://xezerjurnali.az/az/articles>) 2015-2020 yıllarındaki sayıları erişime açıktır.

Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nizami Edebiyat Müzesi tara-

findan 2004 yılından itibaren kesintisiz yayımlanan *Risale* dergisi Azerbaycan edebiyatı ile ilgili araştırmaları yayımlamaktadır (<http://risale.az/en/content/10>).

Azerbaycan Millî Bilimler Akademisinin yayını olan *Türkolojiya* dergisi (<https://www.turkolojiya.org/index.html>) filoloji alanında bazı indekslerde taranan ve çağdaş dergicilik prensiplerine nispeten uyan bir dergidir.

Hazar Üniversitesinin yayınlarından olan *Hazar Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* (<https://jhss-khazar.org/about-journal/>) açık erişimli dergi olarak kullanıcılarla buluşmaktadır.

İran Beşerî Bilimler veri tabanından İran’da yayımlanmış makalelere ulaşmak mümkündür (<http://ensani.ir/fa>).

Gazeteler ve Edebiyat Siteleri

Azerbaycan Türkçesi ve çağdaş Azerbaycan edebiyatı ile ilgili gündemi takip edebilmek için Azerbaycan’da yayımlanan gazeteler ve edebiyat siteleri önem arz etmektedir. Bunlar arasında “Edebiyat gazetesi”, “525-ci qəzet”, “Aydın yol” ve “Kulis.az” vardır.

1934 yılından itibaren yayın hayatına başlayan Edebiyat gazetesi Azerbaycan Yazarlar Birliğinin yayın organıdır ve Çağdaş Azerbaycan edebiyatını takip edebilmek için en önemli kaynaklardan biridir. Gazete erişime açıktır: <http://edebiyatqazeti.az/>.

“525-ci qəzet” edebî makale ve edebi örnekleri ihtiva etmesi açısından önemlidir: <https://525.az/?name=category&nov=edebiyat>.

Aydın Yol sitesinde dünya edebiyatı, tercüme sanatı ve söyleşiler yer almaktadır: <http://aydinyol.az/home/2/Ana-sehife>.

Kulis.az sitesi (<https://kulis.az/>) Azerbaycanlı yazar ve şairlerin eserlerini ve edebiyatla ilgili güncel yazıları yansıtan zengin bir kaynaktır.

Azerbaycan ve dünya edebiyatındaki güncel haberleri APA Haber Acentesi sayfasından <https://apa.az/az/edebiyat> izlemek imkânı vardır.

Sonuç

Makalemizde Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı eğitimindeki sorunlarını ve zorluklarını ele almaya ve bu sorunlardan biri olan kaynak sorununu çözmeye çalıştık. Bu sorunları ve çözüm yollarını aşağıdaki şekilde sıralaya biliriz.

Türkiye’deki üniversitelerde Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatını tedris eden akademisyenlerin en büyük sıkıntısı, müfredatı ihtiva eden Azerbaycan Türkçesi ders kitaplarının yokluğu meselesidir. Türkiye’de söz konusu ders kitapları hazırlanana kadar Azerbaycan’da yabancı uyruklu öğrenciler

için yayımlanmış ders kitaplarının kullanılması bu alanda önemli boşluğu dolduracaktır.

Azerbaycan edebiyatının öğretiminde de aynı sıkıntı ile karşı karşıya kalıyoruz. Müfredatı kapsayan Azerbaycan edebiyatı ders kitabının bulunmaması hem öğretim üyelerini hem de öğrencileri etkilemektedir. Oysaki Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İ. Aliyev'in aldığı kararla Azerbaycan edebiyatı antolojisinin, Azerbaycan edebiyatı örneklerinin Latin alfabesinde yayımlanması ve Millî Kütüphanede açık erişime açılmasıyla bu sorun da çözüm bulmuştur. Buna ilaveten Azerbaycan'da Azerbaycan edebiyatı tarihinin yeni baskıları gerçekleştirilmiş ve dijital şekilde okurlara sunulmuştur.

Söz konusu bölümlerde eğitim alan öğrencilerin Azerbaycan edebiyatı ile ilgili yaptığı yanlışlardan biri Azerbaycan edebiyatı örneklerini Türkiye Türkçesinde mütalaa etmeleridir. Makalemizde hem klasik Azerbaycan edebiyatı hem de çağdaş Azerbaycan edebiyatı numunelerine kolay erişebilecekleri veri tabanları sıralanmıştır. Yakın lehçe eğitimindeki sorunların çözülmesinin en önemli faktörü hedef lehçede okuma yapmaktır.

Araştırmacı ve öğrencilerin alanla ilgili kaynaklara ulaşamama sebeplerinden biri bazı dijital kaynakların arama motorlarında tarama zamanı çıkmamasıdır. Yani herhangi bir belgeyi elde etmek için kütüphanenin sitesinde tarama yapmak gerekiyor. Diğer bir sıkıntı ise arama motorlarında doğru anahtar kelimelerle arama yapılmamasıdır. Şöyle ki Azerbaycan Türkçesindeki herhangi bir kitap için arama verilirken kitap adının veya anahtar kelimenin Azerbaycan Türkçesinde doğru yazıldığından emin olmak gerekiyor. Bunun dışında okurlar genellikle “ə, x, q” gibi harflere dikkat etmeden arama yapmaktadırlar.

Azerbaycan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi konuşma kılavuzlarının olmamasından şikâyetçi olan öğrencilerimize yine de Azerbaycan'da yayımlanmış ve onların ihtiyaçlarını giderecek şekilde hazırlanmış olan sözlüğü tavsiye ediyoruz.

Türkiye'deki üniversitelerde Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı derslerini okutan akademisyenlerin, lisans ve özellikle yüksek lisans ve doktora eğitimi alan ve söz konusu alanda araştırma yapan genç araştırmacıların ihtiyaçlarını karşılayacak ve kolay bir şekilde erişebilecekleri dijital kaynakları tasnif etmeğe çalıştık. Böylece, Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı öğrenen öğrencinin ders kitabı, sözlük, antoloji, ansiklopedi, tez, sesli kitap ihtiyaçlarını Azerbaycan'daki çeşitli kütüphanelerin aracılığıyla edebileceklerini belirledik. Bunun dışında hem sözlü hem yazılı edebiyat hem de çağdaş edebiyat örneklerini saniyeler içerisinde elde edebilecekleri veri tabanlarının var olduğunu dikkatlerine sunmuş olduk. Çağdaş Azerbaycan

yazar ve şairlerin eserlerinin ve söyleşilerinin yayımlandığı popüler dergi, gazete ve edebiyat sitelerini de tanıtmaya çalıştık.

Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı ile ilgili dijital kaynakları değerlendirdiğimizde aşağıdaki tablo ortaya çıkmış oluyor:

Tablo 1: Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatının dijital kaynakları

Kütüphane veya Kurum	Belge Türü	Link
Azerbaycan Millî Kütüphanesi	Yeni yayımlanan kitaplar	http://anl.az/new/az/new-book-s/16-Yeni-kitablar
	Elektron katalog ve kitapların tam metni	http://ek.anl.az/search/query?theme=e-kataloq
	Azerbaycan tarihi, medeniyeti, edebiyatı, yazarları vs. ilgili veri tabanları	http://anl.az/new/az/pages/60
	Azerbaycan edebiyatı örnekleri, antolojiler, sözlükler vs.	http://anl.az/el/latin_qrafikasi/list.php
	Sesli kitaplar	http://anl.az/audio-books.php
	Azerbaycan müziği	http://anl.az/el/musiqi_kitabxanası/fonoteka/az_xalq_musiqisi.php
	E-tezler	http://www.millikitabxana.az/dissertations
Prezident Kütüphanesi	Azerbaycan tarihi, medeniyeti vs. ilgili veri tabanları	https://www.preslib.az/eprojects.html
	Hocalı soykırımı 20 Yanvar Ermeni vandalizm'i Bağımsız Azerbaycan Ermeni cinayetleri Azerbaycan ve İslam dünyası	https://khojaly.preslib.az/ https://aggression.preslib.az https://www.armenianvandalism.az/ https://republic.preslib.az/ https://genocide.preslib.az/ https://islamworld.preslib.az/
	Türk halklarının kitap abideleri Türk halklarının yazılı abideleri Türk halklarının destanları Türk dünyası ile ilgili monografiler	https://turklib.az/ https://turklib.az/cat1.html https://turklib.az/cat2.htm https://turklib.az/cat3.html
	Yeni yayımlanan kitaplar	https://www.preslib.az/books.html

Azerbaycan Çocuk Kütüphanesi	Çocuk kitapları	http://clb.az/a_d2136.html
	Sesli masal ve hikâyeler	http://clb.az/audio-nallar-hekaylr-eirlr_k22.html
TURUZ	Azerbaycan edebiyatının çeşitli örnekleri, yazma eserler vs.	https://turuz.com/
İran Millî Kütüphanesi	Azerbaycan edebiyatı örneklerinin elyazmaları	http://dl.nlai.ir/ui/forms/index.aspx
İran Meclis Kütüphanesi	Azerbaycan edebiyatı örneklerinin elyazmaları	http://dlib.ical.ir/faces/home.jsp
Azerbaycan	Azerbaycan tarihi, medeniyeti, filmleri, çizgi filmleri vs.	https://azerbaijan.az/related-information/254 http://www.azerbaijans.com/index_tr.html
Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi	Folklor, Dilcilik, Edebiyat, Elyazmaları Enstitüsünün yayınları	www.folklor.az http://www.dilcilik.az http://literature.az http://www.manuscript.az/index.php?do=static&page=klassik
Azerbaycan Yazarlar Birliği	Çağdaş edebiyatla ilgili makaleler, haberler vs.	http://www.azyb.az/ https://www.azyb.az/
	<i>Ulduz</i> dergisi <i>Azərbaycan</i> dergisi <i>Qobustan</i> dergisi <i>Literaturniy Azerbayjan</i> dergisi	http://www.azyb.az/index.php/journal/index/2 ; http://www.azyb.az/index.php/journal/index/1 ; http://www.azyb.az/index.php/journal/index/3 ; http://www.azyb.az/index.php/journal/index/4 .
Azerbaycan Cumhuriyeti Ter-cüme Merkezi	Dijital Kütüphanesi	http://aztc.gov.az/uploads/books/online/Antologiyapdf/index.html#p=1
Ali Attestasiya Komisyonu (YÖK)	Doktora tezlerinin özetleri	http://www.aak.gov.az/avtoreferat?full_name=&degree=0&science=9&code=0&p_name=0&table_id_length=50
Dergiler	<i>Türkologiya</i> dergisi <i>Hazar</i> dergisi <i>Hazar Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi</i>	https://www.turkologiya.org/index.html http://xezerjurnali.az/az/articles https://jhss-khazar.org/about-journal/
Gazete ve edebiyat siteleri	Edebiyat Gazetesi 525-ci gazete Aydın Yol Kulis.az	http://edebiyatqazeti.az/ https://525.az/?name=category&nov=edebiyat http://aydinyol.az/home/2/Ana-sehife https://kulis.az/

Tabloyu gözden geçirdiğimiz zaman Türkiye’de Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı eğitimi için gereken dijital kaynak ve malzemelerin akademisyen, araştırmacı ve öğrencilerin ihtiyaçlarını giderecek durumda olduğu malum oluyor.

Sonuç olarak ÇTLE bölümlerinde okutulan Azerbaycan Türkçesi dersinin araç gereçleri olarak kullanılacak geniş bir dijital havuzu oluşturmaya çalıştık. Bu havuzu kaynak olarak kullanmakla hem Azerbaycan Türkçesini nitelikli bir şekilde öğrenmek aynı zamanda Azerbaycan şair ve yazarlarının eserlerini tek tek gözden geçirmek, alanda akademik araştırma yapmak, çağdaş Azerbaycan edebiyatının güncel durumunu izlemek mümkündür.

Kaynakça

- Abdullayev, B. (2013a). *Klassik Azərbycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti*: 2 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Abdullayev, B. (2013b). *Klassik Azərbycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti*. 2 cildə. I. cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Afzali, Mehdi (2008). “Karma Kütüphane: Dijital ve Geleneksel Kütüphanelerin Odak Noktası”. *Türk Kütüphaneciliği* 22/3, 266-278.
- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Akdoğan, Y. (2000). *Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Deniz Kitabevi.
- Akpınar, Y. (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Akpınar, Y. ve Ağca, F. (2018). *Çağdaş Türk Edebiyatları – I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü-I*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü-II*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Baytok, A. (2018). “Türk Lehçeleri Konuşurlarına Lehçe Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. *Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildirileri*. Bişkek. 884-897.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çağatay, Saadet (1963), *Türk Lehçeleri Örnekleri – I*. Ankara: DTCF Yayınları.
- Əlizadə, S. (1993). Əski Azərbycan Yazısı. Bakı: Bakı Universiteti.
- Komasyon, (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. (Editör: A. B. Ercilasun) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Həbibli, R. (2007). *Azerbaycan dili*. Ali məktəblərdə xarici tələbələr üzrə hazırlıq kursu üçün dərslik. Bakı, MSV Nəşr.

- Mirzəyev, K. (2018). *Azərbaycan dili* (əcnəbi tələbələr üçün dərslik). Almatı: Qaz MPU.
- Musalı, V. (2019). “Türkiyə’de Azərbaycan Türkçəsi və Edebiyatının Eğitimi ve Öğretimi: Tarihçe, Sorunlar ve Öneriler”. *100. yılında Azərbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi Bildirileri*. Eskişehir. 271-280.
- Musalı, V. (2020). “Pandemiya dönəmi: elmi fəaliyyət və elektron kitabxanalar”. 525-ci qəzet, 8 Aralık. <https://525.az/news/157291-pandemiya-donemi-elmi-fealiyyet-ve-elektron-kitabxanalar> erişim tarihi: 21.12.2020
- Musalı, V. (2020). Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının elektron qaynaqları”. *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və İncəsənətinin milli özünütədqiqdə və Mərkəzi Asyadakı mədəni təraqqidə yeri Beynəlxalq elmə konfransın materialları*. Bakı. 119-121.
- Nəhmədov, Ə. və Bağirova, L. (1992). *Azərbaycanca – Rusca – Türkçə danışiq kitabçası*. Bakı: Azərnaşr.
- Rəhimova, G. H. vd. (2016a). *Azərbaycan Dili* (əcnəbi vətəndaşlar üçün). Bakı, Azərbaycan Beynəlxalq Təhsil Mərkəzi. 2016.
- Rəhimova, G. H. vd. (2016b). *Azərbaycan Dili. İş dəftəri*. Bakı, Azərbaycan Beynəlxalq Təhsil Mərkəzi. 2016.
- Rzayeva, N. E. (2018) vd. *Azərbaycan ədəbiyyatı*. Xarici tələbələrin hazırlıq kursu üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm.
- Şahan Güney, F. (2012). “Çağdaş Türk Lehçelerinin Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, II. Cilt, Ankara, 55-62.

Genel Ağ (İnternet) Kaynakçası

- <http://turklehceleri.humanity.ankara.edu.tr/> erişim tarihi: 18.12.2020
- http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Planı.aspx?bno=1607&bot=204 erişim tarihi: 21.12.2020
- <https://yokatlas.yok.gov.tr/netler-tablo.php?b=10037> erişim tarihi: 29.12.2020
- <http://anl.az/new/az/new-books/16-Yeni-kitablar> erişim tarihi: 19.12.2020
- <http://ek.anl.az/search/query?theme=e-kataloq> erişim tarihi: 19.12.2020
- <http://anl.az/new/az/pages/60> erişim tarihi: 19.12.2020
- http://anl.az/el/latin_grafikasi/list.php erişim tarihi: 19.12.2020
- <http://anl.az/audio-books.php> erişim tarihi: 19.12.2020
- http://anl.az/el/musiqi_kitabxanası/fonoteka/az_xalq_musiqisi.php erişim tarihi: 19.12.2020
- <https://www.preslib.az/eprojects.html> erişim tarihi: 15.12.2020
- <https://khozaly.preslib.az/> erişim tarihi: 15.12.2020
- <https://aggression.preslib.az> erişim tarihi: 15.12.2020
- <https://www.armenianvandalism.az/> erişim tarihi: 15.12.2020

- <https://republic.preslib.az/> erişim tarihi: 15.12.2020
<https://genocide.preslib.az/> erişim tarihi: 15.12.2020
<https://islamworld.preslib.az/> erişim tarihi: 15.12.2020
<https://turklib.az/> erişim tarihi: 13.12.2020
<https://turklib.az/cat1.html> erişim tarihi: 13.12.2020
<https://turklib.az/cat2.htm> erişim tarihi: 13.12.2020
<https://turklib.az/cat3.html> erişim tarihi: 13.12.2020
<https://www.preslib.az/books.html> erişim tarihi: 13.12.2020
http://clb.az/a_d2136.html erişim tarihi: 12.12.2020
http://clb.az/audio-nallar-hekaylr-eirlr_k22.html erişim tarihi: 12.12.2020
<https://turuz.com/> erişim tarihi: 9.12.2020
<http://dl.nlai.ir/ui/forms/index.aspx> erişim tarihi: 10.12.2020
<http://dlib.ical.ir/faces/home.jsp> erişim tarihi: 10.12.2020
<https://azerbaijan.az/related-information/254> erişim tarihi: 8.12.2020
http://www.azerbajjans.com/index_tr.html erişim tarihi: 8.12.2020
www.folklor.az erişim tarihi: 5.12.2020
<http://www.dilcilik.az> erişim tarihi: 5.12.2020
<http://literature.az> erişim tarihi: 5.12.2020
<http://www.manuscript.az/index.php?do=static&page=klassik> erişim tarihi: 5.12.2020
<http://www.azyb.az/> <https://www.ayb.az/> erişim tarihi: 3.12.2020
<http://www.azyb.az/index.php/journal/index/2> erişim tarihi: 3.12.2020
<http://www.azyb.az/index.php/journal/index/1> erişim tarihi: 3.12.2020
<http://www.azyb.az/index.php/journal/index/3> erişim tarihi: 3.12.2020
<http://www.azyb.az/index.php/journal/index/4> erişim tarihi: 3.12.2020
<http://aztc.gov.az/uploads/books/online/Antologiyapdf/index.html#p=1> erişim tarihi: 30.11.2020
http://aak.gov.az/avtoref_to_mudaf/avtoref_after_elm_sahe.php erişim tarihi: 6.11.2020
<https://www.turkolojiya.org/index.html> erişim tarihi: 5.12.2020
<http://xezerjurnali.az/az/articles> erişim tarihi: 5.12.2020
<https://jhss-khazar.org/about-journal/> erişim tarihi: 4.12.2020
<http://edebiyatqazeti.az/> erişim tarihi: 18.11.2020
<https://525.az/?name=category&nov=edebiyat> erişim tarihi: 5.12.2020
<http://aydinyol.az/home/2/Ana-sehife> erişim tarihi: 3.12.2020
<https://kulis.az/> erişim tarihi: 2.12.2020

Extended Summary

After the collapse of the Soviet Union, a period of rise in scientific and cultural ties began between Turkey and Azerbaijan, which also manifested itself in higher education. In 1992, by the decision of the Council of Higher Education, the departments of Modern Turkish Dialects and Literature (MTDL) were established in Gazi and Ankara Universities. In subsequent years, MTDL departments began to work in other universities, such as Afyon Kocatepe, Ardahan, Atatürk, Cumhuriyet, Dicle, Fırat, İstanbul, Kastamonu, Kırklareli, Muğla Sıtkı Koçman, Nevşehir, Niğde, Pamukkale, Uşak, Bartın, Erciyes and Ordu. In 2005-2006 academic years, a bachelor's program was opened at the Kafkas University in Kars, which especially provides training in Azerbaijani Turkish language and literature. Thus, after the universities of the Republic of Azerbaijan, the Azerbaijani Turkish language is most intensively taught in the universities of Turkey. In the courses "Modern Turkish Dialects" and "Modern Turkish Literature", which are taught at the faculties of the Turkish language and literature departments in the universities of Turkey, the two-week program of the course is devoted to the Azerbaijani Turkish language. Despite the MTDL departments are relatively young, issues related to the Azerbaijani Turkish language and literature have been discussed in bachelor theses prepared at the departments of Turkish language and literature since the 1930's, as well as in master's and doctoral dissertations.

In many MTDL departments in Turkey, Azerbaijani Turkish language and Azerbaijani literature are taught as compulsory and as optional courses in undergraduate, graduate and doctoral programs. According to the curriculum of the MTDL department of the abovementioned universities, the Azerbaijani Turkish is included in the compulsory courses under "Southwest Turkish Dialects and Literature" branch. In these departments Azerbaijani Turkish starts from the 1st semester and ends in the 4th semester. In addition, the curriculum includes optional courses in Azerbaijani folk literature and modern Azerbaijani literature. In some universities "Translation of Texts from Azerbaijani Turkish - I, II, III" and "Azerbaijani Turkish Oral and Written Expression" courses are optional. In these departments, not only teaching Azerbaijani Turkish and literature is intended, but also political and cultural history, economic and social structure of Azerbaijan is taught from an interdisciplinary perspective, based on historical depth and comparative method.

Resources in this area are essential in order to adequately teach or research Azerbaijani Turkish language and literature, identify and write dissertation topics. Among the most important shortcomings and difficulties here, as an example, we can mention the lack of Azerbaijani Turkish and literary textbooks covering the curricula of universities in Turkey, unawareness of the resources published in Azerbaijan, or the difficulty of accessing to these resources, the inability to follow recently released publications etc.

The article classifies the problems faced by academicians teaching "Azerbaijani Turkish", "Azerbaijani Turkish Text Translation" and "Analysis of Azerbaijani Literature Texts" at the MTDL departments of various universities in Turkey, as well as by the students enrolled in master's and doctoral programs

in Turkey. It is about reading novels, stories and poems in the source language, namely Azerbaijani Turkish, together with solving the identified problems in order to learn Azerbaijani Turkish and literature well. Unfortunately, most students read samples of Azerbaijani literature from anthologies published in Turkey and only follow Turkish editions of stories, novels and other works.

In our study, in order to solve the difficulties faced by researchers and students working in this field in accessing resources, electronic libraries are introduced to meet the information needs felt for the Azerbaijani Turkish and literature, ways of accessing recently published books are shown, and outlines the websites and databases that can be used to access virtual dictionaries, encyclopedias, anthologies, e-books and audio books.

In the article, in order to answer questions in this area and to solve problems, digital resources relating Azerbaijani literature and the Turkish language are classified into the following headings and presented to the attention of researchers: libraries; Government websites; Dictionaries; Magazines; Newspapers and literary sites. The National Library, Presidential Library and Children's Library operating in Azerbaijan have been adapted to the digital age to meet the information needs of readers. These libraries have created their own digital libraries and provide access to electronic form for many printed books and magazines. The databases built by these libraries can also meet the needs of researchers of the Azerbaijani Turkish and literature, and they provide services to access information on 7 days 24 hours basis.

Our study states that it is possible to obtain both general and academic information about Azerbaijan through the websites of many higher education institutions and other government agencies operating in Azerbaijan. By state institutions, we mean ministries, state universities, the Academy of Sciences, the Supreme Attestation Committee, foundations and other institutions operating in Azerbaijan. The websites of these institutions are equipped with digital resources to meet the information needs of experts and researchers in the field of Azerbaijani Turkish and literature. For example, the institutes of Linguistics, Literature, Folklore and Manuscripts, operating under the National Academy of Sciences of Azerbaijan, conducts academic research on the Azerbaijani Turkish, literature and folklore, as well as provides education at the master's and doctoral levels. In this respect, they are among the institutions to be followed by academicians and researchers teaching Azerbaijani Turkish language and literature in Turkey.

To date, bilingual, annotated, dialectological and other dictionaries have been published in Azerbaijan and Turkey. The article indicates from which sites one can get access to the full text of the dictionaries, as well as to the virtual dictionaries of the Azerbaijani Turkish language. Information was also provided on open access journals published in the field of philology in Azerbaijan, and problems in this area were noted. Newspapers and literary sites published in Azerbaijan are also important to keep up with the agenda of the Azeri-Turkish language and contemporary Azeri literature. Thus, in our article, an attempt is made to deal with the problems and difficulties faced in Azerbaijani Turkish and literary education and to solve the key problem, which is one of these problems.

Araştırma Makalesi / Research Paper

BOSNA HERSEK TARİHİNDE TÜRKÇENİN ETKİSİ

Edina SOLAK*

Yasemin UZUN**

Öz

Bosna Hersek tarih boyunca Roma İmparatorluğu, Bizanslılar, Hun Türkleri, Osmanlı İmparatorluğu gibi pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin 1463 yılında bu coğrafyaya gelmesiyle halk İslamiyet ile Türkçeyi ve Türk kültürünü benimsemiştir. Osmanlı hâkimiyetinden 1878 yılına kadar olan dönemde, birçok okulda Türkçe dersleri yer almıştır. Bu dönemde Türkçeye duyulan ilginin bir sonucu olarak sözlük çalışmaları da yapılmıştır. Zamanla Türkçe gazeteler çıkarılmış, Bosna edebiyatında Türkçeye yer verilmiş ve okullarda Türkçe okutulmaya başlanmıştır. Bosna Hersek'in Osmanlı idaresinden çıktığı süreçte de Türkçe kullanılmaya devam etmiştir. Yugoslavya döneminde Türkçenin hâkimiyeti devam etmiş, Türkçe eserler yazılmıştır. 116 Bosna Hersekli şair şiirlerini Türkçe yazmıştır, Bosna divan edebiyatı ortaya çıkmıştır. Sevdalinkalar, destanlar, fıkralar ve Karagöz-Hacivat gibi Bosna edebiyatı ürünlerinde de Türk Dili ve kültürünün etkisi görülmektedir. 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen savaştan sonraki dönem Türkçe için yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Pek çok üniversitede Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri açılmıştır. Türkçe, Bosna Hersek'te zorunlu / seçmeli ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Türkçe kursları açılmış, aynı zamanda Türkçe yayın yapan basın-yayın organları da Bosna Hersek'te

Geliş Tarihi/ Date Applied: 24.06.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 12.09.2021

Makalenin Künyesi: Solak, E. ve Uzun, Y. (2021). "Bosna Hersek Tarihinde Türkçenin Etkisi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 291-310.

DOI: 10.24155/tdk.2021.185

* Prof. Dr., Zenica Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, edina262@gmail.com. Zenica / Bosna-Hersek.

ORCID ID: 0000-0002-2737-8359

** Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, yaseminuzun@hotmail.com. Çanakkale / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0001-8995-772X

yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bosna Hersek'te lisansüstü Türkçe öğretimi faaliyetleri Saraybosna, Zenica, Tuzla, Mostar Džemal Bijedić ve Uluslararası Saraybosna üniversitelerinin Türkoloji bölümlerinde yapılmaktadır. Türkiye'den her yıl bu kurumlara Millî Eğitim Bakanlığı tarafından okutman ve Maarif Vakfı okuluna öğretmen görevlendirilmesi yapılmaktadır. Bu çalışmada Bosna Hersek'te geçmişten günümüze Türk Dili ve Edebiyatı öğretimi ile bunun Bosna Hersek dil ve edebiyatına etkisi değerlendirilecektir.

Anahtar sözcükler: Türkçe, dil, edebiyat, Bosna Hersek, Yugoslavya dönemi, Türkoloji.

The Effect of Turkish in the History of Bosnia and Herzegovina

Abstract

Bosnia and Herzegovina has hosted many civilizations throughout history, such as the Roman Empire, Byzantines, Hun Turks, and the Ottoman Empire. When the Ottoman Empire came to this geography in 1463, the people adopted Islam, Turkish language and Turkish culture. During the period from the Ottoman rule to 1878, Turkish lessons took place in many schools. In this period, as a result of the interest in Turkish language, dictionary studies were also carried out. Over time, Turkish newspapers were published and Turkish was included in Bosnian literature. Turkish continued to be used during the period when Bosnia and Herzegovina came out of the Ottoman administration. During the Yugoslavia period, the dominance of Turkish continued and works were written in Turkish. 116 Bosnian poets wrote their poems in Turkish, Bosnian Divan literature emerged. The influence of Turkish language and culture is also seen in Bosnian literature, such as sevdalinkas, epics, anecdotes and Karagöz-Hacivat. The period after the war between 1992-1995 marked the beginning of a new era for Turkish. Turkish Language and Literature departments have been opened in many universities. Turkish has started to be taught as a compulsory / elective course in Bosnia and Herzegovina. At the same time, media organs broadcasting in Turkish marked the beginning of a new era in Bosnia and Herzegovina. Postgraduate Turkish language teaching in Bosnia and Herzegovina have been carried out in the Turcology departments of Sarajevo, Zenica Tuzla, Mostar Džemal Bijedić and International Sarajevo universities. Every year, lecturers from Turkey are assigned to these institutions and Maarif Foundation School by the Ministry of National Education of Turkey. In this study, teaching of Turkish Language and literature in Bosnia and Herzegovina from past to present and its effect on Bosnia and Herzegovina language and literature will be evaluated.

Keywords: Turkish, language, literature, Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia period, Turcology.

Giriş

Bosna Hersek olarak adlandırılan coğrafya, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu coğrafyada devlet olarak Roma İmparatorluğu görülmektedir. Akabinde Bizanslılar ve sonrasında ise Balkanların dengesini değiştiren güç Hunlar burada hâkimiyet kurmuş, bu coğrafya Avarlar ve Slavlar arasında da bir rekabet bölgesi olmuştur. Uzun yıllar boyunca stratejik bir bölge olan bu topraklarda:

“Osmanlı öncesi dönemde Bosna-Hersek bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür. XIII. yüzyılda Bosna devletinin en meşhur hükümdarı Kulin Ban’dır. Bosna’daki en önemli tarihi belgelerden birisi bu hükümdara aittir. Daha sonra Bosna’nın hükümdarı olan Tvrtko kendisini kral olarak ilan etmiş ve böylece Bosna Kraliyet hâlinde varlığını sürdürmüştür. Ortaçağ Bosna Devleti’ne ait anıtlar, bu dönemden kalma hükümdar kaleleridir. Bu dönemde Bosna, Balkanlarda toprakları en geniş, siyasi ve iktisadi bakımdan en güçlü olan devlettir.” (Začinović, 2003:9).

Osmanlı Devleti’nin 1463 yılında bu coğrafyaya gelmesiyle Bosna Devleti’nin bağımsızlığı sona ermiştir. Ancak Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdikten sonra Bosna adını korumuş ve ilk önce sancak sonra da vilayet olarak varlığını sürdürmüştür (Çangal, 2013: 21). Osmanlı Devleti’nin izlediği hoşgörü politikası, yerleştiği topraklarda uzun süre hüküm sürmesini kolaylaştırmış ve halkın İslamiyet ile Türkçeyi benimsemelerine katkıda bulunmuştur. Bu duruma Bosna Hersek bağlamında baktığımız vakit Bogomil¹ Boşnakları İslamiyet’i kısa sürede benimsemiş ve sadece bununla da kalmayıp Türklerin örf ve âdetlerini de kabul ederek bölgede hizmet veren eğitim kurumlarına katılmışlardır. Bogomil Boşnaklarının da katıldığı eğitim kurumlarında yani medreselerde dersler Türkçe olarak verilmiştir.

Bosna Hersek’te Türk Dili

Avdo Sućeska’nın tespitlerine göre Bosna Hersek’te, Osmanlı hâkimiyetinden ülkenin Avusturya-Macaristan’a devredildiği 1878 yılına kadar olan dönemde, 434 ilkokul, 43 medrese, birçok lise, askerî okul, öğretmen okulu ve Vilayet Yüksek Okulu ile 12 sanat okulunda Türkçe olarak klasik İslam kültürü eğitimi devam ediyordu (Morina, 2013: 92). Solak (2014) da kendi doktora tezinde Bosna’da 24 rüşdiye, Saraybosna’da Darul-muallimin, İdadija, Mekteb-i hukuk, Sabah-mekteb, İslahana ve Daruŝ-ŝafaka gibi okulların olduğunu tespit etmiştir.

Bu dönemde Türkçeye duyulan ilginin bir sonucu olarak sözlük çalışmaları da yapılmıştır. 1631 yılında Mehmet Hevai Uskufî manzum bir

1 Bogomil: Balkanlarda yaygın olan bir Hristiyan mezhebidir. Bogomilizm Ortaçağ’da Bulgaristan’da ortaya çıkıp Avrupa’nın doğu ve batısında pek çok insan kitlelerini etkilemiş bir dinî akımdır. Bulgar Çarı I. Petro zamanında ortaya çıkan mezhep Hristiyanlığın temel anlayışına göre sapkın bir harektettir. Kurucusu Bogomil adlı bir köy papazıdır.

biçimde “Potur Şahidi” isimli Türkçe- Boşnakça sözlüğü yazmıştır. Yazar bu sözlüğü IV. Murat’a ithaf etmiştir.

Süreç ilerledikçe ve ilginin devam etmesiyle beraber Bosna Hersek’te Türkçe gazetelerin çıkarılması ihtiyacı da doğmuştur. Bu ihtiyaca istinaden 1866 yılında çıkarılan “Bosna Gazetesi” ihtiyacın bir ürünü olmuştur. Bosna Hersek’te Türkçenin yer edinmesiyle birlikte zamanla bölgede Türkçe gazetelerin sayısında artışın olduğu da gözlemlenmiştir. Bosna Hersek’te okul kitapları, gazeteler, edebî metinler (edebiyat dergileri, kitaplar, makaleler, şiir, düzyazı, incelemeler vb.) Osmanlı devletinin desteği ile yayımlanmıştır. Gazeteler hem Türkçe hem de Boşnakça yayımlanmaya başlamıştır (Koštić, 2004: 97: Bosanski prijatelj (1850, 1851, 1861, 1870); Bosanski vjestnik (1866–1867); Bosna (1866–1878); Sarajevski cvjetnik / Gülşen-i Saray (1868–1872); Neretva (1876) gibi (Solak, 2014: 76).

Bu gazetelerden *Ogledalo* gazetesi 31 Mayıs 1907 Boşnaklar arasında, Türkçenin kullanıldığı zamanda yayımlanmaya başlamıştır. Gazetede çok sayıda Türkçe sözcük bulunmaktadır. Türkizm (Turcizmi) olarak adlandırılan bu sözcükler, Osmanlı Türkçesi vasıtasıyla Boşnakçaya geçen Türkçe, Arapça ve Farsça sözcüklerin tamamı için kullanılmıştır. Türk dilinin Boşnakça ve diğer Balkan dilleri üzerindeki etkisi, çoğunlukla Türkçede kullanılan kelimelerin bu yerli dillere yüzyıllardır süren siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel süreçlerle girmesiyle başlamıştır (Filan, 2017: 325). *Ogledalo* gazetesinde çok sayıda Türkçe sözcük mevcuttur: *ibret, hamal, zulumcar, tamam, mevlud, aşura, halifa, rahmet, merhum, ulema, medzlis, efendija, kurs, dert, aga, bajram i tuhaf* (yerelde hala kullanılanlar), *munasib, berat, hasbihal, hasni, verige, hamijet, vavilat, asi halk, silah, halk, namus, arzuhal, mes’ele, džajz, aški himari, kiraethana, džehalet, bigajri hak*, hala (şu an kullanılmayanlar)... (Smailhodžić, 2019).

Bosna Hersek’in, Avusturya-Macaristan hâkimiyetine girdiği süreçte bölgede Türkçe öğretilmeye devam edilmiştir. Osmanlı Devleti’nin savaş sonunda Balkanlarda kalan Türkler için yapabildiği tek şey onların dinî görevlerini yerine getirmek ve Türkçe eğitime devam etmelerini sağlamak olmuştur. Bu konuyla ilgili şu haber dikkate değerdir:

“1913 tarih ve 15-16 numaralı Misbah mecmuasına Hafız Süleyman imzasıyla yansıyan “Bosna ve Hersek Evkaf ve Maarif-i Umumiye Müdüriyet-i Behiyesine” başlıklı yazıda, Bosna-Hersek’te faaliyet gösteren mektep ve medreselerin modernize edilmesinin gerekliliği vurgulandıktan sonra, buralarda okutulacak derslerin listesi verilmiştir. Bu dersler içerisinde “Muhtasar Kavaid-i Esasiyye-i Türkiye” de vardır. Aynı yazının devamında “İş bu medreselerde Arapça, Türkçe, Boşnakça, Almanca okunacaktır.” denilmektedir. Yeni usulde eğitim verecek olan mektep ve medreselerde okutulacak ders cetvelinde ..., birinci sınıftan sekizinci sı-

nıfa kadar toplam 50 saat Türkçe ders okutulacağı ifade edilmiştir.” (Geçer, 2011: 389).

Yugoslavya Dönemi’nde Türk Dili

I. Dünya Savaşı sonucu Avusturya-Macaristan’ın parçalanması ve yeniden güçlü bir Germen yapısı ile karşılaşmamak için batılı devletler, Avusturya-Macaristan’ı parçalı bir yapıya sokmaya çalışmışlardır. Bu düşüncenin sonucu olarak en uygun çözümün yeni bir devlet olarak Yugoslavya olacağı konusunda anlaşma yoluna gitmişlerdir.

Kısa süre içerisinde bölgede yeni bir güç olarak Yugoslavya ortaya çıkmış ve insanlar bu süreçte de Türkçe öğrenmek için uğraşılarda bulunmuşlardır. Tüm bu uğraşlar neticesinde ve uzun bir aradan sonra 1925 yılında Belgrad Üniversitesi Filoloji Fakültesinde Şarkiyat Kürsüsü Prof. Dr. Fehim Bayraktarević’in çabaları ile açılmıştır. Açılan bu kürsüde Türkçe öğretilmiştir (Hafız, 2001: 293). Şarkiyat Kürsüsü, Türk dilini ve kültürünü tanıtmak, Türkçe dersler vermek ve Türkçeyi öğretmek amacıyla kurulmuştur.

Bosna Hersek 1940’lı yıllarda siyasi dengelerin değişmesi nedeniyle tekrar yeni bir sürecin eşiğine gelmiş ve yönetimde bazı değişiklikler olmuştur. II. Dünya Savaşı sonucunda 1945 yılına gelindiğinde Bosna Hersek’te, Yugoslavya Federal Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu dönemde verilen sözler ve kararlar ile Müslümanlar ve Türkler baskı altında yaşamışlardır. Bu dönemde oluşturulan;

“... baskıcı ortama karşılık Türklere, diğer azınlık gruplarıyla birlikte, özellikle eğitim alanında olmak üzere bazı haklar tanınmıştır. 23 Aralık 1944’te, Makedonya Türklerinin toplumsal ve kültürel yaşamında önemli bir yeri bulunan “Birlik Gazetesi” yayımlanmaya başlamıştır. 28 Aralık’ta günde sadece beş dakika olmak üzere ilk Türkçe radyo yayını başlamış, 1946 yılında ise Makedonya Türklerinin yoğun kültür ve spor faaliyetlerini gerçekleştirdikleri; fakat bir yıldan kısa bir süre içerisinde kapatılan “Zafer Cemiyeti” kurulmuştur.” (İlgar ve Çangal, 2013: 279).

1986-1992 yıllarına gelindiğinde yaşanan kanlı iç savaşlar Yugoslavya’yı parçalanma sürecine sokmuştur. Bu süreçte Bosna Hersek 3 Mart 1992 tarihinde yapılan referandum ile bağımsızlığını kazanmıştır. 1995 yılına geldiğimizde Paris’te imzalanan Dayton Antlaşması ile Bosna Hersek Devleti kurulmuştur (Çangal, 2013: 27). Paris Antlaşması ile resmen ilan edilen Bosna Hersek Cumhuriyeti, Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti’nden oluşan bir devlettir.

Balkanlarda Türk hâkimiyeti sonrasında Bosna Hersek’in işgalinden sonra en büyük yıkımlardan biri ve en önemlisi göç sorunu olmuştur. Türkçe yayımlanan gazeteler bu konuyu ele alırken bunun yanı sıra Türkçe telif

eserler de yayımlanmaya başlamıştır. Akabinde gerçekleşen diğer önemli olay alfabe konusu olmuştur. Bosna Hersek'te birden fazla alfabe bir arada kullanılmaya başlamıştır. Bu alfabeler; Arap alfabesi, Kiril alfabesi ve bir de Latin alfabesidir. İşte böyle bir ortamda Osmanlı Türkçesinin yavaş yavaş kullanım alanı daralmaya başlamıştır. Burada ulaşılmak asıl istenen amaç Osmanlı ile Boşnaklar arasındaki bağı koparmaya çalışmaktır (Geçer, 2011: 388). Bu planlar neticede başarıya ulaşamayacak olsa da Türkçe yayımlara yenilerin eklendiğini de söylemek gerekir.

Bosna Hersek'in de sınırları içinde bulunduğu Eski Yugoslavya bölgesinde Türkçe öğretimini üç bölümde incelemek gerekir. İlk olarak Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi, ikinci olarak Ana Dili Olarak Türkçenin Öğretimi ve üçüncü olarak Dünya Dili Olarak Türkçenin Öğretimi.

Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi aşamasında çeşitli bölgelerde kürsüler kurulmuştur. 1925 yılından bu yana kadar sürecek olan Şarkiyat Kürsüsü Belgrad Üniversitesi'nde açılmıştır. Bu kürsüde 4 yıl eğitim verilmektedir ve bunun yanı sıra Arap dili ile Fars edebiyatı dersleri de verilmiştir. Türk dili derslerini veren kişi olarak bölüm kurucusu Prof. Dr. Fehim Bayraktarević'in ismini görebiliriz. Diğer bir gelişme 1950 yılında Saraybosna'da bir Şarkiyat Enstitüsünün kurulmasına karar verilmiştir. Enstitünün kuruluş amacı Bosna Hersek'te köklü kültürel mirasın ortaya çıkarılıp tanıtılması olmuştur. Bu bölümün kurucusu Prof. Dr. Nedim Filipović'tir. Ancak bu Şarkiyat Enstitüsünün ömrü çok uzun sürmemiş ve 1992 yılında Sırp tarafından yakılmıştır. Yakılan bu enstitüde 5300 özgün yazma eser ve 300.000 Bosna Hersek arşivine ait özgün evrakların hepsi küle dönmüştür (Hafız, 2001: 294-295).

İkinci grupta yer alan Ana Dili Olarak Türkçe Öğretimi, Makedonya ve Kosova üzerinde etkili olmuştur. Makedonya'da yaşayan Türk halkı için 1944 yılında *Birlik Gazetesi*'nin ilk sayısı çıkarılmıştır. Akabinde Türk halkı için Türkçe öğrenim görme hakkı getirilmiştir. Bunun yanı sıra Üsküp'te öğretmen okulu açılarak Türk dili eğitimi için öğretmen kadrosu yetiştirilmeye başlanmıştır. Türk okulları için kitaplar Türk dilinde yayınlanmıştır. Kosova üzerinden baktığımız zaman ise Türklerin ilk etapta Arnavutça ve Sırpça okullarda eğitim gördüklerini söyleyebiliriz. 1951-1952 yılına gelindiğinde alınan kararlar ile ilkokullar açılmış ve Türkler kendi ana dillerinde eğitim görmeye başlamışlardır. Daha sonralarda ise öğretmen okulu açılmış ve bu da sonrasında Yüksek Pedagoji Okulunun açılmasına vesile olmuştur (Hafız, 2001: 296). Makedonya'da Türkoloji bölümü başkent Üsküp'te olan Kiril Metodiy Üniversitesi Blaje Koneski Filoloji Fakültesi bünyesinde, 1976 yılında Prof. Dr. Olivera Yaşar'ın önderliğinde kurulmuştur. Makedonya'da Kalkandelen Devlet Üniversitesi

Felsefe Fakültesi bünyesindeki Doğu Dilleri Bölümü içinde 2014 yılında Türk Dili ve Edebiyatı bölümü açılmıştır.

Üçüncü grupta yer alan Dünya Dili Olarak Türkçenin Öğretimi aşamasında ise açılan bu kürsüler ve okullar ile Türk Dili ve Edebiyatı kürsüsü yeni yeni eğitim ortamına girmiştir. Eğitim sistemi şu şekilde planlanmıştır: 3+2+3. Buna göre öğrenciler üç yıl eğitimden sonra iki yıl daha okuyup master diplomasını almış ve üç yıl daha doktora derslerine devam edip tez vermişlerdir. Türk dili ile ilgili programlar burada hazırlanırken Türkçenin her coğrafyada ön sıralarda yer almasına dikkat edilmiştir. Bunun bir neticesi olarak 2001 yılında Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Dekanlığınca Türk dili dünya dili olarak kabul edilmiştir (Hafız, 2001: 296). Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi bünyesinde Türkoloji bölümü kurulması için 1993 yılında karar alınmıştır. Bölümün kurulmasına Prof. Dr. Ekrem Čaušević öncülük etmiştir. Bölüm 1994-1995 yılında ilk öğrencilerini kabul etmiştir. Bölümün kurulduğu ilk yıllarda Saraybosna Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Fehim Nametak ile Prof. Dr. Kerime Filan ders vermek üzere Zagreb Türkoloji bölümünde görev yapmışlardır.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimini devlet politikası olarak benimseyen Balkan coğrafyasının güzide ülkesi Bosna Hersek olmuştur. Edina Solak, Boşnakların kendilerini Osmanlı'nın varisi olarak gördüklerini ve yaşamlarında da hissettirdiklerini söyler. Bunun yanı sıra, "Bosna'daki Osmanlı kültürü bir tarihî obje değildir, bir müze malzemesi değildir. Hâli hazırda yaşanan canlı bir realitedir." der (Solak, 2011: 166). İfade edilen bu bilgiler dilde ve kültürde bir birlikteliğin oluşmasında etkili olmuştur. Zaman içerisinde her eğitim kademesinde Türkçe, zorunlu seçmeli yabancı dil statüsüne kavuşmuştur.

Boşnak Edebiyatında Türkçenin Etkisi

Türkçenin Boşnak diline etkisi Boşnak kültür ve edebiyatına da yansımıştır. Özellikle Saraybosna'nın bir Osmanlı şehri olarak gelişmeye başlaması ile Doğu dillerinde şiirler yazan Saraybosna'nın Müslüman şairleri daha ziyade Türkçeyi kullanmıştır. 116 Bosna Hersekli şair şiirlerini Türkçe yazmıştır (Nametak 1989). Türkçe şiir yazan şairler arasında "Saraybosna'da doğan Nergisî (ö. 1044/1635), hem Türkçe hem Boşnakça şiir yazan Hasan Kâimî (ö. 1102/1691), modern tarihçiliğe geçişi ifade eden bir eseri bulunan Şeyh Seyfudin Kemura (ö. 1917), Osmanlı idaresinin son dönemleriyle Avusturya işgalini takip eden olaylarla ilgilenen Muhammed Enverî Kadiç (ö. 1931), ilk modern tarihçi ve aynı zamanda şair Saffet Bey Başagiç (ö. 1934)" (URL 1) sayılabilir.

Bosna-Hersek'te Türkçenin edebiyat dili hâline gelmesinde pek çok

isim etkili olmuştur:

“Bu dönemde Türkçe eserler veren ve Türkçenin edebiyat dili olarak var olmasını sağlayan isimlerden bazılarını şu şekilde sıralamaktadır: Gazeller şairi Adnî (1420-1474), lirik şairi ve epigraf Nihadî (Ö.1578), Hasan Kafi Pruşçak (1544-1616), Derviş Paşa Blayezidagiç (1560-1603); lirik şiirler yazarı Mecazî (Ö. 1610); tasavvuf konulu şiirleriyle bilinen Lâmekânî (Ö. 1624); Saraybosnalı büyük şair Nergisî (1592-1635); Talık (Ö. 1674); epigraflar yazarı Reşit (1560-1715); divan şairi Hurremî (XVI. yy.); başta Nabi olmak üzere o dönemin pek çok şairi tarafından güçlü bir şair olarak övülen Ali Alaeddin Sabit (Ö. 1712); Saraybosna'nın mutasavvıf şairi Meyli Derviş Mehmet (1713-1781); seyyah Hacı Yusuf Livnak (XVI. ve XVII yy.); Ali Paşa Rizvanbegoviç'in kızı Habibe Stoçeviç (1845-1890) ve Bosnalı son divan şairi Hersekli Arif Hikmet (1829-1903).”(Çangal, 2013: 22).

15. yüzyılın başından 19. yüzyılın sonuna kadar devam eden Bosna Hersek Türkçe divan edebiyatı diğer adıyla Klasik Bosna Edebiyatı da bu etkileşimin sonucu oluşmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyada hâkim olduğu süreç içerisinde Türkçe, konuşma dili olmanın yanı sıra edebiyat dili hâline gelmiş, Türkçenin yanında Arapça bilim dili, Farsça da şiir dili olarak ortaya çıkmıştır (Kaya 1996: 139).

Divan edebiyatında görülen bu etkileşim halk edebiyatı ürünlerine de yansımıştır. Sevdalinka, fıkra, destan ve seyirlik oyunlarda da Türkçenin etkisi görülmektedir.

Boşnak anonim halk edebiyatının en yaygın lirik türü olan *sevdalinka*, Boşnakların İslamiyet'i kabul etmesiyle değişen kültürel yapının sonucunda ortaya çıkmıştır. Sevdalinkanın hangi tarihte ortaya çıktığı bilinmemekte ancak XVI. yüzyıldan itibaren Boşnak halk kültüründe görülmeğe başlandığı kabul edilmektedir. Yazılı bir kaynakta ilk olarak bu türden 1574 yılında Hırvat yazar, Luka Botić bahsetmiştir. Osmanlı şehir yapısı, Müslüman Doğu'nun kadın-erkek ilişkileri, Boşnak halk kültüründe yeni davranış kalıpları oluşturmuştur. Maglajlić'in bildirdiğine göre “Doğrudan bir araya gelemeyen sevdalılar, okudukları sevdalinkalarla birbirlerine seslerini duyuruyorlardı.” Sevdalı iki gencin buluşma yerleri ise genellikle pencere dibi oluyordu (İyiyol ve Ćatović, 2012: 248).

Sevdalinkalar Müslüman olmayan başka Balkan Slavlarında özellikle aynı coğrafyada yaşayan Sırp ve Hırvat toplumlarında görülmezken Boşnak folklorunda görülmektedir. Bu da Türk toplum hayatının Boşnak halk kültürüne etkisinin bir göstergesidir. Sevdalinkanın mani ve türküye benzerliği de bu etkileşimi doğrulamaktadır. Ancak tamamen mani ve türkü türlerinin yansımaları demek de yanlıştır (İyiyol ve Ćatović, 2012: 248).

Bosna Hersek sahasında Nasrettin Hoca fıkralarının varlığı da görülmektedir. Fıkraların büyük bir çoğunluğunda Anadolu sahasındaki anlatımlarla paralellik görüldüğü gibi coğrafya ve kültürün etkisine bağlı olarak bazı değişiklikler de mevcuttur. Boşnak halkı, Nasreddin Hoca'ya sahip çıkmış âdeta onu bir Boşnak millî kahramanı gibi görmüştür. Boşnak sözlü kültüründe fıkralar sadece gülmece unsuruna bağlı komik bir işleve sahip değildir. Bogomil inancının getirdiği bir alışkanlık olarak eleştiri ve yargılama işlevi, fıkralarda varlığını devam ettirmiştir. Bu sebeple Bosna Hersek'te Nasreddin Hoca fıkraları ve Nasreddin Hoca fikra tipi, Boşnak toplumunun sıkıntılarını, acılarını, savaşlarını, acılarını, ezilmişliklerini yani hayata dair her duygusunu ifade edici bir işleve sahip olmuştur. Nasreddin Hoca, Bosna Hersek'te oldukça çok sevilmiştir ve kısa sürede bölge fikra tipleri olan Ero, Cosa, Ciganin ve Silijak ile de karşı karşıya getirilmiştir (Bayraktar, 2012: 33-42).

Šiljak-Jesenković (2021) Nasreddin Hoca'nın Bosna'daki adıyla *Hodža* Nasreddin'in hâlâ varlığını koruduğunu yazmaktadır. Güney Slavlardan olan Boşnakların destanlarının araştırılması Vuk Vrčević, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Kosta Hörmann, Friedrich S. Krauss ve Luka Marjanović'in önderliğinde 19. yüzyılda başlamıştır (Kujundžić, 2001: 26).

Banja Luka Savaşı'nı anlatan Boj Pod Banjom Lukom Destanı'nda Ali Paşa önderliğinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na karşı kazanılan savaş anlatılmaktadır. Destanda geçen Türk namazı, Türk abdesti, savaşa davul, zurna ve dualarla gidilmesi, şehit olma düşüncesi, kullanılan pek çok Türkçe sözcük Türkçenin destanları da etkilediğini göstermektedir: general "general", serdar "serdar", Turk, Türk (Türk), paşe "paşa", be aferim "aferin be", çetin "çetin", hendek "hendek", kadija "kadı", kapetane "kaptan", kurban "kurban", mejdan "meydan", müfti "müftü", dizdar "dizdar, kale muhafızı", efendi "efendi", cıtab "kitap", Turski avdest "Türk abdesti", helal "helal", ferman "ferman", vezir "vezir", sultan "sultan", Stambol "İstanbul", aman aman "aman aman", ućkat "üç katlı", barjaktare "bayraktar", medalje "madalya", pehlivan "pehlivan", ajan "ayan", sabah "sabah", ferman "ferman", fukara "fukara", mulla "molla", ćurk "kürk", sipahije "sipahi", jemin "yemin", đevab "cevap", Turski ezan "Türk ezanı", hej aferim "aferin", divan "divan", mavi "mavi", bajrak "bayrak", šenluk "şenlik", hajde "haydi", aman "aman", hesap "hesap", jenjičara "yeniçeri", aga "ağa", gazija "gazi", šehid "şehit", berber "berber", sandžak "sancak", odžak "ocak", effendija "efendi", tamam "tam", Allah rehetmet ejle "Allah rahmet eylesin" (Uzun ve Bašić, 2021).

Aynı durum Gürz İlyas (Đerzelez Alija), Bojičić Alija'nın İntikamı (Osveta Bojičić Alije) destanlarında da görülmektedir. Özellikle kuş do-

nuna girme, akçağağaç, çam ağacı, mezar, kahramanlık, cesaret gibi Türk destanlarında görülen motifler de tespit edilmiştir.

Türk seyirlik oyunlarından olan Karagöz ve Hacivat gölge oyunu da Bosna Hersek'te hâlâ yaşamaktadır.

Osmanlı Dönemi Bosnası'nda uzun yıllar Karagöz-Hacivat adlı gölge oyununun oynandığından bahseden Yunus Dilber (URL 2), oyunlarda yer alan karakterlerle ilgili şu bilgileri vermektedir: Karadoz (Karagöz), kel ve kambur; Hadži-Hajvat (Hacivat), hileli sahtekârlık mantıklı; Bekri Mujo, kabadayı ve sorunlu bir sarhoş; Mehmed-efendija ahlaklı bir polis memuru ve ulemanın temsilcisi; gündüz akşam ellerinde fener olan ve hırsızların peşinde koşan *Fenjerli* ve son olarak Bonsokadli Moša ise zengin bir yahudi ve cimri bir karakter olarak hayat bulmuştur.

Bosna Hersek'in 1878 Berlin Antlaşması ile Avusturya-Macaristan yönetimine bırakıldığı dönemde de Karagöz Hacivat oyunları oynanmaya devam etmiştir:

“Alman tiyatro tarihçisi Georg Jacob 1907 yılında, Doğu ve Batıda Gölge Oyununun Tarihi adlı eserinde, (Die Geschichte des Schattentheaters im Morgen- und Abendland), Avusturya Macaristan zamanı Bosnası'nda, 1904 yılında Husein Paşaliç Tavernası'nda Ermeni Samuil Gratijani tarafından Karagöz oyunu oynatıldığını yazmıştır. İlerleyen dönemde Almanların meşhur şarkiyat dergisi Deutsche Morgenländische Gesellschaft'ın 1909 yılındaki yayınında (<http://goo.gl/02QiR1>), Osmanlı kültüründeki Karagöz Hacivat tarihçesini inceleyen yazılar bulunmakta ve bazı oyunların Türkçesi ile Almanca tercümeleleri bulunmaktadır ve ilerleyen dönemlerde Alman gölge ya da kukla tiyatrosuna tanıtılmasında Avusturyalı Türkolog Andreas Tietze katkıları çok olmuştur” (URL 2).

Bosna Hersek'te, 1868 Aralık–1872 Temmuz arasında yayınlanan *Sarajevski Cvjetnik (Gülşen-i Saray)* dergisinde Karagöz Hacivat oyun metinleri ile karşılaşılacaktır, bu dönemlerde de oyunları oynatanlar arasında Ermeniler vardır.

Avusturya-Macaristan dönemi sonrasında önemli oyuncularından biri olan 1880 doğumlu Hasib Ramić, tiyatro için gerekli malzemeleri ve sahnelerini hazırlıyor ve orijinal afişleri kendisi tasarlıyordu:

Yaratıcı afişler ile gölge oyunu canlı tutmaya çalışan hayalî Hasib, afişlerin bir tanesinde: “tatlı tatlı gülmeyenlere, para iadesi” ile etki yaratmaya çalışmıştır. Sahne adı Mehmet olmasına rağmen, tüm çocuklar ve halk ona “Saraybosnalı Karagöz” lakabını takmışlardı. Sarajevo Müzesi, Hasib'in koleksiyonunu kız kardeşi Nura Mundžehasić'ten 1949 yılında 28.000 Dinara satın alıp müzeye koymuştur. Bugün bu koleksiyon Avusturya'daki müzede bulunmaktadır ve Koleksiyonda yaklaşık iki yüz kalem çalışması bulunmaktadır. Bosna Hersek'in son hayalîsi olarak kabul

edilen Hasip Ramic'in 1930 yılında ölümüyle birlikte unutulmaya yüz tutan gölge oyunu, Ramic'in Saraybosna Müzesinde yer alan tasvirlerinin kopyalarının alınması ve Bosna Hersekli akademisyen ve yazar Amina Silijak Jesenkovic'in çabalarıyla tekrar canlandırılmaya çalışılmaktadır. Gölge oyunun toplumsal ve tasavvufi yönünün varlığına dikkat çeken Jesenkovic, bu oyunun basit ve ucuz bir güldürmece olmadığını ifade etmektedir (URL 2).

1969–1971 yılları arasında Sarajevo TV'de Karagöz dizisi yapılmıştır. “Lažni Bakalin”, “Maćeha”, “Varalica Fistik”, “Đul i Fidan” ve “Husame-tin-begovi belaji” bölümlerinden oluşan oyunlar gösterilmiştir. Bu proje Rejhan Demirdžić ve Jurislav Korenić ve Aleksandar Jevđević gibi ustalarla yürütülmüş ve canlı tutulmaya çalışılmıştır (URL 3).

Bosna Hersek'te Günümüzde Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi

Bosna Hersek'te lisansüstü Türkçe öğretimi faaliyetleri Saraybosna, Zenica, Tuzla, Mostar Džemal Bijedić ve Uluslararası Saraybosna üniversitelerinin Türkoloji bölümlerinde yapılmaktadır. Türkiye'den her yıl bu kurumlara Millî Eğitim Bakanlığı tarafından okutman ve Maarif Vakfı okuluna öğretmen görevlendirilmesi yapılmaktadır. Bunların dışında yaygın eğitim Türkçe öğretimi Yunus Emre Enstitüsü tarafından yapılmaktadır. Bosna Hersek'te ilköğretim ve orta öğretimde seçmeli ders olarak okutulan Türkçe dersi Bosna Hersekli Türkçe öğretmenleri tarafından yürütülmektedir.

Bosna Hersek'te, daha küçük yaş gruplarına da Türkçe öğretilmektedir. Güncel veriler incelendiğinde 10 ila 17 yaş aralığındaki ortalama altı bin öğrencinin Türkçe öğrendiği söylenmektedir (Melanlıoğlu, 2016: 531). Bosna Hersek'te Türkçe öğretim faaliyetlerinin başlamasında, üniversitelerde Türkoloji bölümlerinin açılmasında özellikle Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) etkili olmuştur. TİKA ile başlayan bu süreç Yunus Emre Enstitüsü ve Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı tarafından devam ettirilmiştir.

Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) gerek Balkanlarda gerekse diğer bölgelerde çalışmalarda bulunmuştur. 2000'li yıllara kadar ismi pek duyulmayan TİKA 2011'e gelindiğinde gücünü ikiye katlamıştır. Balkanlarda yani Bosna Hersek'te Türkçenin kullanımı ve öğretimi ile ilgili yaptığı faaliyetler şüphesiz en önemlileridir. Bunlara kısaca değinecek olursak; üniversitelerde Türkoloji bölümlerinin kurulmasını sağlamış, Türkçe yayınlanan çok sayıda esere destek sağlamış, ders verecek öğretim elemanlarını bulmuş ve görevlendirmiştir (Öner ve Dedeiç, 2015: 63).

Bosna Hersek halkı Osmanlı Devleti aracılığıyla Türk kültüründen etkilenmiş ve Türkçe öğrenmiştir. Tabii bunun bir sonucu olarak da bugün

Bosna Hersek'te üniversitelerde Türkçe yabancı dil olarak öğretilmektedir.

1949'da Saraybosna Üniversitesi, 1950'de Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü kurulmuştur ancak son Sırp saldırılarında enstitü yıkılmıştır. Saraybosna Üniversitesinde Türk, Fars, Arap dilleri ve edebiyatları kürsüsü bulunmaktadır (Demir vd 1992: 25, Djurdjev 1992). Türkoloji faaliyetleri ilk olarak Saraybosna Üniversitesinde başlamıştır. 1950 yılında Saraybosna Üniversitesinde açılan Türkoloji bölümünün ardından TİKA'nın desteği ile 2001 yılında Tuzla Üniversitesi'nde, 2005 yılında Zenica Üniversitesi'nde (Solak 2011), 2012 yılında Mostar'daki Džemal Bijedić Üniversitesi'nde de Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri kurulmuştur. Şu an Bosna Hersek'te beş üniversitede Türkoloji bölümü bulunmaktadır. Saraybosna Üniversitesi dışında Zenica, Mostar ve Tuzla'da Türk Dili ve Edebiyatı bölümü bulunmaktadır. Ayrıca 2019 yılından itibaren İÜS (Uluslararası Saraybosna Üniversitesi) bünyesinde de Türk Dili ve Edebiyatı bölümü açılmıştır. Türk Dili ve Edebiyatı Doktora programı sadece Saraybosna Üniversitesinde vardır. Türkoloji bölümüne genellikle Boşnak öğrenciler kayıt yaptırmaktadır (Uzun ve Türksever, 2021).

Bosna'da, 2001 yılında Tuzla ve 2005 yılında Zenica Üniversitelerinde Eğitim Fakültesi bünyesinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü tarafından desteklenmiştir. Daha önceki yıllarda Yunus Emre Enstitüsü tarafından, 2018 yılından itibaren ise Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından okutman görevlendirmesi ile bu bölümler desteklenmektedir. Bosna Hersek'te Türk kültürünün korunması ve Türkçenin yaygın şekilde kullanılması için çalışmalar yapan bir diğer kuruluş 2007 yılında Yunus Emre Vakfına bağlı olarak faaliyete başlayan Yunus Emre Enstitüsü'dür. Yunus Emre Enstitüsü, Türk dilini, tarihini, sanatını tanıtmaya ve bununla ilgili belgeleri araştırmaya sunma, yurt dışında hizmet verme, farklı kurumlarla işbirliği yaparak bilimsel çalışmalarını desteklemek gibi faaliyetleri yürütmektedir (Çelik, 2021). Bosna'da bu enstitüye bağlı olarak 2009 yılında Saraybosna ve Fojnica'da iki kültür merkezi açılmıştır. Bu kültür merkezlerinin açılma gayesi Türk kültürünün, dilinin, sanatının ve tarihinin tanıtılması gibi konularda faaliyet yürütmek ve Bosna Hersek ile Türkiye arasında bir köprü görmesidir. Açılan kültür merkezlerinde Türkçe kurs merkezinde bulunmaktadır (URL 4). Kültür merkezleri okuma, anlama, yazma, dinleme ve konuşma becerilerini esas alan derslerin yanı sıra aynı zamanda çeşitli etkinlikler düzenlemeye de gayret göstermiştir. Günümüzde de faaliyetlerine devam eden enstitünün yanı sıra Bosna'da Türk dizileri vasıtasıyla Türkçenin gündemdeki yerini koruduğunu ve Türkçe halk kursları düzenlenmeye başladığını söyleyebiliriz.

Bosna Hersek'te, Yunus Emre Enstitüsünün yürüttüğü bu çalışmalar geçtiğimiz aylarda yayınlanan bir haberde şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: “Türkçe, Bosna Hersek'te devlet okullarında tercih edilen yabancı

dillerin arasında ikinci sırada yer almaktadır. Bu durumda Yunus Emre Enstitüsünün payı çok fazladır. Bosna Hersek Avrupa'dan Türkiye'ye en derin muhabbetin duyulduğu ülkelerden biri olmuştur. Bosna Hersek'te devlete duyulan ilgiden çok Türkçeye duyulan ilgi de fazladır. Bu durumda devletin bu bölgede yürüttüğü projelerin büyük bir katkısı vardır. Yunus Emre Enstitüsü, Türkçe öğrenmek isteyenlere elini uzatmıştır. Şu anda hâli hazırda 8 bin üzerindeki öğrenci eğitim almışken 9 yılda toplam 15 bine yakın kişinin Türkçe öğrendiği söylenmektedir. Eğitim verilecek grubun önce velileri ile anket çalışması yapılmaktadır. Özellikle 5. sınıfa giden öğrencilerin velisine Türkiye tanıtılmış ve Türkçeyi seçmeleri yönünde bir ön görüşme yapılmıştır. Yunus Emre Enstitüsü, kültür merkezleri ve orta dereceli okulların yanı sıra üniversitelerde de faaliyetlerini yürütmektedir. Enstitü, her yaş grubuna hitap etmektedir. Aynı zamanda buralarda Türk kültürünü tanıtıcı faaliyetler de gerçekleştirilmektedir.” (URL 5).

Yunus Emre Enstitüsü tarafından Bosna Hersek'teki devlet okullarında 2011-2012 eğitim-öğretim yılından itibaren uygulanan “Tercihim Türkçe Projesi” ile Türkçe öğrenen öğrenci sayısı 8 bin 522'ye ulaşmıştır. İlk yılında bin 48 öğrenci ile başlayan proje daha sonraki yıllarda artış göstermiştir (URL 6). 2020-2021 eğitim öğretim yılında “Tercihim Türkçe” projesi kapsamında Bosna Hersek genelinde 156 okulda 6903 öğrenci Türkçe dersini seçmiş ve bu okullarda 92 Türkçe öğretmeni görev almıştır (Çelik, 2021).

Türkiye'nin diğer coğrafyalarda olduğu gibi Balkanlarda ve özellikle Bosna Hersek'te eğitim-öğretimin doğru ellerde olması gerektiğini herhangi bir amaçla ve düşünceyle yapılmayacağını gelecek nesillerin sağlam ellerde olması gerektiğini belirten Büyükelçi Haldun Koç, Türkçe Öğretimi ile ilgili şu sözleri söylemektedir: “Bu ihtiyacımızı Maarif okullarıyla sahada gerçekleştiriyoruz. Bu kısa zamanda yakalanan başarı, aslında bu inancın ve bir anlamda bu doğruluğun ve içten gelen yaklaşımın eseri. Amaç tamamen eğitim olmalı. Maarif okulları da bunu yapıyor. Bosna Hersek'te bu önemliydi, bunun gösterilmesi gerekiyordu.” (URL 6). Maarif okulları, Türkiye'nin uluslararası eğitimde dünyaya açılan kapısı niteliğindedir. 2016 yılında kurulan Türk Maarif Vakfı, Türkiye Cumhuriyeti adına Millî Eğitim Bakanlığı dışında doğrudan eğitim kurumu açma yetkisine sahip tek kuruluştur. Bu gaye ile kurulan Maarif Okullarında Türkçe eğitim haftada 4 saat zorunlu olarak verilmektedir. Aynı zamanda Maarif Vakfı hem teknolojiden yararlanıp hem de internet üzerinden Türkçe eğitim vermektedir (URL10).

Bosna Hersek'te Türkçe derslerinin yanı sıra farklı faaliyetlerde düzenlenmiş ve bu durum Türkçeye olan ilginin artmasını sağlarken öğren-

ci sayısındaki artışı beraberinde getirmiştir (Tursunović, 2019: 8). Bosna Hersek'te 2020-2021 eğitim öğretim yılında Türkçe eğitim veren kurum ve kuruluşlardan eğitim alan öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir (Çelik, 2021: 112).

- a. Türkiye Maarif Vakfı Okulları: 210 öğrenci,
- b. Saraybosna Üniversitesi: 1. sınıfta 35, 2. sınıfta 25, 3. sınıfta 20, 4. sınıfta 15 ve 5. sınıfta 12 öğrenci,
- c. Zenica Üniversitesi: 1. sınıfta 15, 2. sınıfta 15, 3. sınıfta 20, 4. sınıfta 15 ve yüksek lisans programında 15 öğrenci,
- d. Tuzla Üniversitesi: 1. sınıfta 9, 2. sınıfta 10, 3. sınıfta 11 ve 4. sınıfta 16 öğrenci,
- e. Mostar Džemal Bijedić Üniversitesi: 1. sınıfta 6, 2. sınıfta 11, 4. sınıfta 6 ve yüksek lisans programında 12 öğrenci,
- f. Uluslararası Saraybosna Üniversitesi: 2020-2021 akademik yılında eğitime başlamıştır ve birinci sınıfta 10 öğrenci bulunmaktadır.

3 Mart 2021 tarihli “Saraybosna’da salgın döneminde de Türkçeye ilgi devam ediyor.” isimli haber başlığı yıllardır yapılagelen çalışmaların devam ettiğini göstermektedir. Saraybosna Yunus Emre Enstitüsünce fiziki ve çevrimiçi ortamlarda verilen Türkçe kurslarına yeni dönemde 300’e yakın öğrenci katılmıştır (URL 8).

Osmanlı döneminde kurulan medreseler de Bosna Hersek'te faaliyetlerine devam etmekte ve yabancı dil olarak Türkçe de öğretmektedir. Medreseler dört yıllık eğitim vermektedir ve medreselerde öğrencilere en az iki yabancı dil öğretilmektedir. Diğer yabancı dillerin yanında Türkçe de haftada 2, yılda 70 saat 2020 yılından sonra seçmeli ders olarak öğretilmektedir. 2020 öncesi zorunlu ders kategorisinde olan Türkçe dersi Bologna sürecinin etkisiyle seçmeli derslere dâhil edilmiştir (Solak, 2011: 167).

Bunlardan biri olan, Bosna Hersek Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde faaliyet gösteren ve İmam-Hatip Lisesi seviyesinde olan Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin (944/1537) erkek ve kız olarak iki bölümü hâlen devam etmektedir.

Yunus Emre Enstitüsü ve Türkçenin seçmeli ders olarak bulunduğu diğer okullar yetişkinlere Türkçe öğretimi için Yedi İklim setini kullanmaktadır.

Gazi Hüsrev Bey Medresesinde Türkçe öğretimi için hem yabancılara Türkçe öğretimi hem de Türk dili ve edebiyatı öğretimi üzerine kitaplar kullanılmaktadır (URL 9):

Türkçenin seçmeli ders olarak yer aldığı okullardan bir diğeri de Sa-

raybosna kantonundaki İsa Beg İshaković (<https://www.isabeg.edu.ba/bs>) okuludur ve bu okula Türkiye’den bir öğretmen görevlendirmesi yapılmaktadır. Türkçenin seçmeli ders olarak öğretildiği diğer okullarda Türkçe dersleri Bosna Hersek vatandaşı ve Türk Dili ve Edebiyatı mezunu olan öğretmenler tarafından verilmektedir. Bu okullardan mezun olan öğrencilerin büyük çoğunluğu üniversite tercihlerinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü seçmektedir.

Bosna Hersek’te Türk kültür merkezleri ve üniversitelerin açılması iki ülke arasındaki kültürel bağın gelişmesine de katkı sağlamıştır. Hiç şüphesiz Saraybosna’da ilk kültür merkezinin açılması tesadüf değildir. Burası Türk kültürünün bir mekâna yansımış en güzel hâlidir. Günümüzde Bosna Hersek’e giden bir Türkün kendi evinde gibi hissettiğini söylemek mümkündür. Bundaki en önemli sebep ise orada Türkçe deyim ve kelimeler ile karşılaşacak olmasıdır. Örneğin; *limun*, *merhaba*, *Selamun aleykum*, *Allah razi olsun*, *Allahu na amanet*, *bujrum* vs. Tarih boyunca sağlam bir şekilde oluşturulan bu kültürel bağlar ise hâlâ önemini korumaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin Bosna Hersek’i fethiyle beraber bu coğrafyada yeni bir dönem başlamıştır. Balkanların batısında yer alan Bosna Hersek, ismini içinden akan nehirden almıştır. Tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapacak olan bu bölgede yüzyıllarca sürecek olan süreç Bogomil Boşnaklarının İslamiyet’i kabul etmesiyle başlamıştır. Bu süreçte Bosna Hersek, Osmanlılar için devlet düzeninden mimariye, eğitimden sanata ve kültüre birçok alanda önemli bir merkez hâline gelmiştir. Bu çerçevede Balkanlarda kendine yer bulan Türkçe artık devlet içinde şairlerin, yazarların, öğrencilerin öğrendiği ve kullandığı bir dil hâline gelmiştir. Türkçe gazeteler çıkarılmış, edebiyatta Türkçeye yer verilmiş, Bosna divan edebiyatı oluşmuş ve okullarda okutulmaya başlanmıştır. Kültürel birlikteliğin sonucunda Türk dili ve edebiyatı Bosna dil ve edebiyatını da etkilemiştir. Divan edebiyatı ve halk edebiyatı ürünlerinde hem söz varlığı hem de içerik benzerliği bu durumu göstermektedir.

Bosna Hersek’in Osmanlı idaresinden çıktığı süreçte dahi Türkçenin burada kullanılmaya devam ettiğini söylemek mümkündür. Yugoslavya dönemi Bosna Hersek için zor bir süreç olarak karşımıza çıkmış olsa da Türkçe eserler tercüme edilerek Boşnakçaya kazandırılmaya çalışılmıştır. 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen savaştan sonraki dönem Türkçe için yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü’nün çabaları ile Türkoloji bölümleri açılmış, Türkçenin araştırılması ve yaygınlaştırılması için çalışmalara başlanılmıştır. Pek çok üniversitede Türk

Dili ve Edebiyatı bölümleri açılmıştır. Türkçe, Bosna Hersek'te zorunlu seçmeli ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Türkçe kursları açılmış, aynı zamanda Türkçe yayın yapan basın-yayın organları da Bosna Hersek'te yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. TİKA ile başlayan süreç günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı okutman görevlendirmeleri ile devam etmektedir.

Boşnak ve Türkler arasındaki kültürel bağ yüzyıllar boyunca bu şekilde süregelmiştir. Türkçe öğretimi hâlen devam etmekte olan Bosna Hersek'te Türk kültürünün bir mekâna yansımış en güzel hâlini görebilirsiniz. Bosna Hersek, yabancı dil olarak Türkçenin öğretildiği Balkan ülkeleri arasında kendinizi yabancı hissetmeyeceğiniz bir bölgedir.

Kaynakça

- Barjaktarović, Danolja (2006). *Sancak Bölgesinde Boşnak Epik Destan Geleneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayraktar, Z. (2012). “Bosna Hersek Sözlü Kültüründe Nasreddin Hoca Tipi Üzerine”. *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, 5, 33- 42. <https://jasstudies.com/DergiTamDetay.aspx?ID=197>
- Çangal, Ö. (2013). *Yabancılar Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi: Bosna-Hersek Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Çelik, M. E. (2021). “Bosna Hersek'te Türkçe Öğretiminin Güncel Durumu”. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, Özel Sayı, 108-128.
- Çelik, M., Gürel, Z. (2017). “Makedonya'da Türkoloji Bölümünün Kırkinci Yıl Dönümü”. I. International World of Turks Symposium of Sociences. <https://eprints.ugd.edu.mk/19674/>
- Đurđev, B. (1992). “Bosna-Hersek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları (TDVİA)*, 6.
- Filan, K. (2017). O turskom jeziku u Bosni. Sarajevo: Connectum.
- Geçer, G. O. (2011). “Türkçenin Çekilmeye Direndiği Bir Vatan: Bosna-Hersek”. *III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, İzmir.
- Hafız, N. (2001). “Eski Yugoslavya Bölgelerinde Türkçe'nin Öğretimi”. *Avrupa'da Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Sempozyumu*, <https://www.turkceogretimi.com/yabancilara-tuerkce-oeretimi/eski-yugoslavya-bolgelerinde-turkce-nin-ogretimi>.
- İlgar, M., Çangal, Ö. (2013). “XV. Yüzyıldan Günümüze Bosna Hersek'te Türkçe'nin Durumu ve Türkçe Öğretimi Çalışmaları”. *Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı “Balkanlarda Türkçe”*, 1, Arnavutluk.

- İyiyol, F., Ćatović, A. (2012). "Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/1 2012, 246-264.
- Koštić, M. (2004). *Državna štamparija i službene i poluslužbene novine u Bosni i Hercegovini od 1866. do 1945. godine*. Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Kujundžić, E. (2001). *Narodna književnost Bošnjaka*. Dom štampe, Zenica.
- Melanlioğlu, D. (2016). "Bosna Hersek Örneğinde Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Çocukların Dinleme Alışkanlıkları". *T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Avrasya Etüdları*, 50, 2, 529-546.
- Morina, İ., Latifi Khanari, L. (2013). "Bosna'da Osmanlı Dönemine Ait Edebiyat Araştırmaları ve Namık Kemal'in Boşnakça'ya Tercüme Edilen Eserleri". *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2/3, 90-99.
- Nametak, F. (2013). *Historija turske književnosti*. Posebna izdanja XL, Sarajevo.
- Öner N. A. Ş., Dedeić, A. (2015). "Bosna-Hersek'te Türkçe". *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 6, 1, 2015, 63.
- Šiljak-Jesenković, A. (2021). "Bosna Hersek'in Gülen ve Güldüren Yüzü Nasreddin Hoca. Eski-Yeni Şehir Kültür Dergisi". <https://www.sivrihisar.com.tr/hocanin-gulen-ve-gulduren-yuzu.html>
- Smailhodžić, S. (2019). *Elementi turske kulture u listu „Ogledalo“*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Univerzitet u Sarajevu Filozofski Fakultet Odsjek za orijentalnu filologiju, Sarajevo.
- Solak, E (2014). *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine (sociolingvistički pristup)*. Edicija posebna izdanja, kniga XX, Institut za jezik, Sarajevo.
- Solak, E. (2011). "Bosna Hersek'te Türkçe ve Türk Dili Eğitimi ile İlgili Çalışmalar". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2).
- Tursunović, M. (2019). *Bosna Hersek'te Türkçe Öğretiminin Tarihi ve Uygulanan Metotların İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzun, Y., Bašić, Z. (2021). "Boşnak Destanlarının İçerik ve Türkçe Söz Varlığı Açısından Değerlendirilmesi". *Geçmişten Geleceğe Avrasya*, Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Uzun, Y., Türksever, Z. (2021). *Bosna Hersek'te Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi. III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi Sempozyumu*, 20-21 Mayıs 2021, Ankara.
- Yiğit, M. (2021). "Saraybosna Yunus Emre Enstitüsündeki Kursiyerlerin Türkiye Algısı ve Türkçe Öğrenme Sebepleri". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 1.

Začinović, N. (2003). *Bosna Kütüphanelerindeki Eski Türkçe Gazetelerin Dili*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

URL 1: <https://islamansiklopedisi.org.tr/saraybosna> (erişim tarihi: 13.05.2021)

URL 2: <https://dilberyunus.wordpress.com/2015/07/02/95-yil-sonra-karagoz-hacivat-bosna-hersekte/> (erişim tarihi: 14.06.2021).

URL 2: <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/karagoz-ve-hacivat-bosna-hersekte-kullerinden-doguyor/834103>; <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/karagoz-ve-hacivat-bosna-hersekte-kullerinden-doguyor> (erişim tarihi: 14.06.2021).

URL 4: <https://mostar.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu> (erişim tarihi: 28.05.2021)

URL 5: <https://kiev.yee.org.tr/tr/yayin/turkce-bosna-hersek-devlet-okullari-da-en-çok-tercih-edilen-ikinci-yabancı-dil-oldu> (erişim tarihi:30.05.2021)

URL 6: <https://www.aa.com.tr/tr/egitim/yee-bir-yilda-15-bin-yabancıya-turkce-ogretti-/1671750> (erişim tarihi: 26.04.2021)

URL 7: <https://www.timeturk.com/maarif-okullari-bosna-hersekliler-icin-cazibe-egitim-merkezi-haline-geldi/haber-1196751> (erişim tarihi: 30.05.2021)

URL 8: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekte-turkceye-ilgi-artiyor/1568361> (erişim tarihi:29.04.2021)

URL 9: [https://medresasa.edu.ba/docs/Nastavni%20plan%20i%20program%20medresa%20\(2014\).pdf](https://medresasa.edu.ba/docs/Nastavni%20plan%20i%20program%20medresa%20(2014).pdf) (erişim tarihi: 07.04.2021))

Extended Summary

The geography called Bosnia and Herzegovina has hosted many civilizations throughout history. The Roman Empire was the first state in this geography. Thereafter, the Byzantines and Hun Turks, the power that changed the balance of the Balkans, established dominance here. It was also a region of rivalry between Avars and Slavs.

The independence of the Bosnian State came to an end when the Ottoman Empire came to this geography in 1463. However, after the Bosnia went under Ottoman rule, it preserved its name and continued its existence first as a sanjak and then as a province. The policy of tolerance followed by the Ottoman Empire facilitated the rule of the lands for a long time and contributed to the people's adoption of Islam and Turkish. When we look at this situation in the context of Bosnia and Herzegovina, Bogomil Bosnians adopted Islam in a short time and accepted the customs and traditions of the Turks. Lessons were given in Turkish in educational institutions, namely madrasahs, in which Bogomil Bosnians also participated.

In this period, as a result of the interest in Turkish language, dictionary studies were also carried out. In 1631, Mehmet Hevai Üskifi wrote the Turkish-Bosnian dictionary named "Potur Şahidi". Also, the need to publish Turkish newspapers in Bosnia and Herzegovina arose.

According to the findings of Avdo Sućeska, in Bosnia and Herzegovina, from the Ottoman rule until 1878, when the rule of the country moved to Austria-Hungary, 434 primary schools, 43 madrasahs, many high schools, military schools, teacher schools, Provincial High School and 12 art schools were giving education in Turkish. Classical Islamic culture education continued.

In a short time, Yugoslavia emerged as a new power in the region and people tried to learn Turkish in this process. As a result of all these efforts and after a long time, in 1925, Oriental Studies at the Faculty of Philology of Belgrade University was opened with the efforts of Fehim Bayraktarevic.

Teaching Turkish in the Yugoslavia region, including Bosnia and Herzegovina, should be examined in three parts. Firstly, Teaching Turkish as a Foreign Language; secondly Teaching Turkish as a Mother Tongue; and thirdly Teaching Turkish as a World Language.

The influence of Turkish on the Bosnian language is also reflected in the Bosnian culture and literature. 116 Bosnian poets wrote their poems in Turkish (Nametak, 1989). This interaction seen in Divan Literature is also reflected in Bosnian folk literature products. The influence of Turkish is also seen in sevdalinka, anecdotes, epics and theatrical plays.

Postgraduate Turkish teaching activities in Bosnia and Herzegovina are carried out in the Turcology departments of Sarajevo, Zenica Tuzla, Mostar Dzermal Bijedic and International Sarajevo universities. Every year, lecturers are assigned to these institutions by Ministry of National Education of Turkey. Apart from these, Turkish courses are provided by Yunus Emre Institute. The Turkish course,

which is taught as an elective course in primary and secondary education in Bosnia and Herzegovina, is carried out by Turkish teachers from Bosnia and Herzegovina. Madrasahs established in the Ottoman period continue their activities in Bosnia and Herzegovina and teach Turkish as well.

Just like Bosnia and Herzegovina became an important center for the Ottomans in many fields from state order to architecture, from education to art and culture, Turkish, which found its place in the Balkans, has now become a language learned and used by poets, writers and students in the state. Turkish newspapers were published, Turkish was included in the literature and started to be taught in schools.

It is possible to say that Turkish continued to be used here even during the period when Bosnia and Herzegovina came out of the Ottoman administration. Although the Yugoslavian period was a difficult process for Bosnia and Herzegovina, Turkish works were translated and tried to be brought into Bosnian. The period after the war between 1992-1995 marked the beginning of a new era for Turkish.

Turkish Language and Literature departments have been opened in many universities. Turkish started to be taught as a compulsory / elective course in Bosnia and Herzegovina. Turkish courses were opened, and at the same time, media broadcasting in Turkish marked the beginning of a new era in Bosnia and Herzegovina.

The cultural bond between Bosnians and Turks has continued in this way for centuries. You can see the most beautiful state of Turkish culture reflected in a place in Bosnia and Herzegovina, where Turkish education is still continuing. Bosnia and Herzegovina is a region where you will not feel like a foreigner among the Balkan countries where Turkish is taught as a foreign language.

Araştırma Makalesi / Research Paper

TUVA EDEBİYATININ ÖNEMLİ ŞAHSİYETİ OLEG KARLAMOVİÇ SAGAN-OOL VE UJURAJIŞKIN “KARŞILAŞMA” ADLI HİKÂYESİ ÜZERİNE

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU*

Öz

1930’lu yıllardan sonra gelişen çağdaş Tuva edebiyatının kurucularından biri olan Oleg Karlamoviç Sagan-ool, hem çok yönlü kişiliği ile hem de edebiyatta ele almış olduğu pek çok yeni tema ile dikkatleri çekmiştir. 1938 yılında yayımladığı ilk şiir kitabıyla edebiyat dünyasına önemli bir adım atan edebiyatçı sonrasında hikâye, roman, piyes, senaryo yazarlığı ile altın çağa damga vuran edebiyatçılarından biri olmuştur. Ayrıca Rus yazarlardan yapmış olduğu edebî çevirileri de bulunmaktadır. Döneminin olaylarını, toplumun mevcut durumunu, insanların yaşadığı zorlukları, kahramanların ruh hâllerini etkileyici üslubu ile aktaran yazarın eserlerindeki tasvirler de yazarın ustalığını ayrıca ortaya koyar.

Bu makalede, Oleg Karlamoviç Sagan-ool’un hayatı, edebî kişiliği, eserleri, edebiyata getirdiği yenilikler, sanatsal faaliyetleri gibi konularda bilgiler verilecek; yazarın 1941 yılında yayımlanan ve Tuva edebiyatında hikâye türünün ilk örneklerinden biri kabul edilen *Ujurajışkin* “Karşılaşma” adlı hikâyesinin Türkiye Türkçesine aktarması yapılacak ve hikâyenin kısa bir değerlendirmesine de yer verilecektir. Hikâyede kahramanın dilenme veya avlanmak üzere çıktığı yolculuklarda karşılaştığı karakterlerin yaşadığı olaylar, ruh hâlleri ve akıbetleri anlatılır. Karakterlerin

Geliş Tarihi/ Date Applied: 19.01.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 14.06.2021

Makalenin Künyesi: Koçoğlu Gündoğdu, V. (2021). “Tuva Edebiyatının Önemli Şahsiyeti Oleg Karlamoviç Sagan-Ool ve Ujurajışkin “Karşılaşma” Adlı Hikâyesi Üzerine”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 311-334.

DOI: 10.24155/tdk.2021.186

* Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, vk.gundogdu@hotmail.com İzmir / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-4074-9457

hikâye kahramanıyla ortak olan tarafı zorlu bir yaşam sürmeleri, iyi bir yaşam arayışı içinde olmalarıdır. Yazar tüm bu karşılaşmaları etkileyici üslubuyla kaleme almıştır.

Anahtar Sözcükler: Oleg Sagan-ool, Ujurajuşkın, Tuva edebiyatı, Çeçen Çogaal (Hikâye).

On an Important Author of Tuvan Literature Oleg Karlamovich Sagan-Ool and His Story *Ujurajuşkın* 'Meeting'

Abstract

Oleg Karlamovich Sagan-ool, one of the founders of the contemporary Tuvan literature that developed after the 1930's, attracted attention with his versatile personality and many new themes he brought to literature. The writer, who took an important step into the world of literature with his first poetry book published in 1938, became one of the literary writers who marked the golden age with his writing of stories, novels, plays and screenplays. He also had literary translations from Russian authors. The descriptions in the works of the author, who conveyed the events of his period, the current situation of the society, the difficulties experienced by the people, the moods of the heroes in his impressive style, also reveal the author's mastery.

In this article, Oleg Karlamovich Sagan-ool's life and literary personality, his works, his bringing innovation to literature, information on topics such as artistic activities will be given, and also the author's first example of the kinds of stories published in 1941, called *Ujurajuşkın* "Meeting" will be translated and a brief review of the story will be included. In the story, the events, moods and fates of the characters that the hero encounters during his journeys begging or hunting are told. What the characters have in common with the hero of the story is that they live a hard life and seek a good life. The author wrote all these encounters in his impressive style.

Keywords: Oleg Sagan-ool, Ujurajuşkın 'Meeting', Tuvan literature, Chechen Chogaal (Story).

Giriş

Oleg Karlamoviç Sagan-ool, Tuva edebiyatının kurucularından biridir.¹ Edebiyatın gelişmesinde, Sovyet halkları arasında tanınmasında büyük katkısı olmuştur. Edebiyatçı kimliği dışında vekillik, barışı sağlama bölge komitesinin başkanlığı gibi çeşitli görevlerde yer alan bir şahsiyettir. Kendini pek çok açıdan geliştirmiş, kibar, nazik olduğu kadar hoşgörülü, meraklı, hayatın meseleleriyle iç içe bir kişiliktir. Öğrenme isteği kadar, öğretme isteğiyle de dolu, çevresindekilere öğütler vermeyi seven bir

¹ Tuva edebiyatı ve çağdaş Tuva yazılı edebiyatının gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için Arıkoğlu, 1998; Otyzbay, 2019'a bakılabilir.

karakterdir. Hayatı boyunca şiir, hikâye, roman, dram gibi çeşitli türlerde eserler vermiştir. Özellikle nesir türünde oldukça başarılı bir yazardır.

Hayatı ve Edebî Kişiliği

Oleg Karlamoviç Sagan-ool, 1 Ocak 1913'te Çöön-Hemçik'in Şemi köyünde dünyaya gelmiştir. Tuva edebiyatının kurucularından biri sayılan Sagan-ool'un çocukluk yılları öksüz kalmasıyla, yaşamın zor şartlarını daha küçükken üstlenmesiyle daha da ağır geçmiştir. Küçük yaşta edebiyata olan ilgisi ortaya çıkmış, büyükbabasının yurdunda önemli destan anlatıcılarından, halk şairlerinden, şarkıcılarından destanlar, şarkılar dinlemiş, bilmece ve hikâyelerle yoğrulmuş bir çocukluk yaşamıştır. Onun bu ilgisi, sonraları, gırtlak şarkıları söylemeye, ağız kopuzu çalmaya, destan anlatmaya kadar varmış; hatta yarışmalara bile katılmıştır (Seren-ool, 1975: 353).

İlkokul çağına geldiğinde, hem dönemin çalkantılı olayları, Ekim Devrimi ve devamında Tuva halkının bağımsızlık mücadelesi Sagan-ool'un öğrenim alma ile ilgili duygu ve düşünce dünyasını da doldurmuş ve Kızıl şehrine ilkokul ve ortaokul eğitimini almak üzere getirilmiştir. *Kejiktig Sıldıs* adlı eserinde otobiyografisine yer vermiştir. Bu eserinde, çocukluk çağında öğrenim görme isteğinin artmasının sebeplerini anlattığı bölümler yer almaktadır.

Moğol yazısıyla eğitim alan Sagan-ool, 1930 yılında eğitimini tamamlamıştır. Aynı yıl, Sovyetler Birliği içinde eğitim almak üzere seçilen on kişi arasına girmiş ve Ulan-Üde şehrinde İşçi Fakültesine gönderilmiş, 1935 yılında başarılı bir şekilde mezun olmuştur. Burada dönemin edebiyat ve sanat adamlarıyla tanışmış, Buryat edebiyatçıları ve sanatçılarının düzenledikleri etkinliklere katılmıştır. Bu dönemde Tannu Tuva'da yazı geliştirilmiş ve daha önce Moğol yazı dilini kullanan Tuvalar, Latin harfleri esasına dayalı ilk Tuva alfabesini kullanmaya başlamışlardı. Sagan-ool, 1938 yılında hem yeni yazıyı öğrenmiş hem de ilk şiir denemelerini yapmıştır.

Ulan-Üde'de eğitimini tamamladıktan sonra İrkutsk Öğretmen Enstitüsü, Fizik-Matematik Fakültesine girmiş, buradan da başarıyla mezun olduktan sonra memleketine dönerek Kızıl'da bir süreliğine matematik öğretmenliği yapmıştır. Sagan-ool'un, daha Ulan-Üde ve İrkutsk'ta öğrenim görürken edebiyata olan ilgisi memleketine döndükten sonra daha da artmış ve Tuva edebiyatının hem gelişme hem olgunlaşma dönemlerinde eserler vererek adını tarihe yazdırmıştır. Hareketli bir yaşam tarzı olan Sagan-ool çeşitli komitelerde, komisyonlarda görev almıştır. Tıva Arat Respublika (TAR) "Tuva Halk Cumhuriyeti" Edebiyat Komitesinde, TAR Bakanlar Kurulunda görev yapmıştır. 1942'de TAR Yazarlar Birliğinin kurulmasıyla birinci edebiyatçıları konferansı düzenlenmiş ve bu konferansın düzenleme kurulunda Sagan-ool da yer almıştır. 1945'ten hayatının sonuna

kadar SSCB Yazarlar Birliği, Tuva Sekreteryazı ve sonra da Tuva Otonom Cumhuriyeti Yazarlar Birliği Başkanlığı yapmıştır. Başkanlık yaptığı dönemlerde RSFSR (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) ve SSRE (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) Yazarlar Birliğinin düzenlediği büyük kurultaylar ve konferanslarda Tuva edebiyatının temsilcisi olarak yer almıştır (Seren-ool, 1975: 355; Kombu, 2013: 58)

Sagan-ool, hayatta farklı alanlara ilgi duyan ve bunlarla ilgili bilgisini derinleştirmeye istekli, çabalayan bir şahsiyet olmuş ve bunları kendi edebî ürünlerine yansıtmıştır. Halk bilgisi ürünlerine olan merakını, kendi çabasıyla edebiyat teorisi, yabancı edebiyatçıların eserlerini tercüme gibi konularla genişletip bilgisini derinleştirmiştir. Sagan-ool'un edebî ürünleri sonraki kuşak edebiyatçıları için örnek teşkil etmiştir. Rus edebiyatından Tuvacaya yaptığı çeviriler arasında A. Puşkin'den *Dubrovskiy* (1952) (Dubrovskiy) adlı uzun hikâye ve *Çogaaldar Çundızı* (1989) (İzbrannoye - Edebiyat Derlemeleri), Y. Lermontov'dan *Bistiñ Üyeniñ Maadırı* (1950) (Geroy Naşego Vremeni - Çağımızın Kahramanı), M. Gorki'den *Kijiler Holunga Çoraanım* (1954) (V Lyudyah- Ekmeğimi Kazanırken), M. Şolohov'dan *Añdargan Kur Çer* (1950) (Podnyataya Tselina - Uyandırılmış Toprak), *Töreen Çurt Dugayında Sös* (1954) (Slovo o Rodine - Ana Yurt Hakkında Söz), gibi eserleri söylemek mümkündür (Kombu, 2012: 225-226; Tanova, 2013: 31). Sagan-ool'un Rus yazarlarından ve dönemin önemli eserlerinden yapmış olduğu çevirilerin, onun edebî kişiliği bakımından olgunluk dönemine ulaşmasında ve usta eserler ortaya koymasında katkısı olduğu söylenebilir. Öyle ki, Sagan-ool'un romanları onun olgunluk dönemi eserleri olduğunu hissettirir.

Halk bilgisi ürünlerine dayanarak, onun zenginliğinden faydalanarak eserler üreten edebiyatçıların eserleri de edebiyat tarihinde kalıcı, unutulmaz, köklü izler bırakmaktadır. Sagan-ool hikâye denemelerinden önce, Tuva kahramanlık destanı olan *Tanaa-Herel* adlı destanı derleyip yazıya geçirerek 1939 yılında edebî derlemeler de yayımlamıştır. Derleme çalışmalarına *Poslovitsı i pogovorki Tuvinskogo Naroda* (1966) (Tuva Halkının Atasözleri) ve *Mudrost Naroda* (Halk Bilgisi) (1976) gibi ortak yazarlı eserleri de gösterilebilir (Kombu, 2013: 59). Yine Rus masallarından ve tek perdelik oyunlardan çeviriler yaparak bunları Tuvacaya kazandırmıştır. P. Yerşov'dan çevirdiği *Mögennig A'çıgaş* (Konek-Gorbunok - Hörgüçlü Atçık) (1938) adlı masal buna örnek verilebilir (Kombu, 2012: 225).

1930'lu yıllar, Tuva edebiyatının ilk adımlarının gelişip, onu olgunlaşmaya götürecek adımların atılmasına bir başlangıç olarak düşünülebilir. 1936'da Sagan-ool'un *Revolustug Arat* adlı dergide çıkan *Uran Çogaal Ajılı* (Edebiyat İşi) adlı yazısında, edebiyatçılara edebî seviyelerini yükseltmenin

yollarına, Tuva edebiyatının hangi yönlerini geliştirmek gerektiğine, şiirle uğraşan kişilerin yazarken düştükleri hatalara değinmiş ve gelecek nesil edebiyatçılara yol gösterici bir rol üstlenmiştir. 1938 yılından itibaren Sagan-ool kendi eserlerini yayımlamaya başlamıştır. İlk eseri, 1938’de yayımlanan *Bis-tiñ Töreen Çurtuvus* (Ana Yurdumuz) adlı şiirini yayımlamıştır. Nesir (Proza) türündeki ilk eseri 1941 yılında yayımlanan *Ujurajuşkın* (Karşılaşma) adlı eseridir. Bizim de burada ele alacağımız ve aktarmasını sunacağımız hikâye, kahramanın Tuva’nın farklı kuşaklardan kişilerle karşılaşması ve bu kişiler arasındaki farklılıkların anlatılması üzerine kurulmuştur. İlginç ve sağlam kurgusuyla bu eser Sagan-ool’u nesir türünde önemli bir noktaya getirmiştir. Daha sonra 1941-1948 yılları arasında çocuklar için yazdığı *Ejiişkiler* (İki Arkadaş), *Huragan* (Kuzu) gibi eserleri de *Ujurajuşkın* ile benzer konuları içermiştir (Seren-ool, 1975: 359).

Sagan-ool, 1942-1944 yılları arasında, savaş yıllarında kaleme aldığı bazı eserlerinde tüm dikkatini Sovyet ulusunun mücadelesine yönlendirmiş ve 1942’de *Avazı* (Annesi) adlı şiir, *Malçın Arat Sandıy* (Çoban Sandıy) adlı hikâye, 1943’te *Arat Çonnun Murnundan* (Halkın Adına) gibi şiir, hikâye, deneme yazıları çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır.

Şair, yazar Sagan-ool’un edebî stili de çeşitlidir. Oleg Sagan-ool’un edebî kişiliğine bakıldığında onun çok yönlü bir kişilik olduğu görülür. Nazım ve nesir türündeki eserleri yanında, oyun yazarlığı ve çevirmenlik yönüyle de dikkat çekmiş ve Tuva edebiyatı için önemli eserler bırakmıştır. Yeni türleri, tarzları kullanmayı seven Sagan-ool’un bu girişimleri Tuva edebî nesri kurmasına ve hikâye türünün gelişmesine önyak olmuştur. Edebî kişiliğine bakıldığında, dönemini etkileyici tasviri, olayları ve insanları hayatın sıradan akışıyla değil, zorlu dönemleriyle birlikte gösterebilmesi ona özgünlük katan noktalardan bazılarıdır.

Sagan-ool *dokumentaldıg tooju* (Biyografik öykü) türünde de önemli bir eser vermiştir. *Bayan-Talanıñ Kijizi* (1962) (Bayan-Tala’nın Kişisi) adlı eserinde Oorjak Ç. Lopsaŋçap’ın hayatını etkileyici bir üslupla kaleme almıştır.

1965’te *Kejiktig Sıldıs* (Şanslı Yıldız) adlı uzun hikâyesinde (tooju) temelde, bir gazeteci olan Ak-ool’un biyografiye yakın bir türde yaşamı ele alınmıştır. Ayrıca, bu eserinde köylülerin kahramanca çalışmaları, hayata tutunmaları ele alınmıştır (Kombu, 2013: 60).

S. Kombu (2013: 60), Sagan-ool’un romanlarında “halkın içinden seçilen karakterlerini ve ulusal yaşamın renklerini ustalıkla resmettiğini, yeni temalar, başkaları tarafından keşfedilmemiş temalarla romanlar” yaratarak

2 Oorjak Cıvaajıkoviç Lopsaŋçap, Tuva Meclisi’nin 17 Ağustos 1944 tarihinde “asırlara dayanan Tuva Rus dostluğunun gereği olarak, Tuva’nın Sovyetler Birliğine katılma isteğini bildiren kararını” Sovyetler Birliği Yüksek Şurasına bildirmek üzere görevlendirilen kişilerden biridir. (Arıkoğlu, 2002)

Tuva edebiyatını zenginleştirdiğini söyler. Bu yeniliklerin somut örneğini Sagan-ool'un 1967 yılında yazdığı ilk romanı *Döspester* (Karşı Konulmazlar) adlı romanında görülür. Bir kolhoz başkanı olan Borajık ve onun yaptıklarını konu edinen bir romandır. İş, hayat, sevgi, dostluk gibi temalar romanda ağır basmaktadır. Romanda eski hayat ile yeni hayat, eski ideoloji ile yeni ideoloji, eski kültür ile yeni kültür, yaşlılarla gençler, eski geleneklerle yeni adetler arasındaki ihtilaflar etkileyici bir biçimde işlenmiştir.

Sagaa-ool'un son romanı 1970'te yayımlanan *Töreen Kijiler* (Yerli İnsanlar) adlı eserinde ise, genç bir inşaatçı olan Öргеjik'in hayatı, başından geçen iyi ve kötü olaylar konu edilmiştir. Öргеjik kahramanının özelinde yazar, o çağın gençlerinin sağlam karakterli, yardımsever, kültürlü, alçak gönüllü olmaları gibi iyi taraflarını göstermeye çalışmıştır. Bazı araştırmacılar, Bu eserin üslubunda dikkat çeken yumuşak, sakın ve şiirsel havanın yazarın kendisiyle de örtüştüğünü ifade etmişlerdir (bk. Kombu, 2013: 65).

Sagan-ool'un Tuva tarihinde adını yazdırdığı bir başka alan da sinema dünyasıdır. *Lyudi Golubih Rek* (Mavi Nehirlerin İnsanları) adlı ilk uzun metrajlı sinema filminin senaristidir. Ayrıca, *Tuva na perekrestke vremen* (Zamanların Kavşağındaki Tuva) adlı filmin senaristi ve *K solntsu dvadtsat'şagov* (Güneşe Yirmi Adım) adlı filmin de senaristlerinden biridir (<https://tuva-library.ru/novosti/1343-choygan-pshtg-kara-hld-chorgaar-oglu.html> Erişim Tarihi: 11.01.2021).

Sagan-ool'un, sinemanın yanı sıra, Tuva tiyatrosunun gelişiminde de büyük rolü olduğu bilinmektedir. *Çütkül* (1950) (Gayret), *Bir Ködee Sovette* (1954) (Bir Köy Sovyet'te), *Irlap Bereyn* (1957) (Şarkı Söyleyeyim), *Kayın-daa Tıp Aar Men* (1957) (Her Yerden Bulurum), *Ottuuşkun* (1957) (Uyanış), *Şılgalda* (1968) (Sınav) adlı oyunları ile sosyal değişimlerin toplum üzerindeki etkileri, Tuva halkının mevcut durumu ve Tuvaların yaşamlarının dramatik bir şekilde incelendiği önemli kesitler sunmaktadır (Kombu, 2013: 59).

Ujuruşkın (Karşılaşma) Adlı Hikâyenin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Oleg-Sagan-ool'un eserlerinin bir bölümü *Çogaaldar Çundızı* (Edebî Derlemeler) adlı iki ciltlik bir derlemede toplanmıştır. Bu derlemelerin birinci cildi, yazarın şiirleri, hikâyeleri ve oyunlarına ayrılmıştır. İkinci cildinde ise *Döspester* ve *Töreen Kijiler* adlı romanlarına yer verilmiştir. Tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılan *Ujuruşkın* (Karşılaşma) adlı hikâye de işte bu derlemelerin birinci cildi olan *Çogaaldar Çundızı, Şülükter, Proza Çogaaldar, Şiiler*, I. Tom, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri, 1975, 19-32 adlı eserden alınmıştır.³

3 Eseri tarafıma ulaştıran Tuva Sosyal Bilimler ve Sosyal-Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü Öğretim Üyesi (Kand. Fil. Nauk, Tuvinskiy institüt gumanitarnih i prikladnih sotsialno-ekonomičeskih issledovaniy) **Ludmila Salçakovna Mijit'e** müteşekkirim.

Hikâye Üzerine

Ujurajuşkın ‘Karşılaşma’ adlı hikâye, Sagan-ool’un 1941 yılında Tuvaca olarak kaleme aldığı ve kendisinin hikâye (Tuv. *çeçen çoğaal*, Ru. *Rasskaz*) türündeki ilk eseridir. Sagan-ool, bu hikâyede adı belli olmayan bir kahramanın yaşamını ve bu kahramanın karşılaştığı karakterlerin yaşamını ve yaşadıkları olayları çarpıcı tasvirlerle anlatmıştır. Kahramanın yaşadıkları çerçevesinde Tuva’nın devrim öncesindeki zorlu yaşamı, halkın içinde bulunduğu sıkıntılar, yoksulluk, dilencilik, halkın elindeki mallara el konulması, kamulaştırma gibi konuları ele almıştır.

Hikâyede sürekli bir yolculuk ve daha iyi bir yaşam arayışı söz konusudur. Eser bu yolculuk sırasında kahramanın karşısına çıkan karakterler ve yaşanan hadiseler üzerine kurgulanmıştır. Karakterlerin ve kahramanın zorlu yaşamı, sürekli kötüler ve mağdur olanların bir araya gelmesi; ancak olayların kötülüklerden, zorluklardan kurtuluş ile sonuçlanması hikâyede işlenen ve olayların tüm akışına yön veren temel bir motif niteliğindedir. Yazar, bu yaşamı ve karakterleri anlatırken hem dış görünüşü yansıtan hem de karakterlerin ruh hâllerini yansıtan tasvirlerle de genişçe yer vermiştir.

Hikâye kahramanının karşılaştığı karakterler, onun gibi zorlu bir hayat süren, kötülerle, hayatın zorluklarıyla mücadele etmeye çalışan ve sonunda da bu mücadeleyi kazanan taraflardır. Zenginlerin karşısında fakirler, kötülerin karşısında iyiler, güçlünün karşısında güçsüzler, Kızıllarla Beyazlar gibi zıtlıklar üzerinden hikâye etkili bir şekilde anlatılmıştır.

Hikâyede yazarın tasvirlerle ağırlık verdiği bölümlerde dilin daha ağır olduğu, uzun cümlelerden oluşan kısımların çokça yer aldığı söylenebilir. Yazarın Tuva edebî yazı dilinin olduğu ilk dönemlerden itibaren başlayan ve devamında Tuva edebiyatının altın çağında çok önemli eserler yarattığı ve Tuva edebiyatının yenilikçi yazarı olduğu düşünüldüğünde eserlerindeki bu kullanımların her birinin ayrı bir değeri olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, ayrıca hikâyelerinde benzetmelere de bolca yer vermiştir. Bu hikâyede de korkulan, kaçınılan ya da karşı durulan kişiler, eziyet edenler, kötüler kurtlara, canavarlara, vahşi hayvanlara, canavarlaşmış kurtlara ve insanın vücudunu sömüren akarlara benzetilerek anlatılır:

Duzakta tutungan kuş deg, karaa borbañaynıp olurgan hööküy-le kiji-ni, karak-kulak çok halıy bergeş uldap ssokkulay bergen düjümetti köörümge, adıguuzun malçe, añ-meñçe halaan araatandan deereleves, kalçaaray bergen araatın ışkaş apargan, karaktarı han kuçuga bergen, arni-bajın köör dürzü çok, hölögürkök börü ışkaş boldu. “Tuzağa düşmüş bir kuş gibi gözleri fırl fırl dönen zavallı adamı, oradan buradan sıçrayıp dövüp duran memura baktığımda, bana, bir hayvana saldıran vahşi bir yaratıktan farklı olmayan, kuduz bir hayvana dönüşmüş, gözlerini kan bürümüş, yüzü gözü

karışmış, kasvetli, boz kurt gibi göründü.” (s. 20)

Şnap-la biçii boop çoruy, araatanniñ haldaaşkınnından ajınıp, hora-dap sağış-setkili haynıgıp, küjür er diskek kırına turup kelgeş ... “Aslında küçücük oluveren adam, canavarın saldırısından kızıp, öfkelenip, duyguları canlanınca, zavallı adam, dizleri üzerinde durarak...” (s. 20)

Odaga, çinzezin ap oktaza-daa, arat çonnu ak-sargı ışkaş, sotup mölçü-vüşaan turgan feodal idegetterniñ höreñgizin havırıp, olarnıñ dazılın tura tırtıp oktap turarıñ izig tülük üyezi çüve. “Memuriyetinden olsa da, arat⁴ halkı ak-sargı⁵ gibi soruyup sömürüp duran feodallerin malını mülkünü kapıp, onların kökünü kurutup def etmenin en iyi zamanı bu zaman.” (s. 32)

Hikâye kahramanı yoksul, küçüklüğünden beri ailesiyle birlikte dilencilik yaparak geçimini sağlayan biridir. Köy köy dolaşarak dilenir ve annesine yardımcı olmaya çalışır. İşte ilk karşılaşma yine kahramanın bir yolculuğu sırasında olur. Güz mevsiminin sonlarına doğrudur. Ormanda ilerlerken bir kişinin çılgınlığını duyar ve sese doğru yaklaştığında bir adamın elleri arkadan bağlanmış bir şekilde yerde tutulduğuna ve başka bir adam tarafından haince dövüldüğüne şahit olmuştur. Yerde dövülen adamın yaşadığı durumun ve psikolojisinin analizini yapan yazar dövülen adamın kötü adam karşısındaki galibiyetinin sevincini ise kahramana doyasıya yaşatır:

Canavarın pençesinden ayrılıp, ormanlık ve kayalık, meyvelerle süslenmiş muhteşem dağlara, av hayvanlarıyla dolu ulu taygalara doğru, uzun uzun nehirlerin kıyısı boyunca, büyük büyük dağların bulunduğu noktalardan geçen, adam ile rastlaşan, yola bakıp o adamın mağrur bir şekilde yürüyüp gittiği için içimden büyük bir mutluluk duyarak, sevincin en zirvesiyle koşarak ilerledim. (Sagan-ool, 1975: 20)

İkinci karşılaşma bir köyün yanından geçerken kahramanın yolculuğunun bir kadın sesiyle bölünmesi ile gerçekleşir. Kadının ve yanındaki erkek çocuğun kılık kıyafetinin, başından ayak ucuna kadar tüm görüntüsünün genişçe bir tasviri yapılır. Bu karşılaşmada kahraman kadın ile konuşur. Aralarında bir sohbet başlar, kadının üzgün olduğunu anlayınca onu çocuğuyla yalnız bırakmak istemez ve hem üzüntüsünün nedenini anlamak hem de yardımcı olabilmek için kadını konuşmaya zorlar. Kadının da kendi yaşamına benzer zorlu bir yaşamı ve doyurması, koruyup kollaması gereken bir oğlu vardır. Kadın geçimini sağlamak üzere hem dilencilik yapmakta hem de varlıklı bir ailenin işlerini karın tokluğuna yaparak hayatını devam ettirmektedir. Ancak burada sürekli aşağılanmış, hor görülmüş ve oğlu da hırpalanmıştır. Bu duruma daha fazla dayanamayan kadın, oğlunu alıp başka bir köye doğru ilerlerken karşılaştığı delikanlıya işte başından geçen bu

4 Arat: Köyde kendi hayvanlarını besleyip, tarım yapan sıradan, emekçi halk. (TSTY II 147)

5 Ak-sargı: canlıların vücudunda yaşayan akar.

olayları anlatır. Hikâye kahramanı delikanlı, olanlara üzülerken, onların karanlıkta ormanda tehlike altında olabileceğini düşünerek, gidecekleri yere kadar eşlik etme teklifinde bulunur ve böylece ilerlerler.

Üçüncü karşılaşma kış sonunda, baharın yaklaştığı bir zamanda kahramanın yine bir yolculuğu sırasında gerçekleşir. Yolda devam ederken bir erkek çocuk yanına koşar. Çocuğun da kendisini tanıyor gibi bakmasından şüphelenerek dikkatlice bakar ve bu çocuğun ikinci karşılaşmadaki annenin yanındaki oğlu olduğunu fark eder. Çocuk da aynı yaşamı sürdürmektedir. O geçmiş olaylardan sonra annesiyle birlikte bir köye yerleşen çocuk yine geçim sağlamak üzere dilenmeye devam etmiştir.

Sonrasında hikâyede kahramanın bir av yolculuğuna çıkışı anlatılır. Annesinin çadırında avlanmak üzere hazırlanan delikanlıyı annesi durdurur ve dua ederek oğlunun da dua etmesi gerektiğini hatırlatır. Bu bölümde, Tuvaların kamlık inancına eskiden beri bağlı olduklarını ve eskiden günümüze kadar getirdikleri bazı ritüelleri (kötü ruhlardan arındırmak için tütsüleme, etrafa süt saçma) görürüz. Doğanın ruhu vardır ve ona dua edilmeli, ikramlarda bulunulmalıdır. Çünkü doğa (Oran-Tañdı olarak geçen ifadeyi bu şekilde anlayabiliriz) insanlara lütfunu esirgemez:

Oran tandına çok çok dua et oğlum”, diyerek üzeri yağlanmış kara küçük kovadaki sütünü alıp, tos-karak ile dört tarafa saçarak, “ak başlı altın tandıma ak sütümü saçtım...” deyip, dua etti. Evimden çıkarken, annemin yaptığı gibi, ardıç ile tütsü yapıp, silahımın ağzını da tütsüleyip, atıma binip, büyük nehrin başına doğru yönelerek gitmeye koyuldum. (s. 26)

İşte hikâyedeki dördüncü karşılaşma bu avlanma yolculuğu sırasında olur. Taygaya ulaşan kahraman, otağını kurup dinlendiği sırada atlı bir adamın atından inip yanına doğru yaklaştığını görür. Adama dikkatli bakınca kahramanın, hikâyenin başında rast geldiği olayda, yerde elleri bağlanarak dövülen, sonrasında kötü adamların hakkından gelerek kurtulan cesur, yiğit adam olduğunu görür. Bu bölümde kahraman, arkadaş olduğu adamlarla birlikte avlanmaya çıkar, ancak üçüncü seferde av bulabilirler. Kahramanın adamdan ilginç şeyler anlatmasını istemesi yazarın şahsi merakıyla da örtüşür. Oleg Sagan-ool, büyüklerinden masallar, destanlar dinleyerek büyümüş, bu merakını ilerleyen yaşamında da destanlar derleyerek devam ettirmiş çok yönlü bir yazardır. Bu karşılaşmada, dönemin tarihî olaylarıyla ilgili kesitler geçer. Halkın mallarının kamulaştırılması meselesi konu edilir. Adamın elinde ne varsa alınmış, üç öksüz çocuğunu beslemek için avlanmaya başlamış olduğundan; ancak yakında güzel günler görüleceğinden bahseder. Kahramanın merakını iyice ateşlendiren bu konuşmalarda işçi sınıfını temsil eden *arat çon* “emekçi halk”tan, *Kızıl Orustar* “Kızılılar” ve *ak-solaannar* “Beyazlar”dan bahsedilir:

Çoldak-ool adlı yaşlı bir adamın tek bir atını da askere vereceğiz diye alıp el koydular kamulaştırdılar. Halk ne kadar daha dayanabilir ki böyle bilmem.

"Önemli değil evlat, önemli değil. Çok üzülme. Çok yakında güzel günler gelecek!

...

"Hem-Beldiri adlı bir yer var. Orada 'Kızıl Ruslar' diye bir halk var. Bu halk için zengini de, fakiri de, memur kişileri de sıradan kişileri de aynı görürler derler." (s. 28)

Hikâye, kahramanın av macerasından sonra annesinin evine doğru yola koyulmasıyla devam eder. Çadıra girdiğinde annesinin hasta olduğunu gören delikanlı, av etinden pişirdiği çorbayla annesine şifa verir. Bu arada kapıya memurlar gelmiş ve onun herkesle birlikte koyun kırkma işine gitmesi için diretmemiş, memurlarla aralarında çekişme olmuş ve delikanlı dayak yiyecekken onu cesur, yiğit bir adam kurtarır. Bu adam kahramanın üçüncü kez gördüğü, birlikte avlandığı adamdır. Adam onu memurlardan kurtarmıştır ve delikanlı bir kez daha bu adamla karşılaştığına memnun olarak ayrılır.

Hikâyede olayların geçtiği mevsim güz ve bahar mevsimleridir. Doğadaki tüm değişiklikler en ince ayrıntılarıyla tasvir edilir. Ayrıca bu güzelliklerin kahramanda uyandırdığı duygular da konu edilir. Nitekim beşinci karşılaşma kahramanın baharın güzelliğiyle birlikte karşılaştığı genç bir kıza âşık olduğu karşılaşmadır da.

Aradan biraz zaman geçmiş, yine bir bahar tasviriyle hem tabiatın güzelliği hem de kahramanın duyguları yansıtılmıştır. Bu bölümde kahraman dağlarda koyunlarını otlatan, atlı bir genç kız görür. Yanına yaklaştığında, kızı gördüğü anda âşık olur ve böylelikle sonsuz lütuf sunan taygalar ona bir de hayat arkadaşı vermiştir.

Hikâyenin son bölümünde, kahraman köyüne döndüğünde çadırda bir delikanlı görür. Dikkatlice baktığında bu delikanlının daha önce ilk olarak annesiyle birlikte gördüğü, sonra tek başına rastladığı genç çocuk olduğunu anlar ve bu da kahramanın bu çocukla üçüncü karşılaşmasıdır. Birlikte sohbet ederler ve çocukla aynı ortak değerlerin peşinde oldukları, aynı amaç uğruna hayatta kaldıklarını hissettiren satırlarla hikâye sonlanır.

KARŞILAŞMA

Güzün orta ayının sonlandığı, kavakların solan sarı yapraklarının kopup düştüğü, yeryüzünün değiştiği zamanlar.

Annemim babamın yoksul, dilenci yaşamı sebebiyle, iş gairesinden köy köy gezip dilenmeye küçüklüğümden beri alışığım ben. Bir keresinde, köylerde dolaşip dilenirken zengin bir aileden (ya rütbeli biri ya da varlıklı birisi

idi, adını bilmiyorum, bilmek de istemem) koyunun aşık kemiği kadar bir parça çay isteyip, bunu gayet büyük bir ganimet olarak görüp, annemi de işte böyle mutlu edeceğimi düşünerek büyük bir sevinçle koşmuştum.

Öylece giderken ne yapabilirim ki! Dura yürüye ilerlerken bir baktığımda; güneş alçalmış, batmaya yaklaşmış, batı tarafın yüksek tepelerinin gölgesi, doğu tarafının oyuk oyuk olmuş dağlarında parlayan kızıl güneşte daha da büyümüştü. Ormanın çeşit çeşit ağaçlarının yaprakları sararıp, özellikle toprak üzerinde sarı yaprakların yayılıp kilim serilmiş gibi yeryüzü sarı yaprak ve solmuş otlar ile süslenip bezenmişti.

Öylece durup seyrederken kulağıma bir yerden bir kişinin bağıırışı, inleyen ve yalvaran sesi geldi. Dikkatimi toplayıp dinlediğimde, iç taraflarda küçük tepeden bir kişinin herhangi bir ıstırap sezdirmeyen bir haykırışının yankısının ormana ulaşarak dağıldığını fark ettim. Koşup, tepeciğin kıyısına ulaştığımda küçük dağın bağrında ak ak çadırların olduğunu gördüm. Bu çadırların en öndekinin ön tarafına doğru, azıcık uzağında, yırtık pırtık elbiseli bir adam kolları arkasında kayışla bağlanmış şekilde yatıyordu. Çadırdan bir kişi dışarı çıkıp yerde kolları bağlı yatan adamı kaldırmak üzere çekiştirerek bütün gücüyle kalın deri ile tokatladı. Deri börke sahip olduğu için, deri işleme işiyle uğraşan bir memurdur diye düşündüm. Tuzağa düşmüş bir kuş gibi gözleri fırl fırl dönen zavallı adamı, oradan buradan sıçrayıp dövüp duran memura baktığımda, bana, bir hayvana saldıran vahşi bir yaratıktan farklı olmayan, kuduz bir hayvana dönüşmüş, gözlerini kan bürümüş, yüzü gözü karışmış, kasvetli, boz kurt gibi göründü. Merhametten uzaklaşmış, vahşi bir hayvana dönüşmüş kötü adamın karşısında suçsuz oturan zavallı adam, bu sefer gözlerini kaçırmaktan ziyade, başka bir çare olmasa da, geleceğinin tehdidi olan bu canavarın başını aşağı bükme isteği, o kişinin iyice sıkıverdiği çelik gibi dişlerinden, taş gibi yumruklara dönüşmüş ellerinden anlaşılıyordu. Aslında küçücük oluveren adam, canavarın saldırısından kızıp, öfkelenip, duyguları canlanınca, zavallı adam, dizleri üzerinde durarak, yumruk haline gelmiş sert ellerini daha da sıkıdığına, bileklerindeki kayış da daha fazla dayanamayarak koptu. Bağından kurtulan adam ortalığa rastgele saldırıp, vahşi hayvan gibi önüne gelenin iki omuzunun başından tutarak gözü dönmüş şekilde etrafta defalarca silkeleyip fırlatınca, tavşandan daha korkak kötü adam, yaş deriye benzer çadırın kapısına pat diye düştü ve arkasına baka baka çadıra kaçtı. Daha biraz önce kayışla bağlanmış zavallı adam ise mağrur adımlarla ilerledi...

Canavarın pençesinden ayrılıp, ormanlık ve kayalık, meyvelerle süslenmiş muhteşem dağlara, av hayvanlarıyla dolu ulu taygalara doğru, uzun uzun nehirlerin kıyısı boyunca, büyük büyük dağların buluştuğu nokta-

lardan geçen, adam ile rastlaşan, yola bakıp o adamın mağrur bir şekilde yürüyüp gittiği için içimden büyük bir mutluluk duyarak, sevincin en zirvesiyle koşarak ilerledim. Öylece koşarken, ormanın kıyısındaki bir tepenin ucunda koni biçiminde üç çadır gördüm. Çadırların yanında birkaç koyun, kuzu, inek, buzağı ağıllarda mutlulukla geviş getiriyorlardı. Bu koni biçimindeki çadırları düşündüğümde, içinde pek çok kişinin toplandığını, muhteşem yurdun gözü pek güçlü pehlivanlarının, kızların, ulu taygaların güçlü yırtıcı hayvanları ve zor zamanların üzüntü ve kederleri hakkında konuşup, görmek istemediği düşmanlara tehditler savurup, mutlu mesut bir yaşamı dileyerek sohbet ettiklerini, yiyip içerek konuştuklarını tahayyül ediyorum.

Köyün yanından geçip, aşağıya doğru biraz ilerleyince, altın gibi gözüküveren güzün muhteşem günlerinden biri – işte o akşamın sükûnet dolu bir gününü, güz mevsiminin olağanüstü güzelliğiyle fazlaca alakadar olup, şaşkınlığımı gizleyemediğim sırada, birden bire bir kadın sesi: böldü:

“Hey kardeşim!” diye seslendi. Sesin sert veya yumuşak olduğu bir anda fark edilmedi bile. Arkaya doğru bakındığımda, küçük bir erkek çocuk taşıyan bir kadının bana doğru yöneldiğini gördüm. Kadın, oldukça kirli, yırtık pırtık, kahverengi elbiseli, altı delinmiş, ayak başparmağı gözükmeye yüz tutmuş, bir tarafına basıldığı için yamuk sert bir ayakkabısı olan, siyah ip kuşaklı, şapkasız, dağınık ve düzensiz örülmüş saçları olan, dışarıdan bakıldığında 28-30 yaşlarında bir kişiydi. Çok erken yaşlardan beri zor işlerle, büyük gailelerle büyümüş olduğunu kararmış yüzü, kabuklanıp yarılmış, kalın kalın yüzüklü parmakları gösteriyordu ki, bu da, durumunu anlatmakla aynı şey idi.

Kadının yanındaki oğlan, daha yeni yedi yaşlarında gibi duran, oldukça kirli, bir kolu olmayan, parçalanmış, yırtık pırtık boz gömleklili, yalınayak, ellerinin ve ayaklarının, özellikle ayaklarının kiri göze batacak şekilde, arkasında parça parça olup saçaklanan yerlerinden azıcık kahverengi kan sızmış, yüzünün belli yerlerinde kara lekeler olan, saçları sık, esmer, esasında oldukça sevimli bir erkek çocuktü. Çok üşüyordu ve annesinin elini tutmuş, titriyordu.

“İyi misin abla? Nereye gidiyorsunuz, nereden geldiniz?” diye merakla sordum.

“Hayır, kardeşim, böyle aşağı tarafa doğru gidiyoruz.” deyip ağlamaklı oldu; ancak başka birinin karşısında ağlamaktan da çekinmiş ürkmüş olsa da, iki gözünün yaşı iki yanağından aşağıya yuvarlanarak dökülürken yalalayıp, elbisesinin, uçları yırtık pırtık hâle dönüşmüş kolları ile gözünün yaşını silip, kendi acısını, kederini anlatamadan uzun uzun nefes alıp verdi. İnsanın üzüntü, keder karşısında yüreğinin üzüntüye daha fazla katlanama-

ma sınırına dayanması buydu işte.

“Nerede kaldın anne. Hadi, gidelim, geç kalacağız.” diye küçük çocuk kızgınlıkla annesinin elinden çekiştirip durdu.

“Neden üzgünsünüz abla?” diye üzüntüsünün sebebini anlayamayıp, hiçbir şekilde bir çözüm bulamadan, yanında duran geniş yassı taş üzerine oturup “Buraya oturunuz ablacığım, konuşalım, yardım edebileceğim bir şey varsa yardım edeyim.” dediğimde, yanımda duran yassı taş üzerine yönelerek oturup, oğlunu da kucağına alıp, göğsüne yapıştırarak okşayıp severek, uzunca bir süre cesaretini toplayamadan hafızasında ve gönlünde kaynayan üzüntüsünü anlatmak için, aslında hangisinden de başlayacağımı bulamadan, çaresizlikten, yanındaki otları kökünden çekip bağlarından kopararak, tereddütlü bir ses ile bana:

“Sigara var mı, kardeşim?”

“Var, ablacığım.” deyip sigaramı hazırlayarak, çelik kaplamalı çakmağımı çakıp, yaktığımda, mutlulukla elimden aliverip, içine buram buram çekerken, sigaranın dumanı da rüzgârla birlikte etrafa dağıldı. Eşlik etmek için sigara tabakamı çalkayıp çıkarmaya çalıştığımda ise sigaramın bittiğini, geride toz hâline gelmiş kalıntısını gördüm.

Sigarayı çekip çekip düşünceye dalan kadın sonra sakince konuşmaya başladı:

“İnsan, doğurduğu çocuğuna, kendisine merhametli olmalıdır, kardeşim. Ne kadar da fakir yoksul, ne kadar da muhtaç olsa da insanın evladı değerlidir. Sadece insanlar değil, vahşi hayvanlar, kuşlar bile doğurduğu yavrusuna nasıl davranır ki... İnsanlar onların yavrusunun yanına geldiğinde nasıl da yaygara çıkarıp, yavrularını tepelere sürükleyip tehlikeden uzaklaştırırlar ya... Ben kendim yoksul olduğum için çocuğumu besleyecek, koruyup kollayacak imkânım yok, ev ev dolaşıp dileniyorum ve geçinmek üzere Bay-Meerengillerin işlerini yapıp, orta hâlli yaşayıp gidiyordum; ancak bu yaşamım sebebiyle orada kötünün kötüsünü görüp, küçük düşürülüp, hakaretlere uğradım... Artık dayanacak gücüm kalmadığı için, bu zavallı oğlumu dövüp hırpalamalarına, kendimi küçük düşürtüp, aşağılatmaya artık dayanamadım. Boz kurtlar ağzında ne kadar dayanılabilir.

Bay-meeren’in oğlu benim bu zavallı oğlumu dövdü. İnsan, yavrusunu nasıl o hâlde bırakır ki araya girdim ben de. Böyle yaptığım için, Bay-meeren’in karısı beni o kadar çok azarladı ki beni itip, aşağılayıp, bana hakaretler savurdu. Dayanacak gücüm yok, kırbaçlandım, şimdi dışarı kovulduğum için gidiyorum işte.” deyip oğlunun başını sıvazlayıp öptü.

Ona baktığımda, “zavallı anne, evladı için hayatın zorluklarından da gocunmaz, tehlikenin büyüğünden de korkmaz, kışın soğuğu da demez, yazın

sıcağı da demez çabalayıp durur” diye acıyarak düşünürken sıkılan içimi rahatlatmak, dikkat dağıtmak için ve başka çare bulamadığım için, sordum:

“Peki şimdi nereye gidiyorsunuz ablacığım?”

“Küçük yaşlardan beri o insanların işlerini yapıp, kara terimin karşılığında hiçbir şey de almadım, yiyecekten başka bir şey yoktu, canavarlaşmış kurtlardır onlar. Benim eşim, gün göremeden öldü, bilmem ki nasıl yapacağız biz şimdi! (Burkan Tanrı) Dünya üzerinde yaşayanlara böyle sıra dışı şeyi neden uygun görür ki acaba, bilmem...” derken bir taraftan da oğlunu okşuyordu.

Hayattaki bu pürüzlü durumdan sıkılıp, aşağılanma ve hor görülmeye karşı dursa da, bunun asıl sebebini bilmeden boş yere kendi yoksul, muhtaç durumuna homurdanıp Burkan’ın sahip çıkmamasına şaşırıp, bir çıkış kapısı, doğru yol arayan kadındı.

“Hadi oğlum, geç kalacağız, erkenden yola koyulalım.” diyerek oğlunun bir kolundan sol kolu ile yavaşça tutup, omuzunun bir tarafına çıkarıp, diğer omuzuna doğru tutup “Elin nerede oğlum, sırtıma alayım.” deyip oğlunu denetleyip doğruca kuzeye doğru, nehrin aşağısına doğru ilerledi.

Aşağılanmış, incitilmiş fakir anne ve oğlun nehrin aşağısından öylece gidişlerini izlerken, hiçbir çözüm bulmadan, öylece bakıp çaresizlikten ne yapacağımı bilemeden, anne ve oğlunu durdurmak için tekrar sordum:

“Şimdi nereye gidiyorsunuz ablacığım?”

“Aşağı köylere doğru gidip oralarda konaklamaya kardeşim.” diyerek gövdesini döndürerek arkasına doğru bakıp, yoluna devam etti.

“Geç oldu, korkarsınız ablacığım. Sizi ben götürüyüm.” deyip birlikte yürüdük.

Güz rüzgarı ince bir ses ile esip yüze çarparken, tabiatın saflığı insanın beynine işleyerek, akli canlandırmış gibi olduğunda, kavakların sarı yaprakları bunaltıcı şekilde ses çıkararak uçtuğunu ve ormanın içinde bir pınarın yapraklar arasından şırıltı ile akıp gidişini dinlerken bu ses, çok genç bir kızın sevgilisine âşık olan birini çekiştiriyşi gibi geliyordu sanki ...

Ova, altın sarısına dönüşüvermiş, gök ise keskin beyazlı mavili oluvermişken, hem ovaya hem de gökyüzüne bakıldığında ucu bucağı olmayan bir şey hâline geliyordu. Dağların güneş gören tarafında – rüzgârdan korunmuş yerlerinde yeşillikler görüldü. O yeşillik arasında sarı çiçekler daha yeni açmış, gülümseyip, sanki bir bahar dönemi gibi sallanıp duruyor gibi görüldü. Bu da güzel bir şeye işaret ediyor gibiydi.

Kışın acı soğuğunu, kıtlığını aşan zavallı anneme yardım için ev ev do-

laşıp dilenmek üzere daha yeni kuruyan nemli yoldan yürüyüp ilerlerken, önümden küçük bir erkek çocuk koştu. Bu çocuğun giydiği kışlık elbisesinin rengi solmuş ve orası burası parçalanmış yerlerinden beyaz beyaz tüyler çıkmıştı. Eğer varlıklı biri olsaydı, böyle canlı, hareketli, kapkara gözlü oğluna yırtık pırtık kışlık elbise giydirmez, giydirecek zaman da değil, ılımaya başlayan bahar zamanıydı.

İşte bu çocuk biraz yaklaşarak gelip, benim önüme geçip, tanıyormuş gibi bana uzun süre bakarak, “İyi misin ağabeyciğim?” diye sordu.

Başta pek tanımadan, öylece afallamış bir şekilde:

“İyilik, kardeşim!” deyip bakındığımda, geçen yıl güzün soğuk akşamlarından birinde, annesinin sırtında ilerlerken, beraber yol aldığımız çocuk olduğunu fark ettim.

“Tamam, nereden geldin, nereye gidiyorsun, kardeşim?” diye sordum.

Çocuk, cevap verecek bir şey bulamayıp:

“Yok, ağabeyciğim, yukarı doğru gidiyorum.” diye yanıtladı.

“Yukarı doğru nereye gideceksin? Buraya nasıl geldin, annen nerede?” diye sorup, daha dikkatli baktığımda geçen yıla göre çocuğun oldukça büyüdüğünü, artık annesine yardım edebilecek duruma geldiğini fark ettim.

“Annem aşağı köyde, o köyün ineklerini sağıyor. Annemle birlikte ikimiz o köyde yaşıyoruz.” diyen, güneşe bakıp, gün ışıklarından gözü kamaşıp, bir eliyle gözlerine gölge yapan, kısıp kısıp bakan gözleri ile beni şaşırtan bu çocuk, açlık, yokluk ile büyüten zavallı annesini beslemek, ona mutluluk, huzur getirmek, onun gönlümü rahatlatmak, sevindirmek için büyük bir sorumluluğu yüklenmeyi düşünüyormuş gibi bir durumu yansıtıyordu. Bu küçük çocuğun kendisi yoksul olsa da, yoksulluğa yenilmez, gerçekten de onu aşabilecek gücü kendi cesareti, parlayan ateşli kara gözleri gösteriyordu. Çocuk bu gücünün farkındaydı. O anda kulağıma, *hamnaarak* denen boz tarla kuşunun sesi geliyordu. Havada oldukça yükselmiş, kendi hüznü şarkısını söyleyip, göğün derinliklerine bırakıp, kendi güzel sesiyle oynuyordu.

“Anneme yukarı köylerden tütün bulayım diye gidiyorum ağabeyciğim.” diyerek çocuk mağrur bir şekilde yürümeye devam etti. Ben de bu tatlı, hareketli küçük çocuğun ardından, silüeti kesilene kadar bakıp sonra kendi yoluma devam ettim.

Bir bahar dilenirken yolda bir çocuğa rastladığımdan beri uzunca bir süre geçti. Bizim dünyamızda var olan av hayvanları fakir insanlar için evlat sahibi olmalarının önemli bir sebebi olmuştur. Bir keresinde avlan-

mak için, silahımı doldurup, yegâne doru atıma binip ceketimi giyinip, ulu dağlarıma çıkmak üzere yola koyuldum. Tam gidecek iken annem kalkıp:

“Oran Tandı’na⁶ çok çok dua et oğlum!” diyerek üzeri yağlanmış kara küçük kovadaki sütünü alıp, tos-karak⁷ ile dört tarafa saçarak, “Ak başlı altın Tandı’ma ak sütümü saçtım...” deyip dua etti. Evimden çıkarken, annemin yaptığı gibi, ardıç ile tütsü yapıp, silahımın ağzını da tütsüleyip, atıma binip, büyük nehrin başına doğru yönelerek gitmeye koyuldum.

Orman meyveleri, çamlar ve sedir ağaçlarıyla kaplanmış yüksek Tandı’nın eteğine ulaştınca, iki büyük taygayı yarıp geçen derin bir vadi içinden akıp giden nehrin kıyısından yeteri kadar yukarı doğru çıktıktan sonra, gürleşmiş büyük yeşil sedir ağacının yanında inip, otağımı kurdum. Üç yuvarlak taş getirip ocak kurup, ateş yakarak çayımı kaynatıp, sedir ağacının dibinde oturup keyifle çayımı içiyordum.

Otururken, atımın kulağının hareketlenerek aşağı doğru yöneldiğini gördüm. Kısa süre sonra eyer bezi düştü. Geriye baktığımda, kısa kara silahını yüklenmiş, büyük boz sırt çantasını sırtına takmış, avcı çizmeleriyle, kısa boz renkli ceketli, güçlü kuvvetli bir pehlivan edasıyla bir adam eyerinden sesler çıkararak geçiyordu. Öylece geçerken benim otağıma geldi. Atını orada duran bir fidana bağlayıp, sırtındaki çantasını da çıkarıp atının yanına koyuverip, bana doğru yürürken, Tuva geleneklerinde kendinden büyük kişiyi ondan önce selamlayıp, hal hatır sorma âdetini de yerine getirmek için selamlayıp, sonra dikkat ettiğimde bu kişinin, geçen yıl canavar gibi saldıran kişiyi iki omzunun başından tutup, ıslak deri gibi fırlatıp, sonra serbestçe gururla yürüyüp giden adam olduğunu anladım.

Benimle selamlaşarak otağ kenarına gelip oturdu, sol çizmesinin konçundan *söösken*⁸ piposunu çekip çıkararak, piposunun açık mı tıkalı mı diye anlamak üzere bir kere soruyup, koynundan sigarasının boz deri kabını çıkardı, tütününü sarıp, dumanını tütürerek içerken, bana piposunu sundu:

“Nereden çıktın, kaç gündür kalıyorsun burada, bir şey avladın mı?” dedi.

“Daha yeni geldim ben”.

“Avlanmaya uzun zaman önce mi başladın?”

“Hayır, yeni başladım.”

Bu adam da pek iyi bir avcı değildi herhâlde. Beni yanına almadan gitse de çok üzülmem diye düşünüp, beni yanına alması için istekte de

6 Oran Tandı: Halk hafızasında yaşamın temeli olarak yaratılmış dünya, evren; tabiat; doğulan yer, memleket.

7 Tos-karak: Kutsama yaparken süt gibi şeylerin saçılmasında kullanılan dokuz gözlü kaşık.

8 Söösken: Filipendula, gülgiller familyasından çok yıllık otsu bitki cinsi. (tr.m.wikipedia.org: filipendula Erişim Tarihi: 17.01.2021).

bulunmaktan sıkılıp, öylece:

“Şimdi nerede avlanacaksınız, ne zaman döneceksiniz?” diye sordum.

“Sen avlanacağıın yeri, vuracağıın hayvanı seziyor musun?” diye kesik bir sesle mırıldanarak sordu.

“Yok, nasıl yapayım öyle, ağabeyciğim. Avlanmayı da avlanılacak yerleri de bilmem ben. Birlikte avlarsak nasıl olur ağabeyciğim?”

“Nasıl olur. Aslında yalnızken çok sıkılıyorum. Sohbet ede gidersek çok iyi olur.” dedi.

İşte iki avcı böyle karşılaşmış tanışmış.

Akşam merada avlanmaya çıktık ancak hiçbir şey avlayamadık. Sabahki avlanmamızda da yine elimiz boş döndük. Otağıımıza dönünce, çayımızı kaynatıp, sessiz sedasız öylece üzgün üzgün oturduk.

Gökyüzünün rengi mat maviye dönüştüğünde güneş ışıkları gelip yerdeki bütün canlılara, ağaca, taşta sinmişti sanki. Gökyüzünde parça parça bulanık renkli bulutlar bir araya toplanmış, ileriye doğru, dosdoğru göçüyorlardı. O bulutlar güneş ışıklarını kapattığında, bulutlar oradan kımıldamasa diye düşünülse de akla yatmaz bu.

Sonra, akşam merada avlanıp yine elimiz boş döndük.

İnsan böyle bir durumla karşılaşınca akli başı karışır, yeme içmeyi de düşünmez olur. İkimiz de pijamalarımızı giyinip, sedir ağacının dibine yattık. Arkadaşım sessiz, bir şey düşünüyor gibi sadece uzanmış yatarken onun sesini duymak istediğim için bunun sohbetini nasıl başlatabilirim diye düşünürken:

“Uykum da gelmedi hiç, masal ya da ilginç olaylardan anlatır mısın ağabeyciğim?” dedim.

“İnsanlardan ilginç şeyler dinlemeyi seviyor musun sen oğlum? Sana bir şeyler anlatılıyor muydu?” diye aniden soruverdi.

“Yok, siz anlatınız lütfen!” dedim. Arkadaşım uzunca sessiz kaldı ve:

“Ne kadar hayvanınız var?” diye sordu.

“Bu bindiğim doru atımdan başka köyde iki yaşını aşkın yavrusu olan ineğim var. Beş altı tane de keçimiz var. Yegâne ineğimizin yavrusu büyüdü sayılır, bir tosunumuz var. *Sumunun*⁹ vergisine yetişmediği için onlar da kamulaştırıldı.” dedim.

“Senin bu durumun orta hâlli sayılır, evlat. Ben ise üç tane öksüz evladı olan biriyim. Bütün hayvanlarımın tamamını bu memurlara kaptırıp, elimde hiçbir şey kalmadığı için tabiatın lütfundan faydalanıp yaşıyorum işte.

9 Sumu: Tuva'da idari yönetim birimi.

"Çok acayip bir şey, değil mi ağabeyim. Çoldak-ool adlı yaşlı bir adamın tek bir atını da askere vereceğiz diye alıp el koydular, kamulaştırdılar. Halk ne kadar daha dayanabilir ki böyle bilmem."

"Önemli değil evlat, önemli değil. Çok üzülme. Çok yakında güzel günler gelecek!"

"Ne olacak ağabeyciğim?" biraz doğrularak sordum.

"Yakında kendin görürsün sen işte."

"O kadar dinlemek istiyorum ki, anlatın lütfen ağabey."

Anlatmaya pek gönlü yoktu. Ama yalvara yakara anlattırdım. Ağabey, biraz doğrularak, sanki başka dinleyen kişiler de varmış gibi gizlice anlatmaya başladı:

"Başka kimseye anlatılmayacak tamam mı!"

"Dilim üçe bölünsün, kesinlikle anlatmam ben."

"Hem-Beldiri adlı bir yer var. Orada 'Kızıl Ruslar' diye bir halk var. Bu halk için zengini de, fakiri de, memur kişileri de sıradan kişileri de aynı görürler derler."

"Öyleyse bu halkı kim yönetiyor ki?" diye sordum.

"İnsan kendini kendi bilir. Vurma, dövme diye bir şey kalmaz ortada."

"Bunlar buraya gelir mi acaba?"

"Çok yakında gelir. Çok yakında."

"Bu 'Kızıllar' gelene kadar kendimiz harekete geçsek nasıl olur ki?"

"Bu *düjümetlere*¹⁰, *ak solaanlara*¹¹ gücümüz yetmez bizim."

Ağabeyin bu anlattıklarını dinleyince aklım karışmış, mutlu gibi de, telaşlanmış gibi de hissetmiştim.

Avlanmak üzere çıkıp, hiçbir av bulamamamız aklıma hiç takılmamış, sadece bu kişinin anlattıkları hakkında düşünmüş ve uykuya dalmıştım.

Gece alacakaranlıkta kalkıp avlanmaya gittik. Vadileri aşp, ormanları yararak, kuruyan ağaç dallarının üzerinden ve kurumuş yerlerden sessizce ilerleyerek büyük dağın tepesine ulaştım.

Beyaz karlı taygalar başında altın sarısı güneş daha yeni tepelere vurmuştu. Karşımdaki ormanın kenarında açıklık bir yerde bir geyik çıkagelmiş, otliyordu. Kuru otları hışırdatmadan, taze otları gıcırdatmadan izini sürüp küçük tepecik üzerine sessizce ulaştınca silahımın ayağını yere saplayıp çıkarmakla uğraşırken geyiğin bir anda silahımın ucuna kadar geldi-

10 D^{üjümet}: Devrim öncesinde Tuva'da orta düzeyde görevli, memur kişilere verilen ad.

11 Ak solaan, 20. Yüzyılın 20'li yıllarında sivil savaş döneminde Tuva'ya uğrayıp, buradan geçen beyazların savaşçıları. Ak solaannardan kasıt Beyazlardır.

ğini gördüm. Tam silahımın horozunu indirirken, bir anda, çık çık sesiyle birlikte geyik uçup gitti. Otağa ulaştığımda, arkadaşım ise koskocaman bir geyiği öldürmüş, büyük bir ateş yakmış ve şiş yapıyordu.

Bulduğumuz avları eşit şekilde bölüşüp hemen döndük.

Köyümün karşısında oraya buraya doğru yürüyüp dururken, annemin çadırına baktığımda ocağın yanmadığını, ardında soğuk bir şey varmış gibi görüldüğünü fark ettim. “Bu nasıl bir şey böyle!” diye düşünerek, hızlıca çadıra ulaştım. Annem hastalanmış, güçsüz hâlde yatıyordu. Yüzü ak kabuk bağlamış. İçecek yiyecek hiçbir şeyi yok, koruyan kollayanı da yok. Zavallı annemin canını nasıl kurtaracağımı bilemedim. Avımın etini kaynatıp, sıcak çorbasını içirdiğimde gerçekten de yüzüne renk gelmiş ve konuşmaya başlamıştı. O anda, dışarıdan atların tepinmeye başlamasının hemen ardından çadırın kapısında bir ses duyuldu.

“Çadırda kim var, dışarı çıkın!” diye sert bir ses yükseldi. Bir şeyden kaçır gibi hızlıca çadırdan çıkıverdim. Nasıl bir görev yapan biridir bilmem; ama müdür gibiydi sanki, bir arkadaşıyla birlikte eli yüzü düzgün biri gelip kapı ağzında duruverdi.

“Bugün yöneticiler koyun kırkıyorlar, oraya git, şimdi hemen in, ayrıca kim var kim yok onları da al git!”

“Hasta olduğum için ben bu sefer oraya gidemem” dedim.

“Senin hasta olmanın kimseye zararı yok. Ses çıkarmadan git işte, köpek!” diyerek hiçbir şey olmamış gibi atını geriye doğru çekip gitti.

“Annem hasta benim, yanında hiç kimse yok, gidemememin sebebini söyleyin lütfen, tek gün bu değil ki!” dedim.

“İyi münakaşa bu, gerçekten! Kimin işi bu yapılması gereken!” diye atını geriye döndürerek üzerime doğru atılarak tekme tokat vurmaya çalışarak peşimde dolaşırken, kamçı ile de bir kere denk getirdi. Sonra atı benden korkarak uzaklaşınca beni dayaktan da kurtarmış oldu.

Daha önceki “Kızıllar” hatırıma geldi.

“Bunlar belki zararlı şeylerdir, hadi gelin, gerçekten!” diye yanımda duran baltamı sıçrayıp aldığımda, biraz önceki alçağın kendisi gelmekten korkarak arkadaşına dönerek:

“Tut bunu! Ne duruyorsun? Hızlı tut!” dedi.

“Gelin hadi!” diye iki ayağımı açıp tepinirken, üzengiden bir ses geldi. Bir baktım ki, bu kişi birlikte avlanmaya çıktığım cesur, yiğit arkadaşım. Biraz öncekilerin yanına koşup büyük cesareti ile:

“Neden küstahlaşıyorsunuz siz. Delirmeden uzaklaşın!” dedi.

“Şu köpeklere bakın!” diyerek uzağa baka baka gittiler.

"İyi ki rast geldik biz!" dedik.

Bahar, dört mevsim içinde en güzel zamandır. Bunu kim inkâr edebilir ki!

Bizim memleketimizin baharı ise çok güzeldir, insanın duygularını canlandırır. Ağaçların yaprakları, parlak yeşil olan her şeyden bütünüyle payını almış gibi, rüzgârda salınıp dururlar. Ormanların içinde kaç çeşit kuş gürültüsü şakırdar ve aralarında tan vakitlerinde öten turnanın sesi çınlar ve keskin bir sesi olan, muhteşem guguk kuşunun orada burada şakıyışı duyulur. İnsanın saymakla bitiremeyeceği rengârenk çiçekler yeri süsleyerek halı gibi yayılır. Baharın bütün bu olayları birleştiğinde, bunun hayranlık bırakacak ve şaşılacak güzelliğine insanın diyecek sözü bile kalmaz ancak çok iyi bir ressam bu görüntüyü resmedebilir.

Bir keresinde baharın işte bu şaşkınlık yaratan güzelliğini merakla izliyordum. Hemen bulunduğum yerin aşağısında bulunan tepeciğin yamacı boyunca, zirvesine doğru bembeyaz koyunlar otluyordu. Koyunların arkasından doru atına binmiş bir çocuk yukarıya doğru tırmanıyordu. Yakınlaştığında, parlak kara gözlü, beyaz yüzlü, incecik gövdesi olan bir kız olduğunu kördüm. Yanıma gelince hiç ses çıkarmadan durdu.

"Nereye gidiyorsun kardeşim?" diye sordum.

"Bir yere gittiğim yok, koyunları güdüyorum. Neden baktınız ağabeyciğim?" diye gülümseyerek sordu. Kızın yüzüne dikkatlice baktığımda yüreğim bir anda pır pır etti.

"Bahar çiçeklerinin güzelliğini hayranlıkla izleyip, ruhumu besliyorum işte ben de!" dedim.

"Çiçek görünce mutlu olan kalbiniz ne kadar da yumuşakmış, değil mi?"

"Tepede seni görünce katı yüreğim heyecanla doldu." diyerek kızın yanına gelip dizgini tutan elini dizginle birlikte kavrayarak tuttum.

"İnsanın kalbi birini görür görmez teklilyorsa, nasıl bir yürektir bu!" diye gülümser gibi olarak biraz da rahatsız aşağıya baktı.

"Kalbim herhangi birini gördüğünde neden pırpır etsin ki! Sadece seni gördüğümde böyle hissettim." diye kızın kolunu daha da güçlü tutunca o kolumdan başlayarak bütün vücudum titredi.

"Tuhaf bir şey değil mi?" diye kız büyük bir nefes çekti. İkimiz de sessiz öylece kaldık. Bu bekleyiş, ikimizin de sessiz ama samimi aşkı oldu. Bu sevgiyi kalp geri çevirmezdi mutlaka...

Daha önce görüşmüş isek de düşüncemizi söze dökerek konuşmamış, sevgimizi yüreğimize saklamıştık.

O andan itibaren kalbimizde oluşmaya başlayan aşkımız, boğum bo-

ğum salınmış su gibi akıp mutlu mesut hayatımız başlamış oldu.

Memuriyetinden olsa da, *arat*¹² halkı *ak-sargı*¹³ gibi soruyup sömürüp duran feodallerin malını mülkünü kapıp, onların kökünü kurutup def etmenin en iyi zamanı bu zaman.

Köyüme geldiğimde, kazıkta iki at bağlanmış, kafalarını sallıyorlardı. Çadira girdiğimde, temiz kıyafetli, beyaz yüzlü genç bir adam gördüm. Genç adamın yüzüne baktığımda sanki bir yerden tanıyor gibiydim, konuştukça eski zamanlarda, dilendiğim günlerde, annesini yanına alarak giden gencin olduğunu fark ettim.

Konuşmadığımız şeyleri konuşup, misafirimi ağırlayıp ve onun kıymetli düşüncelerini dinleyip ve içime sindirip öylece uğurladım.

Genç, bana bakarak:

“İyi yaşıyorsunuz, bundan sonra daha da iyi yaşayacaksınız.” diyerek köye yerleşip ev yurt, ahır avlu tuttuğumuzu görüp, bizim *MÇAE*'nin¹⁴ çalışmaları hakkında övgüyle bahsetti. “Sizin de katılmanız çok iyi oldu, bundan sonra daha da iyi şeyler göreceksiniz.” dedi.

“Bizim köyümüze, benim evime de gelebilirsiniz.” dedim.

“Mutlaka geleceğim.” diyerek ayrıldı.

1941.

Kaynakça

- Arıkoğlu, E. (1998). “Tuva Türkleri Edebiyatı.” *Türk Dünyası El Kitabı* (Cilt IV, 491-500). içinde Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arıkoğlu, E. (2002). Tuva'nın 20. Asır Siyasi Tarihi. *Türkler*. Ed. Hasan Celal Güzel.ve diğerleri, C. 20, 173-179, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kombu, S. S. (2012). *Tuvinskaya Literatura. Slovar*. Pod Red. D. A. Monguş, M. L. Trifonovoy. Novosibirsk: Nauka.
- Kombu, S. S. (2013). Romanı Olega Sagan-oola: ideyno-hudojestvennoe novatorstvo [Elektronnyy resurs]. *Novie issledovaniya Tuvi*. № 4. URL: https://www.tuva.asia/journal/issue_20/6714-kombu.html (data obraşçeniya: 05.01.21).
- Kombu, S. S. (2014). Tvorçestvo O.K. Sagan-oola. *Literaturi Sibiri: opit issledovaniya: monografiya / N.M. Kindikova* içinde Gorno-Altaysk: RİO GAGU, s. 106.

12 Arat: Köyde kendi hayvanlarını besleyip, tarım yapan sıradan, emekçi halk (TSTY II: 147)

13 Ak-sargı: canlıların vücudunda yaşayan akar.

14 MÇAE: Mal Çer Ajılının Eptejilgezi (Tarım ve Hayvancılık Birliği)

- Otyzbay, Zh. (2019). Çağdaş Tuva Yazılı Edebiyatının Gelişimi. *folklor/edebiyat*. C. 25, 99, 2019/3, 567-576.
- Ölmez, M. (2007). *Tuvacanun Sözarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Sagan-ool O. K. (1975). *Çogaaldar Çundızı*. Tom II, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Sagan-ool O. K. (1975). *Çogaaldar Çundızı, Şülükter, Proza Çogaaldar, Şiiler*. Tom I, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Seren-ool, Ç. (1975). Namdar Bolğaş Çogaadılga. *Sagan-ool O. K. Çogaaldar Çundızı (Tom II, s. 352-364)* içinde Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Tanova, E.T. (2013). *Tıvanıñ Çogaalçıları: Namdar-Töögüzü, Ajıl Çorudulgazı*. Kızıl: OAO "Tıvapoligraf".
- TRS (1968). *Tuvinsko-russkiy slovar'* (Pod. Red. E.R. Tenişev). Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- TSTY I (2003) - Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıkı (Tıva Dıldıñ Tayılbırlığ Slovarı. Pod. Red. D. A. Monguş). Tom 1 A-Y, Novosibirsk: Nauka.
- TSTY II (2011) - Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıkı, (Tıva Dıldıñ Tayılbırlığ Slovarı. Pod. Red. D. A. Monguş). Tom 2 K-S, Novosibirsk: Nauka.

İnternet Kaynakları:

- https://tuva-library.ru/novosti/1_343-choygan-pshtg-kara-hld-chorgaar-oglu.html (Erişim Tarihi: 05.01.2021).
- https://www.tuva.asia/journal/issue_20/6714-kombu.html (Erişim Tarihi: 05.01.2021)
- http://irkipedia.ru/content/tuvinskaya_literatura_istoricheskaya_enciklopediya_sibiri_2009 (Erişim Tarihi: 03.01.2021)
- <https://www.tuvaonline.ru/2013/01/15/ispolnilos-100-let-so-dnya-rozhdeniya-klassika-tuvinskoy-literatury-olega-sagan-oola.html> (Erişim Tarihi: 03.01.21)
- https://pisateli-tuvy.ru/?view=writer_namdary&id=33 (Erişim Tarihi: 05.01.21)
- <tr.m.wikipedia.org: filipendula> (Erişim Tarihi: 17.01.2021)
- <https://www.tuvaonline.ru/2019/05/15/chelovek-truda-legendarnyy-chaban-oorz-hak-chyvaazhykovich-lopsanchap.html> (Erişim Tarihi: 14.04.2021)

Extended Summary

Oleg Karlamovich Sagan-ool is one of the founders of Tuva literature. He contributed greatly to the development of literature and its recognition among the Soviet peoples. He is a person who developed himself in many ways. He is gentle as well as tolerant, curious, intertwined with life's issues. Throughout his life, he produced works in various genres such as poetry, story, novel, and drama. He was a very successful writer, especially in the prose genre.

Looking at Oleg Sagan-ool's literary personality, it is seen that he had got a versatile personality. In addition to his works of verse and prose, he also drew attention to his playwriting and translation aspects and left important works for Tuva literature.

The 1930's can be considered as the beginning of the development of first steps of Tuva literature and taking steps that would lead it to maturity. In 1936, Sagan-ool's article titled "Uran Çogaal Ajılı" published in the magazine *Revolustug Arat* explained the ways to raise the literary level of the literary figures, stated which aspects of Tuva literature had to be improved, the mistakes made by those who dealt with poetry while writing and played a guiding role for the next generation of writers. Sagan-ool started publishing his works since 1938. His first work was a poetry book named *Bistiñ Töreen Çurtuvus* published in 1938. His first work in prose type was *Ujurajuşkın* published in 1941. The work is based on the protagonist's encounter with people from different generations of Tuva and explaining the differences between them. With its interesting and robust fiction, this work has brought Sagan-ool to an important point in prose.

Being a versatile poet, Sagan-ool's literary style was also varied. These initiatives of Sagan-ool, who liked to use new genres and styles, led to the establishment of the Tuva literary prose genre and the development of the story genre. Looking at his literary personality, some of the points that add originality to him are his impressive description of his period, his ability to show events and people together with the difficult periods of life, not with the ordinary flow.

In 1967, Sagan-ool published his first novel, *Döspester*. It is a novel about Borajık who is the head of a kolkhoz and his works. Themes such as work, life, love, and friendship dominate the novel. In the novel, the conflicts between old and new life, old ideology and new ideology, old culture and new culture, old and young, old traditions and new customs are covered in an impressive way.

In Sagan-ool's latest novel, *Töreen Kijiler*, published in 1970, the life of Öргеjik, a young builder, and the good and bad events that he experienced in his life constitute the subjects. Specifically, the writer tried to show the good sides of the young people of that age, such as being strong, helpful, cultured and humble. Some researchers have stated that the soft, calm and poetic atmosphere that draws attention in the style of this work overlaps with the author himself.

Sagan-ool skillfully depicted the characters chosen from among the people and the colors of national life, enriched Tuva literature by creating novels with new themes and themes which are not discovered by others.

*Tuva Edebiyatının Önemli Şahsiyeti Oleg Karlamoviç
Sagan-Ool ve Ujurajuşkın “Karşılaşma” Adlı Hikâyesi Üzerine*

In this article, Oleg Karlamovich Sagan-ool’s life and literary personality, his works, his bringing innovation to literature, information on topics such as artistic activities, and also the example of the first narrative of the author’s story called *Ujurajuşkın* “Meeting” will be given. Also the story will be translated and a brief evaluation of the it will be included.

Araştırma Makalesi / Research Paper

UYGUR HALK EDEBİYATINDA YUSUF-ZÜLEYHA DESTANI VE BU DESTANIN KUR'AN KISSALARI BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Nur Ahmet KURBAN*

Öz

Halk destanları, ulusların bireysel ve toplumsal varoluşlarında yaşadıkları acı ve tatlı tecrübelerini yansıtan bir aynadır. Geleceğe yönelik özentilerinin de en etkin tasvirleridir. Destanların, bu yönüyle insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olduğu, bilenen bir gerçektir. Ayrıca konularının çeşitliliği, üslubunun akıcılığı ve taşıdıkları mesajların işlevselliği, bu tür eserlerin toplumun her katmanına yayılmasını kolaylaştıran hususlardır. Bu bağlamda Türk boyları zengin bir miras hazinesini elinde bulundurmaktadır. Bu çalışmada diğer Müslüman halklarda olduğu gibi Uygur Türkleri içerisinde de önemli bir yeri olan *Yusuf-Züleyha* destanı inceleme konusu yapılmıştır.

Hız. Yusuf kıssası, bütün ilahî dinlerin ortak değeri niteliğindedir. Dolayısıyla ilahî kitap temelli inanca bağlı her toplumda Hız. Yusuf kıssasına rastlamak mümkündür. İslam'ın ilk dönemlerinden beri Müslüman camianın bir parçası olan Uygur toplumunda da bu konu ile ilgili geniş bir müktesebat olduğu görülür. Hatta bu kıssanın dinî bir konu olmaktan ziyade halk edebiyatını ilgilendiren bir destan niteliği kazandığı gözlerden kaçmaz. Bu noktadan hareketle önemine binaen öncelikle Hız. Yusuf kıssasının Uygur halk edebiyatında oluşturduğu literatür bilgisine yer verilecektir. Bu çalışmada örnek olarak Erşidin Tatlık tarafından derlenen ve

Geliş Tarihi/ Date Applied: 21.01.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 25.03.2021

Makalenin Künyesi: Kurban, N. A. (2021). "Uygur Halk Edebiyatında Yusuf-Züleyha Destanı ve Bu Destanın Kur'an Kıssaları Bağlamında Değerlendirilmesi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 335-358.
DOI: 10.24155/tdk.2021.187

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, nkurban@comu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-9459-0931

Uygur halk edebiyatı ile ilgili edebî eserler koleksiyonunda yer alan bir nüsha incelenecektir. Zira aynı ulus içerisinde eserin birçok varyantı mevcuttur. Sonraki aşamada önemine binaen *Kur'an* kıssalarının karakteristik özellikleri hakkında özet düzeyde bilgi verilecektir. Çalışmanın son bölümünde ise tercih edilen nüsha ile ilgili olduğu düşünülen ayetler, *Kur'an* kıssalarının amaçları doğrultusunda karşılaştırmalı olarak tahlil edilecektir. Bunu yaparken temel rivayet tefsir kaynaklarına müracaat edilecektir.

Anahtar Sözcükler: *Kur'an*, *Yusuf-Züleyha*, kıssa, Uygurlar, halk destanları.

The Epic Yusuf-Zulaikha in Uighur Folk-Literature and the Evolution of It in the Context of Qur'an Narratives

Abstract

Folk epics are a mirror reflecting the bittersweet experiences of nations in their individual and social existence. These are also the most effective depictions of nations' aspirations for the future. It is a well-known fact that epics have a past as old as human history in this respect. In addition, the diversity of their subjects, the fluency of their wording and the functionality of the messages they carry are the factors that facilitate the spread of such works to every class of society. In this context, Turkish tribes hold a rich heritage. In this study, has been studied the epic Yusuf-Zulaikha, which has an important place among Uighur Turks as well as other Muslim peoples.

The story of Yusuf is the common value of all Abrahamic religions. Therefore, in every society that has holy book-based believes, it is possible to come across the story of Yusuf. It is seen that a broad acquis has been formed on this issue in the Uighur society, which has been a part of the Muslim community since the early periods of Islam. In fact, it does not go unnoticed that this story becomes an epic that concerns folk-literature rather than being a religious issue. Starting from this point, first of all, information about the literature formed on the story of Yusuf in Uighur folk-literature will be included. In this study, as an example, a copy compiled by Ershidin Tatlıq and included at the collection of literary works about Uighur folk-literature will be analysed. Because there are many variants of the work within the same nation. In the next step, brief information will be given about the characteristics of the Qur'an narratives due to its importance. In the last part of the study, the verses thought to be related to the preferred copy will be analysed comparatively for the purposes of the Quran narratives. In doing so, basic sources of tafsir bi-al-ma'thur will be consulted.

Keywords: Quran, Yusuf-Zulaikha, narrative, Uighurs, folk epics.

Giriş

Destanlar toplumların özellikle de uzun süre sözlü geleneğe bağlı kılınmış, ağırlık vermiş toplumların hem millî şuur hem de kolektif hafızasını ihtiva eden bir çeşit edebî mirastır. Dahası destanlarda ele alınan konu motifler toplumların geçmişteki ütopik hayallerinin tasviri olmaktan ziyade halkların geleceğe yönelik arzu ve isteklerinin canlı ifadesidir. Kadim Türk boylarından biri olan Uygurlar, tarih sahnesine çıkışlarından günümüze dek genelde insanlığın, özelde Türk toplumunun görsel, sözlü ve yazılı kültürüne ilişkin çok değerli miraslar bırakmıştır (İnayet, 2004: Önsöz). Evveleminde doğaya bakışları, mutlulukları, hüznüleri, savaş anıları, kahramanlık destanları, dinî değerleri, barışta ve savaşta hissettikleri acı ve tatlı duygularını ilk başta koşuk adı verilen şiirlerle ifade etmeye çalışmışlardır. Bu yönüyle Uygur halk destanları Uygur yazılı edebiyatının çeşitli alanlarına temel oluşturmuştur ve ifade tarzlarına zenginlik katmıştır (Gufur ve Hüseyin, 1988: 82). Uygurlar ana yurtlarından ayrılıp Tarım ve Cungar ovalarına göç ettikten sonra oraların asıl sakinleri olan kardeşleri ile birlikte yazılı edebiyata dair daha büyük eserler ortaya koymuşlardır. Doğal olarak sözlü edebiyata ait yapıtlar, aynı zamanda yazılı kültürün de gelişmesinde etkili olmuştur.

Uygur folklorunun bir türü olan destan edebiyatına ilişkin her eserin, kendi muhitinden bazı izler taşıması olağan bir realitedir. Bu eserlerin Şamanizm, Budizm ve İslamiyet gibi dinlerin kurucu metinlerinden pasajlar taşımakta olduğunu açıkça söylemek mümkündür. *Oğuzname*, *Rüstem-i Destan*, *Kitab-i Cemşit*, *Çiştani İlkbek*, *İki Tekinin Hikâyesi*, *Şehzade ile Şir ve Altun Yaruk* gibi eserler Budizm izlerini taşıyorsa da, *Garip-Senem*, *Ferhad ile Şirin*, *Leyli ile Mecnun*, *Yusuf – Ahmet* ve *Yusuf-Züleyha* gibi eserler, İslam kültürü ortamında oluşmuş eserlerdir. Bu destanlar aynı coğrafyayı paylaşan ve aynı inanç kültürünü teneffüs etmiş halkların ortak yaşamlarına dair izler taşır. Uygur halk destanları, olayların mükemmel tasviri, canlı şiirsel özellikleriyle halk sözlü edebiyatının en önemli türlerinden biridir. Meddahlar tarafından icra edip, sıradan kalabalık insan kitleleri tarafından ilgi ile takip edilmesi, Uygur halk destanlarının sürekliliğini sağlayan en önemli faktörlerden biri sayılır. Her ne kadar bazı Uygur kökenli müellifler Uygur halk sözlü edebiyatının kökenlerini Grek ve Pers mitolojisi ile irtibatlandırmış olsalar da bu tür eserler birçok yönden Altay halklarının kendine özgü ifade güzellikleri, çeşitliliği ve orijinalikleri ile dikkat çeker. Uygur edebiyatı özellikle İslam'dan sonra ifade şekilleri ve konuları açısından ciddi bir gelişim göstermiştir. Bu dönemde kaleme alınan destanlar efsanevi boyutların sınırını aşmış, artık daha gerçekçi bir karaktere bürünmeye başlamıştır. Bu dönem eserlerinde aşk ve vefakâr

olma konusu yaygın olarak ele alınmıştır (Rahman, 1989: 34-38, 53). Hem kaynağı hem de konusu itibarıyla *Yusuf-Züleyha* destanı da bu türden bir eser olarak kabul edilmiştir (Zunun vd., 1982: 298; Ebey, 2005/IX: 98).

Aslında Uygur halk sözlü edebiyatında önemli bir yeri olan *Yusuf-Züleyha* kıssası, bazı yerel imgelere sahip olmakla birlikte Asya halklarının, özellikle de İslam edebiyatının ortak sosyal değerlerini konu edinen bir eserdir. Diğer yandan destanın Arap, Fars ve Türk edebiyatı başta olmak üzere *Tevrat*, *İncil* ve *Kur'an* kaynaklı dinlerin ortak değeri olduğu anlaşılmaktadır. Konu *Tevrat*'ta nispeten ayrıntılı olarak geçmekteyse de *Kur'an-ı Kerim*'de o ayrıntılar yer almaz. *Kur'an-ı Kerim*'in en güzel kıssa olarak nitelendirmesi ve aynı zamanda olay örgüsünün noktalarını kapalı bırakması, ayrıca serbest düşünce alanına sahip tasavvuf edebiyatının bu konuya özel ilgi göstermesi, *Yusuf-Züleyha* olayını konu edinen eserlerin sayılarında hayli artışa sebep olmuştur. Ana tema değişmemekle birlikte içerik bakımından birçok farklılık göze çarpmaktadır. Bu sebeple olsa gerek Türk yurtlarında yaşayan toplumların hemen hemen hepsinde *Yusuf-Züleyha* kıssası destanlaştırılmıştır. Bu toplumlar olayı kendi dillerinde nazım veya nesir şeklinde yeniden inşa etmeye çalışmışlardır. Bilindiği üzere Uygur Türkleri de *Yusuf-Züleyha* kıssasına ilgi duymuşlar, destanlaştırdıkları bu eseri törenlerinde, halk meşreplerinde ve kıssacıların meclislerinde sokak başlarında sözlü olarak geleneksel çalgı aletleri eşliğinde icra etmişler ve bunu gelenekselleştirmişlerdir (Tarım, 2007: 1). Daha önceleri nesir şeklinde yazılan nüshaların aksine manzum metinlerde destanın olay örgüsü zamanla geniş miktarda zenginleştirilmiştir. Hikâyeye destan anlatanlar ve meddahlar tarafından destan hüviyeti kazandırılmıştır (Hafız, 1991: 2).

Yusuf-Züleyha destanının Uygur toplumunda yaygın olarak bilinmesinin nedenlerinin başında hakiki sevgi ve vefakârlık duygusu gelmektedir. Hz. Yusuf'un kutsal kitaplarda zikri geçen bir peygamber olması, güçlü inanç, takva, samimiyet ve her şeyden önce insanın kendi nefesine galip gelmesini sağlayan güzel bir ahlaki değere sahip olması, destanın bütün Uygur coğrafyasında sevilip benimsenmesine katkı yapmıştır. Bir başka etken ise olayın ilgi çekici bir üsluba sahip olmasıdır. Bundan ötürü *Yusuf-Züleyha* destanı Müslüman Uygur toplumunda, özellikle tasavvuf merkezli Uygur klasik edebiyatında çok ilgi gören bir eser olmuştur (Metseydi, 2008: 41).

Yukarıda zikredilen özelliklerinin yanı sıra *Yusuf-Züleyha* destanı, 1980'li yıllardan itibaren Uygur halk edebiyatı çalışmalarının derlenmesi kapsamında yeniden gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu süreçte birçok ayrı nüsha tespit edilmiş, bunlar farklı mecmualar içerisinde veya müstakil çalışmalar şeklinde yayımlanmıştır. Eserin temasının *Kur'an*'dan alındığı kabul edildiğinde tefsir kaynaklarına gidilerek bir karşılaştırma çalışması-

nın yapılması gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkar. Kısacası konuyu ana kaynaklarından sayılan *Kur'an* ve sünnet açısından değerlendirme zarureti doğmuştur. Nitekim halk destanlarının uzun süre sözlü geleneğe ağırlık vermiş toplumların hem millî hafızası hem de millî şuurunu ifade eden birer miras olarak kabul edildiğinde konunun ehemmiyeti daha da artacaktır. Zira bütün toplumlarda olduğu gibi Uygurların inançsal değerlerinin edebiyattaki yansımaları aynı zamanda onların düşünce dünyasını yansıtmaktadır (İnayet, 2004: Sunuş).

1. Uygur Kaynaklarına Göre Bir Literatür İncelemesi

Uygur edebiyatı çalışmalarında *Yusuf-Züleyha* destanının şimdiye kadar tespit edilmiş birkaç nüshası mevcuttur. Tabii ki bunların içerisinde en eski nüsha Nasiruddîn Rabguzî'nin nüshasıdır. Destanın birçok nüshasına bu eserin temel teşkil ettiği söylenebilir (Utuk vd., 2006: 106). Ancak Rabguzî'nin eseri sadece nesir türünden bir eser iken, daha sonra telif edilen nüshalarda çok sayıda şiir bulunmaktadır. Modern Uygur dilinde Rabguzî'nin eserinin iki nüshası neşredilmiştir. Birincisi Nimetullah Ebeydulla tarafından *Kasasu'l-enbiya* adıyla mezkûr eserin ilgili bölümünden alınarak neşredilen *Yusuf-Züleyha* nüshasıdır. Bu nüsha *Kasasu'l-enbiya*'nın 1699 yılında istinsah edilen nüshasını temel alır. İkinci nüsha ise Hacı Hoca Abdullah Osman tarafından *Kasasu'l-enbiya*'nın içinde bir bölüm olarak neşredilmiştir. Bu nüshada *Kasasu'l-enbiya*'nın 1895 yılında neşredilen Taşkent nüshası esas alınmıştır (Tarım, 2007: 12). Eserin bu yönüyle XIV. yüzyıl Uygur düzyazı edebiyatının zengin tecrübelerini yansıttığı zikredilmiştir (Gufur ve Hüseyin, 1988: 429).

Rabguzî'ye ait bu iki nüshanın ana teması aynı olmakla birlikte kullanılan dil ve üslup farklıdır. İlk nüsha altı parça şiir (38 mısra), ikinci nüsha dört parça şiir (24 mısra) şiir içermektedir. Önceki nüshada yer alan bazı paragraflar ikinci nüshada bulunmamaktadır (Tarım, 2007: 12). Modern Uygur Türk lehçesinde Rabguzî'nin nüshası dışında *Yusuf-Züleyha* destanının diğer nüshası hakkındaki bazı bilgiler şu şekildedir:

a. Kaşgar nüshası A: Kayıttaki adı: *Hazreti Yusuf*'tur. Bu, N. F. Petrovskiy'nin Kaşgar'dan kaçırıp 1909 yılında St. Petersburg'taki Asya müzesine teslim ettiği nüshadır. Bu nüshanın istinsah tarihi ihtilaflıdır. Savut Molla Avutof eserin 1873 veya 1874 tarihinde istinsah edildiğini ifade ederken, Batur Erşidinof 1843-1844 yıllarında istinsah edildiğini ifade eder. Söz konusu nüsha, 2006 yılında Batur Erşidinof'un çabalarıyla Almatı'da *Güzel Kısas Yusuf-Züleyha* adıyla yayımlanmıştır (Tarım, 2007: 14).

b. Kaşgar nüshası B: Kaynaklarda 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında yaşamış olan Molla Rahim'in *Yusuf-Züleyha* adında bir eser kaleme

aldığı ifade edilir. Onun 1809 yılında yazdığı anlaşılan bu eseri *Muhabbetname* adıyla da bilinir. Eser 72 başlıktan oluşmaktadır. Giriş bölümü 13 alt başlıktan oluşur. Girişten sonraki gelişme bölümü, 56 kısım ve 9 bin mısradan oluşur. Müellif bu eserini Abdurahman Câmî'nin (ö. 1492) *Yûsuf u Zelihâ* adlı eserini taklit ederek yazmış olsa da eser bazı özgün ifadeler içermektedir. Eser birçok yönden Câmî'nin eserinden oldukça farklı bir üslup ve muhtevaya sahiptir. Bu eser 1807 yılında Yarkentli hattat Molla Yunus tarafından istinsah edilmiştir. Eserin 1956 (Hicri 1376) tarihinde Molla Muhammet b. İslam el-Kaşgarî tarafından istinsah edilen nüshası Muhammed Salih Damolla tarafından Molla Yunus'un eseri diye yayına hazırlanmış ve *Bulak dergisi*'ninin 1992 yılı 3. sayısında neşredilmiştir. Daha açık bir ifade ile söyleyecek olursak Muhammed Salih Hacı bu eseri, Molla Yunus'a nispet etmiştir (Hacı, 1992: 3/62).

c. Aksu nüshası: Bu eser, 1931 yılında Aksu'da Hacı Talif b. Abdurahman tarafından istinsah edilmiştir. Müellifi belli değildir. Bu nüsha Erşidin Tatlık tarafından 1984 yılında *Miras* dergisinin 2, 3 ve 4. sayılarında Modern Uygur Türkçesiyle yayımlanmıştır. Eser, 2005 yılında Şincan Halk Neşriyatı ile Milletler Neşriyatı iş birliğiyle yayımlanan büyük hacimli *Uygur Halk Eğiz Edebiyatı Kamusi*'ne (sonra bu eserden *Kamus* olarak bahsedilecektir) dâhil edilmiştir. Bu nüsha hem nesir hem de şiir üslubuna sahiptir. Muhtevası nesir kısmı hariç 64 parça murabba, 8 parça gazel, 3 parça muhammes olmak üzere toplam 1444 mısradan oluşur (Tarım, 2007: 14). Yerel özellikler taşıması ve toplumun her kesimi tarafından yaygın olarak kabul görmesi nedeniyle biz ileride bu nüsha üzerinde duracağız. Atıflarda *Kamus*'un editörü Abdurahman Ebey olması sebebiyle eserin yayına hazırlayanının künyesiyle değil, editörün künyesi Ebey ile işarette bulunacağız. Nitekim *Kamus*'ta destanı yayına hazırlayanın ismi geçmemektedir.

d. Çolukay Nüshası: Bu nüshayı Gulca Nahiyesi Çolukay kasabasından şair Abdullah Hafız (1875-1956), halk destanları üslubunda nesir ve nazım şeklinde kaleme almıştır. Gulcalı Kerem Osman tarafından muhafaza edilen nüsha, 1985 yılında Eli Eziz'in çalışmaları sonucu Şincang Helk Neşriyatı tarafından neşredilmiştir. Eser 1991 yılında aynı neşriyat tarafından tekrar yayımlanmıştır. Eserin şiir kısmı 2274 mısradan oluşur. Toplam 82 parça şiir bulunmaktadır. Bunlardan 37'si murabba, 30'u muhammes/tahmis, 10'u gazel, 3'ü müseddes, 1'i mesnevi ve 1'i de müstezattır (Tarım, 2007: 15). Bu eser aynı zamanda *Yusuf-Züleyha* kıssasını konu edinen çalışmaların aralıksız olarak devam ettiğini, yeniden yazımın sürdüğünü gösterir. Müellif bu eserde kendi yaşadığı dönemin sosyal sorunlarını, Uygur destan edebiyatının nazım ve nesir üslubunu etkin bir biçimde kullanmak suretiyle en canlı bir şekilde ifade etmiştir (Metseydi, 2008: 55). Ha-

fız, bu eserini medrese hocaları ve talebeleri için değil, sıradan halk kitlesi için yazdığını ifade etmiştir (Hafız, 1991: 3-4).

e. Turfanyüzü nüshası: Bu nüsha Gulca Nahiyesinin Turfanyüzü kasabasında yaşamış Vahiduddin Bahamov (Halis) (1872-1948) tarafından istinsah edilen nüshadır. Eserin müellifinin Durbek olduğu bilinmektedir. Timurîler döneminde yaşadığı düşünülen müellifin bu eseri, Uygur ağzına dayanan Çağatay Türkçesi ile yazdığı ileri sürülmüştür. *Halis* mahlası ile tanınan müstensih, Doğu Türkistan'ın İli vilayetinin Gulca ilçesi Turfanyüzü mahallesinde 1948 yılında 76 yaşında vefat etmiştir. Başka bir görüşe göre Şah Hakîm Halis, 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında Fergana'da yaşamıştır. Kendisi Vahiduddin Bahamov olarak bilinir (Metseyd, 2008: 53-54). Diğer bir görüşe göre Durbek 14. yüzyılın sonu 15. yüzyılın ilk çeyreğinde Belh'te yaşamış bir şairdir. Eserindeki bazı ipuçlarına göre onun 1409 yıllarında Çağatay Türkçesiyle *Yusuf-Züleyha* adında bir eser yazdığı düşünülmektedir (Metseydi, 2008: 51; Utku vd., 2006: 118).

Halis tarafından 1360/1941 yılında istinsah edilen bu nüsha önemlidir. Destanın bu nüshasını Kadir Ekber yayına hazırlamış ve Bulak Dergisi'nin 1985 yılı, 15. umumi sayısında neşretmiştir. Aynı zamanda halk içinde sözlü bir şekilde meddahlar ve vaizler tarafından çok kullanılan nüshalardan biridir. Bu aynı zamanda Uygur toplumunun destan literatürü geleneğini en iyi yansıtan, gerçek folklorik özelliğe sahip bir eserdir (Metseydi, 2008: 54-55). Bu nüshanın özelliği ise nesir ile nazım üslubunun beraber kullanılmış olmasıdır. Şekil açısından veciz, dili akıcıdır. Daha çok konuşma dili esas alınmıştır. Müstensih Halis, bu nüshada metnin orijinalindeki şiirlerin sonlarına kendi duygularını yansıtan bazı şiirler de eklemiştir. Müstensih bu nüshasını Gulca ilçesinin Turfanyüzü kasabası Kepekyüzü beldesindeki Nizamidin Hafız Hurşidinoğlu muhafaza etmiştir. Eser başından sonuna kadar tamdır. Şu an bu nüsha Şincang İctimai Penler Akademisi Kütüphanesinde Kol yazmalar (El yazmalar) Fondi, 234 numarada kayıtlıdır (Ekber, 1985: 1-2). Destanın yukarıdaki Turfanyüzü nüshası, 44 kısım ve 810 mısradan (19 murabba, 12 muhammes, 8 gazel, 2 müseddes ve 2 parça mesnevi) oluşmaktadır. Nüsha nazım özelliğinin dışında nesir özelliği de taşımaktadır. Araştırmacılardan Mollavutof, Almatı'da araştırmalarda bulunduğu sıralarda *Yusuf-Züleyha* kıssasını konu edinmiş üç farklı eserde Halis mahlasına rastladığını ifade eder. Ona göre her nüsha bir diğerinden farklı muhtevaya sahiptir (Mollavutof, 2009: 1/47-48).

Yusuf-Züleyha kıssasını konu edinen bir diğer eser Hoten vilayetinin Guma ilçesinde bulunmuş, Abdulkadir Sadır tarafından neşre hazırlanıp *Bulak dergisi*'nde 1991 yılı, 4. sayısında neşredilmiştir (Tarım, 2007: 15; Utuk vd., 2006: 122-123). Ancak derginin bu makaleden sorumlu editör-

rü konuların ele alınış biçimine dayanarak eserin Sultan Hüseyin Baykara döneminde kaleme alındığını ve eserin Durbek'e ait olduğunu bildirmiştir. (Metseydi, 2008: 51).

Durbek'in eserinin el yazma nüshası ilk defa 1922 yılında bulunduktan sonra üzerinde çok sayıda araştırma yapılmıştır. Şu an bu eser merkezli Taşkent şehrinde 5 ayrı el yazma nüshasının bulunduğu söylenmektedir. Bunların 4'ü Özbekistan Penler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El yazmalar Fondı 1433, 185/III, 7112 ve 7621 numaralarda mevcuttur. Diğer nüsha ise Özbekistan Penler Akademisi Til Edebiyat Enstitüsüne bağlı Edebiyat Müzesinde 446 numarada kayıtlıdır. (Utuk vd., 2006: 122-123).

Bu konuda yapılan bir araştırmaya göre 1843-1844 yıllarında Kaşgar'da kopya edilmiş *Hz. Yusuf* adında bir eserin SSSR Fenler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsünün Leningrad bölümü S. Oldenburg, N. Petroskiy koleksiyonunda muhafaza edilmekte olduğundan bahsedilir (İnayet, 2004: IV).

Uygur kaynakları yukarıdakilerle birlikte *Hz. Yusuf*'u konu edinen Rabguzî nüshası hariç 9 farklı nüshadan bahsederler. Bunlardan bazıları henüz yayımlanmamıştır (Tarım, 2007: 15). Molla Muhammed Timur Kaşgarî'nin 1709 yılında kaleme aldığı düşünülen *Ahlaku'l-muhsinîn ve Yusuf-Züleyha* adlı eseri de burada zikredilir (Hoca, 1995: 377).

Yukarıda bahsettiğimiz Petroviski'nin Kaşgar'dan götürdüğü nüsha da müellifi belli olmayan nüshalardan biridir. Bu eser daha sonra Erşidinov'un emekleriyle 2006 yılında Almatı'da yayımlanan *Güzel Kıssa Yusuf-Züleyha* adlı mecmuaya dâhil edilmiştir. Bazı araştırmacılar bu eseri Câmî tarafından kaleme alınan *Yusuf-Züleyha* adlı eserin Çağatay Türkçesine yapılan tercümesi olarak kabul eder. Ayrıca Uygur toplumunda Câmî'nin eserinin nesre dayalı nüshası da yaygındır. O eser *Terceme-i Yusuf-Züleyha Camî* adıyla yaygın olarak kullanılmıştır (Metseydi, 2008: 52).

Kaynakçada Abdurahman Ömer editörlüğünde neşredilen *Uygur Halk Destanları 2* adlı bir eser künyesine yer verilmiştir. Bu eser, Şincang Halk Neşriyatı tarafından 1989 yılında Ürümçi'de okuyucularla buluşturulmuş olup, kendi bünyesinde beş ayrı destanı içermektedir. Bunlardan ilki Erşidin Tatlık tarafından hazırlanmış *Yusuf-Züleyha* destanıdır. Bu eserin yer aldığı koleksiyon ve dergi isimleri daha önce zikredilmiştir.

Bu şekilde bir kaynak taraması yaptıktan sonra aşağıda ifade edileceği gibi *Kur'an* kıssalarının temel özellikleri ve ortaya konuluş amaçları üzerinde durmak istiyoruz. Zira bir nevi tefsir olarak kabul edilebilecek olan kıssa yorumlarını bir ölçüt üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Burada kıssaların dilini doğru okuyabilmenin yolunu belirlemeye ihtiyaç duyuyoruz.

2. Kur'an Kıssalarının Temel Karakteristikleri

Kur'an ayetlerinin büyük bir bölümü kıssalardan oluşur. Kıssaların amaçları arasında Hz. Peygamber'in ve müminlerin felâket ve sıkıntılara karşı dayanma gücünü arttırmak, onları teselli etmek, dua, sabır ve tevekküle teşvik, Allah'ın peygamberlerine ve seçkin kullarına ihsan ettiği nimetleri hatırlatmak Âdemoğulları'nı şeytandan sakındırmak gibi hususlar bulunur (Şengül, 2002: 500). *Yusuf-Züleyha* kıssası da bu özellikteki kıssalardan biri sayılır (Topaloğlu, 2013; 28). O, *Kur'an*'da müstakil bir surede ele alınan ve en güzel kıssa olarak bilinen, aynı zamanda üzerinde çok sayıda literatürün ortaya çıktığı önemli bir kıssadır. Yalnız *Kur'an*'daki kıssalar olayın tarihlendirilmesi, cereyan ettiği mekânlar ve kahramanların biyografileri hakkında ayrıntılı bilgiler vermez. Hz. Muhammed'in (sav) vefatından sonra problemlerine *Kur'an*'dan çözüm arayan veya *Kur'an*'ı anlamaya çalışan insanlar *Kur'an* kıssalarında kapalı bırakılan bazı hususları zamanla farklı kaynaklardan elde edilen malzemelerle açıklamaya çalışmışlardır. Bunların büyük bir bölümüne literatürde *İsrâiliyât* denmiştir.

Hz. Ya'kûb'un ikinci adı veya lakabı olan *İsrâîl* kelimesiyle nispet ismi oluşturan *İsrâiliyyât* kelimesi *İsrâiliyye* kelimesinin çokluk biçimidir. Büyük oranda Yahudi, kısmen de Hıristiyan kaynaklarından nakledilen "efsane, kıssa, olay veya bilgi" anlamında kullanılır (Hatiboğlu, 2001: 199). Nitekim *Kur'an*'da özet geçen birçok olay, *Tevrat* ve onunla ilgili kaynaklarda ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Şu bir tarihî gerçektir ki *İsrâiliyyât* terimi ortaya çıkışından bu yana zaman içerisinde izafi anlamlar kazanmış ve ciddi bir tefsir problemi olarak algılanmaya başlanmıştır. Daha geniş kapsamlı olarak ifade edildiğinde bunlar, başta Yahudilik olmak üzere Hıristiyanlık, Mecûsîlik gibi diğer dinler ve kültürlerden İslam tefsir ve hadis kaynaklarına giren bilgiler ve haberler diye tanımlanmıştır. *Kur'an* kıssalarının önemli bir kısmının İsrailoğulları ve onların peygamberleriyle ilgili olmasından ötürü, söz konusu kıssaların tefsirinde Yahudi kaynaklarına başvurma ihtiyacı duyulmuş, doğrudan ya da dolaylı olarak bu kaynaklardan nakillerde bulunulmuştur (Öztürk, 2014: 2- 13).

Özellikle ehli kitap kaynaklı bilgilerin İslam kültürüne intikali konusunda her ne kadar Hz. Peygamberden çeşitli rivayetler varit olmuş ise de ulemanın bu konudaki kanaati dinin özüne zarar verilmemesi ilkesinin temel prensip olmasıdır. Bu konudaki tenkitlerin daha çok Ehl-i Sünnet kelimelerindeki ulûhiyet ve ismet-i enbiya anlayışına ters düşen rivayetler ekseninde yoğunlaştığı görülür (Öztürk, 2014: 13). Ancak bu bilgilerin hangisinin alınıp hangisinin terk edileceği konusunda belirlenmiş kesin bir kural olmadığından alanda oldukça karışık bir durum söz konusudur. Kısacası tercihlerin ilkeleri normatif değildir.

İbn Teymiyye'nin ifade ettiği gibi hakkında dinin görüş bildirmediği, doğruluğu veya yanlışlığı hakkında elimizde bir delilin bulunmadığı, kendisini tasdik etmemiz gerektiği gibi yalanlamamız da gerekli olmadığı ve genellikle pek çoğunda hiçbir dinî fayda bulunmadığı isrâliyat kabilinden rivayetlerin kullanımına izin verildiği anlaşılıyor (İbn Teymiyye, 1972: 100). *Yusuf-Züleyha* kıssasını bu bağlamda düşündüğümüzde *Kur'an*'daki şekliyle ilahî maksadın gerçekleştiği görülüyor. Ancak olayın ayrıntısını merak edenler için birtakım yan bilgilere ihtiyaç hasıl olmuş, o yüzden *Kur'an*'ın söylemediği hususlar halk kültürü içinde değerlendirilen ve aynı zamanda dinî değeri olmayan bazı bilgilerle doldurulmuştur. Buna müteakip farklı toplumlarda farklı içeriklere sahip birçok *Yusuf-Züleyha* kıssası ortaya çıkmıştır. Farklı zamanlarda gelen semavî şeriatların da zaman ve mekânın şartları ile uyumlu olarak farklı şekillerde ortaya çıkması, bunların takipçilerinin yararına olması gibi hususlar *Kur'an*'ın da belirttiği gibi dinin ayrıntılarında farklılıkların olabileceğine işaret etmektedir (Zehebî, 8). Dolayısıyla dinin görüş belirtmediği hususların zamanın şartları içerisinde farklılık arz etmesi normal bir durumdur. Karşılaşılan problemlerin çözümleri de yine aynı ortam içerisinde üretilmiştir.

Bütün bunlarla birlikte bazı araştırmacılarca *Kur'an* kıssalarının günümüz sosyo-kültürel koşulları açısından yeniden ele alınıp irdelenmesi lüzumlu görülmektedir. Bu vesile ile kıssalar hatırdaki kalıcı, daha anlaşılır, daha etkili, bizzat olmuş ve benzerleri her an olabilecek canlı bir buyruğa dönüştürülmektedir (Kara, 2014: 70). Bu gibi yaklaşımlar kıssaların yorumunda kaygan bir zemin oluşturmaktadır. Aşağıda Hz. Yusuf kıssasının Uygur toplumunda en yaygın olan nüshasını *Kur'an*'da anlatılan ana tema çerçevesinde incelemeye çalışacağız.

3. Yusuf-Züleyha Destanının Kur'an Kıssaları Bağlamında Değerlendirilmesi

Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi *Yusuf-Züleyha* destanının temelî *Tevrât* ve *Kur'an*'a dayanmaktadır. Ayrıca nebevî açıklamalar ve din adamları tarafından yapılan yorumları da konu için bazı açıklayıcı bilgiler içermektedir. Bu sebeple destan incelenirken başta *Kur'an-ı Kerim* olmak üzere muteber tefsir kaynaklarına da müracaat edilecektir. Ancak konunun hacmini zorlamasından ötürü İslam dışı kaynaklara yer verilmeyecektir.

İncelemeye konu ettiğimiz *Yusuf-Züleyha* isimli eserde hikâye şöyle başlar: Hz. Ya'kûb'un avlusunda bir ağaç vardır. Karısı her erkek çocuk doğduğunda o ağaçta bir dal filizlenir ve bu dal çocuk ile beraber büyümektedir (Ebey, 2005: 98). İnceleme sonucunda *Kur'an* ve tefsir kaynaklarda bu olaya işaret eden herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Yusuf yedi yaşına geldiğinde bir rüya görür. Rüyasında kardeşleri ile sahraya eğlenmeye çıkar. Herkes ellerindeki değneklerini toprağa diker. Herkesin değneği çok yavaş yeşerir. Fakat Yusuf'un değneği ise çok çabuk yeşerir, büyür ve çok hoş bir ağaç olur. Gölgesi diğer ağaçlara kadar ulaşır. Bol meyveleri olur. Kardeşleri onun meyvesinden yer. Orada bulunan diğer insanlar da yerler. Hatta meyveler artar. Yusuf rüyasında gördüğü bu olay üzerine birden uyanır ve gördüğü bu rüyayı babasına anlatır (Ebey, 2005: 98). Ne *Kur'an*'da ne de diğer İslami kaynaklarda bu rüyadan bahsedilir. Destana göre Yusuf bu rüyadan sonra bir rüya daha görür. Söz konusu rüya *Kur'an-ı Kerim*'de anlatılan rüya ile örtüşür (Bakar, 2/4).

Yusuf'un ablası da rüyasında 10 kurdun Yusuf'u ısırarak kendisinden uzaklaştırdığını görür. Onun bu rüyayı babasına söylemesiyle babası baygınlık geçirir (Ebey, 2005: 105). İslami kaynaklarda onun bir ablasının varlığından bahsedilmez.

Kardeşleri Yusuf'u babasının yanından uzaklaştırdıktan sonra onu devesinden indirir, bir ağabeyi onu boğazlamak ister. O esnada gökten bir kuş seslenir ve yapmaya niyetlendikleri günaha karşı onları uyarır. Onlar bu sese aldırış etmez, Yusuf'a işkence etmeye devam ederler. Yusuf bu esnada çok susamıştır ve onlardan su ister. Buna karşın onlar Yusuf ile alay ederek kendisini öldürmek istediklerini ve bu durumda onun su istemesinin maskaralık bir durum olduğunu söylerler. Bu sırada onların yanlarındaki bir ağacın dalından bir ses gelir. Allah'ın kahr u gazabından korkmalarını, insanlardan hayâ etmelerini öğütler. Küçük peygambere dokunmamalarını, yoksa cehennem azabına duçar olacaklarını söyler. Onlar bu uyarıya aldırış etmezler. Ağaç tekrardan seslenir ve kendi gölgesinde Yusuf'u öldürecek olurlarsa onları yutacağını söyler. Yusuf kardeşlerine yalvarır kimden yardım istese ondan bir tokat gelir. Bu durumda Yusuf feryatlarını birkaç mısra şiir ile ifade eder. Bu durum karşısında yedi kat göğün kapısı açılır, melekler bu durumu görür ve çok etkilendikleri bu olay karşısında Allah'a münacatta bulunurlar. O anda Yüce Allah meleklere seslenir ve şöyle der: "Ey melekler! Yusuf benim dostum. Ben onu kendi katımda korurum, görün bakalım." (Ebey, 2005: 109).

Yusuf bu esnada ağabeyi Yahûzâ'nın (Bazı kaynaklarda Yahûda olarak geçer) yardımından umudunu kesip kahkaha ile gülmeye başlar. Yahûza, Yusuf'a böyle bir durumda niçin güldüğünü sorar. Bu durum karşısında Yusuf kardeşine birkaç mısra şiir ile Allah'ın iradesini hesaba katmadan ona, yani büyük kardeşine güvenmesinin yanlış bir davranış olduğunu ifade eder. Kardeşi Yahûzâ duygulanır, ona acır ve kardeşlerinin onu öldürmesine asla izin vermeyeceğini söyler. Yahûzâ, Yusuf'u öldürmek isteyen kardeşlerine bu işten vazgeçmelerini, uygun görürlerse kuyuya atmalarını

söyler ve onları ikna eder. Hatta kuyuya atmalarına izin vermez ve kendisi bizzat Yusuf ile birlikte iner. Yusuf bu durumu birkaç mısra şiir ile ifade eder (Ebey, 2005: 109). Tefsir kaynaklarında onlara bu fikri verenin Şemûn olduğunu söyleyen görüşler de vardır (İbn Kesir, 2004/8: 17). Bir başka görüşe göre onlara bu fikri verenin Rûbîl olduğu ifade edilir. Kimine göre, görüşüne itibar edilen bu kişi Hz. Ya'kûb'un en büyük oğludur, kimine göre ise Hz. Yusuf'un teyzesinin oğludur (Taberî, 1999/7:153; İbn Kesir, 8/18). Müfessir İbn Kesir'in ifadesine göre aslında onların Yusuf'u öldürmeye güçleri yetmiyordu. Zira Allah onun hakkında mutlaka yerine getirilmesi ve tamamlanması gereken bir iş murat etmişti ki o da ona vahyetmesi ve peygamberlik vermesi, onu Mısır ülkesine yerleştirmesi ve orada kendisine yetki vermesi idi. Allah, Rûbîl'in telkinleriyle onları yapmak istedikleri işten caydırdı (İbn Kesir, 2004/8: 17).

Yusuf'un kardeşleri onu bağlayıp kuyuya atarlar. Bu esnada Cenab-ı Hak hemen Cebrail'i gönderir. Yusuf'un taşa çarpmasını engellemesini emreder. Onu yavaşça kuyuya indirmesini ve Lut kavmini helak eden taşı ona kuyuda taht yapmasını bildirir. Yusuf kuyuda gördüğü manzara karşısında yine birkaç beyit ile duygularını ifade eder. İçine düştüğü bu durum karşısında Allah'a yakarır. Kuyuda çok yılan vardır. Onlar Yusuf'a saldırmaya çalışır. Bu durum karşısında Cebrail onlara şiddetle bağırır. Onların hepsi yerin altına girerler. Fakat Def-i Maran adında bir tanesi uzun yıllardan beri Yusuf'un cemalini murat edip beklemektedir. O gelir ve Yusuf'u selamlar. Yusuf da onun selamına selamla cevap verir. Ardından yılan asıl suretinde kuyudan uçarak ayrılır. Rivayetlere göre aslında bu yılan bir melek imiş. Allah'ın emri ile görevli olarak bir yere giderken zina suçu işleyen bir kişiye bakmış, o günahkâr kişinin de ona gözü ilişmiş. Günahkâr kişinin ona bakması sebebiyle meleğin sureti yılan suretine girmiş ve bu çukura hapsolmüştür. Bu aynı zamanda yılanın duasının kabul olduğu bir gündür (Ebey, 2005:110-111). Görüldüğü üzere konu oldukça mitolojik bir üslupla tanzim edilmiştir. Müellif, bu kıssa bağlamında dinleyicilerine vermek istediği mesajın muhatap zihnindeki etkisini pekiştirmek amacıyla akıcı bir dil kullanımının yanı sıra efsanevi anlatım özelliklerini başarılı bir şekilde ortaya koymuştur. Aynı senaryonun destan boyunca devam ettiğini söylemek mümkündür.

Bir başka rivayete göre Hz. Şuayb peygamber zamanında bir kişi yaşarmış, Hz. Yusuf'un çok güzel biri olduğunu duymuş, hayrete kapılmış, Yüce Allah'tan kendisine Hz. Yusuf'un cemalini görebilecek bir ömür vermesini ve onun cemalini görmeyi nasip etmesini dilemiştir. Allah duasını kabul etmiş, akabinde onun Şeddad tarafından kazılan kuyuya inip kulluğa devam etmesini emretmiş ve 1200 yıl sonra Yusuf'u orada göreceğini ifade etmiştir.

O kişi bu kuyuya gelip yerleşmiş, Allah onun için kuyuda bir tane nar ağacı yaratmıştır. O, orada her gün o nardan bir tane yemek suretiyle ibadete devam etmiştir. Yusuf'u kardeşleri kuyuya attıktan sonra o kişi bulunduğu yerden Yusuf'un yanına gelmiş ve ona selam vermiş. Yusuf onun kim olduğunu, o kişi de Yusuf'a kendisini buraya kimin attığını sormuş ve kendisi hakkında şoyle demiştir: "Ben ise kendi isteğim ile bu kuyuya indim.", Yusuf ağabeylerinin onu buraya attığını söyleyip halinden yakınınca o kişi Yusuf'a: "Ey Yusuf! Sen bu işi kardeşlerinden bilme. Onlar sebeptir. Ben senin cemalini mshahede edebilmeyi Yüce Allah'tan diledim. Allah senin bu kuyuya düşeceğini bildiğinden 1200 yıl önce beni buraya gönderdi. Bu takdir ezeldir. şimdi ben senin cemalini gördüm. lsem de gam yemem." demiş ve oracıkta vefat etmiştir (Ebey, 2005: 111-112). Görüldüğü üzere pasajda müellif, dünyada her şeyin ilah kader çerçevesinde gerçekleşmekte olduğuna vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda başına gelen musibetlere karşı yenik düşmek üzere olan Hz. Yusuf'u teselli etmekle birlikte Hz. Muhammed ve onun metini hayatın zorluklarına karşı sabırlı olmaya davet etmektedir.

Destanda kardeşler, Hz. Yusuf'u kurt yediğini babalarına söyleyince babaları Kenan diyarının kurtlarını huzuruna çağırır ve Yusuf'u niçin yediklerini sorar. Kurtlar dile gelir ve hep bir ağızdan Yusuf'u görmediklerini, yemediklerini, ayrıca Peygamber neslinden birilerini yemenin kendilerine haram olduğunu söylerler. Bu durum zerine Hz. Ya'kb'un oğulları Yusuf'u yiyen kurdu bulup getirmek üzere babalarının huzurundan ayrılırlar. Çölde bir kurdu yakalar, onun dişlerini söker ve kan revan içindeki kurdu babalarının huzuruna getirirler. Ona, Yusuf'u yiyen kurdun bu olduğunu söylerler. Bunun zerin Allah'ın izniyle kurt dile gelir. Kendisinin Yusuf'u yemediğini söyler. Ya'kb ona oğlunun durumunu sorduğunda kurt, durumundan haberdar olduğunu ancak söylemesinin gammadlık sayılacağından bu konuda konuşmaktan çekindiğini, çekiştirme suçundan cehennemde yanma korkusu taşıdığından bu konuda konuşamayacağını ifade eder (Ebey, 2005: 115). Burada müellif yine hiçbir suçun gizli kalmayacağını ve dinde başkalarını gammadlamamanın ne kadar ağır bir suç olduğunu etkili bir biçimde ortaya koymuştur. Olayın tasviri aynıyla *Kur'an* ve hadis kaynaklarında yer almamakla birlikte vaka için tercih edilen yolun yasaklanan bir yöntem olmadığı da gayet açıktır. Nihayette bu bir edeb eserdir. Burada tarih gerçeklik aramak doğru olmadığını düşünüyoruz.

Diğer yandan destanda Malik Diğer adında bir tüccardan söz edilir. O, Hz. Yusuf'un kuyuya atılma hadisesinden 40 yıl önce bir rüya görür. Rüyasında melek gibi bir yiğidin gelip dizleri üzerine oturduğunu, onun yüzü suyu hürmetine bütün hazinelerinin değerli eşyalarla dolup taştığını görür. O, uykusundan uyanır uyanmaz bir khine gider ve ondan gördüğü

rüyanın yorumunu ister. Kâhin, Digur'a Kenan diyarına gideceğini ve oradan bir köle satın alacağını, bu kölenin şan şerefi ile dünya ve ahiretinin iyi olacağını, evlatlarının da mutlu olacağını söyler. Dolayısıyla o her sene Mısır'dan Kenan diyarına gidip gelir. Destanda ifade edilen Yusuf'u kuyudan kurtaracak olan kervanbaşı bu kişidir (Ebey, 2005: 116). Yalnız burada İslam kaynaklarında bu olayı teyit edecek bir bilgiye rastlayamadığımızı itiraf etmek durumundayız.

Yusuf köle tüccarının devesi üzerinde annesi Rahile'nin mezarının bulunduğu belden geçerek ve oracıkta kendisini yere atar. Mezara yüzünü sürüp feryat eder (Ebey, 2005: 119-120). Fakat Yusuf suresi 99. ayetin mealinde geçen "... Yusuf'un huzuruna girdiklerinde; Yusuf ana babasını bağrına bastı ve 'Allah'ın iradesi ile güven içinde Mısır'a girin' dedi." şeklindeki ifade bağlamında İslam kaynaklarında Hz. Yusuf'un annesi hakkında çok farklı bilgiler zikretmiştir. Süddî (ö. 127/745) ve Zeyd b. Eslem'den (ö. 136/754) rivayet edilen bir bilgiye göre Hz. Yusuf'un Mısır'da hazinenin başında bulunduğu esnada yanına aldığı babasıyla bağrına bastığı kadın, annesi değil teyzesidir. Annesi, daha önce ölmüştür. İbn İshak (ö. 151/768) ve İbn Cerir (ö. 310/923) ise bu sıralarda ana ve babasının yaşamakta olduklarını söylerler. Zira İbn Cerir'e göre Hz. Yusuf'un annesinin öldüğüne dair bir delil yoktur. *Kur'an*'ın zahiri annesinin yaşadığına delalet etmektedir (Taberî, 1999: 7/302-303).

Daha sonra Yusuf'un devede olmadığını fark eden kervanbaşı, onu aramak için bir kölesini gönderir. Köle onu bir mezarlıkta bulur ve yüzüne bir tokat vurur. Bu tokat ile Yusuf şuurunu kaybeder, kendine gelince Allah'a münacatta bulunur. Yusuf'un acıklı yakarışı üzerine hava kararır, güneş tutulur, yeryüzüne karanlık çöker ve etrafı korku sarar. İnsanlar birbirini göremez hâle gelir, ortalık karışır. Bu durumun sebebini anlayan köle sahibi Digur, kölesinin Yusuf'tan özür dilemesini sağlar. Ondandan havanın düzelmesi için dua etmesini ister. Yusuf dua eder ve hava düzelir. Bu durum karşısında Yusuf, efendisinden büyük ikram ve saygı görür. Eli ayağı çözümler. Havada bir bulut sürekli Yusuf'a gölge olur. İki günlük mesafe bir günde kat edilir (Ebey, 2005: 119-121). Aslında hava şartlarında oluşan bu tür hâller Doğu Türkistan'ın kurak olan Taklamakan ovasında çok yaşanan bir durumdur. Müellif burada yerel dil ve yerel imajları esere başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Bir peygambere karşı nasıl davranılması gerektiği ve peygamberin kerametleri oldukça canlı bir şekilde tasvir edilmiştir.

Diğer yandan Batı ülkesi diye isimlendirilen bir ülkede padişahın çok güzel bir kızı vardır: Adı, Züleyha'dır. O, rüyasında güneş yüzlü, yakışıklı bir yiğit görür. Züleyha'nın rüyasında gördüğü bu yiğit Yusuf'tur ve ona âşık olur. Bu rüyadan sonra Yusuf'un aşkıyla yanıp tutuşur, yemekten kesilir. Hastalanır.

Kendini kaybeder. Bu durumdan haberdar olan babası çok üzülür. Hastalığına çare arar. Müneccimler ve falcılar fâl açarlar. Ama işin aslını açıklayamazlar. Böyle fena hâldeki Züleyha yine rüyasında Yusuf'u görür. Bu rüyadan sonra daha da kötüleşir. Kızının giderek kötüleşen durumunu gören babası, Malik Rehan'a bir mektup yazar. Züleyha'nın babası Malik Rehan'ı kızının âşık olduğu Yusuf zanneder. Mektubunda kızını kendileri ile evlendirmek istediğini belirtir. Mektubu okuyup durumu öğrenen padişah Malik Rehan çok sevinir ve Züleyha'yı istemek için elçi gönderir. Züleyha'nın babası da bulunduğu memleketin padişahıdır (Ebey, 2005: 121-125). Destandan anladığımız kadarıyla Züleyha'nın Mısır'a geliş serüveni böyle başlar.

Züleyha, Mısır'a gelir ve padişah Malik Rehan'ı görür ve Yusuf'un bu olmadığını anlar. Üzüntüden kendini kaybeder. Buna rağmen babası tarafından planlandığı gibi düğün yapılır. Züleyha, Malik Rehan ile evlendirilir. Ancak gerdek gecesi Züleyha, Allah'a dua eder ve duasında kendisini Yusuf'a kavuşturmasını diler. Allah onun duasını kabul eder. Züleyha ile Malik arasında bir perde oluşur. Malik başka bir cariye ile birlikte olur. Züleyha'ya dokunmaz (Ebey, 2005: 126).

Öte yandan Digur, Yusuf ile Mısır yolundadır. Kervan henüz şehre ulaşmamışken Yusuf'un eşsiz güzelliği ve şöhreti Mısır'da bütün halk içine yayılır. Herkes Kenan diyarından gelecek olan bu köleyi görmeye şehrin dışına çıkar. Bu durum karşısında Digur, Yusuf'u güzel giydirir ve yüzüne nikap takarak şehre getirir (Ebey, 2005: 126).

Yusuf'un namını duyan padişah Rehan, Digur'a Kenan diyarından getirdiği kölesini pazara getirmesini, insanların onu görmesini, eğer satacaksa değerini bildirmesini talep ederek bir elçi gönderir. Digur onu süsleyip pazara getirir. Yusuf'un namını duyan Züleyha da padişah ile birlikte köle pazarına onu görmeye gelir. Onu görür görmez rüyasında gördüğü yiğidin bu olduğunu anlar. Yalnız Yusuf'un değeri onun ağırlığınca altındır. Mısır kralı Yusuf'u köle olarak satın almak ister. Fakat hazinesindeki değerli mallar onun değerini karşılamaya yetişmez. Terazide hep Yusuf'un bulunduğu taraf ağır basar. Bu durumda Hz. Yusuf kâğıt kalem ister. Kâğıda kelime-i tevhid'i yazar ve onu terazinin mal konulan kısmına koyar. Bu sefer kâğıdın konulduğu taraf ağır basmaya başlar ve bu şekilde Mısır kralı Yusuf'u satın alma imkânına kavuşmuş olur (Ebey, 2005: 127-130). Böylece Yusuf'un saray hayatı başlar.

İslam kaynaklarında geçen bazı görüşlere göre Yusuf'u satın alan kral Müslüman'dır (Taberî, 1999/7: 165; İbn Kesir, 2004/8: 24). Mısır'da onu satın alan kişi Mısır'ın azizi, yani kralın veziridir. Sahabeden İbn Abbas'a (ö. 68/687-88) dayandırılan bir rivayete göre Mısır kralının adı Kıtîr'dır. İbn İshak'a göre ise, Yusuf'u satın alan kişi İtfir b. Rûhayb olup, Mısır

hazinelere sorumlu bir görevlidir. Mısır kralı ise, Reyyan b. Velid isminde Amalika'dan biridir. Kralın karısının ismi Râil Binti Raâ'il'dir. Başkaları ise isminin Zeliha (veya Züleyha) olduğunu söylerler. İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre; Hz. Yusuf'u Mısır'da satın alan/satan, Malik İbn Za'r b. Büeyb b. Afakan b. Medyan b. İbrahim'dir. Yalnız rivayeti nakleden Taberî'nin "En doğrusunu Allah bilir" ibaresiyle, bu konudaki görüşlerin gerçeği yansıtmama ihtimaline dikkat çektiği anlaşılmaktadır (Taberî, 1999/7: 172; İbn Keasîr, 2004/8: 24-25). Dolayısıyla destanda kullanılan bazı isimlerin ilk etapta bizim zihnimizdeki isimler ile aynı olmadığını duymak farklı hisler uyandırabilir. Oysa bu konuda İslam kaynaklarındaki bilgiler de oldukça karışıktır.

Zamanın geçmesiyle Yusuf bulunduğu sarayda Kenan'dan gelen bir tüccar ile tanışır. Babası Ya'kûb'u tanıyan bu kişiden babası hakkında bilgi alır. Babasına kendisinin Mısır'da olduğunu, babasının özlemi ile yanıp tutuştuğunu bildiren bir mektup yazar ve bu tüccardan mektubu babasına ulaştırmasını ister. Bu tüccar Yusuf'un haberini Hz. Ya'kûb'a ulaştırır. Ancak Yusuf'un kardeşlerinin onu öldürmeye kalkışmasıyla mektubu Ya'kûb'a veremediği için kaçmak zorunda kalır (Ebey, 2005: 134-137).

Destanda Züleyha'nın Yusuf'tan murat alma isteği ve buna bağlı olarak cereyan eden olaylar makuldür ve toplumun idrak düzeyine uygun bir şekilde dramatize edilmiştir. Kadın Yusuf'tan istediğini elde edemeyince eline bıçağı alır ve kendini öldürmek ister. Bu esnada Yusuf kadının elinden bıçağı çekerken eli onun eline hafifçe değeri ve bir elektriklenme hâli yaşanır. Züleyha ona yalvarmaya devam eder. Yusuf yerden başını kaldırıp ona bakar. Bu bakışla onda Züleyha'ya karşı bir sevgi uyanır. Ardından Yusuf'ta da kadına meyletmeye yönelik bir süreç yaşanır. Yusuf suresi 24. ayette geçen "*Rabbin'den bir işaret görmeseydi Yusuf da onu isteyecekti.*" ifadesi aslında kıssanın bu bölümüyle alakalıdır. İslam kaynakları burada Yusuf'un gördüğü *işaret* konusunda birbirinden farklı bilgiler sunmaktadır. Destanda bu olay şöyle gelişir:

Yusuf da kadına yönelmeye hazırlanmışken gaipten "Ey Yusuf! Rabbin hazır." diye bir ses gelir. Yusuf bu sese aldırış etmez. Elbisesini çıkarmaya çalışırken ikinci defa "Ey Yusuf! Bu zinadır. Günahattan uzak dur." diye bir ses gelir. Yusuf bu sese de kulak asmadan hazırlanmaya devam eder. Üçüncüsünde "Ey Yusuf! Eğer bu günahattan uzak durmazsan, ileride sana verilecek peygamberlik payesinden mahrum olursun." diye bir ses gelir. Bu ses karşısında Yusuf tereddüde düşer. Fakat karşısında Züleyha'nın artarak devam eden cilvesine yenik düşer ve hazırlanmaya devam eder. Bu esnada "Allah'tan kork, kendini azaba atma." diye bir ses daha gelir. Ona yapılan uyarılar devam eder. Fakat Yusuf bu uyarılara aldırış etmez. Yedin-

cide Allah, Cebrail'i gönderir. O, Hz. Yusuf'a babasının suretinde gözükür ve "Ey Yusuf! Sen peygamber evladı olduğun hâlde böyle günah bir işi yapmaya nasıl cüret gösterdin?" diye seslenir. Bu uyarı karşısında Yusuf niyetinden vazgeçer. Girdiği yolun yanlış olduğunu anlar ve geriye dönüp kaçır (Ebey, 2005: 140-141). Buna benzer rivayetler tefsir kaynaklarında sıkça tekrar eder (İbn Kesir, 2004/30-31; Taberî, 1999/7: 181-183).

Destanda anlatıldığına göre kral Yusuf'u hesaba çekerken Cebrail gelir ve ona, kral Rehan'ın başka hanımından olan, hem de olay esnasında evde bulunan 40 günlük bebeğinin şahitliğini istemesini bildirir. Bu şekilde Allah kendi kudretini Yusuf'un görmesini istemiştir. Yusuf bu emri uygular ve çocuk da şahitlik eder (Ebey, 2005: 142). Bu hususta İslam kaynaklarında çeşitli rivayetler vardır. Kimine göre şahitlik eden kadının amcasının oğlu, kimine göre ise şahitlik eden, sakallı bir adamdır. Hatta yırtılmış gömleğin şahitlik ettiğini söyleyenler de olmuştur (Taberî, 1999/7: 191-194). Ancak son iki görüşün kabul edilmesi birçok açıdan sorunludur. Burada mesele onun kim olduğunun tespit edilmesi olmadığından ayrıntıya girilmemiştir. Yine de destanda ortaya konulan görüşün Müslümanlar içerisinde yaygın olan bir görüş olduğunu belirtmek gerekir.

Yukarıdaki hadiseden sonra saraydaki başka kadınlar da ondan yararlanmak istemektedir. Yusuf onların taleplerini de geri çevirince, onu Züleyha'ya şikâyet ederler ve ondan Yusuf'un zindana atılmasını isterler. Züleyha onların görüşlerini doğru bulur. Yusuf'u Malik Rehan'a şikâyet eder ve onun zindana atılmasını sağlar (Ebey, 2005: 145). Bu ayrıntıya tefsir kaynaklarında rastlanmamıştır. Destanda geçen ama kaynaklarda tespit edilemeyen bir pasaj şöyledir: Züleyha, Yusuf'u zindana attırdıktan sonra görevlilere iniltisini mutlaka duyacak şekilde onu her gün iki defa şiddetli bir şekilde dövmelerini emreder. Onlar Züleyha'nın emrini kabul ederler, fakat günahsız yere Yusuf'a vurmamak istemezler. Aksine Yusuf'tan Züleyha duyacak şekilde günde iki defa inlemesini isterler. Yusuf da öyle yapar. Bir müddet sonra Züleyha'nın Yusuf'un sabrına karşı gönlü yumuşar ve tövbekâr olur. Allah'a yalvarır ve muradının gerçekleşmesini Allah'tan istemeye başlar. Allah da onun duasını kabul eder, ona sabır verir. Kadın kendi inancına göre ibadete koyulur (Ebey, 2005: 146-147). Yusuf'un hapis hayatını tasvir eden bu yöntem, sözlü kıssa anlatımında olayın daha acıklı bir şekilde ifade edilmesine katkı sağlamaktadır. Dinleyicide büyük ilgi uyandırmaktadır. Kıssanın ibret almaya yönelik boyutları kuvvet kazanmaktadır.

Mısır kralının rüyası *Kur'an*'da geçer. Fakat destanda saki zindandaki Yusuf'a gider ve kralın gördüğü rüyayı kendisinin gördüğünü ifade edip onun tabirini sorar. Ancak Yusuf, bu rüyanın sakinin rüyası değil padişahın rüyası olduğunu söyler. Sakiye rüyanın yorumunu söylemez. Bizzat

padişaha kendisinin söylemek istediğini ifade eder (Ebey, 2005: 153-154). Tefsir kaynaklarında geçen bazı rivayetlere göre Yusuf zindanda kendisinin rüya yorumunu bildiğini söyler. Orada bulunan saki ile fırıncı kendileri rüya görmedikleri hâlde Yusuf'u denemek için mezkûr kıssayı anlatırlar. Bazılarına göre bu iki gencin rüya görmesi gerçekte vaki olmuş bir durumdur. Yusuf onu yorumlamıştır (Taberî, 1999/7: 212-213).

Yusuf padişahın rüyasını yorumlayınca padişah ona bu zorlu yıllardan başarı ile geçebilmenin yolu olup olmadığını sorar. Yusuf bunun çaresi olduğunu söyler. Kendisi doğrudan görev talebinde bulunmaz. Padişah kendiliğinden bulunduğu makamı Yusuf'a devreder. Tacını ona giydirir ve onu tahta oturtur (Ebey 2005: 156). Fakat destanın bu bölümü sorunludur. Zira *Kur'an*'da Hz. Yusuf'un kralın kendisini ülkenin hazinelerinin başına tayin etmesini istediği, zira kendisinin hazineye daha iyi sahip çıkacağı ve bu işi çok iyi bildiğini söylediği anlatılır (Yusuf, 12/55). Ayrıca burada padişahlık değil bir vezirlik söz konusudur. Zannımızca bu, bir istinsah hatası olabileceği gibi kıssacıların Hz. Yusuf'u daha mütevazı bir kişilik olarak takdim etme kaygısından dolayı ortaya çıkan bir durum da olabilir.

Kıtlık yıllarında bütün Mısır halkı Yusuf'a köle olarak kendilerini vermek üzere ondan gıda almışlardır. Bolluk başladığında halk Yusuf'tan kendilerini azat etmelerini isterler. Yusuf da onlardan Allah'a inanmalarını ister ve kendisinin peygamber olduğunu kabul etmeleri karşılığında onları azat edeceğini ifade eder. Onlar Yusuf'un istediği şekilde Müslüman olurlar ve Yusuf da onları azat eder (Ebey, 2005: 158-159). Müfessirlerden İbn Kesir konu ile ilgili farklı rivayetleri zikrettikten sonra "Bunların sıhhatini en iyi Allah bilir. Bunlar doğrulanmadığı gibi yalanlanmayan isrâiliyyât cinsinden haberlerdir." (İbn Kesir, 2004/8:54) demek suretiyle kendi yaklaşımını ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu konuda tefsir kaynaklarında geçen rivayetlerin de ihtilafli bilgiler içerdiği anlaşılmaktadır.

Kur'an'da anlatılan kıssanın siyakından Hz. Yusuf'un, kardeşi Binyamin'in yüküne altın kabı koydurduğu anlaşılıyor. Kardeşleri daha sonra yine erzak almaya geldiğinde onları saraya davet eder. Onların önüne bir altın tas getirir. Bu, aynı zamanda dile gelip kişinin geçmişteki iyilik ve kötülüklerini söyleyebilen bir taktır. Yusuf, bu tası konuşTURUR. Tas kardeşlerin daha önce yaptıkları bütün kötülükleri bir bir anlatır (Ebey, 2005: 181). Aynı bilgi Taberî'nin tefsirinde de geçer (Taberî, 1999/7: 159). Kardeşleri onun Yusuf olduğunu anlarlar. Günahlarına tövbe ederler. Allah hakkı için ondan affetmesini isterler. Yusuf ağabeyleri yüzünden başına gelen musibetleri birkaç beyit ile acıklı bir şekilde dile getirir. Bu durum karşısında kardeşleri idam edileceklerini düşünürler. Bir şey diyecek yüzleri olmadığını ifade ederler. Bu esnada Malik Rehan saraya gelir Yusuf'tan

ağabeylerini affetmesini rica eder. Züleyha da aynı temennide bulunur. Yusuf hiç onları affetmeyi düşünmez. O esnada Cebrail gelir ve Allah'ın emrine binaen onları affetmesini söyler. Babasının gözlerinin açılması için de gömleğini göndermesini öğütler (Ebey, 2005: 182-183). Bu gömleğin körlüğü iyileştirme özelliği vardır. Yusuf, bu iş için kardeşlerini değil, Beşir adında bir hizmetçisini göndermeye karar verir. Beşir'in annesinin de oğlunun özlemi ile çok ağlamaktan gözleri kör olmuştur. Beşir, Ya'kûb'u ararken ilk olarak kör annesi ile karşılaşır. Bu gömlek ile onun gözünü açar (Ebey, 2005: 185). Tefsir kaynaklarına göre Ya'kûb'a müjdecî (beşir) gelene kadar rüzgâr Yusuf'un kokusunu Hz. Ya'kûb'a getirmek için Allah'tan izin istemiştir. Rüzgâra izin verilmiş, rüzgâr da onun kokusunu gecesi gündüzüyle sekiz günlük mesafeden Hz. Ya'kûb'a getirmiştir (Taberî, 1999/7: 293; İbn Kesir, 2004/8: 70). İbn Abbas ve Dahhak ayetteki müjdeciyi (beşir); ulak, haberci olarak tefsir etmiştir. Bazı tefsirciler haber getirenin Hz. Ya'kûb'un oğlu Yahûzâ olduğunu söylerler. Süddî'ye göre sahte kana bulanmış gömleği getiren Yahûzâ olduğu için, bu sefer de gömleği getiren odur. Zira Yahûzâ önceki suçunu bununla gidermek istemiştir (Taberî, 1999/7: 297-298; İbn Kesir, 2004/8: 70-71). Ayette müjdeciyi getiren *beşir* (müjdecî) kelimesi ile ifade edilir. Destanda ise bu kelime özel isim olarak kabul edilmiştir (Yusuf, 12/96).

Bilindiği üzere Yusuf daha sonra babası ile birlikte bütün ailesini Mısır'a getirmek üzere kardeşlerini gönderir (Ebey, 2005: 186). Destanda ifade edildiğine göre Hz. Ya'kûb, Mısır'a geldikten sonra kırk yıl yaşamıştır. Onunla birlikte Mısır halkı da gayet huzurlu bir hayat sürmüşlerdir. Böyle günlerden birinde Cebrail gelir ve ona ömrünün sona erdiğini, Kenan'a dönmesi gerektiğini söyler. Ya'kûb, oğlu Yusuf ile vedalaşarak Kenan'a döner. Şam ve Kenan halkı ona çok sevgi gösterir. Ya'kûb, Kenan'a geldikten birkaç gün sonra vefat eder. Dedesi İbrahim, İsmail ve İshak'ın yanına defnedilir (Ebey, 2005: 189). Olaylar tabii bir şekilde cereyan eder.

Babasından sonra Yusuf birkaç sene daha padişahlık yapar. Ardından ona da Cebrail gelir ve kendisi için tayin edilen vaktin sona erdiğini bildirir. Yusuf eş, dost ve çocuklarıyla vedalaşır, eşi Züleyha ile helalleştikten sonra ruhunu teslim eder. Züleyha bundan sonra kimseyi görmemek için iki gözünü oyup Yusuf'un tabutuna koyar. Yusuf'u defnetmeye çıktığı yerde de vefat eder. Halk ikisini aynı kabre defneder (Ebey, 2005: 189-190). Destan bu şekilde son bulur. Eserin son bölümleri İslam kaynaklarında geçmemektedir.

Dar bir alanla sınırlı tutmaya çalıştığımız bu araştırmanın birkaç yerinde değindiğimiz üzere *Yusuf-Züleyha*'nın konusu, Avrupa'dan Asya'ya, Afrika'dan Avustralya kıtasına kadar farklı ulusların dinî, kültürel havzalarını oluşturan ortak konudur. Bu çalışmada söz konusu kıssanın Uygur

edebiyatı tarihindeki ortaya çıkış serüveninde zengin bir literatür bilgisi olduğu görülmüştür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla diğer kardeş Türk toplulukları edebiyatında da bu konuda farklı tarihlerde yazılmış ve derlenmiş çok sayıda eser mevcuttur. Ancak bizim bu küçük hacimli araştırmamızda Uygur toplumunda yaygın olan nüshaları bir araya getirip diğer halklar içinde kabul edilen nüshalarla mukayesesini yapmamız mümkün olmamıştır. Eminiz ki bir karşılaştırma yapıldığında mutlaka aralarında birçok benzerlikler görülecektir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde *Kur'an* kıssalarının yorumlanması hakkındaki İslam ulemasının genel kanaatini paylaşmaya çalıştık. Bilindiği üzere *Kur'an-ı Kerim*'de düzensiz bir şekilde çok özet geçen tarihî olayların izahı ihtilaf konusudur. Dolgu malzemesi olarak kullanılan rivayetlerin çoğu isrâiliyât kabilinden bilgilerdir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere bu bağlamdaki rivayetlerin kabulü veya reddi hususunda müfessirler arasında sağlanmış bir birlik yoktur. Kabul edenler her ne kadar *Kur'an* ve sünnet bütünlüğüne uygunluk ölçütü belirlemişlerse de ayrıntıya inildiğinde görüş ayrılıklarının olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla destanda izlenen meto-
dun da bu çerçevede değerlendirilmesinin daha uygun olacağını düşündük.

Çalışmanın son bölümünde literatür taraması sonucunda Uygur halk kültürünü en iyi yansıtan, dili anlaşılır, olayın ifade edilme tarzı gayet akıcı ve edebiyat çevrelerinde daha fazla ilgi gören Erşidin Tatlık tarafından neşre sunulan ve daha sonra Uygur halk edebiyatı kamusuna dahil edilmiş bir nüshayı inceledik.

Destanın *Kur'an* kıssaları açısından değerlendirmesi faslına gelince, peşinen şunu söyleyebiliriz ki o tefsir değildir. Destan adı üstünde dinî figür, imge ve vakayı etkin bir tarzda kullanarak topluma başarılı bir şekilde sunmuş bir edebî eserdir. Toplumun idrak düzeyine uygun araçlar seçilmek suretiyle verilmek istenen mesaj gayet anlaşılır bir biçimde muhatabına iletilmiştir. Kıssaların modern akılla izahı zor olan yönleri vardır. Bu sebeple *Kur'an* kıssaları üzerinde geçmişten günümüze çok farklı açıklama yolları aranmıştır. *Kur'an*'ın yorumu bağlamında tefsir diye hem rivayet hem de dirayet nitelikli, ilahî maksadın sınırları zorlayan görüşler ortaya atılmıştır. Beşer aklının gücünden sonuna kadar istifade edilmeye çalışılmıştır.

Biz, sade bir edebî üslupla kaleme alınan bu destan üzerinde inceleme yaparken, daha çok *Kur'an* ve tefsir kaynaklarında izlerine rastlayamadığımız dikkat çekici noktalar üzerinde durmaya çalıştık. Destandan bazı alıntılar aktararak onlar üzerinde değerlendirme ya da tefsir kaynakları ile karşılaştırmalar yaptık. Görebildiğimiz kadarıyla destanda dinin özüne ters düşecek bir yaklaşım bulunmamaktadır. Kıssa üzerinde yapılan tasarrufların bir edebî eserde olabilecek tasarımlar olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Ebey, A. (2005). *Uygur Helk Eğiz Edebiyatı Kâmûsi*. Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- Ekber, K. (1985). “Yüsüf-Züleyha”. *Bulak dergisi* 15, 1-71.
- Gufur, V. ve Esker, H. (1988). *Uygur Klasik Edebiyatı Tızisliri*. Beijing: Milletler Neşriyatı.
- Hafız, A. (1991). *Yusuf-Zileyha*. Yayına haz: Eli Eziz. Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- Hatiboğlu, İ. (2001). “İsrâiliyat”. *İslâm Ansiklopedisi*. C 23. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 199-202.
- Hoca, Ab. (1995). *Garbi Yurt ve Kedimki Medeniyet*. Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- İbn Kesîr, İ. (2004). *Tefsiru 'l-Kur'anı 'l-azîm*. Tahk: Mustafa es-Seyyid Muhamed, Muhammed Seyyid Reşad vd. Suudi Arabistan: Daru'l-alemi'l-kütub.
- İbn Teymiye, T. (1972). *Mukaddimetün fi 't-tefsir*. Tahk: Adnan Zazur. 2. Baskı. Yayın yeri ve tarihi yok.
- İnayet, A. (2004). *Uygur Halk Destanları-I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, M. (2014). “Kur'ân Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz”. *İslâmî İlimler Dergisi*, 1, 69-102.
- Kumartaşloğlu, S. (2015). “Kur'an Kıssalarının Dinî Edebiyata Tesirine Bir Örnek: Dâstân-ı Hazret-i İbrahim”. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* (36), 249-277.
- Metseydi, E. (2008). “Yüsüp Zileyha'ning Arhipi”. *Bulak dergisi* 5, 41-56.
- Mollavutof, S. (2009). “Yusuf-Zileyha Destanı Toğrisida”. *Bulak dergisi* 1: 45-51.
- Öztürk, M. (2014). “Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım”. *İslâmî İlimler Dergisi* 1: 11-68.
- Şengül, İ. (2002). “Kıssa”. *İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 498-501.
- Şimin, G. ve Ayup, T. (1997). *Kedimki Uygurlarning Tarihi Dastanı Oğuzname*. Beijing (Pekin): Milletler Neşriyatı.
- Ömer, A. (1989). *Uygur Halk Destanları 2*. Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- Rahman, A. (1984). *Edebiyatka Dair Mulahizeler*. Beijing: Milletler Neşriyatı.
- Rahman, A. (1989). *Folklor ve Yazma Edebiyat*, Kaşgar: Kaşgar Halk Neşriyatı.
- Rahman, A. (1986). *Yipek Yurtidiki Efsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- Taberî, M. (1999). *Camiu'l-Beyan An Te'vîli Ayi'l-Kur'an*. Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmıyye.
- Tarım, O. (2007). “Yüsüf Züleyha Dastanı Hekkide Muhakime”. *Şıncang Üniversitesi İlmî dergisi*. 2: 12 vd.
- Topaloğlu, B. (2013). “Yusuf Suresi”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 28-30.
- Utuk, İ. E, Osman, G. vd. (2006). “Uygur Edebiyatı Tarihi II”. Beijing: Milletler Neşriyatı.
- Yunus, M. (1992). “Muhabbetname”. Yayına haz: Muhammed Salih Hacı, *Bulak dergisi* 3, 62-110, 4: 71-99 vd.
- Zehebî, M. H. *el-İsrâiliyyat fi 't-tefsir ve 'l-hadîs* Kahire: Mektebetu vehbe. t.y.
- Zunun, M. ve Rahman, A. (1982). *Uygur Helk Eğiz Edebiyatının Asaslıri*. Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.

Extended Summary

The legends after acceptance of the religion of Islam among the Turkic tribes were enlarged with regard to subject as well as content. The Uighur Turks which are one of the ancient Turkish tribes remarkably contributed to this field. Their works after Islam prospered in a similar way like before their accepting. One of these works is the epic of Yusuf-Zuleikha which we have chosen as a subject for this article.

There are a lot of variants of the epic of Yusuf-Zulaikha in a wide geography which is from Anatolia to Central Asian steppe. This work has a crucial place among the Uighur Turks. As it is known that the stories that are subjected to Yusuf are in qualification of the common value belonging to all Abrahamic religions. Consequently, it is possible to come across the love story covering Yusuf's life in every community which has attached to the belief including their corresponding sacred book. As a matter of fact, the Qur'an has defined his story as the most beautiful story. When it is read carefully, it can be seen that it has contained all-round messages in respect to its content. Additionally, the progress of the events had been designed with very attractive wording. These kinds of characteristics had made this subject more attractive and transmitted it to a wide geography. Because of this, we believe that it is more appropriate to cover this subject in a narrow framework.

When it is examined, it can be seen that there are a lot of researches in the community of the Uighur Turks which is the part of Muslim world throughout history, too. Some of these works devoted to the life of Yusuf-Zulaikha contain the local characteristics. Some of these works are the works that have been common property of all of the Turkic tribes living in Central Asia. Some of these are written in verse and some of the others are prose in terms of the wording. The wording of prose and poetic line have been used together in the other kind of these. We know that the differences of dialects which are used in verbal and written texts although the works have been expressed in Turkish language in terms of language have submitted the fundamental clues about state of belonging of the works. Because of this, the reflection of the dialect that is used in the region of the Uighur Turks which is examined in this article is our primary preference.

The story of Yusuf (Qıssa-i Yusuf) which has been a kind of the folk literature in the way of the wording possesses religious individuality in terms of its intensive religious motives and messages at the same time. At this point, the evaluation of this work in parallel with the verses from Qur'an is important as much as its literary aspect. But we want to set a limit our subject to the field of the literature of the Uighurs. In this context, firstly we want to give a place to information of literature on the story of Yusuf in the Uighur folk literature. Forasmuch as, there are a lot of versions of this work as well-known and published inside the community of the Uighurs. So, we have considered that it is proper to inform the readers about different editions of the epic here shortly. Following this, we will try to examine the anonymous edition which is published by Ershidin Tatlık and is included to the *Uygur Halk Eğiz Edebiyatı Kamusi* (the Uighur Folk Eghiz

Literature Comprehensive Dictionary) in detail. Because, this edition carries more local and prevalent characteristics compared to the other editions. Our basic sources which we have applied and used in this chapter are the works written in Turkish language of the Uighurs fundamentally. So, the authors who have lived outside of East Turkestan have not reached the works in question as one wishes although there a lot of important works about the subject in the modern Uighur literature. Consequently, it has been thought that there is the basic need as information of literature in this study.

Information about the main characteristics of the verses of the Qur'an will be given owing to its importance in the level of abstract at the progress of this work and as the evaluation of the epic of Yusuf-Zulaikha in terms of the verses from Qur'an has necessitated this kind of transposition of information. It is known that the framework of the literature of tafsir (the commentary of the Qur'an) is quite wide but our main sources will be the commentaries having the basis of riwayat here. The reason for this preference is that the verses of the Qur'an have taken a place in this kind of commentaries predominantly. The secondary works about our subject will be used in this stage.

The preferred edition will be analysed in the final section of this study and it will be read with comparatively by applying the verses of the Qur'an and the sources of the commentary of the Qur'an when necessary. As it is known, the wording of the verses of the Qur'an is different from the wording of any work of human being. It has been seen that the style of expression which is full of message has been come into prominence in the verses of the Qur'an intensively and effectively instead of the element of time and place. Our aim is to study by focusing on this aspect of the epic of Yusuf-Zulaikha. On the other hand, the form of discussion of issues which have not mentioned in related verses of the Qur'an will be discussed. It will be made comparison towards the goals which have been referred in the verses of the Qur'an. It will be elaborated that our study will not exceed the dimension of article while doing all of these.

Araştırma Makalesi / Research Paper

ÖZBEK ÇOCUK EDEBİYATINDA ŞİİR*

Gülşah TUĞLACI**

Erhan SOLMAZ***

Öz

Çocuk edebiyatı, çocuklara etik ve estetik değerlerin aktarılmasını, çocuğun duygusal zekâsını, hayal gücünü, dil becerisini geliştirmeyi hedefleyen sözlü ve yazılı eserler bütünüdür. Didaktik yönünün lirik tarafından daha ağır bastığı bu edebiyat, çoğunlukla ideal olanı aktardığı için büyüklerin edebiyatından ayrılmaktadır. Türk dili, kültürü ve edebiyatının Türkistan sahasındaki önemli merkezlerinden olan Özbek edebiyatı, zengin bir çocuk edebiyatı külliyatına sahiptir. Özbek çocuk edebiyatı 20. yüzyılın başlarında yazılan Özbekçe ders kitaplarıyla şekillenmeye başlamış, 1930'lu yıllarda bağımsız bir edebiyat olarak ortaya çıkmıştır. Bu edebiyat, kitap, makale, bildiri gibi çeşitli türdeki çalışmalara konu edilse de genellikle ihmal edilmiş olan bir alandır. Bu çalışmanın amacı Özbek çocuk edebiyatının 1930'dan günümüze kadarki gelişimini incelemeyi, yetişkin edebiyatından ayrı bir kol olarak varlığını sürdüren Özbek çocuk edebiyatına farkındalığı artırmayı amaçlar. Dünya çocuk edebiyatlarından Özbekçeye yapılan çeviriler çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Çalışma materyali, çocuk edebiyatının yaygın türü olması sebebiyle şiir ile sınırlandırılmıştır. Araştırma, Özbek çocuk edebiyatının hangi siyasi/toplumsal olay ve unsurlar temelinde şekillendiği, hangi dönemlerde

Geliş Tarihi/ Date Applied: 24.04.2021 **Kabul Tarihi/ Date Accepted:** 12.09.2021

Makalenin Künyesi: Tuğlacı, G. – Solmaz, E. (2021). "Özbek Çocuk Edebiyatında Şiir". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 359-384.

DOI: 10.24155/tdk.2021.188

* Bu makale, Özbekistan Çocuk Şiirleri (Solmaz ve Tuğlacı, 2020: 185-224) adlı kitap bölümünün Özbekistan Çocuk Edebiyatına Genel Bir Bakış (185-189) başlıklı giriş kısmından geliştirilmiştir.

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, gulsah.tuglaci@hbv.edu.tr Ankara / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-1590-1664

*** Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, erhan.solmaz@usak.edu.tr Uşak / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-4842-4614

ele alınabileceği, hangi şairler tarafından temsil edildiği, şiirlerin hangi temalar çerçevesinde kaleme alındığı sorularına odaklanır. Özbek çocuk edebiyatı bu çalışmada 1930-1960, 1960-1990 ve 1990'dan günümüze olmak üzere üç dönemde ele alınmıştır. Her dönemin siyasi ve toplumsal arka planı ve bunların tema açısından şiirdeki yansımaları incelenmiş, dönem özelliklerini taşıyan şiir örnekleri Türkçe aktarımlarıyla birlikte verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Özbek çocuk edebiyatı, çocuk, şiir, şair, aktarım.

Poetry in the Uzbek Children's Literature

Abstract

Children's literature is body of oral and written works that aim to convey ethical and aesthetic values to children and develop children's emotional intelligence, imagination and language skills. Uzbek literature, which is one of the important centers of the Turkic language, culture and literature in the Turkestan area, has a rich children's literature corpus. Uzbek children's literature began to take shape with Uzbek textbooks written at the beginning of the 20th century, and emerged as an independent literature in the 1930's. Although Uzbek children's literature is the subject of various types of studies, it is an area that is generally neglected. This study aims to examine the development of the Uzbek children's literature from 1930 to the present, and to raise awareness of Uzbek children's literature. Translations from world children's literatures into Uzbek were excluded from the scope of the study. The study material is restricted to the common genre of children's literature, poetry. The research focuses on the following questions: What political/social events and factors influenced the Uzbek children's literature? What are the periods and who are the representatives of the Uzbek children's literature? What are types of themes in the Uzbek children's poetry? Uzbek children's literature has been examined in three sections in this study, 1930-1960, 1960-1990 and 1990-present. The study analyzes the political and social background of each period and their reflections in poetry in terms of themes, and includes examples of poems bearing the characteristics of the period with their Turkish translations.

Keywords: Uzbek children's literature, child, poetry, poet, transmission.

Giriş

Yaşamının büyük bir bölümünde iletişim hâlinde olan insan, yaşadıklarından edindiği tecrübeyi çeşitli yollarla gelecek nesillere aktarır. Bu aktarımı çoğu zaman sözle, bilhassa da edebî olarak estetize edilmiş sözlerle yapar. Bir anlamda edebiyatın doğuşu olarak da değerlendirebileceğimiz bu sürecin önemli ürünlerinden biri şiirdir. Türk edebiyatına tarihsel derin-

lik ve türler bakımından bütüncül bir gözle bakıldığında edebî geleneğimizin aslında bir şiir geleneği olduğu görülmektedir. İnsanımız yaşadığı her olayı şiirin sınırları içerisine almış ve aktarmıştır. Yaratıldığı bağlamdan bağımsız düşünemeyeceğimiz bu aktarma sürecindeki merkez unsurlardan biri de geleceğin habercisi ve yönlendirisi olan çocuklardır. Çocukların toplumun beklentileri dâhilinde yetiştirilmesi önemlidir. Bu doğrultuda çocuk gelişimindeki rolü dolayısıyla çocuk edebiyatı da önem kazanmaktadır. Çocuk edebiyatında genel olarak çocuğun duygusal, zihinsel dünyasını ve dil becerisini geliştirecek eserlerin ortaya konması hedeflenir. Bu edebiyat türü, iyi bir geleceğin nasıl inşa edileceği, bu kapsamda çocuğun yerinin ve öneminin ne olduğu sorunsalı üzerine odaklanır. Büyüklerin çocuğa dair beklenti ve hedefleri, idealize edilmiş toplum modelleri bu edebiyatın temel konularındandır.

Çocuk edebiyatı denildiğinde çocukların yaşlarına uygun olarak onların birey, toplum, tabiat ve gelecekle ilgili düşüncelerine ilham kaynağı olacak ve eğitime işlevini ön plana alan edebî yaratmalar akla gelmektedir. Şirin, kendi tanımında çocuk edebiyatının “çocuğa okuma alışkanlığı kazandırması yanında, edebiyat, sanat ve estetik yönünden gelişmesine katkı sağlayan, çocuğu duyarlı biçimde yetişkinliğe hazırlayan bir geçiş dönemi edebiyatı (2016: 17)” niteliğinde olması üzerinde durmuştur. Dursunoğlu ise çocuk edebiyatını “çocukların dil gelişimine katkıda bulunan, onların edebî ihtiyaçlarını karşılayan, çocuklar için, çocuklara göre yaratılmış edebiyattır (2007: 3)” şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımlardaki ortak düşünce, çocukları temel alan edebî ürünlerin çocuğun bilişsel ve duygusal gelişimine katkıda bulunduğu yönündedir.

Sözlü ve yazılı kültür ortamının oldukça zengin olduğu Özbekistan sahasında da kültürel aktarımın temel araçlarından biri olarak çocuklar görülmüştür. Yaratılan kültürel birikim çocuklar sayesinde ve dil marifetiyle nesilden nesile aktarılmıştır. Çocuğun gelecek olarak algılandığı bu yapının içerisinde elbette çocuğun edebiyatı da önem arz etmektedir. Didaktik yönünün lirik tarafından daha ağır bastığı bu edebiyat, çoğunlukla ideal olanı aktardığı için büyüklerin edebiyatından ayrılmaktadır. Çocuk edebiyatının hem folklor hem de pedagoji ile sıkı bir ilişkisi vardır. Jumaboyev (2010: 3), çocuk edebiyatının da çocukların seviyesine bağlı önemli eğitim meselelerini ortaya koyduğunu dile getirmiş; bu iki bilim dalının ortak amaç ve görevinin akla dair ahlaki ve estetik eğitim vererek çocukları çağımızın yararı evlatları olarak yetiştirmek olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda çocuk edebiyatının amacı, çocukların akıllarında fikirler uyandıracak, parlak ve zengin imajlara, yüksek düşüncelere, büyük işlere ilham verecek, aynı zamanda çocuğa etik ve estetik değerlerin aktarımını sağlayacak nitelik-

te eserler ortaya koymaktır. Öte yandan çocuk edebiyatını ninni, atasözü, bilmece, masal gibi folklor ürünlerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Çocuk edebiyatı, annenin ağzından dökülen ve çocukla ilk iletişimi sağlayan ninnilerden, geçmişin bilgi ve tecrübesini aktaran atasözlerinden, çocuğun kavramsal zekâsını geliştiren masallardan, kimlik ve aidiyet bilincini pekiştiren destan ve hikâyelerden, eğlenceyi ön plana alan mizah şiirlerinden beslenerek yaratılan ve kendine has özellikleri bulunan bir edebiyattır. Araştırmacılar, sözlü yaratmaların çocuk edebiyatına da büyük bir zenginlik kattığı konusunda hemfikirdir. Kahhar, çocuk edebiyatının Özbek folkloru temelinde şekillendiğini (2014: 78) ve edebî türler yönüyle ondan beslendiğini (2016: 257) özellikle vurgulamıştır. Tarihsel seyir içerisinde hangi dönemde icra edilirse edilsin, Özbek çocuk edebiyatında genel anlamda vatan, doğa ve hayvan sevgisi, emek, anne baba sevgisi, yaşlılara hürmet, çalışkanlık, temiz ve disiplinli olma, insanları ve dünyayı sevme gibi konular işlenmiştir.

Gelişimi, türleri ve temsilcileriyle Özbek çocuk edebiyatı Özbekistan'da lise veya üniversitelerde okutulmak üzere hazırlanan kitaplara sıkça konu edilmiştir. Suyumov ve Jumaboyev (1995), Jumaboyev (1996; 2004), Matjon ve Qurboniyozov (2009) tarafından hazırlanan çalışmalar bunlardan bazılarıdır. Konuyu folklor kapsamında inceleyen çeşitli çalışmalar Safarov (1985), Azimov ve Hazratqulov (2011) gibi araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır.

Özbekistan'da Özbek çocuk edebiyatı üzerine çeşitli tez çalışmaları da yapılmıştır. Zulfiya Axmedova (1984) tarafından 60-70'li yıllar Özbek çocuk şiirinde mizah ve hiciv konusunun incelendiği çalışma; Barakayev (1994) tarafından 20. yüzyılın başında Özbek çocuk edebiyatı ve Abdulla Avloniy'in çalışmaları üzerine hazırlanan tez; Kavsar Turdiyeva (1994) tarafından hazırlanan çağdaş çocuk şiirciliğinde etik değerler konulu tez ve Dilshod Rajabov (1995) tarafından 80'li yıllar Özbek çocuk şiirindeki bazı edebî maharet sorunlarının ele alındığı çalışma bunlardan bazılarıdır.

Özbek çocuk edebiyatının çeşitli yönlerinin ele alındığı makale ve bildiri şeklinde çalışmalar da mevcuttur. Curayeva (2010), 80-90'lı yıllar Özbek çocuk şiirinde, örneği fazla bulunmayan *hiciv* türünü betimlemiştir. Kahhar (2014), Özbek çocuk edebiyatında yayıncılık faaliyetlerini ele aldığı bildirisinde, konuyu pek çok görselle desteklemiştir. Bir başka bildirisinde ise çağdaş Özbek edebiyatının çeşitli sorunlarına değinmiş, bilhassa Sovyet devri baskısının doğurduğu problemlerin günümüzdeki izlerinin ortadan kaldırılması gerekliliği üzerine yoğunlaşmıştır (Kahhar, 2016). Turaeva (2016), Özbek çocuk şiirinde *doğa* temasını konu aldığı makalesinde mevsimler üzerine yazılan şiirleri ve bu şiirlerde kullanılan tasvir vasıtalarını incelemiştir. Turdieva'nın 2017'de yayımlanan makalesi *Çağdaş Özbek Çocuk Şiirinin*

Özellikleri (Osobennosti sovremennoy uzbekskoy detskoy poezii) başlığını taşısa da çalışma esasen Miraziz A'zam'ın çocuklara yönelik ortaya koyduğu eserlerin içerik bakımından kısa bir değerlendirmesini içermektedir. Çocuk edebiyatında *eğitim* meselesi araştırmacıların dikkatini çeken konulardandır. Turaeva (2015), konuyla ilgili bir makalesinde 50-60'lı yıllar Özbek çocuk şiirinin eğitici değerlerini bazı örnek şiirler üzerinden yorumlamıştır. Jami-lova (2020) ise Özbek çocuk şiirinde *eğitim* konusunu ele aldığı kısa bildirisinde konu üzerine birkaç örnek vermiştir. Daha güncel çalışmalardan biri, Soner Sağlam ve Erol Sakallı editörlüğünde hazırlanan *Türk Dünyasından Çocuk Şiirleri* (2020) adlı kitapta yer almaktadır. Kitabın *Özbekistan Çocuk Şiirleri* (185-224) başlıklı bölümü Solmaz ve Tuğlacı tarafından hazırlanmış, ilgili bölümde çeşitli şairlerden ve konulardan seçilen kırk adet Özbek çocuk şiirine Türkçe aktarımlarıyla birlikte yer verilmiştir. Burada bir kısma değinilmiş olmakla birlikte Özbek çocuk edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar, yeterli seviyede değildir ve sahada nitelikli, kapsamlı çalışmalar açısından önemli bir boşluk söz konusudur.

Bu çalışma, yukarıda adı geçen kitap bölümünün giriş kısmından (Solmaz ve Tuğlacı 2020: 185-189) geliştirilmiştir. Söz konusu çalışmanın amacı esasen Özbek çocuk şiirlerinden örneklerle Türkçe aktarımlarıyla birlikte yer vermektir ve sınırlılıkları gereği Özbek çocuk edebiyatıyla ilgili genel bilgiler giriş kısmında özetle verilmiştir. Bu çalışma ise Özbek çocuk edebiyatının gelişimini örneklerle daha detaylı şekilde inceleyip betimlemeyi, yetişkin edebiyatından ayrı bir kol olarak varlığını sürdüren Özbek çocuk edebiyatına farkındalığı artırmayı amaçlamaktadır. İnceleme, esasen toplumsal değişim ve dönüşümlerin çocuk şiirlerinin içeriğindeki yansımalarını ele alır. Bu doğrultuda Özbek çocuk edebiyatının hangi siyasi ya da toplumsal olay ve unsurlar temelinde şekillendiği, hangi dönemlerde ele alınabileceği, hangi şairler tarafından temsil edildiği, şiirlerin hangi temalar çerçevesinde kaleme alındığı sorularına odaklanır. Dünya çocuk edebiyatlarından Özbekçeye yapılan çeviriler çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Çalışmanın korpusu, çocuk edebiyatının yaygın türü olması sebebiyle *şiir* ile sınırlandırılmıştır. Şiirlerin biçim ve üslup tahlilini yapmak, çalışmanın amaçlarından biri değildir. Şiirler, tema, metin ve zihniyet bağlamında incelenmiştir. Örnek olarak kullanılan şiirlerin seçiminde genellikle konu bakımından ilgili dönemin karakteristik özelliğini yansıttığına dikkat edilmiştir. Çalışmanın sınırlılıkları gereği her bir örnek şiirin tamamı değil, bir bölümü alınmıştır. Atıf yapılan kaynakların orijinal künye bilgileriyle tutarlılık sağlanması ve makalenin kendi içerisindeki bütünlüğünün korunabilmesi açısından tüm Özbek kişi adlarının yazımında Özbek Latin alfabesine bağlı kalınmıştır. Türkiye'de yayımlanan bazı çalışmalarda Türk Latin alfabesine uyarlanarak yazılmış olan Özbek kişi adları, bu tercihin istisnasıdır.

Özbek Çocuk Edebiyatının Dönemleri ve Temsilcileri

20. yüzyıl başlarında Türkistan'da basın yayın işlerinin, Avrupa tarzı eğitim faaliyetlerinin başlaması ve Özbekçe ders kitaplarının yaygınlaşmasıyla Özbek çocuk edebiyatı şekillenmeye başlamış, 1930'lu yıllarda ise tam gelişme noktasına ulaşmıştır (Kahhar, 2016: 257). 1930'lu yıllardan itibaren sadece çocuklar için yazan kalemler yetişmeye, şiirde tam anlamda çocuk karakterler ortaya çıkmaya başlamıştır. 1930'lu yıllardan itibaren edebiyatın müstakil bir kolu olarak gelişme gösteren Özbek çocuk edebiyatı, elbette bu yıllardan önceki edebî birikimden tamamen bağımsız değildir. Çocuk folkloru, pendname türündeki eğitici-ahlaki eserler ve ilk ders kitapları Özbek çocuk edebiyatının temellerini oluşturmaktadır. Bu fikirden yola çıkarak Suyumov ve Jumaboyev (1995: 46), Barakayev (2009: 4) gibi araştırmacılar, Özbek çocuk edebiyatını genellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinden başlatır; Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadridin Ayniy, Abdulla Avloniy eserlerini bu edebiyatın şekillenmeye başladığı dönem kapsamında ele alırlar. Matjon ve Qurboniyozov, konu hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

20. yüzyılın başlarında A. Avloniy, Hamza, M. Abdurashidxonov eserleriyle esasen Cedit edebiyatı temelinde şekillenen Özbek çocuk edebiyatı, 20'li yılların sonuyla 30'lu yılların başında dönem meselelerinin gerçekçi tasviri aracılığıyla yeni bir aşamaya geçmiştir (2009: 9).

Eldeki mevcut kaynaklarda, Özbek çocuk edebiyatının 1930'dan bağımsızlığa kadar geçirdiği gelişim süreci için belirli bir tarihî sınıflandırma yapılmamıştır. Bununla birlikte genellikle İkinci Dünya Savaşı (1941-1945), Stalin'in ölümünün ilerleyen süreçte getirdiği rahatlık sebebiyle 50'li yılların sonlarıyla 60'lı yılların başları, millî uyanışın harekete geçmeye başladığı 80'li yıllar ve ardından gelen bağımsızlık, edebiyatta da etkisini gösteren kırılma noktaları olarak değerlendirilir. Bu çalışmada Özbek çocuk edebiyatı, gelişme noktasına ulaştığı 1930'lu yıllardan itibaren ele alınacak ve aşağıdaki başlıklar takip edilecektir:

1. 1930-1960 Dönemi Özbek Çocuk Edebiyatı
2. 1960-1990 Dönemi Özbek Çocuk Edebiyatı
3. 1990 ve Sonrası Bağımsızlık Devri Özbek Çocuk Edebiyatı

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ilgili dönemin toplumsal ve siyasi arka planı, edebî ortamı hakkında genel bilgiler verilmiş, dönem özelliklerini yansıtan örnek şiirler ile onların Türkçe aktarımlarına yer verilmiştir.¹

1930-1960 Dönemi Özbek Çocuk Edebiyatı

1930'dan 50'li yıllara kadar olan süreç, tüm Türkistan halkı gibi Özbek-

1 Örnek şiirler Özbekçeden Türkçeye Gülşah Tuğlacı tarafından aktarılmıştır.

lerin de siyasi ve sosyal hayatının sarsıntılı olduğu bir dönemi kapsamaktadır. Bölgede Sovyet Rusya tarafından uygulanan Sovyetleştirme politikası 1935 yılından itibaren daha da şiddetlenmiş; 1937-39 yılları arasında iki milyondan fazla Türkistanlı hapsedilmiş, bir kısmı ise ölüme mahkûm edilmiştir (bk. Hayit, 2000: 168-172). Müstakil bir edebiyat olarak Özbek çocuk edebiyatının ilk aşaması işte bu baskı yıllarına denk gelir. Bu dönemde meydana getirilen edebî ürünler Sosyalist realist edebiyatın etkisiyle şekillenmiş, özellikle *din* ve *milliyetçilik* konuları yasaklanmıştır (bk. Karimov vd., 1999: 41-42). Şiirlerde *vatan* konusu Sovyetler üzerinden işlenmiş; Moskova, Kremlin, Kızıl Meydan, Kızıl Ordu övülmüştür. Şair ve yazarlar, Şûra'nın ortaya koyduğu düzeni övmeye bir bakıma mecburdur.

Bu yıllarda ilk defa sadece çocuklar için yazan şair ve yazarlar yetişmiştir. Çocuk edebiyatına şiir sahasında G'ayratiy, Sul-ton Jo'ra, Zafar Diyor, Adham Rahmat, İlyos Muslim, Mahmuda Oqilova, Shukur Sa'dulla, Quddus Muhammadiy, Tolib Yo'ldosh gibi isimler hizmet etmiştir. Ayrıca Özbek edebiyatının önde gelen temsilcilerinden G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Olimjon, Elbek gibi isimler de bazı eserleriyle çocuk edebiyatının gelişimine katkıda bulunmuştur.

1930'lu yıllardan itibaren toplumsal hayatta ortaya çıkan gelişmelere bağlı olarak Özbek şiirinin temasında da bazı değişimler olmuş; *kolhoz*, *tarım*, *emekçilik*, *hüner*, *üretim* gibi konular şiirde geniş yer bulmaya başlamıştır. Bunların yanı sıra *eğitim*, *okul*, *kitap sevgisi* ve *alfabe* de çocuk şiirlerinde ele alınan önemli konulardandır. Bunlara Zafar Diyor'ın *Birinchi Qadam* (İlk Adım); Sul-ton Jo'ra'nın *Harflar Paradi* (Harfler Geçidi), *Tinish Belgilarining Majlisi* (Noktalama İşaretlerinin Meclisi), *Kimning Xati Chiroyli* (Kimin Yazısı Güzel); Adham Rahmat'ın *Ta'til Kunlari* (Tatil Günleri), *Birinchi Sentabr* (Bir Eylül) adlı şiirleri örnek gösterilebilir (Barakayev, 2009: 6). Zafar Diyor'ın *Kitob, Mening Do'stimsan!* (Kitap, Benim Dostumsun!) adlı şiiri de kitap kıymetini ve sevgisini çocuk diline uygun bir şekilde işlemektedir:

Seni jondan sevaman,	<i>Seni candan severim,</i>
Meni tilga o'rgatding.	<i>Bana dili öğrettin.</i>
Hadya qilib ilm-fan,	<i>Hediye edip ilim, fen,</i>
Yorug' yo'llar ko'rsatding.	<i>Parlak yollar gösterdin.</i>
Shuning uchun deymanki:	<i>Bunun için diyorum ki</i>

Kitob, mening do'stimsan! (Umarova vd., 2019: 37-38) *Kitap, benim dostumsun!*

Tabiat bilinci ve *hayvan sevgisi* dönem edebiyatının ön plana çıkan diğer temalarındandır. Zafar Diyor'ın *Navbahor* (İlkbahar), *Qushlar*

Qo'shig'i (Kuşlar Şarkısı); Adham Rahmat'ın *Gunafsha* (Menekşe), *Hayvonot Bog'ida* (Hayvanat Bahçesinde); Sulton Jo'ra'nın *Bahorimiz* (Baharımız); Mahmuda Aqilova'nın *Bahor* (Bahar), *Ayiqcha* (Ayıcık) gibi eserleri çocuklara tabiat ve hayvan sevgisini aşlamak amacıyla yazılan şiirlerden bazılarıdır (Barakayev, 2009: 9). Bu tür şiirlerde çocuklara sadece çevre bilinci değil, üretim bilinci de aktarılmaya çalışılmıştır. Bazı şiirlerde tabiatın güzelliği ve zenginliği, vatanın güzelliğiyle bağdaştırılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı (1941-45), kaçınılmaz olarak edebî sahada da etkisini göstermiştir. *Kahramanlık*, *vatanperverlik*, *seferberlik* ve *fedakârlık*, şiirin ana konusu hâline gelmiştir. Şairler, çocuklara yönelik şiirlerinde *millet sevgisi*, *vatan savunması* gibi konuları coşkulu bir dille işlemişlerdir. Ancak bu şiirler, gerçek millî benliği yansıtmaktan ziyade Sovyet sistemini yüceltme ve ona bağlılığını bildirme şeklinde tek yönlü bir yaklaşımın ürünüdür. Bu tür şiirlerde Quddus Muhammadiy'in *Vatan Uchun Jang Qilaman* (Vatan İçin Cenk Edeceğim, 1941) şiirinde de olduğu gibi mücadele ve savaşçılık ruhu doğrudan çocuk karakterlerin ağzından ifade edilmiştir:

Yaxshi niyat bilan tuqqan, *İyi niyet ile doğuran,*
Qand deganda asal tutgan, *Şeker deyince bal tutan,*
Peshonamiz silab boqqan *Alnimızı okşayarak bakan*

Ona yurt deb jang qilaman. (Muhammadiy, 1981: 25) *Ana yurt için cenk edeceğim.*

Şiirde toplumsal menfaat ve vatan için fedakârlık duygusu ön plana çıkarılırken düşman için *hilekâr*, *cellat*, *zalim*, *faşist* gibi sıfatlar kullanılmıştır. Yine Muhammadiy tarafından kaleme alınan *Askar Qiz* (Asker Kız, 1942) adlı şiirde kız çocukları da savaşçı kimlikle düşmana diz çöktüren, korkusuz, vatanını seven, cephede yaralı askerin doktoru olan, merhametli ve fedakâr bireyler olarak tarif edilmiştir:

Hur qiz askar safida, *Hür kız asker safında,*
Ul ham yovning qastida, *O da düşman kastında,*
Jangga borar yigitday, *Cenge gider yiğit gibi,*
Ot o'ynatib askar qiz. *At sürerek asker kız.*
Oy yuzidan nur tomar, *Ay yüzünden nur damlar;*
Yovlarga sochar zahar, *Düşmanlara zehir saçar;*
Ozodlikning yo'lida *Özgürlüğün yolunda*

Ko'krak kergan askar qiz. (Muhammadiy, 1981: 26) *Göğüs geren asker kız...*

Zafar Diyor tarafından savaş yıllarında kaleme alınan *Biz Yashamoq Istaymiz* (Biz Yaşamak İstiyoruz) adlı şiir de dönemin sosyal ve siyasi or-

tamını edebiyata açıkça yansıtan eserlerden biridir:

Biz yashamoq istaymiz	<i>Biz yaşamak istiyoruz,</i>
Qul bo‘lishga ko‘nmaymiz.	<i>Kul olmayı kabul etmiyoruz.</i>
Demak, ozod yashash-chun	<i>Demek ki hür yaşamak için</i>
Yovga omon bermaymiz!	<i>Düşmana aman vermiyoruz!</i>
Shunday ekan o‘rtoqlar,	<i>Öyleyse dostlar,</i>
Qani yuring ilgari.	<i>Haydi, yürüyün ileri!</i>
Razil Gitler ustiga	<i>Rezil Hitler üstüne</i>

Haybatli tog‘ singari. (Suyumov ve Jumaboyev, 1995: 130) *Heybetli dağ misali.*

Mücadele ruhunun coşkuyla dile getirildiği bu gibi pek çok şiirde, savaş ortamının yarattığı önceliklerden biri olarak çocukların vatan yolundaki bağlılık, kahramanlık ve fedakârlık duygularının pekiştirilmesi amaçlanmıştır. Vatan hizmeti, bazı şiirlerde gerektiğinde düşmana karşı bire bir savaşırken bazılarında iyi bir eğitim alıp, bilimin çeşitli dallarında uzmanlaşarak vatanına fayda sağlamaktır. G‘afur G‘ulom‘ın 1941 tarihli *Bilib Qo‘yki, Seni Vatan Kutadi* (Bil ki Vatan Seni Bekliyor!) adlı şiirinde vatan hizmetinin iyi bir eğitimden geçtiği ifade edilir (G‘ulom, 1983: 83). Şair, bu şiirde çocukların ilim yolunda ilerleyerek mühendis, diplomat gibi nice mevkilerde vatanlarına hizmet edeceklerini umut dolu satırlarda dile getirmiştir. Bu dönemde, askerlerin aile ve sevgililerine ya da aile bireylerinin askerlere yazdıklarını konu alan şiirsel mektuplar da ön plana çıkar. Bu tür şiirler arasında, cephede savaşarak şehit olan Sulton Jo‘ra‘nın cephedeyken kaleme aldığı *Sog‘inib* (Özleyip), *Sog‘inchli Salom* (Hasretli Selam), *Salom Xat* (Selam Mektup) gibi şiirleri önemlidir (Mirzayev vd., 1993: 29-32; Suyumov ve Jumaboyev, 1995: 130-132).

İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra edebiyatta *Kızıl Ordu*‘nun kahramanlığına övgüler yağdırma ve Stalin propagandacılığı ön plana çıkmıştır. Suyumov ve Jumaboyev (1995: 133), bu dönemde *Stalincilik* siyasetinin bir sonucu olarak *tek fikirlilik* illetinin yayılmaya başladığını ifade eder. Sovyet düzeninin sadece olumlu yönlerini göstererek ona övgüler yağdırmak yönündeki baskı, çocuk edebiyatını da olumsuz etkilemiş, sanatkarların özgün eser verme süreçleri ciddi erozyona uğramıştır. Bu dönemde vatanın özgürlüğünü, güzelliğini, halkın fedakârlığını, galibiyet duygusunu konu alan şiirler sıkça kaleme alınmıştır. Zafar Diyor‘ın *To‘yona* (Düğün Hediyesi) adlı şiiri zafer kutlaması niteliğindedir:

Bu g‘oliblar yurtida	<i>Bu galipler yurdunda</i>
Tezda bo‘lar ulug‘ to‘y.	<i>Hemen olur büyük toy.</i>

Jaranglatar borliqni, *Yankılanır her yerde,*
Shodon kulgi, qo'shiq, ko'y. (Diyor, 1946: 17) *Şen kahkaha, şarkı,*
türkü.

Savaşın meydana getirdiği kayıplar nedeniyle bir toparlanma, tamir ve yeniden kurma dönemine girilmiş; bu da şiirlerdeki *emek ve emekçi* temasını canlandırmıştır. Çocuk şairleri arasında bu dönemlerde katılan Po'lat Mo'min'in 1949-51 tarihli *Obod O'lkam* (Abat Ülkem) başlıklı şiiri, dönemin tipik edebî yaklaşımını yansıtmaya bakımdan dikkate değerdir:

Paxta ekib dong taratgan, *Pamuğuyla şöhrat salan,*
Mehnat bilan baxt yaratgan, *Emek ile baht yaratan,*
Bog'laringga gul yarashgan, *Bağlarına gül yaraşan,*
Ozod o'lkam, obod o'lkam, *Azat ülkem, abat ülkem,*
O'zbekiston, O'zbekiston! *Özbekistan, Özbekistan!*
Rus xalqi bor, ish boshing bor, *Rus halkı var, ustabaşın var,*
Saflarda teng qardoshing bor. *Saflarda ortak kardeşin var.*
Partiyang bor — quyoshing bor, *Partin var, güneşin var,*
Sen har mahal sharqda mash'al, *Sen her zaman doğuda meşale,*
O'zbekiston, O'zbekiston! (Mo'min, 1972: 45-47) *Özbekistan, Özbekistan!*

Şiirde vatanın özgürlüğü, güzelliği ve emek ehli yüceltilirken Sovyetlere de övgüler yağdırılır. Sovyet sisteminin propagandalaştırdığı *emek ve emekçilik* konusu pamukçuluk üzerinden işlenmiştir. Rusya'nın ticari politikaları sonucu pamukçuluk Türkistan için âdeta bir seferberliğe dönmüş, genç yaşlı herkesin pamuk üretimine katkıda bulunması teşvik edilmiştir. Bu politikanın etkisiyle pamuk yetiştiriciliği konusu çocuk edebiyatının hemen hemen her döneminde emek, vatan sevgisi, doğanın güzelliği gibi çok çeşitli bağlamlarda işlenmiş; daima vatan için gönül verilerek sevgiyle yapılan bir iş olarak yansıtılmış, zorlukları ve ağır çalışma şartları asla dile getirilmemiştir. Yukarıdaki şiirde de baht ve mutluluğun anahtarının *emek* olduğu mesajı verilirken pamuk tarlaları için *altın madeni* benzetmesi yapılmıştır.

1940-50'li yıllardaki tüm olumsuzluklara rağmen çocuk edebiyatı yazarlarının sayısı artmış; Quدرات Hikmat, Hamidulla Yoqubov, Obid Rasul, Jo'ra Rahim, Aziz Abdurazzoq, Po'lat Mo'min, Tursunboy Adashboyev, Safar Barnoyev, Safo Ochil gibi ümitli genç yazarlar yetişmiştir. Bu dönemde özellikle çocukların seviyesine uygun kısa heceli, sade, etkili, coşkunun mısraları yazılmıştır. Savaş sonrasında kaleme alınan şiirlerde, savaşçılık, kahramanlık, mücadele, vatan savunması gibi konular, yerini *vatan*

sevgisi, savaş karşıtlığı, birlik, barış ve dostluk temalarına bırakmıştır. Shukur Sa'dulla'nın *Tinchlik Qushi Haqida Men O'qigan She'r* (Barış Kuşu Hakkında Okuduğum Şiir) adlı eserinde de olduğu gibi artık gökyüzünde barış çığlıkları atan güvercinler uçmaktadır:

Ko'z solaman: Har uydan *Bakıyorum, her evden*
 Uchib chiqar oq kaptar. *Uçup çıkar ak güvercin.*
 Charx uradi osmonda, *Kanat çırpar gökyüzünde,*
 Tinchlik! — deya solib jar. *"Barış!" diye seslenerek...*

(Matchonov vd., 2020: 137-138)

G'afur G'ulom da "Büyük küçük hepimiz, barışın askeriyiz (G'ulom, 1983: 38)." dediği *Kaptar Uchar, G'oz Uchar* (Güvercin Uçar, Kaz Uçar, 1951) adlı şiirinde *barış* temasını işlemiştir. Quddus Muhammadiy *Urushga Yo'l Bermaymiz* (Savaşa İzin Vermiyoruz) adlı şiirinde savaşın getirdiği felaketleri hatırlatarak "Emekçi halk hiçbir zaman istemez savaş, kendi kurup var ettiği huzurlu dünyayı bozmayı (Muhammadiy, 1987: 14)." satırlarına yer vermiştir. İlyos Muslim'in *Do'stlik* (Dostluk), Po'lat Mo'min'in *O'g'il Bola va Qiz Bola* (Erkek Çocuk ve Kız Çocuk) şiirleri de benzer konularda kaleme alınmıştır.

1953'te Stalin'in ölümüyle başlayan yumuşama ve rahatlık havası 50'li yılların sonlarında Özbekistan'a da gelmiştir. 1956'da Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Usmon Nosir, Botu gibi yazarların aklanması da dönemin önemli gelişmelerinden biridir (bk. Karimov vd., 1999: 56-57). Toplumsal hayattaki bu değişme ve gelişmeler edebiyatta özgürlüğe zemin hazırlaması açısından önemlidir.

1960-1990 Dönemi Özbek Çocuk Edebiyatı

60'lı yıllardan itibaren tekrar lirik şiirler kaleme alınmaya başlanır. Özellikle dönemin genç kuşak şairleri başarılı lirik ve millî şiirler yazmış, propaganda şiirlerine daha az yer vermişlerdir (Kocaoğlu, 1998: 190). Mirzayev (2005: 55), bu dönemi Özbek halkının uyanma ve millî değerlerine geri dönme süreci olarak tanımlamış; ancak gelişim açısından parlak olmadığını, bu yönüyle durgunluk yılları olduğunu vurgulamıştır. Hamdamov (2019: 340), bu durgunluğun 60'lı yılların ortalarına kadar devam ettiğini belirtir.

Özellikle 60'lı yılların ortalarından itibaren Özbek edebiyatı yeni bir aşamaya geçmiştir. Edebî tür ve konu çeşitliliği artmış, olayları tüm zıtlıklarıyla yansıtmaya eğilimi güçlenmiştir. Bu dönemde çeşitli eserleriyle Xolmurod Safarov, Ernazar Ro'zimatov, Yoqub Hocayev, Allabergen Po'latov, Erkin Vohidov, Miraziz A'zam, Habib Rahmat gibi isimler de çocuk edebi-

yatına katkıda bulunmuştur. 1960'lı yılların sonları ile 1970'li yılların ilk yarısında devam eden baskı ortamının da etkisiyle şairler fikirlerini teşbihlere başvurarak üstü kapalı bir şekilde ifade etmeye başlamıştır. Özellikle Miraziz A'zam millî bilinci ve cesaretiyle ön plana çıkar. Onun *Yer Aylanadi* (Dünya Dönüyor, 1967) adlı şiiri, millî benliğe dönüş ve özgürlük fikirlerinin mecazi yollarla ifade edildiği eserlerden biridir:

Biri «men!» deb yelday yeladi, *Biri “Ben!” deyip yel gibi eser,*
Asta-asta yer aylanadi. *Dünya yavaş yavaş dönüyor.*
Har kimga ham navbat keladi, *Herkese sıra gelir,*
Asta-asta yer aylanadi. *Dünya yavaş yavaş dönüyor.*
Meva pishar bir kun nogahon, *Meyve pişer bir gün aniden,*
Asta-asta yer aylanadi. *Dünya yavaş yavaş dönüyor.*
O'zligini tanir har inson, *Benliğini tanır her insan,*
Asta-asta yer aylanadi. (A'zam, 2005: 78) *Dünya yavaş yavaş dönüyor.*

60'lı yılların sonlarından itibaren çocukların duygusal dünyasına yönelik şiir yazma geleneği başlamış ve bu gelenek, kapsamlı olarak ilk kez A'zam'ın eserlerinde kendini göstermiştir (Obidjon, 2012: 201). Şairin *Vijdon* (Vicdan, 1966) adlı şiirinde, öğretmenini zor durumda bıraktığı için üzülüp pişmanlık yaşayan bir çocuğun kalbindeki merhamet duygusu işlenir. *Bulut B'olib Qolaman* (Bulut Olurum, 1967) adlı bir başka şiirde ise ağabeyinin kendisine vurmasına içerleyen ve tekrar vurursa bulut olup uzaklara gideceğini, gözyaşlarının yağmur olup yağacağını söyleyen çocuk karakter örneğinde, çocuk kalbinin kırılabilirliği, hassaslığı ortaya konmuştur. Bu örnekte, çocuk şiirleri aracılığıyla sadece çocuğun değil, anne babanın eğitilmesinin de hedeflendiği görülmektedir. Bu dönem çocuk şiirlerinde ayrıca *doğanın kutsallığı, eğitim, bilim, okul sevgisi* konuları da güncelliğini korumuştur (bk. Suyumov ve Jumaboyev, 1995: 133-138).

70'li yıllar ile 80'li yılların ilk yarısı fikir özgürlüğünün olmadığı, propaganda şiirlerinin devam ettiği ya da şairlerin, düşüncelerini mecazi yollarla, imalı şekilde ifade ettiği bir dönemdir (Barakayev, 2009: 13). Bir diğer kırılma noktası olarak 80'li yılların ortalarından itibaren demokrasi rüzgârları esmeye, bağımsızlık duyguları daha yüksek sesle söylenmeye başlamış; eleştirel ruh ve açıklık oldukça güçlenmiştir (Mirzayev vd., 1993: 68-69). Şiirde Cho'lon gibi aydınların çırpınışlarını hatırlatan, adanetli ve vatanperver kahraman bir tip yaratılmıştır (bk. Hamdamov, 2019: 341). Ayrıca bu dönemden itibaren çocukların sadece aklına değil, derin duygular konu alınarak kalbine de hitap edilmiş; esprili ve eğlenceli ifadeler, mecazi anlatımlar, ilgi çekici ibarelerle kurulu şiirler kaleme alma

yönünde bir akım başlatılmıştır (bk. Obidjon, 2012: 201-203).

80'li yıllar çocuk edebiyatının önemli temsilcileri arasında Tursunboy Adashboyev, Safar Barnoyev, Miraziz A'zam, Anvar Obidjon, Rauf Tolipov, Qambar Ota (Utayev), Abdusaid Ko'chimov, Rustam Nazar, Hamza İmonberdiyev, Do'stjon Matjon, Kavsar Turdiyeva, Umida Abduazimova, Abdurahmon Akbar, Dilshod Rajab, Zuhridin İsomiddinoy, Orif To'xtashev gibi orta ve genç kuşak isimler sayılabilir.

Anvar Obidjon, kendine has tarz ve üslubuyla dikkat çeker. 1970-80'li yılların baskı dönemlerinde iğneleyici dili, mecazi anlatımı, imalı ifadeleriyle ön plana çıkar. Şairin *Go'dak Yig'isi* (Bebek Ağlaması, 1977) adlı şiiri bu türün tipik örneklerindedir. Şair, bu satırlarda Sovyet rejimine karşı tutumunu üstü kapalı bir şekilde ifade etmiştir:

Bolishchamga qo'yma bosh, *Yastığima koyma baş,*
 Paykalimdan yig'ma mosh, *Tarlamdan toplama maş,*
 Qirlarimdan terma tosh, *Kurlarimdan alma taş,*
 U meniki, ber menga! (Obidjon, 2006: 107) *O, benimdir; ver bana!*

Bu dönem çocuk şiirlerinde bağımsızlık duyguları, vatana bağlılık, vatan toprağının kutsallığı ve zenginliği gibi konular sıkça işlenmiştir. Öte yandan *vatan* konusunun *Sovyet Rusya'ya bağlılık* ya da *bağımsız Özbek devletine bağlılık* şeklinde iki yaklaşım temelinde işlendiğini belirtmek gerekir. Temur Ubaydullo, *Vatan* adlı şiirinde vatanın gurur ve mutluluk kaynağı olduğunu dile getirmiş; onu damarındaki kanı ile eş tutmuştur:

Vatan — mening jonimdir, *Vatan benim canımdır,*
 Qalbim qo'ridir Vatan. *Kalbimin ateşidir vatan.*
 Tomirdagi qonimdir, *Damarımdaki kanımdır;*
 Ko'zim nuridir Vatan. *Gözümün nurudur vatan.*
 U bo'lmasa dunyoni, *O olmasa dünyayı,*
 Qilib bo'lmas tasavvur, *Etmek olmaz tasavvur;*
 Vatan tengsiz gulshanım, *Vatan eşsiz gülşenim,*
 Vatan — tunganmas g'urur. (Ubaydullo, 1989: 4) *Vatan tükenmez gurur.*

Barış, kardeşlik, savaş karşıtlığı, halkların dostluğu gibi konular da dönem şiirinde güncelliğini korumuştur. Çocuk şairleri arasına 60'lı yıllardan itibaren katılan Yo'ldosh Sulaymon *Qo'shnilar* (Komşular) adlı şiirinde *halkların dostluğu* temasını işlemiştir:

Inoq bizning mahalla, *Dostanedir bizim mahalle,*
 Qo'shnilar har mahali — *Komşular her firsatta*

Bir-biriga qarashar, *Birbiriyle yordımlaşır,*
Do'stlik qanday yarashar! *Dostluk nasıl da yakışır!*
Shularni o'ylaganda, *Bunlari düşününce*
Lovillar bir his tanda — *Alevlenir bir his bedende:*
Dunyoda ko'p aholi, *Dünyada çoktur halklar,*
Dunyo ham bir mahalla: *Dünya da bir mahalledir,*
Mamlakatlar — qo'shnilar. (Sulaymon, 1986: 138) *Ülkeler komşu-
lardır.*

Safar Barnoyev'in *Tinchlikni Ulug'laymiz* (Barışı Yüceltiyoruz, 1984) adlı şiirinde de *barış ve savaş karşıtlığı* teması işlenmiştir:

Yer yuzida million, million bolamiz, *Yeryüzünde milyonlarca çocuğuz,*
Bir-biriga biz mehribon bo'lamiz. *Birbirimize biz sevecen oluruz.*
Ajratmaymiz, sen qorayu, biz oq deb, *Ayrımayız sen kara, biz beyaz diye,*
Yurtlarimiz, uy-joyimiz, yiroq deb. *Yurtlarımız, ev barkamız uzak diye.*
Yo'l qo'ymaymiz aslo yovuz urushga, *Yol vermeyiz asla kötü savaşa,*
Shaharlarni gul-bog'larni buzishga. *Şehirleri, bahçeleri bozmaya.*
(Barnoyev, 1986: 8-10)

Bu dönemde ana dili bilinci, eğitim, kitap sevgisi, alfabe gibi konularda da pek çok şiir kaleme alınmıştır. Miraziz A'zam'ın *Ona Tilim* (Ana Dilim, 1989) adlı şiiri, ana dili bilicinin işlendiği güzel örneklerden biridir:

Ona tilim, turkiy tilim, *Ana dilim, Türkî dilim,*
Ardoqligim, o'zbek tilim, *Saygıdeğer Özbek dilim,*
Avaylayman seni doim *Koruyorum seni daim*
Qaboq ile ko'zdek tilim. *Göz kapağı ile göz gibi, dilim.*
Ona tilim o'zbek tilim, *Ana dilim, Özbek dilim,*
Qadim-qadim turkiy tilim, *Kadim kadim Türkî dilim,*
Menga berding san'at, bilim *Bana verdin sanat, bilim,*
Vatanimdek ko'rkli tilim. (A'zam, 2005: 203) *Vatanım gibi güzel dilim.*

Yo'ldosh Sulaymon'ın *O'quvchilar Askari* (Öğrencilerin Askeri) başlıklı şiiri ise alfabe üzerine kaleme alınmış, harfler ile alfabenin diyalogu üzerine kurulmuştur. Şiirde harflerin kâğıt üzerinde dizilerek bir şeyler anlatması, öğrencilerin vermiş olduğu emeğin bir ürünü olarak tarif edilmiştir. Alfabe, harflerin *bütün bilimlere başçılık eden rehberler* olduklarını söylerken harfler, "Hepimiz öğrenci askeriyiz!" der (Sulaymon, 1971: 22). Şiirde çocuklara, okuma yazmanın, eğitimin bilime ulaştırın araç olduğu ve bu yolun emek gerektirdiği mesajı verilmiştir.

Emek, üretim, tarım ve pamukçuluk da bu dönemin sıkça işlenen diğer konularıdır. Okul yaşındaki çocukların, yaşlarına göre günlük hedefler konarak pamuk tarlalarında çalıştırılması Sovyet düzeninin bir parçasıdır. Bu sebeple emek ve emekçiliğin yüceltildiği, doğa güzelliklerinin betimlendiği şiirlerde aynı zamanda çocuk yaşlardan itibaren başlayan çalışma ve üretim algısı da şiirlere konu olmaktadır:

Maktabimiz maydoni	<i>Okulumuzun bahçesi</i>
Chaman-chaman yashnaydi,	<i>Çiçekler içinde parlıyor,</i>
Yosh tabiatshunoslar	<i>Genç tabiatseverler</i>
Unda o‘qib ishlaydi.	<i>Orada okuyup çalışıyor.</i>
Dehqonchalar mashq qilib	<i>Küçük çiftçiler keyifle,</i>
Paxta ekdilar bardam.	<i>Pamuk ektiler gayretle.</i>
Chinakam paxtakordan	<i>Hakiki pamuk ustasından</i>

Qolishmaydi ular ham. (Muhammadiy, 1981: 66-67) *Geri kalmıyor onlar da.*

Yukarıdaki satırlar Quddus Muhammadiy’in *Yosh Dehqonlar Orzusi* (Genç Çiftçilerin Arzusu, 1978) adlı şiirden alınmıştır. Şiirde, okurken aynı zamanda pamuk tarlalarında çalışarak vatanın güzelleşmesine katkıda bulunan çocukların gurur ve mutluluğu anlatılmaktadır.

Şiirler, etik değer ve davranışları, görgü kurallarını çocuklara aktarma aracı olarak görülmüş; çocukların karakter gelişimine katkıda bulunmayı hedefleyen şiirler sıkça kaleme alınmıştır. Bunlar bazen bir anne, baba ya da büyükanne, büyükbabanın bazen de doğrudan şairin ağzından öğüt verilen şiirler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı şiirlerde olumlu davranış sergileyen çocuk karakterler örnek gösterilirken bazılarında olumsuz davranışların sonuçlarından ders çıkarılmaktadır. Kimi şiirlerde ise değerler eğitimi kişileştirme yoluyla cansız varlıklar ya da hayvanlar aracılığıyla verilmektedir. Bu tür şiirlerin hacmi oldukça fazladır. Örnek olarak, kitapları temiz kullanıp başka kişilerle paylaşmanın önemini vurgulayan *Kitob Umri* [Kitap Ömrü] (Sattor, 1980: 15); zor durumda kalan insanlarla alay edip onlara gülmek yerine yardım etmek gerektiğini dile getiren *Nurxon Bilan Burhon* [Nurhan ile Burhan] (A’zam, 1970: 5-6); söz dinlemek, büyüklere selam vermek, çalışkan olmak, sorumluluk almak gibi olumlu davranışlar üzerinde duran *Xo‘p Bo‘ladi — Xo‘p Bo‘ladi* [Tamam Olur, Tamam Olur] (Mo‘min, 1972: 180); çalışkan ve bilgin olmanın öncelikle adaplı olmaktan geçtiği mesajını veren *Odob Bilan «Besh»* [Adap ile ‘Beş’] (Sattor, 1980: 4); iyi niyetli, yardımsever ve arkadaş canlısı olmayı yücelten *Yaxshining Do‘stlari Ko‘p* [İyinin Dostları Çoktur] (Tolib, 1983: 8); bir utanç kaynağı olarak kopya çekmenin konu edildiği *Kechikkan Ori-*

yat [Geciken Utanç] (Akbarov ve Qodirov, 1987: 16-17) gibi şiirler verilebilir.

Bu dönemde şairler, çocukların dünya algısını ve hayal gücünü de göz ardı etmemiştir. Miraziz A'zam, yarattığı Aziz karakterinin düşünce, istek ve hayallerini, 1972'de kaleme aldığı *Azizning Orzulari* (Aziz'in Arzuları) adlı şiirinde işlemiştir (A'zam, 2005: 101-103). Şiirde, minik Aziz'in yıldızları tutmak, şemsiye ile uçmak üzerine sorduğu sorulara ve aya gittiğini gördüğü düşünce yer verilmiştir. Şiirin sonunda Aziz'in hayranlık uyandıran tüm bu hayallerinin gelecekte gerçekleşebileceği ihtimali ifade edilmiş, eğlenceli satırlarda aslında çocuk zihni ve algısının önemi vurgulanmıştır. *Yettiga Kirsam Agar* [Yedi Yaşına Girsem Eğer] (A'zam, 2005: 82), *Bola Qalbi* [Çocuk Kalbi] (Sattor, 1979: 10), *Erkinjonning O'ylari* [Erkincan'ın Düşünceleri] (Muhammadiyah, 1987: 16-17), *Oyda* [Ayda] (Nazar, 1987: 19), *Shuhrat Chizgan Suratlar* [Şuhret'in Çizdiği Resimler] (Tolib, 1983: 7) bu tür şiirlere verilebilecek diğer örneklerdendir.

1990 ve Sonrası Bağımsızlık Dönemi Özbek Çocuk Edebiyatı

Bağımsızlığını 31 Ağustos 1991'de kazanan Özbekistan'da toplumsal, sosyal, siyasi ve ekonomik alanda büyük değişimler yaşanmıştır. Demokratik temelli bir hukuk devletine geçilmesi pek çok şeyi değiştirdiği gibi edebî dünyayı da değiştirmiştir. Özellikle Sovyet döneminde yasaklanan eserler yeniden yayımlanmış, deyim yerindeyse iadeitibar yapılmıştır. Sovyet dönemindeki baskının sona ermesi bir huzur havası estirmiş, böylece sanatkarlar eserlerinde özgürlük ruhunu canlı bir şekilde yansıtmışlardır.

Bağımsızlık yıllarında çocuk edebiyatına Xudoyberdi Komilov, Sodiqjon İnoyatov, Ma'mur Qahhor, Ne'mat Dushayev, Yusuf Miryusufzoda, Ravshan İsoqov, Vali Ahmadjon, Qo'zi İsmoil, Dilmurod Jabbor, Erpo'lat Baxt gibi yetenekli isimler katılmıştır. Bağımsızlık devri şiirinde hem içerik hem de tür, dil, üslup açısından değişimler olmuştur. Özellikle genç kalemlerin şiirlerinde yabancı terimlerden arınıp halkın diline yakınlaşan bir dil kullanılmaya başlanmıştır (Mirzayev, 2005: 75-82). Şair ve yazarlar bu yeni dönemde bağımsızlık, millî kimlik bilinci, yeni geleceğin inşası gibi konuları içtenlikle yansıtmıştır. Dış baskı ve kontrollerden sıyrılmış olan vatan ve bayrak konulu şiirler, millî benlik duygusuyla kaleme alınmaya başlamıştır.

“O‘zbekiston — hur Vatan,
Baxtimiz ayvonidir,
Armiyamiz mustahkam,
Ona yurt qalqonidir.

*Özbekistan hür vatanıdır,
Bahtımızın kapısıdır,
Ordumuz güçlüdür,
Ana yurdun kalkamıdır.*

Harbiy hizmat faxrimiz, — *Vatani görev iftiharımız,*
Bu mardlar maydonidir. *Bu, mertler meydanıdır.*
Jasur askar akalar, *Cesur asker ağabeyler,*
Ona yurt qalqonidir. (Rajab, 2019: 5) *Ana yurdun kalkanıdır.*

Yukarıdaki satırlar Dilshod Rajab tarafından kaleme alınan *Yurt Qalqonlari* (Yurt Kalkanları) adlı şiirden alınmıştır. Millî benlik duygusunun tümüyle kazanılmasıyla övgüler artık Özbek devletine, ordusuna ve milletine adanır. Qambar Ota'nın *Armiyamiz Mustahkam* (Ordumuz Kudretlidir) başlıklı şiiri Özbekistan ordusuna adanmış eserlerden biridir:

Armiyamiz mustahkam, *Ordumuz kudretlidir,*
Xalqparvardir chinakam. *Hakiki halkperverdir.*
Yurtimizda har askar *Yurdumuzda her asker*
Jasur, mard va xaloskor. *Cesur, mert ve halaskâr.*
O'zbekiston o'g'loni, *Özbekistan çocuğu,*
Bo'lib tinchlik posboni, *Olup barış bekçisi,*
Barcha ezgu insonni, *Bütün iyi insanları,*
Sharaflaydi jahonni. (Ota, 2014: 8) *Yüceltiyor cihani.*

Bağımsızlıktan sonra Özbek Latin alfabesinin kabul edilmesi dolayısıyla da şiirler kaleme alınmıştır. E'tibar Oxunova'nın *Alifbe* (Alfabe) adlı şiiri, alfabenin kişileştirilip öğrencilere hitap etmesi üzerine kurulmuştur:

— Salom sizga bolalar! *— Selam size çocuklar!*
Olib keldim sovg'alar. *Getirdim armağanlar.*
Yigirma to'qqizta harfim, *Yirmi dokuz tane harfim,*
Hammasi kerak, muhim. *Hepsi gerekli, mühim.*
Nasihatim uqingiz, *Nasihatimi anlayınız,*
Diqqat bilan o'qingiz. (Oxunova, 2006: 15) *Dikkat ile okuyunuz.*

Bir milletin birlik ve bütünlüğünün en önemli unsurlarından biri olan *dil* konusu da dönemin çocuk şiirlerinde ön plana çıkan konulardandır. Po'lat Mo'min *Ona Tilim — Ona Tilim* (Ana Dilim, Ana Dilim) adlı şiirinde, ana diline şu şekilde seslenir:

Pastlar seni yerga urdi, *Alçaklar seni aşağıladı,*
O'zlarining ketdi burdi. *Kendilerinin gitti itibarı.*
Bo'lmading hech tilim tilim, *Olmadın hiç dilim dilim,*
Ona dilim — ona tilim. *Ana dilim, ana dilim.*
Yassaviyning xitobisan, *Yesevî'nin hitabısın,*

Qodiriylar kitobisan, *Kadiri'ler kitabısın,*
Ey, o'zimming mustaqilim, *Ey, benim müstakilim,*
Ona tilim — ona tilim. (Mo'min, 2003: 60-61) *Ana dilim, ana dilim.*

Miraziz A'zam'in *Qirq Bolaga Qirq Savol* (Kırk Çocuğa Kırk Soru, 2000) adlı kitabı, çocuklara yöneltilen sorulardan ibaret kırk şiirden oluşur. Bunlar çocukları bağımsızlık, özgürlük, cesaret, vatan gibi kavramlar üzerine düşünmeye; millî benliğini ve köklerini tanımaya, tarihî koşul ve olayları öğrenmeye, sorgulamaya yönelten küçük şiirlerdir. Bu şiirlerden biri şu şekildedir:

«Turkiston» qanday nom? *“Türkistan” nasıl bir isim?*
«Turon» qanday nom? *“Turan” nasıl bir isim?*
Bu ulug' so'zlarni eshitganmisiz? *Bu yüce sözcükleri işittiniz mi?*
Eshitgan bo'lsangiz ma'nosini ham *İşitmiş iseniz manasını da*
Maydalab, sinchiklab tekshirganmisiz? *Didik didik edip araştırdınız mı?*
Tekshirgan bo'sangiz, ayting, bularning *Araştırmış iseniz söyleyin, bunların*
Sizga aloqasi bor ekanmi sal? *Sizinle var mıymış biraz alakası?*
Yo siz boshqamisiz, Turon boshqami? *Yoksa siz başka mısınız, Turan*
başka mı?
Menga javob ayting, javobki tugal. *Bana cevap verin, ki cevap belli.*
(Solmaz ve Tuğlacı, 2020: 202)

A'zam'in bu kitabında yer verdiği şiirler artık *Türk, Türkistan, Turan* gibi kelimelerin rahatlıkla dile getirilebildiğini, Sovyet sisteminin ve propagandalarının eleştirel gözle değerlendirilebildiğini göstermektedir. Sovyet döneminde daima kusursuz ve bayram havasında yansıtılan hayat, artık tüm gerçeklikleriyle yansıtılmaya başlanmıştır. Ayrıca Özbek halkının karakteristik özellikleri, millî bayramları, uzak ve yakın tarihi, tarihî şahsiyetleri eserlere özgürce konu edilmiştir. Örneğin Tursunboy Adashboyev'in *Orzularim — Qo'sh Qanotim* (Arzularım, Çift Kanadım, 2003) adlı kitabında bir bölüm Türk siyasi ve edebî tarihinin büyük ustalarına adanan şiirlerden oluşmaktadır. Bunlar arasında *Yassaviy Zuryodlari* (Yesevî Nesli), millî şuurun en coşkulu şekilde yansıtıldığı şiirlerden biridir:

Xo'ja Ahmad Yassaviyni, *Hoca Ahmet Yesevî'yi*
Buyuk Temur pir tutgan. *Büyük Timur pir saymış.*
Turk qavmining qadrini *Türk kavminin kadrini*
U doimo bir tutgan. *O daima bir tutmuş.*
Qondosh xalqmiz, tilagim *Kandaş halkız, dileğim*

Ko'ngling bahor, yoz bo'lsin. *Gönlün bahar, yaz olsun.*

Qul Xoja Ahmad eliga *Kul Hoca Ahmet iline*

Gullar poyandoz bo'lsin. (Adashboyev, 2003: 146-148) *Güller; örtü olsun.*

Bağımsızlıktan sonra edebiyatta özgürce ele alınan konulardan birisi de *Nevruz*'dur. Millî karakterin bir parçası olarak Nevruz Bayramı, çocuk şiirlerinde de kendine sıkça yer bulmuştur. Shukur Qurbon'a ait *Navro 'zim* (Nevruzum) adlı şiirde Nevruz betimlemesi şu şekilde yapılmıştır:

Navro'z, navro'z, navro'zim, *Nevruz, nevruz, nevruzum,*

Sen mening ko'rar ko'zim, *Sen benim gören gözüm,*

Sen mening aytar so'zim, *Sen benim söyledığım sözüm,*

Sen mening xuddi o'zim, *Sen benim tıpkı özüm,*

Sen mening yorug' yuzim. (İbrahimova, 2010: 164) *Sen benim parlak yüzüm.*

Ana dili bilincine sahip olmak, vatan toprağını korumak, üreterek topluma katkı sağlamak, Özbek toplumsal hayatının vazgeçilmez unsuru olan aile kurumuna sahip çıkmak, bayrak, özgürlük, misafirperverlik, akıl ve bilimin önderliğinde aydınlık bir gelecek yaratmak, millî ve manevi değerleri yüceltmek, tabiat sevgisi gibi konular bu dönem şairlerinin dilinde sıkça işlenir.

Bağımsızlık dönemi eserlerinin içeriğindeki değişim ve gelişmeler elbette bir kalemde gerçekleşmemiştir. Hatta bağımsızlıkla beraber kaynak sıkıntısı, yayımların tirajındaki düşüş gibi birtakım problemler de ortaya çıkmıştır. Kahhar (2016: 258), yine de asıl problemin bağımsızlıktan sonra yayımlanan bazı ders kitaplarında eski usul ve görüşteki çizginin korunması, *din, milliyetçilik* konularının özgürce işlendiği eserlere yer verilmesi ya da çevirilerde Rus edebiyatına ağırlık verilmesi olduğunu vurgulamıştır. Bu gibi sorunların giderilmesinde Miraziz A'zam, Anvar Obidjon, Tursunboy Adashboyev, Abdurahmon Akbar gibi yüksek millî bilince sahip kalemlerin eserleri ve faaliyetleri önemlidir. Adashboyev ve Akbar editörlüğünde 2009'da yayımlanan *Özbek Çocuk Edebiyatı Antolojisi*'nin birinci cildi şiire, ikinci cildi ise nesre ayrılmış; antolojide çocuk edebiyatı temsilcilerinin çocuklara ana vatan sevgisi ve bağlılığını aşılayacak seçkin birçok eserine yer verilmiştir.

Bağımsızlıktan sonra gündeme gelen problemlerden bir diğeri Özbek Latin alfabesiyle yayımlanmış çocuk kitaplarının yetersizliği olmuştur. Bu kapsamda 2010'da çocukların ve gençlerin manevi gelişimlerine katkıda bulunacak dünya ve Özbek klasiklerini Özbek Latin alfabesiyle basılı ve elektronik şekillerde yayımlamak üzere beş yıllık yasa tasarısı hazırlan-

mıştır. Tasarının amacı, genç neslin büyük ecdadın manevi mirası ve evrensel ahlak ilkeleri temelinde, vatanperverlik ruhuyla eğitilmesine, entelektüel yetkinlik ve yaratıcılıklarının ortaya çıkarılmasına hizmet edecek eserlerin yayımlanması şeklinde tanımlanmıştır². Bu tasarı doğrultusunda Özbek ve dünya edebiyatından yüzlerce eser yeniden yayımlanarak çocuk edebiyatına kazandırılmıştır. Ayrıca 2017³, 2018⁴ ve 2019⁵ yıllarında alınan devlet kararlarıyla çocuk edebiyatı yayınları yapan ve yapacak olan yayınevlerine mali devlet desteği ve çeşitli muafiyetler sağlanması, basım maliyetlerinin azaltılması, çocuk ve gençlik edebiyatı şair ve yazarlarının eğitilmesi, faaliyetlerin desteklenmesi çocuk edebiyatının gelişimine yönelik atılan önemli adımlardır. Bu gibi teşvikler kapsamında Özbekistan'ın çeşitli vilayetlerinde çocuk edebiyatı temalı festivaller düzenlenmiş; bu festivallerde çocuk kitaplarının sergilendiği kitap sergileri açılmış ve dans, konser, söyleşi gibi etkinlikler gerçekleştirilmiştir.

2020'de *O'zbek Bolalar Adabiyoti Oltin Fondidan* (Özbek Çocuk Edebiyatının Altın Hazinelelerinden) serisi kapsamında çocuk edebiyatının seçkin eserleri yeniden basılmış; seride Po'lat Mo'min, Nosir Fozil, Anvar Obidjon, Dilshod Rajab gibi isimlerin çeşitli eserlerine yer verilmiştir⁶. Günümüzde çocuklar için *Tong Yulduzi* (Tan Yıldızı), *Bolalar Dunyosi* (Çocukların Dünyası), *Bolalar Adabiyoti* (Çocuk Edebiyatı), *G'uncha* (Gonca), *Jajji Akademik* (Minik Akademisyen), *Gulxan* (Ateş), *Bola va Zamon* (Çocuk ve Zaman), *Bilimdon* (Bilge) gibi çok sayıda gazete ve dergi yayımlanmaktadır. Bu yayınlarda çocuklara yönelik çeşitli türden edebiyat ve folklor ürünlerine, çeviri eserlere, Özbek tarihindeki büyük simaların ve günümüz sanatkarlarının öz geçmişlerine yer verilmektedir. Çocukların kaleme aldığı şiirler ve çizdiği resimler yayımlanarak sanattaki yaratıcılığı teşvik edilmektedir.

Sonuç

Özbek çocuk edebiyatı bağımsız bir saha olarak çağdaş Özbek edebiyatı içerisinde 1930'lu yıllarda ortaya çıkmıştır. Bu yıllardan itibaren ilk defa sadece çocuklar için yazan kalemler yetişmiştir. Çocuk şiirinde, *eğitimin önemi, doğa ve hayvan sevgisi, anne babaya, yaşlılara hürmet, görgü kurallarını bilme, etik davranışlar edinme, çalışkanlık, insanları ve dünyayı sevmeye* gibi konular hemen hemen her dönemde işlenmiştir. Öte yandan çe-

2 Yasa tasarısıyla ilgili detaylar için bk. <https://lex.uz/ru/docs/-1618338> erişim tarihi: 14/03/2021

3 Detaylar için bk. <https://lex.uz/docs/-3338600?ONDATE=13.12.2019> erişim tarihi: 14/03/2021

4 Detaylar için bk. <https://www.lex.uz/docs/-3720516> erişim tarihi: 14/03/2021

5 Detaylar için bk. https://www.norma.uz/qonunchilikda_yangi_bolalar_adabiyoti_chiqa_rishni_hohlovchilar_uchun_-_im_tiez erişim tarihi: 14/03/2021

6 Konuyla ilgili haber metni için bk. <https://kun.uz/uz/35746057?q=%2Fuz%2F35746057> erişim tarihi: 04/09/2021

şitli siyasi/toplumsal olay ve unsurlar kaçınılmaz olarak edebiyatta da bazı kırılmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Çalışmada bunlardan yola çıkarak Özbek çocuk edebiyatının gelişiminin 1930-1960, 1960-1990, 1990-günümüz şeklinde üç bölümde ele alınabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

1930-1960 yılları edebiyatta Sosyalist realizm etkisinin olduğu süreçtir. 1941-45 yıllarında gerçekleşen İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle şiirde *kolhoz, hüner, emekçilik, pamukçuluk, üretim, eğitim, kahramanlık, vatanperverlik, mücadele, vatan savunması* konuları sıkça işlenmiştir. Savaşın sonra özellikle *barış, halkların kardeşliği, savaş karşıtlığı* konuları hâkim olmuştur. *Din ve milliyetçilik* konuları yasaklanmış, *vatan* konusu sadece Sovyetlere bağlılığını bildirme, Sovyet önderlerine, Kızıl Ordu'ya övgüler yağdırma gibi bağlamlarda ele alınmıştır.

1960'lardan itibaren edebiyatta yeni bir aşamaya geçilmiştir. 1953'te Stalin'in ölümünün de etkisiyle bu yıllarda propaganda şiirleri, yerini lirik şiirlere bırakmaya başlamıştır. Ayrıca edebî tür çeşitliği artmış, çocukların duygusal dünyasına yönelik şiirler kaleme alınmıştır. 1970-80'li yıllarda edebiyatta yeniden güçlenen baskı ve propagandacılığa rağmen dönemin ikinci kırılma noktası olarak 80'li yılların ortalarından itibaren demokrasi ve bağımsızlık duyguları yüksek sesle söylenmeye başlamış; eleştirel yaklaşım güçlenmiştir. Şiirde çocukların kalbine de hitap edilmiş; esprili ifadeler, mecazi anlatımlarla kurulu şiirler kaleme alınmaya başlamıştır.

1990'dan itibaren bağımsızlıkla beraber özgür ve millî nitelikteki edebî ortamın da önü açılmış; şiirde *bağımsızlık, bayrak, ana dili, alfabe, millî bayramlar, tarihî şahsiyetler* özgürce işlenmeye, eski sistemin eleştirisi açıkça dile getirilmeye başlamıştır. Bağımsızlıktan sonra kaynak sıkıntısı, tirajlarda düşüş gibi bazı sorunlar ortaya çıksa da bunlar çeşitli devlet kararlarıyla aşılmaya çalışılmıştır. Bugün hem basılı olarak hem de internet ortamında çocuklara yönelik çok sayıda gazete ve dergi yayımlanmakta, çocukların sanatın çeşitli dallarındaki yaratıcılığı teşvik edilmektedir. Genel ahlak ve görgü kurallarının işlendiği, millî kimlik, ana dili bilinci, kültürel kimlik aidiyeti gibi temalarla desteklenen çocuk şiirleri bugün Özbek edebiyatının temel edebî araçlarının başında gelmektedir.

Kaynakça

- A'zam, M. (1970). *Senga Nima Bo'ldi*. Toshkent: Yosh Gvardiya.
- A'zam, M. (2005). *Saylanma: Bolalar uchun asarlar* (Ed. A. Obidjon). Toshkent: Cho'lpon.
- Adashboyev, T. (2003). *Orzularim - Qo'sh Qanotim*. Toshkent: Sharq.
- Akbarov, A. ve Qodirov, M. (1987). *Kichkintoy va Paxtaoy*. Toshkent: Yulduzcha.

- Axmedova, Z. (1984). *Yumor i satira v uzbekskoy detskoy poezii: 60- 70-x godov.* Doktora Tezi. Taşkent: Tashkentskiy Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni Gosudarstvenniy Universitet imeni V. I. Lenina.
- Azimov, A. ve Hazratqulov, M. (2011). *Bolalar Adabiyoti va Folklor.* Samarqand.
- Barakayev, R. (1994). *XX Asr Boshlaridagi O'zbek Bolalar Adabiyoti va Abdulla Avloniy Ijodi.* Doktora Tezi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Adabiyot Instituti.
- Barakayev, R. (2009). "Bolalarga Beraylik Dunyoni". *O'zbek Bolalar Adabiyoti Antologiyasi I: She'riyat* (Ed.: T. Adashboyev ve A. Akbar). Toshkent: O'qituvchi. 3-24.
- Barnoyev, S. (1986). *Tinchlikni Ulug'laymiz.* Toshkent: Yosh Gvardiya.
- Curayeva, G. (2010). "Özbek Çocuk Şiirlerinde Hicvî Timsaller Yaratmanın Kendine Özgü Özellikleri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, X/1*, 17-21.
- Diyor, Z. (1946). "To'yona". *Sharq Yulduzi, 4-5*, 17.
- Dursunoğlu, H. (2007). "Çocuk-Edebiyat ve Çocuk Edebiyatı". *Eğitim Fakülteleri İçin Çocuk Edebiyatı* (Ed: Ö. Yılar ve L. Turan). Ankara: Pegem Akademi. 1-36.
- G'ulom, G. (1983). *Farzandlarimga.* Toshkent: Yosh Gvardiya.
- Hamdamov, U. (2019). "Dönemsel Problemlerin Şiirin İmaj Dünyasına Yansımaları". *Uluslararası Folklor Akademi Dergisi, 2/2*, 335-341.
- Hayit, B. (2000). *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- İbrahimova, Z. (2010). *Gulgina: Kichkintoylar uchun badiiy adabiyot majmuasi II.* Toshkent: Yangi Nashr.
- Jamilova, B. (2020). "O'zbek Bolalar She'riyatida Ma'rifat va Tarbiya". *Filoloji ve Kültür Araştırmaları 2* (Ed.: N. Hasan ve M. Yuldaşev). Karabük: Karabük Üniversitesi. 384-387.
- Jumaboyev, M. (1996). *O'zbek va Jahon Bolalar Adabiyoti.* Toshkent: O'qituvchi.
- Jumaboyev, M. (2004). *Bolalar Adabiyoti.* Toshkent: O'qituvchi.
- Kahhar, T. (2014). "XX. yy. Özbek Çocuk Edebiyatı ve Yayıncılığı". *I. Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri.* İstanbul. 78-95. https://cogeyb.org/wp-content/uploads/2015/05/001_Bildiriler-1.pdf erişim tarihi: 18/04/2021
- Kahhar, T. (2016). "Çağdaş Özbek Çocuk Edebiyatı ve Bazı Meseleleri". *III. Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu: Bildiriler* (Ed.: M. Günyüz, B. V. Yıldız ve T. Şimşek). İstanbul: Step Matbaacılık. 257-264. <https://cogeyb.org/wp-content/uploads/2016/10/3.-SEMPOZYUM-B%c4%b0LD%c4%b0R%c4%b0LER-K%c4%b0TABI.docx.pdf> erişim tarihi: 14/03/2021
- Karimov, N., Mamajonov, S., Nazarov, B., Normatov, U. ve Sharafiddinov, O. (1999). *XX Asr O'zbek Adabiyoti Tarixi.* Toshkent: O'qituvchi.

- Kocaoğlu, T. (1998). “Özbek Türkleri Edebiyatı”. *Türk Dünyası El Kitabı IV Edebiyat: Türkiye Dışı Türk Edebiyatları*. Ankara: TKAE, 179-197.
- Matchonov, S., Shojalilov, A., G‘ulomova, X., Sariyev, Sh. ve Dolimov, Z. (2020). *O‘qish Kitobi: Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4- sinfi uchun darslik, 6- nashr*. Toshkent: Yangiyul Poligraph Service. https://eduportal.uz/Umumiyfiles/darsliklar/4/oqish_4_uzb.pdf erişim tarihi: 19/02/2021
- Matjon, S. ve Qurboniyozov, M. (2009). *Bolalar Adabiyoti Ijodiy-Uslubiy Izlanishlar*. Toshkent: NTDPU.
- Mirzayev, S. (2005). *XX Asr O‘zbek Adabiyoti*. Toshkent: Yangi Asr Avlodi.
- Mirzayev, S. ve Shermuxamedov, S. (1993). *Hozirgi Zamon O‘zbek Adabiyoti Tarixi*. Toshkent: O‘zbekiston.
- Mo‘min, P. (1972). *Odob va Oftob*. Toshkent: Yosh Gvardiya.
- Mo‘min, P. (2003). *Bolajon, Bolajonim*. Toshkent: Cho‘lpon.
- Muhammadiy, Q. (1981). *Odam — Olam Qo‘shig‘i V- kitob*. Toshkent: Yosh Gvardiya.
- Muhammadiy, Q. (1987). *Men Sizga Bir Hikmat Aytayin*. Toshkent: Yulduzcha.
- Nazar, R. (1987). *Yashasin Quyoshli Kun*. Toshkent: G‘afur G‘ulom.
- O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot Instituti (2006-2008). *O‘zbek Tilining Izohli Lug‘ati (I-V)*. Toshkent: “O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi” Davlat Ilmiy Nashriyoti.
- Obidjon, A. (2006). *O‘g‘irlangan Pahlavon*. Toshkent: Cho‘lpon.
- Obidjon, A. (2012). “O‘rni Borning Qadri Bor”. *Osmondagi Darvoza*. Toshkent: Sharq. 199-207. https://uzsmart.uz/kitoblar/files/Aralash/Tursunboy%20Adashboyev.%20Osmondagi%20darvoza_%5Buzsmart.uz%5D.pdf erişim tarihi: 17/04/2021
- Ota, Q. (2014). *Quyosh Bola Oy Bola*. Toshkent: O‘qituvchi.
- Oxunova, E. (2006). *Buvijonim Keldilar*. Toshkent: O‘qituvchi.
- Rajab, D. (2019). “Yurt Qalqonlari”. *O‘qish Kitobi: Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 1- sinfi uchun darslik, 15- nashr* (Ed.: T. G‘afforova, E. Shodmonov ve G. Eshturdiyeva). Toshkent: Sharq. 5. https://eduportal.uz/Umumiyfiles/darsliklar/1/oqish_1_uzb.pdf erişim tarihi: 21/02/2021
- Safarov, O. (1985). *O‘zbek Bolalar Poetik Folklori*. Toshkent: O‘qituvchi.
- Sattor, Sh. (1979). “Bola Qalbi”. *Sharq Yulduzi*, 6, 10.
- Sattor, Sh. (1980). *Buncha Totli*. Toshkent: Yosh Gvardiya.
- Solmaz, E. ve Tuğlacı, G. (2020). “Özbekistan Çocuk Şiirleri”. *Türk Dünyasından Çocuk Şiirleri* (Ed.: S. Sağlam ve E. Sakallı). Ankara: Bengü. 185-224.
- Sulaymon, Y. (1971). “O‘quvchilar Askari”. *Guliston*, 9, 22.
- Sulaymon, Y. (1986). “Qo‘shnilar”. *Sharq Yulduzi*, 2, 138.
- Suyumov, A. ve Jumaboyev, M. (1995). *Bolalar Adabiyoti*. Toshkent: O‘qituvchi.

- Şirin, M. R. (2016). “Edebiyat ve Çocuk Edebiyatı: Edebiyatın Amacı ve İşlevi”. *Türk Dili*, CX/780, 12-31.
- Tolib, R. (1983). *Eshitmadim Demanglar*. Toshkent: Yosh Gvardiya.
- Turaeva, D. (2015). “Problem of the Hero of the Uzbek Children’s Literature of 50-60”. *Anglisticum Journal*, 4/12, 51-56.
- Turaeva, D. (2016). “Özbek Çocuk Şiirinde Maharet Meseleleri”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13/3, 71-84.
- Turdieva, K. (1994). *Hozirgi Zamon Bolalar She’riyatida Ma’naviyat Masalasi*. Doktora Tezi. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Adabiyot Instituti.
- Turdieva, K. (2017). “Osobennosti sovremennoy uzbekskoy detskoy poezii”. *International Scientific Journal*, 54/10, 66-69. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2017.10.54.15>
- Ubaydullo, T. (1989). *Qirlar To‘la Qizg‘aldoq*. Toshkent: Yosh Gvardiya.
- Umarova, M., Xamrakulova, X. ve Tojiboyeva, R. (2019). *O‘qish Kitobi: Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 3- sinfi uchun darslik, 4- nashr*. Toshkent: O‘qituvchi. https://eduportal.uz/Umumiyfiles/darsliklar/3/oqish_kitobi_3_uzb.pdf erişim tarihi: 21/02/2021
- Üşenmez, E., Boltabayev, S. ve Tuğlacı, G. (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı.
- Rajabov, D. (1995). *80- yillar O‘zbek Bolalar She’riyatida Poetik Mahoratning Ayrim Masalalari*. Doktora Tezi. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Adabiyot Instituti.

Extended Summary

This study aims to examine the historical development of Uzbek children's literature and the reflections of political/social changes in children's poetry. Accordingly, the study seeks to answer the following questions: What political/social events and factors influenced the Uzbek children's literature? What are the periods and who are the representatives of the Uzbek children's literature? What are types of themes in the Uzbek children's poetry?

Uzbek children's literature has been discussed in the books prepared for high schools or universities in Uzbekistan by Suyumov and Jumaboyev (1995), Jumaboyev (1996; 2004), Matjon and Qurboniyozov (2009). Researchers such as Safarov (1985), Azimov and Hazratqulov (2011) examined the subject within the context of folklore. There are also various theses on Uzbek children's literature in Uzbekistan. Zulfiya Akhmedova (1984) examines humor and satire in Uzbek children's poetry of the 60's-70's. Barakayev (1994) prepared a thesis on Uzbek children's literature and Abdulla Avloniy's work at the beginning of the 20th century. Kavsar Turdiyeva (1994) put forward a thesis on ethical values in contemporary children's poetry. Dilshod Rajabov (1995), on the other hand, dealt with some literary skills problems in Uzbek children's poetry in the 80s.

There are also articles and conference papers in which various aspects of Uzbek children's literature are discussed. Curayeva (2010) dealt with the subject of satire in Uzbek children's poetry in the 80's-90's. Kahhar (2014) dealt with publishing activities in Uzbek children's literature. In another paper, he touched upon various problems of contemporary Uzbek literature and focused on the necessity of removing the current traces of the problems caused by the pressure of the Soviet era (Kahhar, 2016). Turaeva (2016) dealt with the theme of nature in Uzbek children's poetry and examined the poems written on the seasons. Turaeva (2015) interpreted the educational values of Uzbek children's poetry in the 50's-60's through some sample poems. Jamilova (2020), on the other hand, gave a few examples on the subject of education in Uzbek children's poetry. One of the more recent studies was prepared by Solmaz and Tuğlacı (2020). Forty Uzbek children's poems selected from various poets and subjects, together with their Turkish translations, are included in the book section titled *Uzbekistan Children's Poems* (185-224). Some of the studies are mentioned here. However, studies on Uzbek children's literature are not enough and there is a significant gap in terms of qualified and comprehensive studies in the field.

Uzbek children's literature began to take shape with Uzbek textbooks written at the beginning of the 20th century, and emerged as an independent literature in the 1930's. As of these years, poets who wrote only for children were trained for the first time, and children's characters appeared in poetry. Uzbek children's literature, of course, is not independent of the literary accumulation before 1930. Children's folklore, educational-moral works in the type of *pendname* and the first textbooks form the foundations of Uzbek children's literature. Based on this idea, researchers such as Suyumov and Jumaboyev (1995: 46), Barakayev (2009: 4), Matjon and Qurboniyozov (2009: 9), generally start Uzbek children's

literature from the first quarter of the 20th century and evaluate the works of Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadridin Ayniy, Abdulla Avloniy within the scope of the period when this literature began to take shape. In the available sources, no specific historical classification has been made for the development process of Uzbek children's literature from 1930 to independence.

In this study, Uzbek children's literature will be discussed from the 1930's, and examined in three sections, 1930-1960, 1960-1990 and 1990-present. The corpus of the study is limited to poetry because it is the common type of children's literature. The poems were compiled from poetry books published in various years and magazines such as *Sharq Yulduzi* (Star of the East) and *Guliston* (Rose Garden). The poems reflecting the characteristic features of the period were chosen as examples. They were examined in the context of theme, text and mentality. Due to the limitations of the study, a part of each sample poem was taken, not the whole. Translations from world children's literatures into Uzbek are excluded from the scope of the study.

The importance of education, love of nature and animals, respect for parents and the elderly, knowing the rules of etiquette, acquiring ethical behaviors, diligence, loving people and the world have been the subject of the Uzbek poetry in almost every period. On the other hand, various political/social events inevitably affected the literature. Socialist realism had an impact on literature in the 1930s-1960s. With the effect of the Second World War (1941-45) the subjects of collective farm, skill, labor, cotton farming, production, education, heroism, patriotism, struggle, defense of the homeland were frequently discussed in the poems. After the war, especially peace, brotherhood of peoples, opposition to war were emphasized. The subjects of religion and nationalism were banned.

After Stalin died in 1953, propaganda poems began to give way to lyric poems in the 1960's. In addition, the variety of literary genres has increased, and poems have been written about the emotional world of children. In the 70's-80's, pressure and propagandism in literature gained strength again, however, since the mid-80's, the feelings of democracy and independence began to be spoken loudly; critical approach is strengthened. The poems also addressed the hearts of children and poems with humorous expressions and metaphorical expressions began to be written.

Since 1990, with the independence, flag, mother tongue, alphabet, national holidays, historical figures began to be expressed freely, and the criticism of the old system began to be expressed openly. Although some problems such as resource shortage and decrease in circulation emerged after independence, these were tried to be overcome by various government decisions. Today, many newspapers and magazines for children are published both in print and on the internet, and children's creativity in various branches of art is encouraged. Children's poems, in which general morals and etiquette are handled, and which are supported by themes such as national identity, mother tongue consciousness, cultural identity belonging, are one of the main literary devices of Uzbek literature today.

Araştırma Makalesi / Research Paper

RUS ASILLI FRANSIYAZAR LİDİYA PAŞKOVA'NIN SEYAHATNAMESİNDE OSMANLI EYALETLERİNDEKİ KADIN VE ERKEK İMAJ*

Cumhur KAYGUSUZ**

Alim ABİDULİN***

Ekaterina MOİSEEVA****

Öz

Mevzubahis çalışmamız Rus asıllı Fransız gazeteci-yazar ve gezgin Lidiya Paşkova'nın eserlerinin analizini ihtiva etmektedir. Paşkova'nın zengin edebî mirasında; özellikle de Osmanlı eyaletlerine yaptığı geziler esnasında kaleme aldığı seyahatnamelerinde, bu bölgelerde yaşayan toplumların genel yapısının yanı sıra, kadın ve erkek imajı da detaylı bir biçimde tasvir edilmektedir. Modernleşme sürecine girmeye çalışan Müslüman Doğu halklarının o dönemin kadın bir yazarının bakış açısı ile tasviri, ilgili eyaletlerin toplumsal yapılarında meydana gelen değişimlerin de ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Bununla birlikte Lidiya Paşkova'nın yazdığı eserler, dönemin aydın kadınlarının

Geliş Tarihi/ Date Applied: 30.04.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 27.07.2021

Makalenin Künyesi: Kaygusuz, C. – Abidulin, A. - Moiseeva, E. (2021). "Rus Asıllı Fransız Yazar Lidiya Paškova'nın Seyahatnamelerinde Osmanlı Eyaletlerindeki Kadın ve Erkek İmajı". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 385-402.

DOI: 10.24155/tdk.2021.189

* Bu araştırma Nijniy Novgorod Lobaçevskiy Devlet Üniversitesi (UNN) nezdinde 20-18-00374 proje numarasıyla Rus Bilim Vakfının mali desteği ile gerçekleştirilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Nijniy Novgorod Lobaçevskiy Devlet Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ve Dünya Tarihi Enstitüsü, Rusya Tarihi ve Politikası Bölümü, cumhurkaygusuz@gmail.com Nijniy Novgorod / Rusya Federasyonu.

ORCID ID: 0000-0002-1640-9439

*** Doç. Dr., Nijniy Novgorod Lobaçevskiy Devlet Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ve Dünya Tarihi Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Kültürel Dil Bilimi Bölümü, abidulinam@gmail.com Nijniy Novgorod / Rusya Federasyonu.

ORCID ID: 0000-0002-3322-0240

**** Doç. Dr., Saratov Devlet Hukuk Akademisi, Tarih Siyaset Bilimi ve Sosyoloji Bölümü, moiseevaen@rambler.ru Saratov / Rusya Federasyonu.

ORCID ID: 0000-0002-1051-457X

gerçekleştirdikleri seyahatlerden edindikleri izlenim ve tecrübeler ışığında kendi entelektüel kimliklerini hangi temelde inşa ettiklerini, günlük hayata istinaden kullandıkları davranış ve anlatı kalıplarını ve Ortadoğu başta olmak üzere; seyahat ettikleri farklı coğrafyaları nasıl anlattıklarını kavramamızı da sağlamaktadır. Gezileri esnasında farklı insanlarla tanışmak için özel bir çaba sarf eden Paşkova, söz konusu tanışma süreçlerinden elde ettiği izlenimleri de okurlarına aktarmıştır. Öte yandan, büyük hayranlık duyduğu güçlü Doğulu erkek imajının etkisiyle kaleme aldığı eserlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan erkek toplumunun genel bir portresini de oluşturmaya gayret etmiştir. Yine Osmanlı eyaletlerinde ikamet eden farklı sosyal sınıflara, dinlere ve etnik kökenlere mensup kadın ve erkeklerin aralarındaki fiziki ve davranışsal farklılıkların yanı sıra, kültürler arası evlilikler de yazarın üzerinde hassasiyetle durduğu bir başka önemli detay olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar sözcükler: Lidiya Paşkova, Lübnan, Sinop, Palmira, Osmanlı İmparatorluğu, Doğu toplumu, oryantalizm.

The image of Men and Women in Ottoman Provinces in the Travelogues of the Russian-born French writer Lidia Pashkova

Abstract

The article contains the analysis of the works of the Russian-French writer, traveler and journalist Lydia Pashkova. The rich literary heritage of Pashkova and especially her travelogues that were written during her travels to the Ottoman provinces abound with a detailed description of the general structure of the societies living in these regions, as well as the image of men and women. The portrayal of the Muslim Eastern population trying to enter the process of modernization from the point of view of a female writer of that period allows us to trace in detail the changes that have occurred in the social structure of the respective provinces. Besides, the works written by Pashkova show the basis on which the enlightened women of the period built their intellectual identity in the light of the impressions and experiences they received from their travels, the behavior and narrative patterns they used in relation to daily life, and especially in the Middle East. It also allows us to understand how they describe the different regions they travel to. Special attention is paid to Lydia Pashkova's impressions of meeting different people during her travels. She often admired Oriental men. Therefore, the Russian-French traveller placed a special emphasis in her travelogues on creating a collective portrait of a man of the Ottoman Empire. She also described the differences in both the appearance and character of men and women from different provinces of the state. In addition, the article draws attention to Pashkova's attitude to cross-cultural marriages.

Keywords: Lidia Pashkova, Lebanon, Sinop, Palmyra, Ottoman Empire, Eastern society, orientalism.

Giriş

Bir tarihî, kültürel olgu olarak Osmanlı eyaletlerine yapılan geziler üzerine gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların tetkik süreci esnasında rastladığımız, Rus Hanedanına mensup Prenses Lidiya Paşkova (1845-19..)¹ tarafından 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusça ve Fransızca olarak kaleme alınmış seyahatnameler oldukça ilgi çekicidir. Seyahat olgusunun çeşitli yönlerini ihtiva eden ve dönem itibarıyla Doğu'nun genel manada beşeri bir portresini yeniden yaratmaya imkân tanıyan Paşkova'nın gezi notları, akademik düzeyde bir ilgiyi hak etmektedir. Seyahatleri esnasında Mısır, Filistin, Suriye, Türkiye, Çin ve Japonya'da bulunan Prenses Paşkova, özellikle 1869 ve 1886 yılları arasında pek çok kez seyahat ettiği İstanbul'da uzun süre ikamet etmiştir (Pashkova, 1886: 83). İstanbul'un yanı sıra Sinop, Şam, Bursa ve İzmir gibi pek çok farklı şehir de yine söz konusu seyahatnamelerde ayrıntılı bir biçimde yer almaktadır. Öte yandan, Ortadoğu coğrafyasına uzun süreli seyahatler gerçekleştirmiş olan Paşkova'nın geleneksel kıyafetler içinde 1881 yılında çektiği ve bugün Fransız Ulusal Kütüphanesinin resmî sitesinde görüntülenebilen fotoğrafı da yazarın yaşadığı döneme göre son derece hareketli olarak nitelendirilebilecek hayatının ve ilginç gezilerinin en önemli yansımalarından biri olmaktadır.

Kadın seyyahların Osmanlı eyaletlerine yaptıkları geziler de dâhil olmak üzere, seyahat olgusunun irdelendiği gezi literatürü oldukça geniştir. Fransız Clio dergisinin tarihte iz bırakmış kadın gezginlere ithaf edilen özel sayısı (Clio. 2008) ile birlikte Barbara Hodgson (Hodgson, 2002), Françoise Lapeyre (Lapeyre, 2007) ve Alexandra Lapierre'in (Lapierre, 2007) çalışmaları da bunlara örnek gösterilebilir. Öte yandan, M. A. Semenova'nın 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında kaleme alınan kişisel gezi notlarındaki Müslüman kadın imajı ve algısını irdelediği (Semenova, 2013) makalesi de yine bu kapsamda değerlendirilmektedir. Lakin mevzubahis konu ile ilgili araştırma yapan bu yazarlar, Lidiya Paşkova'nın seyahatnamelerine ilgi göstermemişlerdir. Hayatı boyunca Rusya ve Fransa'da ikamet eden ve eserlerini Rusça ve Fransızca olarak kaleme alan Prenses Lidiya Aleksandrovna Paşkova, ilginçtir; Fransız ve Rus tarihçilerin de dikkatinden kaçmıştır. Buna ek olarak, kendisinin biyografik bilgilerine ulaşmak da oldukça güçtür: Bahsi geçen bilgileri yalnızca seyahatlerinde tuttuğu günlüklerde veya dönemin basınında hakkında çıkan bazı haberlerde görmek mümkündür. Örneğin 1879 tarihli Fransız kadın gazetesinde yer alan bir haberde kendisi ile ilgili olarak "Mısır ve Suri-

1 Biyografisine istinaden oldukça az bilgi bulunan Prenses Paşkova'nın kesin ölüm tarihi bilinmemektedir. Hayatı boyunca iki kez evlenmiş olan Paşkova, ikinci eşi olan yazar-diplomat İppolit Aleksandroviç Paşkov sayesinde özellikle Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki konsolosluklarda pek çok üst düzey diplomat ile tanışıp kişisel dostluklar kurmuştur.

ye'de yaşayan Madam Paşkova, kimi zaman Şam ve Kahire toplumlarının ileri gelenleri ile birlikte kimi zaman ise Lübnan'ın dağlarında bir başına zaman geçirmektedir. Palmira'yı ve Piramitleri de ziyaret eden gözü pek seyyah, Rusların karakteristik niteliklerine uygun olarak gittiği her yerde çok iyi gözlem yaparak bu gözlemlerden edindiği izlenimlerini eserlerinde başarılı bir şekilde aktarmaktadır” şeklinde ifadeler yer almıştır (La Gazette des Femmes, 1879: 5). Bununla birlikte, dönemin Fransız gazetecileri de makalelerinde Paşkova'ya duydukları hayranlığı “Bir gün Fuzhou kentinde General Theng-Ki-Tung'un misafiri iken bir başka gün Paris'in cemiyet hayatında boy gösteren gözü pek gezgin Paşkova'yı bugün tüm Figaro okuyucuları yakinen tanımaktadır.” gibi sözlerle dile getirmişlerdir (Figaro, 1885: 131). Fransız toplumunun belirli kesimlerinde Paşkova'ya ve eserlerine karşı ortaya çıkan bu ilgide yazarın renkli kişiliğinin yanı sıra, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde giderek belirginleşen Rus-Fransız yakınlaşmasının da etkisi büyüktür.

Fransız araştırmacı Claire Barat'a göre, Paşkova'nın eserleri; özellikle de “Mithridatis'in Eski Başkentinde ve Diyojen'in Ana Vatanında Altı Ay” (Paschkoff, 1888-1889) “özgür bir kadının başından geçen maceraların lirik bir dille anlatıldığı” (Barat, 2005: 14, 15) ve turistik nitelikleriyle ön plana çıkan seyahat notlarıdır. Ancak Barat'ın bu değerlendirmesinin oldukça yüzeysel olduğunu belirtmekte fayda var. Zira Paşkova'nın beşeri meseleleri ele aldığı ve içinde yaşadığı toplumu sosyal açıdan değerlendirdiği seyahatnameler, “turistik” bir içerikten daha fazlasını barındırmaktadır. Rusya İmparatorluğu'nda köylü serfliğinin (toprağa ve çiftlik sahiplerine bağlı ve tâbi olma durumunun) 1861 yılında kaldırılmasının ardından ortaya çıkan yeni sosyal düzenin ve kültürel gelişimin bir temsilcisi olarak kabul edilen ve “yeni çağın bağımsız kadınları” olarak nitelendirilen Lidiya Paşkova ve çağdaşları hakkında S. A. Ekştut'un monografisinde kullandığı şu ifadeler dikkat çekicidir: “... böyle bir kadın sadece içinde yaşadığı topluma değil, aynı zamanda ülkeyi yöneten iktidara da kendini idame etme ve kaderini bizzat tayin etme hususlarında kafa tutmaktadır. Tıpkı daha önceden olduğu gibi, kendisine çevresi tarafından dikte edilenden ziyade, canının istediği gibi karar almaya hakkı olduğunu da büyük bir zafer edası ile yüksek perdeden dile getirmektedir.” (Ekştut, 2012: 129). Konuya ilişkin çalışmalar yapan bir başka araştırmacı A. V. Tolstokorova da kadınların gerçekleştirdikleri bağımsız seyahatleri modern çağın yeni bir akımı şeklinde nitelendirerek “mekansal kurtuluş” (Tolstokorova, 2016: 136) olgusunu bu seyahatlerin bir sonucu olarak görmektedir. Tolstokorova'ya göre, kadın gezginlerin uzun süreli seyahatler esnasında tuttıkları notlarda ve kaleme aldıkları hatıratlardaki izlenim ve değerlendirmelerden dönemin kadınının toplum içindeki konumunun nasıl radikal bir değişime uğradığı-

ni ve bağımlı kadından kendi kendine yetebilen bağımsız bir bireye nasıl dönüştüklerini anlamak mümkündür (Tolstokorova, 2016: 145).

Rus gezgin Prenses Lidiya Paşkova tarafından keleme alınan seyahatnamelerdeki kadın ve erkek imajı, çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Paşkova'nın bahsi geçen toplumların kadın ve erkek fertlerini nasıl gördüğü, dış görünüşlerini nasıl değerlendirdiği, gelenekleri hakkında neler yazdığı ve kendisinin kaleme aldığı bu görüşlerin dönemin Avrupa merkezli fikir akımlarını ne derecede yansıttığı gibi sorulara yanıt aranırken, yazarın kültürlerarası evlilik olgusuna nasıl yaklaştığı da yine makalemizin muhteviyatında kendisine yer bulmaktadır. Öte yandan, Paškova'nın çeşitli Fransız dergilerinde yayımlanan ve araştırmamıza dâhil olan seyahat notları (Paschkoff, 1877; Paschkoff, 1888-1889) ve *Uzakdoğu ve Ortadoğudaki Fransız ve İngiliz Kolonileri* (Bir dünya gezginin seyahat notlarından) (Paşkova, 1886) isimli kitabı da dönemin Ortadoğu halklarının genel tasvirini zenginleştirmektedir.

Paşkova ve Oryantalizm

Paşkova'nın notlarında göze çarpan karakteristik özelliklerden biri de yazarın seyahat ettiği ülkelerin tarihi ve kültürel miraslarına ayrıca dikkat çekmesidir ki bu durum, hem dönem itibarıyla Batı'da kaleme alınan Doğu incelemelerinde sıkça karşımıza çıkan Oryantalist söylemin hem de okuyucu nezdinde “meraklı bir gözlemci” imajı yaratmanın olmazsa olmazıdır. Buna karşın, seyahatnamelerin insan odaklı olmaları ise onları geleneksel Şarkiyatçı anlatıdan kopartarak Avrupa merkezli söylemin ötesine taşımaktadır. Öte yandan, Paşkova'nın emperyalist birtakım fikirleri savunduğunu; özellikle de Batı'nın Doğu'yu medenileştirme misyonunu bir ölçüde benimsediğini söylemek mümkündür. Lakin Batı medeniyetinin sahip olduğu yüksek potansiyelin bilincinde olması ve bahsi geçen medenileştirme misyonunda kendince bir fonksiyon icra etmesi, yazarın Batı'nın Doğu üzerinde hegemonya kurma hakkını otomatik olarak tanınması anlamına da gelmemektedir. Paşkova tarafından kaleme alınan ve özellikle yerel halkların yaşam biçimlerine ve imajlarına özel bir önem atfedilen seyahatnamelerde tarihî, kültürel, etnografik, iktisadi ve coğrafi meseleler eşit ölçüde ele alınmıştır. Bu noktadan hareketle, Lidiya Paşkova'nın eserlerinin egzotik bir Doğu macerasından ziyade, söz konusu coğrafyada yaşayan halkların sürdürdükleri gündelik hayatlara gerçekçi bir bakış açısını yansıttığını söylemek mümkündür.

Renee Champion'un “Gertrude Bell'in Suriye (1907) ve Mezopotoma'ya (1911) Yaptığı Gezilere Dair Hikâyeler: 20. Yüzyılın Başı İtibarıyla İkili Ortantalizm” adlı çalışmasında sık sık vurgu yaptığı “hibrit karakter”

Paşkova'nın anlatılarında da kendini göstermektedir. Peki, nedir bu hibrit karakter? Getrude Bell'in seyahat notlarını detaylı bir şekilde inceleyen Champion bu soruya şöyle bir yanıt veriyor: "bahsi geçen seyahat notlarında âdeti iç içe geçmiş olan etnografya, tarih, arkeoloji, coğrafya ve siyaset seyahatnameleri özgün ve beşeri kılmanın yanı sıra, onları geleneksel Oryantalist söylemden de ayırmaktadır" (Champion, 2018). Dolayısıyla, Paşkova'nın seyahat notları için de hibrit karakterli tanımını kullanmak çok da yanlış olmayacaktır. Zira eserlerinde ziyaret ettiği yerlerin gelenek ve göreneklerden başlayarak coğrafyasına, tarihine, siyasetine, ekonomisine ve arkeolojik zenginliklerine kadar uzanan geniş bir yelpazede okuyucularını bilgilendiren Paşkova, Doğu'nun klişeleşmiş banal tasvirlerini üreten mütevazı bir gözlemci olmakla yetinmemiştir. Paşkova'nın notlarında bir mozaik olarak nitelendirilen Doğu'yu geleneksel Oryantalist söylem çerçevesine sığdırmak mümkün olmadığı gibi yazarın kaleme aldığı eserlerin bu söylemin tamamen dışında kaldığını ifade etmek de imkânsızdır. Çünkü Avrupa gelenekleri ile şekillenen bir kültürde eğitim almış olan Paşkova'nın Avrupa merkezli Doğu algısını kökten reddetmesi fiilen mümkün değildir.

Paşkova'nın Aktardığı Erkek İmaji

Gezileri esnasında pek çok farklı insanla tanışan Paşkova, gittiği ülkelerdeki yerli halkları yakından tanımaya özellikle gayret göstermiş ve söz konusu deneyimlerini çağdaşlarıyla paylaşmıştır. Ataerkil Osmanlı eyaletlerindeki güçlü erkek figüründen etkilenen Paşkova'nın çizdiği genel doğulu erkek imajının oluşum sürecine, tanıştığı Arap ve Türklerin kendisinde bıraktığı izlenimler doğrudan katkı yapmıştır. Ortadoğu'ya gerçekleştirdiği seyahatlerde yaptığı gözlemlerde erkeklerin fiziksel özelliklerine de dikkat eden Paşkova, Şam ve Beyrut'ta birçok kez görüştüğü Cezayir halk kahramanı Abdülkadir el-Cezairî hakkında kaleme aldığı satırlarda kendisinin fiziksel niteliklerinden şöyle bahsetmiştir: "Abdülkadir fazla uzun boylu olmamasına rağmen yakışıklı ve görkemliydi." (Paşkova, 1886: 80). Aynı dönemde Bursa'ya yaptığı seyahatte Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) ve ailesi ile de tanışan Paşkova, Paşa'ya olan hayranlığını ise "Onun güzel görünüşüne hayran kaldım. Beyaz bir ceket ve kaftan giyen Paşa'nın üstün zekâsını yansıtan yüzü, gülümsemesi ile daha da parılıyordu. Kendisinin mükemmel dış görünüşü sonsuza kadar hafızama kazındı." (Paşkova, 1886: 90) sözleriyle ifade etmiştir.

Birçok kez gittiği Beyrut'a ilk gezisini 1868 yılında yapan Paşkova, kendisinde oldukça pozitif izlenim bırakan bir genç ile karşılaşmasını anlatırken gencin dış görünüşünden şöyle bahsetmektedir: "Altın işlemeli bir eğer üzerinde turkuazla süslenmiş ipek dizginleri ellerinde tutan bu süvari ile sık sık karşılaşmaktaydım. Kederli bir yüz ifadesine sahip bu genç adama

çevredeki insanların saygı dolu bakışları eşlik ediyordu. Daha sonra bana bu süvarinin Şehab soyundan son Beyrut Emiri Beşir'in torunlarından biri olduğu bilgisi verildi.” (Pashkova, 1886: 72). Paşkova kaleme aldığı seyahat notlarında Bedevilerden bahsederken de onları genellikle Asurlulara, Perslere ve Fenikelilere benzetmektedir. 9 Mart 1872 tarihinde Mısır'dan Palmira kentine geçen Paşkova'nın yolu göçebe bedeviler ile kesişir ve kendisini konuk eden Bedevi şeyhinin haremını de ziyaret ederek eşleri ile tanışır. Şeyh ile tanışmasını ise “Oldukça güçlü bir fiziğe sahip olan Şeyh, tıpkı Ninova kabartmalarındaki Asurlular gibi görünüyordu. Bizi karşıladıktan sonra bizzat kamp kurduğumuz derenin kıyısına kadar da eşlik etti.” (Paschkoff, 1877: 161, 164) ifadeleri ile aktarmaktadır.

Paşkova Beyrut'ta tanıştığı Lübnan Valisi Rüstem Paşa (1814-1895) ile ilgili görüşlerini aktarırken Paşa'nın karakter özelliklerine ve hayat tarzına ayrıca değinmiştir. Dönemin pek çok Osmanlı diplomatı gibi Avrupalı bir yaşam stilini benimseyen ve kentin Avrupalıların yoğun olarak yaşadığı bölgesinde ikamet etmeyi tercih eden Rüstem Paşa'nın etnik kökeni de Paşkova'nın dikkatinden kaçmamıştır: “Şehirde Lübnan Polis Teşkilatına mensup kalabalık bir süvari birliğinin eşlik ettiği ve dört atın çektiği arabasında büyük bir ciddiyetle seyahat eden Paşa, kışları Beyrut'un Avrupa mahallesinde yıllığına 5 bin frank ödediği evinde kalmaktadır. İtalyan şarkıcı Catalani ile bir Osmanlı paşasının oğlu olduğu ifade edilen Paşa'nın ailesi ilgili bir diğer söylenti de Topkapı Sarayı'nda dünyaya geldiği ve annesinin güzel bir İtalyan olduğu yönündedir. Bizzat Sultan Abdülaziz'in emriyle Fransa'nın Nice şehrinde istihbarat ve casusluk faaliyetleri ile iştilal ettiği söylenen Rüstem Paşa, Said Paşa'nın vefatından sonra da Sardunya Adası'na elçi olarak atanmıştır. Akabinde, buradan önce Floransa'ya, daha sonra Roma'ya, oradan da en son St. Petersburg'a elçi olarak gönderilmiştir. Üç yıl boyunca kaldığı St. Petersburg'da Romanov Hanedanı mensuplarının katıldığı ayı avlarına iştirak etmiş ve bu avlardan birinde talihsiz bir biçimde yaralanmıştır. Hayvan ile yakın temasa girdiği esnada ayı, pençesi ile Paşa'nın burun derisini parçalamış ve çenesinde de ciddi bir ezilmeye sebep olmuştur.” (Pashkova, 1886: 76).

1888 yılında dönemin Rus Konsolosu ve eşinin daveti üzerine Odessa üzerinden geldiği Sinop'ta altı ay kalan Lidiya Paşkova, şehirde bulunan kutsal mekânları ziyaret etmiş ve buralarda gözlemlediği ilginç insan manzaralarını da seyahat notlarında aktarmıştır. Seyid İbrahim Bilal Türbesi'nde gördüğü genç bir erkeğin fiziksel özelliklerini kayda alan Gezgin, dört yaşındaki hasta evladına çare bulmak maksadıyla türbeyi ziyaret ederek çocuğunun başında Kuran-ı Kerim okuyan bu genç babadan “muhteşem görünüme sahip heybetli bir adam” (Paschkoff, 1888-1889: 406) şeklinde

bahsetmiş ve adamın o anda yaşadığı elem ve kederden ziyade Türk erkeklerinin ideal güzelliğine vurgu yapmıştır.

Seyahatnamelerinde Lübnanlılardan “adonis”² olarak bahseden Paşkova, fiziksel nitelikleri sebebiyle kendisinde büyük hayranlık uyandıran Lübnanlı erkekleri, genelde görgü kurallarına pek riayet etmemeleri ve kaba olmaları nedenleriyle eleştirmiştir: “Son derece güzel bir dış görünüşe sahip olan Lübnanlı erkekler ile iletişim kurmanın beyhude olduğu kanaatindeyim. Zira dış güzellikleri sebebiyle oluşan illüzyon, kendileriyle konuşmaya başladığınız andan itibaren hemen kayboluyor. Çünkü oldukça kabalar.” (Pashkova, 1886: 78). Dikkat edilirse Paşkova, Lübnanlılardan bahsederken kişiler özelinde değil, genel bir değerlendirme yapmaktadır.

Ortadoğu toplumlarının dönemin okuyucularının zihninde yarattığı egzotik atmosfer Lidiya Paşkova tarafından kısmen de olsa kullanılmıştır. Seyahatnamelerinde hedef kitlesinin beklentileri doğrultusunda tasvirler yapmaya özellikle çaba sarf eden yazar, bu sebeple okuyucuların önemli bir kısmını teşkil eden kadınların ilgisini çekme gayesi ile Ortadoğulu erkeklerin fiziksel niteliklerine ve güzelliklerine mütemadiyen vurgu yapmıştır. Malum olduğu üzere, Batılı yazar ve seyyahların gezi notlarında çokça yer verdikleri oryantalist söylemde önemli bir rol oynayan fiziksel nitelikler, Paşkova'nın da eserlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Elbette seyahatnamelerinde yerli erkeklerin güzelliklerine bu kadar atıf yapması sebebiyle Paşkova'nın gezileri esnasında bazı gönül münasebetleri yaşadığını varsaymak mümkündür. Lakin detaylı olarak incelediğimiz notlarında kendisinin Ortadoğulu ya da Kuzey Afrikalı bir erkekle herhangi bir yakınlaşmasına ilişkin bir ayrıntı bulunmamaktadır. Bununla birlikte Paşkova, yaşadıkları toplumda yüksek mevki sahibi erkeklerle birlikte yemek yemekten ve onlarla sohbet etmekten hiç çekinmemiştir. Örneğin kendisine bizzat çay ikram eden Abdülkadir el-Cezairî ile uzun sohbetler gerçekleştirmiş, yine Cezairî'nin günlüğü 20 franktan tahsis ettiği yardımcı rehberler ile birlikte seyahat etmiştir (Pashkova, 1886: 80). Ayrıca Palmira'da bir aşiret şeyhi ile akşam yemeği yemiş, Bursa'da ise Ahmet Vefik Paşa'nın evinde kalmıştır. Paşkova her ne kadar samimi ilişkiler kursa da yabancı erkekler ile arasına belirli bir sosyal sınıır koymayı da ihmal etmemiş ve onlarla daha fazla yakınlaşmaya gerek duymamıştır. Zira toplumlar arasındaki kültürel farklılıklar Paşkova için en belirleyici etkenlerden biri olmaktadır. Özellikle Bedevilerin yaşam tarzı ile ilgili olarak önceden tasavvur ettikleriyle realite arasındaki uçurum kendisinde büyük hayret uyandırmıştır. Palmira'da bulunduğu esnada tanıştığı ve bir süre birlikte seyahat ettiği Bedeviler, kendisinin ipek kumaştan imal edilmiş ayakkabılarına dikkatle baktıktan sonra Paşkova'ya şunları söylemiştir:

2 Yunan mitolojisinde Afrodit'in âşık olduğu ölümlü.

“Sen kocanın ne işine yararsın ki? Veya kocan seninle ne yapabilir? Ayakların o kadar küçük ki, muhtemelen bir günlük yolu bile yürüyemezsin” (Pashkova, 1886: 80). Söz konusu ifadeleri kadını bir iş gücü unsuru olarak gören Bedevilerin vahşiliklerinin bir tezahürü olarak değerlendiren Paşkova, ilgili seyahatnamesinde şu satırları kaleme almıştır: “Çölde bir yerden bir başka giden Bedevi kervanları ile birçok kez karşılaştım ve Bedevi erkeklerin kendi eşlerine ve aslında tüm kadınlara karşı olan tavır ve yaklaşımları karşısında her seferinde hayretler içerisinde kaldım. Kendileri at veya deve sırtında seyahat ederken kadınlar ise ağır yükleriyle birlikte yürümek durumundaydı.” (Pashkova, 1886: 87).

Bir toplumda erkeklerin kadınlara olan genel yaklaşımının o toplumun medeniyet seviyesini belirleyen en önemli göstergelerden biri olduğuna inanan Paşkova, bir Türk’ün sokak ortasında eşini acımasızca nasıl dövdüğüne kendi gözleriyle şahit olmuştur. Fakat bu durumdan ziyade kendisini daha fazla etkileyen olay, söz konusu karı kocanın çevreden müdahale edip onları barıştırmak isteyenlere karşı koymaları, sonra da kavgaya kaldıkları yerden devam etmeleri olmuştur. İlgili seyahatnamesine “Türk kadınları Avrupalı hemcinslerinin iyi niyetine güvenmiyor.” şeklinde not düşen Paşkova’ya göre kadın dayanışmasından doğan samimi dostluğunun ne anlama geldiği henüz kavrayamayan Türk kadınları, erkekler uğruna her daim birbirlerini öldürmeye hazırdır (Pashkova, 1886: 88). Kadınların erkeklere olan iktisadi ve sosyal bağımlılıklarından kurtulmalarını son derece önemseyen gezgin, yukarıda belirtilen veya benzer kadın davranışlarını her zaman sert bir biçimde eleştirmiştir.

Paşkova’nın Doğulu Kadınları

Araştırmamıza konu olan seyahatnamelerde, Ortadoğu coğrafyasında yaşayan kadınlardan genellikle topluca bahsedilmiş; söz konusu kadınlar eşlerden, kız kardeşlerden ve kız evlatlardan teşekkül bir topluluk şeklinde yazarın değerlendirmelerine konu olmuştur. Örneğin Abdülkadir el-Cezairî’nin on tane hanımının bulunduğu bahseden Paşkova, zaman zaman kadınların sahip oldukları fiziksel güzelliğe de vurgu yapmıştır. Rüstem Paşa’nın kendisine hediyeler veren kızlarının muazzam derecede güzel ve alımlı olduklarını ifade eden Paşkova (Pashkova, 1886: 90), Palmira’ya yaptığı seyahat esnasında tanıştığı Bedevi şeyhinin eşlerini tarif ederken de “Neredeyse bembeyaz bir tene sahip bu güzel yüzlü kadınların pembe yanakları ve iri gözlerini çevreleyen kalın kirpikleri bende büyük bir hayranlık uyandırdı.” (Paschkoff, 1877: 164) ifadelerini kullanmıştır. Sinop’ta yaşayan Çerkes kadınlarının seyahat ettiği bölgelerde gördüğü en güzel kadınlar (Paschkoff, 1888-1889: 412) olduğunu belirten Paşkova, Beyrut’ta bizzat tanışıp sohbet ettiği Emir Beşir’in ailesine mensup kadınlardan da

oldukça etkilenmiştir: “Son derece güzel olan bu kadınlar genellikle eski Lübnan adetlerine göre giyinmeyi tercih ediyor. Özel gün ve bayramlarda ise üzeri altın ve gümüşlerle süslü kalpağa benzeyen başlıklar taşıyorlar.” İzmirli kadınlardan da “Smirnili güzeller” olarak bahseden Paşkova, onları da çok güzel ve iyi huylu olarak tasvir etmiştir (Pashkova, 1886: 72).

1869 ile 1886 yıllarını kapsayan dönemde birçok kez İstanbul’a seyahat eden Paşkova, kaleme aldığı gezi notlarında İstanbullu kadınlardan çokça bahsetmektedir. Özellikle İstanbul sosyetesine mensup olup Avrupalı misafirlerini evlerinde ağırlamakta bir beis görmeyen bazı devlet adamlarının eşleri gezginin dikkatini çekmiştir. Örneğin Ali Kabuli Paşa’nın eşi, Said Paşa’nın gelini ve Halil Paşa’nın eşi Paşkova’nın tanışıp gezi notlarına aktardığı isimlerden bazılarıdır (Pashkova, 1886: 84). İstanbul’un Büyükdere semtinde ikamet eden kadınların yaşam tarzlarına ilişkin değerlendirmeler de yapan Paşkova, söz konusu hanımlar hakkında şunları yazmıştır: “Tıpkı Avrupa’nın turistik bölgelerinde tatil yaparmışçasına bir hayat süren bu hanımefendiler akşamları genellikle kayık gezintisine çıkmayı tercih etmektedir. Bu camiaya öyle ya da böyle mensup olan her kadın bir şekilde üç küreklî bir kayığa sahip olmalı ve altın işlemeleri olan kadife ya da satenden dikilmiş elbiseler giymelidir. Yaklaşık 3 ila 4 bin frank civarında bir rakama satın alınabilen bu kayıkların aylık maliyetleri ise 400 frank gibi bir rakama tekabül etmektedir. Büyükdere’li kadınların bir başka eğlencesi de Belgrad ormanlarında yapılan fayton gezileridir. Anlaşılabileceği üzere boğazda yaşamak Fransa’nın turistik beldesi Vichy’de tatil yapmaktan daha pahalıdır.” (Pashkova, 1886: 85).

Osmanlı eyaletlerine seyahat eden hemen her Rus gezgin gibi harem olgusu Paşkova tarafından da irdelenmiştir: “Haremdeki hayatın ilginç hiçbir tarafı yok. Tamamen tembellik yapmak üzerine kurulu. Burada yaşayan kadınların yaptıkları tek şey gündüzleri üzerinde uzandıkları sedirlerini bir ağacın gölgesinden bir başka ağacına taşımak ve akşam olunca da içeriye almaktan ibaret.” (Paschkoff, 1888-1889: 412). Konu ile ilgili çalışmasında M. A. Semenova şu tespitlerde bulunuyor: “Müslüman halkların yaşamlarında önemli bir yer teşkil eden harem olgusuna istinaden Rus gezginlerin genelde negatif bir tutum sergilediklerini görmekteyiz. Zira harem konseptini sağlıklı ve normal bir aile yaşamına engel bir faktör olarak değerlendirmekteydiler.” (Semenova, 2013: 153).

Sadece kadınlardan teşekkül sosyal gruplar dâhilinde gerçekleştirilen sohbetler ise Paşkova’ya oldukça sıkıcı gelmekteydi. Bu duruma ilişkin en iyi örneklerden biri, Beyrutlu hanımlar için yazdığı şu satırlar olmaktadır: “Kendileriyle sohbet ettiğinizde genelde çocukların, hizmetçilerin ya da evdeki tuvaletlerin sayısı üzerine konuşuyorlar. Bunun dışında paylaşabi-

lecekleri herhangi bir şey yok. Beyrutlu kadınlar sanki bir bahçede yetiştirilen çiçekler gibiler. Açıp solmaktan başka bir işlevleri yok. Hiçbir şeyi düşünmüyorlar. Yeni bir elbise satın almaktan ya da kocalarına bir erkek çocuk daha doğurmaktan başka bir dertleri yok.” (Pashkova, 1886: 72). Bu noktada bir hususun altını çizmekte yarar var: Paşkova'nın seyahatnamelerinde kadınlardan genellikle toplu olarak bahsetmeyi tercih etmesindeki önemli etkenlerden biri dönemin geleneksel oryantalist söylemlerindeki genel eğilim, bir diğeri ise herhangi bir kişiyi ön plana çıkarmadan bilinçli bir şekilde kendi hemcinslerinden toplu olarak bahsetme isteği olmaktadır. Buna rağmen Paşkova, kendisi üzerinde önemli etki bırakan güçlü kadınlara az da olsa gezi notlarında yer vermiş ve bu sayede bahsi geçen geleneksel oryantalist söylemlerin genel kalıpları dışına çıkmıştır. Fransız araştırmacı Sarga Moussa'ya göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında Ortadoğu coğrafyasına seyahat eden kadın gezginlerin büyük çoğunluğu oryantalist etkisinden kaçınmaya gayret ederek gezdikleri ülkelerde gördükleri kadınların kaderleri ile daha yakından ilgilenmişlerdir (Moussa, 2012: 249). Bu bağlamda, Paşkova'nın gezi notlarını incelediğimizde, kişilik özellikleri nedeniyle yazarın üzerinde etki bırakan bazı kadınların tasvirleri ile de karşılaşmaktayız. 1880 yılı itibarıyla Kadıköy'de ikamet eden Paşkova, sık sık Beylerbeyi Sarayı civarına faytonla gitmekte ve adını paylaşmadığı Osmanlı hanedanına mensup bir prensesten bahsetmektedir: “Civardaki en yüksek tepeye inşa edilmiş konağında ikamet eden bu Türk prensesi eski âdetlere göre hayat sürmekte, hadım edilmiş erkek hizmetçiler ve köleler ile birlikte ebedî keyfin tadını çıkarmaktadır” (Pashkova, 1886: 86). Aslında Paşkova yukarıda “ebedî keyif” olarak adlandırdığı yaşam biçiminden çok da hazzetmemektedir. Zira aynı eserin ilerleyen sayfalarında bahsi geçen bir başka hanımefendi de benzer bir hayat tarzına sahip olmasına rağmen, Paşkova söz konusu yaşamı “korkunç” olarak nitelendirmektedir: “Beni evinde ağırlama nezaketini gösteren bu zengin hanımefendi, konağında köleleri ile birlikte yaşamaktadır. Kendisi bütün gün boyunca yatıp uzanır, sigara içer, biraz dolaşır, daha sonra banyo yapar ve tekrar uzanıp sigara içer. Herhangi bir kitap ya da dergi okumayı tercih etmez. Genç yaşında dul kalmış bu Türk hanımın sürdüğü hayat bana korkunç göründü. Yat ve sigara iç. Sonra bir sigara daha yak ve yat. İmkânın olduğu hâlde hiç kimseye hiçbir fayda sağlamadan öylesine yaşamak bence tek kelimeyle korkunç.” (Pashkova, 1886: 90). Görüldüğü üzere Paşkova, aynı dönemde İstanbul'da yaşayan ve birbirine çok benzer hayatlar süren zengin bir dul hanım ile Osmanlı hanedanına mensup bir prensesi tasvir ederken farklı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Peki, neden bu kadınlardan birinin yaşam tarzından “ebedî keyif” şeklinde bahsederken, diğerini eleştirmektedir? Paşkova, seyahatnamelerinde bu soruya yanıt vermemektedir. Ka-

naatimizce Paşkova kaleme aldığı eserlerinde kendisine çok egzotik gelen bir konsepti tek bir kişinin suretinde yansıtmayı tercih etmekte ve bunu gezi notlarına dâhil ettiği diğer şahıslara yansıtmak istememektedir. Dolayısıyla, kendisine göre egzotik yaşam tarzının tek temsilcisi, İstanbul'un en güzel semtindeki yüksek bir tepede inşa edilmiş konağında hadım edilmiş köleleri ile yaşayan Osmanlı prensesi olmalıdır. Her ne kadar zengin de olsa sıradan bir dul bu payeyi hak etmemektedir.

Sinop'a gerçekleştirdiği seyahat esnasında tanışıp oldukça etkilendiği Hacı Dudu adındaki kadından da detaylı bir biçimde bahseden Paşkova, Rus Konsolosluğu'nun yakınında inşa edilmiş güzel bir eve sahip olan bu Rum asıllı hanımefendiyi tasvir ederken şu ifadeleri kullanmaktadır: "Sinop'ta yaşayan ve Ortodoks cemaatine mensup kadınlar arasında son derece otoriter bir konuma sahip olan bu hanımefendi, dul kaldıktan sonra kocasından kendisine miras kalan işi devralıp ticarete devam etmiştir. Rus-Türk Savaşı esnasında Rus bombardımanından zarar gören şehirdeki kiliseyi bizzat onartmıştır. Bundan dolayı da en ufak bir böbürlenme emaresi göstermeden mütevazı bir şekilde yaşamaktadır. Göze hiç de hoş görünmeyen geleneksel bir Rum kıyafeti ile dolaşmaktan da çekinmeyen Hacı Dudu'ya hayran kaldım." (Paschkoff, 1888-1889: 414). Görüldüğü üzere Hacı Dudu'nun iktisadi bağımsızlığı ve toplum nazarındaki mevcut konumu Paşkova'nın saygısını kazanmasına olanak tanımıştır. Yine Sinop'ta kaldığı dönemde tanıştığı ve adını okuyucuları ile paylaşmadığı bir paşanın yeğeni de yazarın sempatisini kazanmıştır. Tamamen alafranga usulde eğitim gören, piyano çalan ve çok iyi seviyede Fransızca konuşan bu genç kızdan etkilenen gezgin, ondan övgüyle bahsetmiştir (Paschkoff, 1888-1889: 412). Bu noktadan hareketle, Paşkova'nın yukarıda bahsi geçen genç kız hakkında yazdıklarından o dönem oldukça yaygın bir eğilim olan yerel halkların Fransız dili ve kültürü etkisi altında asimile edilmesi fikrine yakın bir pozisyonda yer aldığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Paşkova'nın Batı'nın Doğu'yu medenileştirme misyonu hususundaki muhakeme ve çıkarımları da emperyalist ideoloji düzleminde ele alınmalıdır. Malum olduğu üzere, Avrupa'nın aydınlanma dönemine ait bir kavram olan "uygarlaştırma misyonu", 1789'dan itibaren sömürgeci Fransa'nın önemli stratejilerinden biri hâline gelmiştir (Agareon, 1978: 62). Mevzubahis uygarlaştırma misyonu, Fransa'yı aydınlanma dönemi ideallerine ve zengin kültüre sahip bir ülke olarak nitelendiren şehir efsanesi ile Batı medeniyetinin bir bütün olarak diğer medeniyetlere karşı üstünlüğünü rehber edinen zayıf temelli bazı fikirler etrafında gelişmiştir. Fransa'nın bahsi geçen sömürge politikasını irdeleyen A. Ruscio da ilgili çalışmasında konuya ilişkin olarak "Beyaz adam, uygarlaştırma davasına ve misyonuna gerçekten inanmıştı." şeklinde ifadeler kullanmıştır (Ruscio, 1995: 93). Kuşkusuz Paşkova da Batı'nın söz konusu medenileştirme mis-

yonunu bir ölçüde benimsemiştir. Zira kendisinin bazı fikirleri ile dönemin Fransız ideologlarının fikirleri arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Özellikle “Doğu halklarını ancak ve ancak Katolik okulları uygarlaştırabilir.” (Paschkoff, 1888-1889: 410) şeklindeki sözlerinde yukarıda ifade ettiğimiz benzerliği görmek mümkündür. Yine Paşkova’nın bu fikri, sömürgeci Fransız elitlerinin önemli bir kesiminin savunduğu ve Katolik misyonerlerin yürüttükleri faaliyetlerin Fransa’nın Doğu’yu uygarlaştırma misyonunun ayrılmaz bir unsuru olduğunu savunan fikirlerle de örtüşmektedir. Katolik misyonerlerin faaliyetlerini temel alan düşüncenin fikir babalarından biri olan ünlü Fransız gazeteci Gabriel Charme tarafından meseleye ilişkin olarak kaleme alınan bazı çalışmalar (Charme, 1881) (Charme, 1883), o dönem çok ses getirmişti. Öte yandan, Charme da tıpkı Paşkova gibi özellikle hekim olan misyonerlerin yürüttükleri pratik çalışmaları ve eğitim alanında verdikleri hizmetleri takdir ediyordu. Bu noktada Paşkova’nın Charme’in çalışmalarına aşına olup olmadığı şeklindeki soruya verilebilecek yanıt ise “muhtemelen evet” şeklinde olacaktır. Zira Paşkova’nın çağdaşı olan Charme’in makaleleri özellikle 1880’li yıllarda ünlü Fransız dergilerinde sık sık yer almaktaydı.

Seyahatnamelerinde İstanbul’da ikamet eden bazı hanımlara özellikle yer veren Paşkova, söz konusu kişileri kadınların özgürleştirilmesi sürecinin önemli birer aktörü olarak görmektedir. Aziz Georgios Günü vesilesiyle Kadıköy’de düzenlenen kutlamada tanıştığı İzzet Paşa’nın annesi İkbal Hanım’la ilgili olarak şunları yazmıştır: “Neredeyse elli yaşında olmasına rağmen en fazla otuz beş gösteren İkbal Hanımefendi’nin çok güzel bir yüzü ve kendisine gizemli bir çekicilik katan mükemmel gözleri vardı. Harem hayatını âdeta yırtıp atarcasına geride bırakan bu cesur kadın, Belçika Konsolosluğu’nun Genel Sekreteri ile evlenmiş ve Hristiyanlığı kabul etmiştir. Türkiye’nin dışında da bir hayata sahip olma amacına ısrarla ulaşmak istemesi ve nihayetinde bunu da elde etmesi kendisinin güçlü bir karaktere sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Hayatta başardıklarıyla İkbal Hanım, Türk kadınının da çağdaşlaşma sürecinde yer alabileceğini kanıtlamaktadır.” (Pashkova, 1886: 86-87).

Paşkova’nın seyahatnamelerinde okurlarına aktardığı bir diğer husus da karma evlilik olgusudur. Avrupalı kadın ve Doğulu erkek veya tam tersi şeklinde vuku bulan bu tip evlilikler yazarın gezi notlarında kendisine yer bulmuştur. İzmir’de kaldığı esnada İbrahim Edhem Paşa’nın akrabası Said Bey’in hanımı ile tanışan yazar, bu deneyimini şu sözler ile aktarmaktadır: “Tam manasıyla gerçek bir Türk olan Said Bey’in İsviçreli hanımı kültürlü bir kadın. Çevrelerindeki diğer Türkler ve onların haremeleri ile yana yaşayan bu çiftin evlilikleri ilgimi çekti. Bu genç kadının sahip olduğu aşırı özgürlükçü fikirler söz konusu evlilikte hayat bulabilir mi gerçekten

bilmiyorum... Zira Türkiye’de yaşayan kadınların hayatı eğlenceli olmaktan çok uzak. Yine de bu odalık, bana gayet sessiz, mütevazı ve iyi görünen efendisinin yanından kaçmayı tercih etmemektedir.” (Pashkova, 1886: 72). Seyahat notlarında Fransızlar başta olmak üzere yabancı kadınlarla evlenme modasının varlıklı Türk erkekleri arasında giderek popülerleşmeye başladığının altını çizen Paşkova, bununla birlikte söz konusu müstakbel gelinlerin genellikle toplumun alt tabakasına mensup kadınlar arasından seçildiğini, bunların da bir nevi köle olduklarını dile getirmektedir. Bu bağlamda eski bir mürebbiyeye benzettiği, lakin aslen bir saatçinin kızı olan Said Bey’in İsviçreli eşini istisna olarak nitelendirerek şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Said Bey’in hanımı, varlıklı Türklerle sadece paraları ve malları için evlenen yabancı kadınlardan ya da Parisli bekçilerin veya ayak takımının kızlarından çok daha kıymetlidir.” (Pashkova, 1886: 81-82).

Paşkova için kadın olmak demek enerjik, azimli ve hayatını kökten değiştirebilecek güce sahip olmakla aynı anlama gelmektedir. Dolayısıyla, Avrupalı bir kadının Doğulu bir erkekle evliliği, ancak kadının kendi tercihiyle gerçekleşmişse ve kadın kocasının âdetlerini kabul etmemiş ise mantıklıdır. Bu bağlamda, Kadıköy eşrafından Cemil Bey ile evlenen ve kocasının âdetlerine harfiyen uyan bir Fransız gelin ise yazarın sert eleştirilerine maruz kalmaktadır: “Henüz yirmi üç yaşında olmasına rağmen tamamen Türkleşmiş olan bu kadın insan içine çıkmaktan fena hâlde korkmakta ve yüzünü her daim peçe ile kapatmaktaydı.” (Pashkova, 1886: 87). Öte yandan, Avrupa tarzı yaşam biçimini kabul etmiş ve bunu kendi hayatlarına tatbik etme başarısını gösteren Türk hanımlar da Paşkova’nın saygısını kazanmıştır.

Sonuç

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla kaleme alınmış olan seyahatnameler, Avrupa ve Rusya’daki aydın çevreler nazarında Doğu algısının nasıl şekillendiği hususunda mühim bilgiler ihtiva etmektedir. Makalemize konu olan Rus gezgin Paşkova’nın bıraktığı kültürel miras da bu bağlamda değerlendirilmekle birlikte, daha derin bir incelemeyi de hak etmektedir. Gezi notlarından edindiğimiz izlenimler ışığında son derece meraklı ve gözlem yapmayı seven bir kadın olduğunu ifade edebileceğimiz Lidiya Paşkova, seyahat ettiği ülkelerdeki turistik mekânlardan ziyade, o coğrafyada yaşayan toplumun hayat tarzına ve adetlerine odaklanmayı tercih etmiştir. Eserlerinde Doğu coğrafyasını bağımsız bir medeniyet olarak nitelendiren yazar, bununla birlikte söz konusu medeniyetin en kültürlü ve parlak temsilcileri olan aydınların genelde Batılı bir tutuma sahip olduklarının da altını çizmiştir. Öte yandan, kadın bağımsızlığının önde gelen savunucularından biri olması sebebiyle de gittiği her yerde benzer fikirleri paylaştığını umduğu hemcinslerini bulmaya çalışmıştır. Avrupa medeniyetinin bir temsilcisi olan

Paşkova'nın zihninde şekillenmiş olan Doğu imajı, kaleme aldığı metinlerde savunucusu olduğu özgürlükçü fikirlerle iç içe geçmiş durumdadır. Tam da bu sebeple ataerkil Ortadoğu coğrafyasında doğduğu hâlde erkek egemenliğini kırıp bağımsızlığına kavuşan kadınlara sonsuz bir saygı ve muhabbet duymaktadır. Eserlerinde Batı medeniyetinin olumlu etkilerinden istifade ederek medenileşen Doğululardan övgüyle bahseden Paşkova'nın bu tutumunu temellendirmek maksadıyla ortaya sürdüğü argümanlar ise "sağduyu" mantığı ile uyumluluk göstermektedir. Öte yandan söz konusu durum, 19. yüzyılın sonu itibarıyla yazılan seyahatnamelerin gezilen ülkelerden ziyade seyyahların mensubu oldukları entelektüel çevreler hususunda daha fazla ipucunu ihtiva ettiğini de doğrular niteliktedir. Ayrıca Paşkova'nın notlarında yerel halklara karşı olan ilgisini ifade ettiği kısımlarda gözlemlenen insancıl tutum da dikkatlerden kaçmamaktadır. Seyahatnamelerinde önemli bir yer tutan insanlardan genel bir tanımlama ile "Doğulular" şeklinde bahsetmekten kaçınmaya çalışsa da kimi yerlerde bu genellemeleri kullanmak durumunda kalmıştır. Yaptığı gezilerde kendisi ile yolları çakışan kişilerin büyük bir kısmından sosyal statülerinden bağımsız bir şekilde saygı ile bahsederken bazılarını ise küçümsemiştir. Dolayısıyla, Doğulu halkların sözüm ona tembelliğine ya da diğer başka olumsuz niteliklerine sık sık vurgu yapan basmakalıp oryantalist yaklaşımdan farklı olarak, yerel halkları aynı potada eritmekten imtina etmiştir. Avrupa merkezli Doğu algısının yarattığı basmakalıp fikirler yazarın dünyanın gerçek hâlini görüp değerlendirmesine engel değildir. Tabi bununla birlikte, Paşkova'nın Avrupa medeniyetinin üstünlüğü fikrine tamamen sıcak bakmadığını söylemek de çok zordur. Seyahatnamelerin beşeri karakteri, sıradan insanların günlük hayatta karşı karşıya kaldıkları sıkıntıların tasvirlerinde kendini göstermektedir. Geleneksel emperyalist söylemden farklı olarak, daha yüksek bir ırkın temsilcisinin daha düşük bir ırkın temsilcisine yönelik küçümsemesini Paşkova'nın eserlerinde görmekteyiz. Yazarın eserlerinde yer alan her birey özeldir. Tamamen kişisel tercihleri doğrultusunda planladığı ve gerçekleştirdiği seyahatlerinde "egzotik Doğu" arayışından imtina etmeye çalışan Paşkova, ziyaret ettiği ülkelerdeki günlük yaşamın farklı yönlerini ele almaya gayret etmiştir ki aslında bu durum araştırmamıza konu olan gezi notlarının temel niteliklerinden biridir. Prenses Paşkova'nın meraklı yapısı ve yolda karşılaştığı insanlarla kolayca iletişim kurabilme yeteneği Doğu'yu ve insanlarını farklı bir şekilde görmesini sağlamıştır. Yazarın görüşlerinin özgünlüğü, araştırmacı kişiliği ve dönem itibarıyla gündemde olan uluslararası meselelere ilişkin bilgi birikimi de kaleme aldığı metinleri değerli kılmaktadır. Sonuç olarak, mevzubahis seyahatnameler farklı bir Doğu'yu görmemize, 19. yüzyılın sonu itibarıyla hâkim olan zihinsel iklimi daha iyi anlamamıza ve Avrupa'nın kültürel tarihine dair anlayışımızı genişletmemize imkân vermektedir.

Kaynakça

- Barat, C. (2009). "Les antiquités de Sinope du Pont dans les récits de voyageurs (XVIIIe-XIXe siècles)". *F. Baratte éd., L'Antiquité vue par les voyageurs, 130e congrès national des sociétés historiques et scientifiques, La Rochelle 2005*, Vol. 130, No. 6, 7-16.
- Champion, R. (2021). "Gertrude Bell et ses récits de voyage en Syrie (1907) et en Mésopotamie (1911)". *Viatica [En ligne], n°HS2, mis à jour le: 21/01/2021*, <https://revues-msh.uca.fr/443/viatica/index.php?id=1051>. Erişim tarihi: 20.06.2021
- Charme, G. (1883). "La politique coloniale". *Revue de Deux Mondes*, Vol. 60, 49-90.
- Charme, G. (1881). "Voyage en Syrie. Impressions et souvenirs. Le Saint-Sepulcre-Pelerins et clerges". *Revue de Deux Mondes*, Vol. 45, 303 - 327.
- Clio. (2008) *Histoire femmes et sociétés*. № 28.
- Ekşüt, S. (2012). *Povsednevnyaya jizn russkoy intelligentsii ot epohi Velikih reform do Serebryanogo veka*. Moskva: Molodaya gvardiya.
- Figaro. (1885). *Supplément littéraire du dimanche*, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2741629/f3.item.r=Pachkoff.zoom> Erişim tarihi: 15.06.2021
- Hodgson, B. (2002). *Les aventurières XVIIe-XIXesiècle: récits de femmes voyageuses, traduit de l'anglais par Marc Albert et Camille Gerfaut*. Paris: Seuil.
- La Gazette des femmes. (1879) *Nouveautés Littéraires*, No: 60, 5.
- Lapeyre, F. (2007). *Le roman des voyageuses française*. Paris: Payot.
- Lapierre, A. (2007). *Elles ont conquis le monde. Les grandes aventurières 1850-1950*. Paris: Arthaud.
- Moussa, S. (2012) "Dans L'Égypte en groupe, en couple ou en solitaire. Trois modalités du voyage au féminin au XIXe siècle (Suzanne Voilquin, Valérie de Gasparin et Lucie Duff-Gordon)". *Voyageuses européennes au XIXe siècle. Identités, genres, codes sous la direction de F. Estelmann, S. Moussa et F. Wolfzettel, P. U. Paris-Sorbonne*, 241-255.
- Pashkova, L. (1886). *Frantsuzskiy i angliyskiy koloni i na Kraynem Vostoke i na Vostoke (Iz zapisok krugosvetnyj puteshestvennitsy)*. Odessa: Novoross Telegrafa.
- Paschkoff, L. (1888-1889). "Sinope (Asie mineure). Six mois de séjour dans l'antique capitale de Mithridate et la patrie de Diogène". *Le Tour du Monde*, Vol. 57, 401-416.
- Paschkoff, L. (1877). "Voyage à Palmyr". *Le Tour du Monde*, Vol. 6, 161 – 176.
- Photographe Paschkoff L. (J. Geiser) 1881 <http://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28dc.title%20all%20%22Lydie%20Paschkoff%20%20J.%20Geiser%22%29&suggest=1> Erişim tarihi: 01.03.2020.
- Ruscio, A. (1995). *Le Credo de l'homme blanc. Regards coloniaux français XIX-XX siècle*. Paris: Éd. Complexe.
- Semenova, M. (2013). "Problema vospriyatiya obraza jenshiny-musulmanki na stranitsah russkoy literaturs puteshestviy vtoroy poloviny xix – načala xxv.". *Gramota - Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, Vol. 30, No.4, 151-154.
- Tolstokorova, A. (2016). "Dama v dilijanse: jenskaya geografičeskaya mobilnost i prostranstvennaya emansipatsiya v hudojestvennoy literature epohi moderna". *Kultura i tekst*, Vol. 27, No. 4, 133-160.

Extended Summary

The article contains the analysis of the works of the Russian-French writer, traveller and journalist Lydia Pashkova. The rich literary heritage of Pashkova and especially her travelogues that were written during her travels to the Ottoman provinces abound with a detailed description of the general structure of the societies living in these regions, as well as the image of men and women. The portrayal of the Muslim Eastern population trying to enter the process of modernization from the point of view of a female writer of that period allows us to trace in detail the changes that have occurred in the social structure of the respective provinces. Besides, the works written by Pashkova show the basis on which the enlightened women of the period built their intellectual identity in the light of the impressions and experiences they received from their travels, the behavior and narrative patterns they used in relation to daily life, and especially in the Middle East. It also allows us to understand how they describe the different regions they travel to. Special attention is paid to Lydia Pashkova's impressions of meeting different people during her travels. She often admired Oriental men. Therefore, the Russian-French traveller placed a special emphasis in her travelogues on creating a collective portrait of a man of the Ottoman Empire. She also described the differences in both the appearance and character of men and women from different provinces of the state. In addition, the article draws attention to Pashkova's attitude to cross-cultural marriages.

A characteristic feature of Lydia Pashkova's travel notes was the attention to the history and cultural heritage of the countries she visited. This is typical both for Orientalist discourse and traditions of studying the East in the West, and for the image of an "inquisitive observer". But the humanistic character of Pashkova's travelogues breaks them off from the traditional Orientalist discourse and takes them beyond the Eurocentric narrative. It should be noted that imperial ideas influenced Pashkova, in particular, this refers to her recognition of the civilizing mission of the West. But the awareness of the value of Western civilization and the recognition of the civilizing mission of the West did not mean for her an automatic recognition of the West's right to possess the countries of the East. Considerable attention is paid to the study of the images of local residents. The "hybrid" nature of Pashkova's travelogues is emphasized, in which the issues of history, culture, ethnography, economics, geography deserve equal attention. The travelogues of Princess Lydia Pashkova are characterized by a genuine interest in the most diverse aspects of life, and not a search for exotic in the East.

Travelers' travelogues allow us to understand the attitude towards the East among the intelligent environment of Europe and Russia, and the creative heritage of the Russian traveller still awaits its in-depth study. Studying the works of Lydia Pashkova, we can conclude that she was a very inquisitive and observant woman. She didn't want to be content with a cursory sightseeing of the places she had visited. She was much more interested in society, its manners and customs. The East in her works is a completely independent civilization, but the prominent representatives of this society, in her opinion, still gravitated towards European civilization.

Pashkova, being a deeply emancipated person, tried to find similar examples of female emancipation in the East. Pashkova's orientalist ideas as a representative of European civilization were intertwined in her texts with emancipatory ideas. As a representative of European culture, she had to accept the idea of the domination of the West over the East, but as an emancipated woman, submission was alien to her, therefore, she certainly respected those Eastern women who "broke free" from male control for their independence. Lydia Pashkova gave a positive description to those residents of the East who were favorably influenced by Western civilization. As a representative of her era, Lydia Pashkova's arguments about the beneficial influence of Western civilization fit into the logic of "common sense" and confirm once again the fact that travellers' notes speak not so much about the country they visited, but about that intellectual environment, from which they went out. More close attention should be paid to the humanistic nature of Pashkova's travelogues, which is expressed in her sincere interest in local residents. People in her works occupied a significant place and these are not "all Eastern" people in general, although it wasn't possible for Pashkova to completely dispense with generalizations. In Pashkova's stories, we see both respect for the people who met her on the way, and contempt for some of them. It means that she didn't perceive the locals in the same way, unlike to the stereotyped Orientalist literature, with attitudes, for example, to the general idleness of the natives, or any other qualities. Pashkova was admired, surprised, and alarmed by local residents. The superiority of the West over them was not absolute to her. The Eurocentric stereotypes of the perception of the East didn't hide the true picture of the world from Pashkova. But it's also impossible to say that the feeling of European superiority wasn't at all familiar to Lydia Pashkova. The humanistic nature of her travelogues is manifested in a sympathetic attitude to the troubles of ordinary people, there is no condescension of a representative of a master race to a representative of an inferior race, which was characteristic of the traditional imperial discourse. The people in Pashkova's travelogues were extraordinary. Eastern countries and cities that she visited were also special. She didn't look for exotics everywhere, but tried to understand the most different aspects of life of the countries that she visited. The curiosity of the princess, as well as the ability to establish friendly ties with different people on her way, allowed her to see the East in different ways. Originality of views, deep research approach, knowledge of the international situation - this is what characterizes her texts. As a result, we can say that Pashkova's travelogues allow us to see the different East, as well as better understand the mental climate of the era and expand our understanding of the cultural history of Europe in the 19th century.

Araştırma Makalesi / Research Paper

TÜRKİYE’DE ALİ ŞİR NEVÂYÎ ÇALIŞMALARI*

Vahit TÜRK**

Öz

Henüz hayattayken eserleri Türk ülkelerine dağılan, sevilerek okunan, şiirlerine nazireler yazılan, eserlerinin okunup anlaşılması için sözlükler hazırlanan Nevâyî, on altıncı yüzyıldan bugüne aynı ilgiyi görmüş bir kişidir. Onun bu kadar ilgiye mazhar olmasının sebebi, pek çok alanla ilgili olarak bıraktığı eserler ve yaşarken yapmış olduğu faaliyetler, bilimin ve sanatın değişik alanlarında yetiştirmiş olduğu kişiler, bu kişilerin ortaya koyduğu eserlerdir. Nevâyî’nin Osmanlı şairleri üzerindeki etkisi çeşitli çalışmalara konu olmuş, bilim adamları konuyu çeşitli yönleriyle ele alıp değerlendirmişlerdir.

Bu çalışmada Türkiye’de Ali Şir Nevâyî ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar çeşitli başlıklar altında toplanmış ve bu çalışmaların künyeleri verilmiştir. Çalışmalar; yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler, lehçelerden aktarma makaleler, yabancı dillerden çeviri makaleler, bildiriler, kitaplar ve çeviri kitaplar başlıkları altında tasnif edilip alfabetik olarak sıralandı.

Çalışmalara göz atıldığında tezlerin, bir ikisi dışında dil ve edebiyat alanıyla ilgili olduğu, daha çok metin üzerinde dil çalışması yapıldığı görülür. Makalelerde ve bildirilerde Ali Şir Nevâyî’nin eserlerinin oldukça

Geliş Tarihi/ Date Applied: 26.04.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 10.08.2021

Makalenin Künyesi: Türk, V. (2021). “Türkiye’de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 403-442.

DOI: 10.24155/tdk.2021.190

* Bu çalışma yapılırken özellikle 2013 öncesinde yapılan çalışmalar için Ferhad Rahimi’nin “Rahimi, F. (2014). “Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”. *Turkish Studies*, 9/3, Winter 2014. 1157-1218.” künyeli çalışmasından yararlanıldı. 2013 yılından sonra yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu için de internet ortamının verdiği imkânlar kullanıldı.

** Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, v.turk@iku.edu.tr İstanbul / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-8611-9939

değişik yönlerden değerlendirilmeye, ayrıca kişilik özellikleriyle ve dönemiyle ilgili tespitler yapılmaya çalışıldığı dikkat çeker. Metin yayını olarak değerlendirebileceğimiz kitap yayınlarının bir kısmı, yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinin yayımlanmış biçimindedir. Bu yayınlarda Ali Şir Nevâyî hakkında kısa bilgi veren genel bir girişin dışında bir bilgi ya da metnin Türkiye Türkçesine aktarması, sözlüğü ya da dizini yer almaz. Divanlar ve mesnevilerle ilgili yayınların çoğu yalnızca metnin çeviri yazılı aktarmasıdır. Diğer bazı yayınlarda çeviri yazılı metin, metnin Türkiye Türkçesine aktarması, dizin ve sözlük ile tıpkıbasım yer alır. Genel okuyucuya hitap eden yalnızca aktarmadan oluşan metin yayını ise bir iki eserle sınırlı kalmıştır.

Anahtar sözcükler: Ali Şir Nevâyî, doktora tezleri, makaleler, bildiriler, kitap yayınları.

Ali Shir Nava'i Studies in Turkey

Nava'i, whose works were sent to Turcic countries while he was still alive; was read admiringly; nazires were written to his poems and dictionaries were written to be read and understood his works, is a person who has been shown the same interest since the sixteenth century. The influence of Nava'i on Ottoman poets has been the subject of various studies, and scientists have considered and evaluated the subject from various aspects.

In this study, studies on Ali Shir Nava'i and his works in Turkey are collected under various titles and identification tags of these studies are given. Studies as master's and doctoral theses, articles, articles translated from dialects, articles translated from foreign languages, papers, books and translated books are listed in an alphabetical order.

When the studies are examined, it is seen that the theses are related to the field of language and literature except for a few, and more language work is done on the text. It is noteworthy that the works of Ali Shir Nava'i are evaluated from quite different aspects in the articles and notifications, and also it is tried to make determinations about his personality traits and his period. The information in those publications are brief and introductory and they do not contain any text translations to Turkish or have glossary and index of Nava'i's works. Most of the publications on diwans and mathnawis are only translations of the text in translation. Some of the other publications contain transcribed texts, their translations to Turkish, glossary, index and facsimile.

Keywords: Ali Shir Nava'i, doctoral dissertations, articles, papers, book publications.

Giriş

Batı Oğuz sahasında Ali Şir Nevâyî¹ ile ilgili çalışmaların onun sağlığında başladığı bilinmektedir. Âşık Çelebi tezkiresinin Ahmed Paşa maddesinde verilen şu bilgi, aradaki ilişkiyi açık biçimde gösterir: “*Ahir ömründe Sultan Bayezid’e Nevâî otuz üç gazel göndermiştir. Sultan Bayezid bu gazelleri Ahmed Paşa’ya gönderip nazire yazmasını buyurduğunda hepsine nazire yazmış.*” (Kılıç, 2018). Bazı kaynaklarda Ahmed Paşa’nın bu gazellere yazdığı nazirelerden sonra iyi bir şair olarak tanınmaya başladığı da aktarılır. Bu, ilk temas mıydı bilinmez ama bu temastan sonra Osmanlı şairleri arasında bir Nevâyî hayranlığı doğduğu ve onlarca şairin yüzlerce nazire yazmak suretiyle bu hayranlıklarını gösterdikleri bilinen bir durumdur. Osmanlı şairlerinin Ali Şir Nevâyî’ye yazmış olduğu nazireler, bir doktora tezine de konu olmuş ve mesele enine boyuna ortaya konulmuştur (Çetindağ, 2006). Adı, “Ali Şir Nevâî’nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar)” olan bu tez, *Ali Şir Nevâyî’nin Osmanlı Şiirine Etkisi* adıyla kitap olarak da yayımlanmış, ancak çalışmanın giriş bölümünde yapılan kısa değerlendirme dışında yalnız yazılan nazireler ve nazire yazan şairler konu edilmiştir. Aşağıda listelenen çalışmalar içerisinde Ali Şir Nevâyî’nin Osmanlı şairleri üzerindeki etkisini gösteren pek çok çalışma olduğu da görülecektir.

Ali Şir Nevâyî’nin Batı Türklüğü sahasındaki etkisi yalnız şairlerin ona nazireler yazmasıyla sınırlı kalmamış, eserlerinin istinsahları yapılmış, Batı Türkçesine aktarılan eserleri olmuş, eserlerinin okunup anlaşılabilmesi için pek çok sözlük yazılmıştır. Agâh Sırrı Levend’in aşağıdaki listede künyesi verilen makalesinde Türkiye kütüphanelerinde Nevâyî eserlerinin onlarca yazma nüshasının bulunduğu ortaya konulmuştur. Bunların bir kısmı belki de Türkistan’dan getirildi, ancak bir kısmının da Osmanlı sahasında istinsah edilmiş olması pek muhtemeldir. Bu konuda Abuşka yazarı oldukça ilgi çekici bir bilgi verir. Anlattığına göre elinde Nevâyî’nin bazı eserleri vardır, ancak birisi ona yirmi dokuz kitaptan oluşan bir Nevâyî külliyyatı verir ve sanki hazine bulmuş bir müflise döner: “*Nevâyî hazretlerinin onbeş pare kitabın cem etmişdim. Lûgatı ve istilahatı anlardan ihrac iderdim. Horasan ve Semerkand ve Çağatay ehlinde dahi nice Türkî-gûy kimselerün divanların ve mesnevilerin cem etmişdim ta ki bir sahib-i devlet –zihri hayr olsun- benim bu say’yimi ve rencimi görüp Nevâyî hazretlerinin külliyyatını ihsan etdiler ki cümle yirmi dokuz pare kitab idi hemen bir genc bulmuş müflise döndüm...*”

1 Çalışmaların künyelerinde Ali Şir’in mahlas olarak kullandığı ve günümüzde adının bir bölümü gibi düşünülen Nevâyî sözünün yazımında bir birlik olmadığı, değişik yazılış biçimleriyle karşılaştığı görülmüyor. Yazıların künyesinde mümkün olduğunca yazarın kullandığı biçim tercih edildi. Bizim bu konudaki tercihimiz ise Ali Şir Nevâyî’nin kendi tercihi yönündedir. Bilindiği üzere Doğu Türkçesi Arapça kökenli sözlerdeki hemzeyi y sesiyle Türkçeleştirme yoluna gider, bu kurala uygun olarak Nevâî sözü de kendisinin bütün eserlerinde Nevâyî imlasıyla yazılır. Bu yüzden biz de bu yazılışın tercih edilmesi gerektiği düşüncesindeyiz.

(Atalay, 1970: 20). Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Abuşka sözlüğünün yazıldığı zamanlarda Anadolu’da birilerinin elinde Nevâyî’nin bütün eserleri mevcuttur, kütüphanelerimizdeki iki tam külliyat nüshasının, divanlarının ya da Hamse’deki mesnevilerin bir araya getirilmesiyle oluşan eserlerin varlığı ona olan ilginin bir başka göstergesidir.

Nevâyî’nin Batı Oğuz Türkçesine aktarılan eserlerinden biri, *Mecâlisü’n-Nefâyis*’tir. Türk edebiyatının ilk şairler tezkiresi olan bu değerli eser, Anadolu sahasında çok okunmuş, pek çok istinsahı yapılmış ve bu bölgede yazılan tezkirelere de örnek olmuştur. Bu eserin Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan beş yazma nüshasından biri (Esad Efendi Bölümü 1675 numarada kayıtlı nüsha), eserin Batı Oğuz Türkçesine aktarılmış nüshasıdır. Bu nüsha üzerinde Hanife Gezer’in yapmış olduğu yüksek lisans tez çalışmasının künyesi aşağıda verildi.

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının devletin ve milletin geleceği için çeşitli arayışlar içerisinde olduğu bilinmekte, devletin içine düştüğü durumdan kurtulması için bir kısım çareler düşünülmektedir. Düşünülen bu çarelerden biri, Türklüğe dair kökleri hatırlamak biçiminde ortaya çıkar ve dolayısıyla Doğu Türklüğü âdeti yeniden keşfedilir. Osmanlı aydınlarının Doğu Türklüğünü hatırlamasıyla akla gelen ilk isimlerden biri Nevâyî olur. Bu durumun yansımalarından biri de siyasetname-nasihatname türü bir eser olan Mahbûbu’l-Kulûb’un 1289 (1872) yılında İstanbul’da Ahmet Vefik Paşa tarafından yayımlanmasıdır. Yirminci yüzyıl başlarında yaşanan dil tartışmalarında da Çağatayca, dolayısıyla Nevâyî adı, Osmanlı aydınları arasında sıkça telaffuz edilir.

Bu kaynakça çalışmasında yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler, ansiklopedi maddeleri, aktarma ve çeviri makaleler, bildiriler, kitaplar, çeviri kitaplar ayrı başlıklar hâlinde verilmeye çalışıldı. Bundan amaç, ayrı başlıklar olarak sınıflandırmanın daha uygun ve anlaşılır olacağı, dolayısıyla kolay anlaşılır bir kaynakça ortaya konulması isteğidir. Doğu Türkçesiyle ilgili çalışmalara değinilmeyip doğrudan Ali Şir Nevâyî ile ilgili çalışmalara sınırlı kalınmaya çalışıldı. Çağatay Türkçesiyle ilgili hemen bütün çalışmalarda Nevâyî adı bir biçimde geçer; biz, çalışmamızın başlığına uygun olarak yalnızca Nevâyî’yi ve eserlerini merkeze almış olan çalışmaları tespit edip sıralamaya çalıştık. Elbette unutulmuş, ulaşılamayan, gözden kaçan çalışmalar olmuştur, bunlar da zaman içerisinde çalışmaya dâhil edilir ve mümkün olduğunca tam bir kaynakça ortaya konulur. Bu konuda ilgililerin yardımları bizi mutlu eder.

Ali Şir Nevâyî’nin eserleriyle ilgili yapılan tezlere bakıldığında hemen tamamının dil ve edebiyat alanına ait olduğu görülecektir. İlahiyatla ilgili bir yüksek lisans tezi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı tezi olarak

kelim ile bir doktora tezi de Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı tezi olarak tasavvuf ile ilgilidir. Bir doktora tezi de halk bilimi alanıyla ilgilidir ve Nevâyî etrafında oluşmuş halk rivayetlerini konu almıştır. Makale ve bildirilerde ise dikkat çekici bir çeşitlilik görülüyor. Bu konudaki arzumuz; Ali Şir Nevâyî'nin devlet adamlığı, bir düşünce adamı olarak Türk düşünce tarihindeki yeri, bilim adamı olarak ortaya koydukları ve bilim tarihindeki yeri, edebiyat tarihimiz içerisindeki durumu, kendine has denilebilecek edebî ürünler ortaya koyup koymadığı, edebî üslubunun özellikleri, dine dair tavır ve düşüncesi, tasavvuf tarihindeki, özellikle Türk tasavvuf tarihindeki yeri, eğitim tarihindeki yeri, adalet anlayışı, insan ilişkileri, bir hayırsever olarak toplum hayatındaki yeri gibi pek çok alanı ilgilendiren ciddi akademik çalışmalarla Türk kültür ve bilim tarihinde işgal ettiği konunun tam olarak belirlenmesidir.

Aşağıda görüleceği üzere Ali Şir Nevâyî'nin hemen bütün eserleri yüksek lisans ve doktora tezi olarak çalışılmış ve bunların pek çoğu da kitap olarak yayımlanmıştır. İki küçük risalesi; *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir* ve *Hâlât-ı Pehlevan Muhammed* makale olarak yayımlanmış, kitaba dönüşmemiştir. *Mahbûbu'l-Kulûb* hariç bütün eserlerin metin yayımı yapılmış, ancak ne yazık ki büyük bir ihtiyaç olan Türkiye Türkçesine aktarılma işlemi aynı ölçüde gerçekleşmemiştir. Eserlerin Türkiye Türkçesine aktarılması, farklı disiplinlere mensup bilim adamlarının bu eserler üzerinde çalışmasını sağlayacak ve bütün kültür tarihimiz dikkate alındığında yanına ikinci bir kimseyi koymakta zorlanacağımız bu büyük bilim ve düşünce adamının değişik yönleriyle insanımıza tanıtılmasının yolu açılacaktır.

I. Yüksek Lisans Tezleri

1. Acar, Esmâ (2013). *Ali Şir Nevâyî'nin Garaibü's-sıgar'ında İnsan*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

2. Ahmadoğlu, Syed Arif (2016). *Ali Şir Nevâyî'nin Kelâmî Görüşleri-Hamse Adlı Eseri Örneği*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

3. Akduruş, Turgay (2008). *Ali Şir Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâyis'i ile Cem Sultan'ın Türkçe Dîvân'ı Arasında Ses Bilgisi ve Ekler Açısından Karşılaştırma*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

4. Aksoy, Türkan (2018). *Ali Şir Nevâyî'nin Bedayü'l-Vasat'ı ile Mahmud Paşa'nın Divanı Arasında Ses Bilgisi ve Ekler Bakımından Bir Karşılaştırma*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

5. Aşık, Sinem (2019). *Ali Şir Nevâyî'nin Muhakemetü'l-Lügatayn Adlı Eserinin Sözdizimi Bakımından İncelenmesi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

6. Ateşli, Nilgün (2010). *Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı ile Ali Şir Nevâî'nin Lisanü't-Tayr'ının Şekil ve Muhteva Özellikleri Açısından Karşılaştırılması*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

7. Bökö, İbrahim Salih (2018). *Ali Şir Nevâî'nin Garaibü's-Sıgar İsimli Eserinde Edatlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

8. Çöktü, Güzin (1985). *Ali Şir Nevâî Mahbubü'l-Kulûb*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

9. Değer, Nermin (2014). *Ali Şir Nevâî'nin Mahbubu'l-Kulûb ve Muhakemetü'l-Lügatayn Adlı Eserlerinde Fülîmsiler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

10. Demircioğlu, Tülay Gençtürk (1995). *Ali Şir Nevâî Divanlarından Yapılan Bir Derleme: Tuhfetü's-Selâtin ve Eserde Geçen İsim-Fiiller*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

11. Ertürk, Tuğba Nurlu (2018). *Ali Şir Nevâî'de İnsan-ı Kâmil Modeli*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

12. Gezer, Hanife (2012). *Mecâlisü'n-Nefâîs'in İki Nüshasının Karşılaştırılması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

13. Gümüşgerdan, Sema (2019). *Ali Şir Nevâî'nin Fevayidü'l-Kiber'i ile Cem Sultan'ın Cemşid ü Harşid'i Arasında Ses Bilgisi ve Ekler Bakımından Bir Karşılaştırma*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

14. Karahan, Nahide (2009). *Ali Şir Nevâî'ye Ait Bir Devâîn Nüshası İncelemesi (Metin-Dil Bilgisi-Dizin-Sözlük)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

15. Köroğlu, Uğur (2002). *Ali Şir Nevâî'nin Mecalisü'n-Nefâîs Adlı Tezkiresindeki Türk Edip ve Şairler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

16. Önal, Pınar Çelik (2015). *Ali Şir Nevâî'nin Osmanlı Edebiyatı Üzerine Etkisi ve Bu Etkiye Bir Örnek Olarak Ferhâd u Şîrîn Mesnevisi*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara.

17. Özçelik, Sadettin (1986). *Ali Şir Nevâî Mecalisü'n-Nefâîs*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

18. Özsoy, Yasemin (2019). *Ali Şir Nevâî ve Terceme-i Hadis-i Erbain Adlı Manzum Hadis Tercümesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

19. Polat, Rabia (2019). *Ali Şir Nevâî'nin Eserlerinde Yardımcı Fiiller*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

20. Rahmani, Zabihullah (2019). *Ali Şir Nevâyî'nin Fevaidü'l-Kiber Divanı'nda (Gazeller) Sosyal Hayat İzleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

21. Tekin, Emel (2016). *Ali Şir Nevâyî'nin Şeyh San'an Destanı*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

22. Toplu, Bayram (2013). *Mekarimü'l-Ahlak Kitabında Ali Şir Nevât'nin Özellikleri*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

23. Turgut, Aynur (2002). *Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Kelime Grupları ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırılması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

24. Tüfek, Özgür (2015). *Orta Türkçe ve Metin İncelemeleri Dersi Malzeme Örneği: Nevadirü's-Şebab Örneği 51-100. Gazeller*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

25. Yangıner, Oğuzhan (2021). *Ali Şir Nevâyî'nin Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ Adlı Eserinde Cümle Bilgisi*, İstanbul Kültür Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

26. Yıldırım, Pakize (2019). *Ali Şir Nevât'nin Sedd-i İskenderi Adlı Eserindeki Sıfat-filler ve Zarf-filler*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.

II. Doktora Tezleri

1. Abik, Ayşehan Deniz (1993). *Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Mülûk-i Acem, Münşeat: Metin Gramatikal İndeks-Sözlük* (2 Cilt), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

2. Altınışık, Yusuf (2002). *Ali Şir Nevâyî'de Tasavvuf*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Şanlıurfa.

3. Çelik, Ülkü (1993). *Ali Şir Nevâyî-Leyli vü Mecnun*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

4. Çetindağ, Yusuf (2002). *Ali Şir Nevât'nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

5. Ergin, Selma (2003). *Ali Şir Nevâyî Etrafında Teşekkül Etmiş Özbek ve Türkmen Rivayetleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Edirne.

6. Güzeldir, Muharrem (2002). *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

7. Kalkandelen, Hilal (2004). *Ali Şir Nevâî ve Farsça Divanının İçerik Açısından İncelenmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum.

8. Karaörs, Metin (1985). *Ali Şir Nevâyî Nevâdirü'ş-şebâb (Metin-Dil İncelemesi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

9. Kaya, Önal (1989). *Ali Şir Nevâyî Fevayidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

10. Kut, Günay (1965). *Alî Şir Nevâyî'nin Birinci Divanı: Garâibü's-Sıgar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.

11. Nalbant, Bilge Özkan (2005). *Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme, Metin, Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

12. Ölmez, Zuhâl Kargı (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

13. Özdemir, Nursel (2001). *Ali Şir Nevâyî İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Edirne.

14. Sabir, Muhammed (1961). *Ali Şir Nevâî'nin İlk Mesnevisi Hayretü'l-Ebrar Hakkında Araştırmalar: Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lügatçe*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.

15. Tekin, Gönül Alpay (1967). *Ali Şir Nevâyî Ferhad ü Şirin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.

16. Tören, Hatice (1990). *Ali-Şir Nevâyî, Sedd-i İskenderî: Metin İnceleme-Dizin (2 Cilt)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.

17. Türk, Vahit (1990). *Neva 'i Mecalisü'n-Nefa 'is Metin-İnceleme-Dizin (2 Cilt)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ.

18. Türkay, Kaya (1988). *Ali Şir Nevâyî Bedayi'u'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

Ali Şir Nevâyî'nin eserleri üzerinde yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinin bir kısmında dil incelemesi yapıldığı, ancak bir kısmında yalnızca metin çalışması yapıldığı görülüyor. Eserlerin nüsha karşılaştırması yapılmak suretiyle sağlam metin yayınlarının yapılması gerektiği açıktır.

Burada künyesi verilen çalışmalar, Taşkent yayınıyla karşılaştırıldığında bile anlama etki yapacak pek çok okuma farklılığı olduğu görülmektedir.

III. Makaleler

1. Abdulkadirov, Abdussalom (2020). “Ali Şîr Nevâî Eserlerinde Vahdetü'l-Vücut Telkini, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

2. Abik, Ayşehan Deniz (1996). “Ali Şîr Nevâyî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i Üzerine”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

3. Abik, Ayşehan Deniz (1988). “Nevâyî'de -p Zarf-Filinin Bazı Yönleri”, *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9-10, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı.

4. Abik, Ayşehan Deniz (2001). “Nevâyî'nin Eserlerinde İsim ve Yardımcı Fiille Kurulmuş Birleşik Fiiller”, *Türk Kültürü Dergisi*, 455.

5. Abik, Ayşehan Deniz (2003). “Nevâyî'nin Eserlerindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

6. Abik, Ayşehan Deniz (2004). “Nevâyî'nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, C 13.

7. Abik, Ayşe Deniz (2016). “Ali Şîr Nevâyî'nin Eserlerinde “Latife” Kavramı”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 5.

8. Açık, Fatma (2009). “Nevâî Şahsında Sovyet Bakış Açısının Yaş Türkistan Dergisi'nde Eleştirisi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 39, Erzurum.

9. Açılov, Ergaş (2020). “Ali Şîr Nevâî'nin Farsça Eserleri ve Çeviri Problemleri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

10. Adıgüzel, Sedat (2002). “Ali Şîr Nevâyî, Yaşamı, Edebi Kişiliği ve Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 19.

11. Ahmadova, Ümida - Ahmadova, Mahbuba (2020). “Nevâî Pendnamesinin Bir Yazması Üzerine, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

12. Ahmedov, Nurullah (1997). “Türk Halk Edebiyatında Alişer Nevâî'nin Betimlemesi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4.

13. Akar, Ali (2001). “Ölümünün 500. Yılında: Ali Şîr Nevâî”, *Türk Edebiyatı*, 338.

14. Akkaya, Mehmet (2018). “XV. Yüzyılın İki Büyük Şairi Nevâî ve Ahmed Paşa Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*

Social Sciences. Volume 13/18, Summer.

15. Akkuş, Metin (2002). “Tarih ve Edebî Bir Kişilik Olarak Nevaî (Herat, 1441-1501) ve Nevaî’nin Eserlerinde İnsan Problemi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 19.

16. Akramovna, Abduvaliyeva Dilnoza (2011). “Ali Şir Nevâî’nin Tarih-i Mülk-i Acem Eserinin Dil Özellikleri”, *Kardeş Kalemler Dergisi*, 60.

17. Aksu, Belgin Tezcan (2006). “Türk Diline Gönül Verenler: Ali Şir Nevâî”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 654, TDK Yay.

18. Aksu, Cemal (2011). “Abdurrahman Molla Cami’nin Türk Edebiyatındaki İki Takipçisi: Ali Şir Nevâî ve Lamii Çelebi”, *Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Tic. A.Ş.

19. Aksu, Cemal (2016). “Ali Şir Nevâî’de Mevlâna Lütfi Tesiri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 54, 54.

20. Albayrak, Hüseyin (2012). “Çağatay Edebiyatının En Büyük Şairi Ali Şir Nevâî”, *Kardeş Kalemler Dergisi*, 64.

21. Albayrak Sak, Vesile (2012). “Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği ve Bu Gelenekte Mantıku’t-Tayr Tercümeleleri”, *Turkish Studies E-Dergi*, C 7, 4.

22. Aliyev, Asilbek (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Babürname’deki İmgesi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları.

23. Altaylı, Taha (1988). “Ali Şir Nevâî”, *Türkistan*, C 1, 3.

24. Altınışık, Yusuf (2005). “Ana Dile Yöneliş ve Nevâî”. V. *İ Adına Tavriç Devlet Üniversitesi Filologiya Dergi Makaleleri*, C 18(57) No. 3. [Uçeniyе zapiski Tavriçeskogo Universiteta im. V.İ. Vernadakogo, seriya “Filologiya”, tom 18 (57), no. 3, (2005)]

25. Altınışık, Yusuf (2001). “Bir Dile Adını Veren Şâir: Nevâî”, *Gazi-antep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 4, 1.

26. Amonova, Zilole (2020). “Nevâî İcadında Kıta Türünün Önemi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

27. Arslan, Mustafa (2007). “XVI. Yüzyıl Anadolu Sahasında Nevâî’nin Önemli Bir Takipçisi: Muhyî ve Nazireleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 4, 1.

28. Arslan, Tolga (2012). “Kaçalın, Mustafa S., Niyâzi Nevâî’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, el-Luğātu’n-Nevâiyye ve l-İstişhādātu’l-Çağatâiyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, 1111 s.+190 varak, ISBN 978-975-16-2380-5”, *Gazi Üniversitesi Dil Araştırmaları Dergisi*, 10.

29. Asadov, Maksud (2020). “Ali Şir Nevâî'nin Sedd-i İskenderi Des-tanı ve Sakiname, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

30. Asar, Ahmet - Çifci, Musa - Batur, Zekerya (2020). “Muhâkemetü'l Lügateyn'in Propaganda Açısından İncelenmesi”, *Turkish Studies*, 15(7).

31. Asım, Necib (1331/1915). “Hadis-i Erbain Tercemeleri”, *Millî Te-tebbular Mecmuası*, C 2, 4, Matbaa-yi Amire.

32. Aslan, Üzeyir (2011). “Alî Şîr Nevâyî'nin Manzum Anlayışı ve Türk Mazmunları”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C 4, 7.

33. Aşirov, Tahir - Albayrak, Çağdaş (2020). “Emir Ali Şir Nevaî. (1925) Muhakemetü'l-Lugateyn”. (haz. Abdülhakim Gulmuhammedov). Poltoratski (Aşkabat): Türkmenistan Devlet Neşriyatı, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 4 (1).

34. Atalay, Besim (1941). “Bir Yıl Dönümü: Büyük Türk Dilci ve Ede-biyatçısı Ali Şir Nevâî'nin Doğumunun Beş yüzüncü Yılı”, *TDAY-Belle-ten*, 7-8, TDK Yay.

35. Atay, Dinçer (2020). “‘Yüce Birey’ Ali Şir Nevâî: Modern Özbek Romancılarından M. T. Aybek'in Nevâyî Romanında Arketipsel Görünüm-ler”, *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, Kesit Yayınları, İstanbul.

36. Ateş, Ahmet (1957). “Ali Şir Nevâî'nin Arapça Sözlüğü Hakkın-da”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

37. Aycan, Enver (1953). “Nevâî'nin Ferhad ve Şirin Mesnevisinin Konusu”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 19, TDK Yay.

38. Aycan, Enver (1953). “Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle: Nevâî-nin Ferhad ve Şirin Mesnevisine Dair”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 17, TDK Yay.

39. Aydın, Şadi - ATA, Ahmet (2007). “Türkmenistan Milli Elyazma Eserler Enstitüsü'nde Bulunan Hoca Ahmed Yesevî, Ali Şir Nevaî ve Fu-zulî'ye Ait Elyazma Eserlerin Tavsifi”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, C 2, 3.

41. Bakırcı, Fatih (2018). “Ali Şir Nevâyî'nin Mahbubu'l-Kulubu'nun Et-kisinde Yazılmış Bir Risale”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 12.

42. Barakbayev, Rahmatulla (2020). “Ali Şir Nevâî'nin Eserlerinde Eğitimi Olma ve Marifet Konuları, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Ka-rabük.

43. Bayat, Fuzuli (2020). “Mir Ali Şir Nevâî Hakkında Rivayetlerin Sosyo-Kültürel Özellikleri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim*

Hakkul’a Armağan Kitabı, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

44. Bekova, Nazora (2020). “Nevâî’nin İki Dildeki Gazellerinde İktibas Sanatı, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

45. Berber, Oktay (2010). “Muhâkemetü’l-Lügateyn’deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi”, *Turkish Studies E-Dergi*, C 5, 3.

46. Berdak, Yusuf (2010). “Ali Şir Nevâyî ve Şimdiki Özbek Dilinin Ünlüleri Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, C 17, 2.

47. Bilgin, Azmi (2009). “Muhâkemetü’l-Lugateyn ve Türkçe”, *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2, (çevrimiçi).

48. Binark, İsmet (1969). “Büyük Türk Şâiri ve Devlet Adamı Ali Şir Nevâyî”, *Ön Asya, Aylık Türkoloji Fikir ve Aktüalite Mecmuası*, C 4, 41.

49. Biray, Nergis (1997). “Türkmenler Arasında Ali Şir Nevâî Hakkında Anlatılan Halk Destanları I”, *Milli Folklor Dergisi*, C 5, 39.

50. Biray, Nergis (1998). “Türkmenler Arasında Ali Şir Nevâî Hakkında Anlatılan Halk Destanları-2”, *Milli Folklor Dergisi*, C 5, 40.

51. Biray, Nergis (2021). “Nevâî Ekolü, Türk Dünyasında Etkileri ve Ortak Türkçe”, *Türk Edebiyatı*, 570.

52. Boltaboyev, Hamidullah (2020). “Nevâî’nin Seb’a-i Seyyar Mesnevisinde Yedilikler Simetrisi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

53. Bulut, Serdar (2017). “Asya Coğrafyası’nın Büyük Edibi Ali Şir Nevâî’nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili’ne Katkıları”, *Asya Studies Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Number: 1.

54. Burian, Orhan (1941). “Türkçe ve Nevâî”, *Yücel Aylık Kültür Mecmuası*, C 12, 72.

55. Cabbarov, Nurbay (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Hayatına Ait Önemli Kaynak Olarak “Mekarimü’l-Ahlak”, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

56. Caferoğlu, Ahmet (1942). “Türk Kültür Birliği Hadimlerinden Mir Ali Şir Nevâyî”, *Türk Amacı Dergisi*, 1.

57. Caferoğlu, Ahmet (1948). “Çağatay Türkçesi ve Nevâî”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 2, 3-4.

58. Caferoğlu, Ahmet (1966). “Nevâî’nin Türk Dilli Hamsesi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 173, TDK Yay.

59. Canım, Rıdvan (2002). “Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şir Nevâyî ve Türkiye’de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları”, Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 19.

60. Corayev, Habibulla (1998). “Alişir Nevaî’nin Sanatsal Yaratıcılığında Felsefî Görüşlerin Lirik Yorumu”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 19.

61. Corayev, Mamatkul (2020). “Ali Şir Nevâî Hakkındaki Rivayetlerin Sınıflandırılması ve Kaynakları”, İlim ve Marifet Nurları, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

62. Curakulov, Uzak (2017). “Alişir Nevâî’nin Hamsesinde ‘Âşık-Maşuk-Rakip’ Üçlüsü”, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C 6, 12.

63. Cusubaliyev, Ali (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Mahbubu’l-Kulub Eserinde Ahlaki Prensiplerin Tasviri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

64. Cüme, Osman (2014). “Çin’de Ali Şir Nevâî Eserleri Üzerine Yapılan Araştırmalar Katalogu”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/6 Spring*.

65. Cüme, Osman (2020). Çin’de Ali Şir Nevâî Üzerine Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış, İlim ve Marifet Nurları, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

66. Çavuşoğlu, Mehmet (2011). “Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu’da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar”, *Gazi Türkiyat/Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 8.

67. Çelikbay, Ayhan (1997). “Türkiyeli Âlimlerin Araştırmaları Işığında Ali-Şir Nevâyî”, Ankara Üniversitesi *TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

68. Çetindağ, Yusuf (2002). “Ali Şir Nevâî ve Türk Şiir Dili”, *Yağmur Dergisi*, 17.

69. Çetindağ, Yusuf (2002). “Kültür, Sanat ve Edebiyat Açısından Timurlu-Osmanlı İlişkileri”, *Folklor-Edebiyat Dergisi*, 32.

70. Çetindağ, Yusuf (2003). “Mecâlisü’n-Nefâis’te Şiir ve Şair Eleştirisi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9.

71. Çetindağ, Yusuf (2005). “Ali Şir Nevâî’nin Osmanlı Şiirine ve Kanunî Sultan Süleyman’a Tesiri ve Sebepleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları-Mehmed Çavuşoğlu’na Armağan-II*, 26.

72. Çetindağ, Yusuf (2006). “Osmanlı Edebiyatı ve Nevâî”, *Baykara Dil-Kültür ve Edebiyat Dergisi*, C 1, 2.

73. Çetindağ, Yusuf (2009).” Edebiyatımızın Kaynaklarından: Doğu Medeniyeti ve Metinleri”, *Turkish Studies E-Dergi*, C 4, 1-2.

74. Çetindağ, Yusuf (2010). “Ali Şir Nevâî-Ahmet Paşa Etkileşimi ve Otuz Üç Gazel”, *Bursalı Şair Ahmet Paşa ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

75. Demirci, Jale (1998). “Nevâî’nin Azerbaycan Sahasına Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 38, 1-2.

76. Demirci, Jale (2010). “Azerbaycan Şairi Kişveri’nin Nevâî Şiirlerine Yazdığı Tahmisler”, *Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, C 17, 1.

77. Demircioğlu, Tülay Gençtürk (2006). “Nevâî’nin Yek-Ahenk Gazelleri ve Anlatım Özelliği”, *Journal of Turkish Studies, Orhan Okay Armağanı*, C 2, 30.

78. Demircioğlu, Tülay Gençtürk (2010). Ali Şir Nevâî’nin Divanlarında Mektuplaşma: Âşıktan Sevgiliye, Sevgiliden Âşığa, *Turkish Studies E-Dergi*, C 5, 3.

79. Dilaçar, Agop (1966).” Nevaî’nin Dil Anlayışı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 173, TDK Yay.

80. Dilçin, Cem (1993). “Mantıkut-Tayr’ın Manzum Çevirileri Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 36, 1-2.

81. Dizdaroğlu, Hikmet (1966). “Nevaî’de Dil Bilinci”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 173, TDK Yay.

82. Eckmann, Janos (1957). “Ali Şir Nevaî”, *Bilgi Dergisi*, 119.

83. Eckmann, Janos (1971). “Nevâî’nin İlk Divanları Üzerine”, *TDAY-Belleten* 1970, TDK Yay.

84. Eraslan, Kemal (1971). “Nevâî’nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C 16.

85. Eraslan, Kemal (1980). “Alî Şir Nevâî’nin Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C 19.

86. Ercilasun, Ahmet Bican (1974).” Ali Şir Nevâî’de Devlet Fikri”, *Töre Dergisi*, C 6, 35.

87. Ercilasun, Ahmet Bican (2007). “Ali Şir Nevâî’nin Mahbûbu’l-Kulûb’unda Devlet Anlayışı”, *Makaleler: Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, haz. Ekrem Arıkoğlu, Akçağ Yay., Ankara.

88. Erdem Uçar (2012). “Filiz Meltem, Meslekleri ve İlgi Alanları Açılı-

sından Mecâlisü'n-nefâyis'teki Şairlerin Sosyal Hayattaki Yeri”, *Turkish Studies E-Dergi*, C 7, 1.

89. Ergene, Oğuz (2018). “Mecalisü'n-Nefayis'in İçerdiği Biyografik Ögeler, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C 1, 14.

90. Ergin, Selma (2004). “Ali Şir Nevâyî'ye Bağlı Olarak Anlatılan Fıkralar”, *Milli Folklor Dergisi*, C 8, 64.

91. Erişen, Satı (1980). “Ali Şir Nevâyî”, *İlgaz Dergisi*, 231.

92. Erişen, Satı (1981). “Ali Şir Nevâyî”, *İlgaz Dergisi*, 232-233.

93. Ertaylan, İsmail Hikmet (1947). “Amasya'da Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Divan-ı Mîr 'Ali Şir Nevâ'î”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 1, 1.

94. Esir, Hasan Ali (2014). Bursalı Lamiî Çelebi'nin Ferhâd u Şîrîn'inin Ali Şir Nevâ'î'nin Ferhâd u Şîrîn'i ile Mukayesesi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 50, 50.

95. Eşonkulov, Hüsniddin (2012). “Ali Şir Nevâî Gazellerindeki 'Kâfir-i Aşk Olmak'ın İrfanî Anlamı Hususunda”, *Kardeş Kalemler Dergisi*, 69.

96. Eşonkulov, Hüsniddin (2018). “Ali Şiir Nevaî Gazallerindeki Sır Tutmakla İlgili Düşüncelerin İrfani Anlamları Hususunda”, *Turkish Studies Language / Literature Volume 13/28*.

97. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1962). “Ali Şir Nevâî ve Zamanımız, *Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri*”, *Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı*, İstanbul.

98. Fidan, Zehra (2020). “Ali Şir Nevâî'ye Atfedilen Seb'atü Ebhur İsimli Eserin Müellif Karmaşasına Dair Bazı Tespitler”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, 21.

99. Gasımova, Aynur (2020). “Ali Şir Nevâî'nin Türk Edebiyatına Katkıları, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

100. Gezer, Hanife (2012). “Mecâlisü'n-Nefâyis'in İki Nüshasının Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/1.

101. Gorbatkina, Galina (2006). “Ali Şir Nevâî'yi Anlatan Bir Türk Halk Hikâyesi”, *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı.

102. Göçgün, Önder (1998). “Eserlerinin Işığında Fikrî ve Edebî Hüviyeti ile Ali Şir Nevâî”, *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9-10, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı.

103. Gökcan, M. (2020). “Büyük İskender Etrafında Teşekkül Eden Kültür ve Anlatım Geleneğinde Nevâyî’nin ‘Sedd-i İskenderi’ Adlı Mesnevisi”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. M. Orhan Okay Özel Sayısı.

104. Gökçe, Enis Bora (2019). “Ali Şir Nevai’de Türk Dili Ekini”, *Türk Ekini*, 1.

105. Gökçe, Hüseyin (2019). “Vahit Türk ‘Ali Şir Nevâyî Tarih-i Enbiya ve Hükema’ (Metin-Aktarma-Dizin)”, *Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi*, 1.

106. Gökdemir, Ozan (2017). “Ali Şir Nevâyî’nin Bedâiyü’l-Vasat Adlı Divanındaki İkillemeler”, *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi /The Journal of Social Science / Yıl: 4, 17.*

107. Gümüüş, Muhittin (1997). “Ali Şir Nevaî ve Gerçek Aşk Destanı”, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

108. Güngör, Recep Şükrü (2018). “Türk İslam Edebiyatında Tezkire ve Evliyâ Tezkireleri”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / 31.*

109. Hafizi, Muhammed Yahya (2020). “Bir İnsansever Olarak Ali Şir Nevâî, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

110. Hakimov, Muhammadjan (1997). “Alişer Nevaiy Asarları Kol Yazmalarınıñ Kulliyatı”, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

111. İsmail Hakkı (1309). “Ali Şir Nevâî ve Çağatay Şuarası”, *Mektep Dergisi*, 1-5, 7.

112. Hakkul, İbrahim (2020). “Ali Şir Nevâî ile İlgili Bağımsızlık Döneminde Özbekistan’da Yapılan Çalışmalar Üzerine Mülâhazalar, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

113. Hakkul, İbrahim (2019). “Ali Şir Nevâyî’nin Mahlaslarının Mana Özellikleri Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C 121, 238.

114. Halbekova, Nigora (2011). “Ali Şir Nevâî’nin Hamse Destanında Şiir Sanatları”, *Kardeş Kalemler Dergisi*, 50.

115. Halım, Muhammed Yarkın (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Kaç Tane Eseri Vardır? İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

116. Halliyeva, Gülnaz (2020). XX. Yüzyıl Doğu Bilimciliğinde Nevâî Eserlerinin Araştırılması, İlim ve Marifet Nurları, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

117. Hamdamov, Ulugbek (2020). “Ali Şir Nevâî Eserlerinde Ulus, Dil ve Vatan Medhi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

118. Hasan, Nadirhan (2020). “Ali Şir Nevâî’nin “Nesayimü’l-Muhabet” Eserinde Hoca Ahmed Yesevi ve Yesevi Takipçileri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

119. Hayitov, Alimerdan (2020). “Ali Şir Nevâî’nin ‘Arbain’ Adlı Eseri Üzerine Görüşler, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

120. Hayitov, Şevket (2020). “İstek ve Kader, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

121. Hudayar, İbrahim (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Lisanu’t-Tayr ve Feridüddin Attar’ın Mantiku’t-Tayr Manzum Eserlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

122. Hudaynazarova, Nodira (2020). “Seb’a-i Seyyar Destanında Mirrih ve Zühre Gezegenlerinin Mecazi Fonksiyonu, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

123. İnan, Abdülkadir, “Mir Ali Şir Nevâyî”, *Varlık Dergisi*, C 11, 182, Ankara, 1941.

124. İnan, Abdülkadir (1949). “Ali Şir Nevaî”, *TTK Belleten*, C 13, 52.

125. İnan, Abdülkadir (1956). “Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle: Ali Şir Nevâyî Devrinde Türkçe”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, TDK Yay.

126. İnan, Abdülkadir (1964). “Ali Şir Nevaî ve Folklor”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, C 9, 182.

127. İşankul, Cabbar (2020). “Nevâî ve Folklor: Özbek Bahşısı Fazıl Yoldaşoğlu’nun ‘Ferhad ve Şirin’ Destanının Karşılaştırmalı Analizi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

128. İşankulov, Hüsniddin (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Hazainü’l-Mani Külliyyatındaki Hatime Çekici Gazellerinde Seleflere İhtiram, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

129. Kafesoğlu, İbrahim (1962). “Ali Şir Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış”, *Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.

130. Kahraman, Bahaettin (1994). Heft Peyker Çevirileri ve Ali Şîr Nevâyî’nin Seb’-a-i Seyyâre’si, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9-10.

131. Kahraman, Mehmet (2013). Nevâî ve Roman, *Avrasya Etüdlere Dergisi*, C 1, 43.

132. Kala, Muhammed Enes (2020). “Mahbûbu’l Kulûb’un Retorik/Hitabet Değeri Üzerine”, *TYB Akademi Dergisi*.

133. Kalkandelen, A. Hilâl (2008). “Nevâî Bahçesinde Güller, Goncalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29.

134. Karaörs, Metin (1991). “Ali Şîr Nevâyî”, *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C 6.

135. Karaörs, Metin (1994). “Ali Şîr Nevâyî’nin İkinci Divanı Nevâdirü’ş-Şebâb”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5.

136. Karaörs, Metin (2011). Âşık Paşa ve Ali Şîr Nevâyî’de Türkçe Sevgisi ve Türkçenin Gücü, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 190.

137. Karıмова, Farida (2020). “Agehi Şiirinde Ali Şîr Nevâî Gelenekleri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

138. Kartal, Ahmet (2000). “Ali Şîr Nevâî’nin Mecâlisu’n-Nefâis İsimli Tezkiresi ve XVI. Asırda Yapılan Farsça İki Tercümesi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 13.

139. Kartal, Ahmet (2003). “Alî Şîr Nevâî’nin Farsça Şiirleri”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 26.

140. Kartal, Ahmet (2020). “Baykara Meclisinden Yansımalar-Eğlence Meclisleri-Edebî Meclisler Hikâyeler 4-“ *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 24.

141. Kaya, Önal (2007). “Alî Şîr Nevâyî’nin Divanları”, *Modern Türkölük Araştırmaları Dergisi*, C 4, 1.

142. Kaymaz, Zeki (2013). “Ali Şîr Nevâyî’nin Eserlerindeki Atasözleri ve Bunların Kullanışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*, Akçağ Yay., Ankara.

143. Kayumov, Aziz (1985). “Nevâî’nin Umumî Tarihga Aid Bir Kitabı Togrısida”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

144. Kerimov, Paşa (2009). “Ali Şîr Nevâyî ve XVII. Yüzyıl Azerbaycan Lirik Şiiri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 10.

145. Kırzioğlu, M. Fahrettin (1996). “Türk Dilini Sevme Bakımından Nevaî’nin Yeri”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 173, TDK Yay.

146. Kleinmichel, Sigrid (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Eserlerinde Hz. Yusuf, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
147. Kocakaplan, İsa (2020). “Nevâyî Yolu”, *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, Kesit Yayınları, İstanbul.
148. Koç, Ali (2020). “Senglâh’ın Tematik Sözlüğü (İsimler)”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (MÜSBİD)*, C 9, 1.
149. Korkmaz, Zeynep (2002). “Türk Diline Gönül Verenler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 4, 1.
150. Kök, Abdullah (2002). “Ali Şir Nevâyî, Muhakemetü’l-Lugateyn’i”, *Bilge Dergisi*, 35.
151. Köktekin, Kazım (2002). “Ali Şir Nevâyî’nin Türkçeciliği”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 19.
152. Köprülüzade, M. Fuad (1934). “Ali Şir Nevâî ve Tesirleri, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*”, Kanaat Yay., İstanbul.
153. Kuçkartayev, İristay (1997). “Özbek Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Alî Şîr Nevâyî’nin Rolü”, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.
154. Kurnaz, Cemal (2003). “Osmanlı Şairlerinin Nevayî Referansı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 617, TDK Yay.
155. Kut, Günay (2020). “Ali Şir Nevâyî’nin (Ö. 906/1501) Türkçe Yazma Bilinci ve Kimi Dikkat Çekici Eserleri İle Kâtiplere Serzeniş”, *KÜLTÜRK*, 1.
156. Kutlu, Tarık Cemal (1970). “Ali Şir Nevâî ve Çağatayca”, *Bilgi Dergisi*, C 23, 273.
157. KUVANOV, Zarif Amanbayevič (2019). “Ali Şir Nevâyî’nin Edebî Tenkidî Bakışlarına Dair Bazı Çalışmalar Üzerine”, *Homeros*, C 2, 1.
158. Kuvanov, Zarif (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Edebi-Estetik Görüşleri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
159. Levend, Ağâh Sırrı (1956). “Nevâ’î’nin Arapça Sözlüğü”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
160. Levend, Ağâh Sırrı (1957). “Nevâ’î’nin Eserleri”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
161. Levend, Ağâh Sırrı (1957). “Nevâ’î’ye Atfedilen Bir Eser Mu‘am-meyât-ı Esmâ-ı Hüsnâ”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
162. Levend, Ağâh Sırrı (1957). “Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

163. Levend, Agâh Sırrı (1958). “Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâî Yazmaları”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

164. Levend, Agâh Sırrı (1958). “Nevâ’î’ye Atfedilen Esmâ-ı Hüsnâ Muammalarının Sahibi”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

165. Levend, Agâh Sırrı (1958). “Neva’i Adına Basılmış Bir Eser Nazm-ı Akayid”, *Jean Deny Armağanı*, TDK Yay., Ankara.

166. Levend, Agâh Sırrı (1966). “Ali Şir Neva’î”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 173, TDK Yay.

167. Macit, Muhsin (2020). “Nevâyî Divanlarının Meşhur Hattatları”, *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, Kesit Yayınları, İstanbul.

168. Mahdum, Abid Nazar (2006). “Farsça Kaynaklarda Ali Şir Nevâyî”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 34.

169. Merhan, Aziz; Tekin, Emel (2016). “Ali Şir Nevâyî’nin Şeyh San’an Destanında Çağatayca ve Oğuzca Dil Unsurları”, *Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 5.

170. Mullahocayeva, Karomet (2020). “Hamse Mesnevilerinde Tasavvufi Tipler, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

171. Murzakmetov, Abdumitalip (2020). “Ali Şir Nevâ’î’nin İnsanperverliği, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

172. Nalbant, Bilge Özkan (2007). “Ali Şir Nevâyî’nin Dest-i Hattı: Türkçe Divanları Arasındaki Yeri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 4, 1.

173. Nalbant, Bilge Özkan (2010). “Nevâyî’nin Divanlarındaki Boy Adları Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 7, 3.

174. Nerimanoglu, Kâmil Veli (2020). “Türkçenin Tarihinde Muhakemetü’l-Lügateyn’in Yeri ve Önemi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

175. Nizami, Ghulam Moenuddin (2020). “Ali Şir Nevâî ve Mevlâna Abdurrahman Cami, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

176. Nur, Rıza (1935). “Alî-Chîr Nevâî”, *Revue de Turcologie*, 5, Mısır.

177. Oğuz, Nazmiye; İlhan, Enes (2014). “Geleneğin Yeniden Üretilmesi Bağlamında Attar, Gülşehrî ve Ali Şir Nevâî’nin Mesnevilerinde Şeyh-i San’ân Kıssası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* C 7, 35.

178. Oğuz, Yılmaz (1969). “Ali Şir Neva’î [Agâh Sırrı Levend], (Kitaplar-Tenkî)”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 209, TDK Yay.

179. Orkun, Hüseyin Namık (1942). “Ali Şir Nevâyî”, *Çınaraltı*, C 2, 47.
180. Ökkeş, Ali Avni (1945). “Ali-Şir Nevâî”, *Yeni Adam*, C 14, 528.
181. Ölmez, Zuhâl Kargı (1993). “Ali Şir Nevâyî’nin Mahbûbî’l-Kulûb’u”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, C 3.
182. Özcan, Aynur Öz (2007). “Çağdaş Özbek Edebiyatında Ali Şir Nevayî”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 4, 3.
183. Özcan, Aynur Öz (1997). “Nevâyî Yaşıyor”, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Ali Şir Nevayî Özel Sayısı, 13.
184. Özcan, Hüseyin (2001). “Türk Dünyasının Bilgesi Ali Şir Nevâî”, *Türk Kültürü Dergisi*, C 39, 459.
185. Özdamar, Nursel (2013). “Ali Şir Nevâyî’de Türk Kavramı”, *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ*, Ocak-Şubat.
186. Özdamar, Nursel (2013). “Çağdaşlarının Dilinden Ali Şir Nevayî”, *Turkish Studies E-Dergi*, C 8, 9.
187. Özkan, Fatma (1996). “Nevâyî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu’ş-Şu‘arâ Mevlânâ Nevâyî”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1.
188. Özönder, F. Sema Barutcu (2016). “Ali Şir Nevâyî (1441-1501): Âlim, Şair ve Devlet Adamı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 13, 3.
189. Öztürk, Rıdvan (1995). “Ali Şir Nevâî’nin Dili Hakkında”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.
190. Pala, İskender (2001). “Ordusu Olmayan Bir Hükümdar Ali Şir Nevâî”, *Hürriyet Gösteri*, 226.
191. Pardayeva, İroda (2018). “Alisher Navoiyning “Tarixi Muluki Ajam” Asarida Zolim Shohlar Tasviri”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 2 (1).
192. Pardayev, Koldaş (2020). “Mukimi Eserlerinde Ali Şir Nevâî’nin Edebi Gelenekleri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
193. Polatcan, Faruk (2019). “Ali Şir Nevâyî’nin Vakfiye Adlı Eserindeki Eğitsel Öğelerin İncelenmesi”, *Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 15.
194. Rafiddinov, Seyfeddin (2020). “Ali Şir Nevâî ve Nakşibendilik, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
195. Rahimi, Farhad (2014). “Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Turkish Studies*, Volume 9/3, Winter.

196. Rahimi, Farhad (2019). “Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, C 8, 3.

197. Rahmani, Zabihullah (2019). “Kendi Döneminde Yazılan Kaynaklarda Ali Şir Nevai ve Fazla Bilinmeyen Üç Eseri”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 10.

198. Rahmonovna, Dilnavoz Yusupova (2019). “Ali Şir Nevâyî’nin “Mizanu’l-Evzan” Adlı Eserinde Halk Koşukları ve Aruz Vezni İlişkisi”, *Folklor Akademi Dergisi*, C 2, 2.

199. Recepova, Arazgül (2019). “Sultan Hüseyin Baykara Dönemi Kültür Tarihi ve Onu Yüceltenler: Molla Cami ve Ali Şir Nevâyî”, *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, C 4, 2.

200. Ruzmanova, Rahile (2010). “Ali Şir Nevâyî ve Seydî Ali Reis Kâtîbî”, *Kardeş Kalemler Dergisi*, 41.

201. Ruzmanova, Rahile (2020). “Ali Şir Nevâyî Şiirinin Lingvo-Poetik Özellikleri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

202. Sadıkovna, Usmanova Mahfusa (2013). “Ali Şir Nevâyî Eserlerinde Bitki Adları”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 8.

203. Salahi, Dilaram (2020). “Ali Şir Nevâyî’nin İrfani-Tasavvufi Düşünceleri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

204. Sarıca, Bedri (2005). “1950’lerde Nevâyî Diliyle Yazılmış Bir Dergi: Tercümân-ı Efkâr”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9.

205. Saygın, Muhterem (2021). “Ali Şir Nevâyî’nin Türkçe Divanlarında Mitlerin Günlük Hayattaki İzleri”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C 4, 1.

206. Sertkaya, Osman Fikri (1970). “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 18.

207. Sertkaya, Osman Fikri (1971). “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 19.

208. Sertkaya, Osman Fikri (1972). “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III: Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 20.

209. Sertkaya, Osman Fikri (1976). “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri IV”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 22.

210. Sevgi, Ahmet (2014). “Neseî Akaidi’nin Ali Şir Nevâî’ye İsnat Edilen Manzûm Bir Tercümesi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 10, 31.

211. Seyhan, Tanju Oral (2005). “Ali Şir Nevâyî-Sirâcü’l-Müslimîn 1 (Giriş-Karşılaştırmalı Metin)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 2, 4.

212. Seyidoğlu, Bilge (2002). “Ferhat ile Şirin”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 19.

213. Sıracoğlu, Ramazan (2020). “Nizami Gencevi’nin Ali Şir Nevâî’nin Eserleri Üzerine Edebi Etkisi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

214. Soydan, Serpil (2016). “Alî Şir Nevâyî’nin Leylî vü Mecnûn Mesnevisinde Yer Alan Fiilimsiler”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/4.

215. Soydan, Serpil (2017). “Ali Şir Nevâî ve Hüseyin Baykara’nın Manzum Eserlerine Göre Klasik Çağatay Türkçesinde İkillemeler”, *KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, C 7, 2017.

216. Soydan, Serpil (2019). “Ali Şir Nevâyî’nin Manzum Eserlerinde Dêk/Dik Edatının Kullanımı”, *Dil Araştırmaları*, C 13, 24.

217. Söyegov, Muratgeldi (2012). “Alişir Nevaî’nin Dedesi Iraklı Türkmen Midir?” *Kardeşlik Kültür Edebiyat ve Sanat Dergisi*, 269-270.

218. Sultanov, Tolkin (2018). “Ali Şir Nevâî Şiirinin Sadık Bey Sadıkî Sanatına Etkisi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, C 18, 18.

219. Sultanov, Tolkin (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Mecalisü’n-Nefais ve Sadıkî Afşar’ın Macma’ü’l-Havas Tezkirelerinin Karşılaştırmalı Analizi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

220. Sunal, Arif (2014). “XVI. Asır Divan Şairi Sâdık’ın (Ö.1588?) “Nevâî Dili”yle Yazdığı Şiirler”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/12 Fall.

221. Şehidoğlu, İbrahim (1949). “Ali Şir Nevâî”, *Ülkü Dergisi*, C 3, 28.

222. Şen, Yasin (2014). “Babürname’ye Göre Ali Şir Nevâyî”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 37.

223. Şimşek, Yaşar (2020). “Ali Şir Nevâyî’nin Kırk Hadis Tercümesinin Leipzig Nüshası ve Nüshadaki Çağatayca-Osmanlıca Karşılıklar Üzerine”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*.

224. Tarlan, Ali Nihat (1962). “Ali Şir Nevâî”, *Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.

225. Tamir, Nuray (2015). “Emîr Nizâmu'd-dîn Ali Şir-Nevâî Hâmse Törtünçü Dâstân Seba-yı Seyyâr [Yedi Gezegen]”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 9 (17).

226. Tekin, Gönül Alpay (1970). “Ali Şir Nevâî'nin Ferhad ü Şirin Mesnevîsi Üzerindeki Etkiler”, *TDAY-Belâten*.

227. Tekin, Gönül Alpay (1996). Ali Şir Nevâî ve Ferhad u Şirin Mesnevîsi, *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7.

228. Temel, Emel (2020). “Alî Şîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâys Tezkiresinde Öne Çıkan Metonimik Yapılar”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 17, 2.

229. Teres, Ersin (2008). “Ali Şir Nevâî'nin Dinî-Tasavvufî Eserleri”, *Yağmur Dergisi*, 40.

230. Teres, Ersin (2009). “Doğu Türkçesinin Parlayan Yıldızı: Ali Şir Nevâî”, *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2, (çevrimiçi).

231. Teres, Ersin (2011). “Hükümdarlar ve Yakın Dostları Şairler: Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî”, *Temrin Dergisi*, 34.

232. Teres, Ersin (2012). “Mustafa Sinan Kaçalın, Niyâzi Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, el-Lugatu'n-Nevâîyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagataiyye”, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, 2011, 1111 s.+190”, *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2.

233. Tılavov, Abdurmurat (2020). “Ali Şir Nevâî Vecizeleri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul'a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

234. Timurtaş, Faruk Kadri (1952). “Husrev ü Şîrîn ve Ferhâd ü Şîrîn Yazan Şairlerimiz”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10, TDK Yay.

235. Timurtaş, Faruk Kadri (1961). “Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri, Türkçeciliği”, *Türk Yurdu Dergisi*, 294.

236. Timurtaş, Faruk Kadri (1962). “Ali Şir Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri”, *Ali Şir Nevâî: Hayatı ve Eserleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.

237. Timurtaş, Faruk Kadri (1966). “Ali Şir Nevâî'de Türklük Duygusu”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 173, TDK Yay.

238. Tok, Vedat Ali (2016). “Ali Şir Nevâî ve Türkçe Sevdası”, *Somuncu Baba Dergisi*, 190.

239. Toplu, Bayram (2017). “Doğu Türkçesinde İki Evliya Tezkiresinin Karşılaştırılması (Ali Şir Nevâî ve Muhammed Sıddık Rüşdi)”, *Turkish*

Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 12/30.

240. Toprak, Funda (2018). “Ali Şir Nevâyî’de Cennet-Cehennem Metaforu”, *Turkish Studies Language Literature*, Volume 13/28, Fall.

241. Tören, Hatice (1996). “Nevâyî’nin Sedd-i İskenderî Adlı Eserinde Tabiat Tasvirleri”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 529, TDK Yay.

242. Tuncor, Ferit Ragıp (1989). “Ali Şir Nevât (1441-1501)”, *Yeni Defne*, C 8, 91-93.

243. Tural, Güzin (1993). “Ali Şir Nevâyî’yi Yetiştiren Çevre ve Dönem”, *Türk Kültürü Dergisi*, C 31, 360.

244. Tursun, Nurgül (2020). “Ali Şir Nevât ve Şiirlerinin Uygur Makam Kültüründeki Yeri Hakkında, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

245. Türk, Vahit (1991). “Ali Şir Nevâyî”, *Türk Yurdu Dergisi*, C 11, 49 (395).

246. Türk, Vahit (2001). “Ali Şir Nevâyî’nin Münacatı”, *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C 10.

247. Türk, Vahit (2010). “Lehçeler Arası İlişkiler ve Oğuz Türkçesinde Bir Nevâyî Eseri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 28.

248. Türk, Vahit (2012). “Mecâlisü’n-Nefâyis’te Şairler Arasındaki Latife ve Nükteler”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 722, TDK Yay.

249. Türk, Vahit (2012). “Nevâyî’yi Anla(t)mak”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 724, TDK Yay.

250. Türk, Vahit (2014). “Ali Şir Nevâyî’ye Göre Üç Rüsvetçi Karakter”, *DEVLET*.

251. Türk, Vahit (2017). “Bir Siyasetnâme Olarak Mahbûbu’l-Kulûb”, *Türk Yurdu Dergisi*, Ankara, Ekim.

252. Türk, Vahit (2017). “Mecâlisü’n-Nefâyis’e Göre Nevâyî’nin Kişiliği ve İlişkileri”, *Mertol Tulum Kitabı*, İstanbul.

253. Türk, Vahit (2019). “Bilimin Kısa Tarihçesi ve Ali Şir Nevâyî’nin Bilime Katkıları”, *Antakiyat*.

254. Türk, Vahit (2021). “Ali Şir Nevâyî Sağlığında Bütün Türk Ülkelerine Ulaşmıştı”, *Türk Edebiyatı*, 570.

255. Türkay, Kaya (1994). “Alî Şir Nevâyî’nin Lügazları”, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

256. Türkay, Kaya (1997). “Ali Şir Nevâyî’nin Tuyuğları”, *Erdem Dergisi*, C 9, 27, *Aydın Sayılı Özel Sayısı-III*.

257. Türkmen, Fikret (2002). “Halk Edebiyatında Ali Şir Nevâyî ile İlgili Yaratmalar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 4, 1.

258. Uğurlu, Kâmil (2021). “Gülden Kefen İtmek Gerek”, *Türk Edebiyatı*, 570.

259. Uslu, Mustafa (1995). “Klasik Doğu Türkçesinin Kurucusu Ali Şir Nevâî’nin Ruh Ülkesi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 105.

260. Utanova, Sirderyahan (2020). “Ali Şir Nevâî Gazellerinde Renkle İlgili Timsaller, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

261. Uyanık, Ayşe Sema (2019). “Muhakemetü’l-Lügateyn’de Hayvan Adları”, *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C 5, 11.

262. Uygun, Rasime (1957). “Nevâyî’nin Ferhad ü Şîrin’i (Ali Şir Nevâyî’nin Mesnevisinin Hulasası)”, *Bilgi Dergisi*, 119.

263. Uyguner, Muzaffer (1966). “Ali Şir Nevâyî”, *Hisar Dergisi*, yıl 10, C 6, 30.

264. Uzun, Enver (1995). “Ali Şir Nevaî Hakkında Rivayetler (Fuzulî Bayat) I”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 99.

265. Uzun, Enver (1996). “Ali Şir Nevaî Hakkında Rivayetler (Fuzulî Bayat) II”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 101.

266. Ülvi, Almaz (2010). “Dahi Alişir Nəvainin Həyat və Yaradıcılığına Aid Çizgilər”, *YOM Türk Dünyası Kültür Dergisi*, 17.

267. Ünlü, Mahir (1991). “Ali Şir Nevâyî”, *Türk Dili Dergisi*, 4/22.

268. Üst, Sibel (2014). “Hüsrev, Şîrin ve Ferhâd Kahramanları Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 51.

269. Üşenmez, Emek (2021). “Modern Özbek Edebiyatında Mîr Ali Şir Nevâî”, *Türk Edebiyatı*, 570.

270. Üzgör, Tahir (1991-1992). “Ali Şir Nevâyî ve Fuzulî Arasında Bazı Benzerlikler”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 7.

271. Yarkin, Şefika (2020). “Ali Şir Nevâî’nin Divan-ı Fani Eseri Hakkında, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

272. Yıldırım, Talip (2006). “Ali Şir Nevâyî’nin Eserlerinde Yakın Dostu Hüseyin Baykara”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 3, 3.

273. Yıldırım, Talip (2008). “Yakın Dostu Hüseyin Baykara’nın Eserlerinde Ali Şir Nevâyî”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 5, 2.

274. Yıldırım, Talip (2017). “Çağatay Türkçesi: Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâyî”, *Gelecek Vizyonlar Dergisi (fvj: Future Visions Journal)*, 1(1).

275. Yoldaşev, İbrahim-Mirzarahimova, Muborak (1995). “Ali Şer Navoiy İjodiyotida Kitobatçilik Terminleri”, *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 4.

276. Yoldaşev, Kazakbay (2020). “Özbekistan Eğitim Sisteminde Nevâî Eserlerinin Öğretilmesi, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

277. Yoldaşoğlu, Envercan (1993). “Türk Dünyasından Portreler: Ali Şir Nevâyî”, *Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi*, 9.

278. Yusupova, Dilnevez (2020). “Ali Şir Nevâî Muhammeslerinin Yaratılış Özellikleri, İlim ve Marifet Nurları”, *Prof. Dr. İbrahim Hakkul’a Armağan Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.

279. Yücel, Bilal (2001). “Doğu Türkçesinin Gelişme Dönemleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, 1.

280. Yüksel, Sedit (1961). “Ali Şir Nevâyî”, *Türk Yurdu Dergisi*, yıl 50, C 2, 10 (292).

281. Zal, Ünal (2014). “İsveç’te Ali Şir Nevaî’nin İzleri”, *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/12 Fall.

IV. Ansiklopedi Maddeleri

1. Gölpınarlı, Abdülbâki (1946-1947). “Ali Şir Nevâî”, *Aylık Ansiklopedi*, C 3, 1064-1065.

2. Gövsa, İbrahim Alaettin (1947). “Ali Şir Nevaî”, *Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi*, C I, 77.

3. Gövsa, İbrahim Alaettin (1946). “Ali Şir Nevaî”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, t.y., 40- 41.

4. Kartal, Ahmet, Çetindağ, Yusuf (2015). “Ali Şir Nevâî”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ahmet Yesevi Üniversitesi (Güncelleme tarihi 14.12.2020).

5. Kut, Günay (1989). “Ali Şir Nevâî”, *İslam Ansiklopedisi*, II. Cilt, Türk Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 449-453.

6. Sertkaya, Osman Fikri (1988). “Abuşka Lûgatı”, *İslam Ansiklopedisi*, I. Cilt, Türk Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 312-314.

7. Tarlan, Ali Nihad (2002). “Ali Şir Nevâî”, *Türkler Ansiklopedisi*, C VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 796-803.

7. Togan, Zeki Velidi (1978). “Ali Şir”, *İslam Ansiklopedisi*, C I, 5. baskı, MEB Yay., İstanbul, 349-357.

8. Yüce, Nuri (1992). “Bedâiyu’l-Lugat”, *İslam Ansiklopedisi*, V. Cilt, Türk Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 297.

9. Yücel, Bilal (2002). “Nevâyî-Bâbü Çığının Tarihi ve Edebî Şahsiyetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 804-811.

10. “Ali Şîr Nevâî” (1946). *Türk Ansiklopedisi*, II. Cilt, MEB Yay., Ankara, t.y., 97.

11. Kutlu, Mustafa (1990). Nevâî Ali Şîr, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C VII, Dergâh Yay., İstanbul, 37-41.

V. Lehçelerden Aktarma Makaleler

1. Abdurrahmanov, Abdulgafur (1997). “Nevâyî’nin Yaratıcılığının Cihanşümül Ehemmiyeti”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

2. Aşirbayev, Samihan (1997). “Alî-Şîr Nevâyî’nin Mensur Eserlerinde Ara Sözcükler ve Ek İbareler”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

3. Avazov, Narmurad (1997). “Alî-Şîr Nevâyî ve Abdurauf Fitrat”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

4. Bekova, Nazzara (2012). “Ali Şîr Nevâî’nin Divân-ı Fânî Adlı Eseri Üzerine Yapılan Çalışmalar”, (Aktaran: Nodirxon Khasanovî), *Türk Edebiyatı*, 459.

5. Berdibay, Rahmankul (2021). “Ali Şîr Nevâî’nin Büyük Dileği” (Aktaran: Gülüm Shadiyeva), *Türk Edebiyatı*, 570.

6. Erkinov, Aftandil (2011). “XV-XIX. Asır Beyazlarında Taşkent ve Paris Kütüphanelerinde Tespit Edilen Alişir Nevâî’nin Şiirlerine Dair Bir Araştırma”, (Aktaran: Recai Kızıltunç), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 45.

7. Hakkul, İbrahim (2021). “Ali Şîr Nevâî’ye Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Suyıma Ganiyeva (1932-2018)”, (Aktaran: Saadet Örmeci), *Türk Edebiyatı*, 570.

8. Kuçkartayev, İristay (1995). “Ali Şîr Nevâî’nin Dil Dünyası”, (Aktaran: Ertan Çevik), *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 522, TDK Yay.

9. Kuçkartayev, İristay (1995). “Nevâî’de Dil Bilinci”, (Aktaran: Ertan Çevik), *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 522, TDK Yay.

10. Mirzarahimova, Mubarek (1997). “Alî-Şîr Nevâyî ve Şiirciliği”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

11. Muhammad, Nasir (1997). “Nevâyî Okuyuculuğu”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

12. Muhammad, Nasir (1997). “Nevâyîname, Anqanı Mâhrâm Qıldınıız”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

13. Muhammad, Nasir (1997). “Öz Vucudıñğa Tâfâkkür Äyläğil, Nevâyî ve Tasavvuf Mevzusuna Dair Çizgiler”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

14. Polat, Apduraup (1996). “Ali Şir Nevâyî ve Meşhur Eseri Muhakemetü'l-Lugateyn Hakkında, Aktaran: Fatma Özkan”, *Türk Kültürü Dergisi*, C 31, 396.

15. Rafiddinov Sayfullah, Sayfiddin (2016). “Şir Nevâî'nin Kalenderîlikle İlgili Düşünceleri (The Thoughts of Ali Shir Navai about Qalandariyyat)”, (Aktaran: KHASANOV, Nodirkan), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42.

16. Rahman, Abdulkerim (1997). “Nevâyî ve Uygur On İki Makamı”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

17. Rustemov, Alibek (1984). “Nevâî ve Özbek Edebi Dili”, Çev. Hüseyin Özbay, *Türk Edebiyatı*, 123.

18. Sulaymânova, Fazila (1997). “Nevâyî'nin Yeni Bulunan Şiirleri”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

19. Yoldaşev, İbrahim (1997). “Alî-Şir Nevâyî'nin Muhakemetü'l-Lugateyn İsimli Eseri Hakkında”, (Aktaran: Ayhan Çelikbay), *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 13.

VI. Çeviri Makaleler

1. Barthold, W. (1937,1938). “Mir-Ali Şir ve Siyasî Hayatı”, Çev. Ahmet Caferoğlu, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, 56, 58, 59, 61, 62.

2. Bertels, E. E. (1951). “Ali Şir Nevâî, Leylî ve Mecnûn”, *Türkiyat Mecmuası*, C 9.

3. Bertels, E. E. (1957). “Ali Şir Nevâî'nin Ferhad ü Şirin'i”, Çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

4. Boldirev, A. N. (1956). “Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevâî”, Çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

5. Borovkov, A. K. (1954). “Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevâî”, Çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

6. Dilberpûr, Asgar (1999). “Türk Edebiyatında Nizâmî’nin Takipçileri ve Hamse’sine Nazire Yazanlar”, Çev. M. Fatih Köksal, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 8.

7. Kleinmichel, Sigrid (2007). “Ali Şir Nevâyî ve Osmanlı Şairleri”, Çev. Nurettin Demir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I. Cilt, ed. Talat Sait Halman vd., 2. baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

8. Semenov, A. A. (1941). “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye”, Çev. Abdülkadir İnan, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, C 16, 96.

9. Volin, S. L. (1955). “Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları Hakkında”, Çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, TDK Yay.

10. Yakubovskiy, A. İ., “Ali Şir Nevâyî Devrinin İçtimai ve Medeni Hayatının Vasıfları”, Çev. Ahmet Caferoğlu, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, 56, 58-62.

VII. Bildiriler

1. Abdurahmanov, Gani (2007). “Ali Şir Nevâyî’nin Dili ve Üslubu”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 24-29 Eylül 2000, TDK Yay.

2. Abik, Ayşehan Deniz (2001). “Hamsetü’l-Mütehayyirin Dolayısıyla Birkaç Not”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara.

3. Abik, Ayşehan Deniz (2009). “18. Yüzyılda Anadolu’da Bir Nevâyî Çevirisi: Târîh-i Fenâyî”, V. Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Prof. Dr. Harun Tolasa Hatırasına) 16-18 Ekim 2009 Mardin Artuklu Üniversitesi Rektörlüğü-Erciyes Üniversitesi Klasik Türk Edebiyatı Topluluğu, Mardin (Basılmamış Bildiri).

4. Abik, Ayşehan Deniz (2007). “Ali Şir Nevâyî’nin Münşeat’ında ‘Arza-Daşt’ Terimi ve Birkaç Örnek”, *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu Bildiriler I (A-J)*, 25-27 Nisan 2007, Erzurum, 2009.

5. Akalın, Ahmet (2020). “Özbekistan’ın Yumuşak Gücünün Uluslararası Alana Aktarılmasında Bir Öneri Olarak Nevâyî Enstitüleri”. Uluslararası “Ali Şir Nevâyî ve 21. Yüzyıl Konferansı” Bildirileri Kitabı, Taşkent Devlet Ali Şir Nevâyî Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, 8 Şubat 2020, Taşkent – Özbekistan.

6. Akkuş, Mücahit (2013). “Bir Dilbilimci Olarak Ali Şir Nevâyî”, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 17-19 Mayıs 2013, Saraybosna/Bosna Hersek (Basılmamış Bildiri).

7. Aksu, Cemal (2001). “Ali Şir Nevâyî’nin Çevresi ve Üstatları”, Ölümünün 500. Yıldönümünde Türkçenin Büyük Şairi Ali Şir Nevâyî Açık Oturumu, Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi, 16 Ocak 2001 (Basılmamış Bildiri).

8. Aksu, Cemal (2009). “Divan Tertibi Bakımından Ali Şir Nevâî’yi Diğer Divan Şairlerinden Ayıran Özellikler”, Adıyaman Üniversitesi Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu, 15-16 Mayıs 2009, Adıyaman, 2010.

9. Aksu, Cemal (2013). “Nevâî’nin Türkçe Divanlarındaki Nazım Şekilleri” VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (30 Eylül- 04 Ekim 2013) (Basılmamış Bildiri).

10. Berdak, Yusuf (2012). “Ali Şir Nevâyî Eserlerinde Oğuzca Unsurlar”, VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Ankara 24-28 Eylül 2012 (Basılmamış Bildiri).

11. Candemir, Doğan (2010). “Ali Şir Nevâî’de Türkçe Bilinci”, Uluslararası Nizamî ve Nevaî: Tarihsel ve Kültürel Bağları Sempozyumu, 14-15 Haziran 2010, Semerkand-Özbekistan (Basılmamış Bildiri).

12. Eraslan, Kemal (2001). “Nevayî ve Tenkid”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

13. Ganiyeva, Süyüme (2001). “Nevâyî Nesrinin Beş Hususiyetleri”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

14. İsen, Mustafa (2001). “Türk Biyografi Geleneğinde Ali Şir Nevayî’nin Yeri”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

15. Karaörs, Metin (2001). “Nevâdirü’ş-Şebâb Ali Şir Nevayî’nin İkinci Divanı”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

16. Karaörs, Metin (2004). “Türk Dilinde Şartlı Birleşik Cümle ve Ali Şir Nevâyî’nin II. Divanı Nevadirü’ş-Şebab’da Şartlı Birleşik Cümleler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 26-29 Eylül 2004, TDK Yay., Ankara, 2004.

17. Kleinmichel, Sigrid (2001). “Nevâ’î-i Bînevâ. Ali Şir Nevayî’nin Şiirleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

18. Kocaoğlu, Timur (2001). “Ali Şir Nevayî’nin Türkçe Ünlü Sesler Üzerindeki Açıklamaları (Kapalı é/i Meselesi)”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

19. Korkmaz, Zeynep (2001). Ali Şir Nevayî ve Çağatay Yazı Dili, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

20. Köprülü, Fuad (1941). “Ali Şir Nevâî”, *Edebiyat Araştırmaları*, II. Cilt, haz. Orhan Köprülü, 2. baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2004, (1941’de Nevâî’nin 500. doğum yılı dolayısıyla TTK adına yapılan konuşma).

21. Kut, Günay (2001). “Divan Şairi Olarak Nevâyî”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.

22. Makal, Tahir Kutsi (1991). “Doruktaki Üç Türk Şairi: Genceli Nizami, Yunus Emre, Ali Şir Nevâî”, V. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri ve Sevgi Yılı Kongresi, 14-16 Şubat 1991, Eskişehir, 1995.

23. Mullahocayeva, Keramet (2010). “Ali Şir Nevâî’nin Biyografik Bilgileri İçeren Eserleri Hakkında”, Mustafa İsen Adına Uluslararası Sempozyum: Klasik Türk Edebiyatında Biyografi: Bildiriler, Nevşehir, 6-8 Mayıs 2010, Ankara, 2011.

24. Nagy, Eva Kincses (2001). “Budapeşte Szechenyi Kütüphanesi’ndeki Nevâyî Külliyyatı”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.

25. Nalbant, Bilge Özkan (2004). “Nevâî’nin İlk Divanlarından Nevâdirü’n-Nihâye”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri III*, 20-26 Eylül 2004, TDK Yay., Ankara, 2009.

26. Özcan, Hüseyin (2001). “Türk Kültüründe Ali Şir Nevâî’nin Önemi ve Türkiye’de Ali Şir Nevâî Üzerine Yapılan Çalışmalar”, Ali Şir Nevâî İلمي Nezeri Konferansı, Semerkant-Özbekistan, 2001 (Basılmamış Bildiri).

27. Özarendeli, Nursel (2013). “Çağdaşlarının Gözünden Ali Şir Nevâyî”, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 17-19 Mayıs 2013, Saraybosna/Bosna Hersek (Basılmamış Bildiri).

28. Racabov, Nazar-Racabova Dilara (2001). “Ali Şir Nevâyî ve Hürev Dehlevî”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.

29. Rafiddinov, Seyfeddin (2010). “Mevlânâ Celaledidîn Rûmî ve Ali Şir Nevâî”, *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, II. Cilt, İstanbul, 2010.

30. Sertkaya, Ayşe Gül (2011). “Özbek Kökenli İstanbullu Şairlerin Ali Şir Nevâyî’ye İstanbul’da Çağatay (Doğu) Türkçesi ile Yazdıkları Nazireler”, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Kasım 2011 (Basılmamış Bildiri).

31. Sertkaya, Ayşe Gül (2001). “Semerkandlı Şeyh-Zade Abdürrezzâk Bahş’ının Ali Şir Nevâyî’ye Yazdığı Nazireler”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560.*

Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.

32. Sertkaya, Osman Fikri (2001). “Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevâyî Tarzı ve Nevâyî’ye Anadolu’da Yazılan Nazireler”, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, TDK Yay., Ankara, 2004.

33. Sertkaya, Osman Fikri (2011). “Emir/Emîrî’nin Ali Şir Nevâyî’nin 24 Gazeline Yaptığı Tahmisler”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 21-23 Kasım 2011 (Basılmamış Bildiri).

34. Şengün, Asil, Malkoç, Aleyna (2019). “Türkçenin Ses Bayrağı Ali Şir Nevâyî”, *Ali Şir Nevâyî ve XXI. Asır Halkara İlmi Nazari Encümen*, Taşkent, 2019.

35. Taymas, Abdullah Battal (1933). “Türk Dili En Eski ve Zengin Dillerden Biridir: Nevâyî-Türkçe ve Acemcenin Mukayesesi”, *Türk Dili Kurultayı: Birinci*, 30, Maarif Vekâleti, Ankara, 1933.

36. Toprak, Funda (2019). “Ali Şir Nevâyî’de Antik Yunan Felsefesi”, *XI. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 16-18 Ekim 2019, Samsun.

37. Tural, Güzin (2004). “Mahbûbü’l-Kulûb’da Kişi Ad ve Unvanları”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 20-26 Eylül 2004, TDK Yay., Ankara, 2009.

38. Türk, Vahit (2014). “Türkler de Yararlansın”, *VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 16-18 Ekim 2014, Elazığ.

39. Türk, Vahit (2018). “Ali Şir Nevâyî’nin Eğitimi ve Eğitimciliği”, *Eğitimde Millî Kimlik ve İdeal İnsan Arayışları Çalıştayı*, Yıldız Teknik Üniversitesi, 19 Nisan 2018.

40. Türk, Vahit (2021). “Abuşka Sözlüğü ve Sözlükten Bir Örnek: İş-/İl- Fiili”, *Taşkent Devlet Üniversitesi, Dünya Doğu Bilimcilerinin Gözüyle Ali Şir Nevâyî*, Taşkent, 5-6 Şubat 2021.

41. Türk, Vahit (2021). Ali Şir Nevâyî, *Uluslararası Türk Akademisi, Doğumunun 580. Yılı Münasebetiyle Ali Şir Nevâyî’yi Anma Toplantısı*, Çevirim içi panel, 9 Şubat 2021.

42. Türk, Vahit (2021). Ali Şir Nevâyî’de Dil Çeşitliliği, *Doğumunun 580. Yılı Münasebetiyle Türk Dilinin Büyük Mektebi Ali Şir Nevâyî Paneli*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 10 Şubat 2021.

43. Türk, Vahit (2021). Ali Şir Nevâyî Gazellerindeki Deyimlerle Kalıp Sözler Üzerine, *Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Nevâyî İcadı ve Bîbaha Miras*, 13 Şubat 2021.

44. Türk, Vahit (2021). Türkî-i Basit’in Öncüsü Nevâyî mi? *Ulusla-*

rarası “Klasik Türk Edebiyatında Yerlilik” Bilim Şoleni, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, 24-25 Nisan 2021.

45. Türkmen, Fikret (2001). Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayi ile İlgili Yaratmalar, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.

46. Yaman, Ertuğrul (2001). Ali Şir Nevayî’de Dil Bilinci, *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.

47. Yeni, Emre Berkan (2019). Ali Şir Nevâyî’nin Divanlarındaki Türkçe ve Alıntı Sözcüklerin Sıklıkları, *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Samsun, 16-18 Ekim 2019.

48. Zülfikar, Hamza (1991). “Halka Dil Bilincinin Kazandırılmasına Çalışan Bir Dilci: Ali Şir Nevaî”, *Ali Şir Nevaî’nin 550. Yıldönümü Paneli*, Türk Dil Kurumu, 25 Nisan 1991 (Basılmamış Bildiri).

VIII. Kitaplar

1. Abik, Ayşehan Deniz (2006). *Ali Şir Nevâyî Hamsetü’l-Mütehayyirin*, Seçkin Yay., Ankara.

2. Ali Şir Nevâyî (1298). *Mahbubu’l-Kulub*, Matbaa-i Amire, İstanbul.

3. “Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum”, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001, TDK Yay., Ankara, 2004.

4. Ali Şir Nevâyî, *Lisânü’l-Tayr* (Tercüme Nodirbek Kosimov), Semerkand Yay., İstanbul, 2015.

5. Altun, Hilal Oytun (2011). *Çağataycadan 16. Yüzyıl Anadolu Türkçesine Bir Çeviri: Nevâyî’nin Tevârih-i Mülûk-i Acemî* (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Bayrak Yay., İstanbul.

6. Asım, Necib (1311). *Erbain Hadis Tercemesi*, İstanbul, 1311.

7. Aslan, Üzeyir (2011). *14-16. yy. Çağatay ve Azeri Edebiyatı*, Kriter Yay., İstanbul.

8. Atalay, Besim (1970). *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

9. Ayan, Hüseyin vd. (1995). *Ali Şir Nevâyî, Mecâlisü’n-Nefâyis*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Erzurum.

10. Bakırcı, Fatih (2016). *Ömer Baki Hamse-i Nevayî -i- Ferhad ü Şirin: Giriş-Metin-Türkiye Türkçesine Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*, Kesit Yayınları, İstanbul.

11. Bülbül, Sami (2017). *Ali Şir Nevâyî: Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

12. Canpolat, Mustafa (1995). *Ali Şir Nevâyî: Lisânü't-Tayr*, TDK Yay., Ankara.
13. Çapan, Pervin (1999). *Mesneviye Düşen Aşklar: Ali Şir Nevâyî ve Fuzuli'nin Leyla ve Mecnunları*, Muğla.
14. Çetindağ, Yusuf (2005). *Ali Şir Nevâî: Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Fatih Üniversitesi Yay., İstanbul.
15. Çetindağ, Yusuf (2011). *Ali Şir Nevaî*, Kaynak Yay., İstanbul.
16. Çetindağ, Yusuf (2006). *Ali Şir Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
17. Ekiz, Osman Nuri vd. (1986). *Ali Şir Nevaî: Çağatay Edebiyatı*, Toker Yay., İstanbul.
18. Eraslan, Kemal (1979). *'Ali Şir Nevâyî: Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâiyimi'l-Fütüvve*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
19. Eraslan, Kemal (1993). *'Ali Şir Nevâyî: Mizânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*, TDK Yay., Ankara.
20. Eraslan, Kemal (2001). *'Ali Şir Nevâyî: Mecâlisü'n-Nefayis I (Giriş ve Metin)*, TDK Yay., Ankara.
21. Eraslan, Kemal (2001). *'Ali Şir Nevâyî: Mecâlisü'n-Nefayis II (Çeviri ve Notlar)*, TDK Yay., Ankara.
22. Işırtman, İshak Refet (1941). *Ali Şir Nevâyî: Muhakemetü'l-lûgateyn*, TDK Yay., Ankara, 1941.
23. İzbudak, Veled Çelebi (1315). *Muhakemetü'l-Lûgateyn*, İkdâm Matbaası, İstanbul.
24. Kabahasanoğlu, Vahap (1984). *Ali Şir Nevaî*, Toker Yayınları, İstanbul.
25. Kaçalın, Mustafa (2011). *Niyâzi: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğātu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhādātu'l-Çağātâiyye)*, TDK Yay., Ankara.
26. Kalkandelen, A. Hilâl (2018). *Ali Şir Nevâî ve Farsça Gazelleri*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2018.
27. Karaörs, Metin (2006). *Ali Şir Nevâyî: Nevâdirü'ş-Şebâb*, TDK Yay., Ankara.
28. Kaya, Önal (1996). *Ali Şir Nevâyî: Fevâidü'l-Kiber*, TDK Yay., Ankara.
29. Kut, Günay (2003). *Ali Şir Nevâyî Garâ'ibü's-Sıgar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, TDK Yay., Ankara.
30. Levend, Agâh Sırrı (1965). *Ali Şir Nevaî: Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, I. Cilt, TDK Yay., Ankara.

31. Levend, Agâh Sırrı (1966). *Ali Şir Nevaî: Divanlar (4 Türkçe, 1 Farsça Divan)*, II. Cilt, TDK Yay., Ankara.

32. Levend, Agâh Sırrı (1967). *Ali Şir Nevaî: Hamse (Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb'a-i Seyyar, Sedd-i İskenderî)*, III. Cilt, TDK Yay., Ankara.

33. Levend, Agâh Sırrı (1968). *Ali Şir Nevaî: Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, IV. Cilt, TDK Yay., Ankara.

34. Özönder, Sema Barutçu (2011). *Ali Şir Nevâyî: Muhâkemetü'l-Lu-gateyn (İki Dilin Muhakemesi)*, 2. baskı, TDK Yay., Ankara.

35. Rahimi, Ferhad (2019). *Feth Ali Kaçar 'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, II. Cilt, Akçağ Yayınları, Ankara.

36. Sabir, Muhammed (1966). *Ali Şir Nevâî'nin Hayretü'l-Ebrar Mes-nevisi Hakkında Araştırmalar*, Doktora Tezinden Ayrı Basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

37. Sabir, Muhammed (2016). *Alî Şir Nevâyî –Hayretü'l-Ebrâr (Karşılaş-tırmalı Metin)*, yayına haz. Prof. Dr. Tanju Seyhan, Kesit Yayınları, İstanbul.

38. Sevgi, Ahmet (2000). *Molla Cami'nin Erba'in'i ve Manzum Türk-çe Tercümeleleri*, Gençlik Kitabevi Yay., Konya.

39. Seyhan, Tanju Oral (2016). *Ali Şir Nevâyî Hayretü'l-Ebrar, (Alfa-betik Sözlük-Dizin)*, Kesit Yay., İstanbul.

40. Silleli, Mehmet Doğan (2005). *Dört Dilde Manzum Kırk Hadis Şerhi*, Isparta.

41. Sol, Selma (2014). *Ali Şir Nevâyî'ye Bağlı Olarak Anlatılan Riva-yetler (Özbek ve Türkmen Anlatıları)*, Parafiks Yayınevi, Edirne.

42. Şavk, Ülkü Çelik (2011). *Ali Şir Nevâyî: Leylî vü Mecnûn*, 2. baskı, TDK Yay., Ankara.

43. Tekin, Gönül Alpay (1994). *Ali Şir Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn: İncele-me-Metin*, TDK Yay., Ankara.

44. Tokmak, Naci (2017). *Mecâlisü'n-Nefâis I-II: Herâtî ve Hekimşâh Çevirisi Mülhakâtı [Herâtî ve Hekimşâh Tezkiresi]*, Türk Dil Kurumu Ya-yınları, Ankara.

45. Tören, Hatice (2001). *Ali Şir Nevâyî Sedd-i İskenderî: İncele-me-Metin*, TDK Yay., Ankara.

46. Tural, Güzin (2015). *Seb'a-yı Seyyar (Yedi Gezegen), Giriş-Metin*, TDK Yay., Ankara.

47. Türk, Vahit (2006). *Ali Şir Nevâî: Nazmu'l-Cevâhir (Hz. Ali'nin Hikmetleri)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul.

48. Türk, Vahit (2015). *Ali Şir Nevâyî Vakfiye (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
49. Türk, Vahit (2016). *Ali Şir Nevâyî Mahbûbu'l Kulub* (Aktarma), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
50. Türk, Vahit (2017). *Ali Şir Nevâyî Münacat, Çihil Hadis (Kırk Hadis), Nazmü'l-Cevahir, Kitab-ı Sıracu'l-Müslimin (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
51. Türk, Vahit (2018). *Ali Şir Nevâyî Tarih-i Enbiya ve Hükema (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
52. Türk, Vahit (2019). *Ali Şir Nevâyî Kitab-ı Tevarih-i Mülûk-ı Acem (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
53. Türk, Vahit (2020). *Kitab-ı Münşeat (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
54. Türk, Vahit (2021). *Ali Şir Nevâyî Nesayimü'l-Mahabbe min Şemayimü'l-Fütüvve (Tasavvuf ve Mutasavvıflar)* (Aktarma), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
55. Türk, Vahit, Doğan, Şaban (2015). *Ali Şir Nevâyî Hayretü'l Ebrâr (Metin-Aktarma)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
56. Türkay, Kaya (2002). *‘Ali Şir Nevâyî: Bedâyi‘u'l-Vasat Üçünçü Dîvân*, TDK Yay., Ankara.
57. Uygur, Sinan (2019). *Lugat-ı Pîr Ali Şir Nevâyî*, Gece Akademi, Ankara.

IX. Aktarma Kitap

1. Aybek, M. T., *Nevâî* (roman), (Akt. Ahsen Batur), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.
2. Aybek, M.T., *Nevâyî* (roman), (Akt. Şuayip Karakaş), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

X. Çeviri Kitap

1. Barthold, V. V. (2020). *Mir Ali Şir ve Türkmen Halkının Tarihi* (Çev. İlhan Aslan), Post Yayınları.

Kaynakça

- Atalay, B. (1970). *Abuşka Lügati ve Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Çetindağ, Y. (2006). *Ali Şir Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kılıç, F. (2018). *Âşık Çelebi, Meşa'irü's-Şu'ara*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 113.

Extended Summary

It is known that the studies on Ali Shir Nava'i in the Western Oghuz field started in his health. Âşık Çelebi mentions, in the Ahmet Paşa article of his tezkire, that Nevâyî sent thirty-three gazels to Sultan Bayezid in the end of his life. Sultan Bayezid sends those gazels to Ahmet Paşa and orders him to write nazires. It is not known if this was the first contact, but it is known that after this contact, a Nevâyî admiration was born among Ottoman poets and dozens of poets showed this admiration by writing hundreds of nazires.

The influence of Ali Shir Nava'i in the field of Western Turkish not only remained on the poets, his works were copied and translated into Western Turkish and dictionaries were written so that his works could be read and understood. The article of Agâh Sırrı Levend, which is mentioned in the bibliography, gives the information about that there are many manuscripts of Nava'i's works in Turkey's libraries.

The author of the *Abuşka* dictionary states that he has some works of Nava'i in his possession, but then someone gave him a Nava'i corpus of twenty-nine books and turned him into an insolvent who found a treasure. As it is understood from this, all of the works of Nava'i were in the hands of some people in Anatolia, where the *Abuşka* dictionary is written. Having two complete corpus copies in our libraries, divans or mesnevi in *Hamse*, is another indication of the interest in him.

One of the works of Nava'i that was transferred to the West Oghuz Turkish in early times is *Mecâlisü'n-Nefâyis*. This valuable work, which is the first biography book of poets in Turkish literature, has been widely read in the Anatolian area, many copies of it have been made and it has also been an example for the tezkires written in this region. One of the five manuscripts of this work in the Süleymaniye Library is the copy of the work translated into Western Oghuz Turkish.

In the nineteenth century, it is known that Ottoman statesmen and intellectuals were in search of the future of the state and the nation, and some remedies were considered for the state to get rid of the situation it fell into. One of these remedies considered was to remember the roots of Turkishness, and therefore Eastern Turkishness is literally rediscovered. Nava'i is one of the names that comes to mind when Ottoman intellectuals remembered Eastern Turkishness. We can show that one of the reflections of this situation is the publication of *Mahbûbu'l-Kulûb*, a work of politics-counsel, in 1289 (1872) by Ahmet Vefik Paşa in Istanbul. Also in the language debates of the early twentieth century, Chagatay, hence the name Nava'i, is frequently mentioned among Ottoman intellectuals.

In this bibliography study; master theses, doctoral dissertations, articles, encyclopedia articles, translations and translated articles and books, papers, books are presented under separate titles. The purpose of this is that it would be more appropriate and understandable to classify them as separate titles, and therefore to come up with an easy-to-understand bibliography. Studies on Eastern Turkish are not addressed, but attempted to be limited to those directly related to Ali Shir Nava'i, because such a study would both go beyond the boundaries of the subject

and expand the study considerably. The name Nava'i is mentioned in almost all studies about Chagatay Turkish. In accordance with the title of our study, we try to identify and rank only the works that have focused on Nava'i and his works. Of course, there have been studies that are forgotten, inaccessible and overlooked, and these are also included in the study over time and a complete bibliography is presented as much as possible.

When we look at the theses about Ali Shir Nava'i's works, it will be seen that almost all of them belong to the field of language and literature. One master's thesis is about "kalam" as the Faculty of Theology's thesis, and a doctoral thesis is about "Sufism" as the Theology Faculty's thesis. One of the doctoral dissertations is related to the field of Folklore and focused on the folk rumors formed around Nava'i. There is a striking diversity in the articles and papers. Our desire in this matter is the exact determination of Ali Shir Nava'i's statesmanship, his place as a thinker in the history of Turkish philosophy, his place as a scientist and his place in the history of science, his situation in our history of literature, whether he produced literary works that unique so they could be called "Nava'i's", his literary style, his attitude and thought about religion, his place in the history of Sufism, especially its place in the history of Turkish Sufism, his place in the history of education, his understanding of justice, human relations and his place in social life as a philanthropist in the history of Turkish culture and science with serious academic studies that concern many areas.

As can be seen in the study, almost all of Ali Shir Nava'i's works have been studied as master's and doctoral dissertations and many of them have been published as books. Two small epistles (risales); *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir* and *Hâlât-ı Pehlevan Muhammed* were published as an article and did not turn into a book. Except *Mahbûbu'l-Kulûb*, all of his works are published as transcribed texts, but unfortunately their translation to Turkish has not been done at the same extent even if this is a great need. Translating his works to Turkish can make those works available to be studied by scientists of different disciplines, therefore the way to the introduction of this great thinker and scientist to our people will be open. We hope that experts of the Turkish language will focus on translations of Nava'i's works into Turkish. This is the first and foremost thing to do about this matter.

Araştırma Makalesi / Research Paper

O‘ZBEK TILIDA REKLAMALAR

Shohida HOSHIMOVNA SHAHOBIDDINOVA*

Begzodbek ABDULLAYEV**

Annotatsiya

Reklama sohasi yagona fan ob’ekti emas, iqtisodiyot, lingvistika, psixologiya, sotsiologiya kabi bir nechta soha egalari tomonidan o‘rganilgan va unga turli xil ta’riflar berilgan. Maqolada ana shu ta’riflar o‘rganib chiqilgan va mualliflar ta’rifi tavsiya qilingan. Reklamanning kelib chiqishi, tadriji va zamonaviy muloqot jarayonidagi o‘rni borasida ham fikrlar bildirilgan. Reklama O‘zbek muloqot diskursida deyarli yangi hodisa hisoblanadi. O‘zbeklar urf-odati va muloqot an’analariga mos keluvchi reklamalar yaratish ustida endigina ish olib borilmoqda.

Reklama mahsulotining bozor iqtisodiyotidagi o‘rmini belgilashda va shunga ko‘ra namoyish turini tanlashda buyurtmachi tomonidan tayyor mahsulotning har qanday tomonini haqida ma’lumot berish va iste’mol qatlamini aniqlab olish talab etiladi. Shu va shu kabi qoidalarni ishlab chiqishda har qanday takliflar qabul qilinishi, ijtimoiy diaxron va sinxron holatlar natijasida jamiyatning dunyoqarashi o‘zgarishi sari reklama sohasini dunyo reklamachilari doirasida tasniflash muammosiga doir ko‘plab bahslar davom etaveradi turadi va hozirgi kungacha reklamanning yagona tasnifi tan olinmaydi.

Ommaviy madaniyat inson ongini manipulyatsiya qiladi. Maqolada ommaviy madaniyatning reklama orqali kirib kelish jarayoni tahlil etilgan.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 04.08.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 22.09.2021

Makalenin Künyesi: Hoshimovna Shahobiddinova, Sh. – Abdullayev, B. (2021). “O‘zbek Tilida Reklamalar”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 443-465.

DOI: 10.24155/tdk.2021.191

* Prof. Dr., Andijon Davlat Universiteti, shohidas3@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5285-9042

** Dr. Ögr. Üyesi, Andijon Davlat Universiteti, fayllar@bk.ru

ORCID ID: 0000-0003-1187-1680

Kalit so'zlar: Reklama, reklama tasniflari, e'lon, reklama e'lonlari, manipulyatsiya, ommaviy madaniyat.

Advertisements in Uzbek Language

Abstract

Advertising is not just an object of science, it has been studied and given various definitions by the scholars of several fields, such as economics, linguistics, psychology, sociology. The article examines these definitions and recommends the authors about definitions. Opinions were also expressed on the origin, evolution and role of advertising in the modern communication process. Advertising is an almost new phenomenon in the Uzbek speech discourse. Works on this field are just underway to create advertisements that are in line with Uzbek traditions and communication traditions.

In determining the position of the promotional product in the market economy and, accordingly, in choosing the type of presentation, the information is required to provide for the customers about each aspect of the finished product and determine the consumer layer. With the adoption of any proposals in the development of such and similar rules, the change in society's outlook as a result of social diachronic and synchronous situations, there is a lot of debate on the problem of classifying the advertising industry among global advertisers.

Popular culture manipulates the human mind. The article analyzes the process of penetration of popular culture through advertising.

Keywords: *Advertising, advertising classifications, advertisements, manipulation, popular culture.*

Kirish

Reklama janri O'zbek tili uchun juda yangi yo'nalish hisoblanadi. Bugungi O'zbek jamiyati deyarli barcha sohada intilishlar va rivojlanishlar o'chog'i sifatida tan olinmoqda. Xususan, iqtisodiy sohada tadbirkorlik sub'ektlarining ortishi va bozor iqtisodiyotida raqobatdosh mahsulotlarning paydo bo'lishi natijasida reklamaga ehtiyoj ortib bordi va rivojlantirish maqsadida til nazariyasida ilmiy o'rganish uchun e'tibor berildi.

Reklama sohasi rivojlanishi natijasida moliyaviy aylanmalar yaxshi natijaga erishildi. Ammo jamiyat qonunlariga va milliy qoidalarga zid ravishda ommaviy madaniyatni tag'ib qilish quroliga aylandi. Hukumatimiz tomonidan bunday holatlarni tartibga soluvchi mavjud qonun, qaror va far-moyishlarni qayta o'rganilib tahrir qilindi va yangi hujjat loyihalari ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasi "Reklama to'g'risida"gi qonunining 11. moddasida aytilishicha, "Mahsulotga qiziqishni shakllantirish va mahsulot

realizatsiyasiga ko‘maklashish uchun mahsulotning muayyan markasiga (modeliga, artikuliga) yoki uning ishlab chiqaruvchisiga iste‘molchining e‘tiborini atayin jalb etuvchi, shuningdek, mazkur mahsulotni ishlab chiqaruvchi yoki tarqatuvchi shaxsga taalluqli ma‘lumotlar(rekvizitlar)dan iborat axborot materiali, muallif va tahririyat materiali – reklama hisoblanadi hamda u “Reklama” yoki “Reklama o‘rnida” rukni ostida joylashtirilmog‘i lozim.” (Reklama to‘g‘risida, PQ.723-I-son: 14).

1. Reklama tushunchasi va turli soha vakillaridan berilgan ta‘riflar

Reklama iqtisod, lingvistika, psixologiya va lingvokulturologiya, sotsiologiya kabi bir nechta soha kesishmasidagi tushuncha bo‘lganligi sababli tadqiqotchilar tomonidan unga turli xil ta‘riflar berilgan.

S.I. Ojegov ta‘rificha, “Reklama - bu keng tarqalgan shon-sharafni yaratish, iste‘molchilar va tomoshabinlarni jalb qilish uchun turli xil usullarda ogohlantirish” (Петровский, Электронный ресурс: 6). Ushbu ta‘rifdan tushunish lozimki, har qanday mish-mishlar, g‘iybat va piarlardan to ommaviy axborot vositalarida tarqatiladigan deyarli har qanday mahsulot haqidagi ma‘lumotgacha reklama hisoblanadi. Reklamani tor ma‘noda tushunadigan bo‘lsak, faqat mahsulot va xizmatlar bilan cheklangan. Ammo shaxs, hudud yoki turizm joylari, siyosiy partiyalar kabilar ham o‘z o‘rnida turlicha usullarda reklama qilinadi.

AQShning Shimoli-G‘arbiy universiteti marketing professori Filip Kotler tomonidan ham reklama to‘g‘risida o‘ziga xos ta‘rif berilgan: “Reklama - bu pul mablag‘lari manbai aniq ko‘rsatilgan pulli axborotni tarqatish vositasi orqali amalga oshiriladigan shaxsiy kommunikatsiya shakli” (Kotler,1998: 168). S. I. Ojegovning ta‘rifidan farqli o‘laroq, Kotler barcha bepul ma‘lumotlar, mish-mishlar va g‘iybatlarni rad etadi va tovarlar, xizmatlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni tarqatishda pulli vositalardan foydalanishni ta‘kidlaydi. Bizning fikrimizcha, tarqatiladigan barcha mahsulot ta‘riflari pulli yoki bepul bo‘lishi iste‘mol doirasi miqdorini belgilaydi. Ya‘ni reklamaga ko‘proq pul sarflash mahsulotning areal va ijtimoiy zonasi kengayishi bilan namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tili izohli lug‘atida ob‘ektimiz quyidagicha ta‘riflangan: “Reklama (fr. reklame<lot. reklamere – qattiq qichqirmoq). Muayyan tovar yoki xizmat turlari haqida xaridorni xabardor qilish, ularga nisbatan talab ehtiyojni yuzaga keltirish yoki kuchaytirish maqsadida ana shu tovar va xizmatlar to‘g‘risida berilgan ma‘lumot. Savdo reklamasi – marketing konsepsiyasida mahsulotni sotish tadbirlari majmuasida markaziy o‘rinni reklama egallab turadi.” (O‘TIL, A. Madvaliev, 2011: 374).

Ye.V. Medvedeva o‘zining “Reklama aloqalari” kitobida quyidagicha

yondashadi: “Reklama – bu ommaviy yo‘naltirishning bir turi bo‘lib, unda bir yo‘nalishga ega va shaxsiy bo‘lmagan ma‘lumotli, majoziy, ekspressiv taklif qiluvchi matnlar yaratiladi va tarqatiladi, reklama beruvchi tomonidan moliyalashtiriladi va odamlar guruhlariga yuboriladi. Reklama beruvchining tanlovi va xatti-harakati munosib baholanadi.” (Медведева, 2003: 279). Ushbu ta‘rif barcha reklama turlari (tijorat, ijtimoiy va siyosiy, hatto reklama maqolalari va jamoat munosabatlari) ga xos matnlarni qamrab olgan bo‘lib, reklamaning maqsadga muvofiqligi, ya‘ni reklamaning shaxsga ma‘lum shartlar yoki muayyan harakatlar uchun turtki yaratish maqsadidagi ta‘siri haqida fikr yuritadi. Reklama matnidagi taklifning maqsadi iste‘molchi his-tuyg‘ulariga va ular orqali shaxsning irodasi va ongiga ta‘sir qilishdir. L.G. Feshchenko, “reklama matni marketing kommunikatsiyasi sohasida faoliyat yuritadigan kommunikativ birlik” ekanligini ta‘kidlaydi (Медведева, 2004: 154).

Reklamaga ta‘rif berilgani sayin, uning yangi-yangi qirralari ochilib, ularni yagona qolipga solish murakkab masala ekanligi oydinlashadi. Chunki dunyodagi iqtisodiy va texnikaviy rivojlanishlar davom etar ekan, reklama sohasi ham rivojlanishda davom etadi. Ammo eng muhim jihati o‘zgarmaydi. Bu – reklama muloqot turi sifatida qabul qilinadi va iste‘molchilarni qiziqtirishda turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Reklamada kommunikatsiya, albatta, ijtimoiy aloqaning ma‘lum bir turi sifatida belgilanishi kerak, chunki reklamaning mavjudligi va rivojlanishi bevosita jamiyat bilan bog‘liq holda amalga oshadi.

F. Kotlarning ta‘rifida diaxron nazariya hisobga olinmaganligi ko‘rinib turibdi. Nemis tilshunosi R. Harveg o‘z davrida matn lingvistikasini to‘liq ilmiy asoslash va tadqiq qilish uchun kamida yuz yil kerakligini to‘g‘ri ta‘kidlagan edi (Harweg, 1974: 25).

Reklama bu alohida faoliyat turi bo‘lib, butun insoniyat tarixida alohida o‘rin egallab kelmoqda. Uning tabiatini aniq belgilab bo‘lmaydi. Buning sababi, reklamaning o‘ziga xos qonunlari psixologiya, matematika, statistika, mantiq, sotsiologiya va boshqa bir qancha fanlar kesishmasida paydo bo‘lgan bilimlarni birlashtiradi va, albatta, zamonaviy marketingning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi (Мудров, 2008:397).

Reklama tushunchasi haqida yuqoridagi ta‘riflardan kelib chiqib, quyidagicha izoh berishni ma‘qul ko‘rdik:

Reklama talabgor (ishlab chiqaruvchi yoki xizmat taklif qiluvchi) tomonidan iste‘molchilarga muayyan mahsulot, shaxs, g‘oya yoki xizmat ko‘rsatish, ularning qulaylik va afzalliklari haqida bevosita yoki bilvosita foyda (daromad) olish maqsadida xabar, tavsiya berish, namoyish qilishdir.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida ishlab chiqarish turlari ko‘paydi. Ammo hozirgacha xalqimizda reklama borasida to‘la tushuncha rivojlanmagan deyish mumkin. Chunki mahsulot reklamasida og‘zaki reklama kuchliroq sanab kelinmoqda. Reklama qilishdan ko‘ra tanish-bilishlar tomonidan tavsiya va takliflar bilan fikr bildirish ishonchli vosita bo‘lib qolgan. O‘zbek xalqi uchun mahsulotning tajribadan o‘tgan holda tavsiya qilishlarini qabul qilish odat tusiga aylangan. Ayniqsa, kundalik un, yog‘, guruch va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari, albatta, kimningdir tavsiyasi bilan xarid qilinadi.

Broker yoki sotuvchi mahsulotni tanlashda ijtimoiy qatlamning moliyaviy holatiga qarab ish yuritadi. Shahar va qishloq iste‘molchilari o‘rtasida reklama ta‘sir doirasining farqi juda katta. Bugungi kunda O‘zbekistonda iqtisodiy rivojlanish tufayli ijtimoiy qatlamning moliyaviy ahvoli yaxshilanib, mahsulotni harid qilishda iste‘mol madaniyati rivojlandi va reklamaga ehtiyoj kuchayib bormoqda.

2. Reklamaning tasniflanishiga oid fikrlar

Reklamaning yo‘nalishi yoki turini tanlashda firma yoki talabgor tashkildan mahsulotning qaysi tomonini yoritish muhimligini aniqlab olish talab etiladi. Shunga ko‘ra, dunyo reklamachilari doirasida tasniflash muammosiga doir ko‘plab bahslar bo‘lib turadi. Buyurtmachilar uchun qulaylik yaratish maqsadida reklama mahsulotidagi aniq maqsad, qulay sharoit, tanish va notanish holatlarni hisobga olgan holda turlarga ajratishga e‘tibor kuchaygan. Reklama tasnifi bo‘yicha ilk harakatlar XX asr boshlarida yuzaga kelgan bo‘lsa-da, ammo hozirgi kungacha reklamaning yagona tasnifi tan olinmagan.

Shu davrgacha yagona tasnifga kelinmaganligi sababli reklama tipologiyasini tashkil qilishda, asosan, strategik belgilar hisobga olinadi. Reklama yo‘nalishi, ko‘rinishi, namoyish joyi va yaratilish holatini mahsulot ishlab chiqaruvchi belgilaydi. Reklamaning qaysi turini tanlashni, albatta, moliyaviy holat belgilaydi.

Bugungi kun iste‘molchilarida vaqt tejamkorligi kuchayganligi sabab reklama tarqatuvchi omillardan uzoqlashmoqda va mahsulot bilan yo‘l-yo‘lakay tanishuv ehtiyoji kuchayib borganligi uchun banner reklamalar, xususan, plakatlardagi namoyish asosiy reklama vositasi bo‘lib qolmoqda. Xalqaro miqyosda tan olingan reklama tashish qoidalarida eng samarali vosita – videoreklama rivojlanishda davom etmoqda.

Reklamani tasniflash ko‘plab turlarni tahlil qilish va ajratish talab qilinadigan hodisadir. Internet sahifalarida reklamaning 8 ta asosiy turi borligi ta‘kidlanadi.

1. Savdo belgisi reklamasi
2. Ulgurji va chakana reklama
3. Siyosiy reklama
4. Manzil-ma'lumotnoma reklama
5. Fikrlovchi reklama
6. Korporativ reklama
7. Biznesga oid reklama
8. Ijtimoiy reklama [<https://adindustry.ru/doc/1123>].

Rossiyaning *eso-online.ru* sayti ham xuddi yuqoridagi kabi turlarni ko'rsatadi va shu bilan birga, iste'molchi guruhlarga ko'ra ham 8 ta asosiy turga ajratadi:

1. Maqsadli auditoriya tarkibi – kuchli, o'rta va zaif segmentlangan.
2. Maqsadli ta'sir –tijorat (mahsulot-xizmat) va notijorat (siyosiy va ijtimoiy).
3. Tarqalish kengligi – global, milliy, mintaqaviy, mahalliy.
4. Yetkazish usuli – bosma, elektron, tashqi.
5. Reklama ko'rinishi – matn, vizual, matnli.
6. Ta'sir usuli – bevosita va bilvosita.
7. Maqtash yo'li bilan – nomaqbul va shaxsiylashtirilgan
8. To'lov usuli – bepul va pulli. [<http://www.grandars.ru/student/marketing/vidy-reklamy.html>].

A.A. Romanov va V.A.Polyakovlar tasnifida ham masalaning mohiyati to'liq qamrab olishga harakat qilingan (Романов, 2011: 3).

Reklama ishi keng tarmoqli bo'lganligi uchun ularni tasniflash va turlarga ajratish murakkab masala bo'lib qolmoqda. Chunki mahsulotlar ko'lami kengayib boradi. Tabiiyki, ularni iste'molchilarga yetkazishning yangi yo'llari ham paydo bo'ladi. Ushbu yetkazish yo'llari esa reklama turlarining yangilanishiga olib keladi. Reklama tasniflarini o'rganish asosida jadval ishlab chiqishga harakat qildik.

Reklamani turlarga ajratish juda murakkab va evolyusion jarayondir. Ayrim olimlar “yonuvchi reklama” yoki “raqamli reklama” kabi tushunchalarni tur sifatida ajratib bo'lmaydi deb hisoblaydilar. Darhaqiqat, bu unsurlar barcha turdagi reklamalar uchun umumiylik kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi tasniflash jarayonida har qanday reklama xususiyati tanlangan tasnifga mos kelishi hisobga olindi. Reklamani turlarga ajratishda ko'plab to'siq yoki jumboqlarga duch

kelindi. Ulardan biri – do‘kon peshtoqiga ilingan atab qo‘yilgan nom. Bu nomlarni reklama o‘rnida qabul qilish yoki qilmaslik masalasi o‘rganildi va reklama so‘zining asl ma‘nosi, vazifalariga nazar solindi. Reklamaning vazifasi iste‘molchiga mahsulot haqida xabar berish, maqtash va tanishtirishdir. Ushbu yozuvlar ham, iste‘molchining nazari tushganda, reklama sifatida namoyon bo‘ladi. Do‘kon yoki xizmat ko‘rsatish nomini jozibali qilish maqsadi uning reklama sifatida shakllanishiga olib keladi.

3. Reklama va e‘lonlarning farqlanishi

Bugungi kunda ko‘cha-ko‘y, bozor, metro va avtobus bekatlarida, internet sahifalari, televidenie va radio, gazeta va jurnallarda reklama va e‘lon jumalari tez-tez ko‘zga tashlanadi. Shu kungacha reklama va e‘lonlar farqi deyarli yoritilmagan. Bozor iqtisodiyoti rivojlanishda davom etar ekan, raqobatlashuv kuchayishi, reklama mahsulotlariga talab ham ortib borishi natijasida, ularning turi va soni ham ortib boradi.

Ko‘p mualliflar (sayt egalari, blogerlar va reklamachilar) tomonidan jumalarning asl mohiyatini tushunib yetmay aralash matnlar chop etilmoqda. E‘lon va reklamalarning farqli jihatini tahlil qilishga harakat qilamiz. Avvalo, *thedifference.ru* sayti ma‘lumotlariga e‘tibor bersak: “E‘lonlar tovarlarni sotish to‘g‘risida (yoki, aksincha, uni sotib olish niyatida), bir kishi (ko‘proq) yoki yuridik shaxs tomonidan (kamroq) gazeta, veb-saytga yuborilgan qisqa xabar. Ular, odatda, o‘z takliflarini odamlarning e‘tiborini jalb qilish uchun joylashtiradilar.

“Reklama” atamasi – juda keng tushuncha. Gazeta yoki veb-saytga tez-tez joylashtirilishini bildiradi, ba‘zi bir xabar yoki savdo belgisi rasmlariga ega.” [<https://thedifference.ru/otlichie-marketinga-ot-reklamy/>]. Ushbu qoidani *vse-zdes.ua* sayti ham o‘z sahifasiga joylagan.

Dastlabki yozma reklama matni Londondagi muzeyda saqlanadi. U Misr papirusiga yozilgan bo‘lib, qul savdosi to‘g‘risida bo‘lgan: “U yaxshi ko‘radi, eshitadi, sog‘lom, buyurgan ishlarinigizni itoat bilan bajaradi” jumlasidan iborat. Qadimiy Misrning Memfis shahrida toshga o‘yib yozilgan reklama matni topilgan. Unda shunday satrlar bor: “Men Mimos, Kipr orolidan bo‘lib, shu yerda yashayman. Allohning roziligi bilan tushlaringizni kelishilgan narxda izohlab beraman.” (Eshonjonova, 2012:3).

Thedifference.ru sayti reklama va e‘lonning farqlarini jadval asosida taqdim etadi:

Reklama	E'lon
Mahsulotni sotish intensivligini oshiradi.	Kompaniya yoki shaxs tomonidan mahsulotni sotuvga qo'yish uchun chop etiladi.
Marketing, reklama, kontentning professional faoliyati doirasida mutaxassislar tomonidan joylashtiriladi.	Professional bo'lmagan shaxs tomonidan joylashtiriladi.
Grafik, tasvir, audio, video(onlayn), matn taqdim etiladi.	Asosan, so'zlar bilan taqdim etiladi.

Reklama va e'lonlar uchun berilgan ushbu ta'riflar masalaning mohiyatini to'liq qamrab olmagan.

Rus marketologlari A. Pankratov va Yu. Bajenovlar reklama ishlab chiqaruvchi, savdo va xaridor o'rtasida tijoriy axborot almashuviga imkon berishini ta'kidlaydilar (Панкратов, 2011: 8).

Reklamaning lug'aviy ma'nosi hamma manbalarda bir-biriga yaqin ma'noda izohlanadi. Ammo tushuncha sifatida *wikipedia.com*.da yozilgan fikrga qo'shilgan holda quyidagicha izohlash o'rinli deb hisoblaymiz:

Reklama– biror bir yuridik faoliyatga ega kompaniya yoki tashkilotning bozor iqtisodiyoti raqobatlashuvidagi yetakchi qurolidir. Reklama mahsulotining asosiy vazifasi ishlab chiqarish hajmiga ega mahsulot, taklif qilingan xizmatlarni iste'molchiga tanitish va ta'sir doirasi kuchli leksemalar bilan mahsulot xususiyati, qulayligi, foydali jihatlari, manzili haqida kommunikativ vosita bo'lishdir.

1. E'lon – arabchadan olingan bo'lib, ko'pchilikka ma'lum qilish, bildirish, xabarnoma. Ko'pchilikka yetkazish zarur bo'lgan xabar, yangilik, buyruq, farmon, shunday xabarlar yozilgan hujjat, qog'oz, bildirish (O'TIL. 2011: 66).

Xalqaro internet ensiklopediyasi maqomida faoliyat olib borayotgan *wikipedia.com* sayti materiallarida e'longa quyidagicha ta'rif berilgan:

2. E'lon . “e'lon qilish” yoki “e'lon berish” harakat fe'li. 2. Gazeta va davriy nashrlarda chop qilingan xabar, asosan, biror narsa haqida ogohlantirish, topilma nashr qiluvchi reklama shakli. E'lonlar orqali vakolatli organlar chiqargan qarorlar, qonunlar belgilagan joyda ikki xil yo'l bilan targ'ib qilinadi: 1. Bir vaqtning o'zida vakolatli organlar belgilagan joylarda e'lon berish va e'lon qilish orqali. 2. Nashr orqali va aholini to'plab e'lon berish orqali [<https://ru.wikipedia.org/Obnovlenie>].

Ko'rib turganimizdek, ikkala manbada ham e'lonlarga deyarli bir xil ta'rif berilgan.

E'lonlarning maqsad va vazifalari davlat va tashkilotlar organlarining

faoliyatiga bogʻliq yangiliklar, notijoriy faoliyat (bayram tadbirlari, ilmiy, siyosiy yoki ijtimoiy yigʻinlar) maqsadida aholini ommaviy yoki elitar tarzda chorlov, ogohlantirishlar, shaxs yoki kompaniyaning mehnat faoliyati xabarlari (ish yoki ishchi soʻrab), statistik maʼlumotlarni xabar orqali jamiyatga yetkazishdan iboratdir.

Eʼlonlarning namoyish qilish joylari reklama mahsuloti bilan bir xil boʻlishi mumkin. Eʼlonlar OAV, internet saytlari, koʻcha va metro yoʻlaklarida namoyish qilinadi. Uning kommunikativ vositalari ham reklama mahsulotidan farq qiladi. Eʼlonlarda kommunikativ vazifa bajaruvchi vositalar, asosan, matn, kam hollarda video va rasmlar hisoblanadi.

Oʻzbek tijorat reklama matnlari va eʼlonlar oʻrganib chiqildi va tahlil qilindi. Yuqoridagi taʼriflardan farqli ravishda eʼlonlarni ikki turga boʻldik: “eʼlonlar” va “reklama eʼlonlari”.

Eʼlonlar, odatda, 100 belgidan oshmaydigan kontekstdan tashkil topadi. Eʼlonlar diqqatni jalb qilish vositasi, reklama esa - savdo vositadir. [<https://vse-zdes.ua/-chem-reklama-otlichaetsya-ot-ob-yavleniya.html>]

“Reklama eʼlonlari” – maqsadi qiziqtirish va sotish boʻlgan qisqa matnlardir. Reklama eʼlonlarida kommunikativlik uchun rasm va matndan foydalaniladi. Shuning uchun ham reklama eʼlonlari faqat chop etiladi yoki reklama beruvchi tomonidan qoʻlda yoziladi. Shunday qilib, reklamlar reklama eʼlonlaridan targʻib qilish joyi, formati, maqsadi, kim tomonidan yozilishi va belgilar soniga koʻra farq qiladi.

Reklama eʼlonlari reklamaga xos pul va savdo munosabati kabi ayrim elementlardan tashkil topadi. Tijoriy reklamalarda davomiylik ustunlik qiladi. Reklama matnida isteʼmolchini xarid qilishga undash darajasi koʻproq boʻladi, tarkibida media va vizual grafika qatnashadi. Reklama eʼlonlari esa bir martalik boʻladi, muallif 95% sotuvchining oʻzi boʻladi. Isteʼmolchini jalb qilish darajasi sodda, undash darajasi kam, respipient bilan kommunikativ vositasi matndan iborat, baʼzan rasm ham boʻlishi mumkin.

№1. Toshkent moliya instituti 2017 yilga quyidagi ixtisosliklar boʻyicha katta ilmiy xodim-izlanuvchilar institutiga qabul eʼlon qiladi:

08.00.01-Iqtisodiyot nazariyasi - 2 ta oʻrin;

08.00.06-Ekonometrika va statistika - 2 ta oʻrin;

08.00.07-Moliya. Buxgalteriya hisobi - 7 ta oʻrin.

Hujjatlar: 2016 yil 15 oktabrdan 15 noyabrgacha qabul qilinadi.

Talabgorlar taqdim etadigan hujjatlar:

- ariza;

- ma'lumotnoma;
- mehnat daftarchasi nusxasi;
- oliy ma'lumot yoki fan nomzodi to'g'risidagi diplom nusxasi;
- doktorlik dissertatsiyasi rejasining mufassal loyihasi;
- tadqiqot mavzusi bo'yicha ilmiy ma'ruza;
- ilmiy ishlar ro'yxati (kamida 3 ta maqola va 2 ta tezis);
- fan nomzodi bo'lmaganlar uchun ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyatga layoqatini aniqlash yuzasidan o'tkazilgan test sinovidan o'tganligini tasdiqlovchi hujjat nusxasi;
- ilmiy konsultantning yozma roziligi;
- pasport nusxasi;
- 3x4sm. hajmda 6 ta fotosurat.

Manzil: Toshkent shahri, Amir Temur shohko'chasi 60A-uy

Toshkent moliya instituti, ilmiy va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi.

Telefon: (99871) 235-41-8 [<http://www.tfi.uz/index.php/ru/miy/346-elon>].

№2. "Yosh kitobxon" tanlovining 2019 yilgi mavsumi uchun saralab olingan kitoblar ro'yxati e'lon qilinadi.

Yilning eng shov-shuvli loyihalaridan biri bo'lgan "Yosh kitobxon" tanlovi bu yil ham yangi kitobxonlarni kashf etishda davom etadi. Siz ham 2019 yilning "Yosh kitobxon"iga aylanmoqchimisiz? Unday bo'lsa, millionlab yoshlarning sevimli tanloviga aylangan "Yosh kitobxon"ning 2019 yilgi mavsumi uchun saralab olingan **kitoblar ro'yxati** bilan tanishing!! [<http://yoshlarittifoqi.uz>].

№ 3. Frontend (front-end) va Bekend (back-end) mutaxassislari o'quv kurslariga ishga olamiz.

Toshkent, Toshkent viloyati, Mirobod tumani. Qo'shilgan 22:39, 5 fevral 2019, E'lon raqami: 21770190

Ish turi: **Doimiy bandlik** Bandlik turi: **To'liq bo'lmagan bandlik** [<https://olx.uz/oz/obyavlenie>].

Ushbu matnda korxon, tashkilot, davlat faoliyati bilan bog'liq axborot berilmoqda. Shuning uchun ham bu matn e'lonlar qatoridan joy olgan.

№ 4. 2019 yil 10 yanvar, soat 14:30da JIDUning B bino, 103- o'quv xonasida Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSs.27.06.2017.Tar/Yu/I/S/24.01 raqamli Ilmiy kengashning yig'ilishi bo'lib o'tadi. Mazkur yig'ilishda M.A.Tillabaevning "Inson

huquqlari bo'yicha xalqaro va milliy nazorat organlari o'zaro hamkorligining nazariy-amaliy jihatlari" (DSc) mavzusidagi 12.00.10 – Xalqaro huquq ixtisosligi bo'yicha dissertatsiya ishi muhokamasi kun tartibiga kiritilgan.

Barcha qiziquvchilarni taklif etamiz [<http://www.uwed.uz/uz/announcements/view/36>].

№ 5. *Bochka, suv idishlar, oziq va nooziq-ovqat idishlar, poddon*

Toshkent, Toshkent viloyati, Uchtepa tumani 3 fevral 2019, 09:21, E'lon raqami: 17529132har xil turdagi suv idishlari bor 10 l dan 10000 l gacha [<https://olx.uz/oz/obyavlenie>]

Bu matnni reklama e'loni deb ataymiz. Chunki ushbu matn doimiy tarzda namoyish qilinmaydi va buyurtmachining o'zi tomonidan e'lon qilinmoqda. Reklama deb qabul qilishimiz uchun bu matn reklama komponentlari yetarli emas. Bu matnda ktematonim ham, slogan ham, qiziqtirish alomatlari ham, tashkilot yoki kompaniya talabi ham yo'q. Agar bu reklama e'loni quyidagicha yozilganda, reklama deb hisoblash mumkin edi.

№ 6. *"Eco-plast" MChJ tomonidan ishlab chiqarilgan har qanday ob-havo iqlimiga ham chidamli, sifati hamma mijozlar didiga mos keladigan hamyonbop 10 l dan 1000 l gacha oziq va nooziq-ovqat idishlarini taklif qilamiz. Ushbu mahsulotlarning haqiqiy egasiga aylaning, Toshkent, Toshkent viloyati, Uchtepa tumanida pulingizni ham, joyingizni ham tejaysiz. "Eko-plast" – sifatlil va ishonchli hamrohingiz! Manzil deysizmi: Toshkent, Toshkent viloyati, Uchtepa tumani. Murojaat uchun telefonlar: +998980004455 qo'ng'iroq qilish sizdan – yetkazib berish bizdan!*

№ 7. Barcha sharoitlarga ega uy sotiladi! Manzil: Qo'yliq – 1, Istiqlol ko'chasi. Telefon: 989655665.

Bu xabar reklama e'loni hisoblanadi. Unda ham reklama alomatlari bor, oldi-sotdi maqsadida qo'yilmoqda.

Reklama mahsuloti evaziga iste'molchi ongida saqlanib kelgan, aniqrog'i, jamiyatga tanish bo'lgan tovar-xizmat nomlari, matn holida yoki biror komponent bilan namoyish qilinsa ham, reklama mahsuloti bo'la oladi. Chunki reklama mahsulotining barcha komponentlari uchun umumiy vazifa ko'rish yoki eshitish evaziga iste'molchi xotirasida saqlanib qolish hisoblanadi.

E'lonlarda esa maqsad boshqacharoq. Mahsulot yoki takliflarni namoyish qilishda joziba beruvchi verbal yoki noverbal komponentlardan foydalanish iste'molchining o'z ixtiyorida bo'ladi va qiziqtirish, ishontirish va undash maqsadidan foydalanilmaydi. Ularda ham sarlavha, asosiy qism, manzil elementlaridan hamda vizual effekt, media mahsulotlaridan foydalaniladi. Ammo, ta'kidlaganimizdek, maqsad boshqa bo'ladi. Verbal yoki noverbal komponentlarning qiziqtirish, ishontirish va undash maqsadlari-

siz namoyish etilishi e'lon yoki xabar shakli deyiladi.

Reklama e'lonlarining reklamadan farqi buyurtmaning davomiyligi, namoyish etish joyi va vaqti, namoyish turlari yoki iste'molchiga ta'sir etish vositalari (audio, video, bosma), yo'nalishi, hajmi, buyurtmachi mavqei, ijtimoiy turning mavjud emasligi, asosan, ktematonim va slogan komponentlarining yo'qligi, bosma shaklda namoyish qilinishi jihatlaridan sezilib turadi.

Reklama e'lonlarining eng ko'p namoyish joyi – turli saytlar va ijtimoiy tarmoqlar, e'lonlar taxtasi, jamoat joyidagi simyog'och yoki o'tirgichlar, devorlar yoki kirish joylari va jamoat transportlaridir.

Reklama e'loni va reklama mahsulotining umumiy jihati qiziqtirish, ishontirish va undash. Maqsadi va yuqorida sanab o'tilgan jihatlari bilan esa bir-biridan farqlanadi.

E'lon va reklama e'lonlarining reklama mahsuloti bilan umumiy jihatlari - sarlavha, asosiy qism va manzil komponenti borligi, jamoat joylarida namoyish qilinishi, OAV nashrlarida va ijtimoiy tarmoqlarda namoyishi, asosan, bosma shaklda bo'lishida, ammo hajmi, o'rni va turlari bilan farqlanadi.

4. Reklama orqali “ommaviy madaniyat”ning ta'siri

Jamiyat murakkab tuzilma bo'lib, insonning ma'naviy kamolotida katta o'rin egallaydi. Insonning reallikka chiqadigan barcha xislat va tuyg'ulari ong osti qatlamida shakllanadi. Jamiyat doim rivojlanishda davom etar ekan, har bir inson yangilikka intiladi. O'zi uchun notanish bo'lgan, qiziqarli va noodatiy xatti-harakatlarga intilish orqali boshqa madaniyat ishqiboziga aylanadi. Jamiyatga kirib kelgan o'zgacha madaniyatga oid barcha yot unsurlarni jamlab “ommaviy madaniyat” deb ataymiz.

Ommaviy madaniyat – g'arb dunyosida shakllangan bo'lib, “pop-kultura” (ommaviy madaniyat) deb ataladi. Garchi “madaniyat” deb atalsa-da, aslida, maqsad - niyatiga ko'ra chinakam madaniyatning kushandasidir [<http://fikir.uz/blog/22103.html>]. Bu ta'rifga e'tibor bersak, ommaviy madaniyat chinakam madaniyatni, ya'ni insoniyatning ma'naviy ongini rivojlantiradigan madaniyatga salbiy ta'sir etishini nazarda tutmoqda. Taniqli Amerika adibi R. Bredberi aytganidek, “ommaviy madaniyat” maktabidan o'tgan avlod uchun hayotning ma'nosi – avtomobil, televizor, muzlatgichga ega bo'lish [<https://www.ntv.ru/novosti/302376>]. Demak, maqsad markazida inson qadri emas, moddiyat e'zozda turadi. Buning natijasida insoniyatning ma'naviy dunyosi emas, moddiy dunyosi aziz hisoblana boshlaydi.

Ommaviy madaniyat tushunchasi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Savdo kemalari va karvonlarda olib kelinayotgan savdo mollari zamirida, albatta, siyosiy maqsadni ko'zlagan mafkura bo'lgan. Erkin bozor vosita-

sida serxaridor tovarlar bilan birga yot mafkuralar ham yoyilgan. Bugungi kunga kelib bunday harakatlar har doimgidan kuchaygan.

“Tuya karvoni yoxud kema yukxonasida olib kelinayotgan tovar yonida hamisha muhim siyosiy “mahsulot” — g‘oya ham bo‘lgan va u boshqa mollar qatori eksport qilingan. Ana shu taktika hozir ham madaniyatlar eksportida faol qo‘llanilayotir. Farqli jihati shundaki, avvallari bu missiya tovar eltuvchi savdogar vositasida bajarilgan bo‘lsa, bugun bu vazifani tovarning o‘zi ado etadi. Ya’ni, g‘oya tovarga “yorliq” bo‘lib kirib keladi. Masalan, sifati-yu chiroyi o‘ziga mahliyo etadigan bejirim libos ortiqcha izoh va sharhsiz ham bemalol ajnabiy madaniyatning targ‘ibotchisi bo‘la oladi, uni kiygan iste’molchi esa tap-tayyor reklama afishasi! Eng dahshatlisi, bu holni o‘sha kishining o‘zi hamisha ham sezavermaydi. Yoki yarim yalang‘och badaniga ko‘pik surayotgan oyimchanning nozli surati aks etgan iroqi sovunning o‘ziyoq milliy axloqqa “o‘lat” tushirish qudratiga ega ekanini anglanmaydi ham (Toshboev, 2008: 4).

Yevropa tillarida manipulyatsiya deganda, ob’ektga muayyan faraz, maqsad bilan epchil murojaat qilish tushuniladi (Toshboeva, 2013: 139). Demak, manipulyatsiya yo‘li bilan insonlarning o‘y-fikrlariga ta’sir o‘tkazish va boshqarish yotadi. Tijorat reklamalaridan asosiy maqsad – molni maqtash va tanishtirish yo‘li bilan iste’molchilarga sotish tushuniladi.

XX asrning 90-yillarida “ayva” degan mahsulot reklamasi namoyish qilingan edi. Ba’zi odamlar o‘sha reklamadagi “ayva” so‘zini hozir ham “salom” ma’nosida ishlatib keladi. Manipulyatsiya aholini majburiy qo‘rqitish yoki kuch ishlatish yo‘li bilan emas, ma’naviy, psixologik usullar bilan ta’sir qiladi.

Maqsad nuqtai nazaridan, manipulyatsiyani quyidagi yo‘nalishlarga ajratish mumkin:

Tijoriy maqsaddagi manipulyatsiya;

Davlat ichki siyosati bilan bog‘liq manipulyatsiya;

Boshqa davlatlar ustidan siyosiy hukmronlik o‘rnatish yo‘lidagi manipulyatsiya (Toshboeva, 2013: 141).

Albatta, bular orasida eng keng tarqalgani – tijoriy manipulyatsiya bo‘lib, jamoatchilikka ta’sir etishdagi asosiy quroli televideniendir (Toshboeva, 2013: 141). Bugungi kunda internet saytlari va u orqali faoliyat yuritayotgan ijtimoiy tarmoqlar ham televidenie bilan teng mavqeda faoliyat olib bormoqda. Reklama inson uchun zarur vaqt, odamiylik, urf-odat, mtntalitet kabi tushunchalar mohiyatini yemiradigan “virus” – ommaviy madaniyatni targ‘ib qilish quroli – manipulyator sifatida inson ongini egallab bormoqda.

Amerikalik futurolog E. Toffler “Uchinchi to‘lqin” asarida bu hakda

shunday yozadi: “Fabrika millionlab xonadonlarda foydalanish uchun bitta buyumni kerakli miqdorda yasab tashlagani kabi ommaviy axborot vositalari ham millionlab odamlarning miyasi uchun bir qolipdagi axborotlarni keragicha chiqarib boraveradi. Bir andozaga solingan, ommaviy tarzda tayyorlangan dalillar qoliplashgan, ommaviy tarzda tayyorlangan mahsulotlarning egizagidir” (Toshboeva, 2013: 141).

Aslida reklama roliklari yaratilayotganda namoyish qilinadigan davlatning milliy madaniyati, mentaliteti, azaldan saqlanib kelayotgan qadriyatlarini, dini hisobga olinishi zarur. Chunki reklama mahsuloti juda ko'p takrorlanadi va inson ongining sintez qilish darajasi yuqori bo'ladi, natijada iste'molchida namoyish qilinayotgan voqelikka ko'nikma hosil bo'ladi. Misol uchun shampun va sovun reklamasida ayollar badanining ochiq namoyishi, bolaning haddan ziyod erkatoyligi, oilada ayolning erkakdan ustunligi, qizlarning energetik ichimliklar iste'mol qilishi, noodatiy harakatlari va kiyinish uslubi kabi holatlar manipulyatsiya shakllaridir.

Reklamaning rivojlanishida OAVning o'rni katta, albatta. OAVda namoyish qilinadigan reklama roliklarida verbal va noverbal vositalar qo'llaniladi. Lekin, asosan, verbal shaklda namoyish qilinadi. Reklama matnini ishlab chiqishda so'z lisoniy tizim qoidalari ichida qaysidir jihatdan erkin bo'ladi. Mana shu erkinlikda reklama matni lingvomadaniy va milliy mentalitet qoidalarga rioya qilingan holatda ishlab chiqilsa, iste'molchilar uchun “sof” mahsulot bo'ladi. Manipulyatorning asosiy quroli til hisoblanadi. So'zlovchi (matn yaratuvchi)ning iste'molchi ongiga ta'sir etuvchi lisoniy unsurlardan qay darajada foydalanishi uning mahoratiga bog'liq. Shu o'rinda V. fon Gumboldtning fikrlari bilan tanishsak:

“Rivojlangan til sohibi bo'lgan insonning ulkan yutug'i shundaki, uning nazdida dunyo xuddi ikki barobar kattalashgandek bo'ladi. Til yordamida u o'zining shaxsiy tajribasiga kirmaydigan va bevosita qabul qilinmaydigan predmetlardan ham foydalana oladi. Inson ikkinchi dunyoga ega bo'ladiki, tilda bilvosita aks etuvchi predmetlar, so'z bilan ifodalanadigan obrazlar, ob'ektlar, munosabatlar va xususiyatlar dunyosi ham kiradi. Inson bu obrazlarni ular amalda bor-yo'qligidan qat'iy nazar, o'z xohishiga qarab nomlashi, gapirishi, demakki, mana shu ikkinchi dunyoni boshqarishi mumkin”, deb ta'kidlaydi (Gumboldt, 2008: 400).

Reklama matnida til imkoniyatlaridan foydalanilar ekan, tilning psixologik tabiati va emotsionalligiga ko'proq e'tibor qaratiladi. O'ta zamona-viylikning targ'ib qilinishi insoniylikdan va o'z-o'zini anglash qoidalari-dan uzoqlashishga olib kelishi mumkin.

Reklama mahsuloti	Salbiy ta'sir	Tavsiya
“Kango” rezina saqichlari	Orqa fonda va bolalar aytgan qo'shiq yo'nalishi va bolalarni sho'xlikka undovchi “Kango” qani?” jumlasini	Dadasi ishga ketayotganda: “Qizim, nima olib kelay?” – deb so'rsa, bola hursand bo'lib: “Kango!!!” deb otasini kuzatib, - “Biz sizni kutamiz!!!” degan so'zlarni aytsa, milliy tarbiyaviy ahamiyati oshadi.
“Snickers” shokoladi	“Snickers”ni to'xtatma!” jumlasini o'zbek tili nutqiy muloqotiga xos emas va o'smir yoshdagilarning kiyinishi, raqs tushish madaniyati milliy mentalitetimizdan uzoq.	“Snickers” boshqacha-da!” yoki “Snickers”dan quvvat ol!” tarzida berish mumkin. Mahsulotning tarkibi, foydali tomonlari va to'yimlilikini ko'rsatib bersa, yaxshi qabul qilinadi.
“Okeyk” shirinligi	Xotin erini kalla bilan ag'daradi.	Turmush o'rtog'i ishdan kelishiga shirinlikni taqdim qilib, “Okeyk” charchog'ingizni yozadi” – deyishi mumkin.
“Dav” sovuni	Ayollarning badani ochiq holatda ko'rsatiladi.	Qo'l yoki yuzni yuvib, “Dav” bilan yoqimlisiz!” – degan ma'qul. Mahsulotning tarkibi, foydali tomonlari, narxi va afzalliklari yoritib berilsa ham, yaxshi qabul qilinadi.
“Profi-education” o'quv markazi	Yoshlarni o'qishga emas, “Spark” avtomobiliga qiziqishini oshiryapti.	O'qish imkoniyatlari va bolalarning kelajakdagi orzu- umidiga yo'l ko'rsatuvchi reklama roligi tayyorlansa, yaxshiroq va natijaliroq chiqadi.
“Trimol” dorisi	“Taq-taqdan ho'-ho'gacha” sloganining o'zi tushunarsiz va izohtalab.	Mahsulotning tarkibi, foydali tomonlari, narxi va afzalliklari yoritib berilsa ham, yaxshi qabul qilinadi.
“Inson bo'l” reklamasi	Xayvonlarni haqoratlash yoki insonga tenglashtirishga o'xshatib qo'yilgan.	“Hayvonot olamini asraylik” jumlasini ishlatilsa, tushunarli bo'lardi.
Hayvonlarning haykalini o'rnatish	“Pastry & Bakery” kafesi yonida it haykali o'rnatilishi. Iste'molchilarning uchun oshxonada deb o'ylaydi.	Oshpaz yoki taomlar ro'yxatini (bannerga) joylashtirsa yaxshi bo'lardi.

Ommaviy madaniyat yangi qadriyatlar bilan ilhomlantiradi. Aslida esa zamonaviy iste'molchilar jamiyatini shakllantirish uchun dinamizm, o'zgaruvchanlik, beqarorlik kabi yangi madaniy tushunchalarni keltirib chiqaradi.

Iste'molchilar mafkurasining boshqaruvchisi bo'lgan reklamalar shaxsning ijtimoiylashuvida yetakchi manbalardan biri bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, reklama – buyurtmachi (shaxs, davlat, kompaniya, firma, uyushma yoki tashkilot) mahsuloti (xizmati)ning o'z foydasi evaziga iste'molchilar e'tiborini jalb qilish, qiziqtirish va ishontirish, (buyurtmachi foydasiga) ijobiy qaror qabul qilishga undash uchun verbal yoki noverbal komponentlar bilan jozibalashtirish natijasida yuzaga keladigan fenomen.

Shu o'rinda ommaviy madaniyatning reklama orqali tarqalgan ayrim ko'rinishlarini tahlil qilaylik.

Ekrandagi videotasvirlarni ko'rish jarayonida taom iste'mol qilish;

Namoyishkorona rohatlanib ichimlik ichish;

Kiyinishda modellardan o'rnak olish;

Jamoat joylarida quloqchin bilan harakatlanib, yon-atrofdagi ijtimoiy jarayondan uzoqlashish;

Dasturxon usti odobidan uzoqlashish;

Kommunikativ muloqotda muomala madaniyatining buzilishi;

Milliy ashula va raqslardan yiroqlashish;

Vaqtni befoyda qurilmalarga sarflash;

Orzularga berilib, oila va umrni ikkinchi darajada ko'rish;

Milliy ma'naviy boyliklarni o'rganish o'rniga doimiy ravishda sport musobaqalarini kuzatish va tahlil qilish;

Iste'molga yaroqli narsani yaroqsizdan ajrata olmaslik;

Diniy tarbiyadan uzoqlashuv;

Jamiyatda o'zganing emas, o'zining turmushiga ko'proq qayg'urish;

Turli imidjlarda yurishga intilish;

Moliyaviy tomonning hisobini olmaslik va hokazo.

Reklama ommaviy madaniyatni keng yoyishda faol kommunikativ va informativ vositaga aylandi. Ommaviy kommunikatsiya va ommaviy madaniyatning rivojlanishi reklama faoliyati axborot maydonini kengaytirish va inson aqlini manipulyatsiya qilish imkoniyati oshishiga sharoit yarata-di. Statistik ma'lumotlarga qaraganda, birgina AQSh reklama tarmog'i internet texnologiyasi yordamida kuniga 3000 ga yaqin reklama xabarlarini dunyoga tarqatadi.

Reklama inson hayotining barcha sohalarini qamrab olar ekan, iste'molchilar bilan bevosita va bilvosita aloqaga kirishadi, bu esa barcha

qadriyatlar – axloqiy, estetik, diniy tushunchalarni o‘zgartiradi yoki yangicha qarashlarni shakllantiradi. Albatta, reklama qilinyotgan mahsulot iste’molchiga kundalik ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan mahsulotlar haqida ma’lumot berishi, sof madaniyatni keng yoyishi, qoloq davlatlarda turmush tarzini o‘zgartirishi, axloqiy munosabatlarni targ‘ib qilishi foydali. Bular millatlararo aloqalarning rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Lekin, mentalitetimizga qarshi, milliy qadriyatlarimiz o‘rnini egallamoqchi bo‘lgan ommaviy madaniyatni keng targ‘ibot qilishi zarardir.

Reklama roligidagi voqelik qiziq tuyulmasa-da, reglament qisqa bo‘lganligi uchun qabul qiluvchi zerikishga ham ulgurmaydi. Agar reklamadagi voqelik qiziqarli bo‘lsa, “shakarning ham ozi shirin” degan maqoliga amal qilib, iste’molchini kutdirib, ya’ni chanqatib namoyish qilish maqsadga muvofiqdir. Reklamaning ilk namoyishlari odamlar uchun juda qiziq tuyulgan. Bora-bora ishtiyoqmandlar ko‘payishi insonlarni zombiga aylantirishga ulgurdi. Bunday “iste’mol jamiyati” (zombi jamiyat) XX asrning ikkinchi yarmida Amerikada shakllangan bo‘lsa, O‘zbekistonda XXI asr avvalidan boshlandi.

Xizmat ko‘rsatish yoki mahsulotni reklama qilishdagi oqsoqliklar milliy madaniyatimiz, milliy bilimlarimiz va ijtimoiy dunyoqarashimizni yaqqol namoyish qiladigan ko‘zgu sanaladi. Ommaviy madaniyat to‘liq kirib kelib ijtimoiylashishi madaniyatimizga ijobiy ta’sir qilsa juda yaxshi, ammo salbiy ta’sir qilishi insonlar ma’naviy dunyosining sayozlashuviga olib keladi.

Peshtaxtadagi jozibador banner va yozuvlar, mahsulot maketlari, vizitka va taklifnomalar, kompaniya va firma ktematonimlari-yu e’tiborni tortuvchi harakatlar (qudratini ko‘z-ko‘z qilish, homiylik va hamkorlik ishlari, buyumlarga esdaliklar bosish), poster va bukletlar, audio va videomahsulotlarda bevosita ishtirok etish, OAV nashrlari va jamoat joylarida namoyish qilish, seminar-trening va aksiyalar, televizor, internet, mobil aloqa vositalari orqali jozibador ko‘rinishlar uyushtirib namoyish qilish reklama ko‘rinishlaridir. O‘zbekiston Respublikasi “Reklama to‘g‘risida”-gi Qonunining 6-moddasida ta’kidlanganidek, mahsulotlar targ‘ib qilinishida pornografiyani tarqatish, axborot mazmunining buzilishiga olib kelishi mumkin bo‘lgan xorijiy so‘z va iboralardan foydalanish ta’qiqlanadi.

XX asr boshlarida Amerika Qo‘shma Shtatlarida reklama madaniyatining bir qismi bo‘lib qoldi. Tovarlar o‘rtasidagi kuchli raqobat reklama orqali po‘lat ishlab chiqaruvchilarning o‘z iste’mol auditoriyasini shakllantirishigaham olib keldi. Reklamaning ommaviy illatni targ‘ib qiluvchi xususiyatini “Lucky Strike” sigareti reklamasida ko‘rish mumkin. Dastlab sigaret faqat erkaklar uchun ishlab chiqarilgan bo‘lsa, yangi muxlislarga erishish uchun “ayollar uchun” mo‘ljallangan jihatlar ham targ‘ib qilindi.

Bu keng ko'lamli reklama kampaniyasi xatti-harakati natijasida o'sha sigaretni ayollar ham faol cheka boshladilar.

Ommaviy madaniyatning reklama orqali ta'siri ikki xil usulda yuzaga keladi: yolg'iz holda yoki har xil tushunchadagi odamlar bilan birga tomosha qilganda. Chunki biror reklama tomosha qilinayotganda atrofimizdagi insonlarning ta'siri, albatta, seziladi. Insonning psixologik holati va ishonuvchanligi taqdim qilinayotgan rolikka munosabatni o'zgartirib yubora oladi. Ommaviy madaniyatning reklama orqali ta'siri ikki xil usuldayuzaga keladi: yolg'iz holda yoki har xil tushunchadagi odamlar bilan birga tomosha qilganda. Chunki biror reklama tomosha qilinayotganda atrofimizdagi insonlarning ta'siri, albatta, seziladi. Insonning psixologik holati va ishonuvchanligi taqdim qilinayotgan rolikka munosabatni o'zgartirib yubora oladi.

Ommaviy madaniyat fenomeni sifatida aytish mumkinki, reklama faqat mahsulotni sotish emas, auditoriyani qayta tarbiyalash uchun ham kerak bo'ladi. Reklama matnida inson psixologiyasiga ta'sir qiladigan jumalarning qayta-qayta takrorlanishi natijasida iste'molchi ongida muhurlanib qoladi. Shuning uchun reklamada tarbiya funksiyasining bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Masalan, o'zbek xalqining milliy mahsuloti bo'lgan *nonning "Shokotella"* reklamasida namoyish qilinishi va slogan sifatida ishlatilgan "*Shokotella*" nonlarni gapirtiradi" jumlasiga e'tibor bering. Juda ajoyib. Chunki har bir o'zbek oilasi dasturxonida tandirda pishgan issiq non yoqimli kayfiyat uyg'otadi. Aziz nonni qadrlash mentalitetimizga xos tarbiya hisoblanadi va bu holning reklamada namoyish qilinishi quvonarli holdir. Tarbiyaning asosiy o'rinda turishi ijtimoiy rolidlarda ko'proq namoyon bo'ladi.

Yuqorida sanab o'tilgan faoliyat turlari namoyishida verbal va nonverbal komponentlar ishtirok etadi. Buni reklama mahsuloti deb ataymiz.

Adabiyotlar

- Abdullayeva, Sh., Nosirov, P. (1994). *Marketing - bozor iqtisodiyoti asosi*, Toshkent.
- Eshonjonova, F. (2012). *Reklama haqida tushuncha va uning tarixi*. O'quv qo'llanma, Toshkent.
- Фещенко, Л. Г. (2003). *Структура рекламного текста*. Учебно - практическое пособие. Санкт - Петербург: Издательство Петербургский институт печати.
- Gumboldt V. fon. (1984). *Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu*. Moskva: Izdatelstvo Progress.

- Harweg, R. (1974). *Textlinguistik – Yn: Prospektiken der Linguistik*, Bd.2. – Stuttgart
- Kara–Murza, S. G. (2003). *Manipulyatsiya soznaniem*. Moskva: Izdatelstvo EKSMO.
- Kotler, F. (1998). *Marketing–menedjment*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Piter Kom.
- Медведева, Е. В. (2003). *Основы рекламоведения*. Москва: Издательство РИП– Холдинг.
- Медведева, Е. В. (2003). *Рекламная пропаганда или “Почем опиум для народа”*, Вестник МГУ, Сер.19, 1, 26- 27.
- Медведева, Е. В. (2004). *Рекламная коммуникация*. Москва: Издательство Едиториал УРСС.
- Мудров, А. Н. (2008). *Основы рекламы*. Учебник. 2-е издание, переработанное и дополненное. Москва: Магистр.
- O‘TIL. (2011). A. Madvaliev tahriri ostida. Toshkent.
- Панкратов, А, Баженов, Ю. (2001). *Рекламная деятельность*. Учебное пособие, Москва.
- Романов, А. А., Поляков, В. А. (2011). *Рекламный менеджмент*, Учебное пособие, Москва.
- Toshboeva, N. Q. (2013). *Jurnalistika psixologiyasi*. Toshkent: Sano standarti nashriyoti.
- Toshboev, O. (2008). *Ommaviy madaniyat tahdidi*. Toshkent: “Tafakkur” jurnali, 12/1, 4-5.
- “Reklama to‘g‘risida” qonun PK. 723-I-son, 25.12.1998. //https:// lex.uz/docs/25458 01.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Петровский М. *Словарь литературных терминов*. Москва, Петровский // <http://feb–web.ru>
- <http://www.uwed.uz/uz/announcements/view/36> 01. 01.02.2021 tarihinde erişilmiştir.
- <https://olx.uz/oz/obyavlenie> 01.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- [http://yoshlaritifoqi.uz.\]](http://yoshlaritifoqi.uz.) 01.02.2021 tarihinde erişilmiştir.
- <http://www.tfi.uz/index.php/ru/miy/346–elon> 01.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- <https://vse–zdes.ua//–chem–reklama–otlichaetsya–ot–ob–yavleniya.html> 01.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- <https://ru.wikipedia.org/Obnovlenie> 01.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- <https://thedifference.ru/otliche–marketinga–ot–reklamy> 01.02.2021 tarihinde erişilmiştir.
- <http://www.grandars.ru/student/marketing/vidy–reklamy.html> 01.03.2021 tarihinde erişilmiştir.

Extended Summary

In short, advertising is a verbal or nonverbal way to attract and persuade consumers (in favor of the customer) to make a positive decision (in favor of the customer) in return for the benefit of the customer (person, government, company, firm, association or organization), which is a phenomenon that occurs as a result of attraction with components.

At this point, let's analyze some of the manifestations of popular culture that are spread through advertising:

- Eating while watching on-screen videos;
- Drinking with pleasure;
- Imitate models in dressing;
- Move with headphones in public places and stay away from the surrounding social environment;
- Stay away from table manners;
- Violation of the culture of conversation in communicative speech;
- Forgetting national songs and dances;
- Spending time on futile devices;
- Living in a dream world and holding family and life on a secondary level;
- Regular observation and analysis of sports competitions instead of studying the national spiritual values;
- Inability to distinguish between useful and unuseful;
- Distancing from religious education;
- To take more care of own life in society than his own;
- Striving for walking in different images;
- Failure to take into account the financial issues, etc.

Advertising has become an active communicative and informative tool in the dissemination of popular culture. The development of mass communication and mass culture will create conditions for expanding the field of advertising activities and increasing the possibility of manipulating the human mind. According to statistics, the US advertising network alone distributes around 3,000 advertising messages a day using internet technology.

As advertising covers all areas of human life, it interacts directly and indirectly with consumers, changing all values - moral, aesthetic, religious - or forming new perspectives. Of course, it is useful to inform the consumer about the products needed for daily needs, to spread pure culture, to change the way of life in underdeveloped countries, to promote ethical relations. These contribute to the development of interethnic relations. But, contrary to our mentality, it is detrimental to widely propagate a mass culture that seeks to take place of our national values.

While the reality in the commercial doesn't seem interesting, the receiver

doesn't even get bored because the regulation is short. If the reality of the advertisement is interesting, it is advisable to follow the aphorism «less sugar is sweeter» and wait for the consumer, that is, to show thirst. The first shows of the ad seemed very interesting to people. Gradually the increase in enthusiasts managed to turn people into zombies. Such a «consumer society» (zombie society) was formed in the second half of the XX century in America, and in Uzbekistan at the beginning of the XXI century.

Gaps in service or product advertising are a reflection of our national culture, national knowledge and social outlook. It is good that the full penetration and socialization of popular culture has a positive effect on our culture, but its negative impact leads to a shallowness of the spiritual world of people.

Attractive banners and inscriptions on the counter, product models, business cards and invitations, company and firm ktematonyms - eye-catching actions (show off their power, sponsorship and cooperation, printing memorabilia), posters and booklets, direct participation in audio and video products, Demonstrations in the media and in public places, seminars, trainings and events, television, Internet, mobile media are the forms of advertising. According to Article 6 of the Law of the Republic of Uzbekistan «On Advertising», the dissemination of pornography in the promotion of products, the use of foreign words and phrases that may lead to the violation of the content of information is prohibited.

In the early twentieth century, advertising became part of the culture in the United States. Strong competition between goods has also led steelmakers to form their consumer audience through advertising. The influence of popular culture through advertising occurs in two different ways: alone or when viewed with people of different perspectives. Because when you watch an advertisement, the influence of the people around you is really felt. A person's psychological state and credibility can change their attitude towards the role being presented. The impact of popular culture through advertising comes in two different ways: alone or when watched together with people of different perspectives. Because when you watch an ad, the influence of the people around you is really felt. A person's psychological state and confidence can change their attitude towards the role being presented.

As a popular cultural phenomenon, it can be said that advertising is needed not only to sell a product, but also to re-educate the audience. As a result of the repetition of sentences in the advertising text that affect human psychology, the slogans are sealed in the consumer's mind. Therefore, it is important to have an educational function in advertising. Take, for example, the display of bread, a national product of the Uzbek people, in the Shokotella advertisement, and the phrase «Shokotella makes bread speak» which is used as a slogan. Very cool. Because hot bread baked in the oven on the table of every Uzbek family creates a pleasant mood. Appreciating the precious bread is an upbringing inherent in our mentality, and it is gratifying to see this in advertising. The importance of upbringing is more evident in social videos.

Verbal and nonverbal components are involved in the demonstration of the types of activities listed above. We call this an advertising product.

Araştırma Makalesi / Research Paper

BAĞIMSIZLIK SONRASI ÇIKARILAN YASA VE KANUNLAR ÇERÇEVESİNDE KIRGIZ TÜRKÇESİNİN DURUMU

Semih BABATÜRK*

Doolotbek ESHKNOV**

Öz

Kırgızistan Cumhuriyeti, 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ettikten sonra, hızlı bir şekilde, Kırgız dilinin kullanım alanının yaygınlaşması için çalışmalar başlatılmıştır. İlk yıllarda ülkede başta Ruslar olmak üzere pek çok etnik grubun bulunmasından dolayı bu çalışmalar pek başarılı olamamıştır. Otuz yıllık süreç göz önünde bulundurulduğunda, Kırgız dili kullanım açısından ilk yıllara oranla oldukça gelişim göstermiştir. Günümüzde, Kırgızcanın bilim, eğitim, basın-yayın dili vb. birçok alanda yaygın kullanımını görmek mümkündür. Dil kullanımının yaygınlaşması zaman alır. Kırgızca kullanımının yaygınlaşma süreci devam etmektedir. Bu süreçte Kırgızistan Parlamentosu tarafından çıkarılan yasa ve kanunların etkisinin yanı sıra, millî birlik ve beraberliğin, halkın kültürel değerlerine ve diline sahip çıkmasının etkisi de azımsanmayacak kadar çoktur.

Çalışmada Kırgızistan'da, Sovyetler Birliği zamanında Kırgızcanın durumuyla ilgili giriş mahiyetinde bilgi verilmiştir. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığıyla birlikte yasa ve kanunlar çerçevesinde günümüze kadar Kırgız dilini geliştirme ve yaygınlaştırma, devlet dili ve resmî

Geliş Tarihi/ Date Applied: 05.07.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 20.09.2021

Makalenin Künyesi: Babatürk, S. – Eshkenov, D. (2021). "Bağımsızlık Sonrası Çıkarılan Yasa ve Kanunlar Çerçevesinde Kırgız Türkçesinin Durumu". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 465-488.
DOI: 10.24155/tdk.2021.192

* Dr. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Dil Hazırlık Bölümü, semih.babatürk@manas.edu.kg Bişkek / Kırgızistan.

ORCID ID: 0000-0002-6778-4204

** Dr. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü, doolotbek.eskenov@manas.edu.kg Bişkek / Kırgızistan.

ORCID ID: 0000-0003-0129-8702

dil yapma çabaları anlatılmıştır. Kırgız dilinin gelişmesine katkı yapan kurum ve kuruluşlar hakkında bilgi verilmiştir. Günümüzde Kırgız dilinin kullanım alanının genişletilmesiyle ilgili güncel sorunlardan bahsedilerek çeşitli çözüm önerileri sunulmaya çalışılmıştır. Sonuç ve öneriler bölümünde Kırgız dilinin bugünkü durumu ve kullanım alanı, dilin hak ettiği değeri alması için hem devlet hem de bireysel olarak yapılması gerekenler özetlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Kırgızistan, Kırgızca, resmî dil, devlet dili, dil durumu.

The Kyrgyz Language Situation in the Laws of Independence Years

Abstract

After the Kyrgyz Republic gained its independence on August 31, 1991, considerable efforts were made to the rapid development of the Kyrgyz language. However, these efforts were not successful in the first years why there were many Russian-speaking population and other ethnic groups in it. By 2021 the Kyrgyz language has shown remarkable development in terms of usage. Now, it is possible to observe the widespread use of Kyrgyz in many fields such as science, education, mass communication. Language use is a slowly changing process, so the Kyrgyz language use area continues to broaden by decades. Thus, definite laws have been enacted by the Kyrgyz state parliament to contribute to language development, whereas the effect of national unity and the people's protection of their values are also taken into consideration.

The study describes the situation of the Kyrgyz language in the pre-independence period. The efforts to popularize the language and make it both a state and official language status have been explained. The paper provides information regarding the organizations that contribute to the development of the Kyrgyz language. Along with mentioning the current problems of the language, the study also suggests various solutions to solve them. The conclusion and the section of suggestions describe the current situation and the usage area of the Kyrgyz language. Some recommendations regarding what kind of steps should be taken by the state and in-person are included. All these attempts are performed to give the Kyrgyz language the importance that it deserves.

Keywords: Kyrgyzstan, Kyrgyz, official language, state language, language status.

Giriş

Kırgızlar, Türk dilli toplulukların tarihî kaynaklarda en eski olanlarından biridir. Yenisey bölgesinde bulunan yüzlerce yazılı anıtın Kırgız Kağanlığı zamanında yazıldığı düşünülmektedir (Alyılmaz, 2013). Kök-

türkler, Karahanlılar ve sonraki dönem Doğu Türkçesinin ortak eserleri Kırgızların da kabul edilebilir. Genel Türkçeden farklı olarak Kırgız alfabesinin ve yazı dilinin geliştirilme çabaları 19. asrın sonlarında başlamış, 20. asrın ilk çeyreğinde yazı dili şekillenmiştir. Bu tarihten itibaren Alıkul Osmonov, Tügölbay Sıdıkbekov, Aalı Tokombayev, Cengiz Aytmatov, Tölögön Kasımbekov gibi şair ve yazarlar Kırgızcayla önemli eserler vermiştir.

Kırgız Dilinin Alfabeleri

1917-1991 yılları arasında SSCB'deki Sovyet Sosyalist Kırgız Cumhuriyeti döneminde ilk olarak Arap alfabesi, sonrasında ise sırasıyla Latin ve Kiril alfabeleri kullanılır. Bu süreçte Sovyetler Birliği içerisindeki Kırgız halkının ana dilinde etkili iletişim sağlaması için en uygun alfabenin oluşturulması yönünde çalışmalar yapılır.

Kırgız Türkleri, Sovyetler Birliği ve onu izleyen dönemlerde toplam 5 farklı alfabe kullanır: 1) Arap yazısı esaslı Kırgız alfabesi (1924-1927); 2) Latin yazısı esaslı Kırgız alfabesi (1928); 3) Düzeltilmiş Latin esaslı Kırgız alfabesi (1929); 4) Latin yazısı esaslı Kırgız alfabesi (1929-1940) ve 5) Rus yazısı esaslı Kırgız alfabesi (1940) (Cumakunova, 2018: 127). Kırgızistan'da günümüzde Rus yazısını esas alan Kırgız alfabesi kullanılmaktadır. Zaman zaman Latin kökenli alfabeğe geçmeyle ilgili çalışma ve tartışmalar yapılmaktadır.

Kırgız Özerk Bölgesi kurulmadan önce Kırgızcanın ses özelliklerini yansıtan bir alfabe oluşturma düşüncesi gündemin en önemli konularından biriydi. Bunun için gereken hazırlıklar yapılarak 1924 yılının ilkbahar aylarında Kırgızca yazı sistemi için 25 harften oluşan Arapça kökenli bir alfabe kabul edilir. Kırgızca olarak çıkan ilk gazete *Erkin Too*'daki yazılar da bu alfabe ile yayımlanır (Baydildeyev, 2015: 45-46).

1920'li yıllarda toplumda okuma yazma düzeyini yükseltmek, genç nüfusun eğitim almasını sağlamak üzere devlet tarafından büyük bir bütçe ayrılır. 1925'te ilk bilimsel Kırgız Özerk Bölgesi'nin eğitimcileri toplantısı gerçekleştirilir ve Arapça kökenli alfabenin eksiklikleri anlatılarak Latin kökenli alfabeğe geçiş kararı alınır. Ayrıca Kırgızcaya uyarlanan Latin kökenli alfabedeki harflerin yazılış biçimleri burada belirtilir. Buna göre harfler matbaa ve el yazılarında aynı biçimlerde yazılacak, küçük harf - büyük harf ayırımı olmayacak, noktalı harfler sadeleştirilecek veya harflerdeki noktalar tamamen silinecek, Kırgızca sesleri yansıtmak için uygun harfler Latin alfabesinde olmaması durumunda, Kiril kökenli alfabeden temin edilecek veya ona göre uyarlanacaktı. 1926-1928 yılları arasında yeni Kırgız alfabesini halka öğretmek için eğitici hazırlamak üzere kurslar açılır ve bu kurslarda 3000 kişi yetiştirilir. 1928-1929 eği-

tim-öğretim yılında tüm okullarda Latin kökenli alfabe temelinde Kırgızca eğitim başlar (Djunuşaliyev, 2003: 189-190; Turgunbayeva, 2008: 129-130).

Latin kökenli alfabeyle geçmede Kasım Tınıstanov'un büyük katkısı olur. K. Tınıstanov, Latin kökenli alfabeyle geçilmesini teşvik etmek için 1925 yılında birkaç gazete makalesi yazar, 1926'da ise Bakü'de düzenlenen I. Türkiyat Kongresi'nde "Cañı alfavit tüzüünün negizgi printsipteri" (Yeni Alfabe Oluşturmanın Temel İlkeleri) başlıklı bir tebliğ sunar (Baydildev, 2010: 46-47). Kırgızistan'da 1928-1940 yılları arasında Latin kökenli alfabe kullanılır. Latin kökenli alfabe, 1940'ta yerini "Rus alfabetesine" yani Kiril kökenli alfabeyle bırakır.

Önceki alfabenin işçi sınıfının gereksinimlerini karşılamaması ve SSCB içindeki devletlerin siyasi ve kültürel yönden hızlı bir biçimde kalkınması ve gelişmesi için Latin kökenli alfabeden "Rus alfabetesine" geçiş için 23 Şubat 1940 tarihinde "Kırgız Yazı Sisteminin Kiril Kökenli Alfabeyle Geçirme Çalışmaları" adı altında bir kararname çıkarılır. Bunun akabinde 2220 öğretmene yeni alfabe eğitimi verilir ve 1940-1941 eğitim-öğretim yılından itibaren Kırgızca olarak yazılan kitapların tamamı yeni alfabeyle basılır (İzmailov, 1957: 218-219).

Ancak Kiril kökenli alfabeyle geçmek planlandığı kadar kolay olmaz. Kırgızcanın ses sistemi için uygun olmayan "e", "ë", "ю", "я", "в", "ц", "ш", "з", "б" harflerinin Kırgız alfabetesinde yer almasıyla ilgili tartışma, günümüzde de sürer. O yıllarda Rusçadan Kırgızcaya geçen kelimelerin Rusçadaki imla ve telaffuz biçimlerinin korunması, yönetim baskısı eşliğinde talep ediliyordu. Dolayısıyla bu durum Kırgız bilim insanları tarafından Kırgızcanın özel yapısını bozmaya yönelik bir darbe olarak değerlendiriliyordu (Turgunbayeva, 2008: 140).

Kırgızcanın Devlet Dili Olarak Kullanılması

10 - 11 Haziran 1925 tarihlerinde düzenlenen Kırgız Özerk Bölgesi Yönetme Komitesi'nin II. toplantısında Kırgız dili konusu masaya yatırılır. Kırgız diline, genel Türk dilinden farklı bir devlet dili statüsü kazandırma meselesi üzerinde durulur. Ukrayna ve diğer ülkelerdeki halkların ana dillerine resmî dil statüsü verilmesi örnek gösterilir. Bu toplantıda devlet işlerinde ve muhtarlıklarda resmî yazışmaların Kırgızca yapılması için gereken şartların yerine getirilmesi ile ilgili karar alınır. Abdıkadir Orozbekov'un başkanlık yaptığı toplantıya Caynak Saadayev, Osmonkul Aliyev, Törökul Aytmatov, Taş Kudaybergenov, Nurkul Kulnazarov gibi önde gelen Kırgız aydınları katılırlar (Baydildev, 2010: 117).

Korenizasyon¹ (yerlileştirme) kampanyasının 1930'lu yılların başında güncelliğini kaybetmesiyle, uzun zamandan beri devlet için çalışan ve Lenin ile Stalin siyaseti çerçevesinde yerli halkın aydınlanmasına, Sovyet toplumunun gelişmesine büyük katkı sağlayan aydınların çoğu “milliyetçi” damgasıyla katledilmeye başlanır. Kırgızistan'da “milliyetçilik” suçlamaları, 1937-1938 yıllarında iyice artar. O yıllardaki Stalin'nin siyasi baskısını anlatan Cumagul Baydildeyev'in (2010) *Kayra Cangan Isımdar* (Tekrar Parlayan İsimler) adlı eserinde ve çeşitli tarihî kaynaklarda 1920-1930 yıllarında Kırgız toplumunun kültürel hayatında ve Sovyet Kırgız devletinin oluşması ile gelişmesinde katkıları olan Kırgız aydınlarının “milliyetçi” damgasıyla katledildikleri anlatılır.

Stalin, 1930'lu yılların sonuna doğru SSCB'deki etnik grupları azaltmaya yönelik bir politika uygulamaya başlar. 1939 yılında yapılan nüfus sayımına göre Sovyetler Birliği'nde sadece 33 etnik grup adının kayda geçmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Oysa 1926 sayımına göre SSCB'de toplam 188 farklı etnik grup bulunmaktaydı. Stalin 1936'da düzenlenen VIII. Sovyetler Kongresi'nde, Sovyetler Birliği'nde 60 civarında etnik grubun yaşamakta olduğunu ifade etmiştir (Batırbayeve, 2010: 75).

Korenizasyon süreci ile yerli halkların dillerine karşı uygulanan dil politikalarına baktığımızda Kırgızca, hukuki açıdan *de jure* devlet dili statüsü kazanmamış olsa bile toplumda ve siyasi hayatta *de facto* bir “devlet dili” niteliğindedir.

Bağımsızlık Öncesi Kırgızistan'da Eğitim ve Kırgız Dili

9 Kasım 1917'de Sovyet devletlerinde uygulanacak yeni eğitim sistemi ni oluşturmak amacıyla “Eğitim Alanıyla İlgili Devlet Komisyonu Oluşturma” kanunu kabul edilir. Bolşeviklerin devletin başına geçmeleriyle birlikte dini, devletten ayırmak üzere 1917 yılının Aralık ayında “Eğitim-öğretim faaliyetlerinin Din İşleri Bakanlığı'ndan Halk Eğitim Komiserliği'ne Devredilmesi” ile ilgili kararname çıkarılır. İşçi sınıfının eğitilmesi ile ilgili 16 Aralık 1918'de “İşçi Sınıfı Deklarasyonu” kabul edilir. 26 Şubat 1919'da SSCB vatandaşları için zorunlu eğitim uygulanmasını amaçlayan “Rusya Federasyonu vatandaşlarının okur-yazarlık seviyesini yükseltme” ile ilgili kanun kabul edilir (Malahova, 2018). Buna benzer bir karar, Türkistan Özerk Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından da alınır. Böylece yerli halkın okuma yazma oranını yükseltmek üzere bölge ve ilçe merkezlerinde kurslar ve eğitim merkezleri açılır. 1921 yılında Karakol bölgesinde 1100 kişiye eğitim vermek üzere 20 okul, Pişpek bölgesinde ise 59 okul açılır (KRT, 2000: 329).

1 Sovyetler Birliği'nde millî sorunları çözmek için 1920'li yılların başında başlatarak 1932 yılına kadar resmî olarak devam ettirip 1930'lu yılların sonuna doğru tam olarak yürürlükten kaldırılan siyasi ve kültürel kampanyadır.

1925 yılından itibaren Kırgızca eğitim veren okullarda kullanılmak üzere ilk kez Kırgızca ders kitapları hazırlanır. Bu sürece Törökul Aytmatov büyük katkı sağlar. Kırgız öğrenciler, toplam 76.000 adet basılan ve 14 farklı konu üzerine ana dillerinde yazılmış kitaplardan faydalanma imkânı bulurlar. Bu, kültür açısından büyük bir başarı olarak kabul edilebilir (Baydildev, 2010: 63).

Sovyetler Birliği'nde korenizasyon süreci boyunca ve ardından gelen İkinci Dünya Savaşı'na kadarki zaman zarfında yerli halkın okuma yazma oranını yükseltmeye çalışılıyor, okullarda eğitim Kırgızca olarak veriliyordu, hatta bazı Rus okullarında da Kırgızca dersler bulunmaktaydı. Böylece azınlıkların Kırgız kültürünü öğrenme ilgisi arttırılıyordu. Savaşın başlamasıyla birlikte birçok alanlarda olduğu gibi, Kırgızistan'daki eğitim birtakım zorluklarla karşılaşır, Rus okullarında verilen Kırgızca dersler kaldırılır.

1950'li yıllarda Kırgızca eğitimini gündeme getirmek ve Kırgız gençlerinin eğitim seviyesini yükseltmek için yapılan çabalar, sonuçsuz kalır. Bu yönde düşüncesi olanlar cezalandırılır. Rus okullarında Kırgızca derslerin verilmesiyle ilgili Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından alınan karar, büyük bir tepkiyle karşılanır. 18-28 Ağustos 1958 Kırgızistan Komünist Partisi Merkezi Başkanı ile İshak Razzakov "Ülkenin Orta Ve Yükseköğretim Kurumlarında Kırgız Gençleri Arasında Uzman Yetiştirme Ölçütleri" ve İkinci Dünya Savaşı'ndan dolayı Rus okullarında durdurulmuş Kırgız dili eğitiminin yeniden başlatılması ile ilgili "Rus Okullarında Kırgız Dili Derslerinin Verilmesi" adlı kararnameyi imzalarlar. Bu kararname ve benzer faaliyetler, Komünist Partisi üyeleri F. R. Kozlov, M. A. Suslov, V. N. Titov, T. İ. Osetrov ve M. A. Gavrilov tarafından bölücülük ve devlet rejimine karşı yapılan faaliyet olarak değerlendirilir ve Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Başkanı ile Kırgızistan Bakanlar Kurulu Başkanı görevlerinden alınır (Dikambayev, 2010: 137-158). Rus okullarında Kırgızca derslerinin yeniden verilmesi ile ilgili fikir, bazı Komünist partisi üyeleri tarafından "milliyetçilik" olarak görülür (Cumabayev ve Bektemirova, 2013: 201-202).

Sovyetler Birliği döneminde eğitim alanında büyük başarılar elde edilse de eğitim müfredatı totaliter rejim baskısıyla şekillenir. Kırgızca dersleri, Kırgızca eğitim veren okullar dışındaki okullarda eğitim programlarından çıkarılır. Böylece siyasi ve kültürel hayatta Rusçanın egemenliği yaygınlaşır. Çünkü resmî belgeler ve yazışmalar Rusça yapılmaya başlanır ve şehirlerde Kırgız okullarının sayısı azaltılır. Bu durum Kırgızcanın kullanım alanını kısıtlayarak gelişimini olumsuz yönde etkiler (KRT, 2000: 333-335).

Bağımsızlık Sonrası Anayasalarda Kırgız Dili

Anayasa, bir ülkenin devlet yapısı, idari yönetim, insan hakları ve toplumsal hayatta karşılaşılabilecek farklı durumlara karşı devletin tutumu, bir devletin başlıca misyonunu yansıtan hukuki dayanaktır. Bu nedenle, devlet işleri ve toplum bireyleri arasındaki ilişkiler hukukî açıdan öncelikle anayasaya göre düzenlenmeye çalışılır. Böylece her kanun, kararname ve benzer resmî belgeler anayasa temelinde hazırlanır, kabul edilir ve toplumsal hayatta uygulanır. Devletlerin uyguladıkları dil politikaları da anayasaları temelinde oluşturulur ve uygulanır.

Kırgızistan’da ilk anayasa 30 Nisan 1929’da Sovyetlerin II. Kurulu’nda kabul edilir. Bu anayasa, Kırgız millî devlet varlığını belgeler, devlet yönetim sistemini ve yönetim kurumları arasındaki ilişkileri belirler. Ayrıca bu anayasaya göre hem Kırgızcaya hem de Rusçaya “devlet dili” statüsü verilir (İmankulov, 2012: 57-58). 23 Mart 1937 yılında ikinci anayasa kabul edilir. İlk anayasadaki devlet dili ile ilgili madde çıkarılır ve ikinci anayasanın 26. maddesine Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Kurulu tarafından kabul edilen kanunların iki dilde (Kırgızca ve Rusça) ilan edileceği, 82. maddeye ise toplum bireyleri arasındaki hukuki işlemlerin farklı bölgelerde Rusça veya Özbekçe yapılabileceği eklenir (<https://www.bbc.com/kyrgyz/blog-47797098> – 26.06.2021). 10 Nisan 1978 tarihinde kabul edilen üçüncü anayasada ise devlet dili ile ilgili herhangi bir açıklama bulunmaz.

5 Aralık 1936 tarihinde yayımlanan ve halk arasında “Stalin Anayasası” olarak bilinen ikinci anayasada ise alınan resmî kararların ve kabul edilen kanunların millî devlet dillerinde yayınlanması (40. madde), hukuki süreçlerin millî devlet dillerinde veya yargılanmakta olan kişinin ana dilde yürütülmesi (110. madde), “Bütün ülkelerin işçileri birleşsin!” sloganının bütün millî devletlerinin armalarında yer alması (143. madde) gerektiği yazılır.

7 Ekim 1977’de kabul edilen ve halk arasında “Brejnev Anayasası” olarak bilinen üçüncü anayasada, dil ve uyuşma bakılmaksızın bütün SSCB vatandaşlarının eşit haklara sahip olduğu (34. madde), eşit hakların sosyalist internasyonalizm çerçevesinde sağlanması gerektiği ve vatandaşların kendi ana dillerinin yanı sıra SSCB’nin diğer dillerini de kullanabilme imkânına sahip oldukları (36. madde), vatandaşların ana dillerinde eğitim alma hakkının olduğu (45. madde), SSCB parlamentosu kararları ve kanunlarının millî devlet dillerinde yayımlanması gerektiği (116. madde), hukuki süreçlerde durumun gerektirdiği farklı dillerin kullanılabilmesi (159. madde) ve devlet armalarında “Bütün ülkelerin işçileri birleşsin!” sloganının millî devlet dillerinde yer alması gerektiği yazılır.

Bağımsız Kırgızistan’da 5 Mayıs 1993 tarihinde kabul edilen anayasanın 5. maddesinde Kırgızca devlet dili olarak kabul edilir, Rusça ve diğer dillerin Kırgızistan topraklarında kullanılabilmesi ve geliştirilebileceği belirtilir. Ancak 24 Aralık 2001 yılında anayasanın 5. maddesi düzeltilir ve Rusçaya “resmî dil” statüsü verilir. Aslında milletvekillerinin Rusçaya resmî dil statüsünü verme teklifi, 1996 yılında da gündemdedi. Fakat bunun için tasarlanan kanun, kabul edilmek için yeterli oy oranına ulaşmaz ve 16 Şubat 1996 tarihindeki Anayasa değişiklikleri arasında yer almaz.

23 Ekim 2007 tarihinde kabul edilen ikinci anayasada Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev’in inisiyatifıyla devlet dili ile resmî dil açısından herhangi bir değişiklik yapılmaz. Böylece devlet dili olarak Kırgızcanın kabul edildiği belirtilir, Rusçanın resmî dil statüsü korunur. 27 Haziran 2010 tarihinde kabul edilen üçüncü anayasada bununla ilgili hiçbir değişiklik görülmez.

5 Mayıs 2021 tarihinde kabul edilen dördüncü anayasanın 13. maddesine göre Kırgızistan’da devlet dilinin Kırgızca, resmî dilin Rusça olduğu belirtilmiştir.

Günümüzde Kırgızcanın Durumu

2019 yılında okullarda devlet dilinin öğretim durumu ile ilgili yapılan bir araştırmaya göre; ülkede 2096 orta öğretim kurumu olup bunlardan 1498 okulda Kırgızca, 210 okulda Rusça, 89 okulda Özbekçe, 4 okulda Tacikçe ve 295 okul çift dilli (Kırgızca-Rusça, Özbekçe-Rusça, Kırgızca-Özbekçe) eğitim verilmektedir. Ülke çapında 1.132.229 öğrenci olup bunlardan 333.307 öğrencinin Rusça, Özbekçe ve Tacikçe olarak okutulduğu; genel olarak 77.430 öğretmen olup bunlardan 60.384’ünün Kırgız, 8.433’ünün Özbek, 6.016’sının Rus ve 145’inin Tacik olduğu tespit edilmiştir. Bu rakamlara göre son yirmi yıl içinde Kırgızca eğitim veren okul sayısının 200 arttığı ve Rusça, Özbekçe, Tacikçe eğitim veren okullarda Kırgızca derslerinin zorunlu olarak okutulması devlet dili kanununun hayata geçirilmesinde az da olsa ilerlemeler olduğunu görmek mümkündür (*Erkin Too* gazetesi, 15 Şubat 2019 tarih ve No. 11 (2975) sayısı, s. 15).

Kırgızistan Cumhuriyeti Millî İstatistik Komitesinin verilerine göre, Kırgızistan’da 2010-2020 yılları arasında ilköğretim ve ortaokullarda (11 yıllık okullarda) eğitim alan öğrenci sayısının yıllara göre dağılımı aşağıdaki gibidir (<http://www.stat.kg/kg/statistics/obrazovanie/>–29.06.2021):

Eğitim dili	2010	2015	2020
Kırgızca	485.867	485.205	515.255
Rusça	119.201	138.471	168.166
Özbekçe	57.960	17.926	10.011

Tacikçe	1.927	2.060	2.563
Kırgızca-Rusça	265.199	325.286	504.000
Kırgızca-Özbekçe	30.756	31.189	30.725
Kırgızca-Tacikçe	1.445	1.663	1.445
Özbekçe-Rusça	44.266	45.317	63.798
Özbekçe-Tacikçe	688	1.184	-
Kırgızca-Özbekçe-Rusça	10.547	40.734	59.003
Rusça-Özbekçe-Tacikçe	1.012	1.165	1194
Kırgızca-Rusça-Özbekçe-Tacikçe	-	-	1248

Tabloda görüldüğü üzere, son yıllarda Kırgızca eğitim alan öğrenci sayısında artış gözlemlenmektedir. Bununla birlikte Rusça eğitim alan öğrenci sayısı için de aynı durum söz konusudur. Bunun sebebi, Kırgızistan'dan Rusya'ya göç eden işçi sayısının artması, Rusya'nın ekonomik ve siyasi yönden güçlenmesi, özellikle, Gümrük Birliği çerçevesinde yoğun faaliyetler sonucunda Kırgızistan ve Rusya arasında ekonomik ilişkilerin artmasıdır.

Bişkek şehrinde Kırgızca eğitim veren okul sayısında artış daha çok 1990'lı yıllarda meydana gelir. O yıllarda 1989'da Kırgızcanın devlet dili olarak ilan edilmesi, Kırgızistan'ın 1991'de bağımsızlığına kavuşması, ana dili Rusça olan nüfusun ülkeden göçü ve diğer sosyolojik değişimlerden dolayı toplumda Kırgızcaya karşı ilgi artmış, yer yer sadece Rusça eğitim veren okullarda da Kırgızca sınıflar açılmıştır. Dolayısıyla zamanla Rusça eğitim veren okul sayısı azalmıştır. Landau ve Kellner-Heinkele'nin araştırmasına göre, o yıllarda Bişkek'teki okulların eğitim dillerine göre dağılımı aşağıdaki gibidir (Landau ve Kellner-Heinkele, 2001: 186):

	1990-1991	1996-1997
Rusça eğitim veren okullar	% 54.5	% 25
Kırgızca eğitim veren okullar	% 7	% 12.5
Rusça ve Kırgızca eğitim veren okullar	% 39	% 62.5

2000 yılına göre 2006-2008 yılları arasında sadece Rusça eğitim veren okul sayısı 143'ten 160'a (+17 okul) ulaşmışken, 2006 yılında Rusça ile karışık başka dillerde eğitim veren okul sayısında da artış gözlemlenmektedir (Haidju, 2020: 257). Özellikle Bişkek'te Kırgızca eğitim veren okul sayısı Rusça eğitim veren okul sayısına göre daha azdır. (https://24.kg/kyrgyzcha/71762_bishkek-te_kyirgyiz_tilduu_besh_gana_bala_bakcha_bar-28.06.2021).

Kanunlar Esasında Kırgızca Kullanımını Yaygınlaştırma Çabaları

Kırgızistan anayasasında belirtilen devlet dili ve resmî dil kullanımları, genel olarak “devlet dili” ve “resmî dil” şeklinde nitelendirilebileceğimiz iki farklı kanunla belirtilmiştir.

Kırgızistan’da devlet dili statüsü ile ilgili ilk kanun, 23 Eylül 1989 tarihinde o zamanki Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Kurulu tarafından “Kırgız SSR’nin mamlekettik tili cönündö” (TT: Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Dili Hakkında) adıyla kabul edilir. Kanunun tasarlanıp kabul edilmesini tetikleyen birtakım gelişmelere ve yaşanan olaylara değinmek uygun olacaktır. 1985 yılında SSCB’de “*perestroyka*” (yeniden yapılanma) olarak bilinen yeni bir döneme geçilmesiyle birlikte eski totaliter rejim gevşer. Dolayısıyla SSCB içindeki Rus olmayan etnik gruplar, ulusal kimliklerini oluşturmak amacıyla kendi ana dilleri, kültürleri ve tarihleri ile ilgili çeşitli sorunları sık sık gündeme getirmeye başlarlar. Böylece Komünist Parti Merkez Komitesi, 21 Şubat 1987’de Rusça dışında devletlerin millî dillerinde de eğitim verilmesi ve bunun için özel projelerin hazırlanması ile ilgili bir karar alır (Kamçibekova, 2006: 33-34). Bunun dışında Kırgızistan bağımsızlığın eşliğindeyken 1989-1990 yıllarında Kırgızcanın devlet dili olmasını talep eden siyasi bir hareket ortaya çıkar (Akunov, 2015: 21).

1989’da yürürlüğe giren kanunda Kırgızistan’ın devlet dili Kırgızca olarak belirlenir. Diğer dillerin ise vatandaşlar tarafından serbestçe kullanılabilen iletişim dili olacağı ifade edilir. Dönemin Kırgız Sovyet Yüksek Kurulu, “Mamlekettik til mıyzamın küçünö kirgizüünün tartibi cönündö” (TT: Devlet Dil Kanununu Uygulama Tertibi Hakkında) adlı kararnamesiyle ülkedeki devlet kurumlarında resmî yazışmaların 10 yıl boyunca Kırgızca ve Rusça olacağını, 1 Ocak 1999 tarihi itibarıyla devletin bütün resmî işlerin devlet dilinde yani Kırgızca yürütüleceğini belirtir. Ancak 1990’lı yılların başındaki ekonomik istikrarsızlık ve Kırgızistan’dan çok sayıda ana dili Rusça olan vatandaşın yurt dışına göç etmesi üzerine Kırgızistan Cumhurbaşkanı, 14 Haziran 1994 tarihindeki kararnamede ana dili Rusça olan vatandaşların ikamet ettikleri bölgelerde eskisi gibi Rusçanın resmî dil statüsünün devam etmesi önerisinde bulunur. Dolayısıyla ülkedeki resmî yazışmaların tamamıyla devlet diline geçme tarihi 1 Ocak 2005’e kadar ertelenir.

Kırgızistan parlamentosunun 12 Şubat 2004 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda devlet dili ile ilgili alınan karar ve Kırgızistan Cumhurbaşkanı tarafından 2 Nisan 2004’te kabul edilen 54 No.lu kanunla 1989’da kabul edilen devlet dili kanunu yürürlükten kaldırılır. Sekiz bölüm, 36 maddeden oluşan “Kırgız Respublikasının mamlekettik tili cönündö Kırgız Respublikasının mıyzamı” (TT: Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Dili Hakkında Kırgızistan Cumhuriyeti Yasası) kanunu, sonraki yıllarda (8 Aralık 2009 tarih ve 307 No.lu kanun, 21 Ocak 2010 tarih ve 8 No.lu kanun, 6 Ekim 2011 tarih ve 165 No.lu yasa, 25 Şubat 2013 tarih ve 33 No.lu kanun, 23

Temmuz 2015 ve 135 No.lu kanun) bazı değişiklere uğrar. Yapılan eklemeler ve düzeltmelerden sonra 2021 yılı itibarıyla yürürlükteki kanunun bazı maddeleri şunlardır: Devlet dilinin bütün resmî kurumlarda kullanılması (1. madde); devlet dilinin eğitim-öğretimi, geliştirilmesi ve kullanılması faaliyetlerinin Kırgızistan hükümeti tarafından yürütülmesi (2. madde); devlet dili olan Kırgızcanın Kırgızistan Cumhuriyeti topraklarında yaşayan milletler arasında iletişim dili olarak kabul edilmesi (3. madde), Kırgız Cumhurbaşkanı, Kırgızistan Cumhuriyeti Cogorku Keneş (Meclis) Başkanı, Kırgızistan Cumhuriyeti Başbakanı, Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Başkanı ve Kırgızistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkeme Başkanı gibi üst düzey idari görevlilerine devlet dilini bilme ve konuşma zorunluluğu getirilmesi (8. madde); bunun yanı sıra Kırgızistan hükümeti tarafından oluşturulan listede yer alan devlet görevindeki memurların, görevlerini yerine getirebilecek düzeyde devlet dilini bilme zorunluluğunun getirilmesi (9. madde); devlet ve yerel yönetime ait belgelerin öncelikli olarak devlet dilinde hazırlanması ve belgenin aslının devlet dilinde olması (10. madde); devlet ve yerel yönetimin resmî yazışmalarında devlet dilinin kullanılması (14. madde); Kırgızistan'da bütün eğitim alanlarında kullanılacak temel dil olarak devlet dilinin gösterilmesi ile başka dilde eğitim veren kuruluşlarda da devlet dilinin hükümet tarafından belirlenen miktarda Kırgızca derslerin zorunlu olarak okutulması (18. madde); kültür, sanat ve kitle iletişim alanlarında devlet dilini kullanma zorunluluğunun getirilmesi, özellikle kitle iletişim araçlarında yapılan yayınların yarısından fazlasının devlet dilinde olması ve kullanılan dilin edebî dil normlarına uygun olması (20. madde); ordu ve askeriyede devlet dilinin kullanılması (22. madde).

Kanunda, devlet dili dışında resmî dilin de kullanım geçerliliği olabileceği hususu, zorunlu olarak veya “gerektiği durumlarda kullanılabilir” şeklindeki bir ifadeyle gösterilmiştir: Kırgızistan Cumhuriyeti'nde Rusçanın resmî dil statüsünde olması (1. madde); Kırgızistan vatandaşlarının devlet ve yerel yönetim kurumlarına devlet dili veya resmî dillerden birinde başvuruda bulunabilmesi (5. madde); devlet ve yerel yönetim kurumlarındaki resmî yazışmaların devlet dilinde, gerektiği takdirde resmî dilde yapılabilmesi (7. madde); devlet ve yerel yönetimden temin edilecek resmî belgelerinin hem devlet dilinde hem de resmî dilde hazırlanması (Önce-lerde alınmış kararlara göre devlet dili konuşan vatandaşların çoğunlukta olduğu yerlerde resmî belgeler sadece devlet dilinde hazırlanabilirdi. Diğer yerlerde ise resmî belgelerin hem devlet dilinde hem de resmî dilde hazırlanması zorunluydu). (10. madde); resmî toplantıların devlet dilinde veya resmî dilde yapılabilmesi ve çift taraflı anında çeviriyle desteklenmesi (11. madde); resmî belgelerin vatandaşlara devlet dilinde veya resmî dilde ve-

rilebilmesi (13. madde); bilimsel, teknik çalışmalar ve proje çalışmalarında devlet dili veya resmî dilin kullanılabilmesi (15. madde); kurumlardaki mali işlerin devlet dilinde veya resmî dilde yapılabilmesi (16. madde); bilimsel çalışmalarda devlet dilinin veya resmî dilin kullanılması (19. madde); noterlerin işlem yaptıkları belgelerin devlet dilinde, gerektiği durumlarda ise resmî dilde hazırlanması (23. madde); kamu ve özel kuruluşların, sokak, meydan ve diğer mekân adlarının devlet dilinde ve resmî dilde yazılması (24. madde); vatandaşların kimlik bilgilerinin devlet dilinde ve resmî dilde yazılması (25. madde); devlet ve yerel yönetim kurumlarında doldurulan formların, resmî belge örneklerinin devlet dilinde ve resmî dilde olması (26. madde); duyuru, reklam ve benzeri görsel araçlarda kullanılan metinlerin devlet dilinde ve resmî dilde hazırlanması (27. madde); posta ve telgraf belgelerinin devlet dilinde ve gerektiğinde resmî dilde olabilmesi (28. madde); ürün tanıtımında kullanılması ve ambalaj üzerinde yazılan bilgilerin devlet dilinde ve resmî dilde yazılması (29. madde); diplomatik ilişkilerin devlet dilinde, gerektiğinde resmî dilde yürütülmesi (30. madde).

Ülkede devlet dili ile resmî dili bilmeyen vatandaşların hakları da kanunlarla korunmaktadır. Aşağıdaki maddelerin içerikleri bunu açıkça göstermektedir: Kırgızistan Cumhuriyeti'nin bütün milletlerinin ana dillerinin korunması ile gelişmesinin, öğrenme ile öğretme imkânının sağlanmasının garanti edilmesi; devlet dilini bilmediği için kimsenin hakkının çiğnenmemesi gerektiği (1. madde); Kırgızistan Cumhuriyeti vatandaşı olan bütün millet mensuplarının ana dillerini serbest bir şekilde geliştirmek için devlet dilinin bir engel oluşturmaması (4. madde); duyuru, reklam gibi görsel araçlarda kullanılan metinlerin devlet dili ile resmî dil dışında başka dillerde de yazılabilmesi (27. madde); ürün tanıtımı ve bilgilendirici metinlerin devlet dili ile resmî dilin yanı sıra başka dillerde de yazılabilmesi (29. madde); Kırgızistan Cumhuriyeti adına yabancı ülke veya uluslararası örgütlerle yapılan resmî görüşmelerde devlet dilinin, gerektiği durumlarda resmî dilin, ayrıca yabancı ülkenin veya uluslararası örgütün dilinin kullanılabilmesi (29. maddenin 1. fıkrası).

Yukarıda maddeleri gösterilen devlet dili kanununa göre Kırgızca bilinmesi zorunlu dil statüsündedir. Çünkü devletin üst makam görevlilerinin Kırgızca bilme ve kullanma zorunluluğu bulunur. Fakat aynı kanun, devlet dilinin yanı sıra resmî dilin de kullanılabilmesini vurgulayarak resmî işlerin her iki dilde de serbest bir şekilde yürütülebileceğini göstermektedir. Bu bağlamda “devlet dili” ile “resmî dil” kavramlarının ne anlama geldiğini ve kullanım alanlarının sınırlıklarını açıklamakta yarar var. Daha Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında ulusal dil kullanma ile ilgili birtakım engeller oluşturulsa da SSCB devletleri kendi toprakları içerisinde ulusal

dillerini kullanmışlardır. Mesela, 1932 yılına kadar Çuvaşistan’da köylerin neredeyse yarısında resmî yazışmalar sadece Çuvaşça olarak yapılıyordu (Mihaylov, 1989: 41). Zaten Çuvaşistan’ın 1936 yılına kadarki yasalarında Çuvaşça “devlet dili” olarak gösterilmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra kanunlardan çıkarılarak yerine “resmî dil” terimi getirilmeye başlanmıştır (Deşeriyev ve Tumanyan, 1980: 232). Bundan “resmî dil” kavramının “devlet dili” terimine göre içerik bakımından zayıf, kullanım alanının dar bir kavrama denk geldiğini anlayabiliriz.

Bazı araştırmacılara göre devlet dili, anayasa ve özel kanunlarda adı geçen ve bir ülkenin bayrak, arma ile millî marş gibi önemli sembollerinden biri olsa da bazı ülkelerde “resmî dil” ve “etnik grup dili” gibi kavramlara tanım ve içerik açısından çok benzemektedir. Bu nedenle çok uluslu ülkelerde dil kullanım alanlarında söz konusu kavramlar sorun teşkil eden kavramlara dönüşmektedir (Bell, 1980: 232; Peterburgskiy, 2020). Genel anlamda devlet dili, bir ülkenin siyasi, sosyal ve kültürel alanlarında kullanılan dil iken; resmî dil, devlet yönetimi, yasa çıkarma ve hukukî süreçlerde kullanılabilen dil şeklinde tanımlanmaktadır (Vahtin ve Golovko, 2004: 42). Kırgızistan’da devlet dili ile resmî dil kullanım alanları karıştırılır. Çünkü kanunlardaki “devlet dili yanında gerektiği durumda resmî dilin kullanılabilmesine” dair ifadeler, vatandaşlar tarafından her iki dilin isteğe göre kullanılabileceği düşüncesinin oluşmasına sebep olmaktadır. Buna rağmen devlet dili ve resmî dilin kullanım alanları benzer olsa da aynı olmadığını ve öncelik sırasının daima devlet dilinden yana olduğunu belirtmek gerekir.

Devlet Dili Kanunu dışında Kırgızistan’da kabul edilen Resmî Dil Kanunu da mevcuttur. 52 No.lu kanun, 29 Mayıs 2000 tarihinde “Kırgızistan Cumhuriyeti Resmî Dili Hakkında” adı altında yürürlüğe girmiştir. Bu kanun, farklı bir resmî belge olarak hazırlanmış olsa bile Devlet Dili Kanunu’nda geçen maddelerdeki ifadelerle “devlet dilinin yanına resmî dilin kullanılabilmesi durumu eklenmesiyle” sınırlı kalıp içerik bakımından Devlet Dili Kanunu ile aynı niteliktedir. Ayrıca, resmî dil kanununda Kırgızistan Cumhuriyeti topraklarında resmî dilin milletler arasında iletişim dili olarak kullanılan ve Kırgızistan’ın dış dünyaya entegre olmasını sağlayan Rusçanın olabileceği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra resmî dili geliştirme ve koruma yönünde garanti verildiği ve resmî dil kanununda belirtilen vatandaş hakları çiğnendiği takdirde hukuki yollardan cezalandırılacağı hakkında ilgili kanunda bilgi bulmak mümkündür.

Kırgızca’yı Geliştirmeye Yönelik Programlar

Kırgızistan’da bağımsızlıktan sonraki otuz yıl içinde devlet dilini geliştirmeye yönelik iki büyük program hazırlanır.

İlk Program, 20 Şubat 2000 tarihinde 268 No.lu Kırgızistan Cumhurbaşkanı'nın "2000-2010-cı yıllarda Kırgız Respublikasının mamlekettik tilin önüktürüü programması" (TT: "2000-2010 Yıllarında Kırgızistan Cumhuriyeti'nde Devlet Dilini Geliştirme Programı") adını taşıyan kararnamesiyle uygulamaya geçilmiştir. 1990'lı yılların başında devlet dili kanununun kabul edilip ilan edilmesiyle devlet dilinin öğretimi ve geliştirilmesi için büyük miktarda bütçenin ayrılması, devlet yönetim kurumlarında çalışanların devlet dilini öğrenmeye yönelik ilgisinin artırılması ve Kırgız dili öğretmenlerinin maaşlarına %15 zam yapılması programda belirtilmiştir. Programın gerekçesi olarak ise merkezî bir koordinasyonun olmaması, işlerin somut bir plan çerçevesinde yapılmamasından dolayı zaman içerisinde bütçenin yetersiz kalması, hatta devlet dili için ayrılan bütçenin başka dillerin öğretimi için de kullanılması, ülkenin zor ekonomik durumu, devlet dilini geliştirmede yanlış strateji uygulanması gibi hususlar gösterilmiştir. Ayrıca 1998 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Devlet Dili Millî Komisyonunun kurulduğu ve devlet dilini geliştirmek için yeni maddi kaynakların bulunmasına rağmen devlet dilinin ülke çapındaki kullanım alanlarıyla ilgili sorunların hâlâ yaşandığı dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra Devlet Dili Millî Komisyonunun bazı çalışmalarına önem verilmediği, bazı konularda işlerini tam yapamadığı durumların da olduğu belirtilmiştir. Bütün bunlar kısa süre içerisinde belirtilen eksiklikleri gidermek ve devlet dilinin uzun vadeli geliştirilmesini sağlamak üzere bir Dil Geliştirme Programı'nın uygulanmasını gerektiriyordu. Fakat 1990'lı yılların başında devlet diline karşı artan ilginin zamanla kaybolduğu, hükümetin devlet dilini geliştirmeye yönelik somut bir stratejisinin olmadığı, devletin dil politikasını bir merkez aracılığıyla yapmak istediğinde bunun da ilk etapta etkin bir faaliyet olamadığı ve bu nedenle yeni bir program uygulamak zorunda kaldığı için 2000 yılında Kırgızistan'ın karmaşık bir sürece girdiği görülür.

Söz konusu program kapsamındaki faaliyetlerin iki etapta gerçekleştirilmesi planlanıyordu. 2000-2005 yıllarını kapsayan 1. etapta çağdaş dünya kriterlerine uygun ders kitaplarının yeniden yayınlanması, devlet dilinin öğretim yöntemlerinin bir sistem çerçevesinde oluşturulması, Kırgızca resmî yazışmaların ve terminolojinin standartlaştırılması, yapılan çevirilerin kalitesinin yükseltilmesi, bilimsel çalışmalar açısından devlet dilinin kullanım alanlarının genişletilmesi, ülkenin bütün bölgeleri ve Bişkek şehrinde resmî belgelerin devlet dilinde hazırlanmasının sağlanması gibi işlerin yapılması planlanıyordu.

2006-2010 yıllarını kapsayan 2. etapta ise, devlet dil öğretimini çağdaş teknoloji aracılığıyla yaygınlaştırma, ders kitaplarını yenileme, farklı bilim

alanlarında terminolojiyi geliştirme çalışmaları yürütme, resmî belge ve formları standartlaştırma, başka etnik gruplara Kırgızca öğretimini hızlandırma gibi işlerin yapılması planlanmıştır.

İlk Dil Programı'nın çok yüzeysel bir şekilde hazırlanmış metnine bakılırsa, gerekçe olarak farklı durumları dile getiren ve devlet dil politikasını düzgün bir şekilde yürütmek gerektiğini savunan programın, içerik ve kapsam açısından yeterli olduğunu söylemek güçtür. Ancak o dönemin toplumsal hayat ve teknolojik gelişmeleri göz önünde bulundurulduğunda bu program, çağdaş kriterlere uygun Rusça ders kitaplarının, Kırgızca olarak hazırlanması ile Kırgızca öğretim yöntemlerinin geliştirilmesi, dil açısından terminolojik standartlaşmanın gerektiği yönünde farkındalık oluşturulması açısından ivme kazandırmaya yardımcı olmuştur.

İkinci Dil Programı ise, 2 Haziran 2014 tarihinde alınan 119 No.lu Kırgızistan Cumhurbaşkanı "Kırgız Respublikasında 2014-2020-cıyı mamlekettik tildi önkütürünün cana til sayasatın örkündötüünün uluttuk programması cönündö" (TT: Kırgızistan Cumhuriyeti'nde 2014-2020 Yıllarında Devlet Dilini Geliştirme ve Dil Siyasetini Güçlendirmenin Millî Programı Hakkında) adını taşıyan kararıyla yürürlüğe girmiştir. Programın giriş kısmında devlet dilinin birleştirici nitelikte olması gerektiği dile getirilir. Devlet dilini ülke çapında geniş ve etkin olarak kullanmak, dilin işlevsel özelliğini artırmak, Kırgızca bilimsel kaynakların sayısını çoğaltmak ve zenginleştirmek, devlet dili olan Kırgızcanın ana dili, ikinci dil ve yabancı dil olarak öğretimi için yöntem geliştirmek ve standartlaştırmak, devlet dilinin eğitimini veren merkezlerin oluşturulmasını sağlamak ve resmî ile yabancı dillerin öğretim kalitesini yükseltmek, Kırgızistan'da yaşamakta olan etnik grupların ana dillerini korumak ve geliştirmek programın başlıca amacıdır. Devlet dilini geliştirmeyi ve dil politikasını uygulamayı amaçlayan bir programda devlet dilinin yanında başka dillerin de geliştirilmesi hakkında söz edilmesi, aslında "devlet dili" olan Kırgızcaya önem vermek gerektiğinin yanı sıra devlette kullanılan ya da kullanılabilecek bütün dilleri devlet dili gibi görmek gerektiğine dolaylı olarak işaret eder. Böylece Kırgızistan'da devlet dili açısından karmaşık bir dil durumu olduğu ve devlet diline öncelik tanınmasının yetersiz olduğu görülür.

2006-2010 yılları arasında uygulanan dil programında devlet dilinin toplumsal hayatta geniş bir şekilde kullanılmadığını ve bunun entegre edici rolünün olmadığını vurgulayan yeni programda 2014-2020 yılları arasında devlet ve yerel yönetim kurumları, eğitim ile bilim, kültür alanlarında dil politikalarının yürütülmesi, belirli sonuçlara ulaşmak için hangi görevlerin yerine getirilmesi gerektiği ve program neticeleri üzerinde durulmuştur. Örneğin, devlet ve yerel yönetim kurumlarında uygulanan dil politikasına

uygun Kırgızca ile Rusça eğitim materyallerini geliştirmek, uluslararası standartlara uygun olup olmadığını değerlendirmek, dil bilme seviyesini gösteren sertifikalar veren eğitim alanlarının mesleki ve resmî yazışmalarında gerekli bilgi edinimi ve beceri kazanmasını sağlayan dil kursları açmak, devlet ve yerel yönetim kurumlarında devlet dilinde, resmî dilde ve İngilizce vatandaşlara hizmet vermek, bütün resmî belgelerin devlet dilinde hazırlanıp ilgili birimlerin Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Devlet Dili Millî Komisyonunun sitelerinde Word ve PDF formatlarında paylaşmak, işe alınacak vatandaşların devlet dili bilme seviyesini “Kırgıztest” kurumu tarafından verilen sertifikaya göre değerlendirmek, devlet kuruluşlarında gerekli bilgisayar programlarını devlet dilindeki sürümleriyle desteklemek gibi işlerin yerine getirilmesi önerilmiştir. Bunlara istinaden devlet kuruluşlarında çalışanların 2018 yılına göre Kırgızca C1, Rusçayı B2; ana dili Kırgızca olmayan vatandaşların Kırgızca B1, Rusçayı B2 seviyesinde; İngilizceyi her vatandaşın en az A2 seviyesinde bilmesi öngörülmekteydi. 2020 yılında ise bütün vatandaşların Kırgızca ve Rusçayı C1, bunların yanında uluslararası olarak kullanılan dillerden birini B2 seviyesinde bilmesi öngörülmüştür. Programın son kısmında yıllara göre program çerçevesinde gerçekleştirilecek faaliyetler için devlet tarafından ayrılacak bütçe belirtilmiştir.

Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Devlet Dili Millî Komisyonu ile Kırgızistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü gibi devlet kurumları tarafından farklı alanlardaki kitapların Kırgızca olarak basılıp Devlet Dili Millî Komisyonunun sitesinde açık erişimde paylaşılması program çerçevesinde gerçekleştirilmiş faaliyet olarak gösterilebilir. Ayrıca Kırgızca ile ilgili çok sayıda toplumsal ve kültürel faaliyetin Devlet Dili Millî Komisyonu tarafından gerçekleştirildiğini belirtmek gerekir. Ancak program kapsamında planlandığı gibi, çeşitli alanlarda çalışanların devlet dili veya resmî dili C1, uluslararası dillerden birini ise B2 seviyesinde bilmesini, bu konu ile ilgili gerekli faaliyetlerin yürütüldüğü ve bunların somut bir şekilde sonuçlandırıldığını kanıtlayan belgelerin mevcut olduğunu söylemek güçtür. Böylece her iki program çerçevesinde devlet dilinin geliştirilmesine katkı sağlayan birtakım işlerin yapılmış olmasına rağmen programların amaçlarına tam olarak ulaşamadığını söylemek mümkündür.

Devlet dilini geliştirme ve dil politikalarını uygulamaya ilgili üçüncü program, 1 Ekim 2020 tarihinde 510 No.lu Kırgızistan Cumhuriyeti Hükûmeti kararıyla kabul edilmiş olsa bile Programın hukuki açıdan yürürlüğe girip girmediği bilinmemektedir. Üçüncü Programın kamuoyuna duyurulması ve vatandaşların bilgilendirilmesi yapılmamıştır. 2021-2025 yılları

kapsayan bu Programın (Hükûmet tarafından kabul edilmiş program tasarısı) içeriğine bakıldığında onun öncekilerden sadece bir farkı tespit edilmiştir. O da devlet dilinin dijitalleştirilmesidir.

Kırgızcanın Gelişmesi ve Yaygınlaşmasına Katkı Sağlayan Kurum ve Kuruluşlar

Ülkelerde dil politikalarının düzgün bir şekilde yürütülmesi için belirli kurumların mevcut olması gerekir. Sözgelimi, Türkiye’de bu tür faaliyetler Türk Dil Kurumu tarafından koordine edilirken Kırgızistan’da aynı görevi Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı’na bağlı Devlet Dili Millî Komisyonu yerine getirmektedir. Komisyon, devlet diliyle ilgili çalışmaları koordine etmek amacıyla 1998 yılında kurulmuştur. İlk yıllarda Komisyon görevlerini tam olarak yerine getiremediği için devlet dilinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasıyla ilgili faaliyetleri yeni program çerçevesinde (2000-2010 yılları arasında devlet dilini geliştirme programı) gerçekleştirmek gerektiği hükûmet tarafından önerilmiştir. Buna rağmen devlet diline ilişkin bütün faaliyetlerde Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı’na bağlı Devlet Dili Millî Komisyonunun yer alması, çeşitli programların hazırlanmasında etkin bir rol oynaması gözden kaçmamaktadır. Günümüzde devlet dilinin öngörüldüğü derecede kullanılmaması, sadece bu Komisyonun yetersizliğinden ziyade Kırgızistan’daki genel toplumsal siyasi yapı ile vatandaşların kültürel alışkanlıklarından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bu nedenle her şeyden önce Kırgızistan’da kullanılan dil veya diller üzerine toplumsal ve dil bilimsel nitel araştırmaların yapılması gerekir. Ancak bundan sonra toplumda uygulanacak programlarda nelerin nasıl, neden, nerede, ne zaman, kimlere yönelik olacağını gösteren bir yol haritasının çizilmesi gerekir. Aksi takdirde uygulanacak programın, 2000 ve 2014 yıllarındaki ilk iki Dil Programı gibi sonuçlanması kaçınılmazdır.

Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı’na bağlı Devlet Dili Millî Komisyonu Tüzüğü 21 Aralık 2010 tarihinde 365 No.lu Cumhurbaşkanı kararı ile kabul edilmiştir. Böylece Komisyon, devlet dili ve dil politikasını geliştirme konusunda yürütülecek işleri, siyaseti kontrol eden yetkili bir devlet kurumu olarak belirlenmiştir. Devlet Dili Millî Komisyonunun faaliyetlerini ve ülkede uygulanan dil politikası ile ilgili gelişmeleri www.mamtil.kg sitesi üzerinden takip etmek mümkündür. Ayrıca aynı sitede devlet dili ile ilgili kanun ile yasa, dil programları hakkında bilgi edinilebilir. Bunun yanı sıra sitede erişime açık Kırgızca sözlüklere, bilgisayar programları için Kırgızca yazı destekleyici uygulamalara, Kırgızca video derslerine ve Kırgızca yazılmış PDF formatındaki çok sayıda elektronik kitap bulunduran kütüphaneye ulaşılabilir.

Kırgızistan Cumhuriyeti Hükûmetine bağlı Terim Komisyonu, Kırgızca olarak ülke içinde toplumsal, siyasal hayatta kullanılmakta olan bilim ve teknik alanlarındaki terimleri kontrol etmek, Kırgızca yeni terimler üretmek, terimleri standartlaştırmak ve halk arasında kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla kurulmuştur. Komisyon ile ilgili tüm bilgiler www.termin.mamtil.kg internet adresinde mevcuttur.

Kırgıztest, 2013 yılından beri ülke çapında Kırgızistan vatandaşları ile yabancı ülke vatandaşlarına Kırgızca seviye tespit sınavları hazırlayan ve uygulayan resmî bir devlet kurumudur. İnternet adresi: www.kyrgyztest.gov.kg. 26 Mart 2013 tarihinde Kırgızistan Hükûmeti tarafından alınan 150 No.lu karar, vatandaşların devlet dilini bilme seviyesini yükseltmek ve değerlendirmek üzere Kırgıztest sisteminin oluşturulma mevzuatı ile ilgilidir. 5 Nisan 2018 tarihinde alınan karara göre “Kırgıztest”, bağımsız bir devlet kuruluşu olarak vatandaşların devlet dilini bilme seviyesini ölçme ve değerlendirme, dil seviye tespiti sınavlarını standartlaştırma üzerine çalışmalar yapar. Sitesindeki bilgilere göre 2014-2017 yılları arasında 10.000 kişinin, 2018’de 19.319, 2019’da 18.039, 2020 yılında 5860, 2021 yılının Nisan ayına kadar 810 kişi dil tespit sınavlarına katılmıştır (<http://kyrgyztest.gov.kg/>). Ancak bu rakamlar, Kırgızistan’ın 6.389.500’luk nüfusu (2019 yıl sayımına göre) göz önünde bulundurulursa çok az sayıda kişinin yapılan testlere ilgili duyduğu ya da dil tespit sınavlarına katıldığını gösterir. Testler İngilizce için TOEFL, Rusça için TRKİ, Türkçe için TÖMER sistemleri temelinde hazırlanarak dinleme-anlama, okuma-anlama, yazılı anlatım, söz varlığı ve sözlü anlatım gibi becerileri ölçmeyi amaçlamaktadır. Bu Kırgızca dil tespit sınavı sertifikasının süresiz (ömür boyu) geçerliliği olması düşündürücüdür. Kırgızca’yı az çok anlayan ve yeterince bilmeyen insanlar sertifika sahibi olabilir.

Kırgızistan Cumhuriyeti Millî Bilimler Akademisi C. Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Kırgızistan’ın 1924 yılında Kırgız Sosyalist Cumhuriyeti kurulmasından beri bilim ve eğitim alanında Kırgızcanın gelişmesini sağlayan bir devlet kurumudur. Burada bilimsel yayınların yapıldığı gibi bilimsel projeler de yürütülür, lisansüstü tezlerin savunmaları yapılır. Kurum, 2014-2020 yılları arasında devlet dilini geliştirme programı çerçevesinde çok sayıda bilimsel kitabın ve millî değerler ile ilgili edebiyat ve kültür alanında yayınların yapılmasını sağlamıştır. Kurumun internet adresi www.naskr.kg’dir.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi de Kırgız dilinin gelişimine ve yaygınlaşmasına katkı sağlayan kurumlardandır. Üniversite, 30 Eylül 1995 tarihinde İzmir’de imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti hükûmeti arasında Kırgızistan’ın başkenti Bişkek şehrin-

de Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmasına dair anlaşmanın her iki ülkenin yetkili makamlarınca onaylanmasına müteakip 1997-1998 öğretim yılında öğretime başlamıştır. İlk kurulduğu yıllardan beri kanun ve yasalar çerçevesinde Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi üniversitenin eğitim dilleridir. Bunun için üniversiteye kayıt olan öğrenciler, bir yıl hazırlık okuyarak önce Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesini öğrenirler. Hazırlık eğitimini başarıyla tamamlayanlar fakültelerde eğitimine devam etme hakkı kazanırlar. Bu bağlamda üniversitede ders kitabı niteliğinde birçok Kırgızca eser yazılıp yayımlanmıştır.

Kırgızistan'ın diğer üniversitelerinde Kırgızca genellikle eğitim dili değil de devlet dili olduğu için eğitimi haftada iki ya da üç saat ile sınırlıdır. Zorunlu olan derslerde genellikle Kırgızca grameri okutulur. Bu uygulama, öğrencilerin genel anlamda devlet dilini kavraması ile algılaması için iyi yön gösterici nitelikte olsa bile, ağırlıklı olarak Rusça veya başka bir dilde eğitim veren yükseköğretim kuruluşlarında öğrencilerin devlet dilinde serbest bir şekilde konuşabilmeleri, onu akademik ve toplumsal hayatta etkin bir şekilde kullanabilmeleri için ne yazık ki yetersiz kalmaktadır.

Devlet dili ile ilgili faaliyette bulunan devlet kurumlarından başka Kırgızcanın çağdaş dünya standartlarına ulaşması ve gelişmesi için kurulan platformlar da mevcuttur. Bunlara Google Translate, Kırgızca Vikipedi (Кыргыз Уикипедиясы) siteleri ve değişik sosyal ağlarda Kırgız kültürü ve Kırgızcanın farklı alanlarına (dil, edebiyat, haber, müzik vs.) göre açılmış sosyal ağ toplulukları ve sayfalarını ekleyebiliriz. Özellikle, Google Translate çeviri veri tabanı 2020 yıl itibarıyla Kırgızca tercüme yaparak (Kuriyozov vd., 2020: 4056) farklı dünya dillerinde konuşanların Kırgızca metinleri anlamasına yardımcı olmuştur.

Günümüzde Kırgızistan'da toplam 55 televizyon ve radyo kanalı açık erişimde genel seyirci ve dinleyicilere ücretsiz yayın yapmaktadır. Bunlardan ORT, RTR gibi Rusya ile TRT Avaz gibi Türkiye televizyon kanalları dışında bütün televizyon ve radyo kanallarının yayın merkezi Kırgızistan'da bulunmaktadır. Bu kanalların tümü Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Dili Kanunu'nun 20. ve 30. maddelerine gereğince yayınlarının yarısından fazlasını Kırgızca edebî dil kriterlerine uygun bir şekilde Kırgızca yapmak zorundadır. Bu talep ve yayın içeriklerinin genel seyirci ve dinleyici kitlelerine uygunluğu, Kırgızistan Cumhuriyeti Kültür, Bilgi ve Turizm Bakanlığı'na bağlı Bilgi ve Kitle İletişim Araçları Başkanlığı tarafından sistemli olarak kontrol edilir. Televizyon ve radyo kanalları içerisinden devlet statüsündeki KTRK medya holdingi, devletin dil politikasını uygulama ve toplumu bilgilendirme açısından son derece önemlidir. Bu medya holdingine bağlı televizyon kanallarının yayın içerikleri genel olarak devlet di-

linde yapılmaktadır. Örneğin, KTRK kanalı genel toplumsal hayatın çeşitli konularına odaklanırken, Ala-Too 24 kanalı sadece haber ve siyaset konuları, KTRK Müzik kanalı sadece müzik, KTRK Sport sadece spor ile ilgili yayınlar, Madaniyat, Tarih, Til kanalı ise dil, tarih ve kültür konularında, “Balastan” çocuk kanalı ise çocuklara uygun yayın yapmaktadır. Medya holdinginin internet adresi: <http://www.ktrk.kg>’dir.

Sürekli yayınlardan özellikle gazeteler toplumsal hayat üzerinde etkilidir. Sadece Kırgızistan’ın başkentinde yaklaşık olarak 15 gazete Kırgızca (Fabula Press, De Fakto +, Azia news, Fakt.kg, Cañı-Ordo, Paragraf, Bağıt.kg, Maydan.kg, Açık sayasat +, Ledi.kg, Erkin-Too, Kırgız tuusu, Super info vs.), 10 gazete ise Rusça (Veçerniy Bişkek, MK Azia, Slovo Kırgızstana, Delo No, Dlya vas vs.) olarak okurlarıyla bulunmaktadır.

Son 15-20 yılda internetin gelişmesiyle kamu ve özel kuruluşların çoğunun kendilerine ait internet siteleri kurulmuş olup bu siteler Kırgız dilinde aktif olarak kullanılmaktadır. Toplumsal hayatta etkin bir yeri olan kuruluşların çeşitli platformlarda internet sayfaları ve çevrimiçi yayın yapan kanalları da Kırgız dilinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Orta Asya’da Kırgızistan, çok dilliliğin yaygın olarak hissedildiği bir ülkedir. Ülkede pek çok etnik grup birlikte yaşamaktadır. Bu etnik gruplar arasında iletişim dili Rusçadır. Bu sebeple Rusçanın hâkimiyeti alanı fazladır.

Ülkede, son yıllarda Kırgızca radyo ve televizyon yayınlarının sayısı artmıştır. Kırgızca birçok dergi ve gazete çıkarılmakta, bilimsel yayınlar yapılmaktadır. Buna rağmen Rusçanın gücü kırılmamış ve Kırgız dili istenilen düzeye getirilememiştir. Bağımsızlığın üzerinden otuz yıl geçtiği hâlde Rusça özellikle başkent Bişkek’te olmak üzere yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Ancak yine de yakın bir zamana kadar yok olma tehlikesi altında gösterilen Kırgızcanın kullanım alanının yaygınlaşması sevindirici düzeydedir.

Kırgızistan’da “devlet dili” ile “resmî dil” kavramlarının taşıdıkları anlamlar doğru algılanamamaktadır. Bunun sebebi ise kanun metinlerinde ikisinin yan yana kullanılmasıdır. Ayrıca kanunlarda devlet dili ile resmî dilin kullanım alanlarının tam olarak belirtilmediğini, “gerektiği zaman” resmî dilin devlet dili yerine kullanılabilmesini unutmamak gerekir. Bu nedenle her şeyden önce devlet dilinin hukuki açıdan desteklenmesi ve resmî dilden ayrı bir şekilde gösterilmesi gerekmektedir.

Rusça ülkede birçok alanda yaygın bir kullanıma sahiptir. Çünkü Rusça sadece Kırgızistan’da değil, tüm eski SSCB devletleri içerisinde rahatlıkla iletişim kurmak için kullanılabilen bir dildir. Dolayısıyla Rusçanın

Kırgızistan'da resmî dil statüsü devam ettiği sürece Kırgızca üzerindeki etkisi sürecektir.

Ülkede Rusça okur sayısının daha fazla olmasından dolayı birçok Kırgız bilim insanı bilimsel yayınlarını Rusça yapmayı tercih etmektedir. Ayrıca bilimsel Kırgızcada kullanılan terimlerin çoğu Rusçadan ödünçleme yoluyla alınmış kelimelerdir. Halk arasında Kırgızca kullanımı yaygınlaşırken diğer yandan bilimsel Kırgızca terminolojisinin de Türkçe kökenli kelimeler temelinde gelişmesi gerekmektedir. Terminoloji bakımından Türkiye Türkçesi örnek alınabilir. Ayrıca bilim insanlarının Kırgız dilinde yayın yapmaları için teşvik edilebilir.

Kırgızcanın halk arasında yaygın bir şekilde kullanılması da dilin gelişmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun için kitle iletişim araçlarının etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Mesela, televizyonda Rusça ya da başka dilde yayın yapılırken Kırgızca, Kırgızca yayın yapılırken ise Rusça alt yazı uygulaması kullanılabilir. Böylece farklı etnik grup mensupları sürekli Kırgızca ile temas halinde olacaklardır.

Kırgızcanın hem devlet dili hem de tek resmî dil olarak kullanılmasını bütün resmî yazışmaların Kırgızca olması ve resmî belgelerin sadece Kırgızca hazırlanmasıyla mümkün olacaktır. Elbette bu kolay değildir ve büyük bir bütçe gerektirir. Fakat Kırgızistan'da resmî dil olarak sadece Kırgızcanın kullanılmasını sağlayacak ve aşamalı bir şekilde uzun zaman zarfında gerçekleştirilecek bir program düzenlenmelidir. Böyle bir program gerçekleştirmek için gereken altyapı oluşturulmalı, Kırgızca eğitim almış devlet memurlarının sayısı çoğaltılmalı, vatandaşlar ise Kırgızca öğrenmeye teşvik edilmelidir.

Temennimiz yakın bir zamanda ilköğretimden başlayarak yükseköğretime kadar tüm ders kitaplarının Kırgızca hazırlanması, Kırgızca eğitim veren eğitim kurumlarının sayısının artırılması, verilen Kırgızca eğitimin kalitesinin yüksek düzeyde olması, Kırgızcanın Kırgız gençleri için ana dili, eğitim dili olması, Kırgızcanın Kırgızistan'ın tek resmî ve devlet dili olmasıdır. Bu konuda en büyük görev millî bilinç sahibi Kırgız gençlerine düşmektedir.

Kısaltmalar

KRT - Kırgız Respublikasının Tarihi

TT - Türkiye Türkçesi

SSCB - Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

SSR - Sovetik Sotsialistik Respublika

KTRK - Kırgız teleradio kompaniyası

Kaynakça

- Akunov, A. A. (2015). “2005-cılı 24-marttağı cana 2010-cılı 7-apreldegi eldik iñkılaptardın tarihına kıskaçça serep”. *Door cañırtkan eldik iñkılaptar: 2005-cıldın 24-martında cana 2010-cıldın 7-aprelinde Kırgızstanda cüzögö aşkan eldik iñkılaptardın maarakelerine arnalğan cıynak*. Bişkek: KRPCÖ İbnın aldındağı “Tipografıya” mamlekettik işkana, 21-118.
- Alyılmaz, C. (2013). “(Kök)Türk Harfli Eski Türk Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2 (4), 1-26 . DOI: 10.7884/teke.255
- Batırbayeva, Ş. D. (2010). *Epoħa stalinizma v Kırgızstane v ħeloveħeskom izmerenii*. Moskova: Rossiyskaya političeskaya entsiklopedia (ROSSPEN).
- Baydildeyev, C. (2010). *Kayra cangan ısmıdar*. Bişkek.
- Baydildeyev, C. (2015). *Kırgız-Kazak intelligentsiyasının baylanıştarı (XX k. başı)*. Bişkek: Maxprint.
- Bell, R. T. (1980). *Sotsiolingvistika: tseli, metodi i problemi*. Moskova: Mejdunarodniye otnoşeniya.
- Belov, S. A. ve Kropaçev, N. M. (2020). “Ponyatiye gosudarstvennogo yazıkı”. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazık i literatura*. 17 (1), 4-21. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2020.101>
- Cumabayev, M. E. ve Bektemirova, A.K. (2013). *Sovet koomununun tarıhu: cogorku okuu sayları üçün okuu kuralı*. Bişkek: Maxprint.
- Cumakunova G. (2018). “Bağımsızlığının 27. Yılında Kırgızistan’da Devlet Dilinin Durumu”, *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60, 124-134.
- Deşeriyev, Y. D. ve Tumanyan, E.G. (1980). *Vzaimootnoşeniye razvitiya natsionalnih yazıkov i natsionalnih kultur*. Moskova: Nauka.
- Dikambayev, K. (2010). “Moi vospominaniya o İ.R.Razzakove”. *İshak Razzakov – Kırgızstandın zalkar uulu. İlimiy dokladdar, makalalar, eskerüülör = İshak Razzakov – velikiy sın Kırgızstana. Nauçniye dokladı, statyi, vospominaniya*. Bişkek: Turar.
- Djunaşaliyev, Dj. (2003). *Vremya sozıdaniya i tragediy. 20–30-e godı XX v.* Bişkek: İlim.
- Erkin Too* gazetesi, 15 Şubat 2019 tarih ve No. 11 (2975) sayısı, 15.
- Haidju, Y. (2020). “Sovremennoe polojenie russkogo yazıkı v gosudarstvah Tsentralnoy Azii”. *Postsovietskiye issledovaniya, tom 3, No. 3*, 250-270.
- İmankulov, M.K. (2012). *Kırgızstandın tarıhu: XX-XXI kk. Orto mekteptin 9-kl. okuu kitebi*. Bişkek: “Bilim-kompyuter”.
- İzmailov, A.E. (1957). *Oçerki po istorii sovetskoy şkolı v Kırgızii za 40 let (1917-1957 gg)*. Frunze: Kirgizskoye gosudarstvennoe ucebno-pedagogičeskoe izdatel’stvo.
- Kamçibekova, K. (2006). “Sovyet Dönemi Kırgız Türkçesinde Dil Plânlaması”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 26, 31-40.

- KRT (2000). – *Kırgız Respublikasının tarihi. Cogorku okuu cayları üçün okuu kitep*. Bişkek: “Kırgızstan” basma üyü.
- Kuriyozov, E., Doval, Y., Gómez-Rodríguez, C. (2020). “Cross-Lingual Word Embeddings for Turkic Languages”. *Proceedings of the 12th Language Resources and Evaluation Conference*, 4054–4062.
- Landau, J.M., Kellner-Heinkele, B. (2001). *Politics of Language in the ex-Soviet Muslim States: Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Malahova, Y. M. (2018). “Formirovanie prioritetov gosudarstvennoy obrazovatelnoy politiki v sovetskom gosudarstve v 1917–1920-x gg.”. *Studençeskiy elektronnyy jurnal “StRLJ”*. No. 3 (20), 109-113.
- Mihaylov, M.M. (1989). *Dvuyaziçıye: problemi, poiski*. Çeboksarı: Çuvaşknigoizdat.
- Peterburgskiy, M. Y. (2020). “Gosudarstvennyy yazık, ofitsialnyy yazık i yazık menşinstva: teoretiko-pravoviye problemi definity i regulirovaniya statusa v mnogonatsionalnom gosudarstve”. *Proceedings of the Institute of State and Law of the RAS. 2020. Volume 15. No. 5*, 203-229. doi: 10.35427/2073-4522-2020-15-5-peterburgsky
- Turgunbayeva, A.M. (2008). *Formirovanie sistemi narodnogo obrazovaniya v period kul'turnoy revolyutsii v Kirgizii (20-30-e godı XX veka)*. Bişkek: KRSU.
- Vahtin, N.B. ve Golovko, Ye.V. (2004). *Sotsiolingvistika i sotsiologiya yazıka: Uçebnoye posobie*. Sankt-Peterburg: “Gumanitarnaya Akademiya”.

İnternet Kaynakları

- <https://www.bbc.com/kyrgyz/blog-47797098> – 26.06.2021
- <http://www.stat.kg/kg/statistics/obrazovanie/> – 29.06.2021
- https://24.kg/kyrgyzcha/71762_bishkekke_kyrgyziz_tilduu_besh_gana_bala_bakcha_bar – 28.06.2021

Araştırma Makalesi / Research Paper

SİBİRYA HALKLARININ ÇALGI ALETLERİ

Georgiy İvanoviç BLAGADATOV*

Çeviren: Atilla BAĞCI**

Öz

Bu çalışmada Sibirya halklarının çalgı aletleri konu edinilmekte, dinî ritüellerde kullanılan çalgı aletleri ise çalışma çerçevesinin dışında tutulmaktadır. Özellikle Sibirya'nın Türk halkları Altaylılar, Hakaslar, Tuvalar, Yakutlar ve diğer Türk halklarının çalgı aletlerine ait sıra dışı ve ilgi çekici bilgiler yer almaktadır. Türk destan geleneğinde farklı türlerdeki çalgı aletleri önemlidir. Günümüzde Sibirya'nın Türk halkları ve diğer komşu halkların modern müzik icraları ve orkestralarında kullanılan birçok enstrümanın atası (prototip) sayılan çalgı aletlerinin orijinallerine dair bilgiler herkesin ilgisini çekecektir.

Çalgı aletleri telli, üflemeli, vurmali ve kendi kendine ses çıkaranlar gibi yapılaş ve icra tarzlarına göre birkaç gruba ayrılmaktadır; ayrıca her grup da kendi içinde icra yöntemi bakımından farklılık göstermektedir: örneğin, telli bir çalgı aleti yay ile *pizzicato*, yani teller parmakla çekilerek ya da *şelpe* tarzı olarak bilinen parmakla sadece tele dokunarak çalınabilmektedir. Üflemeli çalgılarda da havayı çalgı aletine üfleyerek veya tam tersi icracının havayı kendi içine çekmesi şeklinde farklı icra tarzları görülmektedir. İcra bağlamlarına göre de bazı farklılıklar görülmektedir,

Geliş Tarihi/ Date Applied: 05.07.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 20.09.2021

Makalenin Künyesi: Blagadotov, G. İ. (2021). "Sibirya Halklarının Çalgı Aletleri" (Çev. Atilla Bağcı). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 489-514.

DOI: 10.24155/tdk.2021.193

(1958) "Muzikal'niye Instrumenti Narodov Sibiri", Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, Nauçniye Stati, Tom 18, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, Moskova-Leningrad. – yayımlanmıştır. Özetler çevirmen tarafından hazırlanmıştır.

* Müzisyen, orkestra şefi, pedagoğ, araştırmacı, derlemeci. Doğum 1904 Krasnoyarsk, ölüm 1982 Leningrad. SSCB

** Dr., Halk Bilimci, atilla_bagci@hotmail.com Antalya / Türkiye

ORCID ID: ORCID:0000-0002-8702-531X

örneğin kimi çalgı aletlerinin bayram kutlamalarında, kimilerinin sıradan vakitlerde, kimilerinin ise avlarda hayvanların seslerini taklit etmek amacıyla kullanıldığı; bazılarının ancak usta icracılar tarafından, bazılarının ise herkes tarafından çalınabildiği; epik türkülerin (destanların) anlatılmasında çalgı aletinin melodisinin eşlik ettiği, kimi zamanda sözsüz olmak üzere sadece çalgı aletinin melodisinin dinlendiği görülmektedir.

Çalgı aletleri yapıldıkları malzemeler ve yapıları yöntemleri, kendilerine has özellikleri, icra tarzları ve bağlamları, akort yöntemleri ve çıkardıkları sesler bakımından incelenmekte, Sibirya'nın Türk halkları ve diğer komşu halkların çalgı aletlerinin birbirleri ile taşıdıkları ortak özellikler de ele alınmaktadır.

Bazı çalgı aletlerinin ses kalitesinin ve icra alanlarının iyileştirilmesine yönelik çalışmalar yapıldığı, ender rastlanan aletlerin ise en kısa sürede detaylı şekilde ses kayıtlarının alınması ve özelliklerinin tespit edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Anahtar sözcükler: Sibirya, Hantı-Mansi, Koryak, Hakas, Yakut, davul, topşur, komıs, vargan, balalayka, flüt.

Musical Instruments of the Peoples of Siberia

Abstract

This work encompasses the topic of Siberian musical instruments outside the framework of their use in religious rituals. The paper contains interesting information about the instruments of the Siberian Turkish peoples namely as Altays, Hakkas, Tuvans and Yakuts and the musical tools indigenous to these people. In the Turkish epic tradition, different instruments have importance. Today's Siberian Turkish people and their surrounding people's instruments used in modern music performances and orchestras and instruments considered prototypes will draw attention of everyone.

Percussion instruments can be divided into several groups: stringed, woodwinds, percussion and self-playing. Only, each group of instruments has different ways of being played; for example – one might play the stringed instrument in different ways - with a bow, or by using the pizzicato (by plucking the instrument with one's fingers), or *shelpe* - by percussive tapping. Woodwind instruments also had some variations, some of these musical instruments were played by exhaling, i.e. blowing into them, and other instruments were played by inhaling. As an example of the diversity of the instruments, some people played these instruments for festival celebrations, some in their daily lives, some used the instruments during a hunt to imitate the noises of various animals, some instruments could be played by everyone, and some were used in epic tale songs (musical sagas) here the instrument was chosen to accommodate the story being told.

In this study, the way the instruments were made, the materials they were made of and their particular specifications, their way of being played,

structures, their ways of tuning, and the kinds of sounds they produced are studied. It is clear to see that Siberian's Turkish and other neighbouring people's instruments resemble each other in many ways.

Some instrument's sound quality and playability have been improved. This work also touches on the need to quickly make recordings of the rarest of these instruments to establish and preserve them.

Keywords: Siberia, Khanty-Mansi, Koryak, Hakas, Yakut, drum, topshur, komis, vargan, balalaika, flute.

Sibirya halklarının çalgı aletlerinin incelenmesi farklı açılardan önem arz edebilir. Bu halkların müzik sanatlarının daha iyi anlaşılmasına olanak sağlar; ülkemiz halklarının tüm alanlarda ortaya koydukları yaratıcılık faaliyetleri ise, incelemek için önemli konulardan birini teşkil etmektedir.

Bu inceleme pratik bir anlama da sahip olabilir. Günümüzde çok sayıda birliklerde ve muhtar cumhuriyetlerde halk müziği aletleri bir hayli yaygındır. Müzikteki icra niteliklerini iyileştirmek ve çalgı aletlerini geliştirmek için büyük bir çaba yürütülmektedir. Millî sanatın propagandasını yapan ve ayrıca çok iyi bilinen halk müziği çalgı aletleriyle klasik müzik ve çağdaş bestecilerin eserlerinin icra edilmesine olanak sağlayan bağımsız ve profesyonel müzik toplulukları kurulmaktadır.

Geçen asrın sonunda Rusya'da V. V. Andreyev, Büyük Rus Orkestrasını (Bol'şoy Rossiyskiy Orkestr) kurmuş, ülkenin diğer cumhuriyetlerinde ise bu ancak devrimden sonra gerçekleşmiştir. Eğer Sibirya halklarının durumuna bakarsak birkaç istisna dışında (örneğin, Buryat Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Tuva Otonom Bölgesi vd.) bu problem çözüme kavuşturulmayı beklemektedir.

Konumuz halk müziği çalgı aletleri ve bundan dolayı da dinî geleneklerin icrasında kullanılanlara (örneğin, şaman davulu gibi) değinmeyeceğiz. Akraba halkların ortak çalgı aletlerine sahip olduğu durumlarda ise, söz konusu çalgı aletlerinin müşterek tasvirlerini vereceğiz (örneğin, Hantı, Mansı, Altay halkları ve diğerleri gibi). Bu yaklaşım, gereksiz ve aşırı detaylardan kaçınmamıza yardımcı olacaktır.

SSCB Bilimler Akademisi Muzey Arheologii i Etnografii (MAE)¹ SSCB Halkları Devlet Etnografya Müzesi ve Devlet Tiyatro ve Müzik Araştırmaları Enstitüsünde bulunan koleksiyonların incelenmesi sırasında elde edilen bilgiler genel itibarıyla söz konusu makalenin materyallerini oluşturmaktadırlar. Bunun yanı sıra çalışma için bazı yazılı kaynaklardan da faydalanılmıştır.

1 MAE: Muzey Arheologii i Etnografii - Antropoloji ve Etnografya Müzesi (ç.n.)

Hantı (Ostyaklar) ve Mansilerin (Vogullar) dâhil olduğu Ugor halkları gurubu kendine özgü çalgı aletlerine sahiptir. Bu çalgı aletlerinden en bilinen ve yaygın olanı “tor-sapl-yüh” tür (resim 1). Bu alet *arp*’a benzeyen çok telli pizzicato (çekmeli) bir çalgı aletidir. Dış görüntüsü ile uzun boyunlu bir kuşu andırır *tor-sapl-yüh*, (tercümesi “tahta turna boynu” şeklindedir). Bu ismin varyantları: *hotol* (kuğu), *narista-ih-hoton*, *torop-yüh*, *dernobor* şeklindedir. Bu çalgı aletinin gövdesi ağaçtan oyulmuş olup uzunluğu yaklaşık 70-90 cm kadar; ağacın alt veya üst kısmından oyulur. Açık olan yukarı veya aşağı kısım uygun şekilde tahta *deka*² (kapak) ile kapatılır. İnce ucu bazen lota (Tatlısu gelinciği) derisinden bir şerit ile birleştirilir. Gövdenin bir ucu yukarı doğru kıvrılır ve boyun kısmını oluşturur. Turna boynu ile olan benzerliğini artırmak amacıyla ucuna kuş kafası figürü oyulur. Üst kapakta iki veya daha fazla rezonatör (yankılayıcı) deliği olur. Üst kapağın ortasında boylu boyuna tellerin bağlandığı “tan” (tahta çıta) yer alır; genellikle teller bakırdan olur. Teller, keman anahtarı (burgu) yardımıyla boyun ve kapak arasında yanlamasına bir şekilde sıkıştırılır. Tellerin sayısı farklı olabilir: 5’ten 9’a kadar, ama genellikle 8 tel olur. Teller majör gam ahenginde akort edilir. Teller elle kısaltmaya uygun değildir, bundan dolayı da çalgı aletinin ses düzeni/nota sayısı genellikle tel sayısına uygun şekilde sekiz nota ile sınırlıdır. Gövde uçları ve boyun kısmının sağlamlığı için bazen “kis” (eğik bir çubuk) yerleştirirler. Onun için bir enstrüman alırlar. *Tor-sapl-yüh* çalınırken sağ elin veya sağ ayağın altına yerleştirilir, sol el ile de çalınır, sağ başparmak ise her zaman iki alt telden birine basar. Enstrümanın sesi *gusli*³ sesini andırır.

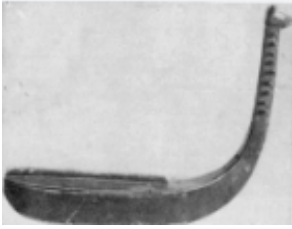
Hantı ve Mansilerde yaygın olan bir diğer telli çalgı aleti de “nars-yüh”tür (resim 2), Rusça “oynayan/çalan ağaç” anlamına gelmektedir. Bu da çok telli pizzicato çalgı aletidir; gövdesi 100 cm kadar, kayak şeklinde olup köknar ağacından oyulmuştur. Tekne/gövdenin bir ucu sivridir, diğer ucu ikiye ayrılmıştır ve sağlam olması için teller enine bağlanmıştır. Ses tablası üzerinde haç şeklinde bir rezonatör deliği bulunur.⁴ İki kenarına yeterli yükseklikte dayanak bulunur (bazen de bir tane konulur). Teller geyik bağırsağı veya bakırdan yapılır. Bazen balık zambına bulanmış geyik bağırsaklarından yapılmış tellere de rastlanmaktadır. Tellerin bir ucu bağırsak kirişi veya kalın bir iple gövdenin sivri ucuna bağlanır, diğer uçlar ise küçük bir tahta çubuk veya kuş kemikleri yardımıyla kirişe sarılır; döndürülerek akort için gerekli gerginlik sağlanır. Daha geç dönemlere ait

2 Çalgı aletinin alt ve üst kapağı (ç.n.).

3 Bilinen en eski çok telli Rus çalgı aletidir. Çalgı aletinin kökeni bilinmemekle birlikte Bizanslılar aracılığıyla Yunanların *kitharası*’ndan geldiği düşünülmektedir. Letonya’da *kokles*, Litvanya’da *kankles*, Finlandiya’da *kantele*, Estonya’da *kusle* olmak üzere benzerleri de bulunmaktadır (ç.n.).

4 Rezonatör deliği olmadan da çalgı aletlerine rastlanır: onlarda gövdenin içinde birkaç tane tüfek saçması veya küçük çakıl taşı yerleştirilir ki, sarsıldığında hafif ses çıkartırlar (ç.n.).

örneklerde normal burgulara rastlamak mümkündür. Tel sayısı 3-5 adettir; tellerin düzeni beş nota aralığında olup, daha ziyade “minör diyez”dir. Enstrüman iki elin parmaklarıyla çalınır. Daha iyi ses çıkarmak için küçük düz bir levha görünümünde *pena* kullanılır. *Nars-yüh*'te teller parmakla kısaltmaya uygun değildir; çalınan melodilerin diyapozonu⁵ genellikle beş nota aralığı dışına çıkmaz. Etkin tonlar: birinci derece ve üçüncü derecede bir buçuk ton ses ölçüsündedir. *Nars-yüh*'ü genellikle sadece erkekler çalar. Bu çalgı aletinin *şangur*, *sangulya*, *sanguln*, *sannelinup*, *sankulitap*, *şangalton* gibi başka adları da bulunmaktadır. Daha küçük ölçüdeki benzer çalgı aleti *narkos-yüh* diye adlandırılmaktadır.

resim 1. *Tor-sapl-yüh*.

resim 2. *Nars-yüh*

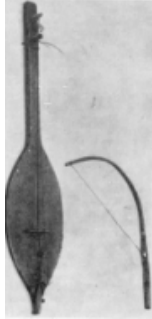
“*Nerp*” (resim 3) nispeten daha az yaygın olan bir çalgı aletidir. Bu armuda benzer gövdesi ve boyun/sap kısmı ile telli bir çalgı aletidir. Uzunluğu yaklaşık 60 cm, boyun kısmı 30 cm ve gövdenin genişliği 14 cm kadardır. Gövde genellikle çam ağacından oyulur. Tahta olan üst kapakta fazla büyük olmayan birkaç tane oval rezonatör veya haç şeklinde bir tane delik olur. Tek tel (bazen iki) olur; at kılı veya geyik sinirinden yapılır. Aşağı ucun gövdeye deri düğüm yardımıyla sabitlenir. Üst ucunda çalgı aletinin boyun kısmına yine geyik siniriyle yapılan bir bağ ile bağlanır. Aletin arşesi (“sede” veya “nerne-yüt” – çalma yayı) yay görünümündedir. Arşenin bir ucunda dört kenarlı bir tutamak olur. Çalgı yayının teli, enstrüman gövdesinin arka kısmına küçük bir parça olarak yerleştirilen reçine ile yağlanır, aynı amaç için ise bazen reçineye batırılmış küçük bir ağaç kabuğu kullanılır. Bu çalgı aletini yere oturarak alt ucunu sağ dizin üstüne dayayarak çalarlar. *Nerp*'e oldukça nadiren rastlanmaktadır. Bir diğer adı da “kaç”tır. Bu enstrümanın bir başka çeşidi olan *nit-yüh* (hum-yüh) boyut olarak küçük bir çalgı aletidir.

“*Tumra*” veya “*dumran*” (resim 4). Bu çalgı aleti Rusya'da “*vargan*” adıyla bilinmektedir. Uçlarından bükülmüş küçük bir metal nalın ortasında çelik bir zemberek (yay, dil) yerleştirilmiştir. *Vargan* çalınırken açık

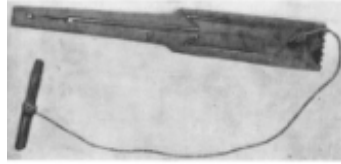
5 Bir ayar çatalı, U şeklinde bir elastik metal çubuğundan oluşturulan uçları olan, iki uçlu bir çatal şeklinde bir akustik rezonatördür. Bir yüzeye veya bir nesneye çarparak titreşimi ayarlandığı zaman belirli bir sabit aralıkta rezonansa girer ve yüksek tonlar söndükten sonra saf bir müzik tonu çıkarır (ç.n.)

bir ağızda elle tutulur veya dişlerin arasına sıkıştırılarak çalınır. Diğer elin parmakları ise zembereği titretir. Çalgı aletinin sesi oldukça zayıftır. Çalgı aletinin ağız boşluğunun eğimini değiştirerek *tombra*'da yansımaları bulacak farklı tonlamaları güçlendirmek mümkündür. Bu çalgı aleti de yine ağaçtan ve kemikten yapılır. “*Nzdim*” adı verilen zemberek ince bir plakadan kesilir. Genellikle zembereğin gövdesine “*sugum*” (ince kırış/sinir veya ip) yerleştirilir, diğer ucuna ise ufak bir çubuk. Aleti çalma esnasında ip kolayca gerginleşir. İpe parmakla dokunulur ve böylece zembereğe titreşim gider. Bu tür *vargan*'ların sesleri daha zayıftır. Ölçüsü yaklaşık 15 cm kadardır. “*Dumran-sağıl-tahf*” küçük bir levhaya sarılmış bir şekilde muhafaza edilmektedir. Bu aleti genellikle kadınlar çalarlar. Bazen şarkı söylerken bu çalgı aleti kullanılır. Günümüzde 4-5 kişilik müzik grupları ile icrası yaygınlaşmıştır.

Bu bir çalgı aletinin altı özel olarak çizilmelidir. Müzikal icra imkânı sınırlı olmasına rağmen bu alet sadece Sibirya'da değil, aralarında hiçbir ilişki olmayan Estonlar, Ukraynalılar, Kırgızlar ve Evenkler'de dahi dünyanın muhtelif halkları arasında oldukça yaygındır. *Vargan*'ın yerel adları da vardır. Bu alet bazı halklarda yegâne çalgı aletidir.

resim 3. Nerp.

resim 4. Tumra veya durman.

Hantı ve Mansilerde müzik aletleri, melodileri icra etmek ve de şarkı ile danslara eşlik etmek için kullanılır. Müzik, bayramlarda, misafir ağırlamalarında icra edilir. Önce müzik aleti ile prelüd (taksim) yapılır, sonra ses gelir. Halk geleneğine göre şarkı koro değil solo olarak icra edilir. Şarkı-cı çevresindeki herkese konuyu irticalen anlatarak kendisinin ya da yakın dostlarından birinin başından geçmiş herhangi bir olayı hatırlatır, kendi biyografisinden bazı gerçekleri/olayları anlatır, saatlerce irticalen söyleyebilme meziyetine sahip olduğunu ve buna gönül verdiğini gösterir. Eskiden müzik avcı bayramlarında ve pagan ayinleri yapılırken daimi olarak icra edilirdi. Başarılı geçen bir ayı avının ardından etle karınlarını iyice doyur-

duktan sonra akağaçtan yapılmış maskeler takılır ve “*nars-yüh*”⁶ melodisi eşliğinde dans edilirdi. Bu etkinliklerde, söz gelimi, katılımcılardan biri yavruları ile birlikte dişi bir geyiği takip eden bir avcıyı canlandırır, hayvan rolleri ise, hayvanların davranışlarını, kuşların uçmasını, balıkların yüzmesini taklit eden diğer dansçılar tarafından yerine getirilirdi. Danslar bazen erotik karakter taşırdı.

Çalgı aletleri eşliğinde, aynı şekilde “*tarnın-arı*” (eski epik türküler) icra edilirdi. İrticalen okunan türkülere karşın, uygun olan her durumda, çok nadiren senede sadece birkaç defa, o da büyük bayramlarda olmak üzere *tarnın-arı* icra edilirdi. Sonbaharda vergilerin ödenmesinden sonra birkaç gün geleneğe uygun olarak eğlence tertip edilirdi. Bütün köylü birbirlerine misafirliğe gider; şarkı söylemeyi veya oyun oynamayı becerebilenler marifetlerini gösterir; *tor-sapl-yüh* ve *nars-yüh* çalarlardı.

Millî çalgı aletlerinin yanında Ruslardan alınmış “bandurka, balalayka” gibi yerel ustalarca yapılmış aletlere de rastlanmaktadır.

Samoyed halklarında çalgı aletleri sayıca çok fazla değildir.

Selkuplarda Hantı ve Mansilerdeki *nars-yüh* türünde çok telli bir çalgı aleti olan “*pınır*” bulunmaktadır. Kapağı tahta çivilerle çivilenmiş olup boyun kısmında yedi tane sinir/kiriş vardır. Bu aletine oldukça nadiren rastlanır.

“*Puzi*” – üflemeli çalgıdır. Yapılış detayları bilinmemektedir. Kadınların çaldığı *pınır*; plak şeklinde olup *vargan* olarak adlandırılır. Demir, kemik ve ağaçtan (örneğin kırmızı çay kutusunun bambu kapağından) yapılır. Çalgı aletlerine Selkuplarda seyrek olarak rastlanmaktadır.

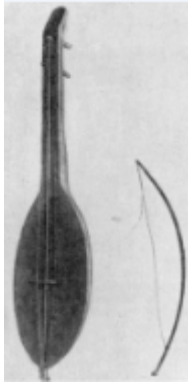
Nentslerde “*sanako-mirv*” (resim 5) adlı yaylı bir çalgı aleti bulunmaktadır. Gövdesi kaşık görünümünde olup oyularak yapılır; boyun ve baş kısmı tek parçadır. Ses tablası levhadan olup gövdeye yapıştırılır. Gövdenin alt ucu sivri olup ona dört tane tel bağlanır. Arşesi yay şeklindedir. Arşe uzunluğu 35 cm, çalgı aletinin uzunluğu ise 60 cm kadardır.

Türk asıllı olan Altaylılar, Hakaslar, Tofalar, Şorlar ve Tuvalarda çalgı aletleri arasında ilk sırayı telli (yaylı ve pizzicato) çalgılar almaktadır. Bunların yanında üflemeli ve kendi çınlayan (ziller vb.) çalgı aletleri de mevcuttur. Yakutlardan özel olarak ayrıca söz edilecektir.

“*Topşur*” (resim 6) – yukarıda zikredilen bütün halklarda görülmektedir. Hakaslar bu çalgı aletini “*homıs, komıs*”, Tofalar “*çartı-kobus*” (resim 7), Tuvalar “*topojurul, topşulür*”, Altaylılar “*topşur*” diye adlandırır. Bu yaylı telli çalgı aleti oval gövdeli ve uzun boyunlu (saplı) olur. Gövde tek parça ağaçtan oyulur. Üst deliğe titreme sağlayacak deri bir zar sarılır, bu

6 Çalgı aletlerinden birinin adı Ayı Bayramıyla bağlantılı olarak “ayı oynatmak” demek olan *sangulya*’dır.

deri zar tahta çivi veya doğrudan çivi ile pekiştirilir. Hakaslarda genellikle deriden yapılmış şerit ağ yardımıyla tutturulur. Rezonatör delikleri derinin üzerinde küçük yırtıklar/delikler şeklinde, bazen de alt kapakta bulunur. Kimi zaman ise titreşim için takılan deri (membran) üst tahta kapakla değiştirilmektedir. Bu çalgı aletlerine Tuvalarda rastlanır, gövdesi yassı trapez şeklinde olup küçük tahtalardan yapıştırılmıştır. Boynu uzun, perdesiz, kesik kutu görünümünde veya kürek şeklinde bir başı vardır, teller açılan deliklerden geçirilir. Bazen baş kısmı oyma nakışlarla süslenir. Nadiren üst kısmı (somunu) düz olanlara da rastlanır. Tel sayısı ikidir, Hakaslar ve Tovalarda ise üçtür. Telleri at kılından, değişik uzunluk ve renklerde eğirerek hazırlarlar. *Topşur*, diaton gamı dördüncü derecesinde akort edilir. Çalma şekli şakırdatarak, sağ el orta parmakla tellere rahat şekilde dokunularak yapılır. Sol elin orta ve yüzük parmağı ile boyundaki tellere bastırılır. *Topşur* kısık bir sese sahiptir ve parmağın ses tablasına dokunuşları ile ortaya çıkmaktadır. Ortalama ölçüleri: sapı 70-80 cm, 25-30 cm ise gövde uzunluğudur.

resim 5. Sanako-mar.

resim 6. Topşur

“*İkili*” (resim 8) - iki telli, yaylı bir çalgı aletidir. Yapılış olarak *topşur*’a benzer, ancak nispeten daha yuvarlak bir gövdesi vardır. Altaylılarda, Hakaslarda (“ıh”) ve Tuvalarda (“ivil”) mevcuttur. Telleri *topşur*’da olduğu gibi at kılından veya burmadan yapılır ve demet şeklindedir. Bu çalgıda yine diaton gamında akort edilir. Arşesi yay görünümünde olup 60 cm kadar uzunluğu vardır ve kirişi, yayın iki ucuna bağlanan at kılından yapılır. Kirişin telleri (at kılı) katrana batırılmış küçük bir ağaç kabuğu parçası kullanılarak katran ile yağlanır veya söz konusu madde ile çalgının alt gövdesi (alt ses tablası) yağlanır. Çalgı aletinin gövdesi çam veya sedir (dağ servisi) ağacından, yayı – sarı akasyadan yapılır. *İkili*’nin sesi zayıf ama tonu şiddetlidir, aynı şekilde tonu kolayca düşer. Çalma esnasında

çalgi aleti dikey olarak tutulur, gövde yere veya bir kaideye dayandırılır. Uzunluğu yaklaşık 90 cm'dir. Çalgı aletine oldukça nadir rastlanmaktadır.

resim 7. Çartı-kobus

resim 8. İkili.

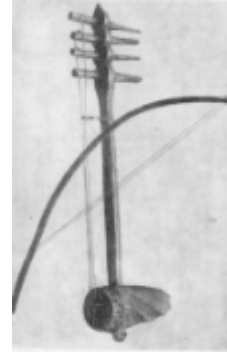
“Çathan, çattıgan” (resim 9) – kendine özgü çok telli pizzicato/çekmeli bir çalgı aletidir. Onun gövdesi fiziki görünüş olarak oyulmuş çamaşır teknesini andırır, tabanı üste gelmiş gibidir. Hakaslar, Tuvalar ve Tofalarda yaygındır. Bazen açık olan alt yüzü tahta kapak ile kapatılır ve içerisine çalma esnasında titreşim oluşturacak küçük taş parçacıkları konur. Gövdenin iki başı merdane görünümünde işlenir. Gövde üzerine 5'ten 8'e kadar koyun kirişi/sinirinden veya bakırdan tel bağlanır. Tellerin altına koyunun omurga veya ayak bileği kemiğinden dayanak yerleştirilir. Teller her iki uçta farklı sesler verirler. Bu dayanağın kayması halinde çathan'ın akordu değişmektedir. Bunu da icracı farklı makamdaki türkülere (bılina, destan) göre melodi değişikliğini gerektiren anlarda kullanır. Örneğin kahramanın gidişi bir melodiyle, dövüş sahneleri ise farklı melodiyle icra edilir. Çathan genellikle diz üstüne konularak sağ el ile çalınır. Kimi icracılar sol eliyle tellere dokunarak onlara titreşim katar.

“Pizançi” (resim 10) – telli, pizzicato çalgı aletidir. Buryat-Moğol “huçiru” çalgı aletiyle akrabadır. Tuvalarda rastlanmaktadır. Gövdesi çok büyük olmayıp, silindirik şeklinde, ağaçtan veya elinin altında bulunan herhangi bir malzemeden (boş barut kutusu, boru vs. gibi) yapılabilir. Bazen de ağaçtan yapılan gövde boynuz şekline sokulur. Ses tablasının üstü deri veya tahtadan yapılır, alt kısmı ise bulunmaz. Yuvarlak boyun kısmı gövdeye dikey olarak birleştirilir. Buyun /sapın ucundan dört tane anahtar (burgu) geçer. Dört teli vardır: tellerden ikisi metal, ikisi bağırsak telden yapılır. Tellerin alt uçları boynun kısa ucundaki rezonatora sabitlenir. Arasından tellerin geçtiği metal halka üst kısımda yer alır. Halka üzerinde telleri birbirinden aralıklı olarak tutmak için küçük çentikler atılır. Bu halka boyuna yerleştirilmiştir. 55 cm ortalama uzunluğunda yayı/arşesi vardır. Arşe üzerindeki teller iki demete ayrılır. Pizançi'yi çalarken dikey olarak

tutan icracı dizlerine dayar. Parmaklarıyla tellere, - üst kısımdan değil, altı kısımdan - arka taraftan dokunur, icra flajole'dir.⁷

resim 9. Çathan, çattıgan.

resim 10. Pizançi.

Üflemeli çalgı aletleri flüt ailesine mensup olup farklı görünümlere sahiptirler.

“Şogur” - üflemeli flüt, Altaylılarda görülür. Su baldırına ait bitki saplarından yapılır, 75-80 cm uzunluğunda, ses düzenleme tapası olmayan, onun yerine dudaklar veya dil kullanılarak icra edilen bir çalgı aletidir. Ses deliği yoktur, bundan dolayı şogur da ilk sesler doğal gamda çıkabilir. İcra ederken icracı sağ elinin parmaklarıyla zaman zaman çalgı aletinin çıkış deliğini kapatır, açık olan boru kapalı boruya dönüşür ve bu şekilde ses bir oktav düşer. Şogur'un sesi cılız ama oldukça hoştur. Şogur'un yapıldığı sap taze ve nemli olduğu müddetçe çalınabilir.

“Soor” - geniş ölçülü açık bir flüt olup Tuvalarda rastlanır. Kamış veya uzunlamasına yarılmış, içi oyulmuş ve tekrardan yapıştırılmış ağaç parçasından yapılır. Uzunluğu yaklaşık 75-80 cm, çapı 3 cm'dir. Enstrümanın üst kısmındaki dış yüzeyi eşit bir biçimde şekillendirilmiştir, bu da sesin çıkışını kolaylaştırmaktadır. Çalgı aletinde eşit ölçülerde olmayan üç tane delik bulunmaktadır, iki delik aşağı uçta, üçüncü delik iki kat mesafede diğer tarafta yer alır. Flütün çapıyla kıyasla deliklerin genişliği küçüktür, yaklaşık 4 mm kadar. İcra parmaklarıyla rahatlıkla delikleri kapatabilsin diye deliklere oluk/oyuk yapılmıştır. Gövde çeperinin ince olması da çalgı aletinin akustik kalitesini daha da güzelleştirmektedir.

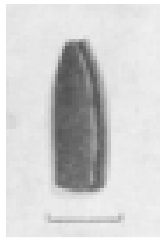
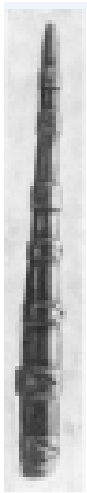
Tuva Otonom Bölgesi ayrıca Sovyet Sosyalist Buryat Muhtar Cumhuriyeti'nin doğu bölgelerinde çok yaygın olan “limbe”nin akrabası olan “lembi” adı verilen çalgı aleti yan flüte de rastlanmaktadır.

7 Flageolet, bir nefesli çalgı ve fipple flüt ailesinin bir üyesidir (ç.n.).

Burada kendine özgü bir ses taklit sistemine sahip olan avcı çalgı aletlerinden bahsetmekte yarar vardır. Altaylılarda “*abırğa*”, Hakaslarda “*pirgi*” (resim 11) olarak adlandırılan enstrüman oldukça geniş ölçülü, 50-70 cm uzunluğunda olan nefesli bir çalgı aletidir. Ortasına kadar şekli konivari, sonra silindiriktir. Çam veya sedir ağacından şu şekilde yapılır: çalgı aleti yapımı için kullanılacak dalı boylamasına ikiye ayrılır, dış kısma gerekli şekil verilir, iç kısmı ise oyulur. Daha sonra iki parça gerektiği şekilde birleştirildikten sonra hayvan bağırsağı ile bağlanır ve tahta çember ile sağlamlaştırılır. Çalgı aletinin dar olan ucuna fazla büyük olmayan oval bir delik açılır; bazen deliğe akağaçtan yapılmış minik bir boru yerleştirilir. İcracı çalgı aletine üflemez, tam tersi, ondan havayı kendi içine doğru çeker. Dişi bir geyiğin sesini andıran kendine özgü bir ses çıkar. *Abırğa* av zamanında “avcı düdüğü” olarak kullanılır.

“*Sımışa*” (resim 12) – ses yansımali/yankılı bir çalgı aletidir. Fazla büyük olmayan (3-4 cm) akağaç parçasından yapılır, ikili olarak birleştirilir. Avcı onu ağzına alarak oğlak sesini taklit eder. Hakas avcılarınca dişi keçileri kandırmak için kullanılır.

Yine *vargan*’ın muhtelif çeşitlerine rastlanır: “*temir-komis*” (resim 13), metal *vargan* genellikle anahtar şeklindedir; “*huluzun-komis*”, tahta plakadan yapılmış bir *vargan*dır.

resim 11. *Pırğı*. resim 12. *Sımışe*. resim 13. *Temir-komis*.

Türk halkları gruplarında çalgı aletleri önemli bir yere sahiptir. Altaylılarda eski epik türküleri “*kay*”, *topşur* melodisi eşliğinde icra edilir. İlk önce uzun bir taksim yapılır. Kayçı (destan erbabı) zaman zaman sesiyle enstrümana eşlik eder. “Oy, uy” nidaları duyulur, son sesi nefesi yettiği

derecede özellikle uzun tutar. Sonrasında *kay* (destan) başlar. Kayçı, derin gırtlak bası ile söyler, kah sesini güçlendirir, kah kısar/yavaşlatır, manalı fisiltıya kadar düşürür derin gırtlak bası ile söyler, kah sesini güçlendirir, kah kısar/yavaşlatır, manalı fisiltıya kadar düşürür. Kayçı ses tonuyla ve hafif vücut hareketleriyle dramatik bir şekilde gergin olan yerleri (kısmı-ları) vurgular. Kimi *kay*ların icraları saatlerce, bazen günlerce (geceleri) devam edebilir. *Topşur* melodisiyle sıkça halk hikâyeleri de anlatılır.

Bazı kabilelerde *topşur* sadece türküye eşlik etmek için kullanılmakta, türküler sadece enstrümantal olarak icra edilmektedir. Geçmişte bayramlarda bazen kendine özgü müsabakalar icra edilirdi. Farklı boylara mensup iki destancı birbirlerinin karşısına oturur ve *topşur* eşliğinde sırasıyla kendi boylarını överek ve karşı koyu yererek türküler söylerlerdi. İcracılar birbirlerini geçmeye çalışırlardı. Her bir acımasız ve yerinde kabul edilen alaycı söylem dinleyicilerden coşkulu tepkiler alırdı.

Erkek çobanlar ve yeni yetme oğlanlar tavşancıl otu (*Heracleum*)⁸ dalı keserler, boru gibi olan tavşancıl otu'nun gövdesinden *şogur* yaparlar; müzik aleti doğaçlama olarak çalınır, söylenen şarkılar ve melodi diğer çalgı aletleriyle icra edilenden farklılık gösterir. Kadınların çalgı aleti ise *temir-komis*'tir. Usta icracılardan bazıları çalgı aletini ağzında tutarak dilini titretmek suretiyle sesler çıkartır, kimi işleri yapmak için icracının her iki eli de serbest kalır. Çok zayıf, hafif bir sesi vardır; *temir-komis*'in sesini Gorno-Altay Radyo Komitesi'nin müzik yayınlarında bazen duymak mümkündür.

Geçmişte Altaylıların halk müziği tek sesli idi, iki sesli başlangıç, destanların (bılina) *topşur* ile edilmesi sırasında ortaya çıkmıştır. Halk nazarında kabul görmüş çalgı aletlerinin müşterek icra tavrı oluşmamıştır. Enstrümantal-vokal topluluğu oluşturulmasına yönelik ilk çabalar 30'lu yıllarda yerel radyo komitesinin öncülüğü ile olmuştur.

Hakaslar ve Tofalarda “*çathan*” olarak adlandırılan çalgı aleti oldukça yaygındır ve Altaylılarda *topşur*'un üstlendiği rol ile tamamen aynıdır. *Çathan* melodisiyle halk kahramanları hakkındaki eski epik türküler icra edilmektedir. Geçmişte hâkim olan sınıflar kendi amaçları doğrultusunda sanatı kullanmaya gayret etmişlerdir. Türkücüler sabırlı bir şekilde efendilerinin (hükümdarlarının) alaylara göğüs gererek onları yüceltmek durumunda idiler. Zengin bir beyin, *çathan* sanatçısı Molaga'nın söylediği alaycı (mizahi) türküsünden dolayı ona işkence ettirdiği, kışın ayazında çadırın önündeki direğe bağlatarak soğuktan donana kadar suyla ıslatmalarını emrettiği anlatılmaktadır.

8 *Heracleum-tavşancıl otu*, havuç ailesindeki *Apiaceae*'de binal ve çok yıllık bitkilerin bir cinsidir (ç.n.).

Günümüzde *çathan* melodisi eşliğinde türküler ve günlük yaşama ait güncel konular icra edilmekte ve işlenmektedir. Sovyet gerçekliği imgeleri çalgı aletlerinde de yansımalarını göstermiştir. S.Kadışev tarafından Torça'da⁹ derlenen “*Süvarinin Gidişi*”, “*Savaş Alanında Yaralı Savaşçı*” gibi piyesleri *çathan* piyesleri olarak tanımlamak mümkündür. Halk sanatçısı, eserlerin konularının geleneksel yapıda teşekkül ettiklerini ve çağdaş döneme aktarılmaya uygun olduklarını kabul etmektedir. Sovyet ustaları *çathan*'ın geliştirilmesine yönelik çalışmalar yürütmektedir. Müzikal akustiği iyileştirilmekte, tel sayısı 9-12'ye kadar çıkartılmakta, yapımında da değişiklikler uygulanmaktadır. Grup icraları için çalgı aletinin farklı ebatlarda olanları hazırlanmaktadır. Millî olmakla beraber, başta *balalayka* olmak üzere Ruslardan alınan çalgı aletlerinin çokça yaygınlaştığını belirtmek gerekir. Yerel ustalar, gövdenin üç köşeli şeklini koruyarak alt kapağı yassı bir şekilde yapmaktadırlar. Aynı şekilde yapılan gitarlar, kemanlar ve armonikalara da rastlanmaktadır.

Tuvalarda daha ziyade “*topşulur*” yaygındır, ondan sonra “*pızanı*”, “*tattıgan*” gelir. Bu çalgı aletlerinin özelliği topluluk gösterilerinde kullanılıyor olmalarıdır. Enstrüman daha çok düğünlerde çalınır. Toplanan ilgililer müzisyenler hiçbir ön hazırlık yapmadan enstrümanı çalarlar.

Sovyet Sosyalist Buryat Muhtar Cumhuriyeti'nde halk çalgısı olarak telli ve üfleli aletler mevcuttur. Günümüzde millî orkestrada daha önceki dönemlerde sadece dini ayinlerde kullanılan bazı çalgı aletlerinin kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir.

“*Sur*” - flüt, uzunluğu 55-70 cm, sigara görünümünde olup iki ucuna doğru daralmaktadır. Uzunlamasına kesilmiş dal parçasından yapılır. Her iki parçanın ortasında kanal açılır, daha sonra iki yarım parça birleştirilerek ve yapıştırılır. Bazen de sağlam olsun diye gövde birkaç küçük tahta çemberle sarılır. Ses düzeneği/deliği çalgı aletinin üst kısmında yaklaşık 1/3 veya 1/4'ü kadar bir uzunlukta bulunur. Burada çapı en geniş ölçüye ulaşır. Gövdenin çalınan kısmı ters koni şeklindedir. Çalgı aletinin üstüne 3 veya 4 tane delik çarlar. *Sur*'un sesi zayıftır. *Sur*, Buryat Otonom Cumhuriyeti'nin batı bölgelerinde yaygındır, doğu da ise *limba* ile değişiklik göstermektedir. Sovyetler Dönemi'nde *sur*; rekonstrüksiyon geçirmiş, hacminin ve ses düzeninin değişmesi ile delik sayısı 6'ya kadar çıkmıştır.

Bazı örneklerinde sağ elin serçe parmağı için bir tane, iki tane de arka kısma delik açılır. Sırayla delik açmak beşli ses alınmasına imkân vermektedir. Ara sesler ve kromatik¹⁰ ses değişimleri ise yarı kapalı delik yardımıyla alınmaktadır. Normal ölçülerdeki *sur* 'lardan başka daha küçük,

9 Rusya Federasyonu Penzensk bölgesinde nehir (ç.n.).

10 Bir oktav içinde 12 yarım sesin sıralanmasına kromatik dizi (gam) denir (ç.n.).

yaklaşık 30 cm uzunluğunda, yüksek ses veren, koro ve orkestra icrasında kullanılan *sur*'lar da hazırlanmaktadır.

“*Limba*” – Çin flütü “*di*” ile akraba bir çalgı aletidir. Ağaç ya da bambudan yapılır, uzunluğu yaklaşık 60 cm kadardır. Sağlamlaştırmak için gövdeye sık aralıklarla genellikle siyah renk iplikten şeritler sarılır. Bu şeritler *limba*'nın sesini bir miktar etkilemektedir. Bu ip şeritlerin metal olanlarıyla, örneğin gümüşten yapılmış olanıyla değiştirme girişimi başarılı olamamıştır. Delik, çalgı aletinin hem üst ucundan 1/3'ü kadar bir mesafede bulunur. Bir birine yakın 6 tane delik üfleme deliğinden ve aynı şekilde gövdenin alt bölümüyle eşit mesafede bulunur. Bu delik grubu ile üfleme deliğinin ortasında bir delik daha yer alır ki, bu delik kâğıt veya deri zar ile yapıştırılır. Bu zar çalgı aletinin tınısına özel bir ses özelliği katar. Çalgı aletinin alt kısmında dört tane burğu deliği bulunur. *Limba*'nın ses düzeyi hemen hemen iki oktav sınırlarında (yaklaşık olarak “*la*”dan üçüncü “*la*”ya kadar ilk oktav) major gamdır. Üfleme yönteminin değişikliği yoluyla ve deliklerin parmaklarla tamamen kapatılması neticesinde icracı armonik ara sesleri kolayca çıkartabilir. *Limba* ile icra edilen melodi bazen virtüözlük karakteri kazanır. *Limba*, Buryat-Moğol çalgı aletlerinin en sevilenlerinden biridir. *Limba*, cumhuriyetin doğu bölgelerinde çok yaygın olup, aynı zamanda batı bölgelerinde *sur* ile değişmektedir. Günümüzde *limba* sadece bambudan yapılmaktadır. Metal veya plastik malzemeden yapılan çalgı aletleri daha düşük ses kalitesine sahiptir. Buryat-Moğol orkestrasında bu çalgı aletinin önemli bir yeri vardır.

“*Bişkur*” – iki dilli, üflemeli çalgı aletidir. Ağaçtan yapılır, metal ağızlığı olup koni şeklindedir. Gövde ince bir kamıştan yapılır, bir ucu yassılaştırılır. *Bişkur*'un gövdesi birkaç tane metal halka ile sağlamlaştırılır. Ön üst yüzünde parmaklar için yedi, arkada ise bir tane delik olur; arkadaki delik üstteki birinci ve ikinci deliğin ortasına denk gelen noktada bulunur. Çalgı aletinin uzunluğu yaklaşık 60 cm'dir. Sıklıkla *bişkur* çeşitli nesnelere süslenir: genellikle ağız kısmına takılmış metal bezekler ve kapsül üzerine iki tane boş küre resmi basılmış ince metal rozettir. *Bişkur*, geçmişte Budist dini ayinlerinde kullanılmıştır. Günümüzde ise orkestranın bir çalgı aleti olarak kullanılmaktadır. Bu çalgı aletini de iyileştirme çabaları olmuştur. Yeniden yapılandırılan *bişkur*, “*jimbur*” adıyla amatör kullanıma uygun hale gelmektedir. *Bişkur*'un ses tonu İngilizlerin çalgı aleti *boru* sesine benzemektedir. Şekil olarak obua'ya andırmaktadır.

“*Hur*” – iki telli bu yaylı çalgı aleti 100 cm kadar veya daha uzun olabilir. *Hur*'un gövdesinin şekli dikdörtgene benzeyen trapez formuna sahiptir. Gövdenin yan duvarları tahta olup, açık olan üst ve alt yüzü deri ile kaplanmaktadır. Bazen alt kapak ağaçtan da olabilir. Geçmişte Buryat

avcıları *hur*'un gövdesini barut kutusundan yaparlardı. Boyun (sap) kısmı uzun ve perdesizdir. Sapın aşağı ucu gövdenin arasından geçer, üst ucu ise çoğunlukla oymalı süslü bir at kafası figürüne sahiptir. Boyalarla zengin şekilde süslenmiş olarak *hur*'un muhtelif örneklerine rastlanmaktadır. Teller kıldan yapılır. Yay ile çalınır. *Hur* dikey şekilde tutularak çalınır, alt ucu dize konur. *Hur*'un sesi yüksek olmayıp, kısık tondadır. *Hur*, Sovyet Sosyalist Buryat Muhtar Cumhuriyeti'nde en yaygın çalgı aletlerinden biridir. *Hur*'u solo çalarlar ve melodisiyle halk şarkılarına eşlik ederler. *Hur*; çalgı ustaları tarafından geliştirilmekte, gövdenin oranı ve ölçüleri değiştirilmektedir. Orkestra icraları için farklı ölçülerde çalgı aletleri hazırlanmaktadır: soprano, alto, tenor, bas ve kontrbas. Kıldan yapılan teller metal veya kiriş ile değiştirilmektedir. Tellerin sayısı üçe kadar çıkmakta, beş hece aralığında olmaktadır: *soprano-hur* için - re, la, mi; *alto-hur* için - sol, re, la; *tenor-hur* için - sol, re, la (bir öncekinde düşük oktav); *bas-hur* için - do, sol, re; *kontrbas-hur* ise - mi, la, re'dir.

“*Huçir*” – telli, yaylı çalgı aletidir; çift tellidir. Gövde silindirik şeklinde veya sekiz köşeli, ağaç veya metalden yapılır. *Huçir*'in yukarı/üst kısmına deri kaplanır, aşağı kısım ise açık bırakılır. Boyun perdesizdir, aşağı ucu gövdeye dik açıyla birleştirir, burgular ise üst kısımda yer alır. Boynun üst kısmında baş bölümünde arasından tellerin geçtiği metal halkalar bulunur. Halkalar boyu üzerinde hareket edebilir, böylece aletin ayarının mutlak yüksekliğinin değişmesi sağlanır. Teller metaldir, akordu kendine özgüdür: 1. ve 3. teller uyumlu, 2. ve 4. teller uyumlu, ilk çift temiz beş nota aralığında akort edilir (re - la küçük oktav, sol – küçük oktav, re – ilk oktav sınırlarında). Arşenin telleri iki demet olarak ayrılır, birinci demet birinci ve ikinci kiriş arasından, diğeri ise üçüncü ve dördüncü aradan geçer. Bu şekilde arşede aynı anda sese uyumlu iki tel olmuş olur. *Huçir* dik tutularak dize dayanarak çalınır. Sol elin parmaklarıyla sadece tellere dokunulur, teller gövdeye bastırılmaz, bundan dolayı icra flajoledir. Her ne kadar sol el parmakları bütün tellere değse de arşenin bir demet telinden dolayı ses etkilenir. Nadiren icra edilen tarza göre parmaklardan bir kısmı tellerin üst kısmına değerken, diğer parmaklar uyumlu olarak akort edilmiş diğer tellerin yanına dokunur. Bu yöntem icra esnasında titreşimi ve aynı yükseklikte tremolo'yu¹¹ etkiler. *Huçir*'in tonu yumuşak ve donuktur. İcra tekniklerinde titreşimli ve titreşimsiz yayla icra dışında pizzicato icra tekniği de kullanılır. *Huçir*, Buryat-Moğol çalgı aletlerinden ey yaygın olanlarından biridir. Solo icralar için ve ayrıca halk türküleri ve *bılina*¹²/*uliger*lere (des-

11 Bir telli müzik aletinin tellerinin, çalan kişinin istediği sürede tremolo sisteminin özelliğine göre gevşetilmesi veya gerilmesi için kullanılan, yaylı mekanizmaya bağlı bir koldan oluşan alettir. Tremolo ile teller gevşetildiğinde çıkan ses kalınlaşır, gerildiğinde ses incilir (ç.n.).

12 Bılina, Rus kahramanlık destanı (ç.n.).

tan,) eşlik ederken kullanılır. *Bilina/Uliger*’ler, *huçir* melodisi eşliğinde türkücüler (destancı) tarafından icra edilen tumturaklı sözler ve parçaların değişmesinden müteşekkil anlatıdır. Enstrümental (sözsüz) icralar sıklıkla programlı-tasviri karakter taşır. Örneğin öksüz kalmış deve yavrusunun ağlaması veya hikmetli sözler karşısında şaşırarak, hayrete düşmek gibi. Sözsüz icralar arasında müzikli-tasvirli konulara da rastlanmaktadır. Örneğin çalınmış bir atın kurtulması ve eve dönüşünün tasvir edilmesi gibi. Bu icrada muhtelif müzikal icra vasıtasıyla kullanılabilir: yaylı, pizzicato, tremolo, glissando¹³, çift ses birleşmesi gibi tarzlar kullanılır. Sovyet ustaları tarafından *huçir*’in iyileştirilmesi çalışmaları yürütülmektedir. Gövdesi geleneksel olarak silindirik şeklini muhafaza etmekte, ama alt kapak ile sağlamlaştırılmakta, üst kısımda ise kabza bulunmakta, böylece şekli kemani anımsatmaktadır.

“*İoçin*” – çok telli, dokunmalı (şelpe) bir çalgı aletidir. Zaman zaman Buryat-Moğol müzisyenlerince kullanılmaktadır. *İoçin*, Buryat-Moğol devlet halk müziği çalgı aletleri bünyesine dâhil edilmiştir. *İoçin*’e ayrıca Tacikistan ve Özbekistan’da da rastlanmaktadır.

“*Çanza, şanza*” – Çin menşeli ve üç telli pizzicato bir çalgı aletidir. Üst ve alt kısım deri ile kapalıdır, genellikle yılan derisi kullanılır veya ağaçtan yapılan kapakla kapatılır. Sapı perdesiz olarak başa gider. Telleri ipek ve metalden yapılır. Geliştirilmiş çalgı aletinin teknesi ceviz, fındık ağacından olur. *Çanza* değişik boyutlarda olabilir (büyük, küçük). Sovyet Sosyalist Buryat Muhtar Cumhuriyeti’nin profesyonel müzisyenler tarafından kullanılmaktadır. Buryat-Moğol halk çalgı aletleri arasına dâhil edilmiştir.

“*Bure*” – üfleli çalgı aleti olarak kullanılan kabuk/kavkı’dır. Geçmiş dönemlerde dinî ayinlerde kullanılmıştır.

“*Uherbure*” – büyük metal bir trompet olup, 1 m’den 5’ye kadar uzunluğunda olabilmektedir. Büyük *uhurbure* katlanır-açılır şekildedir. Moskova’da yapılan Buryat-Moğol sanatı bayramı kutlaması döneminde milli orkestra bünyesine dâhil olmuştur.

“*Dınçiki*” – vurmali bir çalgı aletidir. Metal tabak-çan şeklindedir. *Dınçiki*’yi milli orkestra bünyesine dâhil etme çabaları olmuştur.

“*Gong*” – Çin kökenli, vurmali bir çalgı aletidir. Milli orkestra çalgı aletleri arasında bulunmaktadır.

Yakutlarda daha ziyade yaygın olan çalgı aleti demir-*vargan* olan “*homuş*”tur (resim 14). Yakut *homuş*’ları nispeten büyüktür, küçük oktav da olur. Bazen iki veya üç dilli örneklerine rastlanmaktadır. Yakutlar bu çalgı

13 Glissando, müzikte «kayarak» anlamına gelen terimdir. Örneğin kemanda, parmağı bir tel üzerinde kaldırmadan bir notadan diğer notaya geçiş şeklinde olur. Diğer birçok müzik terimi gibi İtalyancadan gelmektedir (ç.n.).

aletinin kısıtlı sayıda mevcut olmalarının üstesinden ustalıklarla gelmektedirler. Ağız boşluğunun hacmini değiştirerek, farklı ton vurgulamasıyla sesin tınısı biraz değiştirilir. *Homuş*, türkülerin icrasında kullanılır. Ona eşlik etmezler, daha ziyade şarkı sözleri arasında şarkıyı güzelleştirmek/süslemek için kısa bazen yansıma ses özelliği taşıyan (örneğin bir kuşun ötüşünün taklidi gibi) enstrümantal (sözsüz) taksim yapılır. Bayramlarda *homuş* çalınır, örneğin evlilik merasimleri sırasında vb. *Homuş*, Yakutistan'da günümüzde çok yaygındır. Yakut Devlet Tiyatrosu'nda *homuş* icracıları topluluğu oluşturulmuştur. Sesteki tek düzeliliğin çeşitlenmesine imkân veren farklı ölçü ve tarzlarda aletler alınmıştır.

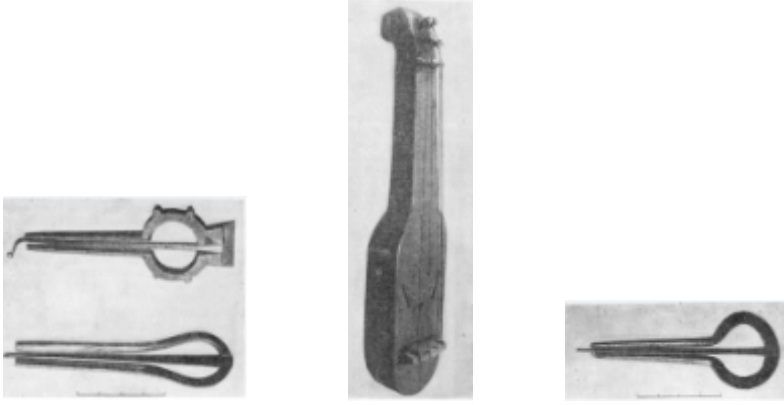
"*Kırıppa*" (resim 15) diye adlandırılan telli çalgı aleti Yakut kemanıdır. Gövdesi oyulmuş, yanak ve baş kısmı tek parçadır. Üst kısma kapak ve kabza görevini yerine getiren plaka yapıştırılmıştır. Kenarına tahta plakadan üst ve alt eşikler yerleştirilmiştir, bunlarla telleri kabzaya sıkıştırmak mümkündür. Kıldan bükülerek yapılmış dört teli vardır. Kesik yoktur, teller doğrudan dik kirişe bağlanır. Kapak üzerinde küçük rezonator delikleri vardır. Uzunluğu 75 cm'dir. *Kırıppa* çok yaygın bir çalgı aleti değildir, bağımsız olarak icra edenlere nadiren rastlanmaktadır. Ayrıca Rus halk müziği çalgı aletine benzetilerek yapılmış nadir örneklerle de rastlanmaktadır.

"*Balalayka*" – tabanı düz, üç köşeli gövdesi olan bir alettir. Kapak çivilerle gövdeye birleştirilmiş ayrı bir tahtadan yapılmıştır. Gövdenin kasnağı daha kalın bir ağaçtan yapılır, iki tane simetrik olmayan rezonator delik açılır. Boyun ve kabza kısmı tek parça ağaçtan yapılır. Uzunluğu 70 cm civarındadır. Bazen gövdesi oyularak Rus düdüğü ve Altaylıların *topşur*'u şeklini anımsatacak biçimde yapılır. Tellerin pekiştirildiği aşağı kısım da farklı olabilir (dügme, yardımcı akort aparatı), sayısı iki, üç veya daha fazla olabilir. Çok nadiren rastlanmaktadır.

Tungus-Mançurya halk gruplarında şaman davulu yanında, yegâne çalgı aleti *vargan*'dır. Hemen hemen her yerde görülmektedir.

Evenklerde söz konusu enstrümanın birkaç değişik şekline rastlanmaktadır: 1) *Kengipkevun* (resim 16; adının varyantları – *pengivkevun*, *pegipkevun*, *kengivkevun*) küçük lir veya diyapozon (ses ayar çatalı) şeklinde demir, çelik veya bakırdan yapılan *vargan*'dır. Bazen küçük dilin ucu eğri olur. Ölçüleri muhtelif, orta boy 10 cm'dir; 2) *Pangar* (resim 17; adının varyantları – *purgivkovun*, *terribakanun*) – akağaçtan yapılmış *vargan*'dır; 3) *Kondvikon* – mamut kemiğinden yapılan *vargan*'dır. Golganlar demir *vargan*'ı *homis*, *manegri* – *mangnüü* diye adlandırırlar. Uçiler *vargan*'ı umumiyetle ağaçtan yapmaktadırlar. Udegeler demir olanı – *kunkay*, tahta olanı – *kumikaye* şeklinde adlandırmaktadırlar; ikincisi şişe biçimini

animsatan bir yapıda olup ince tahta plakadan yapılmaktadır. Küçük dile de bu şekil verilmektedir.

resim 14. Homuş resim 15. Kırıpparesim 16. Kengipkevun

Avcı-Evenkler nefesli ses taklit eden/yansılayan çalgı aleti *perpukoun*'u avcı düdüğü olarak kullanmaktadırlar. Akağaç kabuğundan yapılmaktadır. Küçük iki dilcikten oluşmakta, iki dile benzemektedir, ağza alınır ve ikisinin arasından hava üflenir (ses çıkartılır). *Perpukoun*'un sesi oğlak sesini andırmaktadır.

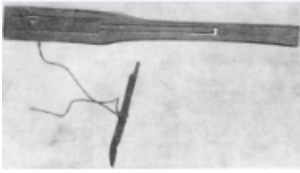
Udegelerde yer yer üfleli ve telli çalgı aletlerine rastlanır; adları bilinmemektedir. Aletlerden ilki teneke kutudan yapılı (örneğin konserve kutusundan), dibi yere konur, mürver ağacı veya kamıştan 75 cm uzunluğunda bir boru yapılı. Bu borunun bir ucu ağza alınır, diğer ucu da rezonator rolü icra edecek kutunun içine uzatılır. Boru içinden havayı çekerek ses oluşturulur, dil ile de hava akımı (ses) düzenlenir. İkincisi ise tek telli, pizzicato bir çalgı aletidir. Gövde akağaçtan silindirik şeklinde, diyaframı balık derisinden, boyun kısmı yuvarlak, telleri geyik (mus) sinirlerinden yapılı. Aynı şekilde Ulçilerin diğer telli ve vurmali çalgı aletlerinin adları ve yapılış detayları bilinmemektedir.

Nanaytların (Goldlar) oldukça çeşitli çalgı aletleri vardır. Şu çalgı aletleri onlara aittir. Kemikten yapılan flüt (resim 18) - Nanayca adı bilinmemektedir. Bir ucu dövülmüştür (yassılaştırılmış). Dört tane ses deliği vardır, beşinci delik dövülmüş olan uçta bulunur. Bu delik onun ötüşlü/sesli olmasını sağlar. Gövde sıklıkla bezeklerle süslenir. Uzunluğu 12-13 cm, çapı 1,5 cm kadardır.

“*Holonşa-fioka*” (resim 19) - boğumun yanından kesilmiş kamış gövdeden yapılan dilli (üfleli) çalgı aletidir. Bir kertik yardımıyla titreşen dilcik yapılı. Diğer ucu ise eğik şekilde kesilir. Ses deliği dört tanedir. Di-

atonik ses sistemi “kvinta” (Latince - quinto: beşinci) aralığındadır. Uzunluğu yaklaşık 17 cm kadardır.

“*Marako*” (resim 20) – üflelemeli, ses yansımali çalgı aleti, akağaç kabuğundan bükülerek yapılır. Kullanmadan önce nemlendirilir. Geyik avında avcı düdüğü olarak kullanılır.

resim 17. Pangar resim 18. Nanayt flütü. resim 19. Holonşa-fioka.

“*Duşeke*” – tek telli yaylı çalgı aletidir. Nivhilerin *tıgruk*’una yakındır. Akağaçtan silindirik olarak yapılan gövdeye deriden zar kaplanır. Aşağı tarafı açıktır, boynu yuvarlak, bir ucu diğerinden kalındır. İnce uç, gövdeden membrana (deri, zar) yakın, dikey geçer, kalın uca burgu anahtarı konur. Telleri at kılı demetindedir. Arşesi yay şeklindedir.

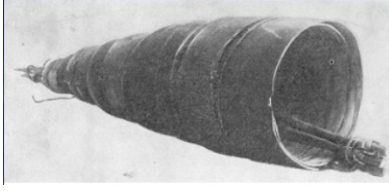
Paleo Asyalıların çalgı aletlerini yine diğer halklara göre incelemek daha uygundur. Belirtmek gerekir ki, bu grup halklarda şaman davuluyla birlikte ailevi davullara da rastlanmaktadır, bunlar dini ritüellerin icrasında değil, normal hayata kullanılır. Çalgı aletleri grubu ile aralarında büyük farklar yoktur.

Luoravetlan’larda (Çukça) – “*eyngenge*” (resim 21) adıyla bilinen telli çalgı aletini buluyoruz. Bu kelime “hırıltı için silah” anlamını haizdir ve muhtelif çalgı aletleri için genel bir ad olarak kullanılır. *Eyngenge* – yaylı, pizzicato ve vurmali olabilmektedir. Aralarında çok fazla benzer yönler bulunmaktadır. Çukçalarda oyulmuş uzun gövdeli, boyun ve baş kısmı tek parça ağaçtan olanları vardır. Yaylı *eyngenge* şekil olarak şişeye benzer. Kapağı ince tahtadan olur, çivilerle tutturulmuş, üç tane rezonator delik açılır, boyun kısmı kısa, baş kısmı kutucuk şeklinde oyulmuştur. Burgular (anahtar) yataydır. Tel sayısı iki tane, bağırsak ya da kıldan olur, onların yerleşimi alışılmışın tersinedir. Teller aşağı kısmında iki çıkıntı veya düğmeye sabitlenir. Arşesi eğriltilmiş çubuktan yay görünümünde, kıllar kurdele şeklinde yayılır. (Arşe kıllarını) Cilalamak için reçine veya reçineli ağaç parçası kullanılır. Müzik aletinin uzunluğu yaklaşık 50 cm, arşe de 50 cm’dir. Pizzicato, *eyngenge* üç telli ve daha büyük, yaklaşık 85 cm ka-

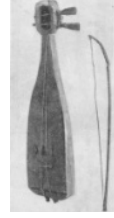
dardır. Rezonator delikleri üçgenvari, baş kısmı kıvrık şekilde oyulmuştur. Başta iki tane burgu vardır, bir tanesi ise boynun aşağı kısmındadır. Aşağıda gövdeye çıkıntı eklenir. Yayı ve pizzicato olarak icra edilen *eyngenge*lere nadiren, esas olarak da Ruslarla birlikte yaşayan Anadırsk Çukçalarında rastlanır. Vurmali *eyngenge* tek telli çalgı aletidir, gövdesi uzunca oval bir tekne/yalak şeklinde olup aşağısı yuvarlakçadır. Kapağı gövdeye deri şeritler yardımıyla birleştirilir. Teli sinirdendir. Tel için dayanak kementle bağlanmıştır. İcrada, balina kemiğinden ucunda genişleyen dar bir tezeneyle tele vururlar. Kolımsk¹⁴ bölgesinde rastlanmaktadır.

“*Yarar*” - Sibirya'nın çoğu halklarının davulundan farklı, ailevi bir davuldur (tef). Şekli çembere yakındır. Çok büyük olmayıp çapı 40-50 cm kadardır. Çok geniş olmayan (4 cm kadar) kasmağa, kemik veya tahtadan yan kabza, sinir ile pekiştirilir. Davul için genellikle ince mors midesi alınır, önce idrara batırılır ve ıslak hâlde bağlanır. Bazen, özellikle geyik yetiştiren Çukçalarda geyik yavrusunun işlenmiş derisinden yapılmış davula rastlanmaktadır. Ancak bu tür davulların sesleri oldukça kısık çıkar. Çukot davullarının ağırlıkları yaklaşık 400-500 gr'dır. Davulun herhangi bir askısı veya süslemeleri yoktur. Budan dolayı sese yan sesler eşlik edemez. Şaman davulunun sesinden daha açık, temiz ve berrak sesi vardır. Davulu balina bıyığından ince, hafif bir pençe (parça) ile çalarlar. Uzunluğu 30-40 cm kadar olup, uç kısmına doğru inceler. İcrada davul sol elle tutulur, orta parmaklarla davulun kasmağına vurulur, bu şekilde ucu titreşim yapar ve zarda hızlı vuruşlar gerçekleşir. Diğer hallerde, örneğin geyik bayramı zamanında icra için yaklaşık 60-70 cm uzunluğunda tahtadan çubuk kullanılır. Çubuk davulun ortasında tutturulur ve zara vurmaktan ahşap kasmağın kâh bir ucuna, kâh diğer ucuna vururlar. *Yarar* çalarken Çukçalar kesik kesik ve parçalı sesleri muhtelif ritmik kombinasyonlar yaparak büyük bir sanatsal maharet sergilerler. Davulun usta düzeyinde çalınmasına çok değer verilmektedir. Çukçalarda her ailenin bütün kış boyunca yatak örtüsünün altında veya tavana asılı olarak muhafaza edilen kendi davulu vardır. Taşınmalarda davulun derisi sökülür ve kasmağa sarılır. Davulu erkekler de kadınlar da çalar. Bazı bayramlarda davul çalmak bütün ev halkı için şarttır. Polima ve Anadırsk bölgelerinde başka ailelere ait olan davulların meskenin dışına çıkarılmasına izin verilmektedir. Bazen bir otağda aynı anda on taneden fazla davul olur. *Yarar* şarkı söylerken ve dans edilirken eşlik etmek için kullanılır. Sadece bayram zamanları değil, uygun olan bütün boş zamanlarda çalınmaktadır. Çukçalarda özel şaman davulu bulunmamaktaydı, bu rolü genellikle normal aile davulu yerine getirmekteydi.

14 Kolımsk (Kolima), Rusya Federasyonu'nda Sibirya'nın uzak doğusunda bulunan bölgedir. Bölge, kuzeyde Doğu Sibirya denizi ve Arktik okyanusu ile güneyde Ohotsk denizi ile çevrili olup adını Kolima nehri ve dağlarından almaktadır. Günümüzde bölge Çukotka Özerk Bölgesi ile Magadan Bölgesi'nden oluşmaktadır (ç.n.).

resim 20. Marako.

resim 21. Eyngege.

“Komis-vargan” – Çukçalarda pek yaygın değildir.

Koryaklar için telli çalgılar pek karakteristik değildir. Ancak ağaçtan gövdesi oyulmuş, Çukots *eyngege*'sine benzeyen, adı bilinmeyen üç telli çalgı aletine nadiren rastlanmaktadır. Onun gövdesi oyulmuş, kapağı tahta plakadan yapılmaktadır ve kenarları kazınarak normal geometrik şekillerle süslenmiştir. Tel sayısı üç tane olup yapılışı ve nasıl icra edildiği bilinmemektedir. Çalgı aletinin uzunluğu boyunla beraber 65 cm'dir.

“Yay” - derili, vurmali çalgı aleti – davuldur. Yapılışı bakımından Çukots *yarar*'ı ile benzerliğe sahiptir. *Yay*, kasnağı hafifçe oval formdadır, yaklaşık 5 cm genişliğine ve yaklaşık olarak 70-75 cm'lik çapa sahiptir. Derisi genellikle kuzey geyiği derisinden yapılır, hatta bazı Koryak boy-larında işlenmiş köpek derisi veya benekli ayı balığı derisinden yapılmış *yay*'lara rastlanmaktadır. İç kısımdaki noktalar simetrik olarak değil, ucuna doğru toplanmış bir şekilde yerleştirilmiş olup ısırgan otu liflerinden örülmüş iplerle pekiştirilmiştir. İpler birleşerek kendine has olan kabzayı oluştururlar. Koryak, *yay*'larında genellikle hiçbir süsleme yoktur. Ancak çok nadiren demirden ufak tefek şeylerle süslenmiş davullara rastlanmaktadır. *Yay*'ı çalmak için kullanılan tokmağın uzunluğu yaklaşık 45 cm'dir ve genellikle balina bıyığından yapılmaktadır; ucuna bazen kurt kuyruğu derisinden küçük bir parça deri takılır. *Yay*'ı çalmaya başlamadan önce ateşte biraz ısıtırlar, bundan dolayı zar gerilir ve ses daha güçlü, daha gür ve temiz çıkar. *Yay* melodisiyle türküye eşlik edilir. İcracıları umumiyetle güzel seslere sahiptir ve yay çalmada büyük maharet gösterirler. Koryaklar yay melodisi eşliğinde saatlerce türkülerini dinleyebilirler.

“Vanni-yay” – *vargan*, tercüme edilince “dişsel davul” anlamına gelmektedir. Umumiyetle ağaç veya kemikten hazırlanmaktadır ve halk arasında oldukça yaygındır.

Nivhilerde (Gilyaklar) kemikten yapılmış bir flüt (resim 22) görüyoruz; flütün iki ucu da genellikle açıktır. Çalgı aletinin bir ucunda üç tane ses deliği, dördüncüsü ise diğer uca bulunmaktadır. Uzunluğu yaklaşık 20 cm'dir.

“Tigrık” - tek telli yaylı çalgı aletidir. Yapısı bakımından Buryat-Moğol *huçiru*'si, Nanaytların *duçeke*'sine yakındır. Gövdesi silindirik şeklindeki gövde

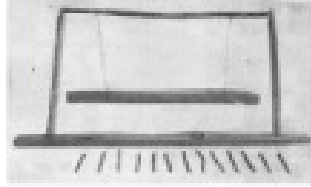
ekseni, çalgı aletinin uzunlamasına olan eksenine dik şekilde yerleştirilmiştir. Silindirin çapı, uzunluğunun yarısından daha küçüktür. Gövde, tabansız ve tavansız (alt ve üst kapak) olarak akağaçtan veya o esnada elde bulunan bir materyalden, örneğin eski bir konserve kutusundan yapılır. Gövdenin arasından 80-10 cm (? - rakamda baskı hatası, 100 cm olabilir -ç.n.) uzunluğunda tahta çubuk geçirilir. Gövdeden 15-20 cm çıkan, sivriltilmiş kısa ucu süngü, uzun parça boyun rolü görür. Üst kısmı yuvarlak, diğer kısmı ise oluğa sahiptir. Arşesi ucundan hafifçe eğilmiş yay şeklinde, 50 cm kadardır.

“Hozon-vargan” - bambu plakadan yapılır, metal olanlarına da rastlanmaktadır. Dilcik gövdesine, diğer ucunda tahta çubuk bağlı olan sert bir ip bağlanır.

“Çastigre” (resim 23) - vurmali çalgı aletidir. 2 - 2,5 m uzunluğu ve 10-12 cm genişliğinde, çok büyük olmayan, kurutulmuş bir kirişe sokulmuş tahta çubuklardan oluşur. Uzun kirişin üzerindeki kabuk tamamen temizlenir. Sıkça bir ucuna şekilli ve oymalı bir biçimde ayı başı tasviri yapılır. Bu çalgı aletini ayı avcılığı bayramı sırasında kadınlar çalar.

İtelmenler (Kamçadallar) dört telli, yaylı çalgı aletine sahiptirler, yerel adı bilinmemektedir. Gövdesi yassı, armudi bir şekle sahiptir. Alt kapağı düz, üst kapak hafif kamburdur. Her iki kapak iple bağlanarak gövdeye birleştirilmiştir. Telleri ip veya sıyrımdandır. Arşeye at kılı takılır. Çalgı aletinin uzunluğu yaklaşık 60 cm, arşe 57 cm’dir.

İtelmenlerde kendi kendine ses çıkartan (sallanarak, birbirine çarparak) *treşotka* türünde bir çalgı aleti (resim 24) mevcuttur, adı bilinmemektedir.

Resim 22. Nivhi flütü. Resim 23. Çastigre. Resim 24. Kamçadalov treşotkası.

Anadırs’tlarda (Ruslaşmış Yukagirler) çalgı aletleri şekil olarak kemanı ve balalaykayı andırmaktadır. Tek parça ağaçtan oyularak, kapak ise ince bir tahtadan yapılmaktadır. Üç teli vardır, iki tel başta, üçüncüsü boyunun aşağı kısmında, baş kısmı kıvrık şekildedir. Uzunluğu yaklaşık 80 cm’dir.

Eskimoların çalgı aletleri derili, vurmali *sehuyak*’dur (davul). Çukotların *yara*’ı ile benzerliği vardır. Eskimo davulları yuvarlak veya hafif oval formdadır, ölçüleri ortalama 55x47 cm (bazen 85 cm’ye) kadardır. Deri çok ince bir çembere sarılır, davul bu şekilde yassı bir görünüm alır

ve ağırlıkça hafif olur. Davulun yanına tahtadan küçük kabza monte edilir. *Sehuyak*, bayramlarda danslar ve türkülerin icrasında çalınır.

Sibiryalı halklarının çalgı aletleri arasında bütün türlere ait örnekler görüyoruz: telli-pizzicato (çekmeli), yaylı, üflemeli-flütler, dilli düdükler; derili ve kendi kendine ses çıkaranlar. Bu aletlerden kimileri oldukça özgündür. Bu çalgı aletlerinin ayrı numuneleri müzelerimizde mevcut iken, onların nasıl sesler çıkardıklarını incelemek daha zor olacaktır. Bizzat yerinde hızlı ses kayıtlarının gerçekleştirilmesine ilişkin çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda Sovyet çalgı aletleri ustalarına, kendi müzik kültürlerini zenginleştirerek kardeş halkların kültürleriyle yakınlaşma sağlamak, sahip oldukları millî özellikleri de muhafaza ederek farklı türdeki bu çalgı aletlerini geliştirmek ve halk müziği icrasında olduğu gibi Sovyet klasik-bestecilerin çağdaş eserlerin icrasında da kullanılmasını sağlamak gibi önemli ve itibarlı bir görev düşmektedir.

Kaynakça

- Berlinski P. (1933). *Mongolskiy Pevetsi Muzikant Ul'dzuy Luban Hurçi*. Moskova.
- Bogoraz V.G. (1901). *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, İAİ, II, SPb.
- Bogoraz V.G. (1939). *Çukçi*. Leningrad.
- Brailovskiy S.N. (1901). *Jivaya Starina*, vıp. III-IV.
- Bulgakov V. (1905). *Ruskaya Muzikalnaya Gazeta*, No.2.
- Danilin A. (1936). *Sovetskaya Muzıka*, No.12.
- Gluşkov İ.N. (1900). *Etnografiçeskoe Obozrenie*, XLV, No.2.
- Jochelson W. (1905-1908). *The Koryak*, New York.
- Kalaçev A. (1896). *Jivaya Starina*, vıp. III-IV.
- Kenel A. (1950). *Sovetskaya Muzıka*, No.4.
- Leontoviç S. (1897). *Zemlevedeniye*, vıp.III-IV.
- Makariy İ. (1853). *Vestnik Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*.
- Ostrovskih, P. (1895). *Jivaya Starina*, vıp. III-IV.
- Patkanov, S.K. (1891). *Jivaya Starina*, vıp. III.
- Peyko N. ve Şteyman İ. (1940). *Sovetskaya Muzıka*, No.2.
- Rijkin İ. (1936). *Sovetskaya Muzıka*, No.12.
- Seroşevskiy V. (1893). *İzv.Vost.-Sib.Otdela Russk.Geogr.Obş.*, XXIV, No.12, İrkutsk;
- (1900). *Opisaniye Etnografiçeskikh Kollektii Minusinskogo Muzeya*, vıp. IV, Minusinsk;
- (1871). *Spiski Naseleñnih Mest Rossiyskoy İmperii*, LX, SPb.
- SSCB Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnografya Müzesi (MAE).
- SSCB Halkları Devlet Etnografya Müzesi.
- SSCB Halkları Devlet Tiyatro ve Müzik Araştırmaları Enstitüsü Koleksiyonları.

Extended Summary

This work encompasses the topic of Siberian musical instruments outside the framework of their use in religious rituals. The paper contains interesting information about the instruments of the Siberian Turkish peoples namely as Altai, Khakas, Tuva and Yakut and musical tools indigenous to them. In the Turkish epic tradition different instruments have importance. Today's Siberian Turkish people and their surrounding people's instruments used in modern music performances and orchestras and instruments considered prototypes will draw attention of everyone.

Percussion instruments can be divided up into several groups: stringed, woodwinds, percussion and self-playing. Only, each group of instruments has different ways of being played; for example – one might play the stringed instrument in different ways - with a bow, or by using the pizzicato (by plucking the instrument with one's fingers), or shelve - by percussive tapping. Woodwind instruments also had some variations, some of these musical instruments were played by blowing into them, and other instruments were played by inhaling, i.e. pulling air into themselves. As an example of the diversity of the instruments, some people played these instruments for festival celebrations, some in everyday live, some used the instruments during a hunt to mimic the noises of various animals, some instruments could be played by everyone, and some were used in epic tale songs (musical sagas) here the instrument was chosen to accommodate the story being told.

The way the instruments were made, the materials they were made from and their particular specifications, their way of being played, structures, their ways of tuning, and the kinds of sounds they produced were studied. It is clear to see that Siberian's Turkish and other neighbouring people's instruments resemble each other in many ways.

Some instrument's sound quality and playability have been improved. This work touches on the need to quickly make recordings of the rarest of these instruments to establish and preserve them.

The information presented in this study was obtained mainly during the study of the collections located at the Museum of Anthropology and Ethnography of the USSR Academy of Sciences, the State Ethnographic Museum of the People of the USSR and the State Institute of Theatre and Music Research, also some written sources were used.

The multi-stringed pizzicato (drawstring), which resembles a "arp" in the group of Ugorian people, including the Khanty (Ostyaks) and Mansi (Voguls). This instrument resembles a long-necked bird with an external appearance "tor-sapl-yüh" is quite common. The number of strings of the instrument can be from five to nine, and its sound resembles gusli. Another instruments which is common in these people are "nars-yüh, nerp, tumra or dumran". In Khanty and Mansions people, musical instruments are being used for the purpose of performing melodies and accompanying dances with songs.

In the Selkups, there are a string and wind instrument “puzi” and a multi-stringed instrument “pınır”. These two instruments are in “nars-yüh” type which can be seen in the Khanties and Mansions. However, in the Samoyed people, the number of instruments are not so high.

Sub descendants of Turks: Khakas, Tofas, Altaians and Tuvas also have stringed, blown and self-clinking instruments that take the first place among instruments.

“Topshur” can be spotted in all the people mentioned above. The Khakas call this instrument “homis, komis”, the Tofas “tsarti-kobus”, the Tuvas “topojurul, topshulur”, the Altaians “topshur”. Moreover, the “binary, chathan, chadtigan, pizanchi” are common. Pizanchi has an association with the Buryat-Mongolian khuchiru instrument.

Of the blown instruments, the “shogur, abirga”, which is a type of flute in the Altai, “pırgı” in the Hakas, and “pırgı” in the Tuvas are the most notable instruments in the Altai. Besides, “abirga” is used as a hunting whistle through hunting. Simisha is also an instrument being used at hunting time. Another instrument with the blowing function is the sur, bishkur.

The most notable instruments in string class are the “hur, huchir, iocin, chanza” or “shanza, bure, gong and kırıppa”.

Other people of Siberia such as Evenks, Udegs, Golds, Chukchi, Ulchi, Koryaks, Gilyaks, Itelmen, Yukargirs, Eskimos and Yakuts had a wide variety of instruments as well. These instruments are made of materials that can be obtained from these regions.

Nowadays, many instruments have disappeared, some of their samples can only be preserved in museums. In time, traditional instruments are replaced by technological and modern instruments. Although this situation, it should be emphasized that the instruments that are the subject of this study, the last examples of which can only be preserved in museums today, are considered the predecessors and ancestors of modern instruments, and modern instruments are inspired by them. Culture is the identity of people, and the most efficient and simplest way to pass down this identity from generation to generation can be achieved by music. The best and surest way of getting to know a folk band is to study the music created by that folk. Folk hides all its social and cultural codes into its own music creation. Joy, grief, enthusiasm, ideals, worldviews of a folk can be seen in the music which the folk created. Therefore, people learning the instruments of the Siberian people will help them to learn and comprehend better the culture of the folk groups to which they belong, and determine the relationships between them. From this point of view, this study will be fruitful. Perhaps, by using the information implied in such studies, instruments that are now only preserved in museums can be reproduced.

Değerlendirme / Publication Review

TÜRKMENİSTAN ÇOCUK EDEBİYATI (DÖNEMLER-TEMSİLCİLERİ-TÜRLER)

Adnan YILDIZ*

Türk dünyası edebiyatı sözlü ve yazılı kaynaklar bakımından oldukça zengindir. Bu zenginliğin bir dalı olan çocuk edebiyatı bünyesinde hem halk edebiyatı hem de çağdaş türleri barındırmaktadır. Sağlam, eserinde Türkmen çocuk edebiyatının da bu durumuna dikkat çekmiştir. Söz konusu çocuk edebiyatı olunca bir diğer önemli husus ise bu eserin 2020 yılı içerisinde yayımlanmış olmasıdır. Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisinin açıldığı ve halkın egemenliğinin ilan edildiği 23 Nisan 1920 yılının üzerinden 100 yıl geçmiştir. Gazi Meclisin açıldığı günü milletin geleceği olan tüm dünya çocuklarına ithaf eden Gazi Mustafa Kemal Atatürk, çocuklara duyduğu güven ve sevgisini bu şekilde ortaya koymuştur. Bu bağlamda Sağlam'ın ortaya koyduğu bu eser hem 23 Nisan sebebiyle hem de içerisinde barındırdığı Türkmenistan çocuk edebiyatının dönemleri, temsilcileri ve türlerinin ayrıntılı açıklamalarıyla bir kat daha önem arz etmektedir.

Türkmenistan edebiyatı alanında Türkmen şiiri, Azadı, Mahtumkulu vb. şahsiyetler üzerine pek çok çalışma kaleme alan Sağlam, eseri oluştururken 200 civarı çocuk şiirinden faydalanmıştır. Yöntem ve kapsamın yer

Geliş Tarihi/ Date Applied: 08.03.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 20.09.2021

Makalenin Künyesi: Yıldız, A. (2021). "Türkmenistan Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilcileri-Türler)". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 515-520.

DOI: 10.24155/tdk.2021.194

Sağlam, S. (2020). *Türkmenistan Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilcileri-Türler)*. Ankara: Bengü Yayınları.

* Ar. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. adnnyldzaku@gmail.com Afyon / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002- 3899-8377

aldığı giriş bölümüyle başlayan eser, bünyesinde üç bölüm, sonuç ve örnek metinleri barındırmaktadır.

Eserin giriş bölümünde yer alan araştırmanın kapsamı ve yöntemi başlığı altında tarihsel ve toplumsal bağlamda sözün önemine vurgu yapılarak edebî örneklerin çocuğun gelişimindeki rolüne değinilmiştir. Bu bağlamda Sağlam'a göre çocuğun gelişim süreçlerinden kişilik ve toplumsal gelişimi bakımından edebiyatın pek çok işlevi söz konusudur. Bu işlevler aynı zamanda tarihsel süreç içerisinde oluşturulan kültürel ve sosyolojik öğelerin çocuk üzerinden gelecek nesillere aktarılmasını içermektedir. Dünya çapında pek çok örneği bulunan UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ve Kültürel İfadelerin Çeşitliliği Sözleşmesi bu kapsamda dikkat çekicidir. Dünyanın gelişimiyle birlikte ortaya çıkan kitle veya popüler kültürün geleneksel kültürlerin yerini aldığı günümüzde yukarıda değinilen sözleşmelerin önemi bir kat daha artmaktadır. Ortaya konulan eser tıpkı bu sözleşmelerde olduğu gibi kültürel öğelerin asimilasyona uğramadan ele alınarak incelenmiş olması bakımından amacına uygun olarak okuyucuların teveccühüne sunulmuştur.

Eserin birinci bölümünü (35-65) "Türkmen Çocuk Edebiyatının Tarihi Gelişimi" başlığı ve bunun alt başlıkları oluşturmaktadır. Dünyada çocuk edebiyatının gelişimi üzerine veriler ile başlayan bölüm Türkmen çocuk edebiyatının 1920-1940, 1941-1945, 1945-1960, 1960-1991, 1991-2020 tarihleri ile dönemsel ayrılıkları yapılarak açıklanmıştır. Bu bölümde dikkat çeken unsur Türkmenistan sahasında yaşanan her olgunun edebiyata etki etmiş olduğu gerçeğidir. Nitekim 1920-1940 yılları arasında türün ortaya çıkmasında Rus edebiyatının etkisinden, 1941-1945 yılları arasında II. Dünya Savaşı'nın etkilerinden, 1945-1960 yılları arasında savaş sonrası hareketlilikten, 1960-1991 yılları arasında devlet destekli çalışmaların yapıldığından, ağırlıklı temanın barış ve dostluk üzerine olduğundan ve Türkmen çocuk edebiyatının diğer dünya edebiyatları arasında önemli bir noktaya gelme sürecinden, 1991-2020 yılları arasında ise bağımsızlık dönemi çocuk edebiyatından bahsedilmektedir.

"Türkmenistan Çocuk Edebiyatında Önemli Şahsiyetler" başlığı ile başlayan ikinci bölümde (69-126) Sağlam, Berdi Kerbabayev, Rehmet Seyidov, Allaberdi Hayıdov, Hocageldi Nurmuradov, Kasım Nubadov gibi isimlerin de yer aldığı yirmi beş önemli şahsiyeti işlemiştir. Bu isimler hayat hikâyelerinin yanında Türkmen çocuk edebiyatına katkıları, eserleri ve edebî kişilikleri yönünden de incelenerek ortaya koyulmuştur.

Çocuk edebiyatı eserleri ortaya konulurken çocuk edebiyatının özellik ve işlevlerinin yanı sıra yazara da pek çok görev düşmektedir. Bu görevleri Sağlam şu şekilde açıklamaktadır:

“Çocuklara yönelik kaleme alınan eserler elbette edebiyatın estetik değerlerine bağlı olarak oluşturulmalıdır. Ancak bu tür yayınlarda çocuklara milli kimlik bilinci, ulus ve yurt sevgisi gibi kavramlar da sunulmalıdır. Bu bakımdan Türk Dünyası çocuk edebiyatı üzerine yapılacak çalışmalar da bu inanç ve gaye doğrultusunda yapılarak doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine Türk dünyasının geleceği olan çocuklarımız ve gençlerimizin milli kültürünü özümseyen ve evrensel değerlere duyarlı bireyler olarak yetişmelerinde büyük bir rol üstlenmektedir” (Sağlam 2020; 23). “Çocuk edebiyatını yetişkin edebiyatından ayıran kendine özgü bazı iç dinamikleri vardır. Bu nedenle bu türde eser verecek yazar, şair ve çizerlerin çocuğun gelişim dönemlerini, ilgi, tutum ve beklentilerini göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Dolayısıyla Çocuk edebiyatı ürünleri, çocuk duyarlılığı gözetilerek “çocuğa görelilik” ilkesiyle hazırlanmalıdır. Bu aşamada sanatçının çocuksuluk ve çocuğa görelilik kavramları arasındaki ayrımı iyi yapması gerekmektedir.” (Sağlam 2020; 29).

Ortaya konulacak eserler kültürel özellikleri, toplumsal normları, ahlaki ve benzeri konuları içinde barındırmalıdır ancak bu örnekler çocukların anlayacağı dil ile metnin içerisine sindirilmeli ve dilin imkânları kullanılarak çocuklara aktarılmalıdır. Bu sayede okuyucunun hem eğlenceli vakit geçirmesi sağlanmış hem de millî ve manevi değerleri benimsenmiş olur. Bu bağlamda Sağlam eserin üçüncü bölümünü “Türkmenistan Çocuk Edebiyatı Türlerinin İncelenmesi (129-357)” başlığı altında ele almıştır.

Tür incelemesinin yapıldığı bölümde çocuk edebiyatı türleri “Halk Edebiyatı ve Çağdaş Türler” başlıkları altında ele alınmıştır. Bu başlık altında incelenen her tür ağırlıklı olarak ortaya çıkan ana temalar üzerinden örnekler verilerek açıklanmıştır. Geleneksel sözlü edebiyatın ilk örneklerinden olan masallar, toplumun kültürel kodlarını içlerinde barındırması ve gelecek nesillere aktarılması bakımından oldukça önemlidir. Bu bağlamda incelenen masallarda dilin sade, akıcı oluşu, kalıp sözler, deyim, ikilemeler, soyut ve somut kavram alanına ait sözcükler, yansıma sözler vb. barındırdığı sonucuna ulaşılarak bu özelliklerin çocuğun ana dilini öğrenmesindeki doğal bir süreç ortaya çıkardığına vurgu yapılmıştır. Sağlam’a göre, Türkmen masallarında bu doğal süreçlerin aşıladığı davranışsal ürünlerden en belirgin olanı da selamlaşma kültürüdür. Ele alınan masallarda Türkmen Türkçesinin dil ve anlatım özellikleri oldukça eğitimsel biçimde yansıtıldığı görülmüştür. Altı masalın ele alınarak incelendiği bu bölümde karşımıza çıkan genel mesaj şeması, sabır, kararlılık, mücadele ruhu, umutlu olmak, iyi ve kötü kavramları, tedbirli olmak, dikkatli olmak, çalışmak, mütevazı olmak şeklindedir. Belirtilen bölümde kahramanının kadın olması nedeniyle Akpamuk masalı dikkat çekmektedir. Hayat, insan ve doğa gibi unsurlar hakkında çocuklarda bilinç oluşturmayı amaçlayan masalda tüm

zorluklara rağmen her daim güçlü olan Akpamuk, günümüz çağdaş değer ve eğitim ilkeleriyle aynı noktada buluşmaktadır. Bu bölümde yer alan masalların hemen hepsinde Türkmen folklorundan zengin şekilde yararlanıldığı görülmektedir. Sağlam masal incelemelerini çocuğa görelilik ilkesine uygun şekilde gerçekleştirmiştir.

Üçüncü bölümde ele alınan diğer tür ninnidir. Eserde ninni türü üzerine işlevsel bir metot uygulanmıştır. Anadolu sahasında yapılan çalışmalardan yararlanılarak incelenen bölümde elde edilen sonuç Anadolu ve Türkmenistan sahası ninnilerinin işlevlerinin aynılığının saptanması ve bu türün çocuklar ile anneleri arasındaki sözlü iletişimin ilk örnekleri olduğudur. Bilmecelelerin çocuklar üzerindeki etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Sağlam da eserinde bu konu üzerinde durarak bilmeceleleri eğitimsel işlevleri yönüyle ele almıştır. Aynı bölümde eğitimsel işlevleri yönüyle incelenen bir diğer tür ise tekerlemelerdir. Bölümün “Çağdaş Türkler” başlığı altında yer alan hikâyeler kısmı oldukça dikkat çekicidir. Türkmen yazarların 20. yüzyılın başlarında Sovyet yönetimine girdikten sonra kaleme almaya başladıkları yeni türlerden biri olan hikâye, çocuk edebiyatı alanında da büyük bir gelişim göstermiştir. Sağlam bu gelişimin ürünleri olan hikâyeleri çocuğa görelilik ilkesine uygun bir şekilde incelemeye tabi tutarak kahramanlar, konu, dil ve anlatım ile ileti alt başlıklarında değerlendirmiştir. İncelenen hikâyelerde de tıpkı masallarda ki gibi Türkmen Türkçesinin dil ve anlatım özelliklerinin başarılı bir şekilde işlendiği tespit edilmiştir.

Üçüncü bölümün en dikkat çeken yeri “Çocuk Şiiri Tanımı ve Kapsamı” başlığı altında yapılan tematik incelemedir. Nitekim tematik incelemenin yapılması sonucunda ortaya çıkan pek çok tema Türkmenistan çocuk edebiyatı alanında yer alan türlerin günümüzde de işlevlerini koruduklarını ve gelecek nesillere aktarılarak toplumsal anlamda amaçları doğrultusunda ilerlediklerini göstermektedir.

20. yüzyılın başlarından itibaren gelişimini başlatan Türkmenistan çocuk edebiyatı ilk olarak Rusçadan çevirilerin yapılmasıyla ön plana çıkmış, sonrasında Türkmen şairler pek çok manzum ve mensur eserler kaleme almışlardır. Bu bağlamda Sağlam’a göre bu gelişime kaynaklık eden en önemli unsurlardan biri Türkmen edebiyatının sözlü ve yazılı gelenek bakımından oldukça zengin bir geçmişe sahip olmasıdır. Eserin son bölümünde yer alan metinler başlığı altında verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Türkmenistan çocuk edebiyatı mahsulleri daha çok şiir ve öykü üzerine yoğunlaşmıştır. Şairler her ne kadar eserlerini tamamıyla Türkmen kültür öğeleriyle bezemek istemiş olsalar da Sağlam’ın da özellikle üzerinde durduğu gibi, 20. yüzyılın başlarında Türk dünyası

coğrafyasında oldukça baskın durumda olan Sovyet rejimi güdümlü bir edebiyat anlayışının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu güdüme uymayan şairler sürülmüş, hapsedilmiş ve idam edilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın artılarından olan Sovyet yönetiminin sanatçılara serbestlik tanıması her ne kadar Türkmen halkının savaş motivasyonunu arttırmak için olsa da Türkmen edebiyatında pek çok eserin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. 1991 yılından sonra elde edilen bağımsızlık ise tam anlamıyla edebiyatta yeni bir sayfanın açılmasına öncülük etmiştir. Sağlam tüm bunları ele aldığı eserinde çocuk edebiyatının tarihî gelişimi, önemli şahsiyetleri, türlerin incelenmesi gibi ana ve alt başlıklarla kapsamlı bir çalışma ortaya koymuştur. Henüz tanıtımın başında da bahsettiğimiz üzere 23 Nisan münasebetiyle Gazi Meclisin 100. Yılı olan 2020 yılında eserini yayımlayarak Türkmenistan çocuk edebiyatı alanındaki önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Bengü Yayınları'ndan çıkan 474 sayfalık bu eser Türkmenistan çocuk edebiyatı alanında içerisinde barındırdığı açıklamalar, zengin örnekler ve bunların incelenmesi bakımından alana yenilik getiren özgün bir çalışmadır. Kitle ve popüler kültürün millî kültür öğelerini gitgide ortadan kaldırmaya başladığı günümüzde kültürel hafızanın önemli bir nakil kaynağı olan ürünlerin ve bunların örneklerinin Türk dünyası edebiyatı kapsamında ortaya konulması günümüz araştırmacılarına pek çok çalışma alanı aralamaktadır. Bu doğrultuda tanıtımımızı Sağlam'ın henüz kitabın başında verdiği, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün milletin geleceği olarak gördüğü çocuklarımıza ithafen dile getirdiği sözleriyle sonlandırmayı uygun buluyoruz.

“Çocuklarımızı artık, düşüncelerini hiç çekinmeden açıkça ifade etmeye, içten inandıklarını savunmaya, buna karşılık da başkalarının samimi düşüncelerine saygı beslemeye alıştırmalıyız. Aynı zamanda onların temiz yüreklerinde yurt, ulus, aile ve yurttaş sevgisiyle beraber doğruya, iyiye ve güzel şeylere karşı sevgi ve ilgi uyandırmaya çalışılmalıdır. Bence bunlar, çocuk eğitiminde, ana kucagından en yüksek eğitim ocaklarına kadar her yerde, her zaman üzerinde durulacak önemli noktalardır. Ancak bu yolladır ki, çocuklarımız memlekete yararlı birer vatandaş ve eksiksiz birer insan olurlar.” Mustafa Kemal Atatürk (Sağlam 2020; 15).

Ek:

Dr. Soner Sağlam

TÜRKMENİSTAN
ÇOCUK EDEBİYATI

Çağdaş Türkmen edebiyatı 20. yüzyılın başlarından itibaren keşfedilip atılmaya başlar ve öykü, powert (uzun öykü), roman, piyes ve, gibi birçok türün alt örnekleri bu yıllarda yenilir. Dolayısıyla Türkmen çocuk edebiyatı da 1920'li yıllardan itibaren şekillenmeye başlar ve zamanla gelime kaydederek günümüzde müstakil bir edebiyat alanına olarak varlığını sürdürmektedir.

Türkmen edebiyatı, çağdaş türlerle 20. yüzyıldan itibaren tanışma olsa da genç sosyal edebiyatı genç klasik edebiyatı geleneği bakımından oldukça zengindir. Türkmen çocuk edebiyatının teşekkülünde ve gelişiminde Rus edebiyatı ile birlikte bu ilk gelenek önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan Türkmenistan çocuk edebiyatı, halk edebiyatı türleri ve çağdaş türler olarak üç başlığa ayrılmıştır.

Türkmenistan Çocuk Edebiyatı, size binlerce yıllık serinin bir kültürel birikime sahip Türk dünyası çocuk edebiyatı mirasından bir örnek sunmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma ile Türkmenistan sahalarında oluşturulan çocuk edebiyatını sözlü ve yazılı ürünleriyle birlikte tanıma imkânı bulacaksınız.

Türkmenistan Çocuk Edebiyatı adlı çalışmamız Türkmenistan sahasındaki çocuk edebiyatı birikimini ana hatlarıyla yansıtan bir çalışma çözümlenmiştir. Türk dünyası çocuk edebiyatı davası içerisinde yer alan Türkmenistan çocuk edebiyatı üzerine yapılmış çalışmalar çocuk edebiyatı üzerine karamnel, ilmiyel ve popüler yayınlar yapan araştırmacı ve yazarlara kaynaklık edecek önemli bilgilerdir.

TÜRKMENİSTAN
ÇOCUK EDEBİYATI

DR. SONER SAĞLAM

İnceleme

TÜRKMENİSTAN
ÇOCUK EDEBİYATI

(DÖNEMLER-TEMSİLCİLERİ-TÜRLER)

DR. SONER SAĞLAM

Türkmen
Edebiyatı

İnceleme

Değerlendirme / Publication Review

ÄBIŞ ÄLEMI / MİR ABIŞA: ÄBIŞ KEKİLBAYEV ANSİKLOPİDİSİ I-II

Osman KABADAYI*

Modern Kazak edebiyatının gelişimine katkı sunan yazarlardan biri 2015 yılında vefat eden devlet adamı, şair ve yazar Äbiş Kekilbayev'dir. Edebî yolculuğuna Sovyet rejiminin hâkim olduğu yıllarda başlayan yazar, Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı dönemlerde de kalem oynatmıştır. Edebiyatın şiir, öykü, roman, tiyatro, eleştiri gibi birçok alanında eserler vermiş olan yazarla ilgili Kazakistan'da yayımlanan iki ciltlik *Äbiş Älemi / Mir Abişa: Äbiş Kekilbayev Ansiklopedisi* bu yazının kaleme alınış sebebidir.

Modern Kazak edebiyatının önde gelen temsilcilerinden olan Äbiş Kekilbayev, 6 Aralık 1939 tarihinde Kazakistan'ın Mañğıstaw eyaletine bağlı Ondı köyünde dünyaya gelmiştir. II. Dünya Savaşı esnasında henüz çocuk yaşta babasını kaybeden Äbiş Kekilbayev, ilk ve orta öğrenimini (1947-1954) Ondı'da, liseyi (1955-1957) ise Üştağan'da tamamlamıştır (Änes, 2020: 60).

1957 yılında Kazak Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümüne yerleşen Kekilbayev, 1962 yılında bu üniversiteden mezun olmuştur (Änes, 2020: 80). Äbiş Kekilbayev, 1961-1965 yılları

Geliş Tarihi/ Date Applied: 02.03.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 20.09.2021

Makalenin Künyesi: Kabadayı, O. (2021). "Äbiş Älemi / Mir Abişa: Äbiş Kekilbayev Ansiklopedisi I-II". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 521-530.

DOI: 10.24155/tdk.2021.195

* Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, kabadayiosman@yandex.com Kırşehir / Türkiye.
ORCID ID: 0000-0002-1640-9439

arasında *Qazaq Ädebiyeti ve Leniñsil Jas'* gazetelerinde editörlük, bölüm başkanlığı gibi hizmetlerde bulunmuş, 1965-1968 yılları arasında Kültür Bakanlığında yazı kurulu üyeliği, 1970-1975 yılları arasında *Kazakfilm* stüdyosunda baş editörlük, 1984-1986 yılları arasında Kültür Bakanı Yardımcılığı, 1986-1988 yılları arasında Kazakistan Yazarlar Birliği Sekreterliği, 1992-1993 yılları arasında *Egemen Kazakistan* gazetesinin Genel Yayın Yönetmenliği, 1993-1994 yılları arasında Kazakistan Cumhuriyeti Baş Danışmanlığı, 1996'da milletvekilliği, 1996-2002 yılları arasında ise Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Senatörlüğü görevlerini yürütmüştür (Änes, 2018: 6-7; Äbdiğaziyev, 2010: 260).

Yazın hayatına şiirle başlayan Kekilbayev, bunun dışında tiyatro, öykü ve roman türünde de eserler kaleme almıştır. 1962'de ilk şiir kitabı *Altın Şuwaq'*ı [Altın Işık] yayımladıktan uzun süre sonra 1999'da *Düniye Ğapıl* [Gafil Dünya] adlı ikinci şiir kitabını yayımlamıştır (Äbdiğaziyev, 2010: 261).

Şiirden sonra öykü ve roman türünde eserler kaleme almak isteyen yazar, üslubunu geliştirmek amacıyla Tolstoy, Çehov, Maupassant gibi dünyaca ünlü yazarların eserlerinden tercüme yapmayı denemiştir (İbragim, 2010: 1132). 1966'da *Bir Şökim Bult* [Bir Tutam Bulut], *Küy* [Türkü], *Baygetori* [Yarış Atı], 1968'de *Bäseke* [Rekabet], 1971'de *Şıjıraw* [Uçurum], 1975'te *Qus Qanadı* [Kuş Kanadı], 1976'da *Hanşa Dariya Hikayası* [Derya Hanımın Hikâyesi], 1977'de *Şetkeri Üy* [Yörekentteki Ev], 1978'de *Bir Şoq Jiyde* [Bir Demet İğde] ve 1979'da *Avtomobil* [Otomobil] başlıklı uzun hikâyelerini² yayımlamıştır (Äbdiğaziyev, 2010: 261).

Kekilbayev'in Kazak edebiyatındaki asıl şöhretini kaleme aldığı tarihî romanları sayesinde kazandığı söylenebilir. 1969 yılında *Anızdıñ Aqırı* [Efsanenin Sonu], 1981'de *Ürker* [Ülker] ve 1984'te de *Eley-alañ* [Şafak Vakti] başlıklı romanlarını yayımlamıştır (İbragim, 2010: 1137). Yazarın tiyatro türündeki tek eseri *Abılay Han*, Kazak Hanlığını ve Kazak Hanı Abılay Han'ı konu edinmektedir. Edebî eserlerinin dışında yazarın makale, deneme, tenkit gibi türlerde de yazıları bulunmaktadır.

Kekilbayev'in bütün eserleri 1989 yılında önce iki cilt, 2013 yılında ise yirmi cilt hâlinde Jazuwşı Yayınevi tarafından bir araya getirilmiştir. 1999 yılında Ölke Yayınevi de Äbiş Kekilbayev külliyyatını on iki cilt hâlinde yayımlamıştır (Änes, 2018: 770).

Kazakistan'da Äbiş Kekilbayev'in hayatı ve eserleriyle ilgili hazırlanmış doktora ve doçentlik tezleri de bulunmaktadır. Söz konusu tezlerin künyeleri şöyledir:

1 Bu gazete günümüzde *Jas Alaş* [Genç Alaş] adıyla yayın hayatına devam etmektedir (Äbdiğaziyev 2010: 260).

2 Kazak edebiyatında "povest" ya da "hikayat" terimleri kullanılmaktadır.

- Ğubaydullin, S. (1995). *Kekilbayev Prozasının Tili* [Kekilbayev'in Nesir Türünden Eserlerinin Dili]. Filologiya Ğilımdarının Kandidatı Ğılımiy Därejesin Aluw Üşin Qorğalğan Dissertatsiya. Almatı.

- İsina, N. (1995). *Avtor i geroy v proze A. Kakil'bayeva i S. Sanbayeva* [A. Kekilbayev ve S. Sanbayev'in Nesirlerinde Yazar ve Kahraman]. Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk. Almatı.

- Mävlenov, A. (2005). *Qazirgi Qazaq Prozasındağı Mifopoetikalıq Sarındar (Ä. Kekilbayev, T. Älimqulov Şığarmaları Negizinde)* [Ä. Kekilbayev ve T. Älimqulov'un Eserleri Örneğinde Modern Kazak Düzyazısında Mitolojik Temalar]. Filologiya Ğilımdarının Kandidatı Ğılımiy Därejesin Aluw Üşin Qorğalğan Dissertatsiya. Almatı.

- Beysenbay, A. (2008). *Äbiş Kekilbayev Şığarmalarındağı Okkazionaldıq Qoldanıstar* [Äbiş Kekilbayev'in Eserlerinde Neolojist Kullanımlar]. Filologiya Ğilımdarının Kandidatı Ğılımiy Därejesin Aluw Üşin Qorğalğan Dissertatsiya. Astana.

- Düysenbayeva, J. Ä. (2009). *Kekilbayev Şığarmalarındağı Tarihi Tulğalar jäne Körkemdik Jinyaqtaw* [Kekilbayev'in Eserlerindeki Tarihi Kahramanlar ve Sanat Koleksiyonu]. Filologiya Ğilımdarının Doktorı Ğılımiy Därejesin Aluw Üşin Qorğalğan Dissertatsiya. Almatı.

- Abdrayev, M. (2010). *Äbiş Kekilbayevtiñ Publitsistikalıq Şeberligi* [Äbiş Kekilbayev'in Gazetecilikteki Mahirliği]. Filologiya Ğilımdarının Kandidatı Ğılımiy Därejesin Aluw Üşin Qorğalğan Dissertatsiya. Almatı (Änes 2018: 775).

10 Aralık 2015 tarihinde hayatını kaybeden yazarla ilgili Kazakistan'da çeşitli anma toplantıları gerçekleştirilmiştir. Bunlardan biri de 26 Ekim 2019 tarihinde Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesinin Filoloji ve Dünya Dilleri Fakültesinde düzenlenen sempozyumdur (Temirbolat vd., 2019).

Türkiye'de ise Äbiş Kekilbayev ile ilgili yapılan çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Kekilbayev'in *Efsanenin Sonu* ve *Ülker* başlıklı romanları 2002 yılında Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Kekilbayev, 2002). Söylemez, 2005 yılında yayımlanan ve Türk dünyası romanlarını ele alan çalışmasında Kekilbayev'in *Efsanenin Sonu* isimli romanını değerlendiren bir bölüm kaleme almıştır (2005: 91). Koç, İsina ve Korganbekov tarafından hazırlanan *Kazak Edebiyatı*'nın ikinci cildinde Kekilbayev hakkında bazı bilgiler ile bir öyküsüne yer verilmiştir (Koç vd., 2007). Bunların dışında Kekilbayev'i ve eserlerini konu edinen bir makale (İbragim, 2010), iki de yüksek lisans tezi bulunmaktadır (Akkoca, 2014; Bilir Kocatürk, 2016).

Kazakistan'da Kekilbayev üzerine yapılan çalışmalar arasında Dr. Ğa-

rifolla Änes editörlüğünde hazırlanan iki ciltlik *Äbiş Kekilbayev* ansiklopedisi ayrı bir öneme sahiptir. İlk cildi 2018 yılında yayımlanan ansiklopedinin ikinci cildi 2020 yılında Arıs Yayınları arasından çıkmıştır. Bu satırlarda değerlendirilecek söz konusu eserlerin künyeleri şu şekildedir:

1. Änes, Ğarifolla [Editör] (2018). *Äbiş Kekilbayev. Entsiklopediya. I Tom. Şıĝarmaşılıĝı*. Almatı: Arıs Baspası, 800 sayfa, ISBN 978-601-291-378-1.

2. Änes, Ğarifolla [Editör] (2020). *Äbiş Kekilbayev. Entsiklopediya. II Tom. Ömiri men Ortası*. Almatı: Arıs Baspası, 768 sayfa, ISBN 978-601-291-448-1.

Äbiş Kekilbayev. Entsiklopediya. Şıĝarmaşılıĝı (I. Tom)

Ansiklopedinin ilk cildinde Äbiş Kekilbayev'in sanatı ve eserleri ele alınmaktadır. Dokuz bölümden oluşan birinci ciltte sırasıyla şu bölümler yer almaktadır: *Poeziya* [Şiir] (11-76), *Proza* [Nesir] (77-288), *Dramaturgiya* [Tiyatro] (289-304), *Awdarmalar* [Çeviriler] (305-332), *Tarihi-Tanımdıq Tuwindılar* [Tarihî ve Kavramsal Çalışmalar] (s. 333-398), *Saparnamalar* [Gezi Yazıları] (399-424), *Maqalalar* [Makaleler] (425-734), *Qosımşalar* [Ekler] (735-767), *Bibliografyalıq Körsetkiş* [Kekilbayev Bibliyografyası] (770-796).

“Poeziya” başlıklı birinci bölümde Kazak şiirinin tarihî gelişimi ele alındıktan sonra Kekilbayev'in çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan, sonrasında ise şiir kitaplarına giren ve alfabetik olarak sıralanmış toplam 169 şiiri bu bölümde değerlendirilmiştir. Hangi şiiri hangi yılda ve ilk defa hangi dergide basıldı gibi soruların cevaplarını bu bölümde bulmak mümkündür. Söz gelimi *Adam Qolı Talay Jawdı Jayratqan* [İnsan Eli Nice Düşmanı Yerle Bir Etti] başlıklı şiir hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: “*Bu şiir ilk defa 25 Kasım 1962 tarihli Leniñsil Jas gazetesinde 'Adam Qolı' başlığıyla yayımlanmış, daha sonra Altın Şuwaq başlıklı şiir kitabına girmiştir. On sekiz dizeden oluşan şiirin her bir dizesinde on bir hece bulunmaktadır. Şiirde ikiz kafiye kullanılmıştır. Bu şiirde herhangi bir sebepten dolayı şairin içe kapanıklığı ve kendisiyle dertleşmesi sezilmektedir.*” (19-20).

“Proza” başlıklı ikinci bölüm kendi içinde *Ängimeler* [Öyküler], *Povest'ter - Hikayattar* [Uzun Hikâyeler] ve *Romanlar* olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Öyküler kısmında on üç öykü ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Bu bölümde değerlendirilen öyküler şunlardır: *Ajar*³, *Aqırĝı Ayaldama* [Son Durak], *Aq Qayıñ* [Ak Kayın], *Awız* [Ağız], *Aş Böri*

3 Bu öykü Kazakçada “triptih” olarak adlandırılan bir üçlemidir. Göz Yaşı, Öç ve Kravat Satan Kızın Hikâyesi serilerinin başkahramanı Ajar isimli bir kadındır.

[Aç Kurt], *Jüнди Барақ* [Tüylü Barak], *Ең Бақытты Күн* [En Mutlu Gün], *Esbolay*⁴, *Kerek Adam* [İhtiyaç Duyulan Kişi], *Mine, Keremet* [İşte (Bu) Harika], *Köldeneң Kök Attı* [Bir Yabancı], *Orteke* [Dağ Keçisi], *Tasbaqanıñ Şöbi* [Kaplumbağanın Yiyeyeği]. Her bir öykünün açıklamasına geçilmeden önce öykü kahramanları tanıtılmış, sonra öykülerin bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Öykülerle ilgili değerlendirmeler yapılırken ara ara edebî terimlerle ilgili bilgiler verilmesi esere aynı zamanda bir edebiyat ansiklopedisi hüviyeti kazandırmaktadır. Bu bölümün ikinci kısmında aynı yöntemle yazarın on uzun hikâyesi değerlendirilmiş, üçüncü kısımda da yazarın tarihî romanları ele alınmıştır. Romanlar kısmının girişinde Kazak romancılığı⁵ ve Kazak edebiyatında tarihî romanlar hakkında kısaca bilgiler sunulmuştur. Bu kısımda ise Kekilbayev'in Emir Timur'u konu edinen *Añızdın Aqırı* romanı ile Kazak Hanlarından Abulhayr Han dönemini işlediği ve birbirinin devamı niteliğinde olan *Ürker* ve *Eleñ-alañ* romanları geniş çaplı bir incelemeye tabi tutulmuştur.

“Dramaturgiya” başlıklı üçüncü bölümde öncelikle Kazak tiyatrosu kısaca tanıtılmış, ardından Kekilbayev'in *Abılay Han* isimli oyunu üzerinde durulmuştur. Bu eser ilk defa *Jalın* dergisinde tefrika edilmiş daha sonra yazarın bütün eserlerinin bir araya getirildiği 12 ve 20 ciltlik külliyatlarda yer almıştır (s. 295). “Awdarmalar” bölümünde ise Kekilbayev'in düzyazı türünde eser yayımlamadan önce yapmış olduğu çevirilerden bahsedilmiş, söz konusu eserler tanıtılmıştır. Kekilbayev'in Kazakçaya kazandırdığı çevirileri arasında Shakespeare'den *Romeo ve Juliet*, *Kral Lear* ve *Coriolanus*, Max Frisch'ten *Don Juan'ın Eğlencesi*, Carlo Gozzi'den *Turandot*, Henrik İbsen'den *Hortlaklar*, Anton Çehov'dan *Vanya Dayı*, Guy de Maupassant'tan *La vie errante* ve *Pierre et Jean*, Tolstoy'dan *Savaş ve Barış*, Cengiz Aytmatov'dan *İlk Turnalar* ve Mostay Kerim'den *Ay Tutulması Gecesinde* gibi eserler yer almaktadır.

Kitabın “Tarihi-Tanımdıq Tuwındılar” bölümünde Kekilbayev'in eserlerinde geçen tarihî kişiler ile kaleme aldığı araştırma-inceleme türünden eserlerle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Yazarın Mahambet Ötemisuli, İsatay Taymanuli, Jängir Han, Haleb Dosmuhambetuli gibi bazı tarihî kişilikleri tanıttığı, 2004'te Arıs Yayınları arasından çıkan *Şandoz* [Yarışın Kazananı] isimli incelemesi, Kazakistan'ın batısındaki Mañğıstaw bölgesini tanıttığı ve 1979 yılında Kazakistan Kitabevi tarafından yayımlanan *Uyqudağı Aruwdın Oyanuwı* [Uyuyan Güzelin Uyanışı] adlı kitabı, 2002 yılının Ağustos - Eylül aylarında *Egemen Kazakistan* gazetesinde yazı dizisi şeklinde yayımlanan ve aynı yıl Elorda Yayınları arasından kitap olarak

4 Aynı zamanda öykü kahramanının adı.

5 Mirjaqip Dulatuli'nin *Baqıtsız Jamal* (1910) isimli romanı Kazak edebiyatının ilk romanı olarak kabul edilmektedir (Änes, 2018: 240).

basılan *Talayğı Taraz* [Eski Taraz] adlı incelemesi bu bölümde yer verilen ve tanıtılan eserler arasındadır.

“Saparnamalar” bölümünde Kekilbayev’in gezi yazıları hakkında bilgiler sunulmuştur. Bilgileri verilen gezi yazısı türündeki eserler şunlardır:

Uya men Jebe [Yuva ile Ok]: Bu gezi yazısı, ilk defa 1968 yılında *Leninşil Jas* gazetesinde yayımlanmaya başlamış, 1995 yılına gelindiğinde *Aq Jelken* dergisinde aynı başlıkla yayımlanmaya devam etmiştir. Bu yazıda Rostov, Azak Denizi, Yalta, Ankara, Akdeniz, Beyrut, Şam gibi yerler anlatılmıştır.

Tıraw-Tıraw Tırnalar [Cıvıl Cıvıl Turnalar]: 1984’te Kazakistan Kitabevi Yayınları arasından çıkan eserde yazar Japonya izlenimlerini ele almaktadır.

Azat Elge Ağayın Köp [Bağımsız Ülkelerde Soydaşlar Çok]: Bu gezi yazısı ilk kez 7-8 Ekim 1992 tarihli *Egemen Kazakistan* gazetesinde yazı dizisi hâlinde yayımlanmış, daha sonra yazarın çok ciltli külliyyatlarına girmiştir. Yazıda Almanya ve Fransa izlenimlerine yer verilmiştir.

Kitabın en kapsamlı kısmı olan “Maqalalar” bölümünde Kekilbayev’in muhtelif tarihlerde çeşitli gazete ve dergilerde yazmış olduğu makale ve köşe yazıları değerlendirilmiştir. Başlıklarına göre alfabetik biçimde sıralanan bu yazıların önce künye bilgileri verilmiş, ardından ele aldığı konunun bir özeti yapılmıştır. Değerlendirmelerde zaman zaman Kekilbayev’in yazılarından iktibas edildiği göze çarpmaktadır.

“Qosımşalar” bölümünde yazarın baskısı yapılan bütün kitaplarının fotoğrafları ile künye bilgileri yer almaktadır. Ayrıca eserlerinin Rusça, İngilizce, Almanca, Ukraynaca, Estonca, Çekçe, Macarca, Bulgarca, Moğolca gibi dillerle Başkurtça, Özbekçe, Çuvaşça, Kırgızca, Tatarca ve Türkiye Türkçesi lehçelerindeki çevirilerinin fotoğraflarına da bu bölümde yer verilmiştir. Buna ek olarak aynı bölümde Kekilbayev’in eserlerinin basıldığı yayınevleri ve yazılarının yayımlandığı süreli yayınlar hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Kitabın son bölümü olan “Bibliografyalıq Körsetkiş”te ise Äbiş Kekilbayev’in bütün eserlerinin kronolojik bir bibliyografyasının verilmesinin yanı sıra Kekilbayev eserleri üzerine hazırlanmış tez, kitap, makale, bildiri türünden yayınların da bir bibliyografyasına yer verilmiştir.

Äbiş Kekilbayev. Entsiklopediya. Ömiri men Ortası (II. Tom)

Ansiklopedinin ikinci cildinde Äbiş Kekilbayev’in hayatı ele alınmaktadır. Bu ciltte yer alan bölüm başlıkları şunlardır: *Atatek, Ävlet, Otbası* [Soy, Sülale, Aile] (13-58), *Äbiş - Oqıwşısı (1947-1957)* [Öğrenci Äbiş] (59-78), *Äbiş - Student (1957-1962)* [Üniversiteli Äbiş] (79-108), *Qazaq Ädebiyeti (1961-1963)* [Kazak Edebiyatı] (s. 109-126), *Leninşil Jas (1963-1965)*

[Leninci Genç] (127-154), *Mädeniyet Ministirliğı (1965-1968)* [Kültür Bakanlığı] (s.155-184), *Sovet Ofitseri (1968-1970)* [Sovyet Subayı] (185-200), *Qazaqfilm Kinostudiyası (1970-1975)* [Kazakfilm Stüdyosu] (201-250), *Kompariyaniñ Ortalıq Komiteti (1975-1984)* [Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi] (251-294), *Mädeniyet Ministriniñ Orınbasarı (1984-1986)* [Kültür Bakanı Yardımcısı] (295-312), *Jazuwşılar Odağı (1986-1988)* [Yazarlar Birliğı] (s. 313-346), *Tarih jäne Mädäniyet Eskertkişterin Qorğaw Qoğamınıñ Törağası (1988-1989)* [Tarih ve Kültür Eserlerini Koruma Komitesi Başkanı] (347-372), *Sındarlı Jıldar - Täwelsiz Qazaqstan (1989-1995)* [Kritik Yıllar ve Bağımsız Kazakistan] (373-470), *Qazaqstan Respublikasınıñ Mämleketik Hatşısı (1996-2002)* [Kazakistan Cumhuriyetinin Devlet Baş Danışmanı] (471-624), *Senat Deputatı (2002-2010)* [Senato Milletvekili] (625-710), *Qurmetti Demalısta (2011-2015)* [Haklı Bir Dinlenme] (711-742), *Jerleniw Räsimi (12.12.2015)* [Cenaze Töreni] (743-755), *Qazanama [Vefat İlanları]* (s. 756), *Tüyin Söz - Ğarifolla Änes [Son Söz - Ğarifolla Änes]* (757-760).

Kitabın “Atatek, Ävlet, Otbası” başlıklı birinci bölümünde Kekilbayev’in doğduğu yer, boyu (ruwı), soy ağacı, genel olarak Mañğıstaw bölgesinin tarihî mekânları hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur. Bu bölümde Kekilbayev’in akrabalarıyla ilgili tanıtıcı bilgiler ile onların fotoğrafları da yer almaktadır. “Äbiş - Oqıwşı ve Äbiş – Student” bölümlerinde Kekilbayev’in eğitim hayatı, öğretmenleri, sınıf arkadaşları tanıtılmıştır. Kitabın sonraki bölümlerinde yazarın yürütmüş olduğu görevler ve özel yaşamıyla ilgili detaylı bilgiler bulunmaktadır. Biyografi formatında hazırlanan ikinci cilt fotoğraflarla da desteklenmiş, yer yer tarihî mekânlar ve edebî şahsiyetlerle ilgili açıklayıcı bilgilere de yer verilmiştir.

Äbiş Älemi / Mir Abişa: Äbiş Kekilbayev Ansiklopedisi başlıklı iki ciltlik bu eserin Kazakistan’da Kekilbayev üzerine yapılan en kapsamlı çalışma olduğu söylenebilir. Özellikle Stalin sonrası Sovyet kültürünün sanat ve edebiyatla beslenen temsilcileri Kazakçada “alpınsını jıldıqtar” [1960 Kuşağı] olarak adlandırılmaktadır. 1960-1980 arası Kazak kültüründe sanatsal gelişme ve başarılar bu ‘60 Kuşağına atfedilmektedir. Äbiş Kekilbayev, ‘60 Kuşağının lideri olarak ön plana çıkmaktadır. Kitabın editörü Ğarifolla Änes’ten edindiğimiz bilgiye göre *Äbiş Älemi / Mir Abişa: Äbiş Kekilbayev Ansiklopedisi*’nin üçüncü cildinde 1960 kuşağının önde gelen temsilcilerine yer verilmesi planlanmaktadır. Böylece *Äbiş Kekilbayev Ansiklopedisi*’nin tamamlanması tasarlanmaktadır. Arıs Yayınevini ve editör Ğarifolla Änes’i özverili ve titiz çalışmalarından dolayı kutluyorum.

ЕК:

Kaynakça

- Äbdığaziyeu, Baltabay (2010). *Qazaq Ädebiyeti. Entsiklopediyalıq Anıqtamalıq*. Almatı: Aruna Baspası.
- Akkoca, Duygu (2014). *Abiş Kekilbayulı'nın 'Ülker' Romanı Örneğinde Kazak Türkçesinde Yapıları Bakımından Zarf-Fiiller*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Änes, Ğarifolla [Editör] (2018). *Äbiş Kekilbayev. Entsiklopediya. I Tom. Şığarmaşılığı*. Almatı: Arıs Baspası.
- Änes, Ğarifolla [Editör] (2020). *Äbiş Kekilbayev. Entsiklopediya. II Tom. Ömiri men Ortası*. Almatı: Arıs Baspası.
- Bilir Kocatürk, Hatice Özge (2016). *Abiş Kekilbayev Hayatı, Edebî Kişiliğı ve Seçilmiş Hikâyeleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbragim, Damira (2010). "Modern Kazak Edebiyatının Temsilcisi Abiş Kekilbayev'in Hayatı ve Eserleri Üzerine", *Turkish Studies*, 5/2, 1121-1145.
- Kekilbayev, Abiş (2002). *Efsanenin Sonu*. (Aktaran: Aynagül Daniyarova). İstanbul: Da Yayıncılık.
- Kekilbayev, Abiş (2002). *Ülker I-II*. (Aktaran: Dinara Düysebayeva). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Koç, K., İsina, A., Korganbekov, B. (2007). *Kazak Edebiyatı I-II*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Söylemez, Orhan (2005). *Türk Dünyası Edebiyatları: Roman I*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Temirbolat, A. B., Käribozov, E. K., Dosanova, N. J. [Editörler] (2019). *Äbiş Kekilbayev - Zamananıñ Zağğar Tulğası attı Halıqaralıq Ğılımiy-Praktikalıq Konferentsiyanıñ Materiyaldarı*. Almatı: Qazaq Universiteti.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

ETİK SORUMLULUKLAR VE POLİTİKALAR

Yayın Etiği Beyanı: Yayınlama sürecine dâhil olan tüm tarafların (yazarlar, yayın kurulu ve hakemler) etik davranış standartlarına uygun karar vermesi gerekir. Yüksek etik standartları garanti altına almak için *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm taraflar için uluslararası standartlar geliştirmiştir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm tarafların bu standartlara uymalarını beklemektedir. En iyi yayın etiği standartları desteklenir ve yayın yanlış uygulamalarına (publication malpractices) karşı mümkün olan tüm önlemler alınır. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* yayıncı olarak, yayıncılığın tüm aşamalarında vesayet görevini son derece ciddiye alır, etik ve diğer sorumluluklarını kabul eder.

Yazarlar için Uluslararası Standartlar

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, bir makalenin tüm yazarlarından imzalı bir başvuru mektubu istemez ve yazarlara emir verici uygulamalarda bulunmaz. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne başvuran tüm yazarların uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yazarlar, yazılarının orijinal eserleri olduğunu onaylamalıdır. İntihal, uydurmacılık, sahtecilik, yinelenen yayın, veri üretimi vb. yasaktır.

Yazarlar araştırmaya katılanlara fiziksel ve yasal zarar vermemelidirler ve psikolojik istismarda bulunmamalıdır. Ayrıca yazarlar araştırmalarına katılanlara özel yaşama gizlilik ve anonimlik garantisi vermemelidirler.

Yazarlar araştırmayı destekleyen kişileri ya da kurumları (sponsor) tanımlamalıdır.

Yazarlar, makalenin daha önce yayınlanmadığını ve şu anda başka bir yerde yayınlanmak üzere değerlendirilmediğini onaylamalıdır.

Yazarlar, yazılarının oluşturulmasında kullanılan tüm kaynakları kaynak listesine eklediğinden emin olmalıdır.

Bir yazar yayınlanmış eserinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu keşfettiğinde, derhâl dergi editörünü veya yayıncısını haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle iş birliği yapmak zorundadır.

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması-çıkarcı birliğiyle ilgili durumu *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirmelidir.

Gönderilen tüm yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından intihal.net araçları kullanılarak benzerlik kontrolüne tabi tutulmaktadır. Yazarlar öz-intihal dâhil, intihalden kesinlikle kaçınmalıdır. Kaynaklar bölümü dışında benzerlik raporu %18'i geçen sonuçların bulunduğu yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından değerlendirmeye alınmamaktadır.

Editör, makalelerin yayımlanmasını belirlemek ve kötü niyetli davranışları (misconduct) önlemek için gönderilen makaleleri iyice kontrol eder. Bir araştırma kötü niyetli olarak tanımlanırsa, editörün ve hakemlerin geri bildirimlerine göre, yazının geri çekilmesinden veya düzeltilmesinden ilgili yazar sorumludur.

Yayın Kurulu için Uluslararası Standartlar

Editörlerin ve Yayın Kurulu üyelerinin Yayın Kurulu uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin editörünün ve yayın kurulu üyelerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yayın Kurulu, gönderilen tüm yazılara ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Yayın Kurulu, gönderilen yazılar için yayın kararları almaktan sorumludur.

Yayın Kurulu, okuyucuların ve yazarların ihtiyaçlarını karşılamak için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin kalitesini yükseltmek ve geliştirmek için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu bilimsel kaliteye ve orijinalliğe en üst düzeyde önem vermelidir.

Yayın Kurulu gerektiğinde düzeltmeler, açıklamalar, geri çekilmeler ve özürler yayımlamaya her zaman hazır olmalıdır.

Hakemler için Uluslararası Standartlar

Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra uluslararası hakemlik standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin hakemlerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Hakemler yazıya ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Hakemler, makalenin yayımlanmasını reddetmek için sebep olabilecek tüm bilgileri Editör Kurulunun dikkatine sunmalıdır.

Hakemler, makaleleri bilimsellik açısından değerlendirmelidir.

Hakemler, yazıları yalnızca özgünlüklerine, önemlerine ve derginin alanlarına uygunluğuna göre objektif olarak değerlendirmelidirler.

Hakemler, herhangi bir çıkar çatışması durumunda *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirimde bulunmalıdır.

Onay Politikası

Yazar veya yazarlar etik ve yasal standartlara uymalıdır ve araştırmaya katılanlara aşağıdaki koşullar bildirilmelidir:

Araştırmanıza katılanlar, kendileri hakkında bir araştırma yapılacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, katılımın gönüllü olduğu, katılmayı reddetmenin bir cezası olmadığı ve katılımcıların herhangi bir zamanda ceza almadan çekilebilecekleri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, araştırmanın amacı ve araştırmada izleyeceğiniz prosedür hakkında bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, araştırma ile ilgili soruların yanıtları için size ulaşabilecekleri iletişim bilgileri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, işbirliği yapmayı kabul etmeleri durumunda onları etkileyebilecek herhangi bir risk ve rahatsızlık varsa katılımcılara bildirilmesi gerekir.

Araştırmanıza katılanlar, katılımın olası doğrudan yararlarının (örneğin makalenin veya bölümün bir kopyasının alınması) olduğu konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, gizliliğinin nasıl korunacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Etik olmayan bir durumla karşılaştığınızda lütfen turkdunyasi@tdk.gov.tr adresine e-posta yoluyla bildiriniz.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

- Milletlerarası hakemli dergi olan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır.
- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*’nde Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihi ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan bilimsel yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.
- Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalı ve başka bir derginin yayım süreci dâhilinde bulunmaması gerekmektedir. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri yayımlanmamış ve derginin yayım ilkelerine uygun hâle getirilmiş olmak kaydıyla dergide yayımlanabilir.
- Derginin genel yayım dili Türkiye Türkçesidir. Bununla birlikte çağdaş Türk yazı dilleriyle yazılmış yazılara ve İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça yazılara da yer verilmektedir.
- Yazının çağdaş Türk lehçelerinden birisi olması durumunda önce yazılan lehçede başlık ve özet, daha sonra Türkiye Türkçesi ile başlık ve özet, İngilizce başlık ve özet sıralaması yer almalıdır.

İnceleme Süreci

- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*’ne gönderilen yazılar <https://yaysis.ayk.gov.tr/BasimYayin/> adresinde yer alan YAYSİS (Yayım Takip Sistemi) üzerinden gönderilmelidir. Posta veya e-posta yoluyla yapılan başvurular yayım sürecine alınmamaktadır.
- Dergide kör hakem ilkesi uygulanmaktadır. Dergiye gönderilen makale, yayıma uygunluk açısından incelendikten sonra (Yayıma uygun görülmeyen makaleler sürece dâhil edilemez.) iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının birisinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Bu durumda makalenin yayımlanıp yayımlanmamasına üçüncü hakemin raporuna göre karar verilir.
- Makaleler, hakemlere doğrudan YAYSİS (Yayım Takip Sistemi) üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğinin sağlanması için makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır.

Yayım Süreci

- İnceleyicilerden olumlu rapor alan yazılar Yazı Kuruluna sunulur. Yazı Kurulu gönderilen yazıları yayımlamamak hakkına sahiptir. Yazı Kurulu/Yayın Yönetmeni, yayımlanan yazılarda yazının bütünlüğünü bozmayacak küçük düzeltmeler yapabilir. Yayımlanan yazılardaki ileri sürülen görüşler ve makalenin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- **Yazı Kurulu tarafından yayımlanması uygun görülen yazılar**, yazarlarından e-posta yoluyla alınmaktadır. Bu aşamada makalenin son biçimini gönderirken şablon dosyasını kullanmanız gerekmektedir. Gönderilecek makale dosyasını **internet sayfamızdan** indirebilirsiniz. Yazarlar, iletişim bilgilerini ve ORCID numaralarını “Ad SOYADI” bölümüne ekledikleri dipnotta belirtmelidir.
- Yazı Kurulu tarafından yayımlanması uygun görülen yazıların 700-1000 kelime arasında İngilizce ve Türkçe geniş özeti mutlaka olmalıdır.
- Dergiye gönderilecek yazıların Türkçe ve İngilizce ile en az 200, en fazla 250 kelimelik özetleri ve her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında verilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazılarda TDK *Yazım Kılavuzu*’na (kısaltmalar dâhil) uyulmalıdır.
- Dergide yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
- Gönderilen yazılar yayımlansın yayımlanmasın geri verilmez.
- Dergide yayımlanan yazılara ilgili yönetmelik hükümleri çerçevesinde telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanmış yazılara Türk Dil Kurumu ağ sayfasındaki Yayınlar/Sürelî Yayınlar/*Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* bölümünden ve TÜBİTAK/ULAKBİM/DergiPark’tan ulaşılabilir.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ'NE
GÖNDERİLECEK YAZILARIN SAYFA DÜZENİ İLKELERİ

- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne gönderilen yazılar YAYSİS (Yayın Takip Sistemi) ile gönderilmelidir. Yazılar bilgisayar ortamında Word yazım programı ile hazırlanmalı, yazılarla birlikte özel işaretlerin kullanıldığı fontlar da gönderilmelidir.
- Özet (abstract) sağ ve sol taraflardan 2 cm daha içeride, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.
- Makale MS Word dosyası olarak hazırlanmalıdır. Makalede sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:
- Metin boyutu: 11 punto
- Dipnot boyutu: 9 punto
- Paragraf aralığı: 6 nk
- Paragraf girintisi: 0,6 cm
- Üst-alt-sağ-sol kenar boşlukları: 3 cm
- Satır aralığı: Tek
- Beş satırdan kısa alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; beş satırdan 40 kelimeyi geçen uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1,25 cm içeride, blok hâlinde, 10 punto büyüklüğünde tek satır aralığı ile verilmelidir.
- Dipnotlar sadece açıklamalar için kullanılmalı ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
- Yararlanılan kaynaklar metin sonunda yer alacak Kaynakça bölümünde yazarların soyadı sıralamasına göre verilmelidir. Kurum ve kuruluş yayınları da bu alfabetik sıralamaya uygun bir şekilde yazılmalıdır.
- Dergimize gönderilecek makalelerde kaynakça ve atıf konusunda APA sistemi benimsenmiştir. Bu sebeple, gönderilecek makalelerin aşağıdaki kaynak sistemine uygun hazırlanması gerekmektedir:

Makale:

Gönderme:

(Gözaydın, 2001: 585)

Künye:

Gözaydın, N. (2001). "Atatürk Dönemi ile İlgili Almanya Dış İşleri Arşivindeki Belgeler-VII". *Türk Dili*, 599, 575-586.

Kitap:

Gönderme:

(Korkmaz, 1992: 45-48)

Künye:

Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.

İki ve/veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

Gönderme:

(Argunşah ve Güner, 2015: 88-91)

Künye:

Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Çeviri / Aktarma Eserler:

Gönderme:

(von Gabain, 1988: 35)

Künye:

von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

Tez:

Gönderme:

(Mert, 2002: 45-46)

Künye:

Mert, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hâl Kategorisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kurum Yayını:

Gönderme:

(TDK, 2011: 45-52)

Künye:

TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Genel Ağda Yer Alan Kaynaklar:

Genel ağ kaynakları yazının Kaynakça bölümünün en sonunda kaynağa erişim tarihiyle birlikte verilmelidir.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c6544b5e977f6.70749221 erişim tarihi: 13.02.2019

Yazarın Aynı Yılda Yayımlanan Eserleri:

Eserin Kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (1992a). *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992b). *Grameri Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Tablo ve Şekiller

Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde

Tablo 1: ...

şeklinde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Tablo içi metinler 9 punto, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır.

Tablo sayfaya ortalanmalıdır.

Tablo 1: ...

		xxx	xx
	xx	x	xx
	xxx	x	xx
xx	xx	x	xx
	xxx	x	xx

Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında

Şekil 1: ...

biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Şekil sayfaya ortalanmalıdır.

Bu ilkelere uygun olmayan yazılar değerlendirilmeyecektir.

